
TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH
REPUBLIC

Sayı/Issue: 9
Yıl/Year: 2021
Yaz/Summer
Temmuz/July

E-ISSN: 2587-2117

2021
İZMİR

TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH REPUBLIC

E-ISSN: 2587-2117

Derginin Sahibi - Owner of Journal: **Prof. Dr. Kemal ARI**
Sorumlu Müdür - Responsible Director: **Prof. Dr. Kemal ARI**

www.dergipark.org.tr/tarihvegunce

Sayı Editörü/Issue Editor
Doç. Dr. Umut KARABULUT

Uluslararası Akademik Hakemli-Altı Ayda Bir Yayınlanır.
International peer-reviewed journal - Published every six months.

E-Posta/E-Mail
tarihvegunce@gmail.com

Yayımlanan makalelerin bilim ve dil yönünden sorumluluğu; çeviri makalelerin her türlü telif mesuliyeti yazarına/çeviren kişiye aittir. Makalelerde yer alan fikirlerden ve çeviri telif sorunlarından kesinlikle editör sorumlu tutulamaz. Makalelerde belirtilen görüşler, Tarih ve Günce Dergisi'nin görüşünü yansıtmaz. Dergide yayımlanan makalelerin tüm yayın hakları Tarih ve Günce Dergisi'ne aittir.

Bu Sayının Hakemleri/Referees of This Issue

- Prof. Dr. Kemal ARI - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ - Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Sabit DUMAN - İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim ERDAL - Yozgat Bozok Üniversitesi
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU - Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN - Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Ulvi KESER - Kıbrıs Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Tahir KODAL - Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK - Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Serpil SÜRMELİ - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan UZUN - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAZICI - İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Durmuş AKALIN - Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Seher AKÇA - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet AYSAL - Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. İhsan Ömer ATAGENÇ - Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT - Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Biray ÇAKMAK - Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Filiz ÇOLAK - Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Veysel ERAT - Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Sezen KARABULUT - Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Taner KERİMOĞLU - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Esra ÖZSÜER - İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN - Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşegül ŞENTÜRK - Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Yenal ÜNAL - Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Mithat Kadri VURAL - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Gürhan YELLİCE - Dokuz Eylül Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Derya GENÇ ACAR - Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Veysi AKIN - Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY - Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nermin Zahide AYDIN - Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Birgül BOZKURT - Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim PARLAZ - Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kamuran ŞİMŞEK - Pamukkale Üniversitesi
Araş. Gör. Dr. Çağdaş YÜKSEL - Pamukkale Üniversitesi

Tarih ve GÜNCE Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi alanlarında hazırlanan çalışmaları yayımlayan uluslararası hakemli bir dergidir.

•

2017 yılından beri yayın hayatını sürdürmektedir.

•

Derginin amacı, tarihçilerin bulgularını açık erişimli olarak paylaşabilecekleri bir zemin hazırlamaktır.

•

Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır.

•

Yazarlardan makale başvurusu sırasında hiçbir ücret talep edilmez.

•

Dergide çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır. Hakem listesi her sayının jeneriğinde belirtilmektedir.

•

Açık erişimli bir yayın politikası izlenmektedir.

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

asos
akademi sosyal bilimler indeksi

paperity
open science aggregated

arastirmax
Scientific Publication Index

Tarih ve GÜNCE Dergisi; Index Copernicus, ASOS Index, Paperity ve Arastirmax tarafından taranmaktadır.

Yurtdışı Temsilciliklerimiz / Country Representatives

Amerika Birleşik Devletleri

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU

Michigan State University, Case Hall 842 Chestnut Rd Room N352 East Lansing, MI
48825

517-353-3538

Prof. Dr. Gül CELKAN

Middle Georgia State College, Department of English, Adjunct Faculty

Prof. Dr. Aytül ERGÜL

6487 Silk Leaf Lane Jacksonville, Florida, 32244

Murat GENÇ

2014 Bedford Av. Apt. 3, 11226, Brooklyn NY.

(917) 561-9295 muratagenc@gmail.com

İngiltere

Tuncay İNAN

19 st. Kilda road West Ealing W13 9DF London United Kingdom Contact: +447754549145
trny2007@gmail.com

Almanya

Prof. Dr. Raoul MOTIKA

Universität Hamburg/Orient-Institut İstanbul

Halil Fehmi DAĞ

halilfehmidag@hotmail.com

Dr. Johannes HEINRICH

Uğur Berk KALELİOĞLU

Essen Üniversitesi

İtalya

Prof. Dr. Fabio L. GRASSI

Sapienza University - Rome Dept. Of History Cultures Religions
Faculty of Humanities, 2nd floor, Modern and Contemporary History wing, room 3

Fransa

Yüksel ÇELGİN

42, rue Joseph Python 75020-Paris/France celginy@gmail.com

İran

Doç. Dr. Mansumeh DAEI

Azerbaycan

Doç. Dr. Subhan TALIBLI

Doç. Dr. Naile ASKER

Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Ahat SALIHOV

Kazakistan

Prof. Dr. Nurşat JUMADILOVA

Afganistan

Dr. Firuz FEVZI

Hindistan

Prof. Dr. Arshi KHAN

Ukrayna

Doç. Dr. Svitlana NESTEROVA

Bulgaristan

Prof. Dr. Blagovesta IVANOVA

Macaristan

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN

Makedonya

Prof. Dr. Redzep SKRIJELJ

Yunanistan

Ass. Prof. Dr. Paschalis VALSAMIDIS

Komotini University

Dr. Georgios LIMANTZAKIS

Atina Üniversitesi

Polonya

Prof. Dr. Danuta CHMIEŁOWSKA

Varşova Üniversitesi

TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH REPUBLIC

Sahibi/Owner

Prof. Dr. Kemal ARI

Yayın Kurulu Başkanı

Prof. Dr. Kemal ARI - Dokuz Eylül Üniversitesi

Yayın Kurulu Üyeleri/Editorial Board

Prof. Dr. Fatma ACUN - Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Osman AKANDERE - Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Gül CELKAN - Middle Georgia State University

Prof. Dr. Fabio L. GRASSI - Sapienza University

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU - Michigan State University

Prof. Dr. Raoul MOTİKA - Orient-Institut İstanbul

Prof. Dr. Aytül ERGÜL - Kean University

Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA

Doç. Dr. Necdet AYSAL - Ankara Üniversitesi

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN - Ege Üniversitesi

Doç. Dr. Cavid QASIMOV - Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Yenal ÜNAL - Bartın Üniversitesi

Ass. Prof. Paschalis VALSAMIDIS - Komotini University

Dr. Hasan DİNÇER - Ankara Üniversitesi

Dr. Neval KONUK - Marmara Üniversitesi

Yönetim Kurulu / Management Board

Prof. Dr. Kemal ARI

Doç. Dr. Necdet AYSAL

Doç. Dr. Üyesi Resul YAVUZ

Dr. Derya GENÇ ACAR

Dr. Özlem YILDIZ

Dr. Neval KONUK

Dr. Hasan DİNÇER

Sekretarya/Sekretariat

Dr. Erdal İNCE

Cihan ÇATAL

Murat KAYA

Bilim ve Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Kemal ABDULLAYEV – Azerbaycan
Prof. Dr. Fatma ACUN – Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman AKANDERE – Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ARI – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent ATALAY – University of Mary Washington
Prof. Dr. Gövher BAŞSELİYEVA – Azerbaycan Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Evangelia BALTA – National Hellenic Research Foundation
Prof. Dr. Nizami CEFEROV – Azerbaycan
Prof. Dr. Gül CELKAN – Middle Georgia State University
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA – Varşova Üniversitesi
Prof. Dr. Fabio L. GRASSI – Sapienza University
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU – Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Blagovesta IVANOVA – Bulgaristan
Prof. Dr. Nurşat JUMADİLOVA – Kazakistan
Prof. Dr. Dosay KENJETAY – Kazakistan
Prof. Dr. Arshi KHAN – Hindistan
Prof. Dr. Dimitri KİTSİKİS – Yunanistan - Kanada
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU – Michigan State University
Prof. Dr. Zafer KOYLU – Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Raoul MOTİKA
Prof. Dr. Rafael MUKHAMETDİNOV – Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV – Azerbaycan Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Aytül ERGÜL – Kean University
Prof. Dr. Mustafa ORAL – Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLINA – Rusya Bilimler Akademisi
Redzep SKRİJELJ – Makedonya
Prof. Dr. Salih TUNÇ – Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan UZUN – Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet AYSAL – Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Mansumeh DAEİ – İran
Doç. Dr. Ali DİKİCİ
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA – Azerbaycan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Svitlana NESTEROVA – Ukrayna
Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN – Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Cavid QASIMOV – Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Sübhan TALIBLI – Azerbaycan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Yenal ÜNAL – Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU – Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Resul YAVUZ – Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi
Ass. Prof. Paschalis VALSAMİDİS – Gümölcine
Dr. Öğr. Üyesi Metin AKSOY – Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ – Adnan Menderes Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ - Nevşehir Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Derya GENÇ ACAR - Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan DİNÇER - Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN
Dr. Bülent DURGUN
Dr. Firuz FEVZİ - Afganistan
Dr. Johannes HEINRICH - Almanya
Dr. Neval KONUK - Marmara Üniversitesi
Araş. Gör. Dr. Yakup Özkaya - Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Özlem YILDIZ

Muhabir Üyeler/Correspondent Members

Doç. Dr. Fahriye EMGİLİ - Mersin
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Metin AKSOY - Gümüşhane
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ - Nevşehir
Dr. Erdal İNCE - İzmir
Murat KAYA - Antalya
Yıldız ŞEN - İzmir
Ercan YALÇIN - Samsun
Şavgu AYDIN - İzmir

Çalışma Kurulu/Working Board

Dr. Erdal İNCE
Nimet ALTUNTAŞ
Şavgu AYDIN
Murat BALON
Aytaç BOZKUYU
Cihan ÇATAL
Halil Fehmi DAĞ
Suat DURAK
Ali EVGİ
Gurbet GÖKGÖZ
Murat KAYA
Özlem KOÇ
Zehra KORKMAZ
Fehmi KURTULUŞ
Furkan ÖZDOĞAN
Ali ÖZKARDAŞ
Nejla PÜREN
Şenay SAVUR
Yıldız ŞEN
İbrahim ŞİMŞEK
Ercan YALÇIN
Yeşim Ertem YANKIN
Özgür YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

Umut KARABULUT

EDİTÖRDEN..... 1

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/RESEARCH ARTICLES

Fahriye EMGİLİ

GÖÇMENLERİN BARINMA SORUNU VE MÜBADİL MESKENLERİ 3

Çağhan UYAR, Esen ERTUĞRUL

KADRO DERGİSİ VE AYDINLARA YÖNELİK TEZLERİ..... 53

Muhammet GÜÇLÜ

SERİK'TE (ANTALYA) BİR AĞA KÖYÜ: AYANOZ (YEŞİLYURT) KÖYÜ VE
KERİMOĞULLARI HAKKINDA DÜŞÜNCELER..... 87

Evren GÖKÇE

1876-1880 TARİHLİ SUÇ CETVELİNE GÖRE MENTEŞE SANCAĞINDA SUÇ
VE SUÇLULAR..... 115

Ayşe ZAMACI

OSMANLI SPOR TARİHİNE BİR KATKI: MODA VE BEYKOZ DENİZ
YARIŞLARI (1913)..... 159

Ali ÖZÇELİK

BİR KOMİTACI PORTRESİ: SARI EFE EDİP 189

Nurhan AYDIN, Handan KAYA

KAFKASYA'DAN OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN ÇERKEZ GÖÇLERİ.. 223

İbrahim HAMALOĞLU

XIX. YÜZYILDA BATILI SEYYAHLARA GÖRE SELANİK ŞEHRİNE DAİR
İZLENİMLER..... 255

Cemal SEZER

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA BOLU SANCAĞINDA
HAPİSHANELER (1914-1918)..... 277

Αλέξανδρος Γ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΕΣΒΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΕΠΤΑΦΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ (1925-1927)..... 311

Rıdvan BAL

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ DERSİNİ CUMHURİYET'İN
YÜZÜNCÜ YAŞINA GİDERKEN İNCELEMEK..... 337

İbrahim BERCİ

İZMİR'DE KOLERA SALGINLARI (1910-1912)..... 363

Göktuğ İPEK

AKA GÜNDÜZ'ÜN HARF İNKILABI VE TÜRK DİLİ HAKKINDAKİ
GÖRÜŞLERİ..... 399

Batuhan ALİŞOĞLU

TEK PARTİ DÖNEMİNİN DÜŞÜNSEL ORTAMI İÇİNDE SOL BASININ
YERİ..... 425

Mustafa KIRIŞMAN

ENVER, TALAT VE CEMAL PAŞALARIN ÖLDÜRÜLMELERİNİN FRANSIZ
BASININA YANSIMALARI..... 475

KİTAP TANITIMLARI/BOOK REVIEWS

Semih ÇINAR

FATİH SELÇUK, "FRANSIZ BASININDA ATATÜRK VE TÜRKİYE'NİN
MODERNLEŞMESİ (1922-1938)" 511

TARİH VE GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi

Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic

Sayı: 9 (2021/Yaz)

Issue: 9 (2021/Summer)

EDİTÖRDEN

Merhaba,

2017'den bu yana yayın hayatını sürdüren Tarih ve Günce dergisinin 9. Sayısı ile karşınızdayız. Modern dönem Türk ve dünya tarihi ile ilgili birçok makale ve değerlendirmeye yer veren dergi, 4. yayın yılını tamamlamış olmanın gururunu yaşamakta. Bu nedenle, derginin bugünlere gelmesinde emeği geçen herkese teşekkürü borç biliriz.

Uzun ve ciddi bir uğraş sonucu okuyucu ile buluşturduğumuz Tarih ve Günce'nin bu sayısında hakemlik görevini üstlenen ve derginin akademik seviyesinin yükselmesinde ciddi katkı sunan tüm meslektaşlarımızın emeklerini burada anmak ve kendilerine teşekkür etmek isteriz. Bize gelen hakem dönüşlerinden, her bir incelemenin titizlikle gerçekleştiği ve dergiye gelen yazılara yüksek değer kattığı anlaşılıyor. Elbette dergiye makale veya kitap tanıtımı gönderen kıymetli akademisyen ve akademisyen adaylarının emekleri ve katkıları da çok önemli. Tarihçilik mesleğinin uzun ve uğraş gerektiren icrasının en önemli göstergelerinden bir tanesi olan bu tür çalışmaların, Tarih ve Günce dergisi aracılığıyla sergilenmesi bizleri çok mutlu etti. Ayrıca şunu fark ettik ki Türkiye'deki tarihçilik mesleği, çok sayıda

genç akademisyen eliyle ileriye dönük olarak umut vadetmekte. Dergide yer alan ve tecrübeli kalemlerin elinden çıkmış yazıların yanı sıra, genç kalemlerin yazılarının varlığı da bizlere bunu hissettirdi. Derginin yayınlanmasına katkı sunan bir başka isim ise Uzman Murat Kaya oldu. Derginin dizgi işlerinin yanı sıra DergiPark sistemindeki işleyişin sağlıklı yürümesinde büyük katkısı olan Kaya 9. sayının mimarlarından.

Derginin bu sayısında 15 makale ve bir kitap tanıtımı yer almakta. Makalelerin bir tanesi Yunanistan'dan. Yazıların dönemsel ağırlıkları ise, derginin işleyişine uygun olarak 20. yüzyıla dair konular içermekte. Ancak ncesi döneme dair yazılar da yok değil. Tarihçilik adına görülen güzelliklerden bir tanesi ise konuların geniş bir yelpazede olması. Siyasi tarih konuları kadar, sosyal, kültürel, eğitsel konularda da kalem oynatılmış ve dergi aracılığıyla bilim dünyasına sunulmuş.

Derginin yeni sayılarında görüşmek ve birçok kıymetli çalışmanın tarih camiası ile buluşmasına aracı olmak dileğiyle.

Doç.Dr. Umut Karabulut
Kınıklı/Denizli
31.07.2021

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 3-52.

Geliş Tarihi: 31 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

GÖÇMENLERİN BARINMA SORUNU VE MÜBADİL MESKENLERİ

Fahriye EMGİLİ**

Öz

30 Ocak 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi uyarınca çok sayıda göçmenin kısa bir zamanda Türkiye'ye gelmesi, iyi bir iskân planının yapılamaması ve her türlü dış yardımdan yoksun harabe halindeki Anadolu'nun hemen imar edilememesinden kaynaklanan birtakım olumsuzluklar mübadillerin yerleştirilmesini etkilemiştir. Özellikle 1924 yılı, mübadillerin nakli ve iskânı bakımından Türkiye'nin en zor dönemini oluşturmuştur. Bu süreçte hiç şüphe yok ki mübadillerin Türkiye'de beslenme, sağlık, barınma gibi sorunlarla karşılaşması beklenmekteydi.

Bu çalışmada da mübadil göçmenlerin Türkiye'ye ayak bastıkları andan itibaren karşı karşıya kaldıkları barınma meselelerine; geçici ve daimî süreçte Mübadele İmar ve İskân Vekaletinin ve Türk yetkililerinin nasıl bir çözüm bulduğunun incelenmesi amaçlanmaktadır. Mübadillerin iskelelere ayak bastıkları andan itibaren misafirhanelerden, barakalara, numune köylere yerleştirilme aşamaları, arşiv belgeleri ve resmî yayınlar ve araştırma eserlerden yararlanılarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mübadele, İskân, Mübadil konutları, Numune köyü.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, (femgili@gmail.com). ORCID ID: 0000-0002-3805-7358.

SHELTERING ISSUE AND EXCHANGED SETTLEMENTS

Abstract

In accordance with the Turkish-Greek Population Exchange Agreement entered into force on 30th of January, 1923, the cases such as; bringing the exchanged population into Turkey, not scheduling well the inhabitation and not building up the Anatolia which was in the state of devastation that period, it has affected the situation. Especially, the year of 1924 was the hardest year in Turkey in aspect of transportation of the exchanged population and their settlement. In this process, it has been expected the problems of facing the undernourishment, health and sheltering.

In this study, it has aimed to be examined the sheltering cases starting from the day of arriving to Turkey, and furthermore what solution has been find by the mandate and Turkish Authorities. By stepping on the landing stage of the exchanged population in the resting houses, barracks, the process of accomodation of the population to the sample villages, all these cases will be examined by analyzing the archive documents and official publishing papers and researches.

Keywords: Turkish-Greek Population Exchange, Settlement, Exchanged Settlements, Sample village.

Giriş

Bölgemizde gç olgusunun nemi XIX. yüzyıldan sonra artmıştır. Osmanlı-Rus Savaşları, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı, süregelen toprak bölünmelerine ve nüfus hareketlenmelerine sebep olmuştur. Bu kapsamda, gç sorunu da n alınamayan boyutlara ulaştırmıştır. Bu göçler, millî-devlet oluşturma sürecinde Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne tarihî bir miras olarak kalmıştır. Çağdaş Türkiye toplumunun şekillenmesinde önemli dinamiklerden biri de bu göçler olmuştur. Özellikle Millî Mücadele sürecinde Rumların Türkiye'yi terk etmesiyle hızlı bir gelişme gösteren homojenleşme süreci mübadeleyle önemli bir aşama kat etmiştir.

Kuşkusuz, Millî Mücadele ncesi ve sonrasıyla Türkiye genelinde olduğu gibi Türkiye'nin kentlerinin tarihinde de önemli bir dönem veya

dönemeç olmuştur. Dönemin kendine özgü görüntüsünde yaşanan yoğun nüfus hareketleri önemli yer tutmaktadır. Türk-Yunan nüfus değişimi ise bu demografik hareketliliğin en ilginç örneğini oluşturmaktadır. İktisadî yönden yoksun ve imar yönünden düzensiz bir yapıya sahip Cumhuriyet kentleri, Cumhuriyetin ilk büyük göçü olan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile karşı karşıya kalmıştır. Türkiye, bu dönemde üst üste yaşanan göçlerle birlikte ciddi bir nüfusu iskân etmek ve mesken sorununu çözmek çabasıındaydı.

Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'nce Türkiye'ye gelen göçmenlerin yerleştirilmesi için yapılan faaliyetlere bakıldığında öncelikle misafirhanelerde konuk edilen mübadillerin, daha sonra geçici barınma mekânı olarak huğ, iktisadi hane/ ev veya basit planlı yerel malzeme ile ucuza mal edilebilen evlerde ikametinin sağlandığı görülmektedir ya da Rumlardan kalma evlere yerleştirilmişlerdir. Bu inşaat faaliyetlerinin yanı sıra emval-i metruke olarak Rumlardan kalan "yerli halkın fuzuli işgali" veya yüksek rütbeli asker ile memurların kiralık olarak kullanımı dışında kalan evlerin de onarımı yapılmaya başlanmıştır.

Mübadillerin yerleştirilmesinde emval-i metruke yani terk edilen mevcut konutlar büyük bir kaynak olarak görülmüştür. Mübadele İmar ve İskân Vekâleti çıkardığı genelgelerle iskân bölgelerinde Rumlardan kalan bu evlerin, bağların, tarlaların belirlenmesini ve hasar durumlarının tespitini istemiştir. Hasar bulunan taşınmazlar için onarım yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca mübadil göçmenlerin iskânı için uygun olabilecek yerler saptanmaya çalışılmıştır.

Rumların geride bıraktıkları taşınmazların 30 Ocak 1923 Tarihli Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'e göre mübadillere verileceği kararlaştırılmıştır. Ancak; mübadillerin kullanımına verilecek Rum taşınmazları devlet otoritesi tam olarak kurulamadığı süreçte işgale uğramış, yağmalanmış, kiralananmış ve satılmıştır veya resmî kurumlarca sahiplenilmiştir. Geriye kalan taşınmazların bir kısmı savaş sonrasında evsiz kalan yerli halk tarafından işgale uğramıştır.

Öncelikle mübadiller geçici olarak misafirhanelerde barındırılmışlardır daha sonra ise ya terk edilmiş evlere yerleştirilmişler ya da kendileri için yapılan iktisadi hanelere, kurulan numune köylere yerleştirilinceye kadar çadırlarda barkalarda barınmışlardır.

Türkiye’de, mübadillerin bahsedilen sorunlarını, mesken sorununu bir düzene sokmak amacıyla yapılması gereken pek çok iş vardı. Öncelikle, 13 Ekim 1923 tarihinde Mübadele İmar ve İskân Vekâleti adıyla bir bakanlık kuruldu.¹ Ardından da, 8 Kasım 1923 tarihinde İskân Yasası oluşturuldu.² Mübadele İmar ve İskân vekili Mustafa Necati Bey, kısıtlı imkânlar dâhilinde işleri yürütmekle yükümlüydü. Mustafa Necati Bey, vilayetlere birer yazı göndererek vilayetlerde ne kadar terk edilmiş ev, arsa ve ticarethane olduğunun tespitini raporlar halinde istemiştir.³ Göçmenlerin iskânına dair talimatname uyarınca gelenlerin barınma koşulları açık olarak belirtilmişti. Buna göre, ailelere yetecek kadar evin verilmesi hükmü yer almaktaydı. İstisnai durumlarda ise evlilik akrabalığı bulunanlar tek evde toplanabilecekti. Her aileye birer dönüm olmak üzere arazi temin edilecekti. Yerleşim yapılacak yerde çeşitli meslek ve zanaata sahip olan kişiler belli sayılarda iskân edilecekti. Mübadillerin yerleştirileceği evler Rum ve Ermeni evlerinden oluşmaktaydı. Mübadele İmar ve İskân Vekâleti’nin sorumluluğu altında yönetmelikler ve uygulamalarla 1923 yılından 1927-28 yıllarına kadar iskân politikası konusunda oldukça büyük mesafelerin kat edildiği ve barınma sorununun en aza indirilmiş olduğu söylenebilir.

1. Geçici Barınma: Misafirhaneler

Birçok sıkıntının yaşandığı göç yolculuğunun sonunda yerleşilecek bölgelere, kentlere ve köylere varıldığında ilk anda karşılaşılan sorunlardan biri kişilerin başını sokacakları bir ev bulana kadar nereye yerleştirilecekleriydi. Bu sebeple, mübadillerin iskelelere indirilmelerinden, yerleşecekleri evlere ulaştırılmalarına kadarki süreçte geçici barındırılmaları için misafirhaneler kuruldu. Bu misafirhanelerin hangi kurallar içinde işletileceği, ne tür hizmetleri nasıl sağlayacağı yönündeki konulara açıklık getirmek amacıyla, 28 Kasım 1923’te “*misafirhaneler talimatnamesi*” yayınlandı.⁴ Bu talimatname limanlarda, konak yerleri ve iskân bölgelerinde açılacak misafirhanelerin açılış biçimi ve yöntemi konusunda bilgileri

¹ Söz konusu eleştirilerin de etkisiyle, 11 Aralık 1924’te kabul edilen 529 no’lu yasayla, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kaldırıldı. Vekâletin bu aşamadan sonra yürütmesi gerekli görevler, Dâhiliye Vekâleti’ne bağlı olarak kurulan İskân Müdüriyet-i Umumiyesi’ne devredildi. *Düstur*, VI, 3. Tertip, Ankara, 1953; *Devlet Salnamesi*, İstanbul, 1926, s. 117.

² 368 no’lu yasa için bkz: *Düstur*, V, 3. Tertip, Ankara, 1969. s. 165-167.

³ TBMMZC, Devre II, İçtima I, C.III, Ankara (ty), s.184.

⁴ *İskân Tarihçesi*, Ankara 1932, s.19.

çeriyordu. Genelgede, genel kaynaklardan ve hayır mallarından yararlanılacağı, terk edilmiş binalardan sağlam olanlarının boşaltılacağı ve gereksinim olursa kamu binalarını kiralama yoluna gidileceği, emval-i metruke ve askerî kuruluşlardan yorgan, yatak vb. gibi ihtiyaçlar sağlanarak hiç kimsenin taş ve toprak üzerinde kalmasına meydan verilmeyeceği gibi hükümler yer almaktaydı. Ayrıca ihraç iskelelerindeki büyük misafirhanelerde Hilal-i Ahmerce onar yataklı birer revir açılarak buralarda ilaç ve tıbbi malzeme bulundurulacağı da Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti tarafından koşul olarak öne sürülmüştü. Bu yönergeye göre mübadiller misafirhanelerde en çok üç gün süreyle kalabileceklerdi. Bu süre içinde mübadillere çay ve sıcak yemek verilecekti. Yardımların Hilal-i Ahmer ile birlikte yardımsever kişi ve kuruluşlardan sağlanması, buna olanak bulunmayan yerlerde ise iaşenin hükümetçe karşılanması kararlaştırılmıştı.⁵

Mübadillerin iâşe, sağlık ve barınma ihtiyaçlarını tamamlamak için İmar ve İskân Bakanlığı ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti arasında 6 Mart 1924 yılında bir anlaşma imzalanmıştır. Göçmenlerin yerleştirilmesi için belirlenen bölgelerde Hilâl-i Ahmer temsilcileri de görev alarak Bakanlığın işlerini kolaylaştırmıştır. Mübadillerin geçici barınma ve beslenme sorununu gidermek için yayımlanan talimatnamede, mübadillerin şehirlere çıktığı iskelelerde misafirhaneler oluşturulmasına karar verildi. Talimatname doğrultusunda ihraç iskelelerinde iki türlü misafirhane açılmıştı. Bu misafirhanelerden bir kısmı, “tahaffuzhane” denilen ve mübadillerin ilk karaya çıktıklarında, mübadillerin temizlik denetimlerinin yapıldığı misafirhanelerdi. Burada mübadillerin temizlenmelerinin yanı sıra bütün eşyaları denetimden geçirilip kimlikleri inceleniyordu. Ayrıca mübadillere ne tür uygulamalarla karşılaşacakları hakkında bilgi veriliyordu. Ancak bu işlemler bittikten sonra geçici misafirhanelere geçiliyordu.⁶ Buna bağlı olarak Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve Mübadele Vekâleti işbirliği ile Ahırkapı, İplikhane, Kalikaratya, Gelibolu, Güllük, Fethiye, Çanakkale, Erdek ve Samsun’da tahaffuzhaneler açılmıştır.

Mübadillerin bir kısmı da iskân bölgelerine gönderilinceye kadar geçici süre misafirhanelerde barındırılmışlardır. Meselâ, mübadillerin Samsun’a gelmeye başlamasıyla birlikte yapılan hazırlık çalışmalarını 1923-1924 yılı kışında yaşanan kar yağışı ve fırtına olumsuz etkilemekteydi. Gelen

⁵ *İskân Tarihçesi*, ss.19-20.

⁶ Arı, a.g.e., s. 96.

mübadiller ilk olarak aşuları yapıldıktan sonra sağlık kontrolünden geçiriliyor ve toplam 700 kişi kapasiteli, sekiz misafirhane gelenleri ağırlıyordu. Misafirhane sayısının yetmemesi üzerine 400 kişilik ek bir misafirhane daha açılmıştı. Bunun dışında 30 baraka daha geçici barınma için kullanılmaktaydı.⁷

Mübadillerin konaklamasını sağlamaya yönelik misafirhane olarak açılacak binaların çoğunun gerekli donanımı olmadığından alelacele onarılarak mümkün olduğunca kullanıma uygun hale getirilmesine çalışıldı. Meselâ 10. iskân mıntıkasının merkezi olan Mersin’de de mübadillerin gelişinden önce Tarsus yolu üzerindeki bir fabrika mübadiller için geçici barınak olarak düzenlenmeye çalışılmıştır. Harap durumda olan fabrikanın tamirâtı 40-50 amele ve 10 usta ile üç günde bitirilmiş; fabrika mübadillerin barınmasına elverişli hale getirilmiştir. Bu fabrika, mübadillere hem karantina yeri hem de barınak olmuştur. Bir kısım mübadil ise çadırlarda evleri yapıncaya kadar yaşamak mecburiyetinde kalmışlardır.⁸

Mudanya’ya gelen göçmenler Bursa ve çevresine dağıtılmadan önce burada birkaç gün ya da bir hafta belirlenen yerlerde misafir olmaktadır. Yaz günlerinde göçmenler zeytinliklerde kalmışlar, kış günleri de Rum evlerinde 4-5 hane birlikte kalmışlardır. Bursa’da Muradiye ve Işıklar göçmenler için geçici konaklama merkezi olarak düşünülmüştü. Buralarda göçmenler en çok bir ay barınarak, ikan edilecekleri bölge ve evlerin tespiti yapılıyordu.⁹

Mudanya’ya gelen göçmenler Bursa ve çevresine dağıtılmadan önce burada birkaç gün ya da bir hafta belirlenen yerlerde misafir olmaktadır. Yaz günlerinde göçmenler zeytinliklerde kalmışlar, kış günleri de Rum evlerinde 4-5 hane birlikte kalmışlardır. Bursa’da Muradiye ve Işıklar göçmenler için geçici konaklama merkezi olarak düşünülmüştü. Buralarda göçmenler en çok bir ay barınarak, ikan edilecekleri bölge ve evlerin tespiti yapılıyordu.¹⁰

⁷ Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, TTK Yay., Ankara, 2000, s. 55-65.

⁸ Seniye Koraltan ile yapılan görüşme, 18.10.200; “Geldik 1924 Şubat (Mersin). Postanenin önünden çıktık. Umum mağazalarının orada İngiliz fabrikası vardı. Bir kısmını orada bir kısmını terminalin orada fabrikaya attılar.” Muharrem Çokuslu ile yapılan görüşme, 22.04.2004.

⁹ Kaplanoğlu, a.g.e., s.92.

¹⁰ Kaplanoğlu, a.g.e., s.92.

İmar ve İskân Vekâleti 'ne bağlı müdüriyetler tarafından mübadiller için misafirhaneler hazırlanmıştır. Bu misafirhanelerde bulunan mübadillerin; barınması için gerekli olan malzemeler (yatak, yorgan vb.), sağlık sorunlarını gidermek için tıbbi malzemeler ve yeme-içme ihtiyaçları Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) tarafından karşılanmıştır. Misafirhanelere mübadillerin sağlık sorunlarını gidermesi için doktorlar görevlendirilmiştir. 28 Kasım 1924 tarihinde kabul edilen "Misafirhaneler Talimatnamesi" ile mübadillerin barınması için kurulacak misafirhanelerin açılış ve yürütme esasları belirlenmiştir. Bu talimatnameye göre; ihraç iskelelerinde, konak yerlerinde ve iskân bölgelerinde kurulacak olan misafirhanelerin belli başlı şartlarından bazıları:

- Hali hazırda boş bulunan askeri kışlalar misafirhane olarak kullanılacak,

- Mevsim ve yerleşim yerine göre çadır ve barakalar misafirhane olarak açılacak,

- Mümkün mertebe aileler ayrı kısımlarda barındırılacak ancak büyük koğuşlarda akraba olan aileler, aralara perdelerle bölünmüş kısımlarda iskân edecektir,

- Askeriyelerde bulunan yatak, karyola, çarşaf ve yorgan gibi malzemeler alınarak misafirhanelere yerleştirilecek ve hiçbir kimsenin yere yatmaması sağlanacaktır,

- Misafirhanelerdeki odalara lambalar ve ısınma ihtiyacını gidermek için sobalar kurulacaktır,

- Misafirhanelerin tavan, kapı, duvar ve pencereleri dışarıdan gelebilecek soğuğa karşı dayanıklı olacak,

- Yapılacak misafirhaneler sağlık ve fen açısından uygun olacaktır ve tüm misafirhanelerde su bulunması sağlanacak ve suyun israf edilmemesi sağlanacaktır,

- Misafirhanelerde görevli olarak bir memur, bir kâtib, bir anbâr memuru, hademe, doktor ve aşçı bulunacaktır. Ayrıca misafirhanenin büyüklüğüne göre emniyet için polis veya jandarma bulundurulacaktır,

- Misafirhanelere yerleşen muhacirler azami üç gün kalacaktır. Yayınlanan bu talimatname sayesinde misafirlerin işleyişi ve denetlenmesi kolaylaşmıştır.

Ancak talimatnameye göre misafirhanede yer bulamayan mübadil göçmenler mevcut binaların yanında metruk binalardan da geçici süreliğine yararlanabiliyordu. Gerektiği takdirde askeriyeden yatak, yorgan tedarik edilecek ve hiçbir mübadilin dışarda kalmaması sağlanacaktı. İskân bölgelerine sevk edilmeden önce mübadiller geçici olarak Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) tarafından dağıtılan çadırlara yerleştirilmiştir. Barınma sorununun kısa sürede çözümü için atılan adımlardan bir diğeri de, çadır ve hazır barakalar yardımıyla geçici olarak tedbirler alınmasıdır. Bu geçici çözüme ilk olarak Çanakkale’de İngilizlerden kalan barakaların değerlendirilmesi ile başlanmıştır. Daha sonra, Hilal-i Ahmer’in mübadillerin taşınması sonrasında yaptığı malzeme yardımı listesinde yer alan, taşınabilir baraka ve çadırın sayısının 325.800 olduğu ortaya çıkmış, bu da aynı zamanda geçici barınma için hizmet verilmesi planlanan aile sayısını ortaya koymuştur.¹¹

2.Şehirde Mesken Sıkıntısı

Şehirlere yerleştirilecek mübadillerin de acilen başlarını sokacak bir konuta gereksinimleri vardı. Şehirde yerleştirilecek olan göçmenler şark mültecileri, evleri yananlar, mübadil olmayanlar ve mübadiller olmak üzere dört gruba ayrılmaktaydı. Ermenilerce terk edilen taşınmaz mallar, mübadiller dışındaki diğer göçmen topluluklarına verilmekteydi.¹² Rum taşınmazlarının ise mübadillere verilmesi kararlaştırılmıştı.¹³ Bütün bu belirlemelere karşın, bu gibi yerler ya yerli halk, ya memurlar ya da daha fazla mal almak isteyen mübadiller tarafından işgal edilmişti. İskân müdüriyeti bu tür yerlerin boşaltılmasına karar vermiştir.¹⁴ Dolayısıyla şehirlerde mübadilleri barındırabilecek meskenler Rumların terk etmiş olduğu evlerdi.

2.1.Terk Edilmiş Mallar

¹¹ İbrahim Erdal, *Mübadile (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yay.2. Baskı, İstanbul, 2012, ss.117-125.

¹² BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 12 Mayıs 1340/1924, Yer No: 41.48.23.

¹³ BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 12 Mayıs 1340/1924, Yer No: 41.48.23.

¹⁴ İpek, *a.g.e.*, s.93; Kemal Arı, “1923 Türk-Rum Mübadile Antlaşması Sonrasında İzmir’de “Emval-i Metruke” ve “Mübadil Göçmenler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IV, sayı: 18, Temmuz 1990, s.632.

Mübadillerin iskân işlemleri sırasında, “*emval-i metruke*”ler göçmenleri yerleştirmede doğal bir kaynak olarak görülmekteydi. Fakat bu malların uğradığı yıkım ve fuzuli işgaller bunlardan yeterince yararlanılmasını engellemiştir.¹⁵ Yine ihtiyaç doğrultusunda terk edilmiş taşınmazların fuzuli işgal altında olanları boşalttırmak, bu malların mübadiller ile evleri yanmış yıkılmış olanlara verilmesinde de vekalet yetkiliydi. Vekalet görüldüğü üzere kapsamlı sorunların çözümü ile karşı karşıyaydı ve bütün bu sorunları çözümlmek için oldukça geniş yetkilerle donatılmıştı. Öncelikli olarak Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti’nce bütün bu sorunları çözümlmek amacıyla genelgeler yayınlayarak aksaklıkları çözmeye çalışmıştır.

Mübadele ve İmar Vekaleti kurulur kurulmaz, taşradaki örgüt birimlerine gönderilen yazılarla, ilgili bölgede gelecek göçmenlerden ne kadarını yerleştirebilecek olanaklar olduğu; bölgenin coğrafî, iktisadî, sosyal durumlarının yanında, mübadillerin uğraşı ve yeteneklerine göre, yurdun değişik bölgelerinde bulunan emval-i metrukeye dengeli ve gerçekçi olarak dağıtılabilmesi için vilayet sınırları içinde, ne kadar sayıda ve nitelikte terk edilmiş mal bulunduğu; hala fuzuli işgalden arındırılmayan terk edilmiş malların ne kadar süre içerisinde; terk edilmiş bağların, bahçelerin, tarlaların miktarının ne kadar olduğu sorulmuş; vilayetlerden gelen bilgilere göre ayrıntılı iskan cetvelleri hazırlanmıştır.¹⁶

Göçmenlerin öncelikle iskân mntıklarındaki emval-i metrukelere yerleştirilmeleri gerekmektedir; ne var ki hemen her yerde köyler harap haldeydi.¹⁷ Özellikle Yunan Ordusu’nun istilasına uğramış olan Ege Bölgesi’nde bu durum daha belirgindi. Ayvalık’ın da içinde bulunduğu Batı Anadolu’da Yunan Ordusu’nun çekilişi sırasında çıkarılan yangınlar nedeni ile büyük yıkımlar gerçekleşmişti. Dr. Mazhar Bey ve arkadaşlarının meclise sundukları raporda batı vilayetlerinde, acele onarım yapılması ve yeniden yaşanabilir biçime getirilmesi gereken pek çok köy ve kasaba bulunmaktaydı.¹⁸

Mübadillere nasıl ev verileceğini belirleyen, “*Emval-i Gayrimenkule-i Metrukenin Kanunen Hakk-ı İskanı Haiz muhacirine Suret-i Tevziini Mûebeyyin Talimatname*” oldukça açık hükümler getirmişti. Yönergeye göre; her göçmen

¹⁵ İskân Tarihçesi, s.16.

¹⁶ T.B.M.M Zabıt, D: II, İ:1, C:III, Ankara, t.y, s.184.

¹⁷ Mesut Çapa, “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin İskanı”, *Atatürk Yolu*, Mayıs,1990, Yıl:3, Cilt:2, Sayı:5, s.52.

¹⁸ T.B.M.M Zabıt, D: II, İçtima: I, Cilt: II, Ankara, t.y., s.631.

ailesine, ailenin nüfusunu barındırmaya yeterli ölçüde terk edilmiş taşınmazlardan bir ev verilecekti. Zorunlu kalınması durumunda, baba-oğul, kayınvalide ile damat ve evli olan kardeşler ve eşleri, nikah bağı olan aileler de bir evde toplanabilecekti. Bir köy ya da mahallede yerleştirecek mübadillerin sayısı, arazinin genişliğine ve kendi geçimlerini sağlayacak sanat erbabının sayısına bağlıydı. Bir köye, mevcut evlerden çok göçmen ailesi iskân etmek gerekirse, her bir aileye birer dönüm arazi verilecekti. Bu arazilerin olabildiğince köye yakın olmasına özen gösterilecekti. Hangi arazinin hangi göçmene verileceği kurayla saptanacaktı. Bir mahalleye terk edilmiş evlerin yeterli olmayacağı kadar göçmen gönderilmiş ise, bunlar diğer yörelere gönderilebileceklerdi. Her yetişkin göçmen, bir aile sayılıyordu. Yetişkin olup da henüz bekar bulunanlar ana ve babalarıyla yerleştirileceklerdi. Yerleştirilen ya da yerleştirilecek olan göçmen köylerinin her birinde demirci, arabacı, marangoz, nalbant, semerci vb. sanatkâr ve esnaftan birer kişi ile bir öğretmen bulundurulmasına dikkat edilecek, bunlar için meslek ve sanatlarına göre birer ev ve dükkân ayrılacak, sanatkâr göçmenlere araç-gereç ve sermayeden başka çiftçi göçmenlere verilen arazi miktarının yarısı derecesinde arazi ya da ağaç verilecekti. İskân komisyonları genelgenin bu hükümlerine uygun olarak çalışmakla yükümlüydüler.¹⁹

9 Aralık 1923 tarihli bu yönerge uyarınca, kasaba ve köylerdeki terk edilmiş yapılardan göçmen yerleştirilecek binaların hızla yerleşime uygun duruma getirilmesine çalışılmıştı. 11 Ekim 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti'nin onayına dayanılarak, İmar ve İskân komisyonlarınca terk edilmiş binaların çatı aktarması, kapı pencere tamiri vb. şekilde iskân edilecek bir hale getirilmesiyle uğraşıldı. Bu talimatname ile yıkılacak binalardan onarım için kullanılacak malzemenin ayrılması, diğer enkazın ise komisyonlar tarafından satılması isteniyordu. Ayrıca, yıkılan ve onarılan hanelere Muhtelit Mübadele Komisyonunca değer biçileceği için; onarım görececek binaların durumları, tamir için kullanılacak malzeme miktarı, işçilik bedelleri ile onarım masrafları ve yıkılan enkazların parasal değeri için ayrı ayrı tutanaklar düzenlenmesi ve her ay düzenli bir şekilde yapılan işlerin vekaletle bildirilmesi, iyi durumdaki binaların ise bekçiler tarafından korunması isteniyordu.²⁰

Dolayısıyla mübadillerin yerleştirilmesinde yararlanılacak ilk kaynak, Anadolu'dan göç etmiş olan Rumlar'dan arta kalan terk edilmiş mallar

¹⁹ *Düstur*, III Tertip, C.V, Ankara, 1969, ss.648-654.

²⁰ *TBMMZC*, D. II, İÇ. II, C.VII/I, Ankara ,1968, s.1047; *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Aralık 1923.

görülüyordu. Meselâ, Bursa Mudanya'dan bu bölgeye ayak basan mübadiller Mudanya'nın merkezinde daha çok sahil kesime yerleştirildiler. Deniz kenarında daha önce Rum ailelerin oturduğu ve mübadele sırasında boşalttığı evlere yerleşen mübadiller, 1924 yılının Mart ayında Kırzade gemisi ile gelmişlerdir. Uzun süren yolculuk, yolculukta yaşanan sağlık sorunları, anılarını bırakıp yollara düşen insanları, rahat ettirmek adına, Mudanyalılar evlerini açmışlar, tüm imkanlarını paylaştıkları misafirleri daha sonra tahsis edilen Rumlardan kalan evlere yerleştirmişlerdir. Bugün bu alanlar Halitpaşa Mahallesi, Mütareke Mahallesi, Şükrü Çavuş Mahallesi olarak bilinmektedir.

1923 yılı öncesinde Mütareke, Halitpaşa ve Şükrü Çavuş Mahalleleri Rum mahalleleri olarak bilinmektedir; mübadele sonrası daha çok Girit' ten gelen göçmen ailelerin yerleşmesiyle halk arasında Giritli Mahallesi olarak anılmaya başlanmıştır. Halitpaşa ve Mütareke mahalleleri mübadil kuşaklarının veya mübadele konusu hakkında bilgi sahibi olan kişilerin yaşadığı yerlerdir ve tarihi kent dokusunun korunmasıyla günümüzde bu tarihi en iyi yaşatan mahalle olarak bilinmektedir. Günümüzde hayatını mahallede devam ettiren mübadil kuşağın çocukları olan kişilerin anlattığına göre Halitpaşa mahallesindeki Rumlardan kalma evlerde genellikle giriş katında bir oda ve mutfak, üst katta iki oda bulunmakta, merdiven altı ise banyo olarak kullanılmaktadır.²¹

Mübadillerin Rum metrukatına yerleştirilmesi daha önce de bahsettiğimiz üzere bir yasal mecburiyetti. Bölgeleri işgale uğramış olanlardan, evleri yananlardan hiç kimsenin açıkta kalmamasına çalışarak bunlardan geçimlerini sağlayabilecek durumda olanlara evlerini yapmaları için belli bir süre tanınıyordu. Sürenin bitiminde de metruk evler ellerinden alınıyordu. Bir harikzede ya da istilazede, verilen zaman sonunda evini yapamazsa gelen mübadilin o evi sahiplenme hakkı oluyordu.²² Örneğin Adana'da geçici olarak Ermeni emval-i metrukesinde oturmalarına izin verilen mübadillerin bu konutlardan çıkartılması sorun olmuştu. Bu nedenle de millî emlakça, Ermeni emval-i metrukatından göçmenlere verilecek emlak ve arazinin saptanmasıyla ilgili defterin hızlı bir şekilde vilayete gönderilmesine kadar boşaltma işleminin 28 Haziran 1925'e ertelenmesine karar verilmiştir.²³

²¹ B. Demirağ., "Mudanya'daki Girit Mübadilleri", *Bursa'da Yaşam*, Haziran, Bursa, 2013.

²² TBMMZC, D.II, C.XVI, Ankara, 1976, s.202.

²³ BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 9 Teşrini Sani 1341/1925, Yer No: 46.81.19.

Terk edilmiş emlakların yerli halk tarafından işgal edildiğini belirtmiştik. Bir benzeri sorunla Samsun bölgesinde de karşılaşılıyordu. Samsun'da iskân edilecek olan mübadillerin yerleştirilme işlemlerinin gecikmesi sonucu, kentte yaşanan ve kötü koşullarda aylarca yerleştirilmeyi bekleyen mübadillerin yaşam ve sağlık koşullarının kötüleşmesi üzerine, Canik Vilayeti İmar ve İskân Komisyonu tarafından emval-i metrukeyi işgal eden halka, söz konusu Emlakların derhal boşaltılması için tebligat göndermiştir. Vekâlet de Samsun Valiliği'ne gönderdiği ihtarlarla işgallerin önüne geçilmesini istemiştir. Diğer taraftan harap durumda olan evlerin onarım işlerine de girişilmiş, 152 ev tamir edilerek iskâna hazır hale getirilmiştir.

Bursa'da da terk edilmiş evler onarılarak mübadillerin oturmuna hazır hale getirilmişti. Yerel basında da terk edilmiş Rum evlerinin tamirine ilişkin haber yer almıştı. Bu habere göre: 19 Haziran 1340/1924 tarihinin akşamına kadar emval ve metrukeye ait binalardan merkez mahallelerinde 368, merkez köylerinde 1.027, Karacabey'de 230, M. Kemalpaşa'da 52, Mudanya'da 401 ve Gemlik'te 358 ev olmak üzere toplam 2.436 evin tamir edildiği" yer almıştır.²⁴

Mübadillerinin yerleştirilmesinde kritik önem taşıyan emval-i metrukenin tespit edilmesi amacıyla maliye vekili Hasan Fehmi Bey tarafından bir komisyon oluşturulmuştur. Emval-i Metruke Komisyonu ismi verilen komisyon, terk edilen evleri, iş yerlerini ve Rumlardan geriye kalan taşınır eşyaların (yatak, masa, koltuk, sandalye vb.) tespitini yapmıştır. Tespit edilen yapılardan mübadillerin yerleştirilmesi için uygun görülenler Muhacirin Komisyonu'na devredilmiştir. Mübadillerin iskânına uygun görülmeyen taşınmazlar ise açık arttırma usulüncü satılmış veya kiraya verilmiştir.

Rumların terk ettikleri evlerin tam sayısı bilinmemekle birlikte yaklaşık 100.000 civarı olduğu tahmin edilmektedir. Terk edilen evlerin beşte bir kadarlık kısmı devlet kontrolündeyken diğer evler ise; başkaları tarafından işgal edilmiş, kiralanmış veya satılmıştır. Rumların çokça yaşadığı İzmir'de de 10.000 kadar ev terk edilmiştir. Bu evlerin yarısına, büyük İzmir yangınından sonra evsiz kalanlar yerleştirilmiştir. Geriye kalan evler ise yağmalanmıştır. Bu gibi durumlar Rumların kalabalık olarak yaşadıkları

²⁴ Yoldaş, Sayı 441, 23 Haziran 1924'den aktaran Kaplanoğlu, a.g.e., s.104.

diğer illerde de meydana gelmiştir. Bu illerden bazıları; İstanbul, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne, Samsun ve Trabzon'dur.

Mübadillere mesken dağıtımının düzenli yürütülmediği, gecikmeler olduğu anlaşılmaktadır. İskân Müdüriyeti, yasadışı işgal altında bulunan bu gibi yerlerin bir an önce boşaltılmasına karar vermiş ve ilk olarak işe memurlarca işgal edilmiş konutlardan başlamıştı. Bu tür konutların on beş gün içinde boşaltılması, aksi halde oturmaya devam edenler hakkında işlem yapılacağı bildirilmişti.²⁵

Aslında bu tutum hükümetin memurlarını kolladığı şeklindeki eleştirilere verilen bir yanıtı. Çünkü basında terk edilmiş malların gelir getirici bir kaynak olarak görülmesi eleştiriliyordu.²⁶ Adana vilayetinde de memurların işgalinde bulunan on üç evin mübadillerin konut gereksinimleri nedeniyle, ivedi bir şekilde boşaltılması gerekiyordu. Ancak bu konutların boşaltılma işlemleri uzun zaman alabilirdi. Bu nedenle de konutların boşaltılma sağlanıncaya kadar kira karşılıklarının göçmenlere verilmesi koşuluyla geçici olarak memurların işgali altında bırakılması Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti tarafından kararlaştırılmıştı.²⁷

Görüldüğü gibi hükümet fiili işgali önleyemediğinden, hiç olmazsa kamu yararı sağlamak amacıyla işgalcilerden kira bedeli alarak bu fiili duruma yasallık kazandırmıştır.²⁸ Bu uygulama ile amaçlanan, bağ, bahçe, tarla ve ağaçların kira yoluyla bile olsa işletilerek üretime katkılarının sürekliliğini sağlamaktı. Üzüm, incir, tütün, pamuk, vb. tarımsal ürünlerin tarlalarda ya da bağlarda kalmasının ya da çürümesinin önüne geçilmek isteniyordu. Oturma hakkına sahip olan şahısların hiçbir nedenle açıkta bırakılmamaları, üretici bir duruma geçebilmelerinin ertelenmemesi gerekiyordu. Harikzede, mülteci vb. sınıflar ile mübadeleye tabi olmayan şahısların yerleştirilmeleri için konut, arsa ve araziye gereksinim duyulmadıkça, maliye ve tasfiye komisyonlarınca kiraya verilen terk edilmiş mallara ait kira sözleşmesinin geçersiz sayılması da doğru bulunmuyordu. Rum terk edilmiş malları oldukça, Ermeniler tarafından terk edilmiş olan arazilerin kiraya verme işlemleri geçersiz sayılmaktaydı.²⁹ Ancak, aynı durum ev, han, değirmen ve fabrika açısından söz konusu olmamıştı. Rumlardan geriye kalan ev, konak

²⁵ BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 26 Mart 1340/1924, Yer No: 41.46.14.

²⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Kanun-u Evvel 1923.

²⁷ BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 25 Şubat 1926, Yer No: 5.58.158.4.

²⁸ TBMMZC, D.II, İÇ.I, C.II, Ankara, t.y., s.171.

²⁹ BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 12 Mayıs 1340/1924, Yer No: 41.48.23.

ve köşkleri kimi mebusların ellerine geçirmeye çalıştıkları, bununla birlikte yakınlarına da bir pay kapma çabası içine girdikleri görülmekteydi.³⁰

Türkiye'ye gelen mübadillere terk edilmiş Rum evleri dağıtılırken tercih edilen yöntem, olabildiği ölçüde fazla sayıda insanın evlere yerleştirilmesiydi. Örneğin, büyükçe bir Rum evi, iki ya da daha fazla sayıda aileye paylaşılabiliriyordu.³¹ Bir mübadilin anlattıkları da bu durumu doğrulamaktadır: “Şimdi, biz oraya iki aile girdik ama sonra bize kaldı ev. Başka bir ev verdiler onlara, onlar oraya kaldı. (...) Millet alt üstü. Benim kayınbabamla kardeşi birlikte oturduk biz.”³²

İç Anadolu bölgesinde de Rumların göç ettiği yerlerden birisi olan Niğde, Yunanistan'ın Krifçe, Kesriye, Kozana mübadilleri iskân edilmiştir. Yunanistan'dan 600 haneli Krifçe nüfusunun tümü Yeşilburç'a iskân edilirken, burada yaşayan Ortodoks Rumlar Yunanistan'ın Korfu (Kerkira) Ada'sına iskân edilmiştir.³³ Bu yerleşim yerindeki konutların 1800'lü yıllarda inşa edildiği, Mübadele öncesinde Köyde çan kulesiyle birlikte büyük bir kilise, hamam, okul, hastane, manastır, iki küçük kilise ve 320 adet geniş avlulu ve 2 kattan oluşan oymalı taşlardan yapılmış taş evler ve çeşmelerin olduğu anlatılmaktadır.³⁴ Krifçe köy halkı Ocak 1926'da buraya iskân edilmiştir. Mübadillerin yerleştirildiği bu evler eğimli bir araziye yerleşmiş olan tarihi taş konaklar genellikle iki katlıdır.

Savaştan yeni çıkıp yaralarını sarmaya çalışan Türkiye'de mübadillerin hangi yerlerde iskân edileceklerini tespit etmek için yoğun çalışmalar yapılırken bu sırada da Savaşta evleri tahrip edilmiş kesim “harikzedeler” olarak adlandırılmaktaydı.³⁵ Evsiz kalan kişilerin büyük bir çoğunluğu yöredeki Rumlar'a ait terkedilmiş evlere yerleştirildiler. İşte benzer durum Ayvalık'ta yaşanmıştı ve terk edilmiş mallar konusunda önceliğin kimlere verilmesi gerektiği konusunda Meclis'te de önemli tartışmalar yaşanmaktaydı. Malatya Vekili, Reşid Ağa, önceliğin muhacirlere verilmesi gerektiğini belirterek, Ayvalık'ta ticaret yapan Malatyalı Hamdi isminde bir

³⁰ TBMMZC, D.II., İÇ.II, C.IV, Ankara, 1975, s.93.

³¹ Seniye Koraltan ile yapılan görüşme, 18.10.2002; Saadet Doğruer ile yapılan görüşme, 17.10.2002; “Benim annemgil on aile oturdular.”

³² Haydar Doğruer ile yapılan görüşme, 17.10.2002.

³³ L. Kuzucu, *Krifçe'den Yeşilburç'a Mübadil Yaşamlar*, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

³⁴ A. Yılmaz, *Bir Mübadele Öyküsü*, Ankara, 2013.

³⁵ Kemal Arı, *a.g.e.*, s.9.

kişinin izlenimlerini Meclis'te aktarmıştır.³⁶ Söz konusu anlatılanlara göre Girit Muhacirleri çok zor durumdaydı ve açıkta kalmıştı. Karesi Vekili Vehbi Bey bu konuya cevaben şunları söylemiştir:³⁷ *"Ayvalık civarında birkaç köy vardır ki Reşit Ağaya bahsediyorlar muhacirler açıkta kalmış diyorlar. Orada yerli ahaliden de açıkta kalanlar vardır ve Yunanlılar üç dört köy yakmıştır. Bu halk da Ayvalık'ın içerisinde açıktadır. Şimdi bunları çıkarıp dışarı mı atacağız?"*

Mübadillere mesken verilirken Yunanistan'da bıraktığı evin fizik ve mekân yönünden nitelikleri ise göz ardı edilmişti. Mesela, Mersin'e bağlı köylerde terk edilmiş konut olmadığından, göçmenler, Mersin ve Tarsus şehir merkezindeki, 5-6 ailenin barınmasına elverişli konutlarda iskân edilmeye çalışılmıştı. Basına yansıyan bir bilgiye göre Adana'da Rum ve Ermeni emval-i metrukesinden 1507 konut bulunmaktaydı. Bunlardan bir kısmı da doğu vilayetlerinden gelen göçmenlere, diğer bir kısmı da beşer nüfus itibariyle altı bin mübadile tahsis edilmişti.³⁸

Giritli mübadil Melek Baydar'ın *"Bu harabeyi verdiler. O zaman böyle değildi. Dört aileye verdiler burayı. Her aile bir odada otururdu. Giritli dört aile. Onları ayırdılar, ev verdiler. Bize de burayı verdiler"*³⁹ şeklindeki ifadeleri sıkıntıyı yansıtmaktadır.

Mübadillerin anlattıklarının yanı sıra, arşiv belgeleri de bu sıkıntıları doğrulamaktadır. Meselâ Giritli bir mübadilin Dahiliye Vekaleti'ne çektiği telgrafta Fehime Hanım Yunanistan'da on bin altınlık servet bıraktıklarını, yapılan iki senelik soruşturma sonucunda altı nüfustan oluşan ailesine Yunanistan'daki evlerinin yalnızca üst katını oluşturan dört odalı bir ev verildiğini, aldıkları malın ise sadece yerleştirildikleri evden ibaret olduğunu belirtmiştir. Bu mübadilin büyük kızı Nebile de iskân memurlarının tarafı işlemlerinden yakınılmaktaydı: *"Gazetelerin rezalet namıyla yad ettikleri iskân faciası yalnız İzmir'de Ayvalık'da, İstanbul'da değil burada da bütün hüküm ve manasıyla caridir. Valiye arzuhal veriyoruz. İskân memurlarının taraf-girane muamelelerini hakikati tağyir ve tahrif ettiklerini ve bu memurlar hakkında tahkikat-ı evveliyeye icrasını istiyoruz."*⁴⁰

³⁶ T.B.M.M. Zabıt, Devre:II, İçtima: I, Cilt: VII, , Ankara, 1968. t.y, s.413.

³⁷ T.B.M.M., Zabıt, Devre:II, İçtima: I, Cilt: VII, , Ankara, 1968. , s.414.

³⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Ocak 1924.

³⁹ Melek Baydar ile yapılan görüşme, 16.11.2002.

⁴⁰ BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 12 Ocak 1925, Yer No:43.62.2.

Mübadiller bu sıkıntılı dönemlerde tam olarak bir yere yerleşene kadar iki hatta kimi kez daha fazla ev değiştirmek zorunda kalmışlardır. En önemli neden mübadillerin konutlara sığamamasıdır.⁴¹ Örneğin, Mersin'in Nusratiye Mahallesinde oturan bir Girit mübadili, Dahiliye Vekaleti'ne çektiği telgrafta, Mersin'de kendisine verilen evi, üç yüz lira kadar masraf yaparak oturmaya elverişli bir hale getirdiğini; ancak bu evin kendisinden alınarak, on sekiz nüfustan ibaret olan ailesinin ve eşyalarının sokağa atıldığından yakınmaktaydı.⁴²

*“Keyfiyet-i mezkure hükümet-i Cumhuriyemizin adil kanunlarıyla olmayacaksa gayri-hak mağduriyet esasen mahv olan efrad-ı ailemin perişanına meydan verilmesi balâda mebusan-ı haneden adem-i tahliyem için seri ve kati emir buyrulmasını arz eden muhacir-i ağızdan gayri ihtiyari çıkar işbu istirhamnamenin merhametle karşılanmasını istida ederim efendim.Bu sorun vekalet tarafından evin mübadile verilmesi ile çözümlenmişti.”*⁴³

Mübadillerin kendilerine ev verilmesi ile ilgili istekleri yıllar süren yazışmalara konu olmuştu.⁴⁴ Mersin'de mübadillerle tarafımızdan yapılan görüşmelerde de bu sıkıntı öncelikle dile getirilmiştir. Bir evi birkaç mübadil aile uzun süre paylaşmak zorunda kalmıştır. Mübadillerden, masraf yaparak oturulabilir hale getirdikleri evlerini bile bir süre sonra boşaltmaları istenmiştir.⁴⁵ Mersin'de mübadillere verilen Rumlardan kalma evler doğrudan cadde veya sokağa bakan arsa üzerine yapılmıştı. Şehirde Rum ve Ermenilerden kalan evlerin çoğu bir ya da iki katlıydı. Rum evleri haremlik-selamlık geleneğine göre tasarlanmış olduklarından daha çok tek bir ailenin yerleşimi üzerine planlanmıştı.⁴⁶ Kimi konutlar ise birden fazla ailenin kullanabileceği şekilde düşünülmüştü.

⁴¹ Kaynak kişilerin aktardıklarına göre ilk zamanlarda birkaç ailenin bir eve yerleştirildiği olmuştu. Ancak bir süre sonra bu evlerin birkaç mübadil aileye yeterli gelmemesi, mübadillerin kendilerine ayrı evler tahsis edilmesi isteğine yol açmıştı; Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 10.10.2002; Necati Tütüner ile yapılan görüşme, 09.10.2002.

⁴² BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 12 Aralık 1928, Yer No: 61.175.12.

⁴³ BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 12 Aralık 1928, Yer No: 61.175.12.

⁴⁴ Mersin'de oturan Sakız adası mübadillerinden Fehime Hanım'ın kendisine ev verilmesi ile ilgili istem dilekçesi iki yıl soruşturmaya tabi tutulmuştur. Bkz. BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 12 Ocak 1925, Yer No: 43.62.2.

⁴⁵ Fahriye Emgili, *Yunanistan'dan Mersin'e Köklerinden Koparılmış Hayatlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

⁴⁶ Mersin evleri çoğunlukla kesme taştan inşa edilen konutların bazen ilk katı veya çıkmaları bağdadi teknikle yapılmıştır. Kesme taştan yapılan bu evlerin çoğunun kuzeye veya doğuya bakan bir bahçesi veya bir hayatı bulunmaktadır. Özellikle Uray caddesi çevresindeki yoğun

Mübadiller için geldikleri yerlerdeki geniş evlerin yerini alan yeni evlere alışmak hiç de kolay olmamıştır. Rum ve Ermenilerden kalan bu evlerin en güzel örneklerini Mersin’de Uray caddesi, Cami-i Şerif, Kiremithane ve Nusratiye mahallelerinde görmek olanaklıdır. Tüm şikayetlere karşın, yukarıda belirtilen konutlara yerleştirilenler aslında bu konuda diğerlerine göre şanslı olanlardı. Her ne kadar daha önceki alıştıkları ortamlardan ve evlerinden uzak olsalar da en azından başlarını sokacakları bir mesken bulabilmişlerdi.⁴⁷

Mersin’in Tarsus Kazasında da mübadillere aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde gösterildiği gibi Rumlardan kalma genelde bir ya da iki odalı evler dağıtılmıştır:⁴⁸

Konutun Yeri	Konut Sayısı	Konutun Yeri	Konutun Sayısı
Bağlarbaşı Mah.	2	Küçükminare Mah.	8
Bilinmeyen	2	Molla Kerim Mah.	2
Camialtun Mah.	3	Musalla Karyesi	14
Caminur mah.	73	Pilak Mah.	1
Debbehane Mah.	11	Şehit Kerim Mah.	113
Ekinci Karyesi	2	Teker Mah.	4
Eski Arsa mah.	1	Tele? Mah.	2
Eski Ömerli Mah.	1	Yeni Ömerli Mah.	5
Eskici karyesi	16	Yenice Mah.	1
İnceark Mah.	24		
TOPLAM	186		

Tablo 1: Mersin Tarsus Kazasında Mübadillere Dağıtılan Konutlar ve Yerleri

Ne var ki Mersin ve çevresinde de Rumların bıraktığı taşınmazlara yerleşen mübadillerin konutlarıyla ilgili sorunları uzun yıllar sürmüştür. Paylarına düşenden fazla konut tahsis edilenlerden fazlasının en azından

ticaret dokusu içinde yer alan iç sofalı evlerde görün bahçe ve hayat kısımları, çok büyük olmamakla birlikte, yaşamın önemli bir alanını oluşturmaktadır. Kiremithane mahallesindeki dış sofalı evlerde ise, bahçe evin kapalı bölümlerinden daha büyük tutulmuştur. Genellikle iki katlı olan Mersin evlerinde katlar arasında bağlantı yoktur. Yani her katta ayrı bir aile oturmaktadır. Bkz. *Mersin Evleri*, Yayına Hazırlayan: Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s.45

⁴⁷ Örneğin, Sokrati Mavrumatiden metruk ev Giritli Mustafa ve eşi Hatice, Kerim Oğlu Selim, Hüseyin kızı Selimeye 13.04.1936’da verilmiştir. Bkz. *D.H.K.D., Tarsus İlçesine Bağlı Tapular Dosyası*, 271-V-26-30.

⁴⁸ *Mersin Köy Hizmetleri Arşivi (M.K.H.A.), Mersin Vilayeti Tarsus Kazası’na İskân edilen Mübadillerle Ait Defter 15, No:1, Yıl: 1340/1924.*

değerinin borçlandırma yoluyla tahsiline gidilmiştir. Örneğin, Giritli Ali Oğlu Mustafa Portakalaki, eşi Pakize'ye verilen Mahmudiye Mahallesiindeki Madam Sofiya'dan metruk ev⁴⁹ ve Giritli Demir Kızı Pembeye verilen aynı mahalledeki Bodostan adlı metruk haneye ilişkin 1933 tarihinde borçlandırma işlemi yapılmıştır.⁵⁰ Benzer şekilde Rodoslu Şükrü ailesine verilen hanenin sekiz odadan beş odasının da 1875 lira üzerinden borçlandırılmasına 08.11.1944 yılında karar verilmiştir.⁵¹ Bu durum mübadele ile ilgili sorunların daha sonraki on yıllara taşındığını göstermektedir.

Ülke genelinde mübadillere, vekaletle bağlı iskân komisyonlarınca dağıtılan ev sayısı 88.700'dü. Bu sayının içinde, terk edilmiş Rum evlerinden başka, terk edilmiş Ermeni evleri de bulunmaktaydı.⁵² 1923-1933 yılları arasında tüm göçmenler için yapılan konut sayısı 103.586'dır. 1923-1924 yılları arasında gelen yüz bine yakın mübadil ailesi için ise 66.872 konut yaptırılmıştır.⁵³

Terk edilmiş malların mübadillere dağıtılmasında bir sorun ise, emval-i metrukenin yasadışı işgalidir. Bu durum, Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'nin mübadillerin yerleştirilmelerinde bu sorunla uğraşmasına neden olmuştur.⁵⁴ Sözümlü ettiğimiz bu sorun, Mersin Vilayeti'nde de yasadışı işgallerden dolayı, mübadillerin tamamının yerleştirilmesi için yeterince ev ve arazi bulunamaması şeklinde kendisini göstermiştir. Sorunlar birbirini izlemiş, yaşanan bu aksaklıklardan dolayı da vilayete yerleştirilemeyen mübadiller başka iskân alanlarına sevk edilmek zorunda kalmışlardır.⁵⁵ Örneğin, Selanik-Serez'den Mersin'e yerleştirilmek üzere gönderilen mübadiller taşınmazların yetersizliğinden 26 hane mübadil, 28 Aralık 1925 yılında Gaziantep'te iskân edilmek amacıyla Mersin'den gönderilmişti.

Ne yazık ki, sorunlar mübadillerin gönderildiği diğer iskân yerleşim yerlerinde de devam etmiştir. Gaziantep İskân Müdürlüğü'nden Dahiliye

⁴⁹ M.K.H.A., 271-V-26-30, Tarsus İlçesine Bağlı Tapular Dosyası.

⁵⁰ M.K.H.A., 271-V-26-30, Tarsus İlçesine Bağlı Tapular Dosyası.

⁵¹ M.K.H.A., 271-V-26-30, Tarsus İlçesine Bağlı Tapular Dosyası.

⁵² *İskân Tarihçesi*, s.137-138.

⁵³ Geray, *a.g.m.*, s.24.

⁵⁴ Mesut Çapa, "Cumhuriyetin İlk Mübadele İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey", *Mustafa Necati Sempozyumu*, Kastamonu Eğitim Yüksekokulu Yay.; Kastamonu 9-11 Mayıs, s.67. Muhacir, felaketzede ve mülteci olmayıp da kendi imkanlarıyla geçinebilenlerden bazılarının fuzuli işgal etmekte oldukları emval-i metrukelerden çıkmamakta ısrar edenler vekaletin isteği doğrultusunda zorunlu tahliye edilmişlerdir.

⁵⁵ BCA, Fon K.: 272.00.0.14, 25 Ocak 1925, Yer No: 78.42.19; BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 5 Ocak 1926, Yer No: 47.87.9.

Vekaletine gönderilen telgrafta bu mübadillerin “sefaletine mahal kalmamak üzere başka müsaid vilayetlere seokine müsaade buyrulması...” istenirken, vekalet Gaziantep’te yasadışı işgaller varsa bu evlerin derhal boşaltılıp, buralara mübadillerin yerleştirilmesini istemekteydi.⁵⁶

Bu belirsizlikler, yerleştirilecek konutların yetersizliği ve işgal edilmiş bulunması nedeniyle mübadiller bir şehirden ötekine dolaşmak zorunda kalıyorlardı. Bu durum uygulayıcılar için sorun oluşturduğu gibi mübadil ailelerin parçalanmasına da neden olmaktaydı. Örneğin, Gaziantep’e gönderilen mübadillerin akrabalarının bir kısmı da Mersin’de Yuvanaki çiftliğinde bırakılmıştı.⁵⁷

3.Mübadil Konutları

Mübadilleri Türkiye’ye yerleştirirken uygun ortamı sağlamadan; hesapsız, plansız, sadece yönetsel önlemleri almaya yönelik bir iskân uygulaması olumlu sonuçlar vermeyebilirdi. Mübadillere bazı garantiler altında, toprak ve malzeme bulmak ve ev yapmak suretiyle, koşulları daha iyi düzenlenmiş, olanakları uygun bir ortam sağlamak, onların yaşamlarını daha iyi sürdürmeleri için önemliydi.

Öncelikle, nüfusun barınması için gerekli mesken sayısının önceden belirlenmesi gerekliydi. Ne var ki, belli bir dönem içinde belli bir nüfusun gereksiniminin önceden kestirilmesi, çeşitli demografik, sosyolojik ve psikolojik faktörlerin hesaba katılmasını gerektiren çok taraflı bir işlemdi. Nüfusun sayısının bilinmesinin yanı sıra nüfusun büyüklük, yaş, cinsiyet, medeni hal, mesleklerine göre dağılımının da bilinmesi gerekiyordu.⁵⁸ Bu sebeple, köylere gönderilen mübadillerin, barınma gereksinimlerini karşılamak için iki çözüm yolu üretilmişti. İlki, mübadillerin köylerde yapılacak olan barakalarda geçici olarak barındırılması, ikincisi ise sağlık ve hayat standartlarına uygun evler inşa edilmesiydi.⁵⁹

Barkan’a göre, mübadillerin ülkemizde iskanının en uygun ve ideal şekli, tarihi, ekonomik, sosyal ve teknik nedenlerle terk edilmiş bölgelerde uygulanan bir yöntem olan “yeni tip köyler” kurmaktır. Bu sahaları, yeni

⁵⁶ BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 5 Ocak 1926, Yer No: 47.87.9.

⁵⁷ İsmail Demir ile yapılan görüşme, 25.09.2002.

⁵⁸ Alexander Black, *Mesken İhtiyacının Tahmini*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961, s.5.

⁵⁹ İpek, *a.g.e.*, s.100.

yapılmakta olan ya da yapılması düşünülen yerler boyunca açmak, yer yer içme suyu getirerek veya sulama tesisleri kurarak ya da bataklıkları kurutarak kazanmak mümkün olabilirdi. Böylece, diğer köyler için de örnek olabilecek ziraî faaliyetlere girişilmiş olurdu.⁶⁰

Şehir bölgelerinde ve kırsal bölgelerde gerçekleşecek iskânın ortak yönü; olabildiğince hızlı, maliyeti düşük ve kısa sürede inşa edilebilecek konut ihtiyacını karşılama gerekliliği olmuştur.

Taşınmazların dağıtımı işlemleri böyle ayrıntılı ve sorunlarla doluydu. Mübadiller “Mübadeleye tabi ahaliye verilecek emval-i gayr-ı menkule hakkında kanun”⁶¹ çerçevesinde konut sahibi olabiliyorlardı. Bunun için öncelikle resmî belgelerini teslim etmeleri veya gelişi ile ilgili bilgilerini doğrulatması gerekiyordu. Meselâ, Mersin’e Rodos’tan gelen mübadil Mustafa Necati Efendi’nin iskân evrakının bulunmaması nedeniyle, hangi tarihte ve hangi nedenden dolayı nereye geldiği, nüfusu, işi ve ihtiyaç derecesinin ne olduğu soruşturulup saptanması yoluna gidilmişti.⁶²

Mübadillere dağıtılan mallar arasında en büyük problem ve sıkıntı mesken konusunda yaşanmıştır. Mübadelenin henüz başlamadığı günlerde vilayetler bu konuda sık sık uyarılarak gayrimüslimlerden kalan her türlü mülkün kesinlikle satılmaması ve korunması istenmiştir.⁶³ Ayrıca gayrimüslimlerden kalan binalar ve evlerin tamir edilmesi ve tamir edilemeyecek durumda olanların ise yıkılarak enkazından elde edilecek malzemelerin tamir işlerinde kullanılması için 5 Ocak 1924 tarihinde bir talimatname hazırlanmış ve ilgili birimlere iletilmiştir.⁶⁴

Öte yandan mütaka İmar ve İskân Komisyonları, tamir edilecek evlerin tamiri ile ilgilenmiş, evleri oturulabilecek duruma getirmeye çalışmış, tamire gerek duyulmayan meskenlerin de iskâna kadar korunması için gereğini yapmıştır. Gayrimüslimlerden kalan evlerin yanı sıra sahipsiz kalan evlerin de muhafazası ve mübadillere verilmesi kararlaştırılsa da ev sıkıntısı artarak

⁶⁰ Ömer Lütfü Barkan, “Türkiye’de Muhacir İskanı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.10, Ekim 1948-Temmuz 1949, No.1-4, s.217-218.

⁶¹ Kanun No, 488, Kanununun Kabul tarihi, 12 Ramazan 1342 ve 16 Nisan 1340, *T.C. İskân Kanunları...*, ss.15-18.

⁶² BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 8 Mart 1928, Yer No: 57.150.4.

⁶³ BCA, Fon K.: 272.12.55, Yer No: 140.15., L.2; Fon K.: 272.12.59, 164.3.

⁶⁴ Mübadeleye tabi göçmenlerin iskân edilecekleri Mütakalardaki Emval-i metrukede Yapılacak Acil Tamirat-ı Cüziyyeye Aid Talimatname’nin ayrıntıları için bkz. *BCA*, 272.00.0.80. Yer No: 3.8.6, L.4-8.

devam etmiştir. Mübadele İmar ve İskân Vekaleti bu meselenin aşılmasında, mesken sıkıntısı olan bölgelerde sazdan ve kerpiçten evler yaptırma yoluna gitmiştir.

Söz konusu mesken ihtiyacının karşılanması amacıyla tavsiye edilen çözümler şunlardır:⁶⁵

1. Baraka ve huğ (kamuş) türü, kurulduğu bölgeye uygun, taşınabilir, hızla kurulabilen konutlar yaptırarak ve satın alarak (hatta ithal ederek), ev açığını yeni üretilen basit ve geçici meskenlerin konut mahallelerine eklenmesiyle kapamak,

2. "İktisadi ev" kavramı çerçevesinde, yerleşik düzende ucuz ev yaptırarak konut sunumunu arttırmak; yeni köyler, "numune köyler" kurmak ve kurdurmak,

3. Daha önce sözü edilen mübadele sonucunda terkedilerek boşalan emval-i metruke, anlaşmalar çerçevesinde, yine değişim sonucu ülkeye gelen mübadillere dağıtmak; bunlar hasarlıysa, dağıtımlarını onarımdan sonra yapmak

Yaptırılacak olan meskenlerin maliyeti için en çok 10.000 liraya kadar izin verilmiş, fazlasına ise izin verilmemiştir. Karesi, Yalova, Bahçecik, Adapazarı, Kütahya, Eskişehir ve Bilecik gibi iskân bölgelerinde çitten ve kerpiçten evler inşa edilmiştir. ⁶⁶ Yukarıda da bahsedildiği gibi çoğunluğu kırsal kökenli olan mübadilleri yeni köyler kurarak yerleştirmek planlanmaktaydı. Bakan Mustafa Necati'nin talimatıyla, Samsun'da 15, Antalya'da 1, Adana'da 1 ve diğerleri de değişik yörelerde olmak üzere toplam 27 köyün yapımı planlanmıştı.⁶⁷ Bu sayı daha sonraları, 1.480.684 lira bütçe ayrılmak suretiyle Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebelibereket, Mersin, Manisa ve Ankara olmak üzere 69'a çıkarıldı.

3.1. Geçici Mesken: Baraka ve Huğ

Mübadillerin özellikle kırsal alanlarda, köylerde yerleşimi için ilk aşamada barınmalarını sağlamada hazır barakalar inşa edilmiştir. Hilal-i

⁶⁵ A. Cengizkan, *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve Arkadaş Yay., Ankara, 2004, s. 23.

⁶⁶ BCA, 272.12./42.52.12, BCA, 272.80./3.9.15.

⁶⁷ TBMMZC, D.II, İÇ.II, C.VII/I, Ankara, 1968, s.1042; *İskan Tarihçesi*, s.140.

Ahmer Cemiyeti'nce, sac, direk, çivi, kereste gibi malzemeler temin edilmiştir. Böylece sağlıklı yerleşim alanları ve evler oluşturulana kadar hazır barakalar ön yerleşmeyi sağlamıştır.

İskân için işlemler yürütülmeye çalışırken, köylere yerleştirilecek mübadillerin durumu, içler acısıydı. Her köyde sağlam durumda kalan ev sayısı bir elin parmaklarını aşmıyordu. Bunun üzerine köylerdeki mübadillerin barınması için ilk etapta çadırlar gönderilmiş ve 1924 Eylül ayı sonlarından itibaren de, barakaların yapımına başlanmıştır. Barınma sorununun aşılmasında barakalar Samsun bölgesinde yaygın olarak kullanılmıştır. Baraka yapımı için kullanılan malzeme mahalli imkânlarla temin edilebildiği gibi, İstanbul ve Adapazarı'ndan da karşılanmaya çalışılmıştır. Kiremit ve kereste Kavak'tan, sac ve çivi gibi malzemeler ise Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'nin İstanbul'daki ambarlarından temin edilmeye çalışılmıştır. Yapılan sevkiyata rağmen ihtiyaç olan malzemenin temin edilmesi için malzeme yetmemiş ve sürekli ihtiyaç yazıları yazılmıştır. Malzemenin temin edilmesinin güçlüğü yanında Samsun'a ulaştırılması için gerekli olan tahsisatın olmaması sebebiyle de, bazı sevkiyatlar yapılamamıştır. 1924-1925 yıllarında Samsun'daki iş adamlarından alınan malzemeler yanında, İstanbul ve Adapazarı'ndan getirilen kereste, ihaleyi kazanan müteahhitler yoluyla, belediye rayicinden emaneten veya pazarlık usulü olarak temin edilerek kasaba ve köylere dağıtılmıştır. Malzemeyi alan mübadiller ya ihaleyi kazanan müteahhitler yoluyla baraka veya iktisadi hanesini yaptırmakta veya malzemeyi kendileri alarak kendi imkânları ve emekleriyle evlerini inşa etmekteydi. Barınılacak evlerin inşaatı sürerken mübadiller kasabalarda konaklatılarak sert geçen kışın etkilerinden korunmaları sağlanmıştır. 26 Şubat 1925 tarihi itibarıyla Samsun ve köylerine toplam 202 baraka inşa edilmiş, eldeki malzeme ile 150 baraka inşa edilebilecekken bunun 75'i Nisan 1925'te Alaçam'a gönderilmiştir. Bölgede 150 barakaya daha ihtiyaç duyulduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır. Barakaların sınıflandırılması ise teneke veya tahta gibi dış kaplama malzemesine göre yapılmıştır. ⁶⁸

Mübadillerin geçici olarak barınma meselesini çözmede diğer bir mesken türü huğ⁶⁹ şeklinde yapılan evler olmuştur. Huğ, göçmenler için

⁶⁸ Selçuk Seçkin, *Atatürk döneminde Konut Yerleşme ve Mübadele Yerleşmeleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sina Üniversitesi Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Fakültesi, İstanbul 2013, s.172-173.

⁶⁹ Huğ, Türk Dil Kurumu sözlüğünde "Çubuk veya kamuştan yapılmış bağ ve bahçe kulübesi" olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde de Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi, Trakya, Balkanlar

barınma ihtiyacını hızlıca karşılayabilecek bir konut tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapım sisteminin basit olması, yerel ve kolay malzemeler ile hızlıca inşa edilebilmesi huğların tercih edilmesinde başlıca etkenlerdendir. Ahşap, saz ve balçık özellikli çamur malzemeler kullanılarak yapılan huğlar kırsal nitelikli konutlardır.

Mübadiller için geçici iskân birimi olarak yapılması için planlanan “huğ” denilen ve kamıştan yapılan evlerin Adana ve Mersin’de köylerde yapılmış olduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır. Adana’ya bağlı Yumurtalık’ta 50, Kozan/Taylan’da 8 ve Mersin Yuvanaki⁷⁰ Çiftliği’nde 34 adet yapılacak huğ yapımı için müteahhitlere ihale ile yapım işi verilmiştir.⁷¹

Her ne kadar bu huğ adı verilen bu evler geçici mesken olarak planlansa da mübadiller bu meskenlerde yıllarca yaşamak zorunda kalmışlardır.

3.2.İktisadi Ev/Hane

Mübadil göçmenlerin özellikle köylerde barınmasını temin etmek için, düşük maliyetli ve yapımı kolay olan bir konut türü de “İktisadi ev” ya da “İktisadi hane” dir. İktisadi evler basit bir planlama anlayışı ile yöredeki malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir.⁷²

ve Çukurova’da halen kullanılan bu teknik ve bu teknikle ev yapımı, M.Ö. 2000’li yıllardan beri görülmektedir. Huğ tipindeki evlerin plan özelliklerine bakıldığında, 15,30x3,00 metre ölçülerinde olduğu görülmektedir. Evlerin tavan yüksekliği ise 2,20 metre olup evin içerisinde dört oda yer almaktadır. Evlerin köşelerine ve pencere/kapı açıklıklarının çevresine en az 10x12 santimetre ölçülerinde dikmeler kullanılmalı, orta direk ise 15x15 santimetre ölçüsünde olmalıdır. Dikmelerin altına 80 cm’lik kısmı katranlanmalı ve bunun 50 santimetrelik bölümü toprağa sokulmalıdır. Dikmeler arasına 40-50 santimetrede bir, 5x8 santimetre kesitli yuvarlak ağaçlar çivilenecek, ağaçların arası ise saz örülecek ve bu kısım toprağın 20 santimetre derinliğine kadar sokulacaktır. Dikmelerin üst noktalarına konacak kirişlerin çevresinin 10x12 santimetre ölçüsünde olması, ek yerinin dikme üstüne rastlaması ve pabuç bırakılması zorunludur. Odaların ortasındaki bölümlerdeki kamış örgüsü çift kat olarak yapılacak böylece mahremiyet korunacaktır. Çatıda mahya tahtaları 15x17 santimetre ölçüsünde, mertekler 30-35 santimetre aralıklarda konacak, çatı kaplaması olarak kullanılacak yeteri kadar kalınlıktaki ot 25 santimetrede bir bağlanacaktır. Mühendislerin konstrüksiyonu görmesinden sonra huğların duvarları içten ve dıştan çamurlu sıva ile düzgünce sıvanacaktır. Bu şekilde şartnamede belirtilen bir huğun maliyeti 118 lira olarak belirlenmiş ve gecikmeye karşı ağır para cezaları konmuştur. Bkz. Cengizkan, *a.g.e.*, s.65-66.

⁷⁰ Her ne kadar Mersin’de bir Yuvanaki çiftliği şimdiki adı Demirhisar köyü olan yerde “huğ” şeklinde meskenler yapılsa da biz bu köyün kuruluşunu İktisadi hane kısmında açıkladık.

⁷¹ Seçkin, *a.g.t.*, s.162.

⁷² 10 Şubat 1925 tarihli “Türkiye’nin çeşitli illerinde yapılacak İktisadi evlerle ilgili plan ve inşaat şartnamesinin gönderilmesine dair tamim” *BCA*, 272.80 / 3.9.3. (4)

“İktisadi ev” ya da “iktisadi hane” olarak anılan bu projede bir yapı, aynı çatı altında ikişer duvarı ortak kullanan, bahçeleri ayrı olan dört konuttan oluşmaktadır. Her konutun bir giriş mekânı ve bu mekâna açılan biri büyük biri küçük iki odası vardır. ⁷³

İktisadi hane plan tipi incelendiğinde; sırt sırta vermiş dört hanenin yer aldığı görülmektedir. Konutların iki duvarı ortak kullanılmaktadır. Konutun bir odası diğerine nazaran daha büyük toplamda iki adet odası ve dış kapının açıldığı küçük bir sofa bölümü bulunmakta olup banyo, tuvalet birimi yer almamaktadır. Konutların içinde bulunduğu bahçe, konutun duvarları hizasından örülen bahçe duvarı ile birbirinden ayrılmaktadır.

Her bir konut için planlamada, dış kapıdan girildiğinde, dar bir dikdörtgen giriş bölümüne ulaşılmakta, buradan da 4x4.5 metre ölçüsündeki büyük odaya ve 3x4 metre ölçüsündeki küçük odaya geçiş sağlanmaktadır. Evlerin dışa yansıyan pencere açıklıkları ise giriş cephesinde üç, küçük odanın dışa açılan cephesinde birdir. Isınma için dört evin birleştiği noktada ortak bir baca yapılmış, bu bacanın da şartnamede görüldüğü gibi taştan örülmesi istenmiştir. Evleri birbirinden ayıran duvarların devam etmesiyle dört aile için verilen arsanın da paylaştırılması sağlanmıştır. Konutları birbirinden ayıran iç duvarlar mahremiyet amacıyla özellikle ele alınmış ve kerpiç ile yapılması istenmiştir, diğer duvarlar ise ahşap dikme ve payandalar arası örülerek yapılacaktır. Sivalar samanlı çamur kullanılarak yapılacak, kapılar muhlama, pencereler ise adi pencere niteliğinde olacaktır. Çatı tahta üzeri kiremit olacak, ormanlık bölgelerde ise ince tahtadan sıcak çatı yapılacaktır. İktisadi hane yapımına ilişkin yayınlanan talimatnamenin⁷⁴ dağıtım yerlerine bakıldığı vakit İzmit, İzmir, Saruhan (Manisa), Samsun, Ertuğrul (Bilecik), Adana, Silifke, Çorum, Amasya, Ordu, Bozok (Yozgat), Sivas, Burdur, Isparta, Antalya, Bursa, Aydın, Denizli’de iktisadi hane tipinde evlerin yapılmasının istendiği görülmektedir. ⁷⁵

1924 yılının temmuz ayında, iskân işlerine yoğun çaba harcayan illerin valileri ve iskân müfettişleri Ankara’da toplanmış ve bu toplantıda iskân faaliyetlerinin tıkanan noktalarına çözüm bulmak amacıyla kararlar

⁷³ Z. -Eres, Z., *Tükriye’de Planlı Kırsal Yerleşmelerin Tarihsel Gelişimi ve Erken Cumhuriyet Dönemi Planlı Kırsal Mimarisinin Korunması Sorunu*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul. "İktisadi ev" tek çatı altında, ikişer odalı dört konut birimini barındırmaktadır Cengizkan, a.g.e., s. 34.

⁷⁴ BCA, 272.00.0.80 / 3.9.3. (4).

⁷⁵ Seçkin, a.g.t., s.164.

alınmıştır. Bu kararlardan biri de, iktisadi hanelerin öncelikle inşaatına başlanmasıdır. İnşaatlarda merkezden gönderilen planlara bağlı kalınmayarak, bölgedeki ihtiyaç ve malzemeye göre plan üzerinde düzeltmeler yapılarak uygulama yapılması istenmiştir.⁷⁶ Bu karardan hareketle de yapılan uygulamalarda çamur, kerpiç, saz gibi bulunabilen malzemeler kullanılmış, pek az uygulamada kereste yer almış, duvarlarda sıvalı çit yapılmış, çatıda kiremit yerine saz ya da çinko levha kullanılmıştır. İktisadi hanelerin yapıldıktan sonra kullanım ömrü olarak 5 yıllık bir süre öngörülmüş, fakat kalıcı evlerin yapılması uzun süren bölgelerde bu tipteki evler onarılarak kullanılmıştır. İktisadi hanelerin kısa zamanda yaygınlaşması ve hükümet tarafından da bu tipteki evlerin yapılmasının tercih edilmesinin sebebi, düzgün ve sağlıklı bir yaşam imkânı sunan evin maliyetinin 800 lirayı bulurken, aynı çatı altında dört aileyi barındıran bu evlerin çok ucuza mal olabilesidir⁷⁷

Hükümet tarafından vilayetlere gönderilen yazılarda iktisadi hane şeklinde düşük bütçeli evlerin yapımının destekleneceğinin belirtilmesi üzerine, konut sorunu ile ilgili çok sayıda yazışması bulunan ve bu yazışmalarda tek bir evin bile sağlam olarak kalmadığını belirten Alaşehir Belediyesi'nin, bu defa Belediye Mühendisi tarafından hazırlanmış bir rapor ve ekindeki proje ile ilgili talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır. Masraf listesinin ve teknik özelliklerinin de verildiği yazışmada Alaşehir'de Kiremitçi Kapısı denilen eski sur kapısı dışında şehre bitişik olarak, sokakları şehrin sokakları doğrultusunda, aynı tarzda planı yapılacak olan yerleşimde, evlerin ahşap malzeme ile yapılacağı ve iki odadan oluşacağı belirtilmektedir. Kavala'nın Seylan Köyü'nden gelen mübadil 66 aile için yapılması planlanan mahalledeki bir evin maliyeti 310 lira olarak verilmiştir. Bu fiyata sıva, koridor, tuvalet ve mutfak dahil edilmemiştir. Gelen mübadillerin yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla kendi talepleri doğrultusunda gerçekleştirilen yerleştirme işlemi için yapılacak evlerin masrafları da yine kendileri tarafından ödenmiştir. Yüksek bir subasman üzerine yapılması planlanan evlerin girişinde 1,20x2,5 metre ölçüsünde çift kanatlı kapı yer almakta, buradan sofaya geçilmektedir. Sofaya açılan 0,85x2,10 metre ölçülerindeki birer kapı ile iki eş ölçüdeki odaya geçiş sağlanmıştır. Yapının planında koridorun her iki ucunda da kapı açıklığı gösterilmiştir. Evlerin giriş

⁷⁶ *İskân Tarihçesi* 1932, s59-60.

⁷⁷ İpek, a.g.e, s.104.

cephesi ve aksındaki cephesinde ikişer gruplar halinde 0,80x1,60 metre ölçüsünde dörder pencere yer almaktadır. Ahşap dikmelerle kurgusu yapılan evin, direkler arası bağdadi olarak dolgulanmış, dış cephe ahşap kaplanmıştır.⁷⁸

Yukarıda belirtilen talimatname sonrası belirlenen plan tipinde hızla inşaatlara başlanmıştır. 1,717'si Samsun'da, 192'si İzmir'de, 330'u Bursa'da, 630'u İzmit'te, 550'si Antalya'da, 808'i Adana'da, 38'i Afyon'da, 220'si Manisa'da, 853'ü Bafra'da, 304'ü Çarşamba'da, 657'si Tokat'ta, 62'si Çorum'da, 100'ü Yozgat'ta ve 442'si Amasya'da olmak üzere 6.903 iktisadi hanenin inşasına başlanmıştır. Bunlardan Eylül 1924'e kadar 1.369'unun inşaatı bitirilerek sahiplerini teslim edilmiştir.⁷⁹

3.3.Numune Köyler

Millî Mücadele sonrasında Anadolu topraklarında, yerli halk ve mübadiller, savaşın getirmiş olduğu yıkımdan oldukça etkilenmiştir. Yıkımın ülke genelinde olması ve evsiz kalan yerli halka bir de 30 Ocak 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi uyarınca, beş yüz bini aşkın mübadil göçmenlerin eklenmesi konunun daha kapsamlı olarak ele alınmasını gerekli kılmıştır. Numune köy yapılması planlanan alanlara bakıldığında, Vekâletin valilerden, özellikle yanmış köyleri ve verimli arazileri tespit etmesini ve bu konuda gerekli araştırmaların yapılmasını istediği görülmektedir.

Ülke, gerek iklim şartları, gerekse sosyal hayat bakımından da birbirinden farklı özelliklere sahip bölgelerden oluşmaktadır. Bunun bir sonucu olarak da mübadillerin yerleştirileceği bölgelerin saptanması, sosyo-iktisadi koşullara uygun düşecek ucuz ve sağlıklı konut tiplerinin tespiti de gerekmektedir. Göçmenler için yeniden kurulan ziraî yerleşim bölgelerinde öncelik hakkı köy konutlarına tanınmalıydı.⁸⁰

Mübadillerin gelmesiyle birlikte numune köyler kurulması fikri Mustafa Necati'nin 25 Aralık 1923 tarihinde, Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkezi Umumiyesi'ne göndermiş olduğu yazı ile ilk kez gündeme gelmiştir. Mustafa Necati yazısında, özellikle Samsun, Bilecik, Eskişehir, İzmir, Erdek, Saruhan

⁷⁸ BCA 'nde 2 Mayıs 1925 tarihli BCA, 272.80/4.10.114 numaralı yazışma.

⁷⁹ Selçuk Seçkin, *a.g.t.*, s.164.

⁸⁰ Ali Özcan, *Cumhuriyet Devrinde Mesken Sorunu*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1961, s.2.

bölgesindeki köylerin önemli oranda yıkıldığından bahsederek gelenlerin ve özellikle bu bölgelere yerleştirilecek mübadillerin, köy kökenli olduklarını ve bu sebeple yeni köylerin kurulmasının kaçınılmaz olacağını belirtmektedir. Bu amaçla Samsun başta olmak üzere yeni köyler kurulması için Hilal-i Ahmer'den yardım istemekte ve bu proje için kaynak olarak da işgal güçlerinin giderken arkalarında bıraktıkları malların satımıyla elde edilecek olan 300-400.000 liranın bu iş için kullanmasını önermektedir.⁸¹

Köy yapımını hızlandırmak amacıyla çeşitli yollar denenmiş; yerli kerestelerden prefabrik evler yapmak üzere bir fabrika kurulması konusunda görüşmeler yapılmış, ancak bundan bir sonuç alınamamıştır. Ev yapımı için her türlü olanak zorlanırken bir diğer önemli mesele, evlerin maliyetinin ev ve evin bulunduğu yöreye göre farklılık göstermesidir. Bir yerde 70-80 liraya yapılabilen bir evin fiyatı, bir başka yerde 200 liraya kadar çıkabiliyordu. Ev yapımındaki fiyat farklılıklarının nedeni, malzemeden ve yapım alanının coğrafi özelliklerinden kaynaklanmaktaydı.⁸²

Mübadilleri iktisadî sıkıntı içinde olan mevcut köylere yerleştirmek veya serpiştirmek, onları o yerleşim birimlerinde devletin ve zirai kurumların düzenli yardım ve kontrollerinden uzak, kaderleriyle baş başa bırakmak, akrabalarından ayırmak onları perişan etmek demektir. Bu sebeple olanaklar ölçüsünde aynı köyden göç etmiş olan mübadil göçmenleri toplu biçimde aynı köylerde ya da iki ayrı köy halinde olacak şekilde yerleştirmek en iyi usul olarak görülmekteydi. Kurulacak olan göçmen köyleri aynı zamanda örnek Cumhuriyet köyleri olacak ve iktisadî anlamda da ülke ekonomisine katkıda bulunacaktı.

Örneğin Samsun ve Bolu'ya iskân edilen çok sayıda göçmen, tütüncüler arasından seçilmişti. Buralar ise gerçekten de tütün tarımı yapılmaya uygun iklim ve toprak koşullarını taşıyan yörelerdi. Ancak, Pontus çetelerinin Kurtuluş Savaşı yıllarında bölgede sebep olduğu büyük yıkım, mübadillerin bir anda yerleştirilmesi imkanını ortadan kaldırmış, çok sayıdaki mübadil göçmen yapımı sürdürülen köylerin bitimini beklemişti. Bu bekleyiş sürecinde barınma sorununu ön planda gören göçmenin üretim sürecine girmesi mümkün olmadı.⁸³

⁸¹ Arı, *a.g.e.*, s.66.

⁸² TBMMZC, D.II, İÇ.II, C.IX, Ankara, 1975, s.60.

⁸³ Kemal Arı, *Büyük Mübadele-Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yay, 5. Baskı. İstanbul, 2010, s.126.

Öte yandan, ev sorunun çözümü için bütün ülkede yapılması istenen numune köylerin ilk örnekleri, Samsun ve çevresinde görülmeye başlamıştır. Nitekim Mustafa Necati'nin de öncelikle bu bölgede köylerin yapımının gerçekleştirilmesini istediği de bilinmektedir. Bu amaçla Taflan, Beğlik, Kurugökçe, Çinik, Asarağaç, Ökse, Çınaralan ve Çırakman köyleri, numune köy olarak belirlenmiş, bunun yanında ev yapımı için diğer köylerin de malzeme ve iskân gereksinimleri karşılanmıştır.⁸⁴ Samsun bölgesinde öncelikle yapımına başlanacak iki köyün ihalesine çıkılmış ve bu ihaleler sonucunda inşaat işlerine hızla başlanmış ve ihalede belirtilen niteliklerin sağlanması sürecinde, işlerin yavaş gideceği düşünüldüğünden 28.09.1924 tarihli ve 925 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile ihale şartlarında değişikliğe gidilmiştir. "*Samsun yöresinde kurulacak iki köy ile ilgili inşaat sözleşmesinin inşaat bedeli kısmında değişiklik yapılmasına dair*" karar Mübadele ve İskân Vekili tarafından Samsun Bölge Müdürlüğü'ne tebliğ edilmiş, nerede ne kadar inşaat yapıldığı ve ne durumda olduğu sorulmuştur. Ayrıca inşaatların fazla nitelik aranmadan bitirilmesi istenmiştir. Yaklaşan kış koşullarının inşaat çalışmalarını yavaşlatacağı ve mübadillerin mağduriyetinin artacağı endişesiyle Vekâlet süreci hızlandırmak için, konuyla doğrudan ilgilenmiş ve 30.10.1924 tarihinde havaların soğuk geçmesinden dolayı kerpiç dökülemediğini ifade ederek, Bakanlar Kurulu'ndan ihale şartlarında değişiklik yapılması talebinde bulunmuştur. Bu talep sonucunda 3.12.1924 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile evlerin dolgu tekniğinin kerpiç ve çamur sıvaların dökülmeye başladığı değerlendirilerek, kerpiç dolma yerine ağaç dolma yapılmasına karar verilmiş ve bu değişiklikten dolayı müteahhide fiyat farkı verilmeyeceği belirtilmiştir.⁸⁵ Projede tadilat sonucu dış cephelerde kaplama tahtası kullanılması ve maliyet bedelinin de düşürülmesi müteahhit tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra müteahhidin ücret konusunda itirazı tekrar değerlendirilerek, 18.01.1925 tarihinde alınan bir Bakanlar Kurulu kararıyla evlerin dış kaplamalarının 15 mm. kalınlığında yalı baskısı ahşap kaplama ve iç kesimdeki bağdadilerin çakılarak kireç sıva ile sıvanması şeklindeki uygulamalarla geçici kabul yapılması ve mübadillerin evlerin içerisine yerleştirilmesi ve bu iş için müteahhide büyük evler için 294 lira, küçük evler içinse 137,86 kuruş ilave ücret ödenmesi Vekâlet tarafından kabul

⁸⁴ Seçkin, a.g.t, s.174.

⁸⁵ BCA, 272.00.0.80/3.7.8; 272.12 /42.52.18; 30.18.1.1./11.46.1 / 272.11/19.95.23; 272.11/19.95.23; 30.181.1/12.58.12.

edilmiştir. İnşaatların yapılan değişiklik nedeniyle teslim tarihi de 25.02.1924 tarihine uzatılmıştı.⁸⁶

Numune köy olarak planlanan bu köyler incelendiğinde, genellikle Nafia (Bayındırlık) Müdürlüğü mühendisleri tarafından tasarımı yapılan, ortasında köy meydanı, etrafında cami-okul-pazaryeri-dükkân-misafirhane-çeşmenin yer aldığı, belirlenen merkez yapılaşmasının çevresinde de birbirini kesen caddeler, sokaklar ve parsellerin yer aldığı kırsal bir yerleşim karşımıza çıkmaktadır. Parsellerin yola bakan cephelerinde ise evler bulunur.

Köyün etrafında bataklıkların bulunmaması da önemli bir etmen olmuştur. Nehir yataklarında çeltik, pirinç ekimi yapılan arazilere yakın köylerde halk henüz altmış yaşına gelmeden sıtma hastalığına yakalandığı bilindiğinden, yerleşim yeri seçiminde bataklık ve sineklik alanlardan uzak durulması istenmiştir. Ayrıca temiz içme suyuna yani akarsuya çok uzak olmayacak şekilde seçimler yapılmıştır. Yeni kurulacak köyler için yerleşim yerlerinin belirlenmesinde özetle aşağıdaki kıstaslar gözetiliyordu:⁸⁷

1. Köyün kurulacağı yerin havası temiz olmalıdır.
2. Çevrede bataklık bulunmamalıdır.
3. Kurulacak köyün çevresinde akarsu bulunmalıdır.
4. Kurulacak köy ters ve açık rüzgârlara açık olmamalıdır.
5. Köy rutubetli ve çukur yerlerde kurulmamalıdır.
6. Kurulacak köy kentler arası yollara ve istasyon ve iskelelere yakın olmalıdır.

Köyler kurulurken yerleşim alanının coğrafi ve fiziksel özellikleri dikkate alınmıştır. Kurulacak köye yerleşecek her hane için geçimlerini sağlayabilecekleri büyüklükte tarlaların ayrılması planlanmıştır. Bu sebeple köyün kurulacağı alanın etrafında verimli tarım alanlarının bulunması oldukça önem teşkil etmiştir. Yeniden kurulan veya canlandırılan köylere, orta malı olarak mevcut nüfusun ortak ihtiyacına yetişen mektep, cami, köy odası, karakol, pazar, harman ve mezarlık yerleri, otlak, suvat, orman kanunu

⁸⁶ BCA, 272.00.0.80 /3.7.25; BCA, 030.18.01/012.70.01.

⁸⁷ A. G. Ökçün, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Yeni Köylerin Kurulması ve Köylerde Çevre Sağlığına İlişkin Tüzel Düzenlemeler", Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. Ankara 1983, s. 173.

hükümleri içinde baltalık ve başka ortak ihtiyaçlara lâzım yerler parasız bırakılır.⁸⁸ Köyde ev yapılması için bin metrekare arsa alanı belirlenmiştir. Köyde harman yeri ve köye en az iki kilometre mesafede yer alacak mezarlık alanı ayrılmıştır.

Köylerde kesinlikle açık lağım bırakılmaması ve hayvan gübrelerinin köy içinde açık yerlerde, evlerin bahçelerinde bırakılmaması köy halkına tebliğ edilmiştir. Köyün su kaynağı iyice kazılıp çevresi temizlendikten sonra bir tulumba ya da çeşme yapılarak, köy çeşmesinin etrafı temiz tutulmuş ve çevresine pis su akıtılmaması sağlanmıştır. Köyün genel kurallarına uyulması ve güvenliği, jandarma ve köy ihtiyar heyeti tarafından sağlanmıştır. Köylerde yaşayan halkın yakacak ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla baltalık hakkı verilmiştir.

Mübadillerin yoğun olarak bulunduğu İzmir-Manisa bölgesinde uygulanmak üzere, Mübadele İmar ve İskân Bakanlığı tarafından İzmir Mıntika Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda ise, İzmir ve Manisa'da ikişer köy yapılmasının planlandığı ve bu köylerin 100-200 haneli olmasının planlandığı belirtilmiştir. Köy yerinin saptanması amacıyla vali başkanlığında oluşturulan komisyonda mıntika müdürü, Vekâlet Mimarı Hikmet Bey, İmar Müfettişi İhsan Paşa ve Nafia mühendisleri yer alacak, bu komisyon köy yerini belirlerken arazinin verimi, havası, suyu ve yerleşim için gerekli olan şartlara uygun olup olmadığına bakacak ve yerin krokisini hazırlayarak sunacaktır. Yanmış Müslüman köylerinden ev yapmaya ve köy kurmaya halkın gücü yetmeyip, köyün konumu dolayısıyla aranan şartlara uygun sağlık ve ekonomik özellikleri taşıyan yerleşim birimlerinde tekrar köylerin kurulmasına öncelik tanınacaktı. Vekâlet tarafından belirlenen noktalar konusunda cevaben yazılacak raporların acilen hazırlanması istenmektedir.⁸⁹

28 Nisan 1924 tarihinde hazırlanan ayrıntılı raporda, İzmir'de Kuşçular, Kısıkköy, Manisa'da ise Bozköy ve Soma veya yakınlarında olmak üzere dört köy yapılmasının kararlaştırıldığı belirtilmişti. Vekâlet tarafından kurulacak köylerin çevre şartlarının ve özelliklerinin ayrıntılı olarak yazılmasının istenmesinden hareketle, her köy için maddeler halinde özellikler belirtilmiştir. Bu özelliklerde öncelikle köyün çevresindeki köy ve yerleşimlere olan uzaklığı, bu merkezlerle bağlantıyı sağlayan kara-deniz-demir yolu durumu, köyün halkının olup olmadığı ile evlerin durumu

⁸⁸ T.C. Resmî Gazete, 1934, s. 4005.

⁸⁹ BCA, 272.00.0.80/3.6.8.(10).

anlatılmıştır. Köyün akarsuya erişimi, toprak ve hava koşulları ile çevreden hangi inşaat malzemelerinin nasıl edinebileceği ve hangi yolla köye ulaştırılabileceği, inşaat malzemesinin fiyatı ile işçi-usta ücretleri de raporda bütçe hesabının yapılabilmesi amacıyla verilmiştir. Son olarak, evlerde inşaat malzemesi olarak taşın kullanılmasının uygun olacağı, iç bölümlenmelerde ise kerpiç malzemenin kullanılmasının maliyetleri azaltacağı ve inşaatlara hız vereceği ifade edilmiştir. Raporda numune köy inşaatlarının ihale usulü ile müteahhitlere verilmesinin tercih edilmesinin daha sağlıklı olacağı, bu kapasitede İzmir’de müteahhit ve mühendis gruplarının bulunabileceği, eğer yeteri sayıda yapı ustası bölgede bulunamazsa inşaat aşamasında İstanbul ve Karadeniz’den usta temin edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁹⁰

1923 Mübadele Anlaşmasına göre bir zorunluluk olan mübadillerin Rumların terk ettiği evlere yerleştirilmesi Samsun bölgesinde ve Batı Anadolu’da boşlukta kalıyordu. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati, 24 Mart 1924 tarihinde Meclis’te vermiş olduğu beyanatta “o ana kadar emval-i metrukeden beş bin evin tamir edildiğini, Pontus eşkıyası tarafından tamamen tahrip edilmiş olan Samsun mıntkasında 15, Türkiye genelinde ise 27 numune köyün inşa edileceğini” belirtmiştir.⁹¹

Numune ev yapımı ile ilgili olarak yapılan planlama çalışmalarına öncelikle, Mustafa Necati Bey’in de belirttiği gibi, Samsun’dan başlanmıştır. Bu amaçla Samsun’da 15, Antalya’da 1, Adana’da 1 diğer yörelerde olmak üzere toplam 27 numune köyün yapılması düşünülmüştü. Bu sayı daha sonra Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebelibereket, Mersin, Manisa ve Ankara’da olmak üzere toplam 69’a çıkmıştı. Onarım ve yeni köyler yapımı için devletin ayırdığı bütçe rakamı iki kaynağa göre 1.480.684-1.786.684 lira arasında değişmektedir. Devlet tarafından mali işleri hızlandırmak ve ayrılan bütçenin belirtilen bölgelere akışını sağlamak amacıyla 50.000 liradan fazla ödeme gerektiren sorunları çözmek üzere her yerleşim yöresinde “Muhasis-i Mesullükler” adı verilen sorumlu muhasebe birimleri oluşturulmuştur. ⁹² 1924 yılı için geçerli olan bu sayı, izleyen yıllarda ve 1930’larda yeni göçlerle artmış olsa gerektir. Nitekim hükümetin 27 köy için ayırdığı 1,5 milyon liralık

⁹⁰ BCA, 272.00.0.80/3.6.8.(10)

⁹¹ Cengizkan, *a.g.e.*, s.27-28; Çapa, *a.g.m.*, s. 56-57.

⁹² *İskân Tarihçesi* 1932, s. 140, 27; Abdullah Ziya (Kozanoğlu), “Cumhuriyet’te Köy Yapımı”, *Ülkü*, 1933, 10, ss. 333-336.

bütçenin yanı sıra, 1.480.684 liralık ek bir bütçe ile de toplam köy sayısının 69'a çıktığı anlaşılmaktadır.⁹³

Vekâlet tarafından sayıları arttırılan numune köyler için, bazı şartlarında aranması gerektiği, İzmir, İzmit, Bursa ve Bilecik valilerine gönderilen yazılarda belirtilmiştir. Buna göre;

- 1- Kurulacak köyler en az yüz ile iki yüz hânelik olmalıdır. Köyün yeri için vali, muntaka müdürleri, vilayet nafia mühendisi, sıhhiye mühendisi ve ziraat mühendisinden oluşacak bir heyet keşif yapmalıdır.
- 2- Köyün seçilen arazisi, tabiat durumu, havasının ve suyunun güzelliği, genişliği ve uygunluğu, verimli olup olmadığı, bölgesinin kullanışlı bir yerinde olup olmadığı gibi özellikleri incelenmelidir.
- 3- Harp dolayısıyla yanmış yıkılmış İslâm köylerinden, ahâlisinin inşaata gücünün olmadığı ama her türlü şartlara uygun olan köyler tercih edilmelidir.⁹⁴

Cumhuriyet yönetimini köy yapımına yönelten öncelikli sebep, Türk-Yunan Mübadele Antlaşması ile Anadolu'ya gelen çok sayıda göçmenin yerleştirilmesi sorunu olmuştur. Buna göre Cumhuriyet'in ilk on yılında 'Numune Köy' adı verilen Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Mersin ve Ankara'da örnek köyler inşa edilmiştir. Antalya'da kurulacak İskân Köyü için ne suretle malzeme temin edileceği hükümete yazılmış, muhacirlerin yerleştirildiği bir kısım evlerin tamiri için istenen paranın 1 Mayıs 1924'de Antalya Valiliği'ne gönderildiği bildirilmişti. Antalya Çirkin Oba Köyü inşaatına 26 Nisan 1924 yılında başlandı. Eskiden Rum çiftliği olan köy kısmen kulübe kısmen dam, 20-30 evden oluşuyordu. Köyün uygun bir yerinde geniş bir caddenin iki tarafında her biri eşit şartlarla 50 ev yapılarak mübadillere dağıtılmıştır. Ancak bu köyün tamamen bitmesi için faaliyetler Nisan 1925 sonuna kadar uzatılmıştır. Çünkü bölgedeki sıtma ve grip salgını ile yoğun yağmur yağışı inşaatı engellemiştir.⁹⁵ Çirkin Oba Köyü (şimdiki adıyla Güzeloba-Örnekköy) bugünkü Barnaklar bulvarından kapalı pazar

⁹³ Gülcan Dilber Ilgın, *Antalya'da Mübadele*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2012, s.27.

⁹⁴ Erdal, *a.g.e.*, s.173.

⁹⁵ Cengizkan, *a.g.e.*, s. 42.

yerine kadar olan yolun her iki tarafına muhacir evleri inşa edilmiştir. Bu yol üzerindeki postahanenin yanındaki cami ve Güzeloba İlköğretim Okulu, yapılan numune köy kapsamındadır. Çoğunluğu Selanik-Kesendire-Gargara'dan olmak üzere Karaferya, Serfiçe, Kesriye, Lankaza, Rumsırt'tan olmak üzere 655 nüfuslu 178 aile, Çirkinoba Çiftliğine ve Kostı'nin Keşirler Çiftliğine yerleştirilmiştir.

1925 yılına gelindiğinde, örnek köy inşa etme fikrinden masraflı olması ve uzun zaman alması nedeniyle vazgeçilmiş, bunun yerine iktisadi hanelerin yapılmasına ağırlık verilmesi kararlaştırılmıştı. İktisadi hane, bir çatı altında dört haneden ibaretti ve her iktisadi hanenin ayrı ayrı birer bahçesi vardı. Yapıtırlacak evler, en azından iki odalı olacak, tuvalet, samanlık ve ahır da bulunacaktı. 1925 yılına gelindiğinde ülke genelinde sözü edilen konutlardan 5.600 tane yapılması planlanmıştı.⁹⁶ Az maliyetli konutların çoğu çamurla, sazla ucuza çıkacaktı. Bunu sağlamak için kiremit yerine saz ya da çinko örtüler kullanılmıştı. Bu nedenle de evlerin ömrü en fazla beş yıldır.⁹⁷

Numune köyler kurulurken buralarda iktisadi hanelerin yapımına ağırlık verilmekteydi. İktisadi hanelere ağırlık verilmesinin sebebi başlangıçta düşünülen ev tipinin çok zamana ve maliyete sebep olmasıydı. Dahiliye Vekili Cemil Bey, 25 Mart 1925 tarihinde Meclise sunduğu bilgide:

"Yapılan numune köylerinden, iki haneye mahsus olmak üzere herbiri 900-1300 lira olarak kargir, güzel, bilhassa son defa inşaatı bitirip de muhacirlere teslim edilmek üzere bulunan iki köy çok güzel olmuştur. Fakat pahalı çıkıyor ve çok uzun zaman alacağından, bu sistemi yapıldığı kadarla yetinerek, iktisadi hanelere dönüştürdük.....Bunlar 600-800 lira arasında çıkıyor. Daha ucuz yapılıyor ve dört

⁹⁶ TBMMZC, D.II, İC.II, C.XIII, Ankara, 1975, s.453. Hilal-İ Ahmer Cemiyeti'nce İngilizlerden alınıp mevcut 92.000 sar levha, 70.000 ince ve çeşitli ebatta paravana tahtası, 5.000 adet kısmen camlı çerçeve ve 2.000 tahta kapı ve 200 sandık çivi lüzumu kadar kazma, kürek gereklikçe bölgelere dağıtılmak üzere Hilal-i Ahmer ambarında korunacaktır. BCA, Fon K.: 272.00.0.12, 26 Mart 1340/1924, Yer No: 41.46.14. Evleri düşman tarafından harap edilenlere aynı olarak inşaat malzemesi verilmiş ve bedelleri on taksitle borçlandırılmak üzere gereken malzemenin sağlanması yoluna gidilmiştir. Emval-i metrukeden belirlenen kıymet ile alınan malzeme, cam, kereste, kiremit, sac gibi bazı malzemeler muhacirine dağıtılmıştır. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, 7 KS 1924, s.1; 1912-1913 tarihinden itibaren yeniden inşa edilmiş veya edilecek olan yapılar 1924-1928 yılları arası, meskenler ise 1924-1933 yılları arası emlak ve müsakkafat vergisinden sorumlu tutulmamışlardır. *Düştur*, III. Tertip, C.V, İstanbul, 131, ss.407-410: "*Mübadele, İmar ve İskân Kanunu*"

⁹⁷ TBMMZC, D.II, İ.II, C.X, Ankara, 1975, s.75-78. Eylül 1924 tarihine kadar 1.369 konutun yapımı bitirilmiş ve sahiplerine teslim edilmiştir.

haneye ait olduğu için daha iyi oluyor ve bunlardan 5.600 haneye mahsus olmak üzere inşaat devam etmektedir ve 1925'te yapılacaktır.”⁹⁸

Mersin’de de mübadillerin en önemli sorunlarından biri, konut sorunuydu. Çünkü, bölgede iskân edilecek olan mübadilleri barındırmaya yetecek kadar konut ya da arazi bulunmamaktaydı. Var olanlar ya yasadışı işgal altında ya da oturmaya elverişli değildi.⁹⁹

Ülkenin iklim şartları, sosyal ve ekonomik durumu göz önünde bulundurularak yapılan tespitlere göre Mersin’e gönderilen mübadillerin bir kısmının, Mersin’in merkezine bir kısmının da kaza ve köylerine yerleştirilmesi düşünülmüştü. Mübadillerin yerleştirilmesi için düşünülen konutlar, Rum ve Ermenilerin bıraktığı terk edilmiş taşınmazlardı. Bir diğer çözüm ise, yeni konutlar inşa etmektir. Konut sorunu şehirlerde ve köylerde farklıydı.

Türkiye’ye getirilen mübadillerin uğraş alanlarına göre köylere yerleştirilme düşüncesinin yanı sıra terk edilmiş arazilerin de göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, Mersin’e Selanik Demirhisar’dan gelen mübadillere iskân memurlarınca önce Kazanlı ve Karaduvar köylerinde bulunan araziler gösterilmiş; ancak onlar “bu topraklarda mısır yetişmez, su yok, sivrisinek çok” diyerek kabul etmemişlerdir.¹⁰⁰ Daha sonra mısır ve tütün ekebilecekleri, daha yüksekte ve havası daha serin bir yer olan Yuvanaki çiftliğine, şimdiki adı Demirhisar olan köye, iktisadi haneler yapılan, yerleştirilmişlerdir.

Samsun Çırakman köyü de numune köylerin de bir tanesidir. Çırakman’a 1920’li yıllarda 1.030 olan köy nüfusunun yerine, mübadele ile gelenlerden 1179 kişinin iskân edilmesi planlanmıştı. Bu amaçla bölgeye gelen göçmenler önce Tekkeköy’de misafirhanede kalmış daha sonra köye gelerek altı ay çadırda yaşamışlar, bu ortama dayanamayan 20 aile Merzifon’a göç etmiştir. Resmi istatistiklere göre köye yapılan yerleştirme işlemi sonucunda, 112 haneye 210 kadın 219 erkek olmak üzere toplam 429 kişi yerleştirilmişti. Mübadillerin anlatımlarında da Rumlardan köyde sağlam durumda hiç ev kalmadığı ve 1927-1928 yıllarında devlet tarafından yaptırılan evlere

⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima: II, CXVI, Ankara 1976, s.204.

⁹⁹ Yoğun bir şekilde mübadil alan İzmir’de de karşı karşıya kalınan füzuli işgal sorunu için bkz. Kemal Arı, “Yunan İşgali’nden Sonra İzmir’de Emval-i Metruke ve Füzuli İşgal Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V/15, Temmuz 1989, ss.691-706.

¹⁰⁰ Naime Akdoğan ile yapılan görüşme, 25.09.2002.

yerleştikleri, mübadele sonrası aradan geçen, 3-4 yıllık süreçte tenekelerden yapılan saçak altındaki kulübelerde ve çadırlarda kaldıkları anlaşılmaktadır. Devletin kendilerine verdikleri elli evin otuzunun küçük, yirmisinin ise büyük olarak nitelenen tipte olduğu, sıtma hastalığının yaygın olduğu ve ev tesliminin de kurayla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bekarlara ev tahsisi yapılmadığından ev teslimi sonrasında evlenenler ya kendilerine yeni ev yapmaya girişmiş ya da devlet tarafından verilen evlerdeki odalardan birisi aile büyükleri tarafından genç çiftlere tahsis edilmiştir.¹⁰¹ Sonuç olarak köye yerleştirilen mübadillerden 77 hanede 312 kişiye, 558 dönüm tütünlük, 60 dönüm fidelik ve 1192 dönüm hububat arazisi verilmiştir. Ev inşası için 81 dönüm arsa ayrılırken, 57 haneye iktisadi hane verilmiş, 20 aile ise kendi evini kendisi yapmıştır.

Samsun'da Numune köy olarak belirlenen bir diğer köy ise Aşağı Çinik'tir. 1920 yılında 1.086 kişinin yaşadığı bilinen köye mübadele sonrasında 616 mübadil sevk edilmiş, bunlardan 41 hanede 161 nüfus iskân işlemi görmüştür. Mübadillere 105 dönüm 1. sınıf tütün arazisi, 114 dönüm 2. sınıf tütünlük ve 161 dönüm tarım arazisi dağıtılmıştır. 1932 yılında iskân işlemi gören mübadil sayısı 223 hanede 809 kişiye yükselmiştir. Mübadillere 1060 dönüm tütün, 1805 dönüm hububat arazisi dağıtırken, 81 dönüm 42 evlek alan da köy namına terk edilmiştir. Devlet tarafından gelen mübadillere 80 numune hane, 80 iktisadi hane, 30 baraka inşa ettirilmiş, 63 aile ise meskenlerini kendisi inşa etmiştir.¹⁰²

Mübadil göçmenlerin yoğun olarak iskân edildiği Bursa'da da köylerin bir kısmı tümüyle yanmış, çok büyük bölümü tahrip edilmişti. Yeniköy, Ortaköy, Keramet, Çengiler, Yenice, Detbent, Gündoğdu, Başköy, İkizce, Çatalağıl, İsmetpaşa, Ermenigürle, Subaşı köyleri tümüyle yanmıştı. Köylerde iskân edilen göçmenler çok kötü şartlarda, evleri yapılanaya kadar çadırlarda yaşamışlardır. Bu kötü koşullarda çok sayıda göçmen hayatını kaybetmişti. TBMM kayıtlarına göre de göçmenler kendi olanaklarıyla evlerini yapmışlar ya da yerli halk tarafından onarılabilecek durumdaki evler onarılmıştır.¹⁰³ Kaplanoğunun kişilerle yaptığı görüşmelere göre de tam tersi durum

¹⁰¹ Seçkin, *a.g.t.*, s.177-178.

¹⁰² İpek, *a.g.e.*, s. 153-154; Seçkin, *a.g.t.*, s.221.

¹⁰³ TBMMZC, s.1042, Arı, *a.g.e.*, s.61.

yaşanmış bu emaval-i metrukelerin olduğu köylere gelen göçmenlerin büyük bölümü evlerinin kapı ve çerçevelerinin söküktü olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁴

Bursa'da çok sayıda numune köyünün yapıldığı bilinmekteyse de İkizceoba ve Karacaoba köylerinin proje çizimlerinin Arif Hikmet Koyunoğlu tarafından yapılmış olması Cumhuriyet'in erken dönemlerindeki köy yapım çalışmalarına, dönemin mimarlarının da katıldığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Karacabey yakınlarındaki bu iki köy ile ilgili olarak eldeki ilk belgeler 1924 tarihlidir. 9.03.1924 tarihli olan belgede Bursa Valiliği tarafından, Mübadele İmar ve İskân Bakanlığı'ndan Bursa'da yanan köylerin yerine yapılacak olan muhacir köylerinin planlarının yapılması için mühendislerin çok yoğun olmasından dolayı yeni mühendis istihdam edilmesi istenmiştir. ¹⁰⁵15.04.1924 tarihinde Bursa Beşinci İmar ve İskân Müdürlüğü tarafından yapılacak mübadil köylerinin mevki tespit edilerek Bakanlığa bildirilmiş, hazırlanan 26.04.1924 tarihli başka bir raporda da, köylerin müteahhide ihale edilerek yaptırılması, fakat müteahhit ve inşaatta çalışacak nitelikli personelin Bursa civarında bulunmadığı, Karacaoba ve İkizceoba'da taş ocağı olmadığı için evlerin dışı ahşap kaplamalı, içi bağdadi sıvalı ahşap karkas sistemi önerilmiştir. Kum ve kirecin Bursa'dan, çimentonun İstanbul'dan, kiremidin ise yıkılacak evlerden sağlanması gerektiği, kereste temininin ise güç ve maliyetli olduğu belirtilmiştir. Kereste temini sorununu aşmak için 5.6.1924'de İnegöl'den kereste alınmasına karar verilmiştir. Nihayet raporlarda yer alan tavsiyeler sonucunda Bursa bölgesinde 50'şer haneli iki köyün müteahhide verildiği ve 13.11.1924 tarihinde evlerin teslim edileceğine dair anlaşmaya varılmıştır. Fakat olumsuz hava şartları sebebiyle inşaat süreci uzamış teslim tarihi için nisan sonuna kadar müteahhitlere süre tanınmıştır. ¹⁰⁶

Bursa'da yer alan ve örnek mübadil köyleri içerisinde adı geçen diğer bir köy ise Gündoğdu (Fileder) Köyü'dür. Eski bir Rum köyü olan Gündoğdu Köyü bugün Bursa/Osmangazi ilçesine bağlı bir köy konumundadır ve şehre 18 km uzaklıktadır. 1922'de köyü terk eden Rumlardan sonra mübadele ile İskeçe'nin Kurular Köyü ile Vodina'dan gelen mübadiller köye iskân edilmiştir. Eski Rum köyü tepedeki kalenin hemen dibinde yer almakta iken, yeni kurulan Gündoğdu Köyü, bu köy yerinden daha aşağıda planlanmıştır.

¹⁰⁴ Kaplanoğlu, a.g.e., s.104.

¹⁰⁵ Cengizkan, a.g.e., s. 171, Kaplanoğlu, a.g.e., s.104.

¹⁰⁶ Eres, a.g.t., s. 127-128.

Yeni evler yapılırken yanan Rum evlerinden kalan taş, tuğla gibi inşaat malzemelerini de taşınarak kullanılmıştır. İskân planlaması yapılırken köyün iki yanında akan akarsuyun arası konut yeri olarak düşünülmüştür. Oldukça eğimli olan arazide yatayda yükselen seviyelerde beş cadde şeklindeki ana planlama yapılmış, dikeyde de daha dar ölçülerde birbirini kesen sokaklarla aşağıya iniş sağlanmıştır. Ana caddeler 10 metre, ara sokaklar ise 7 metre olarak planlanmış ve önemli sokak başlarında köy halkının kullanımı için çeşmeler yapılmıştır. Evlerde kullanılan kereste inşaat malzemesi İnegöl'den getirilmiştir.

Kaplanoğlu'nun belirttiğine göre, Gündoğdu köyünü göçmenler kendi aralarında topladığı paralarla kurmuştur. Devletin buradaki katkısı, yukarıda belirtilen planların hazırlanmasından ibaret olmuştur. Ayrıca, evlerini yapamayacak durumda olan 71 ailenin parasını da diğer köylüler üstlenmiştir.¹⁰⁷

Bir diğer sorunda yanan köylerde evleri yapılan kadar mübadil göçmenlerin nerede barınacağı idi. Mesela, Gündoğdu köyünde Vodinalı Pomaklar, yaklaşık 200 kişi bir çadırda neredeyse bir yıl yaşamışlardır. Tahtalı köyü göçmenlerinin bir kısmı çadırlarda kalırken bir kısmı evleri yapılan değin yerli halkın evinde kalmışlardır.¹⁰⁸ Demirtaş, İsmetpaşa, İkizce, Gündoğdu, Çatalfırın, Karacaoba köyleri ise planlı bir şekilde tümüyle yeniden yapılmış köylerdir.¹⁰⁹ Yeniköy, Derbent, Ortaköy gibi köyler ise köylünün acele sazdan yaptıkları evlerden oluşan köylerdir. Yakılan köylerin çoğunda, çadırlarda çok kötü koşullarda barınmaktan kurtulmak için sazdan ve derme çatma evler yapmışlardır. Bu evler yerini beton binalara bırakıncaya kadar göçmenlerin meskeni olmuştur.

Çukurova Bölgesi de zeytincilik, tütüncülük ve hayvancılıkla uğraşan Giritli ve Selanikli mübadillerin yerleştirildiği önemli iskân merkezlerinden biridir. Bu bölgedeki Adana uygulamalarına bakıldığında iki tip uygulama yapıldığı görülmektedir. Bunlardan Kozan ve Kadirli'de bölgenin yerel malzemesi olan, huğ tipi denilen saz ve kerpiç kullanımı ile oluşturulan konutlar yapılmış, Adana merkeze yakın Madama Çiftliğinde numune köy uygulamasına gidilmiştir. Numune köy uygulaması için seçilen Madama Çiftliği'nin yerleşim alanının belirlenmesi amacıyla hazırlanan eş yükselti

¹⁰⁷ Kaplanoğlu, s.104.

¹⁰⁸ Kaplanoğlu, a.g.e., s.105.

¹⁰⁹ 1927 Yılı Devlet Salnamesi, s.372, 377, 385.

eğrili krokisi Adana Onuncu Mübadele, İmar ve İskân Mıntıka Müdürü tarafından Vekâlete gönderildiğini belirten belge iskânın ilk aşamasını oluşturmaktadır. Bu amaçla, 7.9.1924 tarihinde 860 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile de huğ tipinde evlerin pazarlık usulü ile yapılmasına karar verilmiştir.¹¹⁰ Bu karar ertesinde Kozan Taylan Mevkii'nde sekiz, Kadirli'nin Geyikağlı Mevkii'nde altı, Osmaniye-Bahçe Hasanbeyli'de 15 adet huğ yapımı için müteahhitlerle anlaşmaya varılmıştır.¹¹¹

Şartnamede işin 15 gün içinde başlanması ve 30 gün içinde tamamlanması istenmektedir. 23.6.1925 tarihinde yapıların inşaat sürecinin tamamlandığını belirten müteahhitler, kabulün yapılması için başvuruda bulunmuşlardır. Fakat Kozan başmühendisi mazeret beyan ederek kabule gitmemiştir. Yapılar, kabul tarihi olarak belirlenen tarihten altı ay sonra yapılan yazışmalara göre oturulamayacak hale gelmiştir. Şartnameye uygun olarak yapılmayan huğ yapımında, meydana gelen başarısızlığı tespit etmek amacıyla bölgeye Ankara'dan Heyet-i Fenniye Reisi Hayri Bey bölgeye gönderilerek, tespit yapmış ve tamir edilecek huğlarla ilgili ek ödenek gönderilmiştir.¹¹²

İzmit, Adapazarı bölgesinde de mübadillerin iskân 3-4 yıl gibi uzun bir sürede gerçekleştirilmiştir. Evleri yapıncaya kadar mübadillerin bir kısmının emval-i metrukelere, bir kısmının ya devlet tarafından yapılmış evlere ya da çadırlara yerleştirildiği belirtilmiş, kış şartlarının ağırlaşması üzerine çadırlarda yaşayanları evlere yerleşenlerin yanına dağıtarak aynı evde 3-4 ailenin yaşamak zorunda kaldığı bilgisi verilmiştir. İzmit ve Adapazarı bölgesindeki mübadillerin çoğu kendi evlerini kendileri yapmıştır. Hükümetin mübadillerin yerleşimlerine katkısı iskân edilecek köylerinin yerinin tespiti, dağıtımı ve malzeme temininde kolaylık şeklinde olmuştur. Yapılacak evlerin planları için 1924 tarihinde hükümet tarafından birkaç ev plan tipi bölgeye gönderilmiştir. Bu ev planları ile kurulması düşünülen köylerin yerlerini tespit etmek amacıyla Mübadele, İmar ve İskân Müdürlüğü'nün iskân memuru mühendis İsmail Adli Bey bölgede araştırmalarda bulunmuştur. Buna göre kurulacak köylerin arazinin seçiminde en fazla % 6 eğimi olan araziler seçilecek, arazinin yapısı belirlenen eğime uymuyorsa da evlerin planı yeni eğim yapısına göre revize edilerek

¹¹⁰ BCA, 30.18.1.1/10.42.16.

¹¹¹ Cengizkan, *a.g.e.*, s. 175-176, 217-223.

¹¹² Eres, *a.g.t.*, s. 117-118.

planların son şekli Vekâlete gönderilecekti. Mübadillerin iskân edildikleri köylere yerleşmeleri sırasında devlet tarafından teknik destek sağlanarak, mübadiller evlerini kendi imkânlarıyla yapsalar dahi kontrol edildiğini gösteren örnekler de bulunmaktadır. Meselâ Yuvacık Köyü'ne yerleşen İskeçe mübadillerinin evlerini bir an önce yaparak içine yerleşmek arzusuyla acele olarak yaptıkları evler müfettiş Nahid Bey tarafından geçici olarak durdurulmuş, İmar ve İskân Müdürlüğü tarafından görevlendirilen Mimar Edhem Bey tarafından incelenmiş, uygun olanların inşaatına devam edilmiş, bitirilmesi ve içerisinde yaşanması mümkün olmayan evler durdurularak Vekâletten yeni ev planları istenmiştir.¹¹³

Bazı mübadillerin kendi tarımsal uğraşlarını sürdürebilecekleri yerlere yerleştirilmesine karşın başka olumsuz koşulların zorlamasıyla çoğu bir anda üretim yapabilecek düzeye gelememişlerdir. Bunun temel nedeni ise, Kurtuluş Savaşı yıllarında yaşanan yıkımdır. Bu yıkım bu insanların bir anda yerleştirilmesi olanağını ortadan kaldırmış, çok sayıda mübadil, yapımı sürdürülen köylerin bitimini beklemiştir. Bu bekleyiş süresi barınma sorununu ön plana çıkarmış, göçmenlerin üretici konuma geçmelerini engellemiştir. Örnek köylerin yapıldığı Mersin gibi diğer yerleşim merkezlerinde de bu tür sorunlar yaşandığını görüyoruz. Yapımı sürdürülen bu köyler, tarım mevsimi sonuna kadar bitirilememiş, böylece göçmen üretici konuma geçememiştir.¹¹⁴

Kamusal hizmetler alanındaki yetersizlik, iklimin elverişsizliği, kuraklık gibi nedenlerle üst üste ürün alınamaması bazı göçmenlerin yerleştirildikleri köyü bırakıp gitmelerine neden olmuştur.

Mübadillerin yerleştirildikleri köyü bırakıp gitmelerinin bir başka nedeni ise; çevredeki yerli halkın gelen göçmenler üzerinde yaptığı çeşitli baskıydı. Mübadillere yerli halka ait olan toprakların verilmesi ve verilen toprakların miktarının az veya fazla olması orada sorunlar çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca çevre köylerle sınır anlaşmazlığı, onların diktiği ağaçları kesme ya da hayvanlara yedirme gibi uyuşmazlıklar görülmektedir.

3.3.1. Örnek Bir Mübadil Köyü: Demirhisar:

¹¹³ BCA, 272.00.0.11/ 80.3.6.9.

¹¹⁴ TBMMZC, D.II, İÇ.II ,C.VII/I, Ankara 1968, s.1045.

Selanik'in Demirhisar kazasından Mersin'e gelen mübadillerin bir kısmı, Mersin'in Osmaniye köyüne yerleştirilmiş ve kendilerine Rum ve Ermenilerin terk ettiği evler verilmişti. Böylece bir kısım mübadillin barınma sorunu bu şekilde çözülmüştü. Diğer bir kısmının Rum mübadillerden Abraham Yuvan'dan kalan "Yuvanaki" adındaki çiftliğe yerleştirilmeleri düşünülmüştü. Ancak, sözü edilen çiftlikte mübadillerin barınabileceği evler bulunmamaktaydı. Bu nedenle mübadillerin barınmasını sağlamak için yeni evler yapılması gerekiyordu. Mübadiller için kurulacak köylerle ilgili olarak çeşitli plan ve projeler hazırlanacaktı. Türkiye genelinde düşünülen "numune köy" inşa etme düşüncesi Mersin'de kısmen de olsa uygulamaya konulmuş; numune köylerin yaptırılması işi de mühendis ve müteahhitlere havale edilmişti. Mübadiller, kendilerine uygun yaşama koşullarını sağlayacak olan evlerin yapılmasına kadar çadırlarda, çok kötü koşullarda barınmaya çalışmışlardır. Ancak bin bir sıkıntıyla ve umutla bekledikleri bu evler ise sazdan olup, uzun süre yaşamaya elverişli değildi.

Yuvanaki çiftliğinde, Selanik mübadillerine yapılması düşünülen numune köyün inşaatını gerçekleştirmek için burada çalışan usta ve amele gündeliklerinin de belirlenmesi gerekiyordu. Usta ve amele gündeliklerini belirlemek amacıyla Adana İmar mühendisliği ile Mersin vilayeti arasında uzun süren yazışmalar bulunmaktadır. Bu doğrultuda, Yuvanaki çiftliğinde yapılacak olan köy konutlarının birim fiyatlarını, malzeme ile amele ve usta gündeliklerinin bedellerini de gösteren ayrı bir listenin ikişer nüsha olarak gönderilmesi Adana İmar ve İskân Mıntıka Müdürü Mehmed Said tarafından, 12 Haziran 1924'de Mersin Belediyesi'nden istenmiştir.¹¹⁵

Adana İmar Mühendisliğince Mersin Belediyesi'ne gönderilen usta ve amele gündeliklerinin birim fiyatları uygun görülmüş olduğundan mazbatanın düzenlenmesine karar verilmiş,¹¹⁶ hemen ardından da Adana İmar Mühendisliğine 22 Ocak 1925 tarihinde Mersin Valisi tarafından belirlenen gündelik fiyatları gönderilmişti. Belirlenen fiyatlar şöyledir:¹¹⁷

GEREKLİ MALZEME VE İNŞAAT	BİRİM FİYATI (KURUŞ)
İşçi yevmiesi	100-200

¹¹⁵ BCA, Fon K.: 272.00.0.11, 25 Ocak 1925, Yer No: 21.103.10.

¹¹⁶ "Mersin ve Adana'daki yaz günleri çalışan amele ve ustaların bervech-i bala gösterilen miktar ile çalışabilecekleri geçen seneki tecrübeme binaen arz olunur. Adana İmar Mühendisi Vekili Cemil" Bkz. BCA, Fon K.: 272.00.0.11, 25 Ocak 1925, Yer No: 21.103.10.

¹¹⁷ BCA, Fon K.: 272.00.0.11, 25 Ocak 1925, Yer No: 21.103.10.

Lağımçı	150-200
Duvarcı	300
Sıvacı	250-300
Marangoz	300-350
Dülger gündeliği	300
Barut kilosu -fiyat miri	
Fitil için-fiyat miri	
Sönmemiş kireç kıyyesi	
Çimento bin ton	4500-5000
Kereste dobruk halinde	1500-2000
Kereste ma'mul	2500-3000
Çivi kilosu	21
Yerli kiremit yüz adet (yoktur)	
Yerli tuğla yüz adet (yoktur)	
Çift atlı araba yevmiyesi	500
Tek atlı araba yevmiyesi	300

Tablo 2: Mersin Valililiği'nin Numune Evlerin Maliyetini Gösteren Listesi

Selanik-Serez'in Demirhisar kasabasının Palmış Köyünden gelen mübadilleri için kurulacak bu köyün yapımında kullanılacak araç-gerecin belirlenmesinin yanı sıra hanelerin belirli bir plan dahilinde inşası için projeler hazırlanmıştır. Ayrıntılı herhangi bir plan bulunmamasına karşın, belgelerden evlerin iki katlı, her katta iki oda, mutfak, abdesthane, gusulhane olacağı anlaşılmaktadır.¹¹⁸ İki odadan her birinin ayrı ayrı sofa ya da avluya açılan açılan kapıları olacaktı. Ayrıca evlerin içinde yüklük amacıyla kullanılmak üzere duvara bitişik dolaplar da yapılacaktı.¹¹⁹ Haneler yol üzerinde yapılacaktı. Yukarıda belirttiğimiz esaslar içinde Demirhisar Köyünde toplam 7 adet konut yapılmıştır.¹²⁰

Bu evlerin maliyetinin yüksek olması nedeniyle "numune köy" yapımına son verilerek yerine daha az maliyetli olan iktisadi hanelerin

¹¹⁸ Mübadele sürecinde Mersin'de mübadiller için kurulacak köyün yapımına dair çizilmiş krokiler bulunmamasına karşın Balkan Savaşları sonucunda Anadolu'ya yönelik göç sürecinde muhacirler için kurulması düşünülen köylerin yapımına yönelik çizilmiş ayrıntılı krokiler bulunmaktadır. Bkz. kurulan muhacir köyleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için Fuat Dünder, "Balkan Savaşları Sonrasında Kurulmaya Çalışılan Muhacir Köyleri", *Toplumsal Tarih*, Ekim 2000, ss.52-54.

¹¹⁹ Belgelerde konutların yapımına ilişkin açıklamalar doğrultusunda oluşturulan ev planı için bkz. EK 5.

¹²⁰ BCA, Fon K.: 272.00.0.11, 25 Ocak 1925, Yer No: 21.103.10.

yapımına başlandığı sanılmaktadır. Çünkü Tarsus gazetesindeki Mersin İskân Memurluğu'na verilen 4 Mayıs 1926 tarihli bir ilanda, Mersin'e iki saat uzaklıkta bulunan Yuvanaki Çiftliğinde, 6 çift iktisadi hanenin pazarlık suretiyle yaptırılacağı duyurularak inşaatı gerçekleştirmek isteyen mühendis ve müteahhitlerin iskân dairesine başvurmaları isteniyordu.¹²¹

Demirhisar köyündeki, günümüze de kalan birkaç mübadil konutunun yapılış şekline bakıldığında, dikdörtgen planlı, tek katlı, bir, iki odalı ya da bir oda, bir ahırdan oluşan iki göz basit bir yapıdan ibaret oldukları görülür. Yapının iskelesini doğal halinde kullanılmış kargılar oluşturur. Bu kargılar özellikle köşelere ve dikey eksenlere gelecek şekilde dik olarak yerleştirilmiştir. Duvarlar hem içten hem de dıştan balçıkla sıvanmıştır. Bu yapılarda kapı dışında küçük pencereler görülür. Kargı kesilip, örülerek kullanılmış, dış yüzey sonradan çinko levhalar ile kaplanmıştır.

Mübadillerin anlattıklarına göre, Yuvanaki Çiftliğinde yerleştirilenler için hükümet tarafından yaptırılan evler pek dayanıklı olmayan çamur ve sazdan yapılmıştı. Bu nedenle daha sonraki yıllarda mübadiller, yıkılan evlerin yerine kendileri yeniden ev inşa etmişlerdir. Kendileri için kurulan köyde yaşayan bir mübadilin söyledikleri de yaşananları şu şekilde ortaya koymaktadır: *"Hükümet yaptı bir göz oda, o da yıkıldı. 4-5 nüfus sığar mı..! 2 göz 4 göz oda var yine utanırım. Bir yağmurla yıkıldı, çamur durur mu, millet uyandı. Briketlerden yaptılar."*¹²²

Sonuçta, 1924 yılında Mersin'e gelen mübadillerin barınma sorununun, üzerinden iki yıl geçmiş olmasına rağmen çözülememiş olduğu görülmektedir.

Yunanistan'dan gelen mübadillerin bir kısmı Trakya bölgesinde Kırklareli'nin Vize ilçesi ve köylerine yerleşmiştir. Vize ilçesine bağlı ve Rumların ikamet ettiği köyler, Rumlar tarafından terk edilmiş ve boşaltılmıştır. Boşalan Rum köylerindeki mevcut konutlara, mübadiller yerleşmiş, tarla ve bahçeler göçmenlerin kullanımına verilmiştir. Ayrıca Vize çevresinde göçmenler tarafından yeni yerleşim yerleri de kurulmuştur. Vize ilçe merkezinde ise mübadil göçmenler için mevcut yerleşimden ayrı bir bölümde göçmen mahallesi kurulmuştur. Gerek ilçe merkezinde ve gerek yeni kurulan köylerde basit planlı ve hızlı üretilen konutlar inşa edilmiştir.

¹²¹ Tarsus, " İktisadi Hane İnşası Münakaşası", 4 Mayıs 1926, s.3.

¹²² Ali Bölükbaşı ile yapılan görüşme, 25.08.2002.

Ayrıca Rum ve Bulgarların terk ederek boşalttığı evler (emval-i metruke) de tamir edilerek muhacirler tarafından kullanılmıştır.¹²³

Vize ilçe merkezinde yer alan muhacir konutlarının bulunduğu bölge, günümüzdeki Devlet Mahallesi sınırları içerisinde. Devlet Mahallesi'nin eski isminin Yeni (Muhacir) Mahalle olduğu bilinmektedir ve halk arasında halen bu tabir kullanılmaktadır. Mübadil konutları, mevcut kent dokusu içerisinde yer almayıp merkezin dışında boşluk bir alanda inşa edilmiştir. Mübadil konutların yerleşim planına bakıldığında ızgara plan şeması ile tasarlandığı görülmüştür.¹²⁴ Mübadele sonucu inşa edilen konutlar ilk planlı yapılaşmayı oluşturmuş ve ilçede yeni bir mahalle kurulmuştur. Bura da inşa edilen evler tek katlıdır. Tespit edilen muhacir konutları acil barınma ihtiyacını karşılamak amacıyla basit planlı olarak inşa edilmiştir. Konutlar sadece oda ya da oda ve sofadan oluşmaktadır. Sofa; odaların kapılarının açıldığı, konuta girişin yapıldığı ve iki katlı evlerde merdivenin yer aldığı bir toplanma mekânıdır. İncelenen konutların oda ve sofadan oluşan bu plan tipi geleneksel Türk konutu olduğunu göstermektedir.¹²⁵

Cumhuriyet'in amaçladığı köy yaşamını tüm ülkeye anlatabilmesi için önemli bir proje olarak dönemin yöneticileri tarafından çok önemsenen numune köylerin, ülkemiz coğrafyasındaki yayılımına baktığımızda aşağıdaki tabloda listesi mevcuttur. ¹²⁶ Seçilen köy yerleşimleri, önemli oranda yanmış muntika merkezlerinden tercih edilmiş, bu köyler sayesinde belirlenen bölgelere de model bir yerleşim birimi kazandırılmıştır.

Numune köyün bulunduğu İl	Köyün adı
Ankara Kırıkkale	Keskin Zir
Adana	Kozan
Adana	Kadirli Madama Çiftliği
Adapazarı	Serdivan
Antalya	Çirkinoba
Balıkesir	Erdek
Bilecik	Üzi

¹²³ Hilal Bıyık, *Mübadil Konutları ve Kentsel Gelişime Etkisi: Vize Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Edirne 2019, s.44.

¹²⁴ Bıyık, *a.g.t.*, s.44-45.

¹²⁵ Bıyık, *a.g.t.*, s.203.

¹²⁶ Eres, *a.g.t.*, s. 116; Seçkin, *a.g.t.*, s.170-171.

Bursa	Bektaş, Demirtaş, Filader, İkizceoba, Karacaoba, Karamanlı
Bolu	Taraklı
Çorum	Çorum Sungurlu, Çarşidere
İzmir	İzmir Kıyas, Kuşçular, Kısıkköy
İzmit	İzmit Arslanbey, Derbent, Mihaliç, Nusretli, Pelitözü, Yeniköy
Manisa	Manisa Çobanisa, Bozköy, Soma civarı
Mersin	Mersin Yuvanaki Çiftliği, Bedros Çiftliği
Adana Osmaniye	Osmaniye -Bahçe Hasanbeyli
Samsun	Samsun Asarağaç, Beğlik, Çinik, Çınarağıl, Çırakman, Ökse, Taflan, Kurugökçe

Tablo 3: Türkiye'deki Numune Köyler

Sonuç

Türkiye'ye gelen mübadillerin ilk büyük mesele iskân edilecekleri şehir ya da köyün belirlenmesiydi. Diğer bir sorun da mübadillerin iskân bölgelerinde başlarını sokacakları bir meskene kavuşmasıydı. Hazırlanan tüm planlara ve uygulamalara karşın, birçok sebebe bağlı olarak bir yığın sorunla karşılaşmıştı. Mübadillerin gönderildikleri yerlerdeki toplam ev adedinin tam olarak belirlenmemesi ve hesaplanandan fazla göçmenin söz konusu yerlere gönderilmesi konut yetersizliğine neden oluyordu. Ancak mesken sorunun çözülmesini zorlaştıran faktörlerin başında yasadışı işgaller gelmekteydi. Bu durum ciddi sıkıntıların yaşanmasına sebep oldu. Muhacirlerin iskân edebilmeleri için mevcut konutlar tamir edilerek kullanılmıştır. Ancak mevcut konutlar yetersiz kaldığından numune köyler kurulmuş, basit ve hızlı üretilen evler; huğ, iktisadi hane vb. inşa edilerek muhacirler iskân edilmiştir. Başlıca kurulan köyler, Samsun, Mersin, Adana, Kırklareli, Antalya, İzmir, İzmit gibi mübadillerin yoğun olarak yerleştirildiği bölgelerdir. Bu köyleri sadece mübadillerin başını sokacakları hanelerin bulunduğu yerleşim birimi olarak görmemek gerekir. Bu köyler aynı zamanda Cumhuriyet döneminin ilk kurulan köylerdir. Mübadillerin barınma sorununun çözülmesi onları üretime kazandırmak demektir. Bu da millî iktisadın önemli bir parçasıdır. Savaşta yeni çıkmış ve hırpalanmış ülke kaynaklarının yeniden verimli kullanılabilir hale getirilmesi, tahrip olmuş kentler ve köylerin imar edilmesi, ticaretin geliştirilip ekonominin desteklenmesi için

mübadillerin üretime kazandırılması, yeni köyler kurulmuş, şehirde de Rumlardan bıraktıkları meskenlere yerleştirilmişlerdir.

Kurtuluş Savaşı sonrası yanan yıkılan köylerin, evlerin yerine yenilerini inşa etmek için bu meslekten anlayan ustalara da ihtiyaç doğmuştu. Mübadele anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte gelen mübadillerden, öncelikli olarak inşaat ustalarının getirilmesinin istenmesi, ülkedeki ihtiyaç duyulan meslek gruplarını da ortaya koymaktadır. Tahrip olan alanların fazlalığı ve inşaat işleriyle uğraşan meslek erbabından gayrimüslim olanların ülkeyi terk etmesiyle bu alanda ihtiyaç meydana gelmişti. Bu ihtiyacın çözümü için kimi bölgelerde inşaat malzemesinin mübadillere verilerek, geçici evlerini kendilerinin yapması istenmiştir. Mübadil meskenleri yapılırken ya da terk edilmiş evlerin onarımı için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti devreye girmiştir. Bunlar daha çok onarım ve yapım ile ilgili çalışmalardır. Bu yardımlar o dönemde geçim sıkıntısı çeken halk için büyük bir katkı niteliğindedir. Becerikli yapı ustalarının önemi bilindiği için bunların yetiştirilmesine büyük önem verilmiştir. Bu amaçla Ankara, İstanbul ve İzmir’de kurslar açılmıştır. Onarım ve yeniden ev yapma konusunda Mübadele İmar ve İskân Vekâleti’nin para sıkıntısı çekmesi sebebiyle, iskân alanları dışında kalan terk edilmiş evlerin satılması yoluna gidilmiştir. Bu uygulama sayesinde enkaz haline gelmiş olan evlerin işe yarar malzemesinden faydalanma yoluna gidilmiştir. İnşaatlarda özellikle yerli malzeme ve kerestenin kullanılmasına önem verilmiştir.

Ayrıca, mübadillerin iskanı sırasında hem başka sorunlar, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşullar ve uzman personel azlığı başta olmak üzere çeşitli sorunlar nedeniyle mübadillerin mesken sorunu çözmek, yeni köyler kurmakta beklenildiği ölçüde başarılı olunamamıştır. Köy kurma aşamasında şartnamelerde ortaya konan mimari düzey sağlanamamıştır. Numune köy projelerinde ülkenin çeşitli bölgelerinde farklı tipte yapılar inşa edilirken, “iktisadi ev” olarak tanımlanan tek tip proje, 10.2.1925’de çeşitli illere gönderilerek, yeni uygulamaların buna göre yapılması istenmiştir. Yapılan köylere bakıldığında da numune köy diye yapımına başlanan kimi yerlerde meskenlerin dönemin aciliyeti ve ekonomik şartları , yeterli usta olmaması gibi sıkıntılar yüzünden basit kargir evler ya da iktisadi haneler olarak inşa edildiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

I.ARŞİV BELGELERİ

A. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (BCA) 272.80/4.10.114.

BCA, 272.00.0.11/21.103.10 327.

BCA, 272.00.0.11/80.3.6.9.

BCA, 272.00.0.12/ 42.52.12, BCA, 272.80.3.9.15.

BCA, 272.00.0.12/55, 140.15., L.2;272.12.59, 164.3.

BCA, 272.00.0.13/79.5.9.

BCA, 272.00.0.80/3.6.8.(10).

BCA, 272.00.0.80 / 3.9.3. (4).

BCA, 272.00.0.80 /3.7.25.

BCA, 030.18.01/012.70.01.

BCA, 272.00.0.80/ 3.8.6. , L.4-8.

BCA, 272.80/3.7.8.

BCA, 272.00.0.12 / 42.52.18.

BCA, 30.18.1.1./11.46.1.

BCA, 272.00.0.11/19.95.23.

BCA, 30.181.1/12.58.12.

BCA, 30.18.1.1/10.42.16.

BCA, 272.00.0.11/ 21.103.10.

BCA, 272.00.0.12/61.175.12.

BCA, Fon K.: 272.00.0.12/41.48.23.

BCA, Fon K.: 272.00.0.12/43.62.2.

BCA, Fon K.: 272.00.0.12/47.89.21.

BCA, Fon K.: 272.00.0.12/5.58.158.4.

BCA, Fon K.: 272.00.0.12/41.46.14.

BCA, 272.00.0.12/46.81.19.

BCA, 272.00.0.12/41.48.23.

B. Mersin Köy Hizmetleri Arşivi

Mersin Köy Hizmetleri Arşivi (M.K.H.A.), Mersin Vilayeti Tarsus Kazası'na İskân edilen Mübadillerle Ait Defter 15, No:1, Yıl: 1340/1924.

M.K.H.A., 271-V-26-30, Tarsus İlçesine Bağlı Tapular Dosyası.

D.H.K.D., Tarsus İlçesine Bağlı Tapular Dosyası, 271-V-26-30.

II.RESMÎ YAYINLAR

Devlet Salnamesi, İstanbul, 1926.

Düstur, 3. Tertip, C. VI, Ankara, 1953.

Düstur, 3. Tertip, C. V, Ankara, 1969.

İskân Tarihçesi , Ankara, 1932.

“İmâr Vekâletinin Kânun-ı Sâni Mesaisi”, Ayın Tarihi, Kânun-ı Sâni 1924.

T.B.M.M Zabıt, Devre: II, İçtima: I, Cilt: II, Ankara, t.y.

T.B.M.M Zabıt, Devre: II, İçtima: I, C:III, Ankara, t.y.

T.B.M.M. Zabıt, Devre:II, İçtima: I, Cilt: VII, , Ankara, 1968. t.y.

T.C. Resmi Gazete, 1934.

TBMMZC, D.II, C.XVI, Ankara, 1976.

TBMMZC, D.II, İ.II, C.X, Ankara, 1975.

TBMMZC, D.II, İÇ.I, C.II, Ankara, t.y.

TBMMZC, D.II, İÇ.II ,C.VII/I, Ankara 1968.

TBMMZC, D.II, İÇ.II, C.IX, Ankara, 1975.

TBMMZC, D.II, İÇ.II, C.VII/I, Ankara ,1968.

TBMMZC, D.II, İÇ.II, C.XIII, Ankara, 1975.

TBMMZC, D.II., İÇ.II, C.IV, Ankara, 1975.

III. GAZETELER

Hakimiyet-i Milliye, 7 Ocak 1924.

Hakimiyet-i Milliye, 18 Aralık 1923.

Hakimiyet-i Milliye, 3 Ocak 1924.

Hakimiyet-i Milliye, 9 Aralık 1923.

Tarsus, “ İktisadi Hane İnşası Münakaşası”, 4 Mayıs 1926.

IV.ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

Abdullah Ziya (Kozanoğlu), “Cumhuriyet’te Köy Yapımı”, *Ülkü*, 1933.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele-Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yay, 5. Baskı. İstanbul, 2010.

Arı, Kemal, “1923 Türk-Rum Mübadele Antlaşması Sonrasında İzmir’de “Emval-i Metruke” ve “Mübadil Göçmenler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IV, sayı: 18, Temmuz 1990.

Barkan, Ömer Lütfü, “Türkiye’de Muhacir İskanı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.10, Ekim 1948-Temmuz 1949, No.1-4.

Black, Alexander, *Mesken İhtiyacının Tahmini*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961.

Bıyık, Hilal, *Mübadil Konutları ve Kentsel Gelişime Etkisi: Vize Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Edirne, 2019.

Cengizkan, A., *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve Arkadaş Yay., Ankara, 2004.

Çapa, Mesut, “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin İskanı”, *Atatürk Yolu*, Mayıs,1990, Yıl:3, Cilt:2, Sayı:5.

Demirağ, B., “Mudanya’daki Girit Mübadilleri”, *Bursa’da Yaşam*, Haziran, Bursa, 2013.

Dündar, Fuat, “Balkan Savaşları Sonrasında Kurulmaya Çalışılan Muhacir Köyleri”, *Toplumsal Tarih*, Ekim 2000.

Emgili, Fahriye, *Yunanistan’dan Mersin’e Köklerinden Koparılmış Hayatlar*, Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul, 2011.

Eres, Z., *Türkiye’de Planlı Kırsal Yerleşmelerin Tarihsel Gelişimi ve Erken Cumhuriyet Dönemi Planlı Kırsal Mimarisinin Korunması Sorunu*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

İlgin, Gülcan Dilber, *Antalya’da Mübadele*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012.

Erdal, İbrahim, *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2012.

İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, TTK Yay., Ankara, 2000.

Kuzucu, L, *Krifiçe’den Yeşilburç’a Mübadil Yaşamlar*, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

Mersin Evleri, Yayına Hazırlayan: Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

Ökçün, A. G., “İkinci Meşrutiyet Döneminde Yeni Köylerin Kurulması ve Köylerde Çevre Sağlığına İlişkin Tüzel Düzenlemeler”, *Prof. Fehmi Yavuz’a Armağan*, Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1983.

Özcan, Ali, *Cumhuriyet Devrinde Mesken Sorunu*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1961.

Seçkin, Selçuk, *Atatürk döneminde Konut Yerleşme ve Mübadele Yerleşmeleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sina Üniversitesi Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Fakültesi, İstanbul, 2013.

Yılmaz, A., *Bir Mübadele Öyküsü*, Ankara, 2013.

V. Sözlü Görüşmeler

Ali Bölükbaşı ile yapılan görüşme, 25.08.2002

Naime Akdoğan ile yapılan görüşme, 25.09.2002

Necati Tütüner ile yapılan görüşme, 09.10.2002

Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 10.10.2002

Saadet Doğruer ile yapılan görüşme, 17.10.2002

Haydar Doğruer ile yapılan görüşme, 17.10.2002

Seniye Koraltan ile yapılan görüşme, 18.10.2002

Melek Baydar ile yapılan görüşme, 16.11.2002

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 53-86.

Geliş Tarihi: 6 Mart 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

KADRO DERGİSİ VE AYDINLARA YÖNELİK TEZLERİ

Çağhan UYAR**

Esen ERTUĞRUL***

Öz

Kadro dergisi, 1932 ile 1935 yılları arasında yayınlanmıştır. Aylık fikir dergisi şablonuyla çıkan Kadro dergisi, toplamda otuz altı sayı neşredilmiştir. Kadro'nun yayıncılarını oluşturan Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve İsmail Hüsrev Tökin, Kadrocular olarak bilinmektedirler. Kadrocular, Kemalizm'e Devletçilik olarak özetledikleri yeni bir yorum getirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmada Kadrocu devletçi anlayışa yer verilmiştir. Kadrocuların Devletçilik şemasına dâhil ettiği Türk aydınına ilişkin yaklaşımlar da değerlendirilmiştir. Yarı münevver, Meşrutiyet münevverliği/İnkılâp öncesi münevverlik ve Darülfünun hocalığı, Kadro dergisinin Devletçilik telakkisine dâhil ettiği aydın kategorileridir. Bu çalışmada Kadro dergisi ve Kadrocu aydınların Devletçilik düşüncüsü ve Devletçilik yürüncüsüne oturtulan aydın tasnifinin analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadro, Kemalizm, Devletçilik.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, (caghan_uyar07@hotmail.com). ORCID ID: 0000-0002-7548-0438.

*** Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, (eertugrut@anadolu.edu.tr). ORCID ID: 0000-0002-3470-7042.

THE JOURNAL KADRO AND THEIR THESIS ON INTELLECTUALS

Abstract

The journal Kadro was published between 1932 and 1935. Kadro, which came out with a monthly opinion journal template, was published in thirty-six issues in total. The publishers of the Kadro, Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, Yakup Kadri Karaosmanoğlu and İsmail Hüsrev Tökin are known as Kadroists. Kadroists tried to bring a new interpretation to Kemalism, which they summarized as Statism. The Kadroist statist understanding is included in this study. Approaches to the Turkish intellectual, which the Kadro members included in the Statism schema, were also analyzed. Semi-intellectual, Constitutional intellectual/pre-revolution intellectual and Darülfünun professor are the categories of intellectuals that Kadro magazine included in the concept of Statism. In this study, the journal Kadro and its classification of intellectuals placed in the orbit of Statism and Statism of Kadroist intellectuals were analyzed.

Keywords: Kadro, Kemalism, Statism.

Giriş

Modernite,¹ asri dünyanın şekillenmesinde jeneratör vazifesi görmüştür.² Aydınlanma ve akli özgürleşmeyi beraberinde getiren modernite olgusu; felsefi, siyasi, ekonomik, hukuki ve sosyolojik değişimlerde katalizör rol oynamıştır.³ Modernitenin tarihsel dinamikleri, artgörümlü ele alındığında, Türk modernleşmesi gecikmiş modernleşme olarak kategorize

¹ "modernite sözcüğü ile feodal ve atadan kalma sınırlamaları küresel ölçekte alaşağı eden kapitalist dünya pazarının oluşmasıyla birlikte toplumsal dokuda meydana gelen nesnel dönüşümü; psikolojik bakımdan da zümrelerin değişmez hiyerarşisinden aşamalı olarak kurtulmasıyla birlikte yaşamsal fırsatların genişlemesini kastediyorum. Bu dönem, kronolojik olarak on dokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak hızlanan ve günümüze dek uzanan süreci kapsar" Ayrıntılar için bkz: Paul Connerton, *Modernite Nasıl Unutturur*, Türkçesi: Kübra Kelebekoğlu, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 14.

² Samir Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din*, "Kültüralizmlerin Eleştirisi", Fransızcadan Çevirenler: Fikret Başkaya, Uğur Günsur ve Güven Öztürk, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 15.

³ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çeviren: Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 9-26.

edilmektedir.⁴ Sınırları tam olarak çizilemeyecek bir izleğe sahip olan Türk modernleşmesi,⁵ geri kalmışlık alarmizminin yarattığı⁶ tarihsel “*traumatik bir model*”⁷ yaşamıştır.⁸

Türkiye, moderniteye ayak uydurma sürecinde ciddi bir sarsılmayla karşı karşıya kalmıştır.⁹ Batı medeniyetinde modernitenin neşvüneması organik pozisyonda gelişme sergilerken; Türkiye garptan mülhem bir modeli benimsemesinden¹⁰ dolayı suni görüntü vermektedir.¹¹ Batı prototipi şablonu sunan Türk modernleşmesi, çağdaş dünyanın kaldıracı olan modernitenin özümsemesinde –epey bir müddet- radikallikten ziyade yumuşak ve kademeli bir içselleştirme mesaisi geçirmiştir.¹² Uzun bir tarihsel vetireye yayılan Türkiye’deki yenileşmenin her aşamasında Türk aydını, çağdaşlaşma üzerine kafa yormuştur. Bu süreç özellikle Tanzimat ortamında yaratılan aydın tipolojisiyle büyük bir ivme kazanmıştır.¹³

Türk modernleşmesine paralel ve senkronize gelişme gösteren siyasal yapılanmadaki dönüşümler, Tanzimat’tan itibaren irtifa kazanarak önemli kırılma safhaları geçirmiştir.¹⁴ Bu vetirede Türk aydın kuşakları, güçlü bir

⁴ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, (Basım yeri belirtilmemiş), 1971, s. 13-467; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 37-427; Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*, “*Milli Edebiyatın İcat Edilişi*”, Çeviren: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 9-231.

⁵ Metin Çulhaoğlu, “Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, “*Modernleşme ve Batıcılık*”, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 173.

⁶ Tanıl Bora, *Cereyanlar*, “*Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 36-37.

⁷ Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan (Ed.), *Türkiye’de Toplum Bilimlerinin Gelişimi*, “*Anglo-Amerikan Etkisi*”, C. 2, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 217.

⁸ Hakkı Uyar, *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 17-32.

⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çeviri: Boğaç Babür Tuna, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2013, s. 25.

¹⁰ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi*, “*Kavramlar, Kuramlar, Kurumlar*”, C. 1, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 48.

¹¹ Yıldız Akpolat, “Başka Bir Modernleşme Ya Da Türkiye’de Modernleşmenin Sosyolojisi Üzerine Bir Araştırma”, *Muhafazakâr Düşünce*, “*Gelenekten Geleceğe*”, S. 18, Yıl. 5, Güz 2008, s. 118.

¹² İlhan Tekeli, *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 52.

¹³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 238-280; Ejder Okumuş, *Türkiye’nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 501-507; Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, “*Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 421-461; Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, Derleyenler: Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 114- 116.

¹⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 13-14; Temuçin Faik Ertan (Ed.), *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014, s. 19-253; Reşat Kasaba (Ed.), *Türkiye Tarihi 1839-2010*, “*Modern Dünyada Türkiye*”,

dinamizm görüngesiyle, kendisini aktüel siyasetten izole etmemiştir. Tarihsel süreç içerisinde bir nevi öğretmen misyonuyla hareket eden Türk aydınları, güncele olan yoğun temayülüyle karşılaşılan problemlerin siyasetle halledilebileceğini düşünmüşlerdir.¹⁵

Modernitenin karakteristiğini yansıtan Türk aydınları, siyasalın kırılma yaşadığı anlarda sisteme müdahalede bulunarak rehabilitasyonu kendisine görev addetmiştir. Yeknesaklıktan ziyade avangart bir pozisyonda konumlanan Türk aydınları, demokratik mekanizmalara işlerlik kazandırmak ve gerilimleri önlemek amacıyla amortisör kuvveti vazifesi icra etmişlerdir. Bu çalışmanın merkezinde Kadro dergisi bünyesinde varlık gösteren ve “Kadrocular” olarak da bilinen aydın grubu vardır. Kadrocular adlandırmasıyla tanınan aydınlar, tarihten aldıkları köklü misyonla hareket ederek erken cumhuriyet döneminde -Türk modernleşmesinin doğal bir sonucu olan-¹⁶ Türk Devrimi’ne istikamet tayin etme gayesi gütmüşlerdir. Esasen yeni sistemin sancılarını gidermeye ve iyileştirmeye yönelik revizyonist bir yaklaşım sergileyen Kadrocuların girişimleri,¹⁷ Türk aydınının genetiğinde de mündemiçtir.¹⁸

Kadro dergisi etrafında kenetlenen Kadrocu aydınlar, araştırmacılar tarafından oldukça ele alınmış bir konudur. Bu bağlamda Kadrocular ve Kadro dergisi üzerine yapılan çalışmalar genellikle üç boyutta değerlendirilmektedir. Kadro meselesini ilk ele alan araştırmalar; öznel yargıların dâhil edildiği çalışmalardır. Bu araştırmalar, Kadro süjesi üzerinden aşırı sol fikriyatların savunusunu gerçekleştirmişler yahut tam aksine sol düşünce ve sol hareketlerin önüne istinat duvarı ören bir irtisam ortaya koymuşlardır. Kadro konusuna ilişkin ikinci grup araştırmalar ideolojik kökenler ve sol evveliyat mevzusuna eğilmiştir. Üçüncü grup çalışmalar ise Kadro’nun tarihsel gelişim seyrine meyletmiştir. Ancak

Çeviri: Zuhal Bilgin, C. 4, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 25-30; Taha Parla, *Türkiye’nin Siyasal Rejimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 15-22; Taha Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, “Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016”, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 15-29.

¹⁵ Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 23-29.

¹⁶ Ömer Celal Sarc vd., *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1983, s. 247; Bedri Gencer, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 451-764.

¹⁷ Kurtuluş Kayalı, “Kadro Hareketi”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 1910-1911.

¹⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, Derleyenler: Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 27.

Kadro'nun tarihi inkişafı paylaşılırken ideolojik bakımdan bir yere oturtmada âtlı kalmışlardır.¹⁹

Bir aydın hareketi görüntüsüyle ortaya çıkan Kadroculuk hususundaki literatürün muhtevası incelendiğinde, tarihsel devrenin siyasallaşması tematiğinde işlendiği dikkati çekmektedir. Araştırmalar, Kadro dergisinin ideolojik ve düşünsel serencamına ağırlık vermiştir. 1932-1935 yılları arasında yayınlanan Kadro dergisini ve Kadroculuk bahsini özneye alan bu çalışmanın temel problematiği de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bu araştırma; Kadro dergisi ve Kadrocu aydınların ideolojik yönünün yanı sıra siyasetle meşbu Türk aydınının tarihten gelen müzmin karakteristiği ve Kadrocular şeklinde nitelendirilen kesimin çağdaş aydınlara bakış açısını açımlayıcı bir şekilde aydınlatma gayesi gütmektedir. Türk siyasi tarihi, Türk basın tarihi, Türk düşünce tarihi ve Türk demokratikleşme tarihinin ilgili kesitine katkı sunması hedeflenen bu çalışma, genel tarama modeliyle hazırlanmıştır.

1. Kadro'nun Ortaya Çıkması

Türk modernleşmesinin bazı merhalelerinde çağdaşlaşmanın hızından ya da yönünden bir şekilde tatmin olmayanlar, toplum adına modernleşmeye istikamet çizmeye çalışmıştır. Tarihsel süreç içerisinde Türk aydını, bu özelliği her daim göstermiştir.²⁰ Bu sav, Yeni Osmanlı ve Jön Türk aydınlarında yoğun olarak gözlemlendiği üzere Türk Devrimi'nin gerçekleşmesi esnasında da vazetmiştir.

Erken cumhuriyet döneminin siyasi ve iktisadi konjonktürü aydınların devlet ve toplumla ilişkilerini eskiye nazaran daha müreffeh bir noktada konumlandırmıştır.²¹ Türk aydını, nispi serbesti ortamından faydalanarak düşünsel hareket alanına kavuşmuştur. Böylece evveliyatlı düşünce akımlarından²² rafine bir şekilde tebarüz eden milliyetçilik anlayışlarını formüle etme imkânına malik olmuştur. Esasen -farklı nitelendirmeleri de bulunmakla birlikte- "*Atatürk Milliyetçiliği*" üst formunda verilen formel ulusçuluk telakkisi, Türk aydınının yorumlamalarına açık bırakılmıştır.

¹⁹ Mustafa Türkes, *Kadro Hareketi*, "Ulusçu Sol Bir Akım", İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 46-68.

²⁰ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 27.

²¹ Halit Erdem Oksaçan, *Kadro Dergisi ve İktisadi Devletçilik*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2016, s. xvi.

²² Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 23-88; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 2017, s. 462-466; Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çeviren: Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 35-58.

Buradan hareketle, devletin resmi ideolojisini ontolojik açıdan ele alan ve yön vermeye çalışan fikri devinimlere rastlanmıştır.²³

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki tarihsel devre “katastrof çağı” olarak nitelendirilmektedir.²⁴ İki büyük savaş arasındaki dönemde, küresel ölçekte demokrasilerin tenakusuyla otoriter ve totaliter eğilimli rejimlerin irtifa kazanması söz konusu olmuştur.²⁵ Türkiye istisna teşkil etmekle birlikte dünya çapında anti-demokratik temayüllerin hız kazanması, Türk aydınını doğrudan etkilemiştir.²⁶ Avrupa merkezli gelişmelerin Türk düşünce ortamına sirayeti, Tek Parti idaresini ideolojik olarak bir noktada konumlanma ve bunu net bir şekilde tanımlama gayreti içine sokmuştur. Buradan hareketle aydınlar ve birtakım siyasi çevreler, Türk Devrimi’nin ideolojisini Kemalizm isimlendirmesiyle saptamışlardır. Ancak doktrinel olarak Kemalist ideolojinin içini doldurmak, aydınların görev sahasına bırakılmıştır.²⁷ Bu bağlamda tarihsel süreç içerisinde muhtelif kişi veya gruplar tarafından farklı Kemalizm anlayışları türetilmiştir.²⁸

Kadro dergisi, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, Kemalizm’e kendi nazariyesinden yorum getirme gayesiyle ortaya çıkmıştır. Başka bir ifade ile Kadro dergisi, içinde bulunulan tarihsel dinamiklerin nesnel bir itkisiyle neşet olmuştur. Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör), İsmail Hüsrev (Tökin), Burhan Asaf (Belge), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Mehmet Şevki (Yazman) Kadro dergisinin çekirdeğini meydana getirmiştir. Bu nedenle Kadrocular olarak da nitelendirilmektedirler.²⁹ Kadrocular, dergiyi çıkardıklarında ortalama otuz-kırk yaş civarındadırlar. Hepsi birden fazla

²³ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çeviren: Fatmagül Berktay (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 195-215; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Çeviren: Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 68-122; Sinan Meydan, *Atatürk İle Allah Arasında*, “Bir Ömrün Öteki Hikâyesi”, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 116-997.

²⁴ Zafer Toprak, “Cumhuriyet Toplumunu Nasıl İnşa Etti?”, *Bilim ve Ütopya*, S. 254, Ağustos 2015, s. 43-49.

²⁵ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 23-51.

²⁶ Kahraman, *a.g.e.*, s. 171.

²⁷ Oksaçan, *a.g.e.*, s. xvi-xvii.

²⁸ Onur Atalay, *Türk’e Tapmak*, “Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 295-300; Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, “Atatürk’ün Nutuk’u”, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 16-19; Avni Özgürel, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İktidar Oyunu*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2018, s. 216-219; Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hâli*, “Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık”, Birikim Kitapları, İstanbul, 2015, s. 22-23.

²⁹ İhsan Keser, *Türkiye’de Siyaset ve Devletçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 132-134.

yabancı dile çok iyi hâkim, kaliteli eğitim almış, farklı kültür ve fikir akımlarına aşına olan gerçek anlamda aydın kimselerdir.³⁰

Şevket Süreyya (Aydemir) ve Vedat Nedim (Tör), Kadrocu düşüncenin nüvesini meydana getirmiştir. Büyük Buhran ya da 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı şeklinde nitelendirilen iktisadi krize ve Türkiye'ye yansımalarına³¹ ilişkin Şevket Süreyya (Aydemir) bir araştırma yapmıştır. Çalışmasını ilgili devlet makamlarına sunan Şevket Süreyya (Aydemir), Tek Parti idaresinin takdirini toplamıştır. Böylece siyasi rejim tarafından ilgi de gören Şevket Süreyya (Aydemir), devlet memuriyetinde iktisadi raporlar hazırlama işleriyle uğraşmıştır.³² Vedat Nedim (Tör) ise Cumhuriyet gazetesinde ekonomi hususunda yazılar kaleme almıştır. İktisat Vekili Mustafa Rahmi (Köken), Vedat Nedim'in (Tör) mali konulardaki yaklaşımlarını beğenerek takip etmesinden ötürü Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin başına getirmiştir.³³ Şevket Süreyya (Aydemir) ile Vedat Nedim'in (Tör) bahsi geçen faaliyetleri Kadrocu düşüncenin ve Kadro'ya giden sürecin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.³⁴

15 Ocak 1931 tarihinde Şevket Süreyya (Aydemir), Ankara Türk Ocağı Genel Merkezi'nde İnkılâp ve Kadro başlıklı konferans vermiştir. Devrimin henüz sonlanmadığına ve inkılabın doktrinel ikmale ihtiyaç duyduğunu savunan Şevket Süreyya (Aydemir), Cumhuriyet Halk Fırkası'nın öne çıkan ideologlarından Recep (Peker) ve Vasıf (Çınar) gibi isimlerin düşüncelerinden farklı bir noktaya parmak basmıştır. Konferans metni, Türk Ocağı şubelerine dağıtılmıştır. Dönemin basını da konferans üzerine epey yayınlar yapmıştır.³⁵

³⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü, "Kadrocuları ve Kadroyu Anlamak"*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 116-118.

³¹ Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1983, s. 28- 31; Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009), "Ekonomi Politik Açısından Bir İrdeleme"*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 48-49.

³² Hayriye Yüksel Gürbüz, *Cumhuriyet Aydını Olarak Şevket Süreyya Aydemir'in Düşünce Dünyası (1923-1976)*, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2016, s. 61-72; Tuncay Önder, *Şevket Süreyya Aydemir: Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Görüşleri*, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, s. 8-13.

³³ Hikmet Yaman, *Bir Cumhuriyet Aydını: Vedat Nedim Tör*, T. C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2017, s. 6-7.

³⁴ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 125-126.

³⁵ Murat Devrim Dirlikyan, "Kadro Hareketi ve Bir Kadro Kitabı Olarak Ankara", *Erdem*, S. 66, 2014, s. 54.

İnkılâp ve Kadro konulu konferans Kadro'nun ideolojik kodlarını yerleştirmiştir.³⁶

Son Posta gazetesi, 1931 yılının Ağustos ve Eylül aylarında çıkardığı bazı sayılarında Kadro dergisinin yayın hayatına başlayacağını duyurmuştur. Son Posta gazetesi, Kadro dergisinden “*fikri bir aydın hareketliliği*” olarak bahsetmiştir.³⁷

2. Kadro'nun Yayın Hayatına Başlaması

İnkılâp ve Kadro konulu konferansa müteakip Şevket Süreyya (Aydemir), Burhan Asaf (Belge), Vedat Nedim (Tör) ve İsmail Hüsrev (Tökin) belirli aralıklarla Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) evinde toplantılar gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerde, Kadro dergisinin hazırlıkları yapılmıştır.³⁸

Kadrocu aydınlar, derginin çıkarılmasına ilişkin aralarında iş bölümü ve görev dağılımı yapmışlardır. Buna göre; Şevket Süreyya (Aydemir) hareketin ideolojik önderi konumundadır. Kadrocu ideolojiyi yazmak yükümlülüğü Şevket Süreyya'ya (Aydemir) ait olmuştur. Yazı İşleri Müdürlüğü koltuğuna Vedat Nedim (Tör) geçmiştir. Vedat Nedim (Tör) daha çok iktisat ağırlıklı yazılarıyla ön plana çıkmıştır. Burhan Asaf (Belge), dış siyaset hususunda görüş beyan etmiştir. İsmail Hüsrev (Tökin) kırsal yapı, köy ve taşra politikaları ve meskûkât bahsini ele almıştır. Gruba sonradan katılan Mehmet Şevki (Yazman) enerji, maden ve teknolojik gelişmeleri kaleme almıştır.³⁹ Edebiyat üzerine yayınlar yapan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ise Kadro dergisinin imtiyaz sahibidir.⁴⁰

³⁶ Ahmet Kızılkaya, *Atatürkçü Milliyetçiliğin İki Yüzü Kadro ve Ülkü*, “Devrim İdeolojisinin Rakip Müellifleri”, Vadi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 24-25.

³⁷ “Ankarada Yeni Bir Cereyan”, *Son Posta*, 26 Ağustos 1931; “Yeni Cereyan Taraftarları Ne İstiyorlar?”, *Son Posta*, 29 Ağustos 1931; “Yeni Cereyan Taraftarları Komünist Değillerdir”, *Son Posta*, 1 Eylül 1931; “Yeni Cereyan Taraftarlar Ne Düşünüyorlar?”, *Son Posta*, 2 Eylül 1931; “Demokrasiyi Niçin Beğenmiyorlar?”, *Son Posta*, 3 Eylül 1931; “İktisadi Devletçilik İstiyorlar”, *Son Posta*, 6 Eylül 1931; “Yeni Bir Cereyan”, *Son Posta*, 8 Eylül 1931; İlkin ve Tekeli, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 136-138.

³⁸ Vedat Nedim Tör, *Kemalizmin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1980, s. 40-41; Abdurrahman Dilipak, *Bir Başka Açından Kemalizm*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1988, s. 457-458.

³⁹ Firdevs Gümüsoğlu, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005, s. 118-122; Ali Haydar Fırat, *Kadro Kooperatif Fikir Hareketleri*, “Bir Dönemin Basın Tartışmaları”, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, Ankara, 2007, s. 67.

⁴⁰ Şerif Esendemir, “Kemalizmin Gölgesindeki Milliyetçi Sol'a Retrospektif Bir Bakış”, *Tezkire*, S. 26, Yıl. 11, Mayıs/Haziran 02, s. 130.

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Mustafa Kemal'e (Atatürk) yakınlığından ötürü Kadro'nun imtiyaz sahibi yapılmıştır. Kadrocular, Çankaya Köşkü ve Hükümet'ten dergiyi çıkarma icazetini Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) sayesinde alabilmiştir. Ayrıca Tek Parti idaresiyle Kadro arasında yaşanması muhtemel gerilimlerde Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) ilişkilerinden faydalanılması düşünülmüştür. Böylece pragmatist bir yaklaşımla Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) ihtiyaç halinde paratoner işlevi görmesi planlanmıştır.⁴¹

Kadro dergisinin ilk sayısı 23 Ocak 1932 tarihinde yayınlanmıştır.⁴² Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Kadro'nun yayın hayatına başlamasını "*Dün yeni bir aylık mecmuanın ilk nüshası intişar etti (...) Mecmuanın müessislerinin isimleri, ortaya çıkan yeni eserin mütecanis ve birbirini mütemmim fikir adamlarına olduğuna en büyük delildir (...) (Kadro) mütesanit gençlerin ortaya koydukları bir fikir mecmuasıdır*"⁴³ şeklinde vermiştir.

Kadro dergisi, neşriyat için gerekli kapitali aboneler vasıtasıyla sağlamıştır. Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet (İnönü) Paşa, derginin ilk abonelerindendir. Maarif Vekâleti ve Ziraat Bankası gibi devlet kurumları, Kadro'ya abone olmuştur. İş Bankası, Kadro'nun reklamını yapmıştır.⁴⁴ Hem kurumsal, hem de basın minvalinde resmi çevrelerce desteklenen Kadro dergisi, finansman ve sermaye sorunu yaşamamıştır.⁴⁵

Aylık fikir dergisi şablonuyla çıkan Kadro sayıları ortalama elli sayfa civarında olmuştur.⁴⁶ Kadro dergisinin satış fiyatı yirmi beş kuruştur. Yıllık abonelik ücreti ise üç liradır. Kadro dergisi, abonelik kanalıyla okuyucuya ulaşmıştır. Kadro dergisinin idare merkezi Ankara olarak görünmektedir. İstanbul'da bulunan dağıtım adresi "*Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi İstanbul Ankara Caddesi No:83*" şeklinde verilmiştir.⁴⁷

⁴¹ Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 59-62; Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 142-143.

⁴² Kadro, "*Aylık Fikir Mecmuası*", "*Tıpkı Basım (1-18. Sayılar) 1932-1933*", C. 1, Yayına Hazırlayan: Özgür Erdem, İleri Yayınları, İstanbul, 2011, s. LVII.

⁴³ "Kadro, İlk Nüsha Dün Çıktı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 İkinci Kânun 1932, s. 4.

⁴⁴ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 146-147.

⁴⁵ Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, s. 63-64; Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler*, Gündoğan Yayınları, (Basım yeri ve basım tarihi belirtilmemiş), s. 136; Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1967, s. 479.

⁴⁶ Türkeş, *a.g.e.*, s. 47-48.

⁴⁷ Kadro, "*Aylık Fikir Mecmuası*", S. 1, II. Kânun 1932, s. Kapak sayfası.

Ahmet Hamdi Başar, Falih Rıfki Atay, Behçet Kemal Çağlar, Eflatun Cem Güney, İsmet İnönü, Muhlis Etem Ete, İbrahim Necmi Dilmen, Abdurrahman Şefik, Mansur Tekin, Tahir Hayrettin, Hakkı Mahir, Mehmet İlhan, Neşet Halil Atay, Şakir Hazım, Mümtaz Ziya, Münir İriboz, Abdullah Battal, Mühendis Nazir ve Lord Melchett'in, Kadrocular olarak bilinen aydın grubundan ayrı bir şekilde Kadro dergisinde makalesi yayınlanmıştır. Bu yazıların belirli bir sürekliliği olmamıştır. Konu, kapsam ve mahiyet bakımından farklılık da göstermektedir.⁴⁸

Kadro dergisi; ekonomi, siyaset, edebiyat, tarih, dış politika hususlarında yayınlar yapmıştır. Ancak konusu fark etmeksizin bütün görüşler iktisadi temellere oturtulmuştur. Kadro'da yer alan makalelerde yabancı menşeli kelimeler ve teknik tabirler sık kullanılmıştır. Dergide sade ve akıcı bir dil tercih edilmemiştir. Kadro'nun üslubu halkın tabanına değil aydınlara ve bazı üst segment kesimlere hitap etmektedir.⁴⁹

Ocak 1932 tarihli Kadro'nun ilk sayısının girişinde “Kadro” başlıklı bir yazı yayınlanmıştır. Şevket Süreyya'nın (Aydemir) İnkılâp ve Kadro konulu konferansından önemli izler taşıyan yazı, imzasız çıkmıştır. Kadro başlıklı yazı; Kadrocu düşünce, derginin neşriyat politikası ve stratejisi bağlamında ontolojik açıklamalarda bulunmaktadır. Bir sayfalık yazıda “*Türkiye, bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp durmadı. Bu güne kadar geçirdiğimiz hareketler, şahit olduğumuz muazzam kıyam manzaraları, onun yalnız bir safhasıdır. Bir ihtilâl geçirdik. İhtilâl, inkılâbın gayesi değil, vasıtasıdır. Bu ihtilâl safhasında dursaydık inkılâbımız âkim kalırdı (...) inkılâbımız, derinleşme ve genişleme istikametindedir. İnkılâp bitaraf bir nizam değildir. Onun içinde yaşayanların (...) intibak etmeleri lâzımdır (...) İnkılâbın irade ve menfaati (...) ileri bir Kadronun iradesinde temsil olunur (...) Bu inkılâp kendisine prensip ve onu yaşatacaklara şuur olabilecek bütün nazari ve fikrî unsurlara maliktir. Ancak bu nazarî ve fikrî unsurlar inkılâba ideoloji olabilecek bir fikriyat sistemi içinde terkip ve tedvin edilmiş değildir (...) inkılâbın seyri içinde ve onun icaplarına uygun bir şekilde izah işi, bugünkü Türk inkılâp münevverliğine düşen vazifelerin en âcil ve en şereflişidir*”⁵⁰ ifadelerine yer verilmiştir. Kadro başlıklı yazının içeriği ve imzasız çıkmış olması göz önünde bulundurulduğunda bir manifesto niteliği taşıdığı dikkat çekmektedir.

⁴⁸ Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, s. 307-318.

⁴⁹ Oksaçan, *a.g.e.*, 111-112.

⁵⁰ “Kadro”, *Kadro*, “Aylık Fikir Mecmuası”, S. 1, II. Kânun 1932, s. 3.

Ayrıca imzasız paylaşılması, yazının Kadrocuların tamamına mâl edildiği anlamına gelmektedir.⁵¹

Kadro dergisinin yayın hayatına başlamasına ilişkin bütün bu veriler ışığında; Kadro hareketi, cumhuriyet rejiminin ilk on yılındaki sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel atılımların müktesebatınca yerleştirilememesi⁵² üzerine sistemi rehabilite etmek, teorik ve pratik açıdan Kemalizm'e doktrinel destek olmak amacıyla doğmuştur.⁵³

3. Kadronun Düşünsel Açıdan Değerlendirilmesi

Bir aydın hareketi manzarası çizen Kadrocu düşünceyi potansiyel olarak etkilediği düşünülen çok sayıda şahıs, grup, ideoloji, siyasi parti ve çeşitli fikriyatlar bulunmaktadır. Osmanlı dönemi düşünce akımları, İttihatçılar, Ziya Gökalp, Friedrich List, Adolf Wagner, Werner Sombart, Marksizm, Leninizm, Faşizm, Mirsaid Sultangaliyev, 1917 Devrimi ve Türkiye Komünist Partisi bunlardan en öne çıkanlardandır.⁵⁴ Kadrocular, dış dünyayı çok iyi takip edebilme olanağının verdiği itkiyle çok sayıda fikri cereyanın tesirinde kalmışlardır. Ancak mevcut kuramları çok iyi analiz ederek bir potada eritme maharetini göstermişlerdir. Kadrocular bu hünerleri sayesinde farklı varyasyonları rafine bir şekilde sunmuşlardır.

1930'lu yıllarda Avrupa merkezli doktriner hareketler hız kazanmıştır. Kadrocu aydınlar, Avrupa'da yayılan furyadan mülhem Türk Devrimi'nin de izaha ihtiyaç duyduğunu savunmuşlardır.⁵⁵ Kadrocular, iç dinamiklerin de

⁵¹ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 147-150.

⁵² Hakan Uzun, *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006, s. 3-14; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye, "1945-1980"*, Çeviren: Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul, 2015, s. 20-21.

⁵³ Temuçin Faik Ertan, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları, "Şevket Süreyya (Aydemir) - Hüseyin Cahit (Yalçın) Polemiği"*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010, s. 39-44; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, "1839-1950"*, İmge Kitabevi, Ankara, (Basım tarihi belirtilmemiş), s. 307-308; Oksaçan, *a.g.e.*, s. 111; Hakkı Uyar, "Resmî İdeoloji Ya Da Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", *Toplum ve Bilim*, S. 74, Güz 1997, s. 181-191.

⁵⁴ Türkes, *a.g.e.*, s. 100-122; Fethi Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, "1910-1960"*, (Yayın evi belirtilmemiş), Ankara, 1967, 443-465; Öner Buçukcu, *Türkiye Sosyalist Solu ve Milliyetçilik (1960-1971)*, T. C. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2017, s. 41.

⁵⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s. 83-114; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C. 3, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1966, s. 459-460.

etkisiyle,⁵⁶ Kemalizm'in payandası paradigmasıyla sundukları doktrinel tahkimatı “devletçilik” şeklinde özetlemişlerdir.⁵⁷

Kadrocu devletçilik anlayışı, diğer devletçi modellerden oldukça etkilenmekle beraber belirgin farklarla da ayrılmaktadır. Buna göre, Türk Devrimi ve Kemalizm'in üzerinde bir noktada konumlanan Kadrocu devletçilik, devlet aygıtının siyasi, sosyal, ekonomik, hukuki ve felsefi bir bütünlük arz etmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Başka bir ifade ile devletçilik, salt iktisadi siyasa olarak tasavvurdan ziyade Kemalizm'in devletçilik telakkisinin üzerine bina edildiği ontolojik bir hüviyete büründürülmüştür. Kadrocuların sistemin ana omurgası vasfını yükledikleri devletçilik, devlet içindeki bütün unsurların istisnasız ahengini öngörmektedir. Herhangi bir alternatif veçheyi reddeden Kadrocu devletçilik, meydana getirdiği modeli tarihsel materyalist perspektiften vazetmektedir. Milli Mücadele ve benzer özellik gösteren bağımsızlık gayretlerinin doğal ve mübrem bir sonucu olduğu düşünülen devletçi modelin; sınıfsız, eşit ve tam bağımsız toplumsal yapıyı teşkil edeceği nakşedilmiştir. Kadrocular, ürettikleri devletçi modelle ideal sosyolojik strükture ulaşılacağını ileri sürmüşlerdir.⁵⁸

Kadro dergisi bünyesinde neşet edilen tüm fikirler iktisadi temellere oturtulmaktadır. Buradan yola çıkarak sistemin harcı mahiyetindeki devletçilik anlayışının da çekirdeği ekonomiden meydana gelmektedir. Kadrocular devletçilik şeklinde sundukları modelle Sosyalizm ve Kapitalizm'den ayrı üçüncü bir kalkınma stratejisi geliştirdiklerini savlamışlardır.⁵⁹ Fiskal devletçilik, sosyalist devletçilik ve nasyonalist

⁵⁶ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, “I. Dünya Savaşından 1971'e”*, C. 3, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, s. 1288-1290; Zübeyir Barutçu ve Mete Kaan Kaynar, *Yurt ve Dünya Dergisi Üzerine Bir İnceleme*, Eğitim Yayınevi, (Basım yeri ve basım tarihi belirtilmemiş), s. 13.

⁵⁷ Emre Kongar, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1981, s. 95; Kızılkaya, *a.g.e.*, s. 24; İnönü Alpat, *Popüler Türkiye Solu Sözlüğü*, Mayıs Yayınları, İzmir, 2003, s. 154; Hikmet Kıvılcımlı, *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, Köxüz Yayınları, (Basım yeri ve basım tarihi belirtilmemiş), s. 42.

⁵⁸ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 194; Kızılkaya, *a.g.e.*, s. 69-77; Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, s. 87-132; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, “Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)”*, C. 3/1, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013, s. 317-319; Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 121-130; Türkeş, *a.g.e.*, s. 145-148; Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 391; Bora, *Cereyanlar*, s. 159-164; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, “Dün, Bugün, Yarın”*, C. 1, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 397- 398; Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 207-225; Onur Atalay, *Kızıl Elma Koalisyonu, “Ulusalçılar, Milliyetçiler, Kemalistler”*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 103-105.

⁵⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çeviren: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 287; Merdan Yanardağ, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, Yalçın

(milliyetçi) devletçilik olmak üzere üç tip devletçilik olduğunu savunan Kadrocular, fiskal ve sosyalist devletçilikleri kabul etmemektedir. Türk Devrimi'nin karakteristiğine aykırı düşeceği ve aktüel işlevini yitirdiği düşünülen fiskal ve sosyalist devletçiliklerin yerine nasyonalist (milliyetçi) devletçilik önerilmiştir. Kadrocu aydınlar, nasyonalist (milliyetçi) devletçiliğin Türk Devrimi'nin şahsına münhasır duruşuna ve toplumun kültürel genetiğine daha kolay entegre olacağını iddia etmişlerdir. Esasen Kadro dergisinin tüm sayılarında paylaşılan devletçi telakkiye ilişkin görüşler, nasyonalist (milliyetçi) devletçilik formunda verilmiştir.⁶⁰

Türk Devrimi'nin avangardı misyonuyla hareket eden Kadrocular, devlet aygıtının sistemin tamamına nüfuzunu savunmuşlardır. Dergide, devletin özellikle gelir dağılımında tam hâkimiyet sağlamasının önemine vurgu yapılmıştır. Devletin ekonomik unsurlar üzerindeki tek yetkili merci pozisyonu kazanmasının burjuvazinin kuvvetlenmesini önleyeceğini düşünmüşlerdir. Kadroculara göre, güçlü bir burjuvazi sınıfının önlenmesi, özel sektörün sıkı denetime tabi tutulmasından geçmektedir. Aksi takdirde burjuvazinin konumunu etkin hale getirmesi, devletin karar verici mekanizmalarına sızmasına ve devlet için önemli bir tehdit oluşturur duruma gelmesine sebebiyet vermesi kaçınılmazdır.⁶¹

Kadrocular, Türk Devrimi'nin kendi özgülü dinamikler etrafında geliştiğini ve bu özünemahsusluktan yola çıkarak inkılabın demokrasi reformu olmadığını öne sürmüşlerdir. Devletçilik anlayışı çerçevesinde şekillenmesi öngörülen devlet modeli; elitist, otoriter ve uniformdur. Kadrocuların monolitik devlet telakkisi, siyasetten arındırılmış bir demokrasi manzarası çizmektedir.⁶² İdris Küçükömer'e göre Kadrocular, anti-demokratik ve despotik bir devlet idaresi tarzını benimsemiştir.⁶³

Yayımları, İstanbul, 1988, s. 5; Andrew Mango, *Atatürk*, Türkçesi: Füsün Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul, 2000, s. 460-461; Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 163-165.

⁶⁰ Türkeş, *a.g.e.*, s. 153-160; Kızılkaya, *a.g.e.*, s. 69-77; Şevket Süreyya, "Fikir Hareketleri arasında Türk Nasyonalizmi I", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 18, Haziran 1933, s. 5-14; Şevket Süreyya, "Fikir Hareketleri arasında Türk Nasyonalizmi I", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 6, Temmuz 1933, s. 6-16; Şevket Süreyya, "Beynelmil fikir hareketleri arasında Türk nasyonalizmi", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 20, Ağustos 1933, s. 4-11; Şevket Süreyya, "Sosyal milliyetçiliğin zaferi", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 35-36, İlkânun - Sonkânun 1934-1935, s. 8-22.

⁶¹ Oksaçan, *a.g.e.*, s. 153-155; Türkeş, *a.g.e.*, s. 192-194.

⁶² Yanardağ, *a.g.e.*, s. 139-144; Oksaçan, *a.g.e.*, s. 181-182.

⁶³ Aktaran: M. Zeki Duman, "İdris Küçükömer'in Sivil Toplum Anlayışı", *Sosyal Bilimler*, C. 2, S. 1, 2004, s. 51.

Mustafa Kemal (Atatürk), Kadrocu aydınlarca bir kahraman ve sistemin tek önderi olarak telakki edilmiştir. Kadro dergisinde Mustafa Kemal'in (Atatürk) liderlik pozisyonu hususunda tartışma yoktur. Kadrocular, Mustafa Kemal'e (Atatürk) kısmen mistisizm de atfederek anti-emperyalist ve milliyetçi bir çizgiye oturtmuşlardır.⁶⁴ Buradan hareketle Kadrocular, siyasi iktidarın gücünü kullanarak elitist bir tavırla toplumu yukarıdan aşağıya dönüştürmeyi hedeflemişlerdir. Merkezi teşkil eden siyasi iktidarı ele geçirmeye ya da devirmeye çalışmak⁶⁵ yerine mevcut ideolojiye eklenmek suretiyle hareket etmişlerdir.⁶⁶

Kadro dergisi etrafında kümelenen aydınlar, devlet aygıtına her alanda mutlak güç atfeden özgün bir devletçilik anlayışı geliştirmiştir.⁶⁷ Ancak Kadrocu aydınlar tarafından geliştirilen devletçilik modeli ile merkezdeki siyasi iktidarın uygulamaları -büyük oranda- örtüşmemektedir.⁶⁸

Erken cumhuriyet dönemi ve Kadro hususunda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmı Kadro'yu ideolojik açıdan spektrumun muhtelif yerlerinde konumlandırmaktadır. Kadro dergisinde neşredilen yazıların tamamı incelendiğinde, yazarların kendilerini mevcut siyasal kuramlardan soyutladığı görülmektedir. Yayınlandığı dönem itibarıyla Kadro'yu tematik olarak bir yere oturtmak da mümkün değildir. Kadrocular, özgül bir model sunmuşlardır fakat devletçilik biçiminde kristalize ettikleri görüşlerini doyurucu bir açıklamayla da paylaşmamışlardır.⁶⁹ Kadro dergisi, kendisine özgü bir yayın politikasıyla yerel mahiyette fikriyatlar üretmiştir. Ancak Kadro'nun ideolojik müphemliği hasebiyle düşünsel açıdan konumlandırılmaması ve derginin geniş kitlelere ulaşamaması,⁷⁰ ideolojik bir yaklaşım geliştirmeyi güçleştirmektedir. Buradan hareketle Kadro için teorik ve pratik olarak Kemalizm'e tahterevallî mekanizmasıyla balans sağlayan doktrinel bir aydın hareketliliği tanımlaması daha uygundur. Zira Kurtuluş Kayalı da

⁶⁴ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 121-123.

⁶⁵ Naci Bostancı, Kadrocu aydınların bir ideoloji geliştirdiklerini ve bu ideoloji dolayısıyla siyasi iktidara talip olduklarını iddia etmiştir. bkz: Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 13-42.

⁶⁶ Cemal Fedayi, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset*, Kadim Yayınları, Ankara, 2016, s. 12; Oksaçan, *a.g.e.*, s. 141; Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 486-487.

⁶⁷ Yanardağ, *a.g.e.*, s. 135.

⁶⁸ Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1996, s. 228.

⁶⁹ Kızılkaya, *a.g.e.*, s. 39-82.

⁷⁰ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. ix.

Kadroculara ilişkin “*milli kurtuluş hareketleri ideolojisi ve elitist siyaset olmaktan daha çok bir zihniyettir*”⁷¹ değerlendirmesinde bulunmuştur.

4. Kadronun Aydınlarla Yönelik Tezleri

Kadro dergisi çevresinde gelişen devletçilik anlayışı, devlet erkine soyut bir ulviyet atfederek tanrısal hâkimlik pozisyonu kazandırma gayesi gütmüştür. Kadro’ya göre devlet, yöneten ve denetleyen olarak ülke içi bütün unsurlara tam bir nüfuz sağlamalıdır. Bu meyanda ekonomi başat olmak üzere; siyaset, hukuk, sağlık, eğitim, dış politika, savunma, çevre ve şehircilik politikaları gibi alanlarda tek yetkili merci olarak devlet aygıtı tayin edilmiştir. Bunların yanı sıra felsefi düşünceler, sanat, kültürel faaliyetler ve bilimsel araştırmalar da devlet güdümünde değerlendirilmiştir. Kadrocular da devlet tekelindeki kültür, felsefe ve bilim üretmekle yükümlü gördükleri aydınlara ilişkin birtakım çıkarımlarda bulunmuşlardır.

Kadro dergisi, Türk basın tarihinin en etkili düşünce dergilerinden bir tanesidir.⁷² Bu müessiri sağlayabilmek ve çağdaşı fikir cereyanlarından sıyrılma saikiyle hareket eden Kadrocular, Türk aydınının niteliğine ilişkin tezler geliştirmiştir.⁷³

Müstemleke devletlerin bağımsızlığını kazanması Kadroculara göre milli kurtuluş hareketlerinden geçmektedir. Kadro dergisinde, milli kurtuluş hareketleriyle emperyalizmin boyunduruğundan kurtulan devletlerde, entelijansiya yaratılmasının kaçınılmaz ve zaruri olduğu vurgulanmıştır. Bu potansiyeli içinde barındıran devletlerde, toplumsal modernizasyonun aydınlarca gerçekleştirileceği üzerinde durulmuştur.⁷⁴ Kadrocular, Türkiye’de de benzer bir gelişme seyri izleyen durum vesilesiyle devrimin ideolojisinin aydınlar cenahınca bir cazibe merkezine dönüştüğünü savunmuştur.⁷⁵

Türk aydınının misyonuyla ilgili istikamet çizen Kadro dergisi, “*her Türk münevverine düşen vazife, devletin gittikçe genişleyen ve mürekkepleşen bu yeni içtimaî işlerinde ona, fikir ve enerji sermayesinin bütün varlığı ile müzahir*

⁷¹ Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 18.

⁷² Fahri Yetim, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Düşüncesinde Arayışlar*, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 110.

⁷³ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 504-505.

⁷⁴ Burhan Asaf, “Milli kurtuluş hareketleri Ve bunların İnkılâp nazariyeleri”, *Kadro*, “Aylık Fikir Mecmuası”, S. 9, Eylül 1932, s. 41.

⁷⁵ Şevket Süreyya, “Hüseyin Cahit Beyin hazin tarafı”, *Kadro*, “Aylık Fikir Mecmuası”, S. 31, Temmuz 1934, s. 40.

*olmaktan başka bir şey değildir*⁷⁶ görüşünü paylaşmıştır. Kadrocular, Türk Devrimi'nin coşkulu heyecanıyla hareket etmesi gereken bir aydın profiline duyulan ihtiyacın altını çizmiştir. İnkılabın karakteristiğine aykırı düşmeyen bir şevk ve iradeye teşne aydın tipolojisiyle toplumsal modernizasyonun gerçekleşeceği vurgulanmıştır. Daha çok münevver ifadesi kullanılan aydınların bilgi, kültür ve deneyimlerinden faydalanmanın önemine işaret edilmiştir. Türk Devrimi'nin disipliniyle halka rehberlik edecek aydınların, toplumsal çıkarları her zaman ön planda tutmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁷⁷ Bu noktada Kadro dergisi kendi görev sahası "*Kadro bu derslerin yayımı ve inkılâp kürsülerinde Türk münevverinin idrakine arzolunan fikrî araştırmaların genişlemesi ve derinleşmesi vazifesini hiçbir zaman ihmal etmeyecektir*"⁷⁸ ifadeleriyle belirtmiştir.

Kadrocular, Avrupalı aydınların lümpenleşme eğilimi gösterdiğini iddia etmişlerdir. Avrupalı aydınların ilmî anlamda âtil kaldığı savından yola çıkılarak, Türk bilim camiasının batıyı model almaktan vazgeçmesinin gerekliliği çıkarılması paylaşılmıştır. Bu noktada Türk aydınına düşen vazife "*Yeni Türk cemiyetinde Türk münevverine, bir ilmî idraki inkâr etmek değil, bilâkis cemiyetin kanunîyetlerini teyit etmek ve teyit ettiklerine hem kendisi inanmak, hem başkalarını inandırmak, hulâsa, passif ve tâbî bir unsur değil, hâkim ve organizatör bir unsur olmak rolü, tarihi bir vazife olarak verilmiştir. Böyle bir unsurun cihanı telâkkitarzı ise ancak, inkılâpçı, cemiyetçi, maddeci, dinamik, determinist ve milli kurtuluşçu bir cihanı telâkki tarzı olabilir*" şeklinde açıklanmıştır. Kadrocular, Türk aydınının devrimin felsefesine uygun ve yerel mahiyette bir seyir izlemesini, tarihsel bir zorunluluk olarak ortaya koymuşlardır.⁷⁹ Türk bilim camiasının ekonomi başta olmak üzere, her alanda araştırmalar yaparak devleti tavrı, vatani bir görev şablonuyla vazedilmiştir.⁸⁰ Kadrocular,

⁷⁶ Şevket Süreyya, "İş Kanunu yeni cemiyetin temel kanunlarından biridir", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 30, Haziran 1934, s. 15.

⁷⁷ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 508-513; Şevket Süreyya, "Millî Kurtuluş Hareketleri Hakkında Bizim Tezimiz", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 12, Birinci Kânun 1932, s. 43-44.

⁷⁸ Şevket Süreyya, "İnkılâp kürsülerinde inkılâp ilmîleşmelidir", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 28, Nisan 1934, s. 7.

⁷⁹ Şevket Süreyya, "Bergsonizm Yahut Bir korkunun felsefî ifadesi...", *Kadro*, *Aylık Fikir Mecmuası*, S. 11, İkinci Teşrin 1932, s. 43-50; Şevket Süreyya, "Sosyal milliyetçiliğin zaferi", s. 10.

⁸⁰ Şevket Süreyya, "Yeni Devletin iktisadî fonksiyonları", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 29, Mayıs 1934, s. 5-14; Şevket Süreyya, "Millî İktisat plânı ve Şeker sanayimiz", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 24, Birinci Kânun 1933, s. 5-7.

kendileri için “*Türk inkılabının münevveri*” tarifinde bulunmuşlardır.⁸¹ Sınırlarını belirledikleri şematığın haricinde kalan aydınları ise “*arriiviste şarlatanlar*” nitelendirmesiyle sunmuşlardır.⁸²

Aydınlar, Kadro dergisi çerçevesinde muhtelif olarak kategorize edilmiştir. Türk aydınına yönelik aydın tasnifi; yarı münevver, Meşrutiyet münevverliği/İnkılâp öncesi münevverlik ve Darülfünun hocalığı şeklindedir. Kadrocuların kendilerini ayrı tutarak yaptıkları aydın karakterizasyonu, diğer fikri cereyanlarla çatışma halinden peyda olmuştur. Kadro dergisinin sürekli gündemde kalma gayretiyle polemige girmekten kaçınmaması, siyasi kutuplaşma ortamı yaratmıştır.⁸³ Kalem kavgaları dolayısıyla çıkan kamplaşma atmosferi ve aydınlar arası gerilimler, çeşitli münevver nitelendirmelerine sebebiyet vermiştir.

Nurullah Ataç (Nurullah Ata), Türkçe'nin yalın ve sade şekliyle kullanılmasını savunan bir kişidir.⁸⁴ Bu bağlamda Nurullah Ataç, Milliyet gazetesindeki bir yazısında Kadro'nun dilinin ağırlığına dikkat çekmiştir. Kadrocular da dergilerine ilişkin eleştiri getiren Nurullah Ataç'ı –söz konusu yazıyı da iktibasla- yarı münevver olarak nitelendirmiştir. Yarı münevverlik tabiri için Kadro dergisinde “*şahsi veya zümrevî fakat muayyen bir cihanı telâkki tarzından mahrum olan adamdır. Hâdiselerin tenevvüü karşısında şuurun şaşalayışı ve bunları izah ölçülerinden mahrum oluşu, yarı münevverde (...) lâübalilik ve hafifmeşreplik halini alır. Muhakkak ki, dünyanın en hafifmeşrep adamı, yarı münevverdir (...) yarı münevverlik (...) şahsiyetsizliğin şahsiyete karşı bir reaksiyonudur (...) Yarı münevverler kulübü, devrine göre, bazan şu ismin, bazan bu ismin peşinden sürüklenir durur*” tanımlaması getirilmiştir. Kadro için benzer görüşleri dile getiren diğer kimseler de aynı kategoride değerlendirilmiştir.⁸⁵ Kadrocular, yarı münevverlerin aslında aydın vasfı taşımadığını⁸⁶ ve

⁸¹ Şevket Süreyya, “Yarı münevverler kulübü”, *Kadro*, “Aylık Fikir Mecmuası”, S. 8, Ağustos 1932, s. 40-43.

⁸² Şevket Süreyya, “Hüseyin Cahit Beyin hazin tarafı”, s. 40.

⁸³ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 488-513.

⁸⁴ Tuba Açıkgöz, *Nurullah Ataç'ın Edebiyat Eğitimindeki Yeri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017, s. 38-41; “20. ölüm yıldönümünde Nurullah Ataç, Nurullah Ataç'ı anlatıyor: Ben”, *Milliyet Sanat Dergisi*, S. 232, 20 Mayıs 1977, s. 7.

⁸⁵ Şevket Süreyya, “Yarı münevverler kulübü”, s. 41.

⁸⁶ Şevket Süreyya, “Beynelmilel fikir hareketleri arasında Türk nasyonalizmi”, s. 5-6.

düşünsel açıdan batılı devletlerin hegemonyası altında olduğunu savunmuştur.⁸⁷

Kadro dergisinin ikinci tip aydın grubunu İnkılâp öncesi münevverlik ve Meşrutiyet münevverliği oluşturmaktadır. İnkılâp öncesi münevverlik ve Meşrutiyet münevverliği, birbirinden farklı kavramlar olmakla beraber Kadro'da aynı anlamı ihtiva etmektedir. Erken cumhuriyet dönemi aydınlarının Türk Devrimi'nden önce İkinci Meşrutiyet devrinden intikali göz önünde bulundurulduğunda mefhum bakımından herhangi bir inhirafın yer almadığı açıktır. Kadro dergisi, İnkılâp öncesi münevverlik ya da Meşrutiyet münevverliği nosyonuyla paylaştığı aydın kesimiyle Cumhuriyet devri aydınlarını mukayeseye tabi tuttuğu bir pasajda *"yeni inkılâp münevveri, ne sosyalizmin, ne liberal demokrasinin ve parlamantarizmin, ne faşizmin simsarıdır. Hattâ bütün bu mürekkep nazariyelerden sarfiazar, sadece milliyetçilik, cumhuriyetçilik, devletçilik, inkılâpçılık, halkçılık, laiklik formülünde ifadesini bulan içtimaî evsafın ilk medlûlleri bile bizim rejimimizi kül halinde bütün rejimlerden ayırır (...) Halbuki (...) Meşrutiyet ideolojisi, gerek Amerika istiklâl hareketi, gerek Japon uyanışı yahut Polonya, İspanya ve saire gibi Fransız ihtilâlinin kötü takipçisi olan millî hareketler için, onları on dokuzuncu asır temayüllerinden ayırt edici böyle evsaf tesbiti kabil olamaz"*⁸⁸ ifadeleri kullanılmıştır. Kadrocular, Osmanlı dönemi Türk aydınlarının yukarıdan aşağıya bir tahavvül gayesiyle hareket ettiğini düşünmektedir. Osmanlı-Türk aydınlarının elitist duruşu nedeniyle halkın ihmal edildiği ileri sürülmüştür. Kadro'ya göre Osmanlı'da aydınlar, toplumu entelektüel olarak beslemekten uzak kalmışlardır. Türk Devrimi'nin Osmanlı'nın aksine dönüşüme tabandan başladığı savunulmuştur. Erken cumhuriyet vetiresinde, toplumsal modernizasyonun taşraya kadar uzandığı, aydınların köylülere dokunduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla köye dek yayılan yenileşmelerin aşağıdan yukarıya gerçekleştiği vurgulanmıştır.⁸⁹ Esasen Kadro'da ele alınan İnkılâp öncesi münevverlik ve Meşrutiyet münevverliği kategorizasyonları, devrimin felsefesiyle ruhuna sadakati ölçen bir parametre portresi çizmektedir.⁹⁰

Bir nevi kendinden olmayanı dışlama şeklinde beliren İnkılâp öncesi münevverlik ve Meşrutiyet münevverliği nitelendirmeleri için Kadro

⁸⁷ Şevket Süreyya, "Makinaların muhacereti", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 23, İkinci Teşrin 1933, s. 7.

⁸⁸ Şevket Süreyya, "Hüseyin Cahit Beyin hazin tarafı", s. 37.

⁸⁹ Tahir Hayrettin, "Türk edebiyatının ilk original eseri: Yaban", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 15, Mart 1933, s. 47-49.

⁹⁰ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 506.

dergisinde zaman zaman çeşitli yakıştırmalar yapılmıştır. İnkılâp öncesi münevverlik ve Meşrutiyet münevverliği tesmiyesiyle sunulan aydınlar için en ön plana çıkan tevellerden birisi “*Cavit Bey İktisatçılığı*” şeklindedir. İttihat ve Terakki'nin Maliye Nazırlarından olan Mehmed Cavid Bey, Osmanlı maliyesi üzerindeki yenilikleriyle bilinmektedir. Ancak Maliye Nazırlığı koltuğuna oturduğu süreçte savaş sebebiyle yaşanan sıkıntılardan kaynaklı birtakım gelişmeler oldukça eleştirilmiştir. Ayrıca Mehmed Cavid Bey'in ekonomide liberal politikalar izlemesi,⁹¹ Kadro dergisi çevresinde menfi bir şekilde lanse edilmesine neden olmuştur. Liberal iktisadiyatın aksine kendi ürettikleri devletçi modeli benimseyen Kadrocular⁹² için Mehmed Cavid Bey'i hedef tahtasına oturtmak oldukça doğaldır.

Kadro dergisi, “*Cavit Bey İktisatçılığı*” için “*Metot itibarile Avrupalı olmakla beraber milli taharrirlerden gıda almayan (...) Cavit bey iktisatçılığı bir müstemleke iktisatçılığıdır. Cavit bey iktisatçılığı için sadece avuç açmak ve sadece haysiyet fedakârlığı etmek kâfidir. Cavit bey iktisatçılığı için Galata Bankerliğinin kirli havasını bilmek ve bu havaya tahammül edebilmek kâfidir*” açıklaması geliştirilmiştir. Türkiye'yi yabancı sermayenin güdümüne sokma, dış borçlanma ve gayri milli bir siyaset tarzı iddialarıyla paylaşılan “*Cavit Bey iktisatçılığı*” Kadro cenahınca İkinci Meşrutiyet'in iktisadi politikasını meydana getirmektedir. Kadrocular, kendi ekonomi modellerine muhalefet eden kesimleri “*Cavit Bey iktisatçılığı*” ile itham etmiştir. Örneğin İktisatçı Ordinaryüs Profesör Doktor İbrahim Fazıl Pelin, Kadrocular için örtük bir şekilde “*Size sokulan devletçilik fikirlerini dikkatle tetkik ediniz. Üzerlerindeki alâmeti fârikalara bakınız. Keskin gözleriniz bunları kolayca seçecektir*” ifadelerini kullanmıştır. Kadrocular da cevaben İbrahim Fazıl Pelin'i “*Cavit Bey iktisatçısı*” olarak refere etmiştir.⁹³

Ahmet Ağaoglu ve Hüseyin Cahit Yalçın, Kadro dergisiyle sürekli polemik halinde olmuştur. Basın kanalıyla yürütülen münakaşa ortamı kalem kavgaları şeklinde cereyan etmiştir. Bu minvalde Kadro dergisi Ahmet

⁹¹ Polat Tunçer, *İttihatçı Cavit Bey*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, (Basım tarihi belirtilmemiş), s. 299-303.

⁹² İhsan Karlı, “Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Döneminde Kadro Dergisi'nin İdeolojik Tasarımı”, *Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi (SEYAD)*, C. 3, S. 4, Ekim 2015, s. 141-147.

⁹³ Şevket Süreyya, “Don Kışotun yeldergürmenlerle muharebesine Kürsü politikacılığına, ve Cavit bey iktisatçılığına dair...”, *Kadro*, “*Aylık Fikir Mecmuası*”, S. 17, Mayıs 1933, s. 9-15; Şevket Süreyya, “Darülfünun İnkılâp hassasiyeti ve Cavit Bey iktisatçılığı”, *Kadro*, “*Aylık Fikir Mecmuası*”, S. 14, Şubat 1933, s. 5-11; Kenan Göçer ve Cem Çetin, “İbrahim Fazıl Pelin'in Hayatı ve İlm-i İktisad Dersleri Kitabı Üzerine”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35, Kış 2017, s. 91-106.

Ağaoğlu ile Hüseyin Cahit Yalçın'ı atışmaları⁹⁴ dolayısıyla İnkılâp öncesi münevverlik ve Meşrutiyet münevverliği ile itham etmiştir.⁹⁵ Kadro dergisi, bu yolla iki sıkı muhalifini dumura uğratmaya çalışmıştır.

Ülkü, Çığır, Yeni Adam, Varlık ve Fikir Hareketleri isimli matbuat Kadro ile eş zamanlı yayınlanmıştır. Kadro'ya göre Ülkü, Çığır, Yeni Adam, Varlık ve Fikir Hareketleri İkinci Meşrutiyet Dönemi fikirlerini yaymaya çalışan devrimin ideolojisini içselleştirememiş bir basın grubunu teşkil etmektedir. Yarı münevverlik, İnkılâp öncesi münevverlik ve Meşrutiyet münevverliği, Ülkü, Çığır, Yeni Adam, Varlık ve Fikir Hareketleri dergilerinin çevresinde peyda olduğu değerlendirilmiştir.⁹⁶

Kadro dergisi bünyesindeki yazarlar, bilim insanı değildir. Dolayısıyla bir üniversiteye bağlı olmadıkları gibi akademi geçmişleri de yoktur. Kadrocular, aydın olma vasfına haizliği devrimin felsefesine uygun hareket etmeye bağlamışlardır. Akademik camiadaki etkinlik ve saygınlık, Kadrocular açısından bir aydın niteliği şeklinde görülmemektedir. Merkezdeki siyasi iktidarın da muvazen Darülfünun'u inkılabı sadakatsizlikle ithamı⁹⁷ Kadro'nun bilim dünyasını nişangâhına almasına sebebiyet vermiştir. Böylece Kadro dergisinde üçüncü bir aydın tipolojisi olarak Darülfünun hocaları doğmuştur.⁹⁸

Kadro dergisi, Darülfünun'un Türk Devrimi'nin karakteristiğine aykırı düştüğü savını paylaşmıştır. Kadrocular, Darülfünun'daki akademik personelin bilimsellik vasfını yitirdiğini, âtil kalmış metotlarla ders verildiğini, yayın üretmekte yetersiz olduğunu ve tamamen elverişsiz şartlarda bir üniversite görünümünün ortaya çıktığını değerlendirmişlerdir.⁹⁹

⁹⁴ Fahri Sakal, "Ağaoğlu Ahmet Bey'in Demokrasi Anlayışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XII, S. 34, Mart 1996, s. 195-222; Nahit Yüksel, "Fikir Hareketleri Dergisinde (1933-1940) Hüseyin Cahit'in (Yalçın) Türk Devrimi'ne Bakışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, 2006, s. 347-378; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009, s. 97; Ercüment Kuran ve Mehmet Erdoğan, *Türk Çağdaşlaşması, "Çileli Bir Yolda İlerleyiş"*, Akçağ Yayınları, (Basım yeri belirtilmemiş), 1997, s. 280.

⁹⁵ Şevket Süreyya, "Milli Kurtuluş Hareketleri Hakkında Bizim Tezimiz", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 12, Birinci Kânun 1932, s. 38-44; Şevket Süreyya, "Hüseyin Cahit Beyin hazin tarafı", s. 35-41.

⁹⁶ "Mecmualarımız", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 26, Şubat 1934, s. 47-48.

⁹⁷ Yücel Namal ve Tunay Karakök, "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, C. 1, S. 1, Nisan 2011, s. 27-35.

⁹⁸ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 506-507.

⁹⁹ Burhan Asaf, "Üniversitenin Manası", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 20, Ağustos, 1933, s. 24-28; Muhlis Etem, "Bizde kürsü iktisatçıları ve iktisat ilmi", *Kadro*, "Aylık Fikir Mecmuası", S. 23, İkinci Teşrin 1933, s. 45-51.

Esasen Kadrocuların tasavvurları Albert Malche'nin Darülfünun hakkındaki raporlarıyla da uyuşmaktadır.¹⁰⁰

Devlet erki, Kadroculara göre aydınlar tarafından yönetilmelidir. Platonyel devlet anlayışına benzer bir irtisam sezdirenen durum, esasında belirgin farklarla da ayrılmaktadır. Kadrocular, devlet aygıtının aydın kesimlerce idare edilmesiyle kapitalist sistemin hareket imkânı bulamayacağı varsayımını çıkış noktası olarak tespit etmişlerdir. Kapitalizmin yayılma olanağının ortadan kalkması toplumsal sınıfların gelişmesine engel teşkil edeceği ve biteviye sosyal yapıya kavuşulacağı düşünülmüştür.¹⁰¹

Bütün geliştirdikleri aydın tezlerine rağmen Kadrocular, güncel olarak Türk aydını ile toplumsal taban arasında kalın bir çizgi olduğu yorumunu yapmışlardır. Kadro dergisinde söz konusu görüş "*Münevver-Halk uçuşumu (...) bir santim bile daralmış değildir*" cümlesi ile paylaşılmıştır.¹⁰²

Türk aydınına ilişkin yarı münevver, İnkılâp öncesi münevver/Meşrutiyet münevverliği ve Darülfünun hocaları şeklinde sınıflama getiren Kadrocuların Antonio Gramsci ve Julien Benda'nın aydınlarla ilgili saptamalarından etkilenmiş olması muhtemeldir. Antonio Gramsci, aydınları organik ve geleneksel olarak kategorize etmektedir. Organik aydınlar, kendiliğinden ortaya çıkan bir sosyal grubun üyesidirler. Toplumsal çıkarları baz alarak hareket eden organik aydınlar, bağlı buldukları sosyolojik yapının organizasyonu ve düşünsel birikiminden sorumludur. Organik aydınlar, mesuliyetindeki terakümü yeniden üretme ve sonraki jenerasyonlara taşıma güdüsü barındırmaktadır. Geleneksel aydınlar ise merkeze uzak bölgelerde, taşrada beliren küçük burjuvaziye bağlı kimselerdir. Yer aldıkları kesimde sıradan halka görece daha üst segmentte sayılan geleneksel aydınlar, çevreyle merkez arası tampon vazifesi gören ve taşranın iyileşmesine yönelik politika üreten kişilerdir. Başka bir ifadeyle siyasete teşne, topluma önderlik yapmak isteyen veya ideolojik serencama kapılmış sınıfsal aydın tipini meydana getirmektedir.¹⁰³ Julien Benda,

¹⁰⁰ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, "Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)"*, C. 3/2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010, s. 74-79; Ayrıca bkz: Albert Malche, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.

¹⁰¹ Türkes, *a.g.e.*, s. 220.

¹⁰² Tahir Hayrettin, "Ayarlı Millet ve Plân Kadro", *"Aylık Fikir Mecmuası"*, S. 18, Haziran 1933, s. 54-55.

¹⁰³ Antonio Gramsci, *Aydınlar ve Toplum*, Çevirenler: V. Günyol, F. Edgü ve B. Onaran, Çan Yayınları, İstanbul, 1967, s. 17-103.

aydınların herhangi bir politik ihtirasla ya da maddi kâr elde etme gayesiyle halkın çıkarını göz ardı etmesini “aydınların ihaneti” şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁴

Kadrocular, Antonio Gramsci ve Julien Benda'nın aydınlara ilişkin kategorizasyonuna girmemektedir. Kendiliğinden ortaya çıkan belirli bir sınıfları bulunmadığı gibi kâr amacı, politik ihtiras ya da iktidarı ele geçirme saiki gütmemektedirler. Ancak Kadrocuların yabancı ülkeleri çok iyi takip edebildiği bilgisi göz önünde bulundurulduğunda, kendi aydın tasniflerini yaratırken Gramsci ve Benda'dan etkilenmiş olma ihtimali epey yüksektir.

5. Kadro'nun Kapatılması

Kadro dergisi, Kemalist ideolojinin “arka bahçesi görünümüyle” ortaya çıkmıştır. Geçen süreç içerisinde Kadro dergisinin kurulmasına ve yayınlanmasına yönelik dinamikler ters yönlü değişime uğramıştır.¹⁰⁵

Türk ulusal basını, Kadro dergisi neşredilmeye başlamasından itibaren süregelen bir polemik vaziyetinde olmuştur. Ulusal basın çevresinde kalem kavgaları minvalinden devam eden kamplaşma atmosferi, Kadro'nun hedef tahtasına oturtulmasına yol açmıştır. Gazeteci aydınlar arasındaki gerilim, Kadro'nun çokça eleştiri almasına sebebiyet vermiştir.¹⁰⁶ Esasen basındaki tartışmaların temel nedeni Kemalizm'e doktrinel anlamda geliştirilen farklı yaklaşımlardır. Kadro'nun fazlaca hedef alınmasındaki maksat ise diğer matbuata göre Kemalizm'e daha marjinal bir noktada doktrinel ikmalde bulunması ve yazarların geçmişteki Türkiye Komünist Partisi ile olan bağının bilinmesidir. Kadrocu aydınlar, farklı çevrelerce her zaman mimli bir görüntü sergilemişlerdir.¹⁰⁷

Kadro dergisi, Türk Devrimi'nin ideolojisini tayin etmek gibi iddialı bir çıkışla sahne almıştır. Kadro'nun kendisini, inkılabın ideolojisini üretmekle memur etmesi ve ciddi bir patetikle subasman döşemesi, siyasi iktidarın yıldırımını üzerine çekmesine neden olmuştur. Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet (İnönü) Paşa gibi isimler ılımlı bir tavır sergilediyse de parti içerisinde herkes tepkisiz kalmamıştır. Siyasi iktidardan Kadro'ya yönelik en

¹⁰⁴ Ayrıntılar için bkz: Julien Benda, *Aydınların İhaneti*, Çeviren: Cem Soydemir, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.

¹⁰⁵ Atıl Cem Çiçek, *Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967)*, “Milliyetçilik Bayrağım Sosyalistler Taşır”, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 248.

¹⁰⁶ Kızılkaya, a.g.e., s. 36-37.

¹⁰⁷ Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, s. 65-66.

büyük reaksiyon Recep (Peker) Bey'den gelmiştir. Kemalizm'in kendi yorumunu partiye ve devlet aygıtına özümsetme gayesi güden Recep (Peker) Bey,¹⁰⁸ bu noktada Kadro ile çatışma yaşamıştır.¹⁰⁹ Devrimin ideolojisiyle salt Cumhuriyet Halk Fırkası'nın alakadar olabileceğini savlayan Recep (Peker) Bey, Kadro hususunda Mustafa Kemal'e (Atatürk) menfi yönde tesir etmeye çalışmıştır.¹¹⁰

Katı bir devletçilik anlayışı yorumunu savunan Kadro dergisi, sermaye çevrelerini rahatsız etmiştir. Sermayedarlar, Kadro dergisi çevresinde peyda olan devletçilik telakkisini, kendileri açısından bir nevi tehdit gibi algılamışlardır. Kadroculardan ortaya çıkan huzursuzluğun kısa zamanda bütün iş dünyasına sirayeti söz konusu olmuştur. Doğru orantılı bir şekilde de Türkiye İş Bankası muhitince bu anksiyete hissedilmiştir. Kadrocu devletçilikten duyulan tedirginlik, Mustafa Kemal'e (Atatürk) aksettirilmiştir. Kadro dergisince üretilen devletçilik, sermayedarlar arasında aksülamel bir tepkimeye yol açmıştır.¹¹¹

Devletçilik üst bir form olmak üzere,¹¹² devlet kontrolündeki sanayi, korumacı dış politika, toprak reformu,¹¹³ burjuvaziye ihtiyatlı yaklaşma ve köy sorunları, Kadro'nun ideoloji ve strateji belirlemede ana hareket noktasıdır.¹¹⁴ Kadrocuların söz konusu hususlara eğilimi ve ele alış tarzı, çok geniş bir kesimi rahatsız etmiştir. Bu nedenle dergi yazarları da Faşizm ve Komünizm suçlamalarıyla karşı karşıya kalmışlardır.¹¹⁵

Kadro dergisinde hem cumhuriyet rejiminin ideoloğu kabul edilen Ziya Gökalp'e, hem de Tek Parti yönetiminin devletçilik başta olmak üzere birtakım politikalarına eleştiriler paylaşılmıştır.¹¹⁶ Kadro dergisinin yayınları merkezdeki siyasi iktidarca hoş karşılanmamıştır. Fırtınalı atmosferden nasibini alan Kadro açısından bu durum bumerang etkisine yol açmıştır.

¹⁰⁸ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, "1923-1931"*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 320.

¹⁰⁹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 126.

¹¹⁰ Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, s. 66-67.

¹¹¹ a.g.e., s. 67; Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 229-254.

¹¹² Halit Refiğ, *Tek Umut Türkiye*, Bizim Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 231.

¹¹³ Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim, "Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu"*, C. 7, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010, s. 50-91.

¹¹⁴ Türkeş, a.g.e., s. 216-217.

¹¹⁵ Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, s. 67.

¹¹⁶ Erol Mütercimler, *Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal*, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2016, s. 916-937; Türkeş, a.g.e., s. 208-209.

İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in gerçekleştirdiği araştırmaya göre; Kadro'nun imtiyaz sahibi konumundaki Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Mustafa Kemal'in (Atatürk) çevresine uzak kalmıştır. Kadro dergisi yayına başlamadan önce sıklıkla Mustafa Kemal'in (Atatürk) sofrasında bulunan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) dergi çıkmaya başladıktan sonra daha seyrek aralıklarla ve daha az çağrılmıştır. Yani Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) gerilimleri önleme ve paratonerlik işlevini yerine getirememiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'in (Atatürk) kütüphanesine ait veriler değerlendirilmiştir. Buna göre kitaplıktaki Kadro sayılarının önemli bir kısmı okunmamıştır. Mustafa Kemal'in (Atatürk) Kadro'yu okumamış olması, dergide neşredilen fikirlere pek ehemmiyet vermediğini göstermektedir.¹¹⁷

Kadro, otuz altı sayı yayınlanmış ve mülga edilmiştir. Kadro dergisinin kapatılmasının görünürdeki sebebi, Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) Tiran'a sefir olarak tayin edilmesidir.¹¹⁸ Kadro'nun imtiyaz sahibine yönelik dolaylı bir hamleyle yayın hayatının sonlanması, dergi yazarlarını incitmemek amacıyla yapılmıştır.¹¹⁹

Nitekim Kadro dergisi ve Kadrocu hareket, Türkiye'de devrim ideolojisi başat olmak üzere inkılabı mündemiç geniş bir yelpazedeki olgusalın yerleştirilmesi ve özümsemesi amacıyla doğmuştur. Kadro dergisi, teşekkülüne zemin hazırlayan dinamiklere binaen bir ölçüde katkıda da bulunmuştur. 1930'lu yılların ilk yarısına gelindiğinde; rejimin ve devrimin getirilerinin teessüsü görülmektedir. İstikrarlı bir çizgide ilerleyen Türkiye'nin dönem itibarıyla beka sorunu da yoktur. Buradan hareketle Kadro dergisi, Tek Parti yönetiminin fikri devrinde gereksinim duyduğu bir atmosferde ortaya çıkmıştır. Ancak devrimlerin radikal olarak kökleştiği vetirede Kadro ya da Kadroculuk gibi bir akıma ihtiyaç kalmamıştır.

Sonuç

Modernite, küresel ölçekte felsefi bir dönüşümü başlatmıştır. Türkiye, moderniteye ayak uydurmada gecikmiştir. Çağdaşlaşmanın Türk toplumu

¹¹⁷ Tekeli ve İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü*, s. 419-424.

¹¹⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 188; Esen Ertuğrul, *Yön/Devrim Hareketi İçinde Bir Siyaset Adamı ve Bürokrat: Cemal Reşit Eyyüboğlu*, T. C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2019, s. 69.

¹¹⁹ Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, s. 66-73.

üzerindeki rötarı, farklı bir inkişaf seyri izlemesine neden olmuştur. Ters yönlü dinamikler etrafında örgüsel olarak gelişen yenileşme hareketleri, aydınlar çevresinde ciddi bir savrulma yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Tanzimat'ın irtifa kazandırdığı aydın kuşakları dinamizmi, modernleşme bahsine mesai harcayan tipolojiler yaratmıştır. Aydınlar arasında çağdaşlaşmanın elzem ve gerekli olduğunu hususunda bir ayrışıklık bulunmamakla birlikte dönüşümün istikameti hakkında tartışmalar cereyan etmiştir. Bu merhaleler esnasında Türk aydını, tikel bir model meydana getirerek kendisini güncel siyasetten soyutlamamıştır. Aktüele olan yoğun temayül, tarihsel süreç içerisinde, aydınların genetiğine işlemiştir. Türk aydını açısından tradisyonel bir hüviyete bürünen durum erken cumhuriyet dönemine de sirayet etmiştir. Türkiye'de çağdaşlaşmanın kilometre taşlarını döşediği erken cumhuriyet döneminde, aydınlar tarihten aldıkları derin misyonla sisteme müdahalede bulunmaya çalışmışlardır. Kadro dergisi ve Kadrocu aydınlar, modernleşmenin getirilerinin doğal bir sonucu şeklinde ortaya çıkmıştır.

Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör), İsmail Hüsrev (Tökin), Burhan Asaf (Belge), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Mehmet Şevki (Yazman) etrafında tecessüm eden Kadro dergisi, iç ve dış dinamiklerin senkronize bir nesnel dayatmasıyla neşet olmuştur. Küresel gelişmelerden izole olmayan Türkiye, dâhildeki ve hariçteki ihtiyaçların itici gücüyle aydın hareketliliklerine ihtiyaç duymuştur. Türk Devrimi'nin ilkesel gereksinimlerinden gelen realite, sistemin rehabilitasyonu ile teorik ve pratik tahkimatını zorunlu kılmıştır. Çeşitli fikriyatların desteğiyle Türk Devrimi'nin revizyondan geçirilerek modernizasyonu amaçlanmıştır. Aydınların düşünsel eylemlerinden faydalanılması, devrimin analiz ve sentez etrafında şekillenmesi açısından manevra kabiliyeti doğurmuştur. Türk aydınının çalışmalarıyla, devrim damıtılmış eklektizme sahip olmuştur. Kemalist ideolojinin aydınların berkitmesiyle içinde barındırdığı eklektik yapı, özgül ve yerli mahiyette bir kimlik kazanmasını sağlamıştır.

Kadro dergisi; güncel politika, ekonomi, edebiyat, dış politika ve tarih konularında neşriyatlarda bulunmuştur. Yayınlanan bütün hususlar iktisadi temellere dayandırılarak tarihsel materyalist bir pencereden okuyucuya sunulmuştur. Türk basın tarihinin en etkili düşünce dergilerinden birisi olan Kadro, devlet kontrolündeki sanayi, korumacı dış politika, toprak reformu, köy sorunları ve burjuvazi mevzularına çokça eğilim göstermiştir. Esasen bu

maddeleri devletçilik olarak özetledikleri telakkilerine strateji üretmek üzere kullanmışlardır.

Sol tandansla bezenmiş devletçilik, Kadro'nun bel kemiğini nakşeden ana çıkış noktasıdır. Kadro'da billurlaşan özgün devletçilik anlayışı, Türk Devrimi ve Kemalizm'in tepe noktasına konumlanmıştır. Devlet aygıtının geniş bir yelpazeyi teşkil eden unsurların tamamının bütünlük ve kusursuz ahenk etrafında dönmesini öngören bir devletçilik vazedilmiştir. Kadro dergisinde peyda olan devletçilik, sistemin uzvu olarak değil; devrimin, ideolojinin ve devlet erkinin içine yedirilen temel öge konumundadır. Türk Devrimi ve Kemalizm'in omurgası telakkisiyle verilen devletçilik, Kadro'ya göre hayati önem taşımaktadır. Ülkenin adeta bekâsal varlığına dayandırılan devletçilik; kapitalist modelin sızamadığı, sınıfsız, eşit ve tam bağımsız ideal toplumsal yapının teşekküle ulaşılmasının yegâne yolu şablonuyla sunulmuştur.

Devlet, Kadro'ya göre aydınlar tarafından yönetilmesi gereken soyut ve adeta tanrısal bir kurumdur. Kadir-i mutlak devletin idareci pozisyonu, kendisine bağlı tüm uzviyetlerin kontrol ve murakabesinden sorumlu tutmaktadır. Ülke ve toplumla ilgili faktörlerin tamamı üzerinde adeta devlet tekeli konulmuştur. Ebedi gücü ve kudretiyle ululuk vasfına haiz devlet, tek yetkili merci olarak gösterilmiştir. Böylesine azamet yüklenen devlet aygıtına "Demokles'in kılıcı" misali pozisyon atfedilmiştir. Buradan hareketle Kadro dergisinin devletçilik tesmiyesiyle verilen modele göre; ekonomi, siyaset, hukuk, sağlık, eğitim, dış politika, felsefi düşünceler, bilim, kültür, sanat ve daha pek çok alanda devlet aygıtının söz sahibi olması enikonu jandarma devlettir. Kadrocular, devlet erkini ülkenin, rejimin ve hatta tüm işleyişin bekçisi şeklinde telakki etmişlerdir.

Siyasi radikalizmin katı bir versiyonu manzarası çizen Kadrocular, devletçilik şemasına Türk aydınını da sokmuştur. Türk Devrimi'nin inşacısı ve rehberi vasfıyla hareket eden Kadrocular, aydınları toplumsal modernizasyonun icrasında kullanmak istemişlerdir. Bu bağlamda devrimin karakteristiğine mündemici aydın tipolojisi yaratma gayesi gütmüşlerdir.

Kadrocular; görüşlerini dikte edebilmek, sürekli gündemde kalarak popülizmin muhafazasını sağlayabilmek ve çağdaşı fikri devinimlerden temayüzü eylemsellik planı addetmiştir. Bu saikleri gerçekleştirilebilmek amacıyla kendilerini siyasi polarizasyona kanalize etmişlerdir. Doğru orantılı olarak da aydınlarla kalem kavgaları yaşanmıştır. Kamplaşma ortamının bir

getirisi şeklinde, aydınlara karakterizasyon yüklemeleri yapılmıştır. Yarı münevver, Meşrutiyet münevverliği/İnkılâp öncesi münevverlik ve Darülfünun hocalığı, Kadro'nun aydınlara yönelik geliştirdiği kategorilerdir. Kadrocuların aydın tasnifi, bir nevi kendilerinden olmayanı yahut farklı fikriyatları yadsımadır. Kadro dergisi karşıtlarını hakir görme ya da inkâr kabilinden ortaya çıkan aydın sınıflaması, esasında kendi özlerine yabancılaşma durumundan kaynaklanmaktadır. Kadrocuların retorik şeklinde kullandıkları aydın bölümlenmesi marjinalize ederek çevreye itme çabasıdır. Hülâsa Kadrocuların aydın kategorizasyonu ve ayrıksılıkla ulaşmak istedikleri ana hedef muhaliflerini atomize ederek dominant konuma gelmektir.

Kadrocular ve Kadro dergisi çevresinde gelişen Kemalizm'i kuramsal besleme girişimleri, devrime özgün bir hüviyet yüklemek üzere yarı güdümlü bir harekettir. Kadrocuların rafine bir şekilde gerçekleştirdiği tahkimat sisteme payanda olmuştur. Aydınlarından mürekkep Kadro'nun mekanizmaya pragmatik müdahalesi, anafor vaziyetine sürüklenmenin önüne set çekmiştir. Rehavetin önlenmesi, Kadroculara amortisör kuvveti vasfı yüklemiştir. Kadro'nun dinamik tutumu, sistemin müttekâmil bir pozisyon almasına yardımcı olmuştur.

Türk Devrimi ve Kemalizm'e yön verme iddiasıyla çıkan Kadro, yapısal bir dönüşüm hedeflemiştir. Kemalizm'i yeniden dizayn etmeye yönelik eleştirel bir çizgi seyretmelerine karşın Kemalizm'in karakter özelliklerini de muhafaza etmişlerdir. Kadrocuların paylaştıkları görüşler doyurucu niteliğe kavuşmamış bilakis müphem kalmıştır. Mevcut kuramlardan da kendilerini soyutlamışlardır. Bu nedenlerden dolayı Kadro'nun yeni bir ideoloji ortaya koyduğunu savunmak güçtür. Ancak Kadro'nun Kemalizm'e eklenmek suretiyle hareket alanına kavuştuğu aşikârdır. Kadrocu devletçilik için Kemalizm'e denge sağlayan doktrinel hareketlilik yakıştırması daha uygundur.

Sonuç olarak; devlet aygıtının biçimlenmesi üzerine yapısal bir yorum getirme gayesiyle yola çıkan Kadrocular ve Kadro dergisi, aydınlara modernleşme vetiresinden aldığı köklü misyonla hareket etmişlerdir. Kadrocu aydınlar, Türk aydın kuşaklarının tradisyoneline içkin olarak aktüel sosyo-politikten kendilerini soyutlamamışlardır. Türk modernleşmesinin aydın jenerasyonlarına yüklediği ağır misyonu taşıyarak güncelden kopmama meyli gösteren Kadrocular, güçlü perspektif ve bakış açılarıyla

özgün bir model üretmişlerdir. Kadrocular; modernist, aydın ve entelektüel bir portre ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

I. Kitaplar

- Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çeviren: Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye, "1945-1980"*, Çeviren: Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul, 2015.
- Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çeviren: Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çeviren: Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 2017.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Alpat, İnönü, *Popüler Türkiye Solu Sözlüğü*, Mayıs Yayınları, İzmir, 2003.
- Amin, Samir, *Modernite, Demokrasi ve Din, "Kültüralizmlerin Eleştirisi"*, Fransızcadan Çevirenler: Fikret Başkaya, Uğur Günsur ve Güven Öztürk, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- Atalay, Onur, *Kızıl Elma Koalisyonu, "Ulusalçılar, Milliyetçiler, Kemalistler"*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Atalay, Onur, *Türk'e Tapmak, "Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm"*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1967.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, C. 3, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1966.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, "Dün, Bugün, Yarın"*, C. 1, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Barutçu, Zübeyir ve Kaynar, Mete Kaan, *Yurt ve Dünya Dergisi Üzerine Bir İnceleme*, Eğitim Yayınevi, (Basım yeri ve basım tarihi belirtilmemiş), s. 13.
- Benda, Julien, *Aydınların İhaneti*, Çeviren: Cem Soydemir, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Bora, Tanıl, *Cereyanlar, "Türkiye'de Siyasi İdeolojiler"*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Bora, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hâli, "Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık"*, Birikim Kitapları, İstanbul, 2015.

- Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Bostancı, Naci, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Cem, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, (Basım yeri belirtilmemiş), 1971.
- Connerton, Paul, *Modernite Nasıl Unutturur*, Türkçesi: Kübra Kelebekoğlu, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, "1839-1950"*, İmge Kitabevi, Ankara, (Basım tarihi belirtilmemiş).
- Çiçek, Atıl Cem, *Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967), "Milliyetçilik Bayrağını Sosyalistler Taşır"*, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Dilipak, Abdurrahman, *Bir Başka Açıdan Kemalizm*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1988.
- Eğribel, Ertan ve Özcan, Ufuk (Ed.), *Türkiye'de Toplum Bilimlerinin Gelişimi, "Anglo-Amerikan Etkisi"*, C. 2, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 217.
- Eliçin, Emin Türk, *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ertan, Temuçin Faik, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları, "Şevket Süreyya (Aydemir) – Hüseyin Cahit (Yalçın) Polemiği"*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010.
- Ertan, Temuçin Faik (Ed.), *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014.
- Ertan, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Fedayi, Cemal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sol Siyaset*, Kadim Yayınları, Ankara, 2016.
- Fırat, Ali Haydar, *Kadro Kooperatif Fikir Hareketleri, "Bir Dönemin Basın Tartışmaları"*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, Ankara, 2007.
- Gencer, Bedri, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2019.
- Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, Çeviren: Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.
- Gramsci, Antonio, *Aydınlar ve Toplum*, Çevirenler: V. Günyol, F. Edgü ve B. Onaran, Çan Yayınları, İstanbul, 1967.
- Gülalp, Haldun, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1983.
- Gümüšoğlu, Firdevs, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.
- İnalcık, Halil ve Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat, "Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Jusdanis, Gregory, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, "Milli Edebiyatın İcat Edilişi"*, Çeviren: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.
- Kadro, "Aylık Fikir Mecmuası", "Tıpkı Basım (1-18. Sayılar) 1932-1933"*, C. 1, Yayına Hazırlayan: Özgür Erdem, İleri Yayınları, İstanbul, 2011.

- Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi*, "Kavramlar, Kuramlar, Kurumlar", C. 1, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.
- Kasaba, Reşat (Ed.), *Türkiye Tarihi 1839-2010*, "Modern Dünyada Türkiye", Çeviri: Zuhâl Bilgin, C. 4, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Kayalı, Kurtuluş, *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Kayalı, Kurtuluş, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Kazgan, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, "Ekonomi Politik Açısından Bir İrdeleme", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Keser, İhsan, *Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kıvılcımlı, Hikmet, *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, Köxüz Yayınları, (Basım yeri ve basım tarihi belirtilmemiş).
- Kızılkaya, Ahmet, *Atatürkçü Milliyetçiliğin İki Yüzü Kadro ve Ülkü*, "Devrim İdeolojisinin Rakip Müellifleri", Vadi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Koçak, Cemil, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kongar, Emre, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1981.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kuran, Ercüment ve Erdoğan, Mehmet, *Türk Çağdaşlaşması*, "Çileli Bir Yolda İlerleyiş", Akçağ Yayınları, (Basım yeri belirtilmemiş), 1997.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çeviri: Boğaç Babür Tuna, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2013.
- Malche, Albert, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- Mango, Andrew, *Atatürk*, Türkçesi: Fusun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul, 2000.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Derleyenler: Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, Derleyenler: Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Meydan, Sinan, *Atatürk İle Allah Arasında*, "Bir Ömrün Öteki Hikâyesi", İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Mütercimler, Erol, *Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal*, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2016.
- Oksaçan, Halit Erdem, *Kadro Dergisi ve İktisadi Devletçilik*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2016.
- Okumuş, Ejder, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.
- Özgürel, Avni, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktidar Oyunu*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2018.
- Parla, Taha, *Türkiye'de Anayasalar*, "Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016", Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

- Parla, Taha, *Türkiye'nin Siyasal Rejimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Parla, Taha, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, "Atatürk'ün Nutuk'u"*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Perinçek, Doğu, *Kemalist Devrim, "Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu"*, C. 7, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010.
- Refiğ, Halit, *Tek Umut Türkiye*, Bizim Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Sarc, Ömer Celal vd., *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1983.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.
- Tekeli, İlhan, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 52.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Bir Cumhuriyet Öyküsü, "Kadrocuları ve Kadroyu Anlamak"*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009.
- Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler, "1910-1960"*, (yayın evi belirtilmemiş), Ankara, 1967.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.
- Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Tör, Vedat Nedim, *Kemalizmin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1980.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, "1923-1931"*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.
- Tunçer, Polat, *İttihatçı Cavit Bey*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, (Basım tarihi belirtilmemiş).
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, "Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)"*, C. 3/1, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, "Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923- 1938)"*, C. 3/2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010.
- Turhan, Mehmet, *Siyasal Elitler*, Gündoğan Yayınları, (Basım yeri ve basım tarihi belirtilmemiş).
- Türkeş, Mustafa, *Kadro Hareketi, "Ulusçu Sol Bir Akım"*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Uyar, Hakkı, *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Uzun, Hakan, *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.
- Yanardağ, Merdan, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1988.
- Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, "I. Dünya Savaşından 1971'e"*, C. 3, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.

Yetim, Fahri, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Düşüncesinde Arayışlar*, Tezkire Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çeviren: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

II. Makale ve Bildiriler

Akpolat, Yıldız, "Başka Bir Modernleşme Ya Da Türkiye'de Modernleşmenin Sosyolojisi Üzerine Bir Araştırma", *Muhafazakâr Düşünce*, "Gelenekten Geleceğe", S. 18, Yıl. 5, Güz 2008, s. 109-124.

Çulhaoğlu, Metin, "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, "Modernleşme ve Batıcılık", C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 170-188.

Dirlikyan, Murat Devrim, "Kadro Hareketi ve Bir Kadro Kitabı Olarak Ankara", *Erdem*, S. 66, 2014, s. 53-69.

Duman, M. Zeki, "İdris Küçükömer'in Sivil Toplum Anlayışı", *Sosyal Bilimler*, C. 2, S. 1, 2004, s. 47-52.

Esendemir, Şerif, "Kemalizimin Gölgesindeki Milliyetçi Sol'a Retrospektif Bir Bakış", *Tezkire*, S. 26, Yıl. 11, Mayıs/Haziran 02, s. 130. 129-134.

Göçer, Kenan ve Çetin, Cem, "İbrahim Fazıl Pelin'in Hayatı ve İlm-i İktisad Dersleri Kitabı Üzerine", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35, Kış 2017, s. 91-106.

Karlı, İhsan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Döneminde Kadro Dergisi'nin İdeolojik Tasarımı", *Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi (SEYAD)*, C. 3, S. 4, Ekim 2015, s. 139-159.

Kayalı, Kurtuluş, "Kadro Hareketi", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 1910-1911.

Namal, Yücel ve Karakök, Tunay, "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, C. 1, S. 1, Nisan 2011, s. 27-35.

Sakal, Fahri, "Ağaoğlu Ahmet Bey'in Demokrasi Anlayışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XII, S. 34, Mart 1996, s. 195-222.

Toprak, Zafer, "Cumhuriyet Toplumu Nasıl İnşa Etti?", *Bilim ve Ütopya*, S. 254, Ağustos 2015, s. 43-49.

Uyar, Hakkı, "Resmî İdeoloji Ya Da Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi", *Toplum ve Bilim*, S. 74, Güz 1997, s. 181-193.

Yüksel, Nahit, "Fikir Hareketleri Dergisinde (1933-1940) Hüseyin Cahit'in (Yalçın) Türk Devrimi'ne Bakışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, 2006, s. 347- 378.

III. Tezler

- Açıkgöz, Tuba, *Nurullah Ataç'ın Edebiyat Eğitimindeki Yeri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.
- Buçukcu, Öner, *Türkiye Sosyalist Solu ve Milliyetçilik (1960-1971)*, T. C. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2017.
- Ertuğrul, Esen, *Yön/Devrim Hareketi İçinde Bir Siyaset Adamı ve Bürokrat: Cemal Reşit Eyüboğlu*, T. C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2019.
- Önder, Tuncay, *Şevket Süreyya Aydemir: Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Görüşleri*, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.
- Yaman, Hikmet, *Bir Cumhuriyet Aydını: Vedat Nedim Tör*, T. C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2017.
- Yüksel Gürbüz, Hayriye, *Cumhuriyet Aydını Olarak Şevket Süreyya Aydemir'in Düşünce Dünyası (1923-1976)*, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2016.

IV. Süreli Yayınlar

Hâkimiyet-i Milliye.

Kadro, "Aylık Fikir Mecmuası".

Milliyet Sanat Dergisi.

Son Posta.

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 87-114

Geliş Tarihi: 4 Mart 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

SERİK'TE (ANTALYA) BİR AĞA KÖYÜ: AYANÖZ (YEŞİLYURT) KÖYÜ VE KERİMOĞULLARI HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Muhammet GÜÇLÜ**

*Bu çalışmamı vatanın varlığı ve birliği uğruna hayatını ortaya koyan
Ayanozlu Topuzoğlu İhtiyat Zabiti İbrahim Efendi ile Çakaloğlu Asteğmen-
Orman Mühendisi Hasan Güçlü'nün aziz anısına ithaf ediyorum.*

Öz

Çalışmada önce eski Ayanoz köyünün antik dönemindeki durumu üzerinde durulmuştur. Türkler döneminde XV. yüzyılın ortalarından itibaren Ayanozlar Yeri, Ayanos, Ayanoz adlı önce cemaat sonra köy adı olduğu görülmüştür. Ayanoz köyü XIX. yüzyıla kadar Torosların eteğinde şimdiki Alacami köyünün doğusunda Depeköy denilen yerde idi. Köy, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kerimoğlu ailesinin arazisinin bulunduğu yeni yerine taşınmıştır. Eski yerinde ise bir süre sonra Alacami ve Kızıllar-önü adlarında köyler kurulmuştur. Köy ahali XIX. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak hayvancılık yaparken, yer değiştirmesinden sonra daha çok tarım ile uğraşmıştır. Bunun yanında eski Ayanoz köyünde iki, yeni Ayanoz köyünde bir değirmen kaydı vardır.

Bu çalışma ile amacımız Serik'e bağlı Ayanoz köyünün geçirdiği tarihi süreç, yer değiştirmesi, isim değiştirmesi ve köyün önemli unsuru Kerimoğulları ailesi hakkında bilgi vermektir.

Anahtar Kelimeler: Antalya, Karahisar-1 Teke, Serik, Ayanoz, Kerimoğulları, Yeşilyurt.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kampus/ Antalya, (mguclu@akdeniz.edu.tr). ORCID ID: 0000-0001-5590-8743.

A VILLAGE OF LANDLORD IN SERİK (ANTALYA): AYANOZ (YEŞİLYURT) VILLAGE AND THOUGHTS ON KERİMOĞULLARI

Abstract

In this study, firstly, the situation of the old Ayanoz village in the ancient period is focused on. In the Turks period, it is seen that from the middle of the 15th century, it was first a community named Ayanozlar Yeri, Ayanos, Ayanoz, and then a village. Until the 19th century, Ayanoz village was located at the foot of the Taurus Mountains in a place called Depeköy, east of today's Alacami village. In the second half of the 19th century, the village moved to its new location where the Kerimoğlu family's land was located. In its previous place, after a while, new villages named Alacami and Kizillar-onu were established. The village people were predominantly animal husbandry until the 19th century. After the relocation they dealt more with agriculture. In addition, there are two mills in the old Ayanoz village and one in the new Ayanoz village.

The aim of this study is to give information about the historical process of Ayanoz village in Serik, its relocation, change of name and the Kerimoğulları family which was an important element of the village.

Keywords: Antalya, Karahisar-ı Teke, Serik, Ayanoz, Kerimoğulları, Yeşilyurt.

Giriş

Amaç: Türkiye’de yakın dönem Sosyal Tarih çalışmalarının önemli isimlerinden Prof. Dr. Ali Birinci’nin ifade ettiği gibi “*Vatan coğrafyasıyla, mazisiyle ve haliyle şiir olmalı, söylenmeli: türkü olmalı çağrılmalı; kitap olmalı okunmalıdır. Kalplerden vatana, vatandan kalplere yollar açılmalı ve bağrında uyurgezer haliyle yaşamaktan vazgeçilmeli*”¹ veciz sözünden hareketle sırasıyla Antalya şehri, Serik kazası ve Alacami köyü² tarihinden sonra Serik’te ikinci köy incelemesi olarak eski adıyla Ayanoz yeni adıyla Yeşilyurt köyü

¹ M. Şerif Korkut, *Hayattan Çizgiler Tanıdıklarım*, İstanbul, 2006, Ötügen Neşriyat adlı eserin başında bulunan Ali Birinci’nin “Burdur Muharriri Dr. M. Şerif Korkut” adlı makalesinden alınmıştır. s. 9-10.

² Muhammet Güçlü, “Serik’te (Antalya) Değirmenci Bir Köy: Alacami Köyü Hakkında Düşünceler”, *Tarih ve Günce*, 1/2, 2018 Kış/Winter, s. 83-96.

hakkında müstakil bir çalışma yapmaya karar verilmiştir. Elinizdeki çalışma bu düşünceler çerçevesinde oluşturuldu. Böylece yetiştiğim ve kendimi tanıdığım yere olan borcumu bir nebze olsun ödemiş olacağımı ümit ediyorum.

Antalya Köy Çalışmaları: Öncelikle Antalya'da köy çalışmaları üzerinde biraz bilgi verdikten sonra esas konumuz olan Ayanoz köyü konusuna geçmek istiyoruz. Türkiye'de idari tarih çalışmaları XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Antalya'da ise XX. yüzyılın başlarında başlamıştır. Köy çalışmaları ise Cumhuriyet döneminde Dahiliye Vekaleti'nin 1928 yılında yayınladığı "*Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları*" adlı çalışma ile gündeme gelmiştir. Antalya köylerine ilişkin ise 1930'lu yıllarda Ülkü, Halk Bilgisi Haberleri, Çağlayan ve Türk Akdeniz adlı halkevi dergilerinde bazı incelemeler kendine yer bulmuştur. XX. yüzyılın ortalarından itibaren ise Karataş³, İhsaniye⁴, Serik'te bazı köylerin (Boztepe, Kadriye, Cumalı, Serik) tarımda dönüşümü⁵ ve Manavgat'ta⁶ bazı köyler, Antalya'nın batı köyleri⁷ ile köylerin kuruluşu ve hane sayıları⁸ hakkında bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Antalya'da köy çalışmaları üzerine bir fikir edinmek için Hakan Arslan'ın konuya ilişkin çalışmasına bakılabilir.⁹ Biz de Antalya idare tarihine katkı için önce Müstakil Teke (Antalya) Mutasarrıflığı'nın oluşturulmasına ilişkin bir çalışma yaptık.¹⁰ Sonra Serik'te köy çalışmalarına katkı yapmak üzere Alacami köyü tarihi üzerine müstakil bir araştırma yayınladık. Şimdi de Ayanoz köyü tarihi üzerine bir inceleme yapmış bulunmaktayız.

³ Hilmi Ziya Ülken, Nurettin Şazi Kösemihal, Cahit Tanyol, "Karataş Köyü Monografisi", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 6, 1950, s. 87-103.

⁴ Cavit Orhan Tütengil, "İhsaniye Köyü İncelemesi", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 9, 1954, s. 37-58; Mehmet Yurduseven, "Antalya İhsaniye Köyü İncelemesi", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 15, 1960, s. 99-104.

⁵ Kemal H. Karpat, "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages", *Social Research*, 27 (1), 1960, s. 83-103.

⁶ Bahattin Akşit, *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Turan Kitabevi, Ankara, 1985, s. 6-11.

⁷ John F. Kolars, *Tradition, Season and Change in a Turkish Village*, Illinois, 1963.

⁸ Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, s. 335-342.

⁹ Hakan Arslan, "Türkiye'de Kırsal Sosyolojisinin Gelişiminde Antalya Köy Araştırmaları", *Antalya Kitabı-Selçuklulardan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya I*, Ed. Bedia Koçakoğlu-Bahset Karlı vd., Antalya, 2018, s. 1001-1016.

¹⁰ Muhammet Güçlü, "Müstakil Teke (Antalya) Sancağı'nın Kurulması ve İdari Düzenlemeye İlişkin Bir Belge", *Adalya*, No. III, 1997, s. 289-319.

İlkçağ'da Ayanoz Bölgesi: Serik, ilkçağda Pamphylia bölgesi sınırları içinde olup dağlık kesimini Pisidya bölgesine dahil edenler vardır. Örneğin Pednelisos (Kozan-Bodrumkaya) ve Selge Pisidya yerleşimi içinde kabul edilmektedir.¹¹ Sillyon antik şehri ise Pamphylia bölgesinde yer almaktadır. Ayanoz köyünün bulunduğu yer de antik Sillyon şehrinin hinterlandında bulunmaktadır. Konum olarak Ayanoz köyü bölgesi Sillyon'un kuzey-doğu kesiminde Batı Toroslar silsilesinin içinde yer alan Bozkaya'nın eteğine düşmektedir. Bu bölgede antik dönemden kalma yerleşim yerleri ile bazı işletmelerin bulunduğunu görmekteyiz. Bölgede antik dönemden kalma adı tespit edilemeyen Basırlar Mahallesi'nin üstünde bir kale ile Basırlar'ın alt tarafında bir mezarlık alanı bulunmaktadır. Basırlar Mahallesi'nin batısında Ağılı=Tülübelen mevkiinde halk arasında Saray Bozuğu denen bir yer vardır. Burası öyle anlaşılıyor ki yörede bulunan yöneticinin ikametgâhı olmalıdır. Ayrıca bölgede aşu ve delice şeklinde çok miktarda zeytin ağacı olduğu için Akdikme, Kale Bozuğu, Karakaya, Değirmendere mevkiinde birer zeytinyağı işletmesi ve bunlara bağlı depolama alanları bulunmaktadır. Bunların dışında bölgede küçük çaplı zeytin işletmeleri de bulunmaktadır.¹² Bu yüzden Cumhuriyet döneminin başında Serik nahiye müdürü olan Macit Selekler, 1923 yılına ait raporunda eskiden Ayanoz köyü toprakları olan sahada kurulan Alacami köyünü kastederek “*Bu köy muhitinde eskiden beri aşılanmış zeytin ağaçlarından zeytin ve zeytinyağı istihsal olunur*” demektedir.¹³ Burada Alacami köyü kurulmadan önce onun sahasının Ayanoz köyüne ait olduğunu bir kez daha hemen belirtelim.

A- Ayanoz Köyünün Kurulması

Ayanoz'da Türkler dönemi Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in¹⁴ 1207 yılında Antalya ile Sillyon'u (Asar, Yanköy hisarı) fethetmesiyle başlamıştır. Bu fetihden sonra Sillyon'un adı Türk kaynaklarına Karahisar- 1 Teke olarak geçecektir. Selçuklu ve Beylikler dönemine ilişkin elimizde ayrıntılı bilgi olmamakla beraber Karahisar-ı Teke'nin kuzey kesiminde bulunan Tekke Köyü'nde Balıbey Zaviye'sinin bulunduğunu

¹¹ Gül Işın, “The Ruins at Kozan-Bodrumkaaya: Pednelissos”, *Adalya*, No: III, 1998, s. 111-120; Adnan Pekman, *Perge Tarihi*, Ankara, 1989, s. 22.

¹² Mustafa Güçlü, Gebiz, 1932, Çakal Aşireti mensubu.

¹³ Macit Selekler, *Yarım Asrın Arkasından-Antalya'da Kemer, Melli, İbradı, Serik*, İstanbul, 1960, s. 132.

¹⁴ Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Gazi-Şehit, Ankara, 1997, s. 36-39.

bilmekteyiz.¹⁵ 1390 yılında Yıldırım Beyazıt'ın Antalya'yı fethetmesiyle Karahisar-ı Teke ile Antalya hep Osmanlıların elinde kalmıştır.¹⁶ 1455 yılı kaydına göre Karahisar'ı Teke'ye (Karahisar) yerleşen Cemaat-i Etrak-ı Serik Yörükleri arasında 63 haneli Ayanozlar Yeri adlı bir cemaat adına rastlamaktayız.¹⁷ Bu bilgi de bize Ayanozlar Yeri'nin (63x5=) 315 nüfusa sahip olduğunu, XV. yüzyılın ortalarından itibaren Serik bölgesinde var olduğunu gösterir. Bölgenin eski yerleşim yerlerinden birisi olan Ayanozlar Yeri, biz tespit edememekle beraber isim olarak Selçuklular hatta Hıristiyanlık dönemine kadar geri gitmesi doğal bir durumdur. Çünkü Ayanoz kelimesinde geçen Aya ifadesi Hıristiyanlık devrinde bir azizi çağrıştırmaktadır.

1530 yılı verilerine göre Serik nahiyesinde 54 haneli (54x5=270) Ayanos adlı yörük grubu görülmektedir.¹⁸ Burada iki husus üzerinde durmak icap eder. Biricisi ismin Ayanos şeklinde yazıldığını ikincisi grubun nüfusunun bir miktar düştüğünü müşahade ediyoruz. Teke Sancağı'nda cemaatler hakkında toplu olarak bilgi veren Behset Karaca, Karahisar'a tabi Ayanos cemaatinden bahsetmekte ve yukarıdaki gibi cemaate 1455 yılında 63 hane, 1530 yılında 54 hane kaydı vermektedir.¹⁹ Keza II. Bayezid'in ölümünden sonra düzenlenen MAD 253 İcmal Tapu Defterine göre Ayanoz cemaati 53 hane, 15 mücerret, 2 kara idi.²⁰ 927 (1518) yılına ait İcmal Defteri'ne (TD 107) göre Karahisar'a yerleşen cemaatler arasında Ayanos ismine rastlanmakta ise de hane ve nefer sayısı yoktur.²¹ 1587 yılına ait ve tımar esasına göre düzenlenen idari taksimatta Ayanoz ismine rastlanmazken, Domuztepeciği (Deniztepesi, araştırmacıların farklı okumaları aşağıda görülmektedir), Bazarağaç (Burmahancı), Candar (Çandır) gibi günümüzde hala kullanılan isimler bulunmaktadır.²² Bunun dışında Ayanoz köyünün 1568 yılında iki kıta değirmeni olup 120 akçe değirmen resmi ödemektedir. Sözü edilen

¹⁵ Balıbey Zaviyesi için bakınız: Muhammet Güçlü, "Kuruluşundan Günümüze Balıbey Mahallesi (Balıbey, Bali Bey, Balbey Mahallesi)-Antalya Kentinde Bir Mahallenin Tarihi Gelişimi", *Kebikeç*, S: 18, 2004, s. 417-427.

¹⁶ Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta, 2002, s. 43-44.

¹⁷ M. Ali Ünal, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağında Aşiret ve Cemaatler", *S. Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 1996, s. 227-228.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir Defteri*, No: 166.

¹⁹ Karaca, *Age.*, s. 190.

²⁰ Karaca, *Age.*, s. 492.

²¹ Muhammet Güçlü, *1864-1950 Yılları Arasında Serik (İdari, Ekonomik, Sosyal)*, Antalya, 2000, s. 8-9.

²² Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, *Teke Mufassalı*, No: 107, H: 996. Bu bilgilere ulaşmamı sağlayan Sayın Prof. Dr. M. Akif Erdoğan'ya çok teşekkür ederim.

değirmenler muhtemelen günümüzde Alacami köyüne bağlı Değirmendere denilen yerde olmalıdır. Çünkü o dönemde Alacami köyü olmadığı için Değirmendere, Ayanoz köyü sınırları içinde bulunuyordu. Ayanoz köyünün doğusunda bulunan Donuzdepeciği (Deniztepesi) köyünde ise 1455 yılında dört kita değirmen olup, 104 akçe değirmen resmi ödemektedir.²³

XV-XVI. yüzyıl Osmanlı kayıtları incelendiği zaman o dönemde var olan Ayanozlar Yeri, Ayanos, Ayanoz adının Cumhuriyet döneminde 1961 yılına kadar Ayanoz şeklinde kullanıldığını görmekteyiz. Ayanoz köyünün yeri dağın eteğinde Kuşlar köyünün kuzeyinde, Alacami köyünün doğusunda bulunan halk arasında Depeköy denilen mevkiye tekabül etmektedir. Daha sonra üzerinde ayrıntılı olarak duracağımız gibi Ayanoz köyü ahalisi bulunduğu yerden on kilometre kadar güneyde günümüzdeki Yeşilyurt köyünü Ayanoz adıyla yeniden kurmaları ile ilk yerleşim yerlerini boşaltmışlardır. Bir ara halk arasında köyün yerine Eski Ayanoz (Ayanoz) dendi ise de bölgeye aşiretlerin (Çakal Aşireti gibi) yerleşmeye başlamasıyla adı Depeköy oldu.²⁴ Günümüzde bu yer halk arasında coğrafi konumuna uygun ifadesiyle Depeköy olarak bilinmekte ve mevki adı olarak kullanılmaktadır. Bu kullanım şekli bile burada bir köy olduğuna işaret etmektedir. Ama hemen şunu ilave edelim ki kaynaklarda Depeköy adıyla bir köy adına rastlamamaktayız. Bölgeden Ayanoz köyünün taşınmasıyla Alacami ve Kızıllar-önü köylerinin oluşmasına ortam hazırlanmış oldu. Ayrıca Depeköy'de bulunan arazilerin de tapu kaydı açısından Kuşlar köyü ahalisine ait olduğu veya yeni sakinlerinin onlardan satın aldığı bilinmektedir. Bu durumda Kuşlar köyünün ahalisinin bir kısmının da eski Ayanoz köyünden taşındığı söylenebilir. Çünkü yeni Ayanoz köyü sakinleri ile Kuşlar köyü sakinleri (Küçükler gibi) arasında akrabalık ilişkisi olduğu da görülmektedir.

²³ Karaca, *Age.*, s. 582. Ayrıca Elmalu kazasına bağlı Ayanoz (Ayvaköy) köyünün 1455'de 2654, 1530'da 44000, 1568'de 38242 akçe hasılı bulunmaktadır. Karaca, *Age.*, s. 577, 581; 1455 yılında geçen Ayvaköy kaydının TD 107 ve müteakip kayıtlarda Ayanoz'a çevrildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı 1530-1568 kayıtlarında Finike nahiyesine bağlı Ayanoz'da Ulu derenin çeltik nehri olarak kaydı bulunmaktadır. Karaca, *Age.*, s. 441-443, 254. Ama daha sonra bu köye Ayvasıl dendiği kayıtlarda sabittir. Bazı araştırmacılar bunu Aya Vasili şeklinde okumaktadır. Bu okunuş tarzı doğru olmasa gerektir. Bütün bu bilgilerden sonra Elmalı Kaymakamlığı'nın teklifi üzerine 23 Mart 1929 tarihinde Antalya Vilayeti Umumi Meclisi'nde Ayvasıl köyünün adı Kocapınar olarak değiştirilmiştir. Günümüzde resmi olarak Kocapınar olarak kullanılmakla beraber halk daha çok Ayvasıl demektedir. *Resmi Antalya*, 12 Nisan 1929, s. 3.

²⁴ Hava Güçlü, Kızıllar-Çakal, 1938.

Ayanoz Adının Menşei ve Değiştirilmesi: Serik nahiyesi hakkında görevi gereği ilk çalışmayı yapan Macit Selekler, hazırladığı raporunda Ayanoz isminin menşei bulmanın mümkün olmadığını, eski Rumca isimlerden kalmışa benzediğini ifade eder.²⁵ Aya Sofya, Aya Yorgi bağlamında düşünüldüğü zaman Ayanoz isminin Aya Noz'dan geldiğini ve bir Hristiyan azizini ifade ettiğini söyleyebiliriz. Ama burada geçen Noz'un anlamının ne olduğu konusu bizim için henüz meçhuldür. Ama Eskiçağ Tarihi uzmanı olan Prof. Dr. Turan Kaçar ile yaptığımız fikir alışverişinde Ayanoz'un Ayanos şeklinde de kullanıldığını ifade etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bir kısım arşiv belgelerini bu şekilde okuyan araştırmacılar da bulunmaktadır. Ayrıca Sayın T. Kaçar, Aya-nos'ta geçen nos ifadesinin yol anlamına gelebileceği gibi nosos'un hastalık, numos kelimesini ise mera ve otlak anlamına geldiğini ifade etmiştir.²⁶ Sözü geçen ifadeleri köyün bulunduğu yeri göz önüne alarak tahlil edersek dağın eteğinde olduğu için antik yerleşimler arasında bulunan bir nos=yol güzergâhında bulunmaktadır. Köyün bulunduğu yerde olabildiğince numos=mera ve otlak alanları da bulunmaktadır. Karahisar-Teke bölgesine gelen kimi aşiretler mera ve otlak özelliğinden dolayı buraya (Çakal Aşireti gibi) yerleşmiş olmalıdır.

Uzun süre kullanılan Ayanoz adı, İttihat ve Terakki ile başlayan Cumhuriyet döneminde devam eden Türkçe'ye uymayan yabancı isimleri değiştirme anlayışı çevresinde değiştirilmiştir. Nasıl Antalya merkezde Rumkuş adı 1929'da İl Genel Meclisi kararıyla Yeşilalan, 8 Mart 1930 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Erenkuş olduysa²⁷ Ayanoz adı da uzun yıllar sonra Yeşilyurt olarak değiştirilmiştir. Ama resmi evraklar 1929, 1944 yıllarında hala Ayanoz adını kullanmaktadır. Demokrat Parti döneminde de böyle kullanıldığı görülmektedir. Emekli öğretmen Hasan Ali Topuz ile yaptığımız sohbet sırasında 1961-1962 Eğitim-Öğretim döneminde Aydın-Nazilli'de öğretmen olarak çalışırken ailesinden gelen mektubun üzerinde Yeşilyurt yazdığını ifade etmiştir. Bir mektupla bu durumu ailesine sorduğunu ve gelen cevapta köyün adının Yeşilyurt olarak değiştirildiğini öğrenmiştir.²⁸ Resmi evraklar da Hasan Ali Topuz hocamızın verdiği bilgiyi destekler mahiyettedir. Çünkü 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun 2/ç

²⁵ Selekler, *Age*, s. 131.

²⁶ Prof. Dr. Turan KAÇAR, Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Öğretim Üyesi.

²⁷ Muhammet Güçlü, "1935 Yılı: Alanya ve Atatürk", *Alanya 11. Tarih ve Kültür Semineri*, Ed. Faruk Nafiz Koçak, Konya, 2007, s. 280; Falih Rıfkı, *Bizim Akdeniz*, Ankara, 1934, s. 280.

²⁸ Hasan Ali Topuz, *Ayanoz*, 1941, Emekli Öğretmen, 7 Aralık 2017.

maddesine göre İçişleri Bakanlığı'nın 26.10.1960 tarihli onayı ile Serik İlçesi Merkez Bucağı'na bağlı Ayanoz köyünün adı Yeşilyurt olarak değiştirilmiştir. Bu karar İçişleri Bakanlığı'nın 42 sayılı bülteninde 1961 yılında yayınlanmıştır. Aynı kararla Serik ilçesinde Burmancı adı Burmahancı, Kadriye adı Akkınlar, Zaimler adı Gökçay, Macar adı Gebiz olarak değiştirilmiştir.²⁹

B. Ayanoz Köyünün Yer Değiştirmesi

Ayanoz köyünün yer değiştirmesini anlamak için Kerim Oğulları ailesi hakkında fikir sahibi olmak icap etmektedir. XVIII. Yüzyılın ilk yarısına ait Yörük ve Voynuk Ahkam Defteri'nde bulunan 15 Zilka'de 1136/22 Temmuz 1724 tarihli Maraş Beylerbeyi, Malatya Voyvodası ve Kadılarına gönderilen hükümde "... Kars-ı Zülkadiriye Mütesellimi taife-i mezbureden Kerim Oğlu Cema'ati reayaların bi-vech ve mugayir ferman zahire ve deve ve bunun emsali nesne mutalebesiyle taciz ve cema'at-i mezbureye sabıka Kethüda olan Halil dahi Mütesellim-i mezbur ile ittifak ve fukaraya tecrim kaydında olduklarından aşiret hanı Bekir oğlu Deli Hasan ve sairleri" kaydından³⁰ Kerim oğlu adlı bir cemaat olduğu, Dulkadir Oğulları bölgesinden Anadolu'ya yayıldıkları, Teke Sancağı'na da buradan geldikleri düşünülebilir. Burada hükümde geçen Kars-ı Zülkadiriye kaydının günümüzde Osmaniye'ye bağlı Kadırlı olduğunu ilave edelim. Ayanoz köyünün eli kalem tutan büyüklerine göre Kerim Oğulları köye Manavgat'tan gelmiştir.³¹ Bu durumda Kerim Oğlu Cema'ati, Dulkadir bölgesinden önce Alaiye Sancağı'na sonra biraz daha batıda bulunan Teke Sancağı'na gelmiş olmalıdır. Ancak Kerim Oğulları ailesinin Ayanoz köyüne nereden ne zaman geldikleri şimdilik tam olarak belli değildir. Ama Kerim Oğulları ailesi tıpkı Eğirdir'de Karçinoğlu Veli Ağazade Hüseyin Ağa (1799-1800)³² ile Serik'te Serçeşme Oğulları (Çakallık köyü) gibi XVIII. Yüzyılın sonları³³ ile XIX. yüzyılın başlarında Ayanoz köyünün olduğu toprakların sahibi olmuş olmalıdır. Burada büyük çaplı

²⁹ İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Antalya İli Bülteni*, S. 42, 1961, s. 21-22. Bu belgeye ulaşmamızı sağlayan Kumluca ilçesinin değerli yerel tarih araştırmacısı Sayın Turgut Eken'e teşekkür ederim.

³⁰ Mehmet Ak, "Yörük ve Voynuklara Dair Önemli Bir Kaynak: Yörük ve Voynuk Ahkam Defteri (16 Zilka'de 1116/12 Mart 1705-3 Cemaziyelevvel 1147/1 Ekim 1734)", *Belgeler*, C. 32, S. 36, Ocak 2011, s. 29-30.

³¹ Hasan Ali Topuz, *Ayanoz*, 1941, Emekli Öğretmen, 7 Aralık 2017.

³² Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, Yay. Haz. Hasan Mert, Ankara, 2013, s. 48-49.

³³ Selekler, *Age.*, s. 136-137.

ziraat yaptıkları için çevre köyleri ortakçı olarak çalıştırdılar. Bu köylerden birisi de Ayanoz köyü (eski Ayanoz) ahalisi olup, ahali önce ikili bir hayat yaşamış sonra tarım yaptıkları yere taşınmış olmalıdır. Bu yüzden Ayanoz köyünün nüfusu 1831 yılında 28-30 kadar düşmüştür. 1836 yılının Nisan ayında Sillyon'dan (Asar) Aspendos'a giden Charles Texier, Pinalar (Pınarcık) ile Kuşlar köylerinden söz eder. Bir tepe üzerinde olan Kuşlar köyünün göz alabildiği kadar yeşillik ve bakir ormanlara sahip olmasına rağmen salgın hastalık yüzünden burada geceleme tehlikelidir. Çünkü İngiliz seyyah Daniell burada tehlikeli hummaya tutulmuş ve sonra ölmüştür. Ayrıca seyyah burada Kuşlar köyünden başka bir yer yok diyerek Ayanoz köyünün henüz taşınmadığını ifade etmek istemiştir.³⁴ Keza Charles Texier'in Daniell'e ilişkin verdiği bilgiye karşın Rahip E. T. Daniell'in 1842 yılının Temmuz ayının sonlarında geldiği Aspendos'ta ateşlendiğini, hasta bir durumda Adalya'ya ulaştığını ve sonra da öldüğünü bilmekteyiz.³⁵

Ama XIX. yüzyılın sonlarında Ayanoz köyünün nüfusunun dört kat artarak 120'ye ulaştığı görülmektedir. Bu durumda şimdiki Yeşilyurt köyünün yerine kurulan Yeni Ayanoz köyünü işaret etmektedir. Ayanoz köyünün ne zaman yer değiştirdiğine ilişkin kesin bir kanıt henüz ulaşılamamıştır. Ama köy bölgesinde Alacami ve Kızıllar-önü/Kızıllar köylerinin kurulması, Ayanoz köyünün taşındığına işaret görülebilir. Sözünü ettiğimiz iki köy, 1864 Vilayet Nizamnamesi düzenlemesinden sonra kurulduğu bilindiğine göre Ayanoz köyü 1864 yılından önce yer değiştirmiş olmalıdır. Köy neden yer değiştirdi bu hususta da kesin bilgi sahibi değiliz. Ama salgın hastalık sebebiyle böyle bir iş yapıldığı gibi susuzluktan ve iş dolayısıyla da yer değiştirilmiş olabilir. Şayet bu yer değiştirme susuzluk için yapılmış ise köy ahalisi hayvancılıktan tarıma geçiş yapmış olmalıdır. Çünkü yukarıda görüldüğü gibi XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı belgelerinde Ayanoz köyü ahalisi Cemaat-i Etraki Serik'e bağlı sayılmaktadır.

Serik kazasına³⁶ bağlı Ayanız/Ayanoz köyünün 1831 nüfus sayımına göre 14 erkek nüfusu bulunmaktadır. Bu sayıya kadın nüfusu da eklendiğinde 28-30 arasında nüfus barındırdığına hükmedilebilir. Günümüz

³⁴ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: Kazım Yaşar Kopraran, Sadeleştiren: Musa Yıldız, C. 3, Ankara, 2002, s. 458.

³⁵ T. A. B. Spratt-Edward Forbes, *Müteveffa Rahip E. T. Daniell'in Eşliğinde Milyas, Kıbratis ve Likya'da Yolculuklar*, C. II, Çev. Doğan Türker, Antalya, 2008, s. 33-35.

³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943.

şartlarında nüfus az gibi gözükse de Çandır'ın 23, Pınarcık'ın 51 ve Üründü'nün 21 erkek nüfusa sahip olduğunu belirtmek isteriz.³⁷ Pınarcık köyünün nüfusunun bu derecede yüksek olmasının sebebi değirmencilik amacıyla bölgeye gelen Rumların oraya yerleşmiş olmasıdır. XIX. yüzyılın başlarında Ayanoz köyünün doğusunda herhangi bir yerleşim yeri gözükmezken batısında yukarda da belirttiğimiz gibi Pınarcık köyü bulunmakta ve nüfusu da çevre köyler arasında en yüksek (100-105) olanıdır. Köyün taşındığı veya taşınacağı yeni yerinin batısında Çandır, doğusunda Deniztepe ve Üründü köyleri bulunmaktadır.

1873 yılına tekabül eden Konya Vilayet Salnamesine göre Serik nahiyesine bağlı köyler arasında Ayanoz köyünün adı geçmemektedir. Buna ilaveten eserde Kuşlar, Kızıllar-önü, Alacami ve Üründü adları da yoktur.³⁸ Dolayısıyla bu bilgi pek sağlıklı bir bilgi değildir. Bu durumda bu köyler 1876 yılında çıkarılan Nevahi Nizamnamesi ile kurulmuş olmalıdır.³⁹ 1898 yılına tekabül eden 27. Konya Vilayet Salnamesine göre Serik nahiyesine bağlı olan Ayanoz köyünde 17 hanede 120 nüfus yaşadığı görülmektedir. Aynı şekilde Üründü köyünde 35 hanede 139 nüfus, Kuşlar köyünde 11 hanede 58 nüfus, Kızıllar-önü köyünde 11 hanede 56 nüfus ve Alacami köyünde ise 270 nüfus bulunmaktadır. Alacami köyünün hane sayısı (54 kabul edilebilir) belli değildir.⁴⁰ Kızıllar-önü ile Kuşlar köyünün hane sayısı 11 gibi küçük bir sayıdır. 4 Mayıs 1914 tarihli irade-i seniyye göre Teke (Antalya) Sancağı, Müstakil Mutasarrıflık haline dönüştürülürken hazırlanan idari yapılanmada Serik nahiyesine bağlı Ayanoz köyünün nüfusunun 215 olduğu tespit edilmektedir. Ama bu çizelgedeki farklı okumaları bir yana bırakarak söylemek gerekirse Alacami, Kızıllar-önü, Deniztepesi, Üründü gibi bilinen köylerin adının olmaması biraz düşünmemize sebep oluyor. Teke Sancağı Meclis-i Umumisi'nin 17 Aralık 1914 tarihli mukarrerat kayıtlarına göre bazı düzeltmeler yapılsa da yine Serik nahiyesindeki eksikliklerin giderilmediği görülmektedir.⁴¹ Bir yıl sonra Dahiliye Nezareti'nin talebi üzerine Müstakil

³⁷ Mehmet Ak, "Teke Sancağında 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme" , *History Studies International Journal of History*, Volume 6, Issue 3, April 2014, s. 32-33. 1831 sayımına göre 84 erkek nüfusa sahip olan Kuşçular köyünün yandığını daha sonra Meteris Boğazı büküntülerinde Büğüş köyünün kurulduğunu ifade etmek isteriz. Macit Selekler, *age.* , s. 133.

³⁸ *Konya Vilayet Salnamesi*, 1289, Def'a: V, s. 190-192.

³⁹ Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdari Teşkilat*, Ankara, 1945, s. 209.

⁴⁰ *Konya Vilayet Salnamesi*, 1314, Def'a: 27, s. 270-365.

⁴¹ Kerim Sarıçelik, "Teke (Antalya) Sancağı'nın Konya Vilayeti'nden Ayrılarak Bağımsız Hale Getirilmesi ve İdari Yönden Yeniden Düzenlenmesi" , *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 93, Bahar 2020, s. 95-96, 102-103.

Teke Mutasarrıflığı tarafından hazırlanan 25 Ağustos 1915 tarihli idari yapı ve nüfusu gösteren çizelgede Serik Nahiyesi'ne bağlı 33 köy ile 27 aşiret ve mahalle adı geçmekte olup bunlardan birisi Ayanoz köyü idi. Bu çizelgeye göre Ayanoz köyünde 149 kadın, 106 erkek olmak üzere toplam 255 nüfus yaşadığı anlaşılmaktadır.⁴²

Serik Nahiye Naibi'nin 8 Rebiülevvel 1332/4 Şubat 1914 tarihinde düzenlediği tereke kaydına göre Serik Nahiyesi'nin Ayanos köyünden Hasan oğlu Hüseyin'in askerlik hizmetini ifa ederken vefat ettiği, varisinin er karındaşı Hasan olduğu ve başkaca varisinin olmadığı kaydedilmiştir. Karar Serik Nahiyesi Şer'i Mahkemesi'nde ilan olmuştur. Bu kayıttan Hasan oğlu Hüseyin'in vefat ettiği sırada ana ve babasının sağ olmadığı anlaşılmaktadır. Yine Serik Nahiye Naibi'nin 8 Rebiülevvel 1332/4 Şubat 1914 tarihinde düzenlediği tereke kaydına göre Serik Nahiyesi'nin Ayanos köyünden Çakaloğlu Mehmet bin Ali'nin (Ali oğlu Mehmet) askerlik hizmetini ifa ederken vefat ettiği, varisinin pederi Ali Ağa olduğu, başkaca varisi olmadığına karar verilmiştir. Bu karar Serik Nahiyesi Şer'i Mahkemesi'nde ilan olmuştur. Söz konusu karardan Çakaloğlu Mehmet Efendi'nin babası dışında anası ve kardeşinin olmadığını öğreniyoruz.⁴³

C- Cumhuriyet Döneminde Ayanoz (Yeşilyurt) Köyü

Serik nahiye müdürü Macit Selekler'in 21 Aralık 1923 tarihinde hazırladığı layihaya göre Ayanoz köyünün Kocadayılar, Çakal, Yusufklar adlarında üç mahallesi bulunmaktadır.⁴⁴ Bu ifadeden günümüzde Hüsemeler olarak bilinen mahallenin adının Çakal olduğu, Araplar adlı mahallenin henüz oluşmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1915 yılı itibariyle 34 hanede 114 kadın, 120 erkek olmak üzere 234 nüfusa sahip olan Çakal aşiretinin⁴⁵ büyük kısmı Gebiz havalisine yerleşmekle beraber bir miktarı da Ayanoz ve Kuşlar köylerine yerleşmiştir.⁴⁶ Ayanoz köyünde bulunan Çakal Mahallesi bu yerleşmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ama Araplar Mahallesi'nin oluşması için Kerimoğulları ailesinin tarım ve ticari düzeninin dağılmasını

⁴² Mehmet Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", *Adalya*, S. XVII, 2014, s. 312, 317-318.

⁴³ Selahattin Büber, *59 Numaralı Antalya Şer'iyeye Sicili Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1329-1332/M. 1911-1913)*, Antalya, 2017, s. 271.

⁴⁴ Selekler, *Age.*, s. 118.

⁴⁵ Mehmet Ak, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", s. 318.

⁴⁶ Selekler, *Age.*, s. 143.

beklemek gerekmektedir. Çünkü II. Meşrutiyet dönemine kadar ağaların Afrika'dan işçi ve ırgat getirmeleri bir gelenektir.⁴⁷ Ağanın düzeni bozulunca ırgatlar köyün bir kenarına gerek ağanın topraklarına gerekse de satın aldıkları topraklara yerleşiyorlardı. Bundan dolayı Antalya havalisinde Araplar adlı birçok köy veya mahalleye rastlamak mümkündür. Antalya vilayetinin doğu kısmında Arapların yerleştiği köylerde elli denek üzerine yapılan bir araştırma için Prof. Dr. Esmâ Durugönül'ün çalışmasına bakılabilir.⁴⁸ Ama bu çalışmada Kundu ile Manavgat-Sarılar köyünün dışında bölgede Arapların yerleştiği köy adının telaffuz edilmediği ifade edilmelidir. Söz konusu çalışmada gözlerimiz Ayanoz köyüne bağlı Araplar Mahallesi'ni boşuna aramıştır.

1923 yılı verilerine göre Ayanoz köyünde 45 hanede 119 kadın, 106 erkek olmak üzere 225 nüfus yaşamaktadır.⁴⁹ Köyde erkek nüfusun bir miktar az olduğu görülmektedir. Bu durumda on yıl süren Trablusgarp, Balkan Savaşları, Harbi Umumi ve Milli Mücadele ile açıklanabilir. 26 Haziran 1926 tarihinde Serik yeniden kaza olduktan sonra⁵⁰ idari durumu yansıtan *Köylerimiz* adlı esere göre Serik kazasının Serik (56 köy) ve Gebiz (21 köy) adlarında iki nahiyesi olduğu, Ayanoz köyünün Serik merkez nahiyeye bağlı olduğu görülmektedir.⁵¹ Ayanoz köyünün adıyla bütünleşmiş en önemli aile Kerimoğulları (halk arasında Kerimler) ailesidir. Bundan ötürü Macit Bey, Kuşlar ile Kızıllar (Kızıllar-önü) köyleri ahalisinin Ayanoz, Zayımlar (Gökçay) ve Çandır köyleri arazisinde ortaklıkla çalışan aynı karakterli insanlar olduğunu belirtir.⁵² Çünkü 1924 yılında Ayanoz köyünde 30 çift ortakçı öküz bulunmaktadır. Bu sayı Zayımlar'da 45 iken Çandır'da 43 idi.⁵³ Ayanoz'da Kerimoğulları olduğu gibi Zayımlar'da Zayımoğlu, Çandır'da Hocasadeler adlarında toprak sahipleri bulunuyordu. Ama Ayanoz köyünde Kerimoğulları ailesine Topuzlar ile Küçükler ailelerini de eklemek gerekmektedir. Çünkü yeni Ayanoz köyünün temelini bu üç aile oluşturmaktadır. Emekli öğretmen Hasan Ali Topuz'un belirttiğine göre Küçükler ve Topuzlar ailesi eski Ayanoz köyünden gelirken Kerimoğulları

⁴⁷ Grace Ellison, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, Çev. Neşe Akın, İstanbul, 2009, s. 30.

⁴⁸ Esmâ Durugönül, *Antalya Siyahileri*, Antalya Kent Müzesi Projesi-Kent-Müze-Tarih Söyleşileri Dizisi-10, Antalya, 2008, s. 6-14.

⁴⁹ Selekler, *Age.*, s. 131.

⁵⁰ Muhammet Güçlü, *1864-1950 Yılları Arasında Serik (İdari, Ekonomik, Sosyal)*, Antalya, 2000, s. 17-18.

⁵¹ TC. Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimiz Adları*, İstanbul, 1928, s. 131-132.

⁵² Selekler, *Age.*, s. 131.

⁵³ Selekler, *Age.*, s. 156.

ailesi Manavgat'tan göç etmiştir. Bu üç aileden köye en sonra Kerimoğulları gelmiştir.⁵⁴ Bu ailelerden özellikle Kerimoğulları ailesi üzerinde durmak icap etmektedir.

1- Kerimoğulları ve Kerimoğlu Değirmeni

Yukarda belirtildiği gibi Kerimoğulları ailesinin menşei, bölgeye intikali hakkında net bilgilere sahip değiliz. Ama Ayanoz köyünde aile bireylerinin tarihi değeri olan konakları bulunduğunu bilinmektedir. Ayrıca yaz aylarını geçirdikleri ovada halk arasında bahçalık/bahçelik denilen ve her türlü meyve ağacının bulunduğu bir yerleri vardır. Bu yerin yakınında Tülübelen denen bir yer daha bulunmaktadır. Burası ya ailenin develerini ıhdırdığı yer ya da tümülüsten bozulma bir yer ismi olmalıdır. Ailenin arazileri köyden neredeyse Serik merkeze kadar ulaşmaktadır. Büyük çaplı tarım yapmakta ve çevre köyleri ortakçı olarak çalıştırmaktaydılar. Yukarda ifade edildiği gibi örneğin Ayanoz köyünden 30 çift öküz ortakçılık yaparken, Kuşlar köyünden de 30 çift öküzün ortakçılık yaptığı tespit edilmiştir.⁵⁵ Ayanoz köyünde bulunan ailelerin tamamı Kerimoğulları'nda ortakçılık yaparken, Kuşlar köyünde bulunan ailelerin bir kısmı da Kerimoğulları'nda ortakçılık yapmaktadır. Kerimoğulları ailesinin nerden ne zaman bölgeye geldiği bilinmemektedir. Ama 16 Rebiülevvel 1332/12 Şubat 1914 tarihli kayda göre Serik Nahiyesi'nin Ayanos köyünden Ece Abdil kızı Aişe ile aynı köy ahalisinden Ali oğlu Yusuf Ağa'nın Kadı huzurunda gerçekleştirilen evlilik akdinde şahit olarak bulunan Ayanos karyesi eşrafından Kerimizade Mehmet Ağa ile yine Ayanos karyesi ahalisinden Kerimizade Hüseyin Ağa dikkati çekmiştir. Ayrıca Ali oğlu Yusuf Ağa beş yüz bir kuruş mihri müaccel, beş yüz kuruş mehri muaccel, kendi namına üçyüz sekiz kuruş masraf ettiği ve toplam bin üç yüz yirmi altı kuruş üzerinden şer'i işlem yapıldığı belirtilmektedir.⁵⁶ Bu bilgi ışığında Kerimoğulları ailesinin II. Meşrutiyet devrinde itibaren Ayanos köyünde bulduklarını rahatlıkla söylenebilir. Cumhuriyetin başında Antalya şehrinin önde gelen isimlerinden birisi olan Kerimoğulları'ndan Ayanozlu Mehmet Ağa "*Çocukluğunda pamuk ziraatine*

⁵⁴ Hasan Ali Topuz, *Ayanoz*, 1941, Emekli Öğretmen, 7 Aralık 2017.

⁵⁵ Selekler, *Age.*, s. 156.

⁵⁶ Selahattin Büber, *59 Numaralı Antalya Şer'iyye Sicili Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1329-1332/M. 1911-1913)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Tezi, Antalya, 2017, s. 272.

babasının çok ehemmiyet verdiği, çok pamuk kaldırdığını hatırladığını" belirtir.⁵⁷ Bu ifadeden Kerimoğulları'nın hububatın yanında ciddi pamuk ziraati yaptığı anlaşılmaktadır. Kerimoğulları Antalya şehrinde Değirmenönü'nde oturmakta olup, Mehmet Ağa'nın oturduğu ev ise Üçkapılar'dan Kaleiçi'ne girildiğinde karşınıza çıkan konak (şimdiki Urartu Halı) idi. Şehirde önde gelen bir isim olan Mehmet Ağa, her türlü sosyal, kültürel ve yardım derneklerinde boy gösteriyordu. Örneğin 18 Nisan 1929 tarihinde Vali Faiz Bey'in başkanlığında toplanan Antalya Genel Meclisi'nde Belediye İstimlak Kanunu gereği Serik Belediyesi'ne seçilen Hakem Heyeti'nde Ayanoz'dan Kerimoğlu Mehmet Efendi'nin adını görmekteyiz.⁵⁸ İkinci Dünya Savaşı sonrası özellikle Demokrat Parti döneminde tarımda makineleşme ile beraber köye traktör Kerimoğlu ile geldi. Böylece ağa-ortakçı köylü ilişkisi yavaş ortadan kalmaya başladı. 1970'li yıllarda Kerimoğlu ailesinin büyük Ford traktörleri ve bu traktörlerde şoför olarak çalışan birden fazla aile (uşak) ile büyük çaplı pamuk tarımı yaptığı bilinmektedir. Ama diğer ağalarda olduğu gibi modern hayata ve ticarete uyum sağlayamayan Kerimoğulları ailesi de dağılma süreci yaşamaktan kendini kurtaramadı. Önce ortakçı aileler sonra diğer köylüler arazileri almaya başladılar. Hatta diğer ağalarda olduğu gibi Afrika'dan getirdikleri işçi ve ırgatlar köyde Araplar diye bir mahalle oluşturdular. Günümüzde Kerimoğulları ailesinin toprak anlamında köy ile alakası neredeyse olmayıp konakları resimlerde görüldüğü gibi harap vaziyette hala durmaktadır.

Kerimoğlu Mehmet Ağa Camii: Ayanoz köyünün yeni yerine taşınması ile halkın dini ihtiyaçları karşılamak üzere belki önce bir yapı mescit olarak kullanılmıştır. Sonra köyde bir camii inşa edildiği anlaşılmaktadır. Resimlerde de görüldüğü gibi köyün camisini inşa ettiren Kerimoğulları ailesi olduğu için kitabede "*Kerimoğlu Mehmet Ağa Camii, Y. T. 1959*" yazmaktadır. Köyün adı Yeşilyurt olarak değiştikten sonra ikinci bir kitabe yazdırıldığı ve orada ise "*Yeşilyurt Camii, Y. T. 1960*" yazıldığı görülmektedir. Ama 1959 yılından önce caminin adı Ayanoz Camii olmalıdır.

Kerimoğlu Değirmeni: Tanzimat sonrası adalardan Antalya bölgesine gelen Rumlar, Alacami köyünde⁵⁹ olduğu gibi birçok yerde değirmen kurup işlettiği bilinmektedir. Kerimoğlu ailesi Rum ustalara Ayanoz Köyü'nün

⁵⁷ Selekler, *Age.*, s. 146.

⁵⁸ *Resmî Antalya*, 10 Mayıs 1929.

⁵⁹ Muhammet Güçlü, Serik'te (Antalya) Değirmenci Bir Köy: Alacami Köyü Hakkında Düşünceler, s.83-96.

Çakal (Hüsemeler) Mahallesi ile Kocadayılar Mahallesi arasında Kısık Deresi üzerine bir değirmen arkı ile bir değirmen yaptırıldılar. Bu değirmene halk arasında Kerimoğlu değirmeni denilmektedir. Söz konusu ark Çakal Mahallesi'nden başlamakta ve Kocadayılar Mahallesi'nde Beyilalanı'na (Beyalanı) kadar gelmektedir. Burada bir değirmen işletmiş olmalarından olsa gerek arkın üstünde bulunan tepeye günümüzde Değirmen Beleni denilmektedir. Değirmenin olduğu yerden devam eden ark Beyilalanı'nın ortasında bulunan zeytinyağı işletmesine ulaşmaktadır. 1970'li yıllarda hem arkın ve değirmenin kalıntısı hem de zeytinyağı işletmesinin (Daşgöçük) bakiyesi görülüyordu. Hemen şunu ilave edelim ki söz konusu ark antik dönemde zeytinyağı işletmesinin su ihtiyacı için yapılmış olabilir. Belki de XIX. yüzyılda Kerim Oğulları tarafından ark üzerine bir de değirmen ilave edilmişti. Çünkü değirmen sonrası Beyilalanı'nda devam eden ark taştan yapılmış olup içi de bir çeşit sıva ile sıvanmış idi. Burada geçen Beyilalanı mevki Cumhuriyet döneminde Üründü köyünde İzzet Ağa Kırı ve Çandır köyü ile beraber ata sporu at yarışlarının yapıldığı önemli yerlerden birisi idi.⁶⁰

2- Ayanoz Köyünde Eğitim Hayatı

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in XV. yılı verilerine göre Ayanoz köyünde ilkokul olmadığını görülmektedir. Ayanoz köyüne en yakın ilkokul Çandır köyü ile Serik nahiye/kaza merkezi olan Kökez'de bulunmaktaydı.⁶¹ 1914 yılına ait Konya Vilayet Salnamesi'ne göre Çandır İlkokulu 1899 yılında, Kökez İlkokulu ise 1902 yılında açılmıştır.⁶² Ama bu okulların kendisine ait binaları olmadığı geçici binalarda eğitimini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bir de bu dönemde kereste ile bina yapıldığından yapılar uzun ömürlü olmuyordu. Bunlardan Kökez'de bulunan muhtelit (karma) ilk mektebin inşaatına 1916 yılının başında başlanmıştır.⁶³ Kökez'de yapılan muhtelit Mekteb-i İbtidaisi kargir, resmi plana uygun olarak ve emanet usulüyle inşa ediliyordu. Mektep inşaatı zeminden bir metre yükselmiştir. Köyün en havadar yerinde inşa edilen mektebin etrafı açık idi. Muhtelit Mekteb-i

⁶⁰ Muhammet Güçlü, *1864-1950 Yılları Arasında Serik*, s. 55.

⁶¹ Muhammet Güçlü, "XX. Yüzyılın Başlarında Serik", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 391, Kasım 1995, s. 693-694.

⁶² *Konya Vilayet Salnamesi*, 1330, s. 731; Muhammet Güçlü, *1864-1950 Yılları Arasında Serik*, s. 46-47.

⁶³ BOA. DH. UMVM. 137/72, Vs. 10, 21 Şubat 1916.

İbtidaisi Hükümet Konağı ile karşı karşıya idi. Antalya'ya giden ana cadde bu iki yapı arasından geçmekte olup yapılar gelip-geçenlerin hemen dikkatini çekmekteydi. Halen Kökez Mekteb-i İbtidaisinde 60 öğrenciyeye karma eğitim veriliyordu.⁶⁴ Çandır İlk Mektebi ise Cumhuriyet döneminde 1928 yılında yeniden yapılmak istenmiştir. Kökez ve Çandır ilkokullarının binalarının uzun ömürlü olmaması, köye olan uzaklığı ve ihtiyaca cevap verememesi doğal olarak Ayanoz köyünün okuma yazma oranını olumsuz etkilemekteydi.

Serik'te nahiye müdürlüğü yapmış olan Macit Selekler 1923 yılında hazırladığı layihasında nahiye çapında münevver denebilecek dört kişi olduğunu, bunun birisinin Konya'da medrese tahsili yapmış olan İhtiyat Zabiti Ayanozlu Topuzoğlu İbrahim Efendi olduğunu belirtir.⁶⁵ Yine Serik nahiyesi Çandır köyünden Helvacı Mehmet oğlu İhtiyat Zabiti Vekili Mustafa Hulusi (Ersöz) I. Dünya Savaşı'na ve Milli Mücadele'ye katılmış olup hatıratında Ayanozlu İbrahim Efendi'den bahsetmekte ve hatıratının 19 Temmuz 1337 (1921) tarihine tesadüf eden kısmında; *"Ayanozlu İbrahim Efendi, Çanakçılı (Avan) Mustafa ile görüştük. Çanakçılı Rıza da burada 69. Alayda imiş. Akşam oldu. Hiçbir hadise yok"* demektedir. Mustafa Hulusi Efendi hatıratının 25 Temmuz 1921 tarihine gelen kısmına ise Sakarya Savaşı sırasında yaşanan sıkıntılardan bahsetmekte ve Beylik Köprü'de istasyona giderken; *"Yolda Zaimlerden Koca Nacak Necip'i gördüm. Dönerken mektep (Antalya İdadisi olmalı) arkadaşım Kaşlı Abdullah Efendi'yi gördüm"* diye yazmaktadır. Ayrıca Beylik Köprü'den hareketle Polatlı İstasyonu'na geldiklerini ve gece saat beşte Sivri köyünde açık ordugâhta kaldıklarını belirttikten sonra *"Taburumuzda piyade namına birisi kalmamış. Zabitandan beş kişi gâib deyü. 21 Temmuz 37 (1921) taarruzunda Ayanozlu İbrahim Efendiyle Çanakçılı Mustafa da gâip olmuştur"* diye belirtir.⁶⁶ Tabii Mustafa Hulusi Efendi'nin Ayanozlu İbrahim Efendi'nin kayb olduğu bilgisi gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü yukarıda gördüğü gibi Ayanozlu İbrahim Efendi 1923 yılında yazılan bir raporda Serik nahiyesinde münevverler arasında adı geçmektedir. Ayanozlu İbrahim Efendi'nin kardeşinin oğlu Avni Topuz'dan öğrendiğimize göre İbrahim Efendi medrese eğitimi görmüş olmasından olsa

⁶⁴ Ahmet Kısa, "Müstakil Teke (Antalya) Mutasarrıfı Sabur Sami Bey (Draz) ve Faaliyetleri (24 Ağustos 1914-17 Nisan 1916)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 39, S. 68, 2020, s. 485.

⁶⁵ Selekler, *Age.*, s. 144.

⁶⁶ Mülazım Mustafa Hulusi, *Bir Kalpaklının Milli Mücadele Günlüğü*, Yay. Haz. Bayram Kodaman-Fahrettin Tızlak, Isparta, 2006, s. 27-28.

gerek Milli Mücadele sonrası hayatına Serik Müftüsü olarak devam etmiştir.⁶⁷ Bir diğer yeğeni emekli ilkokul öğretmeni Hasan Ali Topuz ise İbrahim Efendi'nin önce Serik'te Tahrirat Katibi olarak çalıştığını sonra Serik Müftülüğü yaptığını (ilk Müftü) ve 1961 yılında ölene kadar da bu görevde kaldığını belirtmektedir.⁶⁸ Buradan şu hükme varabiliriz Topuzoğlu İhtiyat Zabiti İbrahim Efendi'yi Tahrirat Katibi olarak Serik nahiye müdürü Macit (Selekler) Bey almış olmalıdır.

Bu arada Cumhuriyet döneminde Ayanoz köyünden ilk okuyanlardan birisi olarak Antalya Milletvekili Teolog Remzi Yılmaz'ın adını anmak gerekir. Remzi Yılmaz, 1934 yılında Kuşlar köyünde doğmuştur. İlkokulu muhtemelen bölgenin tek ilkokulu olan Çandır İlkokulu'nda, Ortaokul ve Liseyi Isparta İmam Hatip Lisesi'nde, Üniversiteyi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde okumuştur. Almanya'da Dinler Tarihi konusunda Doktora yapmıştır. Bu manada köyün ilk akademisyeni olup, bu hususta köye belki de Serik'e öncülük etmiştir. Ülkenin değişik yerlerinde din görevlisi, Ankara Vaizliği, Müftü Yardımcılığı, Başbakanlık Toprak ve Tarım Müsteşarlığı Müşavirliği ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. 15. Dönem Adalet Partisi Antalya Milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. 14 Ekim 1979-12 Eylül 1980 tarihleri arasında Cumhuriyet Senatosu'nda Antalya Üyeliği yapmıştır. 2 Aralık 2012 tarihinde vefat eden Remzi Yılmaz, doğup büyüdüğü köyü olan Ayanoz/Yeşilyurt köyü mezarlığına defnedilmiştir.

Ayanoz köyünde okuma yazma oranının yükselmesi için Aksu Köy Enstitüsü'nü beklemek gerekmektedir. Ne zaman ki Ayanoz köyünden Mustafa Küçük adlı bir öğrenci Aksu Köy Enstitüsü'ne gitti. Onun mezuniyeti ile beraber Ayanoz köyü öğretmenli bir ilkokula kavuştu. Köyün çocukları Mustafa Küçük'ten etkilenmiş olacak ki daha sonra Aksu Köy Enstitüsü'ne giden başka çocuklar oldu. Bunlardan birisi de benim Yeşilyurt İlkokulu'nda (1972-1977) hocam olan Ali Rıza Küçük idi. Bir başkası 1949-1950 Öğretim yılında Aksu Köy Enstitüsü'nden 28 sıra no ile mezun olan Hasan Ali Dursun idi.⁶⁹ Daha sonra Ayanoz, 1941 doğumlu Hasan Ali Topuz da Aksu Köy

⁶⁷ Avni Topuz, Ayanoz, 1945, 6 Aralık 2017 tarihli görüşmemizde edinildi.

⁶⁸ Hasan Ali Topuz, Ayanoz, 1941, Emekli Öğretmen, 7 Aralık 2017.

⁶⁹ *Karanlık Sokak'ta Aydınlanma Aksu Köy Enstitüsü*, Yay. Haz. Yeni Kuşak Köy Enstitüler Derneği, Antalya, 2011, s. 531.

Enstitüsü'ne 1954 yılında girdi.⁷⁰ Bir başka mezun ise Çakal/Hüsemeler mahallesinden Durmuş Ersöz idi.

Aksu Köy Enstitüsü 30 İlkteşrin (Ekim) 1944 tarihinde ilk mezunlarını verdi. 1940 yılında Enstitü'ye 67 öğrenci kaydedilmişti. Öğrencilerin bir kısmı erken hayata atılmak için Ali Merdun gibi sağlıklı olmuştur. Geri kalanlardan 31 tanesi mezun olmuş ve bir köy okulunda görev almıştır. Bunların arasında Serik Kazası Ayanoz (Yeşilyurt) köyünden 8 numaralı Mustafa Küçük'te bulunmaktadır. O da kendi köyü olan Ayanoz köyüne öğretmen olarak atanmıştır.⁷¹ Mustafa Küçük, Aksu Köy Enstitüsü hakkında hazırlanan kitap için verdiği röportajda hayatı, eğitimi, Ayanoz köyü ilkokulunun inşası ve burada 18 yıl süren hizmeti üzerine şunları söylemiştir. O Gülsüm adlı ablanın yardımıyla kimliksiz olarak ilkokula kaydolmaya gittiği zaman Başöğretmen Salih Balaban'ın görünüşünden on yaşında olduğuna kanaat getirdiğini ve okula kaydını yaptığını belirtir. Böylece 1934 yılında eğitime başladığını, üçüncü sınıfa geçtikleri yıl köyün (Çandır olmalı) camisinde okuduklarını, bu sırada okullarının beş sınıflı ilkokul olarak yapıldığını ve beşinci sınıfı bu okulda 1939 yılında tamamladığını ilave eder. Mustafa Küçük'ün okuluyla ilgili söylediklerini veriler de desteklemektedir. Çünkü 20 Aralık 1936 tarihinde yapılan CHP'nin Vilayet Kongresi ve müteakiben sunulan İl Yönetim Kurulu Raporu'na göre Serik Çandır İlkokulu beş sınıfa çıkarılmış ve köye büyük bir okul binası yapılmıştır. Çanakçı Okulu da Çandır'a bağlanmıştır. Bütçe darlığı yüzünden Ayanoz ve diğer köylerde okul binaları yaptırılmamıştır.⁷²

Ayanoz ve çevre köyler için Çandır İlkokulu önemli olduğu için bu köyde okul yapılmasına ilişkin yaşananları biraz daha irdelemekte yarar vardır. Çünkü Antalya Vilayeti Umumi Meclisi'nin 1928 yılında aldığı kararlar ve bu kararların icrasına ilişkin bilgiler arasında Çandır İlk Mektebi'nin inşasına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Buna göre 6501 lira tutarında Serik Çandır köyüne bir ilk mektebin inşası müteahhide ihale edildiği, inşaat levazımının köylü tarafından tedarik ve hazırlanacağı ifade edilmektedir. Ancak Serik Çandır köyünde yapılacak mektebin mahalli halkın itaatsizliği ve inşaat levazımlarının temin edilmediğinden dolayı

⁷⁰ Hasan Ali Topuz, *Ayanoz*, 1941, Emekli Öğretmen, 7 Aralık 2017.

⁷¹ *Karanlık Sokak'ta Aydınlanma Aksu Köy Enstitüsü*, Yay. Haz. Yeni Kuşak Köy Enstitüler Derneği, Antalya, 2011, s. 91-95.

⁷² *CHP 1936 İl Kongresi*, byy. , 1937, s. 49; Faysal Mayak, *Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Teşkilatının Faaliyetleri (1931-1951)*, İstanbul, 2015, s. 165.

ihalesinin feshedildiği belirtilmektedir. Buna mukabil Serik merkezde natamam mektebin ikmalî inşası için 2740 lira ile müteahhide ihale edildiği ve inşaatın devam ettiği vurgulanmaktadır.⁷³ Görüldüğü gibi Çandır İlk Mektebi 1928 yılında müteahhide ihale edilmiş olduğu halde köylülerin itaatsizliği ve inşaat malzemesinin tedarik edilmemesi yüzünden ihalesi iptal edilmiştir. Bu ifadelerden Mustafa Küçük hocamızın eğitimini tamamladığı mektebin daha sonra inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Burada yeniden Mustafa Küçük'ün okul hayatına dönecek olursak o, okula gidiş ve geliş sırasında özellikle kış günlerinde çamur deryasından çok zorluk çektiğini hiç unutamaz. İlkokuldan mezun olduğu zaman Nüfus Cüzdanı olmadığı için diplomasını da alamamıştır. Bu arada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün talimatı ile ülke genelinde Köy Enstitüleri açılmıştır. Bunlardan birisi de Haziran 1940 tarihinde Karanlık Sokak'ta Aksu Köy Enstitüsü adıyla açıldı. Bütün köy çocukları gibi küçük Mustafa da bu Enstitü'ye gitmek istiyordu. Ama ilkokul diplomasını alamamıştı. Köyün Muhtarı olan üvey babası Ali Küçük, Serik Nüfus Memurluğu'nda onu üzerine yazdırdı. Böylece Mustafa Küçük önce Nüfus Cüzdanına sonra Serik Maarif Memurluğu'ndan aldığı yazı ile Aksu Köy Enstitüsü'ne başvurdu. 1940 yılı Haziran ayında Enstitü'nün ilk öğrencilerinden birisi oldu. Burada yarım gün iş yarım gün ders şeklinde eğitim gördü. Mustafa Küçük hayatı boyunca Aksu'da sevecenliği, korumacılığı ve babacan tavırlarından dolayı Halil Araç öğretmenini unutmadığını belirtir. Aksu Köy Enstitüsü'nde son sınıfta okurken 1944 yılında 20 arkadaşı ile beraber köylülerinde yardımıyla Ayanoz köyü ilkokulunu inşa ettiler. O dönemde herkes görev yapacağı okulu yaz ayında yapması bir gelenektir. 1944-1945 Öğretim yılında Ayanoz köyünde öğretmenliğe başladı. Ama okul yapılırken bazı köylüler yardım etmediği gibi köyü terk edenler oldu. Sanki okul onların çocukları için değil de benim öğretmenlik yapmam için yapıldığını düşündüler. Hatta bazıları daha da ileri gittiler ve "*Siz burada ananız babanızla dans oynayın*" gibi yakışsız sözler söylediler. Ayanoz köyü ilkokulunda 18 yıl görev yapan Mustafa Küçük, okulun bahçesinin ağaçlandırılması ve tarhlar oluşturulup çiçeklendirilmesi işini yapmıştır.⁷⁴ Mustafa Küçük hocanın köylüsü olan Ahmet Kındır (1934), II. Dünya Savaşı dönemi uygulamaları ile Ayanoz İlkokulu'nun inşasını şöyle anlatır: Ahmet Kındır köylülerin

⁷³ Resmi Antalya, 13 Mart 1929, s. 5.

⁷⁴ Karanlık Sokak'ta Aydınlanma Aksu Köy Enstitüsü, s.220-224.

Mezbahane'den Serik'e kadar olan yolu yaptığını, bataklık yerleri ufak taş ve çakıl ile doldurduklarını, Ayanız okuluna malzeme çektiklerini belirtir. O zaman Garan Sokak/Karanlık Sokak (Aksu) mezunu Mustafa öğretmen olduğunu, Jandarma vasıtasıyla mezerli Üründü köyüne taş getirmesi için salgın salındığını, Üründü köylülerinin de Ak Mezar'ın taşlarını kırdığını ifade eder. Burmahancı köyü haber alana kadar taşları arabalara yüklediler. Burmahancı ahalişi mezarlığa geldi. Ama arabalarda taşları Ayanoz Okulu'na getirdiler. Babasının Ayanoz Okulu'na eşekle dereden heybelerle kum çektiğini, o dönemde araba, vasıta olmadığını vurgular. Ayrıca Mustafa öğretmen geldiğinde üçten ayrılıp askere gittiğini ilave eder.⁷⁵ Ahmet Kındır'ın bu ifadesinden sanki köyde önce geçici bir yerin okul olarak kullanıldığını anlıyoruz. Emekli öğretmen Hasan Ali Topuz hocamız bu konuda da imdadımıza yetişmekte ve Ayanoz köyü ilkokulunun 1942 yılında açıldığını ve Mustafa Küçük hocamızı müteakiben Sadi Kandemir'in öğretmen olarak geldiğini belirtmektedir.⁷⁶ Muhtemelen bu dönemde okul köyün camisinde eğitim görmüştür. Ama Öğretmen olarak ise Aksu Eğitim Enstitüsü mezunu Eğitmen görev yapmıştır. Ayanoz köyünün saç ayağından birisi olan Topuzlar ailesi mensubu Avni Topuz ilkokul yapılırken köy mezarının taşları yapı malzemesi olarak kullanıldığı için Arap harfli mezar taşının bulunmadığını ifade etmiştir.⁷⁷ Yeşilyurt İlkokulu'nda 1972-1977 yılları arasında okuyan bir öğrenci olarak Mustafa Küçük hocamın yaptığı yürüme yollarında yürüdüm, futbol sahasında top oynadım, nergis ve zambakları kokladım, bizim öğrenci iken çay dediğimiz biberiye bitkisini tanıdım, İlbahar'da bademlerden çağla yedim, daha da önemlisi onun inşa ettiği okulda ve sınıflarda kendimi, ülkemi ve insanlığı tanıma fırsatı yakaladım. Yeşilyurt köylüleri olarak Mustafa Küçük hocamıza ve arkadaşlarına ne kadar teşekkür etsek azdır. Çünkü onun ve arkadaşlarının inşa ettiği okulundan yetişen öğrenciler öğretmen, müverrih, mühendis, doktor, hukukçu, teolog, psikolog, filolog ve akademisyen olarak ülkenin dört köşesinde çalışmaktadır.

⁷⁵ Ramazan Bölük, *Serik Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler)*, İstanbul, 2012, s.338-339.

⁷⁶ Hasan Ali Topuz, Ayanoz, 1941, Emekli Öğretmen, 7 Aralık 2017.

⁷⁷ Avni Topuz, Ayanoz, 1945, 6 Aralık 2017 tarihli görüşmemizde edinildi.

Sonuç

Ayanoz köyü XV. yüzyılın ortalarında düzenlenen Tahrir Defterlerinde Ayanozlar Yeri adıyla kendisine yer bulmaktaydı. Ayanoz köyü XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Toros Dağları'nın eteğinde eski yerinde idi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ayanoz köyü yeni yerine taşınınca eski yeri Eski Ayanoz veya Depeköy adıyla anılmaya başlandı. Bölgede Ayanoz köyünün taşınmasından oluşan idari boşluk Alacami ve Kızıllar-önü köyünün kurulması ile dolduruldu.

Ayanoz köyünün yeni yerinde tutunmasında ve gelişmesinde Perge-Sillyon-Aspendos antik şehirleri arasındaki yol güzergâhında olması etkili olmuştur. Çünkü bu yol XIX. yüzyılda antikite uzmanlarının ilgisini çekmekteydi. Bu yüzden Daniell adlı bir seyyah bu yolu geçerken Kuşlar köyünde tehlikeli bir hummaya yakalanmış ve sonra Adalya'da vefat etmiştir.⁷⁸ Ayrıca köyden Serik ve Manavgat'tın sahil kısmında kışlayan Yörüklerin göç yolu olarak kullandıkları bir yol da geçmektedir. Esasen antik yol ile göç yolu Kuşlar hatta Zaimler köyüne kadar aynı güzergâhtan geçmektedir. Zaimlerden itibaren antik yol Sillyon'a doğru giderken göç yolu ise biraz kuzeye kıvrılarak Aksu nehri üzerinde bulunan Kırkgeçit yoluna yönelmektedir.

Ayanoz köyünde büyük çaplı tarım yapan Kerimoğlu ailesi bulunmaktadır. Aile köy bölgesindeki topraklara XVIII. Yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında geldiği düşünülmektedir. Çakallık köyünü merkez edinen Serçeşme oğullarının gelişi göz önüne alındığında Kerimoğlu'nun da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra geldiği söylenebilir. Ayanoz köyü ile çevre köyler Kerimoğlu ailesinde uzun süre ortakçı olarak çalışmıştır. Ağa-ortakçı ilişkisi Demokrat Parti devrinde traktörlerin tarımda yaygınlaşmasına kadar sürmüştür. 1970'li yıllarda bile Kerimoğlu ailesinin büyük Ford traktörleri (5000, 6600) köyün nadir traktörleri arasındaydı.

Ayanoz ve çevre köylerin çocuklarının eğitimi için önemli olduğu için Çandır köyü okulunun inşası sırasında yaşanan sıkıntılar üzerinde özellikle durulmuştur. Ayanoz köyünün adı 1961 yılında Yeşilyurt olarak değiştirilmiştir. Günümüzde Yeşilyurt adıyla Türk idare sisteminde yerini almaktadır.

⁷⁸ Texier, Age, s. 458. .

KAYNAKÇA

I- Arşivler

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, *Teke Mufassalı*, No: 107, H: 996.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, DH. UMVM. 137/72, Vs. 10, 21 Şubat 1332.

II- Basın ve Salnameler

Resmi Antalya, 13 Mart 1929.

Resmi Antalya, 12 Nisan 1929.

Resmi Antalya, 10 Mayıs 1929.

Konya Vilayet Salnamesi, 1289, Def'a: V.

Konya Vilayet Salnamesi, 1314, Def'a: 27.

Konya Vilayet Salnamesi, 1330, Def'a: 30.

III- Basılı Eserler

AK, Mehmet, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)", *Adalya*, S. XVII, 2014.

AK, Mehmet, "Teke Sancağında 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme", *History Studies International Journal of History*, Volume 6, Issue 3, April 2014.

AK, Mehmet, "Yörük ve Voynuklara Dair Önemli Bir Kaynak: Yörük ve Voynuk Ahkam Defteri (16 Zilka'de 1116/12 Mart 1705-3 Cemaziyelevvel 1147/1 Ekim 1734)", *Belgeler*, C. 32, S. 36, Ocak 2011.

AKŞİT, Bahattin, *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Turan Kitabevi, Ankara, 1985.

ARSLAN, Hakan, "Türkiye'de Kır Sosyolojisinin Gelişiminde Antalya Köy Araştırmaları", *Antalya Kitabı-Selçuklulardan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya I*, Ed. Bedia Koçakoğlu-Bahset Karşlı vd. , Antalya, 2018, s. 1001-1016.

BAYKARA, Tuncer, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Gazi-Şehit, Ankara, 1997.

BÖLÜK, Ramazan, *Serik Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler)*, İstanbul, 2012.

BÜBER, Selahattin, *59 Numaralı Antalya Şer'iyeye Sicili Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1329-1332/M. 1911-1913)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2017.

CHP 1936 İl Kongresi, by. , 1937.

DURUGÖNÜL, Esmâ, *Antalya Sıyahileri*, Antalya Kent Müzesi Projesi-Kent-Müze-Tarih Söyleşileri Dizisi-10, Antalya, 2008.

- ELLİSON, Grace, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, Çev. Neşe Akın, İstanbul, 2009.
- Falih Rıfkı, *Bizim Akdeniz*, Ankara, 1934.
- GÜÇLÜ, Muhammet, "Müstakil Teke (Antalya) Sancağı'nın Kurulması ve İdari Düzenlemeye İlişkin Bir Belge", *Adalya*, No. III, 1997, s. 289-319.
- GÜÇLÜ, Muhammet, "1935 Yılı: Alanya ve Atatürk", *Alanya 11. Tarih ve Kültür Semineri 2006*, Ed. Faruk Nafiz Koçak, Konya, 2007, s. 276-284.
- GÜÇLÜ, Muhammet, "Kuruluşundan Günümüze Balıbey Mahallesi (Balıbey, Bali Bey, Balıbey Mahallesi)-Antalya Kentinde Bir Mahallenin Tarihi Gelişimi", *Kebikeç*, S: 18, 2004, s. 417-427.
- GÜÇLÜ, Muhammet, "Serik'te (Antalya) Değirmenci Bir Köy: Alacami Köyü Hakkında Düşünceler", *Tarih ve Günce*, I/2, 2018 Kış/Winter, s. 83-96.
- GÜÇLÜ, Muhammet, "XX. Yüzyılın Başlarında Serik", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 391, Kasım 1995.
- GÜÇLÜ, Muhammet, *1864-1950 Yılları Arasında Serik (İdari, Ekonomik, Sosyal)*, Antalya, 2000.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, s. 335-342.
- IŞIN, Gül, "The Ruins at Kozan-Bodrumkaaya: Pednelissos", *Adalya*, No: III, 1998, s. 111-120.
- İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Antalya İli Bülteni*, S. 42, 1961.
- KARACA, Behset, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta, 2002.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları*, Ankara, 1943.
- Karanlık Sokak'ta Aydınlanma Aksu Köy Enstitüsü*, Yay. Haz. Yeni Kuşak Köy Enstitüler Derneği, Antalya, 2011.
- KARPAT, Kemal H. , "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages", *Social Research*, 27 (1), 1960, s. 83-103.
- KISA, Ahmet, "Müstakil Teke (Antalya) Mutasarrıfı Sabur Sami Bey (Draz) ve Faaliyetleri (24 Ağustos 1914-17 Nisan 1916)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 39, S. 68, 2020, s. 474-503.
- KOLARS, John F. , *Tradition, Seasen and Change in a Turkish Village*, Illinois, 1963.
- KORKUT, M. Şerif, *Hayattan Çizgiler Tanıdıklarım*, İstanbul, 2006, Ötüken Neşriyat.
- MAYAK, Faysal, *Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Teşkilatının Faaliyetleri (1931-1951)*, İstanbul, 2015.
- Mülazım Mustafa Hulusi, *Bir Kalpaklımın Milli Mücadele Günlüğü*, Yay. Haz. Bayram Kodaman-Fahrettin Tızlak, Isparta, 2006.
- PEKMAN, Adnan, *Perge Tarihi*, Ankara, 1989.

- SARIÇELİK, Kerim, "Teke (Antalya) Sancağı'nın Konya Vilayeti'nden Ayrılarak Bağımsız Hale Getirilmesi ve İdari Yönden Yeniden Düzenlenmesi", *Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 93, Bahar 2020, s. 85-114.
- SELEKLER, Macit, *Yarım Asrın Arkasından-Antalya'da Kemer, Melli, İbradı, Serik*, İstanbul, 1960.
- SPRATT, T. A. B.-FORBES, Edward, *Müteveffa Rahip E. T. Daniell'in Eşliğinde Milyas, Kibratis ve Likya'da Yolculuklar*, C. II, Çev. Doğan Türker, Antalya, 2008.
- Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, Yay. Haz. Hasan Mert, Ankara, 2013.
- TC. Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, İstanbul, 1928.
- TEXIER, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: Kazım Yaşar Kopruman, Sadeleştiren: Musa Yıldız, C. 3, Ankara, 2002.
- TÖNÜK, Vecihi, *Türkiye'de İdari Teşkilat*, Ankara, 1945.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan, "İhsaniye Köyü İncelemesi", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 9, 1954, s. 37-58.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, TANYOL, Cahit, "Karataş Köyü Monografisi", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 6, 1950, s. 87-103.
- ÜNAL, M. Ali, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağında Aşiret ve Cemaatler", *S. Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 1996, s. 227-228.
- YURDUSEVEN, Mehmet, "Antalya İhsaniye Köyü İncelemesi", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 15, 1960, s. 99-104.

IV- Şahıslar

- Avni Topuz, Ayanoz, 1945, Görüşme Tarihi: 6 Aralık 2017.
- Hasan Ali Topuz, Ayanoz, 1941, Emekli Öğretmen, Görüşme Tarihi: 7 Aralık 2017.
- Hava Güçlü, Kızıllar-Çakal, 1938.
- Mustafa Güçlü, Gebiz, 1932, Çakal Aşireti mensubu.
- Prof. Dr. Turan KAÇAR, Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Öğretim Üyesi.

RESİMLER

Resim 1: Ayanoz (Yeşilyurt) Köyünde Kerimoğulları'na Ait Konak (Foto. Recep Karanfil, 14 Kasım 2020)

Resim 2: Ayanoz (Yeşilyurt) Köyünde Kerimoğulları'na Ait Konak (Foto. Recep Karanfil, 14 Kasım 2020)

Resim 3: Ayanoz (Yeşilyurt) Köyünde Kerimoğulları'na Ait Konak (Foto. Recep Karanfil, 14 Kasım 2020)

Resim 4: Kerimoğlu Mehmet Ağa Camii-1959-Yeşilyurt Köyü Camii, 1960 (Foto. Recep Karanfil, 14 Kasım 2020)

Resim 5: Ayanoz (Yeşilyurt) Köyünün Camii Minaresinden Genel Görünüşü (Foto. Recep Karanfil, 14 Kasım 2020)

Resim 6: Ayanoz (Yeşilyurt) Köyünün Camii Minaresinden Genel Görünüşü (Foto. Recep Karanfil, 14 Kasım 2020)

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 115-158.

Geliş Tarihi: 26 Mart 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

1876-1880 TARİHLİ SUÇ CETVELİNE GÖRE MENTEŞE SANCAĞINDA SUÇ VE SUÇLULAR

Evren GÖKÇE**

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılın sonlarından itibaren tutulmaya başlanan suç cetvelleri, ülkenin çeşitli yerlerinde işlenen suçlara ve bu suçları işleyenlere dair detaylı veriler içermektedir. Suç cetvellerinde suçun işlendiği yer, fail ve söz konusu suçtan zarar gören mağdurlara dair bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler imparatorluğun son dönemindeki toplumsal yapı ve kamu düzeni hakkında önemli veriler içermektedir.

İmparatorluğun diğer vilâyetlerinde olduğu gibi merkezi İzmir olan Aydın Vilâyeti dahilinde işlenen suçlara dair cetveller tutulmuştur. Bunlardan birisi 1873-1876 tarihli suç cetvelidir. Bu makalede söz konusu cetveldeki verilerden yola çıkılarak 1873-1876 tarihleri arasında Aydın vilâyeti sancaklarından Menteşe sancağında işlenen suçlarla, bu suçları işleyen failler mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, Menteşe Sancağı, Suç Cetveli.

ACCORDING TO THE CRIME SCHEDULES DATED 1876-1880 THE CRIME AND CRIMINALS AT THE MENTEŞE SANDJAK

Abstract

The crime schedule records that were recorded at the beginning of the nineteenth century, contain important details about crimes committed in

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr.,(evren1839@hotmail.com). ORCID ID: 0000-0001-5930-3020.

different regions of the emperorship and the criminals who committed these crimes. In the crime schedules, there are data and details about crime squares, criminals, victims, injured, and aggrieved. These data and details contain important pieces of information about social structure and public order of emperorship.

As the emperorships other provinces, there are crime schedules records that about guilty crimes at the Aydın Province which capital city is İzmir. One of these is a crime schedule dated between 1876-1880 years. In this article with moving and citing details in this schedule, the crimes and criminals analyzed and studied between 1873-1876 years in the Menteşe Sandjak (country or region) that one of the parts of the Aydın Province.

Keywords: XIX th century, Menteşe Sandjak, The Crime Schedule.

Giriş

Osmanlı imparatorluğunun ayrılıkçı isyanlar, dış müdahaleler, savaşlar, mali ve ekonomik problemler gibi ciddi sorunlarla mücadele ettiği XIX. yüzyıl, aynı zamanda reformlar vasıtasıyla bu sorunlara çözüm arandığı bir zaman dilimidir. Yaşanan problemlerden en önemlilerinden birisi olması hasebiyle imparatorluk yönetimi iç güvenlik ve asayiş meselesinin üzerinde önemle durmaktadır. İç güvenlik ve asayişle ilgili olan merkezi otoritenin sağlanması, toplumsal huzur ve güveni tehdit eden suçlarla mücadeleyi gerektirmektedir. Bu durumun farkında olan imparatorluk idarecileri kamu düzenini sağlamak ve suçla mücadele etmek için birtakım tedbirlere başvurmuşlardır. Bu tedbirlerden birisi yasadışı eylemleri daha iyi tespit ve takip etmek maksadıyla tutulan suç cetvelleridir. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı mahkemelerine yansıyan suçlar ve suç işleyen şahıslara dair istatistiki verilerin kayda geçirildiği suç cetvelleri (veya defterleri), aynı zamanda Osmanlı toplumsal ve sosyal hayatını ilgilendiren önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu cetvellerden birisi H.1293-1297/M.1876-1880 tarihleri arasında hazırlanmış olup Aydın Vilâyetini oluşturan İzmir, Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarında işlenen suçlarla faillerine dair detaylı verileri içermektedir.

Aydın vilâyetinin merkezi olan İzmir XIX. yüzyılda gösterdiği ekonomik gelişimle imparatorluğun en önemli kentlerinden birisi olmuştur.

Bu tarihlerde Anadolu ile Avrupa ticaretinin bağlantı noktası olan İzmir limanına Avrupa'ya gönderilmek üzere hammadde ve mamuller nakledilmeye başlanmıştır. Avrupa sermayesinin Batı Anadolu'da artan etkisi, asırlardır geleneksel yapısını koruyan vilâyet sancakları ve bu sancaklara bağlı kazalarda ciddi değişimlere yol açmış, bölgede devleti sürekli meşgul edecek iç güvenlik ve asayiş meselesi ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Balkanlar ve kaybedilen diğer imparatorluk topraklarından bölgeye yapılan göçler ve sosyal hareketlilik gibi hususlar suç oranının artmasına sebebiyet vermektedir.

Bu çalışmada H.1293-1297/M.1876-1880 tarihleri arasında Aydın vilâyeti dahilindeki sancaklarından Mentese sancağında işlenen suçlar hakkında Mentese Bidâyet Mahkemesi tarafından düzenlenerek vilâyet merkezine gönderilen bir suç cetveli mercek altına alınmıştır. Cetvel dönemin Aydın valisi olan Midhat Paşa'nın talimatıyla İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlanmış olup, Mentese sancağı ve sancağa bağlı kaza, nahiye, kasaba ve köy gibi yerlerde işlenen suçları, bu suçları işleyen şahısların isimleri, tevkîf yani tutuklanma tarihleri, suçlu bulunanların aldıkları cezaları, cezasını çekerek tahliye edilenleri ve çeşitli suçlardan dolayı tevkîf edilerek mahkemeye çıkarılmayı bekleyen zanlıların isimlerini içermektedir. Bu veriler, çeşitli açılardan değerlendirilerek XIX. yüzyılın son çeyreğinde Mentese sancağındaki asayiş ve iç güvenlik durumu hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

1.XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Suç ve Suçlar

Hukuki bir terim olan suç, işleyene cezai yaptırım uygulanması ön görülmüş yasak fiil anlamına gelmektedir. Etimolojik olarak Türkçe olan bu kelime, törelere veya kanunlara aykırı davranış veya bir toplumda haksız sayılıp yazılı-yazısız kurullarla yasaklanan ve yaptırıma bağlanan eylem olarak tanımlanmaktadır. Günümüzdeki hukuk anlayışında suça felsefi görüş açısından veya genel unsurlar teorisi bakımından değişik tanımlamalar getirilmektedir. İslam hukukunda ise klasik fıkhıta dar anlamıyla suç kapsayan ve genel kabul görmüş bir terim yoktur. Bununla birlikte Arapça *cürm* ve *cerîme* kelimeleri fıkhıta günah, suç ve haksız fiili içerecek şekilde kullanılmaktadır.¹

¹ Mehmet Boynukalın "Suç" *DİA*. C.37, İstanbul, 2009, s.453.

XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarından itibaren yürürlüğe konan Tanzimât programıyla birlikte gerçekleştirilen reformlar doğrultusunda hukuk alanında yapılan düzenlemeler diğer konularda olduğu gibi suç olgusunu da kapsamaktaydı. Böylece önceki dönemlerde geçerli olan hukukî uygulamalarda köklü değişikliklere gidilmişti. H.1274/M.1858 tarihinde yürürlüğe giren *Cezâ Kanûnnâme-i Hümayûnu* ile suçlar yeni bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştu. Bu sınıflandırma kanûnâmenin “*Ale'l-umûm Cezâların Müretteb ve Derecâtıyla Ba'zı Usûl-i Umûmîye Beyânındadır*” başlıklı 1. faslının 2. maddesindeki “*Kanûn-ı Mücazât Olunan Cerâim Üç Fasıldır*” hükmüyle üç genel suçu tasnif ve tabir etmekteydi. Bunlardan birinci ve ilk sırada gelen “*cinâyât*”, ikinci sıradaki “*cünhâ*”, üçüncü sıradaki ise “*kabahât*” olarak belirlenmişti.²

1858 tarihinde çıkarılan Cezâ Kanûnnâmesi ile yapılan bu tasnif suçun çeşidinden çok ceza süresi ve türüne göre yapılmıştı. İlk sırada gelen cinâyât yani cinayetler olarak adlandırılan suçlar, işleyenlere idam, müebbet, süreli kürek, kalebentlik, sürgün, memuriyetten azledilme ve medeni kanundan düşürme gibi cezaların verilmesi kararlaştırılmış olan suçlardır. Her ne kadar cinayet günümüzde gerek adli gerek tarihi literatüre bir kişiyi öldürme olarak yansımışsa da Osmanlı uygulamasında bir şahsı öldürmenin yanı sıra eşkıyalık, yol kesme, kundakçılık, kız kaçırma, tecavüz ve devlete karşı işlenen suçlar bu kategoriye girmektedir. Suç türlerindeki bu esnek değerlendirmede temelde kasıt faktörü belirleyici olmaktadır.³

1858 tarihli kanûnnâme ile belirlenen suç türleri arasında ikinci sırada yer alan cünhâ sözlük anlamı olarak küçük suç, küçük kabahat anlamlarına gelmektedir. Kanûnnâmeye göre cünhâ kapsamındaki suçlar için hapis, sürgün, memuriyetten uzaklaştırma ve para cezaları ön görülmüştür. Cezaların süreleri ise yirmi dört saat ile üç yıl arasında değişmektedir. Eğer cünha suçunu işleyen kişi sürgün cezası alırsa bulunduğu yerden başka yere üç aydan üç seneye kadar sürgün edilir. Şayet memur ise üç aydan altı yıla

² *Cezâ Kanûnnâme-i Hümayûnu*, Matbaa-i Amîre, Dersaadet, 1335, s.1.

³ Fatih Öztop, *II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilâyeti'nde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2014, s.77-79; *Cezâ Kanûnnâme-i Hümayûnu*'nda cinâyât birinci faslın 3. maddesinde: “*Cinâyât mücazât-ı terhibiyyeyi istilzâm iden ef'âldir. Mücazât-ı terhibiyye: katl veya maa-teşhir müebbeden veya muvakkaten küreğе konmak ve kal'a-bend olmak maddeleriyle nefy-i ebed ve müebbeden rütbe ve me'mûriyetinden mahrûmiyet ve hukûk-ı medenîden iskât maddeleridir.*” şeklinde kapsamı ve cezalarıyla birlikte belirtilmektedir. *Cezâ Kanûnnâme-i Hümayûnu* 1335, s.2.

kadar memuriyetten uzaklaştırılır ve bu süre boyunca maaşı kesilir. Memur olmayanlar cünha suçunu işlerlerse memuriyete girme hakkını kaybederler. Sıralamada son sırada gelen kabahât suçları ise ilk iki suç türüne göre daha hafif olarak değerlendirilmiştir. Bu tür suçlara verilen cezalar yirmi dört saat ile bir haftaya kadar olan hapis cezalarıyla, 100 kuruşa kadar çıkan para cezalarını içermektedir.⁴

Cezâ Kanûnnâmesi'nde yer alan bu hükümlerle birlikte, Osmanlı uygulamasında söz konusu kategorilere giren suçlar hususunda bir kesinlik olmayıp, işlenen suç yer, zaman, işleniş biçimi, verilen zarar vb. hususlar açısından farklı şekilde değerlendirilebilirdi. Bu tür suçlar arasında ilk sırada gelenlerden birisi sirkât yani hırsızlıktı. Hırsızlık eylemin gerçekleşme şekline, yerine ve yöneldiği mağdura göre birinci ve ikinci derecelerde cinâyât-cünhâ sınıflarına girebilirdi. Örneğin, eğer herhangi bir fail aile arasında hırsızlık yaparsa bu durum fiili bir ceza gerektirmezdi. Ancak hırsızlık gece vakti yapılır, iki veya daha fazla şahısça işlenir, bunlardan birisi veya birkaçı silahlı olur, suç mahalline duvar delerek merdiven vasıtasıyla vb. girilir, devlet memuru veya zabitan kılığı ile suç işlenir, fiil esnasında silah teşhir edilir ve şiddet kullanılırsa cinâyât olarak değerlendirilir ve kürek ile cezalandırılırdı. Hırsızlık esnasında birisi yaralanır ise kürek cezası sınırlı bir süre için, ölürse müebbet olarak verilirdi. Bununla birlikte eğer hırsızlık, gece vakti veya yalnızca iki veya daha fazla kişiyle icra edilir, hırsızlık mahalli insan oturur bir yer veya ibadet mekânı olur ise cünha kategorisinde değerlendirilirdi. Yine bir hırsızlık gündüz vakti gerçekleşir, tek kişi tarafından icra edilir, insan oturur mahalde gerçekleşir ve silah bulundurulur, fail hizmetinde olduğu kişinin evinde soygun yapar, eylemini bu kişinin evindeki misafirine yöneltir ya da hizmetinde olduğu kişiyle gittiği yerde hırsızlık yaparsa, aynı şekilde yaptığı hırsızlık cünhâ olarak kabul edilirdi. Bunların yanı sıra, hırsızlık toplu olarak bir çete tarafından yol kesmek suretiyle yapılırsa cinâyât kategorisine girer ve eşkıyalık olarak nitelendirilirdi. Eşkıyalıkla benzer şekilde bir veya birkaç kişi tarafından zor

⁴ Fatih Öztop-Demet Karasu, "Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağı'nda Hırsızlık Suçları ve Failleri (R.1329/1913-1914)", *Asia Minor Studies*,5/10, 2017, s.115: Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun 1.faslının 4. maddesinde cünhâ "Cünhâ mücâzaât-ı tedbiyeyi müstelzîm olan ef'âldir. Mücâzaât-ı tedbiyeye bir haftadan ziyâde habs veya muvakkâten nefy veya memuriyetten tard ve cezâ-yı nakdî maddeleridir." şeklinde; kabâhât ise kanûnnâmenin 1. faslının 5. maddesinde "Kabâhât muâmelât-ı tekdîriyeyi istilzâm eden ef'âl ve harekâtdır. Muâmele-i tekdîriye yirmi dört saâtden bir haftaya kadar habs ve nihâyet yüz kuruşa kadar mücâzaât-ı nakdîyedir" ifadeleriyle kapsam ve cezalarıyla birlikte belirtilmektedir. *Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu* 1335, s.1-3.

kullanılarak yapılan gasp ise yine cinayât kapsamına girer ve kürekle cezalandırılırdı.⁵

2.Menteşe Sancağının Coğrafi, İdari ve Sosyal Yapısı

XIX. yüzyılda Osmanlı taşra teşkilatında yapılan değişikliklerle Aydın Vilâyetine dahil edilen Mentеше sancağı, coğrafi olarak Batı Anadolu'nun güney batı kıyısında bulunmakta olup, dağlık yapıya sahip ve deniz kıyısında yer alan bir sancaktır. Sancağın bulunduğu coğrafyada dağlar denize çok yakın ve denizle kara parçaları birbirine doğru girinti çıkıntı yapmaktadır. Aynı zamanda güney ve güney batı kesimleri Akdeniz bölgesi dahilinde kalmakta olup, burası geçmişte *Cezâir-i Bahr-i Sefid* (Akdeniz Adaları) olarak adlandırılmaktaydı.⁶ H.1312/M.1894-1895 tarihli Aydın Vilâyet Sâlnâmesine göre Mentеше Sancağı kuzeyden Aydın ve Denizli sancakları, doğudan Konya vilâyeti, güneyden ve batıdan ise Adalar Denizi ile çevrili olup, sancağın merkezi olan Muğla kazası vilâyet merkezi İzmir'e Güllük iskelesine kadar deniz yoluyla, oradan ileriye Milas yoluyla karadan olmak üzere 47, diğer taraftan Aydın'a kadar şimendifer ve Aydın'dan ileriye Çine, Gökbel, Bozüyük yolu ve buradan hayvan ile 48 saat mesafede bulunuyordu.⁷

Menteşe sancağının ismi bölgeyi fetheden ve yerleşen Türkmenlere önderlik eden Mentешеoğulları'ndan gelmekte olup, bölgenin XIII. yüzyılın ortalarında kesin olarak Türklerin eline geçtiği bilinmektedir. Anadolu'da Selçuklu otoritesinin ortadan kalkmasından sonra kurulan Mentешеoğulları beyliğinin egemenliği ilerleyen tarihlerde sona ermiş ve Osmanlı yönetimi başlamıştır. XVI. yüzyılda Osmanlı yönetimi altında Batı Anadolu'daki sancaklardan birisi olan Mentеше Sancağı, Peçin, Çine, Balat, Milas, Bozüyük, Muğla, Marmaris, Tavas, Köyceğiz, Pırnaz, Isravaloz ve Megri/Meğri isimli on iki kazadan oluşuyordu. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise sancakta Peçin, Milas, Bozüyük, Marin, Çine, Muğla, Tavas, Burnaz, Meğri, Köyceğiz,

⁵ Osmanlı uygulamasında hayvan hırsızlığı bir aydan bir seneye kadar hapis cezasını gerektiren bir suçtu ve cünhâ kategorisine girmektedir. Yankesicilik ise aynı şekilde 3 aydan 3 seneye kadar hapis cezasını öngören bir cünhâ suçu idi. Öztöp-Karasu, *a.g.m.*, s.114-116.

⁶ Mehmet Zahit Yıldırım, "Jurnal Defterleri ve Jurnal Defterlerinde Mentеше Sancağı", *OTAM*, S.43, Ankara, 2018, s.327.

⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın 1312-Def'a-15*, Vilâyet Matbaası, İzmir, 1312, s.467-468.

Eskihisâr, Kerme, Şahma, Döğer, Dalama, Sobuca, Dadya, Gökâbâd, Ula ve Tarahiye gibi yerleşimler bulunuyordu.⁸

1877-1878 tarihli nüfus sayımına göre bu tarihte Mentеше sancağı Tavas, Köyceğiz ve Marmaris'ten oluşmaktaydı. Bu tarihte Muğla kazası sancak dahilinde olmayıp, sancakta toplamda 22.500 kişilik nüfus ve 11.300 hane bulunuyordu. 1881 tarihinde başlanan ve 1893 tarihinde yayımlanan nüfus sayımı kayıtlarına göre ise Mentеше sancağında merkez Muğla, Milas, Bodrum, Marmaris, Köyceğiz ve Megri olmak üzere altı kaza mevcuttu. Bu kazalardan Muğla'da Türk, Rum Yahudi ve yabancı uyruklular yaşamaktaydı. Muğla 43.567, Milas 29.292, Bodrum 13.884, Marmaris 12.987, Köyceğiz 21.348 ve Megri 24.944 kişilik nüfuslara sahipti.⁹

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Mentеше sancağında merkez kaza Muğla ile birlikte, Ağrıdos, Bozüyük, Döğer, Dadya, Eskihisar, Kerme, Gökâbâd, Aşık, Karaâbâd, Kızılhisâr, Köyceğiz, Mazon, Megri (Fethiye), Mandalyat, Milas, Mesevli, Pırnaz, Sralavos, Sobuca, Tarahiye, Tavas, Ula, Üzümlü, Yerkesiği gibi kaza ve nahiyelerin ismine rastlanmaktadır.¹⁰ H.1311/M.1893-1894 tarihli Aydın vilâyet Sâlnâmesine göre ise sancak altı kaza, dokuz nahiye ve 377 karyeyi içermektedir.¹¹

Yukarıda vurgulandığı gibi, Mentеше Sancağı Osmanlı yönetiminin başlamasından XIX. yüzyıla kadar günümüzde Batı Anadolu'nun bir kısmını kapsayan Anadolu Eyaleti sınırları dahilinde kalmıştı. Yüzyılın başlarında merkezi Kütahya olan eyalet, Mentеше ile birlikte Ankara, Bursa, Balıkesir (Karesi), Aydın, Manisa (Saruhan), Antalya (Teke), Isparta (Hamid), Afyonkarahisar (Karahisar-ı Sahib), Kastamonu, Çankırı, Bolu, Eskişehir (Sultanönü), Biga, Kocaeli ve İzmir sancaklarından oluşuyordu.¹²

Osmanlı taşra teşkilatında yapılan değişikliklerle 1811 tarihinde Aydın eyaletinin kurulmasının kararlaştırılması sonucunda Güzelhisar-ı Aydın vilâyetin merkezi olarak seçildi. 1826 tarihinden sonra eyalete Aydın sancağı ile birlikte Hamid, Sığla (İzmir), Saruhan ve Teke sancakları bağlanarak idaresi Hasan Paşa'ya bırakıldı. 1838 tarihine gelindiğinde Çengeloğlu Tahir

⁸ Yıldırım, *a.g.m.*, s.326.

⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.105, 253, 260, 261.

¹⁰ Yıldırım, *a.g.m.*, s.327

¹¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Aydın 1311-Def'a 14*, İzmir Vilâyet Matbaası, İzmir, 1311, s.378.

¹² Musa Çadrcı, *Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yayınları, Ankara, 1997, s.14.

Paşa'nın valiliği sırasında eyalet Aydın, Sığla (İzmir), Saruhan ve Mentеше sancaklarından oluşmaktaydı. 1843 tarihinde Said Mehmed Paşa'nın valiliğe tayini ile birlikte eyalet merkezi İzmir'e taşınsa da bu değişiklikten vazgeçilerek bir süre sonra Güzelhisar-ı Aydın yeniden merkez oldu. Ancak 1867 tarihinde imparatorluğun taşra teşkilatında yapılan köklü idari değişikliklerle vilâyet sistemine geçilerek vilâyet merkezi kalıcı şekilde tekrardan İzmir olacaktı.¹³

2.a XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mentеше Sancağında Asayiş ve İç Güvenlik

Bir toplumun etnik, dini, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı kamu düzenini belirleyen önemli etkenler arasında sayılmakta, bu sebeple asayiş durumu kamu düzeni ile doğrudan ilgili olarak görülmektedir. Yukarıda vurgulandığı gibi çok dinli ve kültürlü bir yapısı olan Osmanlı imparatorluğunda XIX. yüzyıl büyük sorunların meydana çıktığı bir dönem olma özelliğini kazanmıştır. Uzun süreli savaşlar, kaybedilen topraklardan yapılan yoğun göçler, milliyetçilik hareketleri, Avrupa tarafından yapılan müdahaleler, ekonomik sıkıntılar, siyasi ve toplumsal hareketleri doğurmakla birlikte, ülke asayişine tesir eden adi olayların ortaya çıkmasına sebep olmaktaydı. Bilhassa kaybedilen topraklardan yapılan göçler, Anadolu'da nüfusun artmasına sebep olmuştu. Artan nüfus asayişini tehdit etmiş, bu nedenle devlet tedbirler alarak kamu düzenini sağlama yoluna gitmişti. Bu tedbirlerden birisi hapisanelerin inşa edilmesiydi. Ancak göç hareketleri aynı zamanda mahkûm sayısının artırmış bu yüzden hapisaneler yetersiz kalmıştır.¹⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, asayiş ve iç güvenlik meselesi, ülkenin en önemli sorunlarından birisi olarak yerini muhafaza etmekteydi. Nitekim 1878 tarihinden sonra ilan edilerek kısa süre sonra yürürlükten kaldırılan meşrutiyet deneyimini takiben patlak veren siyasi krizlerin yanı sıra, imparatorluk ekonomisi de iyi durumda değildi. Tarım

¹³ Feridun Emecen, "Aydın", *DİA*, IV, İstanbul, 1991, s.236-237.

¹⁴ Tanzimat'ın ilanından sonra başlayan yeni dönemde iç güvenlik meselesi önemini muhafaza etmekteydi. Bu tarihlerde iç güvenlik hususunda yaşanan gelişmeler için bkz. Musa Çadircı, "Tanzimatın İlanı Sırasında İç Güvenlik", *Tanzimat Sürecinde Türkiye'de Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, ss.133-153; İbrahim Yılmaz, "Selanik'te Asayiş ve Polis", *Hikmet Yurdu*, C.11, S.22, 2018, s.152-153; Saadet Tekin, "Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilâyeti Hapishanelerine Genel Bakış" *OTAM*, 24, Ankara, 2008, s.207.

üretiminin artırılması için alınan önlemlere rağmen kapitülasyonlar ve dış borçlar istenilen gelişimin sağlanamamasına sebebiyet veriyordu. İsyanlarla uğraşan devlet diğer yandan kıtlık, deprem, yangın, kuraklık gibi doğal afetlerle, toplum yapısını derinden etkileyen göçler ve salgın hastalıklarla baş etmeye çalışıyordu. Asayişsizlik meselesinin sonuçlarından birisi eşkıyalığın artışıydı. Nitekim, XIX. yüzyılın sonlarına doğru hazırlanan ve “*Muhâfaza-i Asâyîşe Müteallik Ba’zı Ma’rûzât*” adlı bir layihaya göre ülke genelinde asayişin sağlanması ve huzurun tesis edilmesi için alınacak temel önlemin eşkıyalığın engellenmesi olduğu vurgulanıyordu. Layihaya göre halkın eşkıyalık sebebiyle gördüğü zarar ödediği vergilerden çok fazlaydı.¹⁵

İmparatorlukta asayişin sağlanması için en büyük yükümlülük devlet görevlilerine ve yetkililerine düşmekteydi. Ancak bu tarihlerde taşradaki güvenlik güçleri asayişin sağlamakta yetersiz kalmaktaydı. 1878-1908 yılları arasında taşra güvenlik teşkilatında ülkenin tamamını kapsayacak şekilde hükümetin taşradaki egemenliğini geliştirmeye yönelik düzenlemeler yapıldı. Fakat bu dönemde polis teşkilatı yetersiz olup asıl sorumluluk jandarmaya havale edilmişti. Bununla birlikte asayişsizliğin daha fazla olduğu kırsal kesimde yeterli sayıda jandarma personeli mevcut değildi.¹⁶

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Aydın Vilâyeti, imparatorlukta asayiş sorununun en fazla görüldüğü yerlerden birisi haline gelmişti. Bu tarihlerde vilâyet yöneticilerinin uğraşmak zorunda olduğu problemler arasında eşkıyalık faaliyetleri ilk sıralarda yer alıyordu. Asayişin bozulmasına neden olan eşkıyalık ve benzeri faaliyetler vilâyetin özellikle batı sahillerinde yoğunlaşmıştı. Bu durumun temel sebepleri arasında yabancı sermayedarların bölgeye yatırım yaparak likiditelerini servete ve bu serveti yeni üretim metot ve teknikleriyle sermayeye dönüştürmeleriyle, sermaye karşıtı grup veya gelir düzeyi düşük kesimle aralarında çıkan çekişme önemli bir yer tutmaktaydı.¹⁷

¹⁵ Esat Aktaş-Hakan Yaşar, “Ordu Kazasında Asayiş Sorunları”, *OTAM*, S. 41, Ankara, 2017, s.3-4. Osmanlı devletinde 1878-1908 yılları arasında taşra güvenlik teşkilatında ülkenin tamamını kapsayacak şekilde merkezi hükümetin egemenliğini geliştirmeye yönelik düzenlemeler yapıldı. Bu dönemde polis teşkilatı yetersiz olup güvenliğin sağlanması jandarmaya havale edilmişti. Lakin kırsalda asayişin sağlayacak kadar jandarma mevcut değildi. Aktaş-Yaşar, *a.g.m.*, s.17.

¹⁶ Aktaş-Yaşar, *a.g.m.* s.17.

¹⁷ Cihan Özgün-Aysun Sarıbey Haykıran “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Zamanlarında Eşkıyanın Gölgesinde Bir Kaza: Kuşadası”, *History Studies*, Vol.4, Ankara, 2012, s.426; Cihan Özgün “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağında Eşkıyalık Hareketleri Üzerine

XIX. yüzyılın ikinci yarısının önemli devlet adamlarından birisi olan Midhat Paşa, Aydın valiliğine atandıktan sonra güvenliğin sağlanmasına önem göstermişti. Zira merkezî yönetim bu konunun üzerinde önemle durmaktaydı. Nitekim Yıldız sarayından Midhat Paşa'ya çekilen 28 Ağustos 1880 tarihli bir telgrafta Aydın vilâyetinde işlenen cinayetler sebebiyle vefat edenlerin sayısı soruluyor, yaşanan vakalarda yabancı devletlerin kışkırtmalarının olup olmadığı hakkında bilgi isteniyordu. Özellikle dağlık bir araziye sahip olan Aydın sancağında eşkıyalık ciddi sıkıntılara sebep oluyordu. Halk eşkıya korkusu sebebiyle incir zamanında evine çekiliyor ve bu durum hasadı olumsuz etkiliyordu. Hatta bazı yabancı girişimciler işçilerini korumak için silahlı kuvvet görevlendiriyorlardı Vilâyet yönetimi açısından iç güvenlik ve asayiş önemli bir kıstastı. Zira eşkıyalık hareketlerini bastıramayan valiler görevden alınmaktaydı. Fakat, alınan tedbirlere rağmen asayiş tam olarak sağlanamıyor, toplumsal düzen istenilen seviyeye çıkarılamıyordu.¹⁸

Aydın sancağı gibi sınır komşusu Mentеше sancağında coğrafi yapıdan dolayı eşkıyalık, yol kesme vb. asayiş ihlal edilen suçların işlenmesi için elverişli bir ortam mevcuttu. Sancağın kuzeyinde Mentеше dağlık kitlesini oluşturan Karıncalı, Gökbel, Madran, Beşparmak ve Çubuk sıra dağlarının yanı sıra arazinin %67'si ormanlarla kaplı olup, ormanlık ve kayalık alanlar eşkıyalar için sığınma ve saklanma avantajı sağlamaktaydı. Eşkıyalık faaliyetleri yazın ticaret ve tarımın hızlanmasıyla birlikte vurgun sağlamanın mümkün olması sebebiyle artmakta, kışın ise bu suçu işleyenlerin saklanma ve yaza hazırlanmakla mevsimi geçirmeleri nedeniyle azalmaktaydı.¹⁹

Mentеше sancağının coğrafi durumu aynı zamanda kara ulaşımını etkileyen önemli bir faktördü. Dağlık ve engebeli yapı sancakta deniz yolu ulaşımının artmasına sebebiyet vermiş ve bu durum limanların gelişmesini sağlamıştır. Sancak, coğrafi yakınlık nedeniyle özellikle Rodos Adası ile ticari

Gözlemler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör Sempozyumu*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, s.160-161; Bu telgraftan birkaç ay sonrasında ait bir belgede vilâyette artık güvenliğin sağlandığı ve yolcuların korkusuzca seyahat edebildiği vurgulanmaktadır. Özgün, *a.g.m.*, s.161; İlerleyen dönemlerde ülkede tesis edilen reji idaresiyle birlikte, asıl vazifeleri tütün vergisini toplamak olan reji kolcularının asayişle de sorumlu kılınmaları sonrasında kolcularla üreticiler arasında yaşanan sorunlar ve çatışmalar, ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Aydın vilâyetinde asayişin ihlalinde etkili olan diğer bir etken olarak görülebilir. Aktaş-Yaşar, *a.g.m.*, s.18.

¹⁸ Özgün, *a.g.m.*, s.161.

¹⁹ Talha Hızal, *Mentеше (Muğla) Sancağında Eşkıyalık*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s.19-21.

ilişkiler içine girmişti. Bu durumun merkez kaza Muğla ile Aydın arasının coğrafi açıdan ticarete elverişsiz olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Sancak kazaları arasında liman ticaretinde ön plana çıkan Fethiye’de bu sebeple kozmopolit bir sosyal yapı meydana gelmişti. Rumlar, Ermeniler, sürgünle gelen Kürtler, Yahudiler, Balkan muhacirleri, Rodoslular, Çingeneler, maden şirketinde görev yapan Fransızlar ve deniz aşırı ticaret yapan tüccarlar gibi unsurlar kazada bir arada yaşamaktaydı.²⁰

Ticari ve ekonomik yaşamın deniz ulaşımı avantajı nedeniyle hareketli olduğu sancakta, coğrafi yapı aynı zamanda mesleki dağılıma da etki yapmaktaydı. Tepe ve yamaçlarda yaşayan Rumlar nalbantlık, sarraflık, marangozluk, manifaturacılık ve ayakkabıcılık gibi işlerle uğraşırken, Türkler ise genellikle tarım ve hayvancılık yapmaktaydılar. Ekonomik faaliyetleri meşe palamudu işletmeciliği, tütüncülük, ormancılık ve hayvancılık yapan kırsal kesim için yazın yaylaya kışın sahile inmek esastı. Zanaatların yanı sıra denizaşırı ticarete söz sahibi olan Rumlar aynı zamanda coğrafi yapıdan faydalanarak yoğun miktarda kaçakçılık yapıyorlardı.²¹

XIX. yüzyılın başlarında Mentese sancağında asayiş ihlâl eden gruplar arasında özellikle zeybekler, konar-göçerler ve Yörükler ön plana çıkıyordu. Yörükler ve konar göçer gruplar daha ziyade savaş zamanlarındaki otorite boşluğundan istifade ederek eşkıyalığa giriyorlardı. Bilhassa Avrupa ticaretinin artmasından sonra bölgede faaliyet gösteren tüccarlar eşkıyalık faaliyetlerinden en fazla zarar gören kesimdi. En büyük isteklerinden birisi olan eşkıyalık ve asayişsizliğin önlenmesi konusunda başkente zaman zaman taleplerini iletiyorlardı. Nitekim eşkıyalık yapan şahıslar ve gruplarca Avrupalı tüccarların fidye maksatlı kaçırlması önemli bir meseleydi. Tüccar kaçırma hadiseleri daha ziyade İzmir ve Aydın’da yaşanmakla birlikte zaman zaman Mentese sancağında da görülüyordu. Sancakta sadece Aydın sınırında yoğunlaşan dağlık alanlarda değil, Akdeniz’e kıyısı olan Bodrum, Marmaris, Milas, Fethiye gibi kazalarda da kısmen eşkıyalık faaliyetleri ile karşılaşılıyordu. Sahil kısmında eşkıyalık yapanlar denizden istifade edip, adalara kaçmayı tercih ediyorlar, bazen limanlara inen şahısları dağa kaldırıyorlardı. Örneğin 1883 tarihinde Yörük Osman ve beraberindeki eşkıyalar Güllük limanını basıp 40 kişiyi dağa kaldırmışlar ve bir hafta Kazlık ormanında saklanarak fidye-i necatlarını alana kadar esirleri yanlarında

²⁰ Hızal, *a.g.t.* s.17.

²¹ Hızal, *a.g.t.*, s.17-18.

bulundurmışlardı. Bu olay üzerine Aydın valisi Ali Paşa görevden alınarak yerine Evkaf Nazırı Mehmed Kâmil Paşa vali vekili olarak atanmış, göreve gelir gelmez başladığı operasyonlarla birçok eşkiyayı ele geçirmişti.²²

Yeni vali Mehmed Kâmil Paşa atandıktan sonra kaleme aldığı bir raporunda sancaktaki genel durumu belirtmişti. XIX. yüzyılın sonlarına doğru sancağın içinde bulunduğu koşulları belirtmesi bakımından bu rapor önemli detaylar içermektedir. Mehmed Kâmil Paşa'ya göre sancakta asayişin sağlanması için gerekli önlemler alınmamıştır. Yolsuzluk had safhadadır. Memurlar vilâyetin büyüklüğüne oranla yeteneksiz, cahil ve ayrıca yetersizdir. Vilâyet dağlarında yaşayan konar-göçerler eşkiyaya yardım etmekte olup acilen iskanları lazımdır. Vilâyetteki kolluk kuvvetleri iyi durumda olmayıp, jandarma taburları asayişi sağlamada yetersiz kalmaktadır.²³

Konar-göçerlerin sebep olduğu asayiş problemleri, Aydın vilâyetine vali olarak atanan mülki idarecilerin uğraştığı en önemli sorunlardan birisiydi. Bu sorunla uğraşılırken izlenen yöntemlerden birisi Mehmed Kâmil Paşa'nın raporunda vurguladığı gibi aşiretlerin iskân edilmesi idi. Aşiretleri yaylak ve kışlaklar arasında sürekli yer değiştiriyorlardı. Bu hareketlilik asayişi etkilemekle birlikte aynı zamanda ağnam vergisinin toplanamamasına sebebiyet vermekteydi. Devlet, taşrada merkezîyetçi yapıyı kuvvetlendirmek, huzuru sağlamak ve asayişsizliği ortadan kaldırmak için zaman zaman iskân yöntemine başvuruyordu. Örneğin 1883 tarihinde Aydın vilâyeti sancaklarında 6712 haneye 31.505 kişi iskân edilmişti. Menteşe sancağında bu rakam 134 hanede 714 kişiydi.²⁴

Mehmed Kâmil Paşa'nın valilik yaptığı tarihlerde sancak dahilinde mevcut olan olumsuz durumla birlikte sancak açısından suç oranının yükseldiği asıl tarihler I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan İtalyan işgali ve Milli Mücadele süreçleri olmuştu. Bu tarihlerde yaşanan savaş ve işgalin getirdiği kaos ortamı asayişi ortadan kaldırmıştı. Sancak İtalyan işgaline uğramış, Kuvâ-yi Milliye adına çalıştıklarını ileri süren çeteler, Menteşe sahil kasabalarını işgal etmek isteyen Rum çeteleri ve İtalyanlar, Aydın bölgesinde faaliyet gösteren ancak Menteşe yöresini geri bölge olarak gören efe ve zeybek

²² Hızal, *a.g.t.*, s.24-26.

²³ Hızal, *a.g.t.*, s.26.

²⁴ Erdoğan Keleş "Aydın Vilâyetinde Aşiretlerin İskânı ve Sorunlar, (19.Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 48, Konya, 2020, s. 220 223-224.,228 vd.

grupları gibi çeşitli unsurlar asayiş sorunlarına sebep olmuştu. I.Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Anadolu'da işgal edilen yerlerde TBMM. hükümetinin kontrolü tam olarak sağlayamaması eşkıya grupları ile çetelerin serbest faaliyet göstermelerine sebebiyet vermişti. Bu tarihler arasında gasp, adam kaçırmaya, soygun gibi eylemlerle karşılaşılıyordu. 1921 tarihinden sonra TBMM hükümetinin Batı Anadolu'da kontrolü ele alması ve düzenli orduya geçişle bölgede çetecilik ve eşkıyalık yavaş yavaş azalarak zamanla ortadan kaldırılmıştı.²⁵

3. H.1293-1297/M.1876-1880 Tarihli Aydın Vilâyeti Suç Cetvelleri

Önceki bölümlerde belirtildiği gibi, Osmanlı imparatorluğunun son döneminde suçları takip edebilmek ve failere dair verileri toplu halde görebilmek amacıyla bir takım rakam ve istatistikleri içeren belgeler hazırlanmaktaydı. Genel olarak *suç cetveli* adı verilen bu belgeler içeriklerine göre ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan ilki cinayet suçlarının mahalli, failerin ismi ve suçun detayları gibi bilgileri içeren *vukuât-ı cinâiyye cetvelleri*, ikincisi ise vilâyet dahilinde gerçekleşen tüm suçları ve failerin niteliklerini rakamlarla veya toplu halde içeren *cerâim-i umûmiye* cetvelleridir. Her iki tür cetvelde kronolojiye pek dikkat edilmediği görülmektedir.²⁶

İmparatorluktaki diğer bölgeler gibi idari sınırları dahilinde işlenen suçlar ve bu suçların failerine dair cetvellerin tutulduğu vilâyetlerden birisi Aydın vilâyetidir. Osmanlı arşiv kataloglarında Aydın vilâyetinde çeşitli tarihlerde tutulmuş suç cetvelleri bulunmaktadır. Bu cetvellerden (veya esâmi defterlerinden) birisi incelememizin konusunu teşkil eden cetvel olup, M.1876-1880 tarihlerini içermektedir. Söz konusu cetveller Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde Yıldız Umumî Evrakı fonunda 3-32-1 koduyla "*Menteşe Bidâyet Mahkemesinde Görülen Cinâyet Muhâkemelerini Gösterir Defter ile 1293-1297 Döneminde Aydın'da Vuku' Bulan Cürm ve Cinâyetden Dolayı Mahpus Bulunan Suçluların Esâmi Defteri*" olarak kayıtlıdır. İlk cetvelde

²⁵ Bayram Akça, "Millî Mücadele Döneminde Mentese Sancağında Emniyet ve Asayiş Sorunu", *Belgi*, S.20, Denizli, 2020, s.2393-2396.

²⁶ Fatih Öztöp, "Suç Çetvellerine Göre Osmanlı Devletinde Adam Öldürme Suçu: Aydın Vilâyeti Örneği (1908-1916)", *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3, 2015, s.75; Aydın Vilâyetinde aynı tarihlerde işlenen suçlara dair başka bir çalışma ise aynıyât defterleri ışığında hazırlanmıştır. Çalışma için, Ertan Gökmen-Ömür Yazıcı Özdemir, *Aydın Vilâyetinde Suç ve Ceza (1866-1877): 812 Numaralı Ayniyat Defteri*, Libra Kitap, İstanbul, 2016.

vilâyetin üç sancağını teşkil eden İzmir, Aydın ve Saruhan sancağında işlenen suçlar ve failer hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁷ Aynı dosya içinde bulunan ve 3-32-2 fon koduyla numaralandırılmış olan diğer suç cetveli veya esami defteri ise katalog kaydında bahsedildiği üzere Menteşe Sancağı Bidayet Mahkemesi tarafından hazırlanmış olup sadece Menteşe sancağına aittir.²⁸

Söz konusu suç cetvelleri 1864 tarihinde yürürlüğe giren Vilâyet Nizamnâmesi doğrultusunda kaza, sancak ve vilâyet merkezlerinde kurulan Nizamiye Mahkemeleri'ne yansıyan adli vaka ve davalar doğrultusunda oluşturulmuştur. Defterin hazırlanma sebebi ise 1880 tarihinde Aydın valiliğine atanan eski sadrazam Midhat Paşa tarafından 22 Ağustos 1876 ile 16 Eylül 1880 tarihleri arasında vilâyet dahilinde meydana gelen suçlar ve bu suçlardan dolayı mahkûm, maznun (zanlı) ve müttehem (suçlu) olanların isimlerinin tespit edilmesine dair Aydın, İzmir, Saruhan ve Menteşe sancakları Nizamiye Mahkemelerine verilen talimattır. Bu talimat neticesinde söz konusu cetveller veya esami defterleri hazırlanarak İzmir'e ulaştırılmış, daha sonra Midhat Paşa tarafından Yıldız sarayındaki Mâbeyn-i Hümâyûn'a gönderilmiştir. Cetvellerde içerik olarak 1876-1880 tarihleri arasında Aydın vilâyetinde işledikleri suçlardan dolayı cezalandırılanlarla birlikte, *müttehem* yani bir suç isnadıyla zanlı olan şahısların isimleri, işledikleri suçlar ve bazılarına verilen cezalar yer almaktadır. Defterde işlenen suçlar bazen sadece mağdurun, bazen ise suçun mahiyeti verilerek yazılmıştır.²⁹

Cetvellere göre Aydın vilâyetinde 1876-1880 tarihleri arasında hükümlü ve zanlılar tarafından işlenen suçlar katl, eşkıyalık ve yol kesme, hırsızlık, tecavüz, gasp, yaralama, hâne basma, yataklık, teşhir-i silah, dağa adam kaldırma, katl kastında bulunma (cinayete teşebbüs), sahtekârlık, kalpazanlık, soygun, cinayete yardım, orman yakma, harman yakma, bir yeri yakma (ihrâk), hane kundaklama, darp, posta gaspı, serserilik, rüşvet, suikast, hapisten firar, ortadan kaybolma ve barut kaçırma gibi türlere ayrılmaktadır.³⁰

²⁷ BOA.Y..PRK.UM..3-32-1/2-17.

²⁸ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1-6.

²⁹ Adem Korkmaz, "Aydın Vilâyeti'nde Meydana Gelen Adli Vakalar ve Bu Suçlara Karışan Suçlulara Dair Bazı Sayısal Veriler", *Tarih Dergisi*, S.65/1, İstanbul, 2017, s.121-122.

³⁰ Korkmaz, *a.g.m.*, s.126-128.

4.1876-1880 Tarihli Mentеше Sancağına Ait Suç Cetveli

Yukarıda vurgulandığı gibi, 1876-1880 tarihleri arasında İzmir, Saruhan ve Aydın sancaklarında işlenen ve mahkemeye yansıyan suçlar hakkındaki cetvel veya defterin yer aldığı arşiv dosyasında, 3-32-2 numarasıyla kodlanmış başka bir defter ve aynı koda sahip bir belge bulunmaktadır. Aydın valisi Midhat Paşa tarafından mühürlenerek Yıldız sarayındaki mabeyne gönderilen H.17 Şevval 1297/R.10 Eylül 1296/M.22 Eylül 1880 tarihli belgede söz konusu cetvelin hazırlanmasından bahsedilmektedir. Belgede H.1293/M.1876 ile H.1297/M.1880 tarihleri arasında Aydın vilâyetinde "...cünhâ ve cinayetle mahkûm ve mütttehem olanlarla maznûn-aleyh bulunan eşhâsa dair İzmir ve Saruhan ve Aydın sancakları mehâkimiyle mahkeme-i istinâf-ı vilâyetden virilen defâtir üzerine tanzîm kılınan bir kıt'a defter" in R.4 Eylül 1296/ M.16 Eylül 1880 tarihinde cevap arızası ile takdim edildiği vurgulanmaktadır. Belgenin devamında "...kuyudât-ı atîkasının adem-i intizâmıyla beraber müllhak kazâlarının ekserisine henüz telgraf yapılamamış olmasından dolayı kolaylıkla muhâbere olunamayan Mentеше sancağından matlûb olan defter ol-vakt yetişdirilememiş olduğu halde çend def'a olan tekîd üzerine bu kere bi'l-vürûd aynen ve leffen marûz-ı huzûr-ı âlîleri kılınmış olmağla..." ifadelerine yer verilmiştir.³¹

Belgede yer alan ifadelerden İzmir, Aydın ve Saruhan sancaklarına ait verilerin daha önce gönderildiği, Mentеше sancağındaki kayıtların düzensizliği ve bazı kazalara telgraf hatlarının ulaşmaması nedeniyle belirtilen tarihler arasındaki suçlu, mahkûm ve maznunlara dair verilerin gönderilmesinin geciktiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle vilâyetin üç sancağına (İzmir, Saruhan, Aydın) ait rakamları içeren defterin dışında Mentеше sancağına ait başka bir cetvel veya esami defteri hazırlanmış ve daha sonra gönderilmiştir. Muhtemelen bu nedenle söz konusu cetvel veya esami defteri aynı arşiv dosyasında 3-32-2 numarasıyla ilk cetvelden farklı olarak kodlanmıştır.³²

Mentеше sancağına ait olan 3-32-2 numaralı cetvelin içeriğine geldiğimizde, ilk olarak sayfalarına Latin rakamları ile numara verildiği görülmektedir. Ancak, bu numaralandırmada yanlışlık mevcuttur. Bu nedenle yeni bir numaralandırılmaya gidilerek her sayfa yeniden numaralandırılmış ve cetvelin toplam sayfa sayısı 6 olarak belirlenmiştir.

³¹ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

³² BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1-6.

Cetvelin ilk sayfasında “*Menteşe Sancağı Bidâyet Mahkemesi*” başlığı görülmektedir. Başlığın altında “*Mahkemelerine Bakılmış Olan Ashâb-ı Cinâyâtın Aded ve Esâmi ve Cürm ve Cezâlarıyla Bidâyet-i Tevkiî ve Müdded-i Mahkûmiyetlerini Mübeyyin Defterdir*” ibarelerini içeren alt başlıktan sonra verilere geçilmektedir. Bu sayfadaki veriler *Menteşe Bidayet Mahkemesi*’nce tutuklanan ve cezalandırılan 45 hükümlünün isimleri, tevkîf edildikleri tarih, aldıkları ceza, ceza süreleri, suçlarının çeşidi ve ceza aldıktan sonraki durumlarını (fırar, ölüm, tahliye, dosyanın mahkeme heyetine intikâli vb.) içermekte olup “*Aded-i Mahkûmîn/ Bidâyet-i Tevkiî/ Müdded-i Mahkûmiyet/ Nev’-i Cezâ/ Nev’-i Cürm/ Mülâhaza*” olmak üzere beş başlık altında ayrı ayrı yazılmıştır. Sayfanın en altında bulunan *yekûn* ibaresinin yanında ise sayfada ismi geçen hükümlü sayısının toplamına yer verilmiştir.³³

Cetvelin veya defterin 2. sayfası “*Mahkemelerine Bakılan Ashâb-ı Cinâyâtdan Olub Tebrîye-i Zimmetleriyle Tahlîye-i Sebillerine Hükm Edilen Eşhâsın Aded ve Esâmi ve Târih-i Tevkiî ve Tahlîyelerini ve Azv Olunan Cerâimi Mübeyyindir*” başlığı ile başlamaktadır. Başlığın altında sancak mahkemesince çeşitli suçların isnadıyla tutuklanan, ancak yargı süreci sonrasında beraat ederek tahliyelerine karar verilen kişilerin isimleriyle birlikte haklarındaki diğer detaylar mevcuttur. Veriler yine “*Târih-i Tevkiî /Târih-i Tahlîye/ Nev’-i Cürm/ Esâmi-yi Eşhâs/ Mülâhazât*” olmak üzere beş başlık altında toplanmış ve en altta “*yekûn*” ibaresiyle sayfada ismi bulunan kişi sayısının toplamına yer verilmiştir. Ayrıca sayfanın en altında R.2 Eylül1296/M.14 Eylül 1880 tarihiyle “*Muhâkemelerine bakılmış olan bunlardan ibâretidir*” ifadesi ve *Menteşe Bidâyet Mahkemesi*’ne ait mühür sureti yer almaktadır.³⁴

3. sayfaya gelindiğinde burasının “*İstintâklarına Bakılmış Olan Ashâb-ı Cinâyâtın Aded ve Esâmi ve Nev’-i Cürm ve Tarih-i Tevkiîleriyle İşlerinin Ne Dereceye Getürülebildiğini Mübeyyin Defterdir*” başlığı ile çeşitli suç isnatları nedeniyle tutuklanarak sorgulanan, ancak henüz bir mahkemeye çıkarılmamış ve ceza almamış zanlıların isimleri ve diğer detaylara ayrıldığı görülmektedir. Bu veriler diğer sayfalarda olduğu gibi yine “*Tarih-i Tevkiî/Evrâkının Hey’et-i İthâmîyeye İrsâli Tarihi/ Nev’-i Cürm/ Mülâhazât*” olmak üzere dört başlık altında toplanmıştır. 3. sayfadan başlayan bu kısım 5.sayfada sona ermektedir. 5.sayfanın altında yine “*yekûn*” ibaresiyle zanlı

³³ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1; Defterin bütün sayfalarında en sağda ve başta “*Aded-i Eşhâs*” adlı bir başlık bulunmakta, ancak bu başlığın boş bırakıldığı görülmektedir. BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1-5.

³⁴ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2.

sıfatıyla mahkemeye çıkarılmayı bekleyen kişilerin toplam sayısına yer verilmiştir. Ayrıca yine 5. sayfada diğer sayfalardan farklı olarak defterdeki bütün mahkûm, beraât eden ve mahkeme sürecini bekleyen zanlı sayısının toplamı verilmiştir. Burada diğer toplamlardan farklı olarak “*Cem’ân Yekûn*” ibaresi ile “*Cezâlarına hükm olunan*” kişilerle “*Berâet-i zimmetlerine hükm olunan*” ilk iki grubun sayıları ayrı ayrı belirtilmiştir. Bu iki grup için ayrıca yanda “*Muhâkemelerine bakılmış olan*” şerhine yer verildiği görülmektedir. En altta ise “*İstintâklarına bakılmış olan*” ifadesinin yanında henüz mahkemeye çıkarılmamış olan zanlı sayısını belirten rakam mevcuttur. Daha sonra üç gruptaki rakamlar toplanmıştır. Yapılan toplamla cetveldeki kişi sayısı olarak 171 rakamı verilmiş ve sayfa mahkemenin mührüyle mühürlenmiştir. Ancak genel toplamda bir yanlış yapıldığı görülmektedir. Nitekim üç gruba ait rakamlar toplandığında esas kişi sayısı 181 olmalıdır. Defterin 6. ve son sayfası ise boş bırakılmıştır.³⁵

1876-1880 tarihli Mentese sancağı suç cetvelinde suçlar genelde ismen belirtilmekle birlikte, alt alta aynı suçun yer aldığı kısımlarda benzerliği belirtmek için “*kezâ*” ifadesi kullanılmıştır. *Mûlahâza* başlıklı kısımlarda görülen benzer durumlar için ise “*bu dahi*” ifadesiyle yine durum benzerliği belirtilmiştir. Ayrıca hükümlülerle, cezasını çekip tahliye olanların tevkîf ve tahliye tarihleriyle, zanlı olarak sorguları yapılanların tevkîf tarihleri ve evraklarının mahkemeye geldiği tarihlerde görülen benzerlik durumu da “*m* (a)” harfi ile vurgulanmıştır. Bu işaretle bazen ay, yıl gün, bazen ay, yıl, bazen ise sadece yıl benzerliklerine atıf yapılmıştır.³⁶ Cetvelde veya defterde aynı suçu işleyen birden fazla şahıs var ise bu durumda önce suçun ilk failinin ismi yazılmış, daha sonra ona yardım eden kişiler “*refiki*” ve “*diğer refiki*” olarak, bazen ise sadece “*diğeri*” ifadesiyle kayıtlara geçmiştir.³⁷ Ayrıca defterde üçüncü kısımda zanlı olarak sorgu altına alınan, ancak henüz mahkemeye çıkarılmaya kişilerden bazılarının durumları “*kararnâmesi derdest-i tanzîm*” ifadesi ile belirtilmiştir.³⁸

1876-1880 tarihli Mentese Sancağı suç cetvelinde suç işlediği yargılama sonrasında sabit olup ceza alan 45 kişi, suç isnadıyla tutuklanan ancak mahkemeleri yapıldıktan sonra serbest bırakılan 25 kişi, bir suç nedeniyle tevkîf edilip sorguları yapılan ancak henüz mahkemeye

³⁵ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/3-6.

³⁶ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1-5.

³⁷ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/3-6.

³⁸ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1-6.

çıkarılmayan 101 kişinin ismi bulunmaktadır. Böylece cetvelde toplam 181 kişiden ibaret olan hükümlü, tahliye edilmiş kişi ve mahkeme sürecini bekleyen zanlı sayısı ile karşılaşmaktadır.³⁹ Yapılan incelemede sancak dahilinde işlenen suçlar ve bunların faileri hakkında daha net ve belirli sonuçlar elde edebilmek amacıyla ağırlıklı olarak cetvelde mahkûm edilip ceza alanlar (45 kişi) ve suç isnadıyla tutuklandıktan sonra yargılanarak tahliye edilenlerden oluşan (25 kişi) 80 kişilik iki grubun ele alınması uygun görülmüştür. 101 kişilik üçüncü grubu oluşturan mahkemesi görülmemiş zanlılara ait örneklere, işlenen suçlarla karşılaştırma yapabilmek ve diğer bazı hususlar için yer yer değinilmiştir.

4.1876-1880 Tarihli Suç Cetveline Göre Mentеше Sancağında Suçlar

a.Cinayet

Yukarıda kısaca değinildiği üzere, 1858 tarihli Cezâ Kanûnnâmesi'ne göre işlenen suçlar arasında ağırlığına göre ilk sırada bulunan cinayet veya katl suçu, işlenişindeki kasta göre derecelendirilmekteydi. Örneğin 1876-1880 tarihli cetvelerde, Aydın vilâyeti sancaklarında işlenen katl suçlarına bu derecelendirmeden hareketle idam ve 3-15 yıl arasında değişen kürek cezaları verildiği görülmektedir.⁴⁰

Menteşe Sancağına ait suç cetvelinde yargılama neticesinde suçları sabit olarak cezalandırılan hükümlüler arasında cinayet işleyenler ilk sırada gelmekte olup hükümlü listesi bu suçu işleyenlerin ismiyle başlamaktadır. Mahkeme tarafından davaları görülen 45 kişiden 27'si cinayet suçundan hüküm giymiştir. Zanlı sıfatıyla tevkif edilen, ancak daha sonra suçsuz bulunarak serbest bırakılan 25 kişilik ikinci grup içinde ise cinayet suçunun isnat edildiği bir kişiye rastlanmamaktadır. Cetvelde "katl" olarak kaydedilen cinayetin, "müteammiden" yani kasıtlı, bilerek-tasarlayarak, "min gayr-ı taammüd" kasıt taşımayan ve "muavenet-i katl" cinayete yardım yapma üzere üç farklı şekilde işlendiği belirtilmektedir. Cinayet işleyen 27 kişiden 4'ü bu suçu taammüden, 13'ü min gayr-ı taammüden, 10'u ise muavenet-i katl olmak suretiyle işledikleri için hüküm giymişlerdir.⁴¹ (Tablo-I)

³⁹ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1-6.

⁴⁰ Korkmaz, a.g.m., s.124.

⁴¹ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

Cinayet işleyen 27 kişi içinde “*bidâyet-i tevkîf*” yani tutuklanma tarihi olarak en erken tevkîf edilen şahsın H.10 Safer 1288/M.1 Mayıs 1871 tarihiyle ikinci dereceden cinayet suçu işleyen Abdil oğlu Hüseyin olduğu görülmektedir. Ancak bu tarih defterin kapsamı gereken H.1293-1297/M.1876-1880 tarihinden öncesine denk gelmektedir. Bu durum daha önce belirtildiği gibi suç cetvellerinde kronolojiye pek dikkat edilmediğini göstermektedir. Ayrıca kasıt gözeterek işlediği cinayet sebebiyle idam cezası alan Nizam Mehmed’le, cinayete yardım nedeniyle 8 yıl kürek cezası alan Komakoğlu Hüseyin’in tevkîf tarihleri, H.17 Zilhicce 1290/M.5 Şubat 1874 olarak görülmektedir. Cinayet hükümlüleri arasında son tevkîf tarihi ise kasıtlı cinayet suçu ile idam cezası alan Alim’in isminin yanında görülen H.Gurre-i Zilkade 1295/M. 27 Ekim 1878 tarihidir.⁴² (Tablo-1)

Cetvele göre cinayet suçu içinde en ağır derece olan kasıt gözeterek işlenme sebebiyle 4 kişiye idam cezası verilmiştir. Bu şahıslar Arabaoğlu Ahmed, Kör Ahmed, Alim ve Nizam Mehmed isimli şahıslar olup hepsinin Müslüman oldukları görülmektedir. Cinayet suçunda ikinci derecede bulunan, yani kasıt gözetmeden işlenen cinayetten hüküm giyen 13 kişiden ise 11’i Müslüman olup, bu grupta Hacı Yorgi ve Marmarisli Yani örneğiyle 2 gayrimüslime rastlanmaktadır. Müslüman hükümlülerden Kerimoğlu Ali, “*refiki*” sıfatıyla Demirci Mustafa isimli şahısla ortak biçimde cinayet suçu işlemiştir. Kerimoğlu Ali ve Demirci Mustafa ile aynı suça iştirak etmiş olan Kasaboğlu Hüseyin ise bu iki kişiden farklı olarak cinayete yardım suçu nedeniyle ceza almıştır. Kasıtlı olmayan cinayet suçunu işleyenlerin hepsi 15’er sene kürek cezasına çarptırılmışlardır.⁴³ (Tablo-I)

Menteşe Bidâyet Mahkemesi tarafından yargılamaları yapılarak hüküm giyen cinayet suçluları arasında ikinci sırada muavenet-i katl, yani cinayete yardım edenler yer almaktadır. Bu kişilerin sayısı 10 olup, cetvelde “*diğeri-diğer refiki*” gibi ibarelerle ifade edilmişlerdir. Bu şahıslardan olan Kasaboğlu Hüseyin örneğinde görüldüğü üzere, cinayete yardım suçunu işleyenler kasıtlı ve kasıt gözetmeden işledikleri bu suçtan hüküm giyen 12 kişiye yardım etmişler ve daha az ceza almışlardır. Örneğin kasıt olmadan işlediği cinayet suçu nedeniyle 15 sene kürek cezası alan Arabacı Mercan’a yardım etmiş olan refiki Kör Mercan, diğer refiki Deveoğlu Mustafa Ali ve

⁴² BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

⁴³ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

diğeri suç ortağı Durmuş'a 5'er yıl kürek cezası verilmiştir. Bu şekilde 5 yıl kürek cezası alan hükümlü sayısı 4'tür. Diğer cinayete yardım suçluları arasında en ağır cezayı alan Komak (Koçak?) oğlu Hüseyin'e ise 8 yıl kürek verilmiştir. Aynı suçtan ceza alan diğer hükümlülerden 2 kişi 7'şer yıl, 2 kişi 4'er yıl kürek cezasına çarptırılmışlardır. Bu ceza oranlarının işlenen cinayetin ağırlığı ve yardım şekline göre değiştiği anlaşılmaktadır. Cinayete yardım edenlerin hepsi Müslüman olup içlerinde idam hükümlüsü Zabtiye Memiş gibi kolluk kuvveti mensubu bir kişiye rastlanmaktadır.⁴⁴ (Tablo-I)

Cinayet suçu işleyen hükümlülerden bazılarının ceza aldıktan sonraki durumları cetvele kaydedilmiştir. Buna göre bazıları kaldıkları hapis hânedan firar etmişlerdir. Bu firarlar onları kanun kaçağı durumuna düşürmektedir. Muhtemelen gibi saklanmayı tercih edebilecekleri gibi, yukarıda belirtildiği diğer kanun kaçaklarının yolunu takip ederek dağlara çıkıp iç güvenlik ve asayiş açısından sorun haline gelmeleri mümkündür. Söz konusu hükümlülerden ikinci dereceden cinayet işleyen Hacı Yorgi, H.3 Ramazan 1293/M.22 Eylül 1876 tarihinde Muğla Hapishânesi'nden firar etmiştir. Aynı suçu işleyen Kerimoğlu Ali ile suç ortağı Demircioğlu Mustafa ve onlara yardımdan hüküm giyen Kasaboğlu Hüseyin ise Hacı Yorgi'den iki ay önce, H.8 Receb 1293/ M.30 Temmuz 1876 tarihinde firar etmişlerdir.⁴⁵ (Tablo-I)

Cinayet hükümlüleri arasında yaşanan firarlar bu örneklerle sınırlı değildi. Nitekim, Arabacı Mercan'a yardım ettikleri için 5'er yıl kürek cezası alan Deveoğlu Mustafa Ali ve Durmuş isimli hükümlüler H.8 Receb 1294/M.19 Temmuz 1877 tarihinde birlikte firar etmişlerdi. Aynı gün firar eden bir başka hükümlü ise 15 yıl kürek cezası alan Ayazoğlu Halil'dir. Firarlarla birlikte bazı hükümlülerin cezalarını çekmekte iken vefat ettikleri görülmektedir. Nitekim kasıtlı olmayan cinayet suçundan hüküm giyerek 15 sene kürek cezası alan Arabacı Mercan, H.3 Şevvâl 1293/M.22 Ekim 1876 tarihinde tevkîf edilmiş, R.18 Mart 1295/M.30 Mart 1879 tarihinde cezasını çekmekte iken vefat etmişti. Aynı suçtan hükümlü Köseoğlu Ali ise, R.22 Kanûn-ı evvel 1295/M.3 Ocak 1880 tarihinde yine hapis hânedan iken vefat etmişti. Köseoğlu Ali'nin tevkîf tarihi H.20 Receb 1294/M.31 Temmuz 1877 idi. Bu bakımdan tevkîf edilmesinden vefatına kadar 3 yıl 6 ay hapis hânedan kaldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir cinayet hükümlüsü Molla Ahmedoğlu Halil R.8 Mart 1295 tarihinde hapis hânedan hayatını kaybetmişti. H.3

⁴⁴ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

⁴⁵ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

Cemâziyülevvel 1295/M.5 Mayıs 1878 tarihinde tevkîf edilerek kasten cinayet işleme suçundan idam cezasına çarptırılan Araboğlu Ahmed ve aynı suçtan hüküm giyen Kör Ahmed'le, cinayete yardım suçundan 7 yıl kürek cezası alan Zabtiye Memiş, H.7 Rebiülâhir 1296/M.31 Mart 1879 tarihinde birlikte hapishaneden firar ettikleri esnada kolluk güçleri ile girdikleri çatışmada yaralanarak (*mecrûhen*) vefat etmişlerdi. Firar ve vefatlarla birlikte yalnızca bir cinayet hükümlünün cezasını tamamlayarak tahliye edildiği görülmektedir. Tevkîf tarihi olarak H.17 Zilhicce 1290/M. 5 Şubat 1874 tarihi kayıtlı olan ve cinayete yardım suçundan 8 yıl hüküm giyen Komakoğlu Hüseyin cezasını tamamladığı için (*ikmâl-i müddetle*) serbest bırakılmış, ancak cetvelde tahliye tarihi belirtilmemiştir.⁴⁶ (Tablo-I)

Görüleceği üzere Muğla Hapishânesi'nde cinayet suçuyla yatmakta olan 27 cinayet ve hükümlüsünden 7'si firar etmiş, firar etme girişiminde bulunan 2 idam ve 1 cinayete yardım hükümlüsü kolluk kuvvetleriyle girdikleri çatışmada öldürülmüşlerdir. Cezalarını çekmekte olan 3 mahkûm ise doğal yollarla vefat etmiştir. Sadece 8 yıllık kürek cezasını tamamlayan bir kişi tahliye edilmiştir. Cinayet nedeniyle tevkîf edilip mahkemeye çıkarılan, ancak suçsuz bulunarak beraat eden herhangi bir kişiye rastlanmamıştır. Cetveldeki son grubu teşkil eden mahkemeye çıkarılmamış zanlılar arasında ise çok sayıda cinayet, cinayete yardım, cinayet işleyen kişileri saklama vb. suçlarla itham edilen kişi bulunmaktadır.⁴⁷ (Tablo-I)

b. Hırsızlık (Sirkât)

Hırsızlık (sirkât), daha önce vurgulandığı üzere Osmanlı uygulamasında darp suçu gibi, şekli ve yerine göre cünhâ kategorisinde değerlendirilebilen bir suç olduğu için, belirli şartlarda işlenirse cinayet olarak değerlendirilmektedir. Bu şartlar, gece vakti işlenmesi, iki veya daha fazla şahıs tarafından gerçekleştirilmesi, faillerden biri veya birkaçının silahlı olması, bir ev yahut müstemilatna veya bir odasına, içinde insan olan her bir mahalle duvar delerek, merdiven dayayarak, kapı kırarak veya kilidi bir aletle açarak girilmesi, devlet memuru kılığı veya sahte emirle vaka mahalline girilmesi ve silah teşhir ederek işlenmesi gibi çeşitli şartlardır.⁴⁸

⁴⁶ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

⁴⁷ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

⁴⁸ Öztop, *a.g.t.*, s.138-139.

1876-1880 tarihli Menteşe Sancağı suç cetvelinde hükümlülerin isminin bulunduğu ilk grupta cinayetten sonra bu suçu işleyen hükümlülerin ismine yer verilmiştir. Cetvele göre, 45 kişiden oluşan ilk grupta, sirkât yani hırsızlık suçunu işleyen 11 hükümlü bulunmaktadır. 11 hükümlü içinde yalnızca 2 kişi birlikte, diğer 9 kişi ise bireysel olarak bu suçu işledikleri için cezalandırılmışlardır. Ortak şekilde hırsızlık yaptıkları nedeniyle H.6 Zilhicce 1293/M.23 Aralık 1876 tarihinde tevkîf edilen Mamaoğlu? Hasan Hüseyin ve refiki sıfatıyla Gümüş Osman 4'er yıl kürek cezasına çarptırılmışlardır. Cetveldeki bütün sirkât suçluları ise 7 ila 3 yıl arasında değişen hapis cezaları almışlardır. 7 yıl ceza alan hükümlü sayısı 2, 5 yıl alan 2, 4 yıl alan 3, 3 yıl kürek cezası alan 4 hükümlü bulunmaktadır. Sirkât suçu sebebiyle ceza alanlar arasında sadece H.1 Rebiülevvel 1295/M.5 Mart 1878 tarihinde tevkîf edilen Kıbtî Süleyman isimli şahsın etnik kimliği vurgulanmıştır. 11 hükümlü içinde yalnızca H.27 Safer 1292/M.4 Nisan 1875 tarihinde tevkîf edilen Haytaoğlu Hüseyin cezasını tamamlayarak tahliye edilmiştir.⁴⁹ (Tablo-I, II)

Menteşe sancağı suç cetvelinde ikinci grubu teşkil eden, yani suç isnadıyla mahkemeye çıkarılıp yapılan yargılama sonucunda beraat eden 25 kişilik grupta, yöneltilen suç isnatları arasında sirkâtın ilk sırada geldiği görülmektedir. Nitekim bu grupta sadece 1 kat'-ı tarik ve 1 hetk-i ırz vakası mevcut olup, geriye kalan 23 kişinin bu suç nedeniyle tevkif edildikleri görülmektedir. Bu grupta hükümlülerde olduğu gibi tekil örneklerin yanı sıra, 2 ila 5 kişiden oluşan grupların varlığına rastlanmaktadır. 5 kişiden oluşan 2, 3 kişiden oluşan 2, 2 kişiden oluşan 1 grup mevcut olup, geri kalan 5 kişi bireysel olarak yargılanmış ve beraat etmiştir. Bu grupları oluşturan bazı şahıslar arasında yakınlık ilişkilerinin varlığı dikkat çeken diğer bir husustur. Bunlar, Keloğlu Halil ve Keloğlu Mehmed'le birlikte, amcasının oğluyla tutuklanan Kaçaroğlu Mehmed'dir. Cetvelde son grubu oluşturan mahkemeye çıkarılmamış zanlılar arasında ise cinayet ve benzeri suçları işleyenler gibi, yine çok sayıda sirkât zanlısının ismi ile karşılaşılmaktadır.⁵⁰ (Tablo-III)

Sirkât zanlılarının kimliklerine gelindiğinde 23 kişiden 22'sinin Müslüman, sadece 1'isinin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Müslüman zanlılar arasında Arab Emin, Muhâcir Edhem, Muhâcir Receb ve Deveci Mustafa gibi etnik kimlik, sosyal sınıf ve meslekleri açıkça belirtilen zanlılar

⁴⁹ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

⁵⁰ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2, 3, 5.

mevcuttur. Lakaplarından göçmen oldukları ve sancağa sonradan geldikleri anlaşılan Muhâcir Receb ve Muhâcir Edhem önce H.27 Rebiülevvel 1296/M. 21 Mart 1879 tarihinde tevkîf edilmişler, yargılanarak beraat ettikten sonra H.14 Rebiülâhir 1296/M. 20 Nisan 1879 tarihinde serbest bırakılmışlardır.⁵¹ Muhâcir Receb ve Muhâcir Edhem'in Rumeli göçmeni olmaları ve tarihte 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Balkanlar'dan göç ederek Mentеше Sancağına yerleşmeleri muhtemeldir. (Tablo-III)

Menteşe Bidâyet mahkemesi tarafından hırsızlık töhmetiyle yargılanan, ancak beraat eden zanlılardan, Keloğlu Halil ve Keloğlu Mehmed isimli muhtemelen akraba veya kardeş olan şahısların, aynı suçtan iki defa tevkîf edilip mahkemeye çıkarıldıkları görülmektedir. İlk örnekte ayrı ayrı tevkîf edilen Keloğlu Halil ve Keloğlu Mehmed, H.3 Şevvâl 1295/M.30 Eylül 1878 tarihinde göz altına alınmışlar ancak H.22 Zilhicce 1295/M.17 Aralık 1878 tarihinde bir aydan kısa sürede tahliye edilmişlerdir. İkinci tevkîflerinde ise bu kez Süleyman Hocaoğlu Bekir adlı şahısla birlikte üç kişiden oluşan bir toplu sirkât vakası töhmetiyle H.15 Şevvâl 1296/ M.2 Ekim 1879 tarihinde tevkîf edilmişler, ancak H.23 Muharrem 1297/M.6 Ocak 1880 tarihinde yine birlikte tahliye edilmişlerdir.⁵² (Tablo-III)

Hırsızlık töhmetiyle Mentеше Bidâyet Mahkemesi'nin önüne çıkan gruplardan diğer birisi, Kaçaroğlu Mehmed, refiki sıfatıyla suç ortağı ammizâdesi (amcaoğlu) Mehmed, Çineli Mehmed, Karabıyık Mehmed ve Deli Süleymanoğlu Halil adlı kişilerden oluşmaktadır. 5 kişilik bu grubun aynı şekilde H.16 Cemaziyülâhir 1296 tarihinde tevkîf edildikleri, H.22 Şa'ban 1296/M.11 Ağustos 1879 tarihinde tahliye edildikleri görülmektedir. Böylece tevkîf ve yargı süreçlerinin 2 ay 3 gün sürdüğü anlaşılmaktadır.⁵³ (Tablo-III)

Menteşe sancağında hırsızlık isnadıyla tevkîf edilerek yargılanan, ancak suçsuz bulunarak beraat eden zanlılar arasında yine 5 kişilik başka bir grup daha mevcuttur. Bu grup 4 Müslüman ve zanlılar içindeki tek gayrimüslimden oluşmaktadır. Deveci Mustafa, refiki Mehmedoğlu Mustafa Ali ve diğerleri sıfatıyla Eskicioğlu Ahmed, Çobanoğlu Abdullah ve Zeroğlu Teohari H.1 Ramazan 1296/M.19 Ağustos 1879 tarihinde tevkîf edilmiş, H.15 Rebiülevvel 1297/M.26 Şubat 1880 tarihinde serbest bırakılmışlardır. Bu grup

⁵¹ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2.

⁵² BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2.

⁵³ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2.

mensuplarının tevkîf, yargı ve tahliye süreçlerinin 6-7 ay sürdüğü görülmektedir.⁵⁴ (Tablo-III)

4.e-Fi'l-i Şeni' ve İzâle-i Bıkr

Osmanlı hukuk terminolojisinde genelde *hetk-i ırz* olarak adlandırılan tecavüz suçu için suç cetvellerinde *cebren fiil-i şeni'* yani zorla ırza geçme ibaresi kullanılmıştır. Eğer tecavüze uğrayan genç kız ise vakada *izâle-i bıkr*, veya *cebren izâle-i bıkr* tabirleri kullanılmıştır. Eğer mağdur erkek ise *cebren fiil-i şen'i* ve *livata* tabirlerine yer verilmektedir.⁵⁵

1876-1880 tarihli Mentеше Sancağı suç cetvelinde, ilk grupta yer alan hükümlüler arasında 7 kişinin izâle-i bıkr nedeniyle mahkûm olduğu görülmektedir. Bu suçu işleyen kişiler arasında cinayet ve sirkât vakalarındaki örnekler gibi grup halinde hareket eden failler bulunmaktadır. Örneğin, H.17 Şa'ban 1293/M.7 Eylül 1876 tarihinde izâle-i bıkr nedeniyle tevkîf edilen Hacı Kadiroğlu Mehmed, bu suçu aynı tarihte tevkîf edilen Tahtaloğlu Ahmed ve Tağaloğlu? Hasan ile birlikte işlemiş ve üçü de 4'er yıl kürek cezasına çarptırılmıştı. Diğer tecavüz faili olan 4 kişi ise bu suçu bireysel şekilde işlemişlerdir. Faillere verilen cezalara bakıldığında ise 1 kişinin 5, 5 kişinin 4, 1 kişinin ise bu suç dolayısı ile 3 yıl kürek cezası aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, 7 izâle-i bıkr hükümlüsünden 5'i 4 yıllık kürek cezalarını tamamlayıp tahliye edilmişlerdir. ⁵⁶ (Tablo-II)

Suç cetvelinde mevcut ikinci gruba gelindiğinde, bu grubu oluşturan 25 kişi arasında "*hetk-i ırz*" töhmeti ile sadece 1 kişinin tevkîf edildiği görülmektedir. Bu kişi, H.24 Ramazan 1295/M.21 Eylül 1878 tarihinde tevkif edilip H. 30 Zilhicce 1295/M.25 Aralık 1875 tarihinde tahliye edilen Karağaçoğlu İbrahim'dir. Bu iki grupla birlikte, cetvelde son grup olan, istintakları yapılan ancak henüz mahkemeye çıkarılmamış 101 kişi içinde ise yalnızca 2 kişinin *hetk-i ırz* ve *izâle-i bıkr* suçlamaları nedeniyle göz altına alındıkları görülmektedir.⁵⁷ (Tablo-III)

4.b-Eşkîyalık (Kat-ı Tarık)

⁵⁴ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2.

⁵⁵ Öztop, *a.g.t.*, s.122.

⁵⁶ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1.

⁵⁷ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2, 5.

Eşkîyalık (*hurabe-kat'ut-tarîk*) silah veya başka bir vasıtayla zor kullanarak yol kesip baskın yaparak mal ve cana tecavüzde bulunarak kamu düzenini ve güvenliğini ihlal etmek olarak yorumlanmaktadır. Hobsbawn'a göre görevlilere para götürmek üzere görevlendirilen kişiyi basıp soyanlardan, teşkilatlanmış asilere ve vur kaç taktiği uygulayan silahlı gruplara kadar eşkıyalığın kapsamını genişletmek mümkündür. Bununla birlikte eşkıyalığı tanımlamada kullanılan her sözcüğün yüklendiği anlamda ortak nokta, içinde bulunulan faaliyetlerin kanunsuz ve yerleşik düzeni bozan nitelik taşıması, sıradan halk için tehlike arz etmesidir. Şaki kelimesinin çoğulu olarak kullanılan eşkıya tabiri ihtiyaçlarını karşılayacak maddi kaynağı kanunsuz işlerle sağlayan, yol kesen, adam soyan, adam kaçıranak fidiye isteyen, köy ve ev basan kişileri tanımlamaktadır.⁵⁸

1858 tarihli Cezâ Kanûnnâmesi'nin “*Devlet-i Âliyyenin Emnîyet-i Dahîliyesini İhlâl İden Cinâyât ve Cünhâlar*” başlıklı 2. faslının 62. maddesine H.26 Cemâziyülâhir 1277/M.9 Ocak 1861 tarihinde eklenen zeyilde eşkıyalık “*Dağlarda ve kırlarda müsellah oldukları hâlde gezerek rast geldikleri yolcuları tutub soymak fazîhasını irtikâb iden eşhâs kutta'-ı tarîk tesmîye olunur*” şeklinde tanımlanmaktaydı. Zeylin devamına göre eşkıyalık suçunu işleyenlere derecesine göre muvakkat yani belirli bir süre ile, müebbed yani yaşam boyu olmak üzere kürek cezası verilecekti. Ancak eşkıyalık suçunu işleyenler arasında sabıkalı olan, yani daha önceden eşkıyalık yüzünden hüküm giyenler, devamlı surette işlemeye devam edenler, eşkıyalık yaparak alıkoydukları insanlara eziyet edenler ve öldürenler ise idam cezasına çarptırılacaklardı.⁵⁹

XIX. yüzyıl, Osmanlı imparatorluğunda eşkıyalık ve başkaldırı olarak nitelendirilen olayların sık sık yaşandığı bir dönemdi. Önceki bölümlerde vurgulandığı gibi Aydın vilâyetinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu sorun sıkça yaşanmaktaydı. Vilâyette oluşan asayişsizlik ortamının temelinde eşkıyalık faaliyetleri yer almaktaydı. Özellikle Avrupalı sermayedarların

⁵⁸ Mehmet Öz, “Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkîyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri” *Osmanlı'dan Günümüze Terör ve Asayiş Sempozyumu*, Ed.Osman Köse, İlk Adım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, s.12; Özgün-Haykıran, *a.g.m.*, s.425.

⁵⁹ *Cezâ Kanûnnâme-i Hümayûnu* 1335, s.22. Eşkîyalığa verilecek cezalar Cezâ Kanûnnâmesi'nin 62. maddesinin zeylinde “*Bu makûleler hâl ve sıfatlarına ve derece-i şekâvetlerine göre muvakkât veya müebbed kürek cezasıyla mücazât olunur. Fakat içlerinde bu cinâyette sabıkalı ve şekâvet-i müstemîre ashâbından olanlar veyahut tuttukları eşhâsa işkence ve gaddârâne sûrette eziyet edenler veya kat'-ı tarîk yolunda adam öldürmüş bulunanların idâmalarına hükm olunur*” şeklinde belirtilmektedir. *Cezâ Kanûnnâme-i Hümayûnu* 1335, s.29.

yaptıkları ticari girişimlerin bölgedeki etkisi sebebiyle geleneksel ekonomik sistemde yaşanan değişimler asayişsizliğin artışıyla etkili olmaktadır. Eşkıyalığın gelişmesine sebep olan faktörler arasında aynı zamanda devlet ile sorun yaşayan halkın çözümü dağlarda araması, uzun askerlik vazifesi nedeniyle firar etme, suç işledikten sonra kolluk kuvvetlerinden kaçma ve firar edenlerin çözümü dağlara çıkmakta bulmaları gibi diğer sebepler yatmaktaydı. Eşkıyaları belirtirken kullanılan *dağ hırsız* tabiri eşkıyaların eylemlerini gerçekleştirdikleri yer olarak dağlık bölge ve kırsal alanların olması açısından önemli bir ayrıntıdır.⁶⁰

Eşkıyalık suçu kapsamında değerlendirilen diğer bir fiil ise yardım ve yataklık yapmak, eşkıyalara yapılan yardım ve iâşe desteği sağlamaktır. Bazı kişiler için çıkar kapısı olan yardım ve yataklık kapsamında eşkıyalar gündelik ihtiyaçları için şehir ve kasabalarda ikamet eden kişilerin yardımına başvuruyor, ayrıca konaklamak için köylere gittiklerinde kaldıkları hanelere, buralarda yaşayanlar tarafından ekonomik açıdan bir gelir gibi algılanan bahşişler veriyorlardı. Takip altındaki eşkıyaları kimi zaman bahşiş kimi zaman korku gibi sebeplerden saklayan hane sahipleri, yaptıkları yardım ve yataklık ortaya çıkınca cinayet suçuyla yargılanıyorlardı.⁶¹

Menteşe Bidâyet Mahkemesi tarafından hazırlanan suç cetvellerinde mahkemesi görülerek ceza alan mahkumların olduğu listede eşkıyalık ve kat-ı tarik suçuyla hüküm giymiş herhangi bir şahsa rastlanmamaktadır. Ancak cetvelde tevkif edilip daha sonra serbest bırakılan 25 zanlıyı içeren ikinci grup içinde yalnızca Arab Emin isimli bir kişinin bu suçla isnat edildiği görülmektedir. (Tablo-I-II) Bununla birlikte cetveldeki üçüncü grupta, yani sorguları yapılmış ancak henüz mahkemeye çıkarılmamış 101 zanlı içinde 8 kişinin aynı töhmetle tevkif edildikleri görülmektedir. Bunlardan 6 zanlı *kat-ı tarik*, diğer 2 kişi ise “*yatak*” ve “*muîn-i eşkıyâ*” olmak isnatlarıyla tutuklanmışlardır. Söz konusu 8 kişiden 7’si Müslüman olup sadece “*muîn-i eşkıyâ*” Alazineoğlu Todori isimli gayrimüslimdir. İkinci grupta bulunan, yani kat-ı tarik suçunu işlediği için Aralık 1878 tarihinde tevkif edilen Arab Emin, H.15 Rebiülâhir 1296/M.8 Nisan 1879 tarihinde cezasının tamamlayarak tahliye edilmiştir. Arab Emin’in tevkif edilmesi, mahkemeye çıkarılarak

⁶⁰ Özgün-Haykıran, *a.g.m.*, s.425; Öztop, *a.g.m.*, s.108-109.

⁶¹ Öztop, *a.g.m.*, s.155.

yargılanması ve hakkında beraat kararı verilerek tahliye edilmesi sürecinin aşağı yukarı 4 ay 1 hafta sürdüğü görülmektedir. ⁶² (Tablo-III)

4-c Darp

Yaralama ve darp suçları diğer suçlarda olduğu gibi, Osmanlı ceza hukukunda failin mağdurun vücudunda açtığı yaranın büyüklüğüne göre değerlendirilerek cinayât, cünhâ ve kabahât kategorilerinden birisine dahil edilebilmekteydi. Öldürücü, bir uzvun kopması ve kullanılamamasına neden olan, kişiyi sakat bırakan, önceden planlanmış, öldürme maksadıyla icra edilmiş ancak hafif yaralamaya sebep olmuş darp fillini işleyenler cinayât töhmetiyle yargılanmışlardır. Buna karşılık hafif yaralama, istemsiz gerçekleştirilen bir eylem veya basit darplar mağdurda oluşan yaraya göre cünhâ veya kabahât olarak nitelendirilmiştir. Fakat suç cetvellerine gelindiğinde, darp vakaları hukukî uygulamalardan farklı bir biçimde yer almaktadır. Cetvellere bu vakalar suçun türüne bakılmayarak cinayet, cünha veya kabahat ayrımı yapılmaksızın kaydedilmiş, bu sebeple basit yaralama ve darp olayları bile cetvellerde darp ve yaralama başlığı altında yazılmıştır.⁶³

1876-1880 tarihli Mentese Sancağı suç cetvelinde, 45 kişiden oluşan ilk gruptaki hükümlüler arasında darp suçu veya töhmetiyle hüküm giymiş bir şahıs mevcut değildir. Aynı durum 25 kişiden oluşan, suç isnadı ile tutuklanıp yargılanarak serbest bırakılanları içeren ikinci grup için de geçerlidir. (Tablo-I, II, III) Ancak sorguları yapılarak mahkeme sürecini bekleyen 101 zanlı içinde 4 darp vakasına rastlanmaktadır. Bu vakaların failleri, "*ta'til-i uzvu mûcib cerh*" ve "*darbla îka-i katl*" olarak nitelendirilen suçlarla itham edilmişlerdir. Bu suçla itham edilen zanlılardan 2'si erkek, diğer 2'si kadındır. 2 kadın zanlı Yılcıoğlu zevcesi ve Ümmü Gülsüm yaralama suçuyla ölüme sebebiyet verme nedeniyle tutuklanmışlardır.⁶⁴

Sonuç

Osmanlı imparatorluğunun son döneminde devletin asayiş ve iç güvenlik sorunlarının üzerine eğilmesinin neticelerinden birisi, çeşitli yerlerde işlenen suçlara ve faillerine dair resmî kayıtların bir araya getirilerek veri kaynaklarının teşkiline sebebiyet vermiştir. Suç cetveli veya defteri olarak

⁶² BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/3-2.

⁶³ Öztop, *a.g.t.*, s.141,144.

⁶⁴ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/3-2-5.

isimlendirilen bu veri kaynakları aynı zamanda ait oldukları yerin sosyo-ekonomik hayatı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu kapsamda, 1880 tarihinde Aydın valiliğine tayin edilen Midhat Paşa'dan merkezin yapmış olduğu talep doğrultusunda, İstanbul'a gönderilmek üzere Aydın vilâyeti sancaklarına ait iki suç cetveli hazırlanmıştır. Bunlardan ilki İzmir, Aydın ve Saruhan sancaklarına aittir. Menteşe sancağını içeren cetvel ise çeşitli nedenlerle daha geç hazırlanmış ve ayrı bir şekilde İstanbul'a gönderilmiştir. Her iki cetvel H.1293-1297/M.1876-1880 tarihleri arasında vilâyetin idari sınırları dahilinde işlenen suçları, faileri ve zanlıların isimlerini içermektedir.

Midhat Paşa tarafından hazırlatılan 1876-1880 tarihli cetvellerden Menteşe sancağına ait olan cetvelde bulunan veriler üç grup halinde toplanmıştır. İlk grupta 45 hüküm giymiş kişi, ikinci grupta çeşitli suç isnatlarıyla mahkemeye çıkarılmış, ancak suçsuz olduklarına karar verilerek tahliye edilmiş 25 kişi, üçüncü grupta ise yine çeşitli suçlar nedeniyle tevkif edilerek sorguları yapılmış ancak henüz yargı süreçleri sona ermemiş 101 kişinin ismi mevcuttur. Böylece cetvelde ismi mevcut kişi sayısı 181'e yükselmektedir. Bununla birlikte üç gruptaki kişilerden bazılarının ismi birden farklı grupta görülmektedir.

Menteşe sancağı suç cetvelindeki üç grupta ismi geçen 181 kişi, "*katl, taammüden katl, min-gayr-ı taammüd katl, muâvenet-i katl, kat'-ı tarik, yatak, mûin-i eşkiyâ, ihfâ-i erbâb-ı cinâyet, sirkât, sarîk yatağı, izâle-i bîkr, hetk-i ırz, darble îka'-o katl, ta'tîl-i uzvu mûcib cerh, orman muhrîki, sahtekârlık*" gibi suçları işlemiş veya işlemekle itham edilmişlerdir. Cetvelde ilk iki grubu oluşturan, mahkûmiyetlerine karar verilenler ve yargılanıp beraat edenlerden oluşan 80 kişinin "*taammüden katl, min gayr-ı taammüd katl, muâvenet-i katl, sirkât, kat'-ı tarik, izâle-i bîkr-hetk-i ırz,*" olmak üzere toplamda sadece 7 tür suç işledikleri veya bu suçların isnadıyla yargılandıkları görülmektedir. 80 kişiyi oluşturan iki grup içinde herhangi bir kadına rastlanmaması dikkat çekmektedir. 101 kişilik üçüncü grubu oluşturan sorgusu tamamlanmış zanlılar arasında ise sirkât suçuyla tutuklanan Yukarılı Hüseyin kızı Aişe ile darp ederek ölüme sebebiyet veren (*darble îka'-i katl*) Yılcıoğlu zevcesi ve aynı suçtan tutuklanan Hekim kerimesi Gülsüm isimli 3 kadın bulunmaktadır. Bu grup içinde ayrıca 2 gayrimüslim ve 1 Kıbtî zanlıya rastlanmaktadır.⁶⁵

1876-1880 tarihli Menteşe sancağı suç cetvelinde ilk iki grubu oluşturan kişilerin kimlik, sosyal statü, meslek ve memleketlerine dair fazla detay

⁶⁵ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2-5.

mevcut değildir. Bununla birlikte 80 kişiden 76' erkekten 3' ünün gayrimüslim 1' nin ise Kıbtî olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca memleketi Marmaris olan bir hükümlü, memleketi Çine olan bir beraât etmiş zanlının yanı sıra, muhâcir, Arab ve Kıbtî gibi mensup oldukları sosyal sınıf ve etnisitenin belirtildiği kişilere, arabacı, zabtiye ve deveci gibi meslek sahiplerine rastlanmıştır. Son grup olan 101 kişilik zanlı grubunda ise memleket, meslek ve sosyal statüsü belirtilen daha fazla kişiyle karşılaşılmaktadır. Cetveldeki kişiler genelde aile adı veya lakabıyla, bireysel lakap ve baba isimleriyle tanımlanmışlardır. ⁶⁶ (Tablo-I, II, III)

Menteşe sancağı suç cetveline göre, 1876-1880 tarihinde 45 kişi tutuklanıp yargılanmış ve cezaevine gönderilmiştir. Bunlardan 27 kişi cinayet ve cinayete yardım, 11 kişi hırsızlık, 7 kişi ise tecavüz nedeniyle mahkûm edilmiştir. Bütün hükümlüler idam ve 15 ila 3 yıl arasında değiştirilen kürek cezalarına çarptırılmışlardır. (Tablo-IV) Cetveldeki en ağır suç olan cinayet ve cinayete yardım suçunu işleyen 7 mahkûm firar etmiş, firarların bazıları grup halinde gerçekleştirilmiştir. Grup olarak gerçekleştirilen firarların birinde 3 mahkûm kolluk güçleriyle girdikleri çatışmada öldürülmüşlerdir. Bu firarlarda hapisâhanelerin fiziki şartlarının etkili olduğu düşünülebilir. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, merkezde 1, Bodrum'da 2, Fethiye, Marmaris, Milas ve Köyceğiz'de olmak üzere 7 hapisane bulunmaktaydı. Kapladığı alan bakımından çok küçük olan bu hapisanelerden sadece Bodrum hapisanesi diğerlerine göre daha büyüktü.⁶⁷

1876-1880 tarihki suç cetveline göre cinayet hükümlülerinden 3'ü hapisanede iken vefat etmiş, 7'si ise cezasını tamamlayarak tahliye edilmiştir. Tahliye edilenlerin 1'i cinâyet, 1'i sirkât, 5'i izâle-i bıkırdan hüküm giymişlerdir. (Tablo-I-II) Bir suç nedeniyle tevkîf edilen, ancak yapılan mahkeme sonrasında suçsuz bulunan 25 kişi içinde cinayet ithamı ile tutuklanan herhangi bir şahıs bulunmamaktadır. Ancak, bu grupta 23 kişinin sirkât, 1 kişinin tecavüz, 1 kişinin ise eşkıyalık suçu nedeniyle yargılandıkları görülmektedir. Birinci grupta olduğu gibi bu grupta da darp suçu işleyen herhangi bir kişiye rastlanmamaktadır. (Tablo-IV)

Cetvelde birinci grupta yargılanıp ceza alan hükümlülerin işledikleri suçlar arasında ilk sırada cinayet gelmektedir. Bu bakımdan cetvelin

⁶⁶ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/2-5.

⁶⁷ Mehmet Temel, "XX. Yüzyılın Başlarında Mentese Sancağı Hapishaneleri" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.26, Konya, 2009, s.114.

kapsadığı tarihte sancakta en çok cinayet suçunun işlendiğini söylememiz mümkündür. 45 kişilik grup içinde, 27 kişi bu suçu işlemek veya yardımda bulunmak nedeniyle hüküm giymiştir. Kasıtlı olarak cinayet işleyen 4 hükümlü, kasıt olmadan cinayet işleyen 13 hükümlü, cinayete yardım eden 10 hükümlü mevcuttur. 27 failden kasten bu suçu işleyen 4 kişiye verilen idam cezası dışında geri kalan 23 fail, 5 ila 15'er yıllık kürek cezası almışlardır. Suç cetvelinde ikinci grubu oluşturan, suç isnadı sebebiyle göz altına alınıp yargılanan, ancak beraat ederek serbest bırakılan kişilere ait örnekler arasında hiçbir cinayet vakasına rastlanmamıştır. Ancak tevkif edilip dava sürecini bekleyen 101 kişilik zanlı grubu içinde çok sayıda cinayet ve cinayete ilgili suç faili mevcuttur.

1876-1880 tarihli Mentеше Sancağı suç cetveline göre, sancakta işlenen suçlar arasında ikinci sırada sirkât gelmektedir. İlk grup olan 45 hükümlü kişi içinde 11 sirkât faili mevcuttur. Bu faillere 3 ila 7 yıl arasında kürek cezası verilmiştir. Bununla birlikte, cetvelde mahkemeye çıkarılan ancak beraat eden zanlıların en çok sirkât suçu töhmetiyle tutuklanmış olmaları dikkat çekmektedir. 25 kişiden oluşan bu grupta, 23 sirkât zanlısının adına rastlanmaktadır. Bunlardan Keloğlu Halil ve Keloğlu Mehmed isimli kişilerin ayrı tarihlerde iki kez mahkemeye çıkarıldıkları ve her iki yargılamada beraat ettikleri görülmektedir.⁶⁸ 101 kişilik mahkeme sürecindeki zanlı grubuna gelindiğinde cinayet ve cinayete ilgili suçlar örneğinde olduğu gibi yine dikkat çekici sayıda sirkât zanlısı ile karşılaşmaktadır.

Suç cetvelinde cinayet ve sirkât suçundan sonra 80 kişiden oluşan hükümlü ve beraat etmiş eski zanlıların işlediği üçüncü suç, izâle-i bîkr veya hetk-i irz olarak nitelendirilen tecavüz suçudur. Bu suçtan hüküm giymiş kişi sayısı 7 olup, bir vakada 3 kişi birden bu suçu işlemiştir. Mahkumlara 3 ila 5 yıl arasında değişen kürek cezaları verilmiştir. Üçüncü grubu oluşturan henüz davası görülmemiş 101 zanlı içinde ise sadece 2 tecavüz töhmeti ile tevkif edilen kişi mevcuttur.

İncelenen cetvelde, dönem içinde Aydın vilâyeti dahilinde asayiş ve iç güvenliği tehdit eden eşkıyalık suçuna ilk grubu oluşturan 45 kişilik hükümlüler listesinde rastlanmamaktadır. Toplumsal açıdan tesiri diğerlerine göre daha fazla olan bu suçu işleyen bir şahsa bu grup arasında

⁶⁸Keloğlu Halil ve Keloğlu Mehmed'in ismi yargılanıp beraat edenler listesinde iki kez geçmekle birlikte, yeniden tevkif edildikleri göz önünde bulundurularak ikinci tevkifleri ayrı bir biçimde değerlendirilmiş ve toplam beraat eden zanlı sayısı bu nedenle 25 olarak tespit edilmiştir.

rastlanmaması dikkat çekicidir. İkinci gruptaki yargılanıp tahliye edilen 25 kişi arasında ise yalnızca Arab Emin isimli zanlının ismine rastlanmış, ancak Arab Emin, yargılanıp beraât ederek serbest bırakılmıştır. Bununla birlikte 101 kişilik mahkeme sürecini bekleyen zanlı grubunda 8 kişinin eşkıyalık ve eşkıyalığa yardım suçlarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Bu 8 kişiden 7'si Müslüman iken yalnızca 1'isi gayrimüslimdir.⁶⁹

Kat'-ı tarik yani eşkıyalık suçu cetvelin hazırlandığı tarihlerde Aydın vilâyeti dahilinde iç güvenlik ve asayiş olumsuz etkilemektedir. Ancak cetveldeki verilere göre, bu tarihler arasında eşkıyalığın Mentese Sancağı ve havalisinde cinayet ve hırsızlık gibi suçlardan daha az işlendiği görülmektedir. Cetveldeki verilere göre hırsızlık suçundan hüküm giyenlerin sayısı ve bu suçun isnadıyla yargılanıp beraat edenlerin sayısı, ikinci gruptaki 1 beraat etmiş eski kat'-ı tarik zanlısı ile, üçüncü grupta mahkemeye çıkarılmayı bekleyen 8 kat'ı tarik zanlısından dikkat çekici derecede fazladır. Ayrıca sirkât suçunu işleyen ve işlemekle itham edilen bazı kişilerin grup halinde hareket ettikleri görülmektedir. Böylece, hırsızlığın cetvelin hazırlandığı tarihlerde eşkıyalığa nazaran sancakta daha çok etkili olan bir sorun olduğunu söylememiz mümkündür. Bununla birlikte, cetvelde cinayetten sonra en çok hüküm giyilen suç olan hırsızlığı, toplumsal tesirinin olması, mal ve bazen can kaybına yol açması sebebiyle bir iç güvenlik ve asayiş problemi olarak değerlendirmemiz de mümkündür.

⁶⁹ BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/3-5.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Umumi, (Y..PRK.UM..)

Nr: 3-32-1, 3-32-2.

Kitap, Makale ve Tezler

AKÇA, Bayram, “Milli Mücadele Döneminde Menteşe Sancağında Emniyet ve Asayiş Sorunu”, *Belgi*, S.20, Denizli, 2020, ss.2393-2407.

AKTAŞ, Esat-Yaşar, Hakan, “Ordu Kazasında Asayiş Sorunları”, *OTAM*, S. 41, Ankara, 2017, ss.1-24.

BOYNUKALIN, Mehmet, “Suç” *DİA*. C. 37, İstanbul, 2009, ss.453-457.

Cezâ Kanûnnâme-i Hümayûnu, Matbaa-i Amîre, Dersaadet, 1335.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yayınları, Ankara, 1997.

_____, *Tanzimatın İlanı Sırasında İç Güvenlik”, Tanzimat Sürecinde Türkiye’de Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007,

EMECEN, Feridun, “Aydın”, *DİA*, IV, İstanbul, 1991, ss.235-237.

GÖKMEN, Ertan-Özdemir, Ömür Yazıcı, Özdemir, *Aydın Vilâyeti’nde Suç ve Ceza (1866-1877): 812 Numaralı Ayniyat Defteri*, Libra Kitap, İstanbul, 2016.

HIZAL, Talha, *Menteşe (Muğla) Sancağında Eşkıyalık*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KELEŞ, Erdoğan, “Aydın Vilâyetinde Aşiretlerin İskanı ve Sorunlar, (19.Yüzyılın İkinci Yarısı)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* S.48, Konya, 2020, ss.211-242.

KORKMAZ, Adem, “Aydın Vilâyeti’nde Meydana Gelen Adli Vakalar ve Bu Suçlara Karışan Suçlulara Dair Bazı Sayısal Veriler”, *Tarih Dergisi*, S.65/1, İstanbul, 2017, ss.119-130.

ÖZ, Mehmet, *Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri” Osmanlı’dan Günümüze Terör ve Asayiş Sempozyumu*, Ed.Osman Köse, İlk Adım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, ss.11-21.

ÖZGÜN, Cihan, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağında Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler” Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör Sempozyumu*, Ed.Osman Köse, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, ss.159-179.

- _____ -Haykıran Sarıbey, Aysun, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Zamanlarında Eşkıyanın Gölgesinde Bir Kaza: Kuşadası", *History Studies*, Vol.4, Ankara, 2012, ss.272-292.
- ÖZTOP, Fatih, *II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilâyeti'nde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2014.
- _____, "Suç Çetvellerine Göre Osmanlı Devletinde Adam Öldürme Suçu: Aydın Vilâyeti Örneği (1908-1916)", *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3, 2015, ss.75-85.
- _____ -Karasu, Demet, "Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağı'nda Hırsızlık Suçları ve Failleri (R.1329/1913-1914)" *Asia Minor Studies*, 5/10, 2017, ss.114-131.
- Sâlnâme-i Vilâyet-i Aydın 1311 Def'a 14*, İzmir Vilâyet Matbaası, İzmir, 1311,
- Salnâme-i Vilâyet-i Aydın 1312 Def'a-15* Vilâyet Matbaası, İzmir, 1312.
- TEKİN, Saadet, "Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilâyeti Hapishânelerine Genel Bakış" *OTAM*, 24, Ankara, 2008, ss.71-96.
- TEMEL, Mehmet, XX.Yüzyıl Başlarında Muğla Hapishaneleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.26, Konya, 2009, ss.109-135.
- YILDIRIM, Mehmet Zahit, "Jurnal Defterleri ve Jurnal Defterlerinde Mentеше Sancağı" *OTAM* S.43, Ankara, 2018, ss.319-336.
- YILMAZ, İbrahim, "Selanik'te Asayiş ve Polis", *Hikmet Yurdu*, C.11, S.22, 2018, ss.151-174.

EKLER

EK-I/ Harita

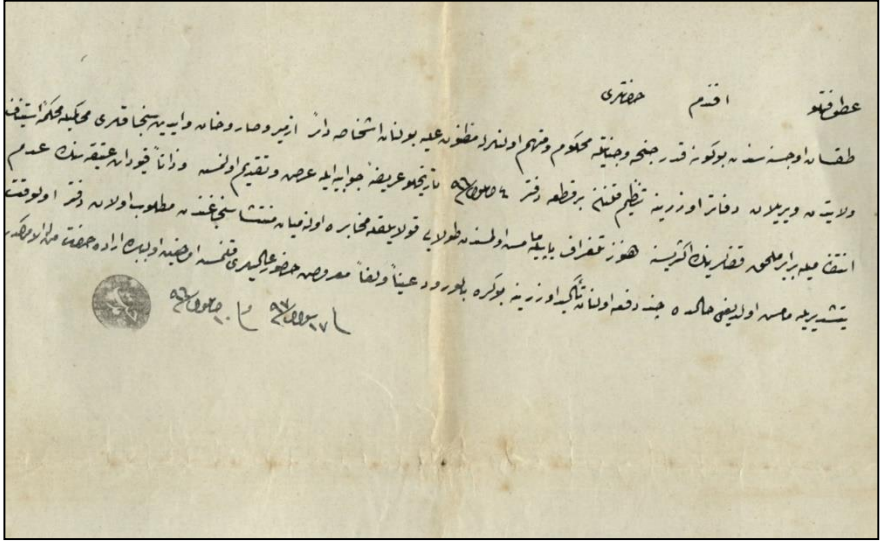
XIX. Yüzyıl Sonları ile XX. Yüzyıl Başlarında Menteşe Sancağı İdari Sınırları

EK-II

Aydın Vilâyeti Sancaklarından Mentеше Sancağından Talep Edilen Suç Cetvelinin Çeşitli Nedenlerle

Yetişmediği Ancak Hazırlanarak Gönderildiği / BOA.Y..PRK.UM..3-32-2

TABLOLAR

Tablo-I

Mentеше Sancağı Bidayet Mahkemesi/ Mahkemelerine Bakılmış Olan Ashâb-ı Cinayâtın Aded ve Esâmi ve Cürm ve Cezâlarıyla Bidâyet-i Tevkîf ve Müdded-i Mahkûmiyetlerini Mübeyyin Defterdir. (BOA.Y..PRK.UM..3-32-2/1)

Mülâhazât	Esâm-i Mahkûmin	Nev-i Cürm	Nev-i Cezâ	Müdded-i Mahkûmiyet Sene	Bidâyet-i Tevkîf	Aded-i Mahkûmin
Merkum 3 Ramazan 93 tarihinde Muğla Hapishânesinden firâr	Hacı Yorgi	Min gayr-i taamüd katl	Kürek	15	3 Safer 93	
Merkum 8 Receb 93 tarihinde Muğla hapishanesinden firar	Kerim oğlu Ali	Kezâ	Kezâ	15	Selh-i Ramazan (M) 93	
Bu dahi	Refiki Timurci oğlu Mustafa	Kezâ	Kezâ	15	M (Selh-i Ramazan 93)	
Bu dahi	Diğer refiki Kasab oğlu Hüseyin	Muavenet-i katl	Kezâ	5	M (Selh-i Ramazan 93)	
Merkum 18 Mart 95 tarihinde vefat etmiştir.	Arabacı Mercan	Min gayr-i taamüd katl	Kezâ	15	3 Şevval 93	
-	Refiki Kör Mercan	Muavenet-i katl	Keza	5	M (3 Şevval 93)	
8 Receb 94 tarihinde firâr etmiştir.	Diğer refiki Deve oğlu Mustafa Ali	Kezâ	Kezâ	5	M (3 Şevval 93)	
Bu dahi	Diğeri Durmuş	Kezâ	Kezâ	5	M (3 Şevval 93)	
-	Sucuoğlu Halil İbrahim	Min gayr-ı taammüd katl	Kezâ	15	11 Muharrem 94	
8 Receb 94 tarihinde firar etmiştir.	Ayaz oğlu Halil	Kezâ	Kezâ	15	26 Muharrem 94	
-	Deli Ömer oğlu Deli Hasan	Keza	Keza	15	11 Muharrem 94	
-	Bekir oğlu Bekir	Muavenet-i katl	Keza	4	24 R.Evvel 94	
-	Refiki Yavaşoğlu Hasan	Keza	Keza	4	24 R.Evvel 94	
-	Diğeri Şeyh oğlu Hasan	Keza	Keza	4	24 R.Evvel 94	

22 Kanun-ı Evvel 95 tarihinde vefat etmiştir.	Köse Ali oğlu Ali	Min gayr-i taammüd katl	Keza	15	20 Receb 94	
-	Kör Veli	Keza	Keza	15	22 R.Evvel 95	
-	Kısırakçıoğlu İsmail	Keza	Keza	15	5 R.Evvel 95	
Merkum 7 R.Ahır 96 tarihinde hapishaneden firarı esnâda mecrûhen vefat	Arab oğlu Ahmed	Müteammiden katl	İdam	-	3 C.Evvel 95	
Bu dahi	Kör Ahmed	Keza	İdam	-	3 C.Evvel 95	
Bu dahi	Zabtiye Memiş	Muavenet-i katl	Kürek	7	3 C.Evvel 95	
	Çinganoğlu Hüseyn	Keza	Keza	7	3 C.Evvel 95	
8 Mart 95 tarihinde vefat etmiştir.	Molla Ahmed oğlu Halil	Min gayr-i taammüd katl	Keza	15	3 C.Evvel 95	
-	Marmarisli Yani	Keza	Keza	15	16 Şevval 95	
-	Alim	Müteammiden katl	İdam	-	Gurre-i Zikade 95	
İkmâl-i müddetle salıverilmiştir.	Komak oğlu Hüseyn	Muavenet-i katl	Kürek	8	17 Zilhicce 90	
-	Nizam Mehmed	Müteammiden katl	İdam	-	17 Zilhicce 90	
-	Abdil oğlu Hüseyn	Min gayr-ı taammüd katl	Kürek	15	10 Safer 88	
	Hacı Hüseynoğlu Mehmed	Sirkât	Keza	5	6 Muharrem 94	
	Şeyh Araboğlu Ali	Keza	Keza	3	28 Muharrem 95	
	Kıbtî Süleyman	Keza	Keza	3	Gurre-i R.Evvel 95	

Tablo-II

Mahkemelerine Bakılmış Olan Ashâb-ı Cinayâtın Aded ve Esâmi ve Cürm ve Cezâlarıyla Bidâyet-i Tevkîf ve Müdded-i Mahkûmiyetlerini Mübeyyin Defterdir. (BOA. Y..PRK.UM..3-32-2/1)

Mülâhazât	Esâmi-yi Mahkûmin	Nev-i Cürm	Nev-i Cezâ	Müdded-i Mahkûmiyet Sene	Bidâyet-i Tevkîf	Aded-i Mahkûmin
	Karacağaçlı oğlu Mustafa	Keza	Keza	7	16 Safer 95	
	Tıgılı oğlu Mehmed	Keza	Keza	7	16 Safer 95	
	Araboğlu Mehmed	Keza	Keza	3	16 Safer 95	
	Fazlıoğlu Mehmed	Keza	Keza	4	16 Safer 95	
	Mamaoğlu? Hasan Hüseyin	Keza	Keza	4	6 Zilhicce 93	
	Refiki Gümüş Osman	Keza	Keza	4	6 Zilhicce 93	
	Uçaoğlu Mehmed Ali	Keza	Keza	3	10 Zilkade 95	
İkmâl-i müddet etmekle tahliye kılındı	Haytaoğlu Hüseyin	Keza	Keza	5	27 Safer 92	
Bu dahi	Hacı Kadıroğlu Mehmed	İzale-i bikir	Keza	4	17 Şaban 93	
Bu dahi	Refiki Eğriboynuğlu Mustafa	Keza	Keza	4	17 Şaban 93	
Bu dahi	Diğeri Tahtalıoğlu Ahmed	Keza	Keza	4	17 Şaban 93	
Bu dahi	Diğeri Tağaloğlu Hasan	Keza	Keza	4	17 Şaban 93	
Bu dahi	Ali Beşe oğlu Mestan	Keza	Keza	3	25 R.Ahir 94	
	Kara Hüseyinoğlu Hüseyin	Keza	Keza	5	13 R.Evvel 95	
	Deli Osmanoğlu Veli	Keza	Keza	4	Gurre-i C.Ahir 96	
					Yekûn	45

Tablo-III

Mahkemelerine Bakılan Ashab-ı Cinayâtdan Olub Tebriye-i Zimmeleriyle Tahliye-i Sebillerine Hükm Edilen Eşhasın Aded ve Esâmi ve Tarih-i Tevkif ve Tahliyelerini ve Azv Olunan Cerâimi Mübeyyindir (BOA. Y..PRK.UM..3-32-2/2)

Mûlahazât	Esâmi-yi Eşhâs	Nev-i Cürm	Tarih-i Tahliye	Tarih-i Tevkif	Aded-i Eşhas
	Güllü Ömer oğlu Mustafa	Sirkât	1 Muharrem 96	16 C.Ahir 94	
	Karacağaçlı Oğlu İbrahim	Hetk-i ırz	30 Zilhicce 95	24 Ramazan 95	
	Keloğlu Halil	Sirkât	22 Zilhicce 95	3 Şevval 95	
	Arab Emin	Kat'-ı tarik	15 R.Ahir 96	2 Muharrem 96	
	Keloğlu Mehmed	Sirkât	22 Zilhicce 95	3 Şevval 95	
	Muhacir Edhem	Keza	14 R.Ahir 96	27 R.evvel 96	
	Muhacir Receb	Keza	14 R.Ahir 96	27 R.evvel 96	
	Tomazoğlu Bekir	Keza	14 R.Ahir 96	2 R.Ahir 96	
	Refiki Yunus oğlu Emin	Keza	14 R.Ahir 96	2 R.Ahir 96	
	Diğeri Hacı Karagözlü oğlu Şükri	Keza	14 R.Ahir 96	2 R.Ahir 96	
	Kaçaroğlu Mehmed	Keza	22 Şaban 96	16 C.Ahir 96	
	Refiki Ammizâdesi Mehmed	Keza	22 Şaban 96	16 C.Ahir 96	
	Refiki Çinelî Mehmed	Keza	22 Şaban 96	16 C.Ahir 96	
	Diğeri Karabıyık Mehmed	Keza	22 Şaban 96	16 C.Ahir 96	
	Diğeri Deli Süleymanoğlu Halil	Keza	22 Şaban 96	16 C.Ahir 96	
	Keloğlu Halil	Keza	23 Muharrem 97	15 Şevval 96	
	Refiki Süleyman Hocaoğlu Bekir	Keza	23 Muharrem 97	15 Şevval 96	
	Diğeri Keloğlu Mehmed	Keza	23 Muharrem 97	15 Şevval 96	
	Palancıoğlu Mehmed Salih	Keza	13 Teşrin-i evvel 95	4 Zilkade 96	
	Refiki Hacı Alioğlu Mehmed	Keza	13 Teşrin-i evvel 95	4 Zilkade 96	
	Deveci Mustafa	Keza	15 R.Evvel 97	1 Ramazan 96	
	Refiki Mehmedoğlu Mustafa Ali	Keza	15 R.Evvel 97	1 Ramazan 96	
	Diğeri Eskicioğlu Ahmed	Keza	15 R.Evvel 97	1 Ramazan 96	
	Diğeri Çobanoğlu Abdullah	Keza	15 R.Evvel 97	1 Ramazan 96	
	Diğeri Zeroğlu Teohari	Keza	15 R.Evvel 97	1 Ramazan 96	
				Yekûn	25

Tablo-IV

H.1293-1297/M.1876-1880 Tarihli Mentеше Sancağı Suç Cetveline Göre Çeşitli Suçlarda Mahkûm olanlar ve Yargılanarak Beraat Edenlerin sayısı ve İşledikleri Suçlar (BOA.Y..PRK.UM..32-32-2/15)

Hükümlü Suç	Kişi Sayısı	Beraat Eden	Kişi Sayısı
Cinayet/ Cinayete yardım	27	Cinayet/Cinayete Yardım	-
Sirkât	11	Sirkât	23
İzâle-i Bıkr/Hetk-i Irz	7	İzâle-i Bıkr/Hetk-i Irz	1
Kat-ı Tarik/Eşkîyalık	-	Kat-ı Tarik Eşkîyâlık	1
Darp	-	Darp-	-
	Toplam: 45		Toplam: 25

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 159-188.

Geliş Tarihi: 24 Mart 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

OSMANLI SPOR TARİHİNE BİR KATKI: MODA VE BEYKOZ DENİZ YARIŞLARI (1913)

Ayşe ZAMACI**

Öz

Bu araştırmanın konusu, 1913 yılının sonbaharında, İstanbul Boğazı'nda 33 gün arayla düzenlenen deniz yarışlarıdır. Yarışların ilki Moda Koyu'nda 7 Eylül 1913 Pazar günü, ikincisi ise Beykoz Sahili'nde 10 Ekim 1913 Cuma günü yapılmıştır. Moda yarışları Donanma Cemiyeti tarafından düzenlenirken, Beykoz yarışları Müdafaa-i Milliye Cemiyeti yararına organize edilmiştir. Araştırmamız kapsamında, Osmanlı Devleti'nde bundan önceki dönemde düzenlenen deniz yarışlarına kısaca değinilmiş, çalışmamızın odak noktasını oluşturan Moda ve Beykoz yarışları tarihsel açıdan ortaya konulmuştur. Konu hakkında literatür taraması yapılmış, arşiv belgeleri ve döneme ait süreli yayınlar incelenerek düzenlenen yarışlara dair ayrıntılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Geçmiş XVI. yüzyıla dayanan Boğaziçi'ndeki yarışların XX. yüzyılın başlarına kadar devam ettiği ve Cumhuriyet Türkiye'sine bir gelenek olarak intikal ettiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moda, Beykoz, Donanma Cemiyet, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, deniz yarışları.

A CONTRIBUTION TO OTTOMAN SPORTS HISTORY: MODA AND BEYKOZ SEA RACES (1913)

Abstract

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (aysezamaci@trakya.edu.tr). ORCID ID: 0000-0002-1241-9293.

This research subject is that, organizing sea races of 33 days apart at the Bosphorus in the fall of 1913. The first of the races was held in Moda Bay on Sunday 7th September 1913, and latter on Friday 10th October 1913 in Beykoz Beach. While the Moda races were organized by the Navy Association, the Beykoz races were organized for the benefit of the the Association of National Defense. It was briefly mentioned within the scope of our research to the sea races organized in the Ottoman Empire in the preceding period. Moda and Beykoz racing that constitutive the focal point of our research has been presented from a historical perspective. It was made a literature review on the subject; archive documents and periodicals of the Ottoman period were examined and the details about the racing organized were tried to make firm. It is understood that going back to the 16th century the race of the Bosphorus, continued until the early 20th century, and it has inherited as a tradition to Republic of Turkey.

Keywords: Moda, Beykoz, The Navy Association, The Association of National Defense, sea races.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde görülen spor faaliyetlerinin kökeni oldukça gerilere kadar uzansa da beden terbiyesi ve sporun, toplumun genç kesimini de kapsayacak biçimde devletin askerî hazırlık sürecinin bir parçası hâline gelmesi, II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda vuku bulmuştur. Bu hususta, Osmanlı ordusunun *bozgun* derecesinde bir mağlubiyet yaşadığı Balkan Savaşı, önemli bir kırılma noktası olmuştur. Savaş esnasında sivillerin maruz kaldığı katliamlar ve savaş sonunda Rumeli topraklarının büyük oranda kaybı, Osmanlı toplumunda derin izler bırakmıştı. Savaştan sonra hem Osmanlı aydınlarının hem de savaşa bizzat katılmış yüksek rütbeli subayların, çok kısa zaman içerisinde yaşanan bu bozgunun nedenlerini sorgulamaya yönelik eserler ürettikleri görülmektedir.¹ Bu arayış sürecinde ordunun talim ve terbiyesindeki yetersizlik, seferberliğin gecikmesi, komutanların ve askerlerin liyakatsizliği ve yetersizliği, ön plana çıkan hususlardandı. Savaşa katılan Balkanlı müttefiklerin orduları daha sağlıklı, becerikli ve zorluklara karşı dayanıklı askerlerden oluşurken, Osmanlı

¹ Bkz. Mesut Uyar, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek", *Türkiye Günlüğü*, S. 110 (Bahar 2012), ss. 65-74.

ordusu hastalıklardan ve sağlıksız yaşam koşullarından zayıf düşmüş ve harp hünerlerinden yoksun askerlerden meydana geliyordu. Ayrıca gençlerin ve askerlerin savaşa ruhen ve bedenen hazır olmamaları da vurgulanan hususlar arasındaydı. Daha yeni modernize olmaya başlayan küçük Balkan devletleri karşısında alınan bu ağır mağlubiyet, Osmanlı kuvvetlerinde beden gücü, askerî talim ve gençlerin askerliğe hazırlanması konularını gündeme getirmiştir. Aydınlar ve komutanlarca varılan fikir birliği, bundan sonra yaşanan süreçte beden eğitimi, askerî talim ve izcilik konularına ağırlık verilmesiydi. Böylece Osmanlı gençliğini ruhen ve bedenen olası savaşa hazırlamak mümkün olacaktı. Bu durum bilhassa eğitim kademesinde yer alan çocuk ve gençlere, beden terbiyesi ve spor yoluyla askerlik eğitimi verilmesi düşüncesini beraberinde getirmiştir.² Ayrıca sporun kitlelere ulaşması, alıştırılması ve sevdirilmesine yönelik, yarışma türünden organizasyonlar tertiplenmesine de karar verildi.

Balkan bozgunu ile iyice gün yüzüne çıkmış olan askerî kusurlar, halkın ve bilhassa gençlerin askerlik yeteneklerinin, spor ve beden terbiyesiyle iyileştirilmesi konularını gündeme getirmiştir. Böylece muhtemel ordu efradına askerî yetenekler kazandırılarak önceki kusurlar kapatılmış olacaktı. Dolayısıyla Balkan Savaşı'ndan sonraki süreçte, bu düşüncelere yönelik olarak pek çok spor müsabakasının tertip edildiğine şahit olunmaktadır. Spor müsabakaları, sadece gençliği spora özendirmek ya da çeşitli sportif faaliyetlerin sergilendiği organizasyonlar olarak değil, aynı zamanda dönemin sosyal yardım cemiyetleri için gelir getiri vasıtaları olarak da görülmüştür. Bu bağlamda yarışlar vesilesiyle bilet satışından elde edilen hasılatın, söz konusu cemiyetlerin çeşitli yardım faaliyetlerine vakfedildiği, farklı spor dallarına ait yarışlar düzenlenmiştir.³

Osmanlı Devleti'nde Balkan Savaşları nedeniyle kesintiye uğrayan spor müsabakaları, 1913 yılının ikinci yarısından sonra tekrar canlanmıştır. Bu kapsamda mevcut spor ligleri yeniden başlarken yeni bazı spor kulüpleri de teşkilatlanıp faaliyete geçmiştir. Türk spor tarihi açısından oldukça faal geçen

² Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Döneminde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss. 102, 179; Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, ss. 131-132; Mehmet Beşikçi, "Militarizm, Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Paramiliter Dernekler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8 (Bahar 2009), s. 55.

³ Ayşe Zamacı, *Müddâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Edirne 2015, ss. 205, 207.

bu süreçte, devam ettirildiğini gördüğümüz spor organizasyonlarından biri de kürek yarışları olmuştur.⁴ Osmanlı Devleti'nde donanmanın güçlenmesine paralel bir şekilde kürekçilik de gelişimini sürdürmüştü, bu gelişimin bir sonucu olarak XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul Boğazı'nda kürek yarışları yapılmaya başlanmıştır. Sultan III. Murad'ın saltanatı (1574-1595) zamanına tesadüf eden ilk yarışlar, 1591⁵ yılının Haziran ayında gerçekleşmiştir. Bu yarışlara veziriazam, vezir, yeniçeri ağası ve rikab-ı hümayun ağaları gibi devlet ricaline ait 25 kayık katılmış ve Veziriazam Sinan Paşa'nın kayığı yarışlarda birinci olmuştur.⁶ İlerleyen süreçte, özellikle Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in saltanatları zamanında, Boğaziçi suları kürek yarışlarının bir parkuru olmaya devam etmiştir. Türklerin yurt dışında modern anlamda ilk kürek yarışına katılmaları ise, Ertuğrul Gemisi personelinin Singapur'da düzenlenmekte olan kürek yarışına katıldıkları ve birincilik kazandıkları 1889 yılında gerçekleşmiştir.⁷

1. 1913 Yılından Önce Moda Koyu'nda Yapılan Yarışlar

1913 yılındaki Moda kürek yarışları, bazı çalışmalarda, *ilk ciddi* veya *ilk resmî* kürek sporu faaliyeti olarak nitelendirilir ve Osmanlı kayık yarışlarının geçmişi bu yarışlarla başlatılır.⁸ Benzer şekilde etkinliğin Osmanlı basınında ilk duyurusu yapılırken de, padişahın himayesinde olmak üzere her sene büyük kayık yarışları düzenleneceği ve *ilk yarışın* 1913 yılının Eylül ayında Moda Koyu'nda gerçekleştirileceği belirtilmiştir.⁹ Ancak yapılan araştırmalar ve eldeki arşiv belgeleri, Moda Koyu'nda bu türden yarışların ilk kez 1913

⁴ Hakan Aydın, "İdman (1913-1914): İlk Kapsamlı Spor Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 27 (2009), s. 156.

⁵ Halim Baki Kunter eserinde bu tarihi "...1579 milâdî tarihine tesadüf eden hicrî 999 senesinde yapılan kayık yarışları..." şeklinde vermekle birlikte hicri 999 tarihi, miladi 1590/1591'e tekabül etmektedir. Bkz. Halim Baki Kunter, *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1938, s. 61.

⁶ "Kürek", *Morpa Spor Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1997, s. 43; Âtîf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 682; Kemalettin Kuzucu, "İstanbul'un Spor Tarihi ve Mekânları", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 4, İstanbul 2015, s. 514.

⁷ "Kürek", *Morpa Spor Ansiklopedisi*, s. 43; Cem Atabeyoğlu, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1517.

⁸ Bkz. C. Atabeyoğlu, *a.g.m.*, s. 1517; "Kürek", *Morpa Spor Ansiklopedisi*, s. 43.

⁹ "Kayık Yarışları İçin", *Tanin*, nr. 1694, 4 Ağustos 1329/17 Ağustos 1913, s. 4. Aynı gazetenin bir başka sayısında İstanbul'un "*birinci def'a olarak*" bu yarışları yaşayacağı vurgulanmıştır (Bkz. "Taht-ı Himaye-i Cenab-ı Şehriyar-ı Azamide Veliahd-ı Saltanat Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerinin Riyaset-i Necabetpenahilerinde Moda Büyük Deniz Yarışları", *Tanin*, nr. 1711, 21 Ağustos 1329/3 Eylül 1913, s. 5).

yılında yapılmadığını, aksine, uzun bir geçmişinin olduğunu bizlere göstermektedir. XIX. yüzyıldan itibaren İstanbul'un en seçkin semtlerinden birine dönüşen, XX. yüzyılın başlarında başkentin kısmen Avrupalılaştırmış bölgesi konumundaki Moda'da, nüfusun çoğunluğunu yabancılarla gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Burası, İngiliz tabiiyetindeki Levantenlerin yoğun olarak ikamet ettikleri bir bölgeydi. Kentin ilk yelken kulüplerinden Khalkedon Racing Club (KRC)'ü kuranlar da Moda'da meskûn bu İngilizler olmuştur.¹⁰ Semtin sakinleri ile semtte yapılması bir gelenek hâline gelen deniz yarışlarının başlangıcı arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Zira XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da yaşayan İngilizlerin girişimleriyle, Londra ve Marsilya gibi önemli Avrupa kentlerinde yapılmakta olan gemicilik şenliklerinin (regatta) benzerleri, İstanbul'da da düzenlenmeye başlamıştır. Dönemin gayrimüslim, Levanten ve Müslüman bürokratlarından oluşan yüksek sosyetesinin rağbet gösterdiği bu etkinlikler, sadece yarışmaların yapıldığı bir denizcilik şenliği olmayıp, çok daha kapsamlı kentsel bir sosyal etkinlik hâline gelmiştir. İlki 1859 yılında Büyükkada'da düzenlenen şenlikler, ileriki yıllarda (Moda Koyu gibi) kentin farklı noktalarına da sirayet etmiştir.¹¹ Bu bağlamda dönemin İngiltere elçisi Sir Henry Lytton Bulwer'in yönetiminde olmak üzere, 1861 yılında, Kadıköy Moda Burnu'nda kürek ve yelkenli yarışları yapılmıştır. Bunu aynı yerde yapılan 1872 ve 1875 yıllarındaki deniz yarışları ve açık hava etkinlikleri takip etmiştir¹².

İngiliz Levantenler öncülüğünde gerçekleştirilen Moda kayık yarışları, II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) de devam etmiştir. Padişahın himayesinde gerçekleşen kayık yarışları, genelde yılın ağustos ve eylül aylarında yapılmıştır. Bu yarışlara ilişkin arşiv belgelerine yansıyanlar, daha ziyade yarış alanında alınması gereken inzibati tedbirlerine ilişkindir. Padişaha yetkili ağızlardan malumat veren belgelerden, Abdülhamid rejiminin karakterine de uygun bir şekilde, yarışlarda güvenlik tedbirlerine

¹⁰ Bengi Su Ertürkmen Aksoy, *İstanbul Kent Mekânlarında "Yüksek Sosyete" İletişim Ağı ve Modernlik Halleri, 1856-1896*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 140; Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Çev. Zeynep Rona, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 365; *İstanbul'da Deniz Sefası: Deniz Hamamından Plaja Nostalji*, Yay. Haz. Zeynep Ögel-Gülru Tanman-Emir Alışık, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 352.

¹¹ B. S. Ertürkmen Aksoy, *a.g.t.*, ss. 219-220, 234-235.

¹² Bengi Su Ertürkmen Aksoy-Neşe Gurallar, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Gemicilik Şenlikleri: Büyükkada (Prinkipo) Regattaları ve Adanın Dönüşümü", *Metu Journal of the Faculty of Architecture*, C. 37, S. 1 (Haziran 2020), ss. 128, 135, 137, 139.

sıkı bir şekilde uyulduğunu anlıyoruz. 1890 yılının Eylül ayında gerçekleşen yarışları müteakip Üsküdar Kumandanı ve Bahriye Nazırı'nın gönderdiği yazılardan¹³, kayık yarışında "...bir gûne vukuât olmadığı..." ve yarışın "...kemâl-i intizâmı hitâm bulduğu..." bildirilmiştir. 1893 yılındaki yarışların icrası için yarış heyet-i mahsusası padişah'tan izin talebinde bulunmuş¹⁴ ve yarıştan önce program kendisine takdim edilmiştir.¹⁵ Ağustos ayında yapılan bu yarışlar, Bahriye Nazırı'nın ifadesiyle, "...kemâl-i intizâm ile bilâ vukuât..." son bulmuştur.¹⁶ 1893 yılı yarışlarının sorunsuz bir şekilde yapılması önemliydi, zira kayık ve sandal sahipleriyle hamlecilerin¹⁷ çoğunda rovelver bulunduğu istihbaratı alınmıştı. "*Sandal ve kayık yarışlarında birinciliği kazanmak üzere birbirini geri bırakmak maksadıyla sandal ve kayıklar derûnunda bulunanların yekdîgerinin kayık ve sandallarının su kısmı hizâsında delikler açılıp su alması için rovelver atmada oldukları emsâli delâletiyle müsbet idüğü...*"nden, pek çok sandal ve kayığın iştirak ettiği yarışlarda, böyle bir hileye kesinlikle meydan verilmemesi için önlemler alındığı anlaşılmaktadır. Yapılan uyarılar ve yetkililerin dikkatli uğraşları neticesinde, geçmiş yıllara nazaran oldukça kalabalık geçen bu yarışlarda herhangi bir vukuat meydana gelmemişti. 1906 yılının Eylül ayında gerçekleşen kayık yarışlarına seyirci olarak katılanlar arasında şehzadeler de bulunmaktaydı.¹⁸

Moda'da icra edilmekte olan yarışlara, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam edilmiştir. Meşrutiyetin yeniden ilanına yönelik yapılan kutlamalar çerçevesinde 12 Eylül 1908'de Moda'da kayık yarışları düzenlenmiştir.¹⁹ Hatta bu yarışları izlemek için şehzadeler İbrahim Tefvik Efendi ve Burhaneddin Efendi'ye padişah tarafından izin verilmiştir. Ayrıca Ertuğrul Korvet-i Hümayunu'na ait bando takımının, konser vermek üzere yarış mahalline gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰ 1910 yılında yapılması planlanan yarışların ise padişahın himayesinde bulunan Donanma-yı Osmanî

¹³ BOA, Y..PRK.ASK., 65/15 (8 Eylül 1306/20 Eylül 1890); BOA, Y..PRK.ASK., 65/6 (5 Safer 1308/20 Eylül 1890).

¹⁴ BOA, Y..MTV., 79/59 (13 Zilhicce 1310/28 Haziran 1893).

¹⁵ BOA, Y..PRK.ASK., 94/21 (15 Safer 1311/28 Ağustos 1893).

¹⁶ BOA, Y..MTV., 81/152 (16 Safer 311/29 Ağustos 1893).

¹⁷ Kayık ve sandallarda kürek çeken kimse.

¹⁸ BOA, ZB., 621/157 (29 Ağustos 322/11 Eylül 1906).

¹⁹ Oya Dağlar, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 38 (Mart 2008), s. 154.

²⁰ BOA, ZB., 383/100 (28 Ağustos 324/10 Eylül 1908); BOA, BEO, 3395/254577 (29 Ağustos 324/11 Eylül 1908); BOA, İ..HUS., 169/25 (15 Şaban 326/12 Eylül 1908); BOA, İ..HUS., 169/27 (15 Şaban 326/12 Eylül 1908).

Muavenet-i Milliye Cemiyeti tarafından icra edileceği ilan edilmiştir.²¹ Kısaca Donanma Cemiyeti olarak anılan ve 19 Temmuz 1909 tarihinde kurulan cemiyetin asıl maksadı, halktan topladığı bağışlarla Osmanlı donanmasını güçlendirmektir. Aynı maksada yönelik olarak, II. Meşrutiyet Dönemi boyunca, cemiyete gelir getirici pek çok spor müsabakası düzenlenmiştir. Bu spor müsabakaları arasında özellikle deniz sporlarına ait olanları ön plana çıkarmıştır.²² Türk toplumunu ve gençliğini denizcilğe ve deniz sporlarına alıştırmak gayesini güden cemiyet, Bahriye Nazırlığı ile birlikte Osmanlı Denizcilik Yurdu adlı bir kulübün kurulmasına da öncülük etmiştir.²³

Yukarıdaki ifadelerden Moda'da yapılan yarışların tarihsel sürekliliği haiz olarak, Sultan Abdülaziz döneminden II. Meşrutiyet dönemine değin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Zaman içerisinde âdeta bir gelenek haline gelen Moda yarışları, XX. yüzyılın başlarında da devam ettirilmiştir. Tabi bu süreçte yarışın mahiyet ve niteliğinde bir takım değişiklik ve yeniliklerin yapılmış olması da muhakkaktır.

2. 1913 Yılı Moda Deniz Yarışlarına Hazırlık

1913 yılındaki Moda deniz yarışlarını tanzim ve idare etmek üzere bir komite teşkil edilmiş ve bu komite muhtelif komisyonlara bölünmüştür.²⁴ "Moda Kayık Yarışları Cemiyeti" ismini alan bu komitenin reisi, eski Hariciye Nazır Vekili Muhtar Bey'di. Cemiyetin üyeleri arasında Mösyö Vitel ve Kumandan Hüseyin Bey de bulunmaktadır. Anılan isimler ilk iş olarak Velihaht Yusuf İzzeddin Efendi'yi ziyaret ederek cemiyetin fahri reisliğini teklif ve kendisini yakında yapılacak yarışlara davet etmişlerdir. Yusuf İzzeddin Efendi²⁵ bu teklifleri kabul ettiği gibi, yarışlar kapsamında İstanbul

²¹ BOA, BEO, 3794/284488 (10 Şaban 328/17 Ağustos 1910); BOA, DH.MUl., 138/26 (10 Şaban 328/17 Ağustos 1910); BOA, İ..MBH., 3/36 (11 Şaban 328/18 Ağustos 1910). Âtîf Kahraman çalışmasında, bu yarışlar için "Osmanlı Devleti zamanında yapılan son büyük kayık yarışı..." ifadesini kullanmaktadır. Halbuki 1910 yılından sonra da devletin başkenti İstanbul'da kayık yarışları yapılmıştır (Bkz. Â. Kahraman, a.g.e., s. 687).

²² Selahittin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, ss. 13, 186.

²³ Bkz. Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 67 (Güz 2020), ss. 41-74.

²⁴ "Büyük Deniz Yarışı", *Tanin*, nr. 1697, 7 Ağustos 1329/20 Ağustos 1913, s. 3.

²⁵ Yusuf İzzeddin Efendi veliahtlığı zamanında sosyal hayat ile iç içe olmuş, toplumla temas edebilme adına II. Meşrutiyet Dönemi yardım cemiyetlerinin düzenlediği pek çok organizasyona katılmış veya onları himaye etmiştir. Bu bağlamda Donanma Cemiyeti onun

ve Galatasaray sultanileri arasında gerçekleşecek yarışlarda, kazanan tarafa kıymetli bir hediye takdim edeceği vaadinde bulunmuştur.²⁶ Yusuf İzzeddin Efendi'den sonra Sadrazam Prens Said Halim Paşa da fahri heyete dâhil edilerek bu heyetin ikinci başkanı olmuştur.²⁷ Yaklaşık bir hafta sonra, bu kez Bahriye Nezareti eski Müsteşarı Talat, Fener İdaresi Müşaviri Saadettin, Osmanlı Ajansı Müdürü Salih Gürcü ve Hariciye Nezareti'nden Celal beylerden oluşan bir heyet, Yıldız Sarayı'nı ziyaret etmişlerdir. Dönemin padişahı V. Mehmed Reşad'ın huzuruna çıkan bu heyet, 7 Eylül Pazar günü Moda kayık yarışlarında hazır bulunması hususunda, padişah'tan ricada bulunmuştur. Daveti kabul eden padişah *yat-ı hümmâ-yûn*la yarışlarda hazır bulunacağını ifade etmiştir.²⁸

Yarış tertip komitesinin gönderdiği heyetlerle, Moda yarışlarının padişahın himayesinde ve veliahdın fahri riyasetinde gerçekleşmesi sağlanmıştır.²⁹ Aslında bu durum II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleştirilen spor organizasyonlarının tipik bir özelliği idi ve genellikle bu organizasyonlar dönemin önde gelen siyasi şahsiyetlerinin himayesinde gerçekleştirilirdi. Bu durumun sembolik anlamının yüksek ve halka verilmek istenen mesajın "*hem sporun hem de spor müsabakaları vesilesiyle gerçekleşecek olan sosyal yardım faaliyetinin hatırı sayılır şahsiyetlerce daima desteklenmekte*" olduğu düşünülebilir. Moda deniz yarışlarının düzenlenmesinden sorumlu olan bir diğer taraf, tıpkı 1910 yılında olduğu gibi Donanma Cemiyeti olmuştur ve yarışlar bu cemiyetin nezareti altında yapılmıştır.³⁰

25 Ağustos 1329 (7 Eylül 1913) Pazar günü yapılması kararlaştırılan deniz yarışlarının programı kısa zamanda oluşturularak basın yoluyla halka ilan edilmiştir. Toplam 29 yarışın planlandığı organizasyon kapsamında

hamiliğini yaptığı cemiyetlerden bir tanesidir. Veliht bu cemiyete maddi ve manevi büyük destekler verdiği gibi cemiyete gelir getirecek yarış ve konser gibi etkinliklerin yapılmasına önyak olmuştur. Moda'da tertiplenen kürek yarışları, bunlardan bir tanesidir (Hasan Ünlü, *Veliht Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1916)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, ss. 188-190).

²⁶ "Veliht Hazretleri Nezdinde", *Tanin*, nr. 1699, 9 Ağustos 1329/22 Ağustos 1319, s. 4.

²⁷ "Moda Deniz Yarışları", *Tanin*, nr. 1706, 16 Ağustos 1329/29 Ağustos 1913, s. 5.

²⁸ "Moda Yarışları ve Zat-ı Şahane", *Tanin*, nr. 1712, 24 Ağustos 1329/6 Eylül 1913, s. 4.

²⁹ "Moda Deniz Yarışları", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4.

³⁰ Aynı yer.

kayık, sandal, kik³¹, futa³² ve kancabaşlar³³ arasında kürek yarışları, tahlisiyye (cankurtaran) sandallarının manevra gösterileri ve yelken yarışları düzenlenecekti.³⁴ Yarışların “şimdiye kadar görülmemiş bir şekilde” olacağı iddiasında bulunularak, organizasyona halkın ilgisi çekilmek istenmiştir. Bu maksatla, yarışlara katılmak isteyen vatandaşların müracaat etmeleri gereken adres bilgisi de paylaşılmıştır. Ayrıca birinciye ve ikinciye ödül verilecek yarışlara en az 3 sandal veya kayığın katılması gerektiği, 2 sandal veya kayığın katılması durumunda yalnız bir kişiye ödül verileceği duyurulmuştur. Yarışa sadece 1 sandal veya kayığın katılması durumunda ise yarış iptal edilecekti.³⁵ Bir gün, bir gece sürecek ve “mükemmel” geçmesi planlanan yarışlardan sonra gece yarısına kadar şenlikler yapılacaktır.³⁶ Hatta gece şenlikleri esnasında da yarışlara devam edilecek, kandillerle donanmış kayık müsabakası yapılacaktır. Müsabakayı kazanan 3 kayığın sahiplerinden birinciye 8, ikinciye 4 ve üçüncüye de 2 lira mükâfat verilecekti.³⁷

Moda Koyu'nun Boğaziçi'ne nispeten uzaklığı, burada oturanların yarış mahalline ulaşımında bazı zorlukları beraberinde getirebilirdi. Yetkililerin bu ihtimali düşünerek bazı tedbirler aldıkları görülmektedir. Tedbirler kapsamında yarışları izlemek isteyenlerin Moda'ya ulaşımını kolaylaştırmak için yarışın yapılacağı 7 Eylül gününe mahsus, ek vapur seferleri konulmuştur. Buna göre; seyrüsefer etmekte olan vapurlardan başka Şirket-i Hayriye'nin tahsis edeceği 2 vapur, yarış sabahı Kavaklar'dan³⁸ hareketle Boğaziçi'nin bütün iskelelerine uğrayacak, aldığı yolcuları Kadıköy İskelesi'ne çıkardıktan sonra Moda Koyu'nda demirleyecekti. Ayastefanos'tan hareket edecek bir diğer vapur, Samatya'ya kadar bütün iskelelere uğradıktan sonra Kadıköy'de yolcularını bırakacaktı. Büyük

³¹ Harp gemilerinde aşırma küreklerle çekilen, süvarilerin binmesine mahsus uzun ve dar sandal (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 1226).

³² Enine göre boyu uzun, hafif, iki kürekli filika (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbucağı Yayınları, İstanbul 2010, s. 187).

³³ Kancaya benzediği için bu adı alan kancabaş, nehirlere girebilen ve hafif filodan sayılan teknelerdi (İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 90).

³⁴ “Moda Deniz Yarışları Programı”, *Tanin*, nr. 1706, 16 Ağustos 1329/29 Ağustos 1913, s. 5.

³⁵ “Moda Deniz Yarışları”, *Tanin*, nr. 1706, 16 Ağustos 1329/29 Ağustos 1913, s. 5.

³⁶ “Büyük Deniz Yarışı”, *Tanin*, nr. 1697, 7 Ağustos 1329/20 Ağustos 1913, s. 3; “Taht-ı Himaye-i Cenab-ı Şehriyar-ı Azamide Veliahd-ı Saltanat Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerinin Riyaset-i Necabetpenahilerinde Moda Büyük Deniz Yarışları”, *Tanin*, nr. 1711, 21 Ağustos 1329/3 Eylül 1913, s. 5.

³⁷ “Moda'da Kayık Müsabakaları, Moda Deniz Yarışları Komitesi'nden”, *Tanin*, nr. 1711, 21 Ağustos 1329/3 Eylül 1913, s. 5.

³⁸ Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı kastediliyor olmalıdır.

Ada'dan hareket edecek başka bir vapur da önce bütün ada iskelelerine, sonra Maltepe İskelesi'ne uğrayıp, son olarak Kadıköy İskelesi'ne gelecekti. Elbette sayılan tüm bu vapurlara, sadece önceden yarış bileti alan seyirciler binebilecekti. Vapurlarda yolcuların her türlü rahatı ve ihtiyaçları düşünülmüş olduğundan, uygun fiyatlı ürünlerin satılacağı "mükellef ve mükemmel" büfeler hazırlanacaktı. Yarış sonrası vapurlar, geldikleri güzergâhları takip ederek başlangıç noktalarına geri döneceklerdi. Müsabakaların sonunda gece eğlencelerine katılmak isteyenleri, eğlence bitiminde evlerine götürecek vapurlar da mevcut olacak ve bu vapurlar gece saat bire kadar işleyecekti. Böylece seyircilerin gece geç saatte evlerine dönmede yaşayacağı olası ulaşım sorunu da ortadan kalkmış olacaktı.³⁹ Yapılan tüm bu hazırlıklarla halkın yarışlara olan rağbet ve ilgisinin arttırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Moda deniz yarışları, sadece Osmanlı Devleti'nin kendi iç kamuoyuna yönelik bir organizasyon değildi. Bazı yabancı devletlere ait savaş gemilerinin yarış günü Moda Koyu'nda yer alacağına dair basında çıkan haberler, yarışların uluslararası bir boyutu olduğunu da göstermektedir. Zaten düvel-i muazzamaya ait harp gemileri, Balkan Savaşı'ndan beri başkent İstanbul'da demirli bulunmaktaydı.⁴⁰ Bunlara ek olarak İtalyan ve Alman donanmalarına ait bazı gemilerin de yarışa katılmak üzere İstanbul'a geleceği haberleri basına yansımıştır.⁴¹ Osmanlı tarafını temsilen de Hamidiye Kruvazörü'nün yarış günü Moda Koyu'nda demir atacağı duyurulmuştur.⁴² Söz konusu harp gemilerinin yarışlara ne şekilde katılacağı, yarışlardan önce yarış komitesi ile taraflar arasında gerçekleştirilen toplantılarda ele alınmıştır.⁴³ Nitekim yarış günü İngiliz, Amerikan, Avusturya, Rus, Alman, İtalyan ve Hollanda savaş gemileri, 5 Osmanlı torpidosuyla beraber Moda açıklarında demirlemiştir.

³⁹ "Moda Deniz Yarışları Hakkında", *Tanin*, nr. 1709, 19 Ağustos 1329/1 Eylül 1913, s. 5; "Moda Deniz Yarışları Hakkında", *Tanin*, nr. 1710, 20 Ağustos 1329/2 Eylül 1913, s. 5; "Moda Deniz Yarışları Hakkında, Hususi Vapurlar", *Tanin*, nr. 1711, 21 Ağustos 1329/3 Eylül 1913, s. 4.

⁴⁰ "Sefain-i Harbiyye-i Ecnebiyye", *Tanin*, nr. 1716, 28 Ağustos 1329/10 Eylül 1913, s. 2.

⁴¹ "Moda Yarışları", *Tanin*, nr. 1704, 14 Ağustos 1329/27 Ağustos 1913, s. 3; "Breslav Zırhlısı", *Tanin*, nr. 1711, 21 Ağustos 1329/3 Eylül 1913, s. 5.

⁴² "Hamidiye'nin Muvasalatı", *Tanin*, nr. 1711, 21 Ağustos 1329/3 Eylül 1913, s. 2; "Rauf Bey", *Tanin*, nr. 1711, 21 Ağustos 1329/3 Eylül 1913, s. 5.

⁴³ "Yarışlar Hakkında Müzakere", *Tanin*, nr. 1711, 21 Ağustos 1329/3 Eylül 1913, s. 5.

Yarışlara ise Fransız *Jeanne Blanche*, Alman *Breslau*, Amerikan *Scorpion* ve İtalyan kruvazörü filikaları⁴⁴ katılmıştır.⁴⁵

Bilindiği üzere yarışlardan bir müddet önce son bulan Balkan Savaşları'nda Türk donanması Yunan donanmasına karşı kayda değer bir başarı sağlayamamış, hapsediği boğazlardan çıkamadığından Ege Denizi'ndeki egemenliği Yunanlılara bırakmıştır.⁴⁶ Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alan Yunan donanması adaları işgale başlamış ve sırasıyla Limni, İmroz, Taşoz, Sakız, Bozcaada ve Midilli adaları Yunanlıların eline geçmiştir.⁴⁷ Bu başarısızlıklara karşın, gerçekleştirdiği ön keşif harekâtı, Yunan donanmasının en güçlü gemisi olan Averof Zırhlısı'nı engelleme ve durdurma, Şıra Adası'nı bombalama ve adadaki askerî tesisleri ortadan kaldırma gibi görevler dolayısıyla Hamidiye Kruvazörü, bu savaşta Osmanlı donanmasının âdeta yüz akı olmuştur.⁴⁸ Dolayısıyla yabancı gemilere karşılık Hamidiye'nin yarışlara gelecek olması, kahramanlığının kalabalık halk kitlelerince bir kez daha tescili açısından önemli bir fırsattı. Bu yarışlar, Osmanlı donanmasının Balkan Savaşları'nda kendisinden bekleneni verememesinden dolayı yaşadığı imaj kaybının bir telafisi niteliğinde düşünülebilir. Yarışları düzenleyenler ve idareciler, büyük devletlerin gemilerine karşılık kahraman Hamidiye Kruvazörü'nü yarış mahalline getirmek suretiyle savaşlardaki yegâne gurur kaynağını ön plana çıkartmış olacaktı. Böylece bozgun niteliğinde kaybedilen bir savaşın acı hatıraları bir nebze de olsa geri plana atılmış olacak, başarısızlık unutturulmaya çalışılacaktı.

3. Moda Deniz Yarışlarının İcrası ve Sonuçları

Padişahın himayesinde, veliahdın fahri riyasetinde ve Donanma Cemiyeti'nin nezaretindeki Moda Deniz Yarışları, 7 Eylül 1913 Pazar günü icra edilmiştir. *Tanin* gazetesinin bildirdiğine göre “büyük bir fevkal'âdelik” içinde geçen yarışlara, sabahın erken saatlerinden itibaren, sandallar ve

⁴⁴ Ekseriyetle harp gemilerinde bulunan, kürek veya yelkenle yürütülen güvertesiz kayak türü (İ. Bostan, *a.g.e.*, s. 94).

⁴⁵ “Yarış Mahalline Gelen Ecnebi Gemiler”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5; C. Atabeyoğlu, *a.g.m.*, s. 1517.

⁴⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, II. Kısım, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 18.

⁴⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 321.

⁴⁸ Hüsnü Özlü, “Arşiv Belgeleri Işığında Balkan Savaşları'nda Ege Adaları'nın İşgali Süreci”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XII, S. 25 (Güz 2012), s. 23.

vapurlarla İstanbul'un her tarafından halk gelmeye başlamıştı. Moda İskelesi'nin en ileri noktasında, yarış hakem komitesinin gözlem yapmasına olanak tanıyan bir kule inşa edilmişti. İskelenin sağında bulunan bir yelken gemisinin ucuna, yatay istikamette bir yağlı direk bağlanmış, direğin ucuna da kırmızı bir bayrak dikilmişti. Yarışların yapılacağı alan, hudut serenleri ve kırmızı şamandıralarla belirlenmişti. Hududun dışında kalan alanda kotralar, sandallar, yatlar ve römorkörler bulunuyordu. Onların da gerisinde şirket ve posta vapurları, Osmanlı torpidoları ve geleceği söylenen yabancı devlet gemileri sıralanmıştı. Büyük bahriye bandosu, seyircilere aralıklarla müzik parçaları çalmaktaydı. Saat dokuzda torpidodan atılan bir topla yarışların başladığı duyuruldu. Yarışmacılar, hareket noktasından çıktıktan sonra belirlenen noktaya kadar gidip gelmek suretiyle yarışları icra etmekteydiler. İlk yarış sadrazamın üç çifte piyade kayığı kazanmıştı. İkinci yarış iki çifte sandallar, üçüncü yarış dört çifte kikler arasında yapılmıştı. Dördüncü yarış yabancı gemilere ait kik yarışları olup bu yarışlardan sonra padişahın bulunduğu Ertuğrul Yatı, Hamidiye Kruvazörü ve veliahdı taşıyan İstanbul Vapuru, yoğun alkışlar ve tezahüratlar arasında, yarış mahalline ulaştı. Bu törensel teşrifin ardından alandaki bütün gemilerce selamlanan padişah ve Ertuğrul Yatı, koydaki yerini almıştır.⁴⁹

Saltanat kafilesinin varışından sonra yarışlar kaldığı yerden devam etmiştir. Yarışlarda özellikle sefain-i harbiye kayıklarının mücadelesi dikkatleri çekmiştir. Bunlardan dördüncü yarış yabancı harp gemilerinin kikleri arasında yapılmış olup, birinciliği Fransız gemisi Jeanne Blanche'ın kiki ve ikinciliği de Amerikan maiyet gemisi Scorpion'un kiki kazanmıştı. On üçüncü yarış sefain-i harbiye kayıkları arasında gerçekleştirilmiş olup bu yarışın hem birinciliğini hem de ikinciliğini İtalyan kruvazörüne ait yedi çifte kayıklar elde etmişti. Donanma-yı Hümayun ile sefain-i harbiye-i ecnebiye büyük filikaları arasında gerçekleşen on sekizinci yarışın kazananı Fransızlar olurken, ikinciliği Yarhisar Torpidosu'na ait filika kazanmıştı.⁵⁰

Vilayetler arasında yapılan yarışlara Dersaadet, İzmir, Trabzon ve Beyrut vilayetlerine ait kayıklar katılmıştı. Bu yarışın kazananı ev sahibi İstanbul, ikincisi ise İzmir olmuştur. Etkinlik kapsamında dümenleri kadınlar

⁴⁹ "Moda Deniz Yarışları", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4; "Yarışlara Mübâşeret", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5.

⁵⁰ "Moda Deniz Yarışları", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4; "Yarıştaki Kazananların Esamisi", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4; "Yarışlara Mübâşeret", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5.

tarafından idare edilen ve kürekleri erkekler tarafından çekilen bir çiftte sandal yarışları yapılmıştır. Toplam 3 sandalın katıldığı ve heyecanlı dakikalara sahne olan yarışlarda birinciliği Matmazel Lombazu(?)'nun idaresindeki sandal ve ikinciliği de Matmazel Susyadis'in idaresindeki sandal kazanmıştır.⁵¹ Sadece kadınlar arasında icra edilmesi planlanan bir sandal yarışı ise katılımcı yokluğundan dolayı iptal edilmiştir.⁵²

Gazetelerin bildirdiğine göre, tahlisiyye sandallarının iştirak ettiği yarışlar ve sergiledikleri manevralar, genel itibariyle güzel ve aynı zamanda heyecanlı geçmiştir. Önce alabora olan sandalların sonradan eski hallerine dönmeleri, seyirciler arasında son derece merak ve heyecan yaratmıştır. Hatta bu manevraları izleyen padişah dahi heyecanlanmaktan kendini alamamıştır.⁵³

Seyircilerin yarışlarda birinci ve ikinci gelenleri hemen öğrenebilmesi için, sonuçlar yazı makineleriyle Türkçe ve Fransızca olarak derhal basılmış ve halka dağıtılmıştır. Yarış esnasında beş kaza vuku bulmuş, kazazedeler orada hazır bulunan Hilal-i Ahmer Heyet-i Sıhhiyesi'ne nakledilerek tedavileri gerçekleştirilmiştir. Yarışların sonuna doğru padişah etkinlik alanından ayrılırken bir kısım halk da eve dönüş yolculuğuna başlamıştır. Geride kalanlar ise "*fevkal'âde ve muhteşem*" geçtiği ifade edilen gece şenliklerine katılmıştır.⁵⁴ Hamidiye Kruvazörü de gece şenliklerinde hazır bulunmuştur.⁵⁵

Moda deniz yarışları kapsamında, çeşitli kategoriler altında, toplam 23 yarış icra edilmiş ve ilk iki sırayı paylaşılanlara değişen miktarlarda para ödülü verilmiştir. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi ile İstanbul Sultanisi arasındaki dört kürekli kıklerle yapılan yarış da oldukça çekişmeli geçmiştir.⁵⁶ Bu yarışta

⁵¹ "Yarıştta Kazananların Esamisi", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4; "Yarışlara Mübaşeret", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5; "Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, ss. 92-93.

⁵² "Yarışlara Mübaşeret", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5; "Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, s. 92.

⁵³ "Moda Deniz Yarışları", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4; "Yarışlara Mübaşeret", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5; "Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, s. 93.

⁵⁴ "Moda Deniz Yarışları", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4; "Gece Şenlikleri", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4.

⁵⁵ "Kahraman Hamidiye'miz İstanbul'a Gelirken-İstanbul'da-Huzur-ı Şahanede", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5.

⁵⁶ İstanbul ve Galatasaray sultanileri öğrencilerinin, İngiliz yat kulüplerinden ödünç aldıkları teknelerle bu yarışa katıldıklarına dair bilgi için bkz. Cem Atabeyoğlu, *a.g.m.*, s. 1517.

birinci olan Galatasaray Sultanisi, aynı zamanda, Veliâht Yusuf İzzeddin Efendi'nin daha önce vermeyi vadettiği kupanın da sahibi olmuştur. Yarışların sonuna doğru başlayan yağlı direk yarışı da oldukça eğlenceli geçmiştir. Katılımcısı çok olmasına karşın, yarışmacıların yağlı direk üzerinde dengelerini koruyamayarak kısa zamanda denize düşmeleri, direğin ucundaki bayrağın alınmasını oldukça zorlaştırıyordu. En sonunda bahriyeden emekli Üsküdarlı Ahmed Efendi⁵⁷ bayrağı almayı başararak yarışın galibi olmuştur. Organizasyon dâhilinde 200 metrelik bir de yüzme yarışı gerçekleştirilmiştir.⁵⁸

Tanin ve *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri, genel olarak, yarışların son derece başarılı ve gösterişli bir şekilde icra edildiğini bildirmiş, organizasyona yönelik neredeyse hiçbir eleştiri getirmemiştir. Buna karşılık *İdman* mecmuası, Moda'da düzenlenen kürek yarışlarına dair dozu oldukça yüksek eleştirel yazılara, sayfalarında geniş yer ayırmıştır⁵⁹. 1913 yılında yayın hayatına başlayan *İdman* mecmuası, spor içerikli bir dergi olması dolayısıyla Moda yarışlarının gösteriş kısmından ziyade teknik boyutunu enine boyuna ele almış ve konuya dair eleştirilerini sıralamıştır. Mecmuaya göre; "*intizâm ve bilgi*" açısından önemli eksikliklerin gözlemlendiği yarışların ilk eleştirilecek yönü, yarışları tanzim ve idare etmekle görevli komitede, bizzat sporla meşgul olan şahısların sayıca azlığı olmuştur. Hâlbuki böyle büyük ve önemli günlerde, senelerin birikimi olan tecrübelerden istifade edilmemesi, istenilen sonuçların elde edilememesinin en önemli sebebidir. İkinci olarak, halka dağıtılan yarış sonuçlarında sadece birinci ve ikinci gelenlerin adının yazılı olması, buna karşılık yarışın kaç millik bir parkurda yapıldığı ve ne kadar sürede tamamlandığı bilgilerine yer verilmemesi, bir eksiklik olarak eleştirilmiştir. Dolayısıyla yarış sonuçları hakkında seyirciler tam olarak bilgilendirilmemiştir. Deniz üzerinde, yarış için ayrılan saha da ise tam bir kargaşa hâkim olup yarışa dâhil olmayan pek çok sandal ve motor, yarış mahallini işgal etmiştir. Düzeni sağlamakla görevli zabıta ise bu konuda çaresiz kalmıştı. Bu mevzulardan ayrı olarak ve üzerinde hassasiyetle durulan

⁵⁷ *Tanin* gazetesinde kazanan şahsın adı, Mehmed Refet Efendi olarak geçmektedir ("*Moda Deniz Yarışları*", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4).

⁵⁸ "*Moda Deniz Yarışları*", *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4; "*Yarışlara Mübaşeret*", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5; "*Moda Büyük Deniz Yarışları*", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 1329/14 Eylül 1913, ss. 94-95.

⁵⁹ Bu yazılardan bir tanesi, mecmuanın yazar kadrosunda bulunan Aka Gündüz tarafından mecmuanın sahibi Cem'i Bey'e hitaben yazılan ve yarışlar hakkında müşahedelerine dayanarak kaleme aldığını söylediği tenkit yazısıdır. Bkz. Aka Gündüz, "*Moda Kayık Yarışı ve 'Monşer'ler*", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 1329/14 Eylül 1913, ss. 104-107.

bir diğer husus, sefain-i harbiye kayıkları arasında yapılan ve tarafların eşit kuvvetlere sahip olmaksızın girdiği yarış olmuştur. Yarışı kazanan taraf olan İtalyan kayıkları 7 çifte kürekle hareket ederken Osmanlı kayıkları 6 çifte kürekle yarışa katılmıştı⁶⁰. Yarış komitesinde bulunan ve Osmanlı bahriyesini temsil eden şahısların bu eşitsizliğe kayıtsız kalması eleştirilmiş ve mağlubiyetten duyulan hüznün, mecmua satırlarında şöyle yer almıştır: “...Yarışa mahsûs ecnebî sandallarının arkasında sürüklenen bir Osmânî sandalı için müteessir olmamak kabil değildi. Bir Osmânî limanında bir Osmânî sandalı da derece kazanabilirdi...”. Müsabakadaki başarısızlığı Osmanlı denizcilerinin idmansızlığına değil, komitedekilerin beceriksizliğine bağlayan mecmua, bu kez yarışın millî ve gayr-i millî unsurlarına dikkatleri çekmeye çalışmıştır. Yarış hakem komitesinin kullandığı iskele üzerindeki kule, tamamıyla Türk mimari tarzında inşa edilmiştir. Vekiller ve sefirlere mahsus hazırlanan Türk çadırları da yine Türk ve Acem sanatının birer numunesi sayılabilecek güzellikte halılarla süslenmiştir. Ancak İngiliz bayrağı renklerinden oluşan yarış sancağı, millî bir anlam taşımaktan uzaktır. Yarışların tüm unsurlarıyla millî olması gerektiğini vurgulayan mecmua yazarı, geleceğe dair dileklerini şu satırlarla aktarmıştır: “Bir Türk kalbiyle temennî ederiz ki gelecek senenin yarışları sırf bize âid olsun. Bize iltihâk eden başka kuvvetler bulunsun, fakat biz yarışlarımızı başka kuvvetlere istinâd ederek tertîb etmeyelim. Bir Türk memleketinde yaşayan bir Türkün Türklere âid yapılan şeylerin Türkçe olmasını istemesi kadar ma’kul bir şey olamaz.”⁶¹

İdman mecmuasının yukarıdaki temennilerinden, Moda deniz yarışlarının ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti’ndeki Türklerin millî bir etkinliği hâline getirilmek istendiğini anlamaktayız. *Tasvir-i Efkar* gazetesi de benzer düşüncelere sahipti ve yarışların yapıldığı 25 Ağustos (7 Eylül) gününün Osmanlı tarihinin millî bir günü olarak kabul edilmesini önermekteydi. Gazeteye göre; Almanların ve İngilizlerin geleneksel olarak her sene düzenledikleri deniz yarışlarına mukabil bundan sonra bizim de Moda yarışlarımız olmalıdır ve bu yarışlar payitaht İstanbul’da her yıl düzenlenmelidir. Hatta uluslararası yarışlara katılmak azim ve cesaretini göstererek, Osmanlı milletini layık olduğu makama yükseltmek gerekmektedir. Padişah, veliaht ve şehzadeler, yarışları himaye etmek ve

⁶⁰ Tanin gazetesinin bildirdiğine göre; bir çift kürek fazlalığı, rakiplerine nazaran kayığa saatte 2 mil daha fazla sürat kazandırmaktaydı (“Moda Deniz Yarışları”, *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4).

⁶¹ “Moda Büyük Deniz Yarışları”, *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 1329/14 Eylül 1913, ss. 89-95.

yarışlara teşrif etmek suretiyle, herkese vazifesini hatırlatmış oldular. *Emr-i millî* olan bu vazife ise yarış gününün resmi bir gün kabul edilerek tatil ilan edilmesi ve tatilden istifade eden devlet memurlarının da yarışlara katılımının sağlanmasıdır. Böylece yarışları takip eden seyirciler arasında rekabet hissi artacak, buna paralel yarışmacıların da şevk ve gayreti çoğalacaktı.⁶² *Tasvir-i Efkâr*'ın önerisini destekleyen *İdman* mecmuası, yarış gününün resmî bir gün olarak kabulüyle, yarışlardan beklenen maddi ve manevi faydaların temin edilebileceği görüşündeydi. En başta, tatil sebebiyle yarışlara halkın katılımı artacaktı. “*Müsâbakalar, yarışlar nasıl beynelhalk bir fikr-i rekabet husûle getirdiğini, diğer milletler derecesinde yükselmek için nasıl bir kuvvetle çalışmak lâzım geldiğini gösteriyor.*” du. Dolayısıyla spordan kaynaklanan rekabet duygusu, milletlerarası rekabete dönüştürülerek şimdiye kadar gerisinde kalınan yükselmiş milletleri yakalamak fırsatı mümkün olabilecekti.⁶³ Anlaşılan her iki süreli yayın organı da Moda deniz yarışlarına yalnızca sportif bir gösteri nazarıyla bakmamakta, bu etkinliği Osmanlı kamuoyunda rekabet ve mücadele fikrini uyandıracak bir araç olarak görmekteydi. Bilindiği üzere spor etkinlikleri sadece, hep birlikte ve hoşça vakit geçirmeyi ifade etmez. Sporun aynı zamanda kitleleri belli bir ideal etrafında toplayabilme özelliği mevcuttur. Bir başkasıyla yarışma fikri ve spordan kaynaklanan rekabet duygusu, milletlerin birlik ve beraberliğini arttırabilme yönünde önemli bir katkı sağlar.⁶⁴ Balkan Savaşları'ndan yeni ve yenik çıkmış bir toplum, hem spor yapmaya hem de spor müsabakalarına katılmaya alıştırilırsa, ancak o zaman spordan beklenen fayda temin edilebilecekti. Bu fayda da millete “*rekabet*” ve “*mücadele*” fikirlerinin aşılmasıyla kendi gücünü keşfetmesi ve üzerindeki atalet duygusundan kurtulmasıydı. Osmanlı Devleti, ancak bu şekilde olası savaş durumlarında zafer kazanabilecek bir millete sahip olabilirdi.

İdman mecmuasına göre, tüm eksiklik ve eleştirilecek yönlerine rağmen, bu türden faaliyetler önemlidir ve devamı gelmelidir. Özellikle sultaniler arasındaki yarış, gençlerin spora olan ilgi ve alakasının son dönemde arttığını ve diğer spor kulüpleriyle rekabet edecek düzeye gelmelerini göstermesi açısından önemlidir. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi de aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Zira birkaç yıl öncesine kadar mekteplerde böyle spor

⁶² “Moda Büyük Deniz yarışları”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5.

⁶³ “Moda Büyük Deniz Yarışları”, *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, s. 91.

⁶⁴ Sporun sosyolojik ve psikolojik boyutlarına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Nebi Bozkurt, “Spor”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 37, İstanbul 2009, ss. 418-419.

kulüplerinin kurulduğunu hayal etmek dahi mümkün değilken, şimdi mektepli gençler çeşitli milletlere ait spor kulüpleriyle rekabet edebilecek bir düzeye geldiler. Spor konusunda yetenekli bu gençlerin varlığı, Osmanlı milletinin geleceği hususunda oldukça ümit vadetmektedir.⁶⁵

Dönemin süreli yayınlarından, yarışlardan elde edilen gelirin nereye harcandığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Her ne kadar yarışlarda derece kazananlara bir miktar para ödülü dağıtılmışsa da bilet satışından belli bir meblağın kalmış olduğu düşünülebilir. Üstelik yarışlarda hazır bulunan padişah, yarış komitesine 300 liralık bir bağışta bulunmuştur.⁶⁶ Yarışmayı düzenleyenler arasında Donanma Cemiyeti'nin adının zikredilmesi ve bu cemiyetin bir hayır kurumu vasfını taşıması, söz konusu cemiyetin yarışma hasılatından bir pay almış olabileceği fikrini uyandırmaktadır. Nitekim sinema işi ile meşgul olduğunu tahmin ettiğimiz bir şahsın, yarışlar ve cemiyete ilişkin bir bağış haberiyle basında yer alması, bu fikrimizi güçlendirmektedir. Söz konusu habere göre; Mösyö Vaynberg, kayda alınan Moda yarışlarına dair görüntülerin sinema ile halka gösterileceğini ve bu gösterimden elde edilen gelirin yarısının Donanma Cemiyeti'ne bırakılacağını açıklamıştır.⁶⁷

4. 1913 Yılı Beykoz Deniz Yarışları

1913 yılında Moda Koyu'nda yapılan deniz yarışlarından sonra, Boğaziçi'nde düzenlenen diğer bir deniz yarışına Beykoz ev sahipliği yapmıştır. Beykoz'daki İbrahim Paşa Korusu sahili, yarış alanı olarak seçilmiştir.⁶⁸ Aynı yerde bir önceki yıl da, geliri 1912 yılında yaşanan deprem felaketinden zarar görenlere mahsus olmak üzere, bir kayık yarışı planlanmış ancak bu yarış gerçekleştirilememiştir.⁶⁹ Beykoz yarışları, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti adına düzenlenmiştir. Söz konusu oluşum I. Balkan Savaşı'nın devam ettiği bir sırada, 1 Şubat 1913 tarihinde, başkent İstanbul'da kurulmuş bir yardım cemiyetidir. Yönetimdeki İttihat ve Terakki Partisi'nin desteklediği cemiyet,

⁶⁵ "Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 1329/14 Eylül 1913, s. 94; "Yarışlara Mübâşeret", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5.

⁶⁶ "Moda Büyük Deniz Yarışları", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 864-75, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 5.

⁶⁷ "Moda Yarışları", *Tanin*, nr. 1716, 28 Ağustos 1329/10 Eylül 1913, s. 2.

⁶⁸ "Büyük Müsamere ve Kayık Yarışları", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 872-73, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913, s. 5; "Beykoz'da Fevkalade Büyük Müsamere ve Kayık Yarışları", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 884-85, 15 Eylül 1329/28 Eylül 1913, s. 5.

⁶⁹ BOA, *DH.MTV*, 16/100 (25 Mayıs 1329/7 Haziran 1913).

halktan çeşitli yöntemlerle topladığı bağışlarla, savaş hâlindeki Osmanlı ordusuna yardımcı olmak üzere kurulmuştur. Savaştan sonra da varlığını sürdüren Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, savaşın mağdur ettiği kesimleri desteklemek noktasında faaliyetlerini arttırarak devam ettirmiştir.⁷⁰ Bununla beraber toplum sağlığını geliştirmek, bedenen güçlü, zinde ve çevik bireyler yetiştirilmesine aracılık etmek de cemiyetin amaçları arasındaydı. Nitekim bu amaca yönelik olarak cemiyet bünyesinde Mümâresat-ı Bedeniyye ve Askeriyye Heyetleri kurulmuştur. Bu heyetlerin görevleri, cemiyet nizamnamesinin aşağıdaki maddelerinde şöyle belirtilmiştir:

“26. mâdde— Evlâd-ı vatânı her zaman için çevik ve zinde bulunduracak ve sinn-i sabâvetinden i'tibâren berrî ve bahrî kabiliyyet-i askeriyyesini inkişâf etdirecek esbâb ve vesâitin istihzâr ve istikmâli terbiye-i bedeniyye ve mümârese-i askeriyye hey'etlerinin vezâif-i aslîyyesini teşkîl eder.

27. mâdde— Terbiye-i bedeniyye ve mümârese-i askeriyye hey'etlerinin bi'l-hâssa i'tinâ' edecekleri husûsât: evlâd-ı vatânı cimmastik, koşu, yüzücülük, kürek çekmek, top oynamak, sıçramak, fennî güreşmek, endâht poligonları te'sîs ile nişancılık, binicilik, at yarışları, uzun piyâde yürüyüşleri, kılıç, kasatura, mızrak isti'mâli, tüfek ve avcı ta'lîmleri, köprücülük, şimendüfencilik, tayyârecilik, toprak kazmak, münferid ve umûmî siperler yapmak gibi muhtelif sporlar ile bi'l-cümle fâideli mümâresât-ı bedeniyye ve askeriyyeye alışdırmak ve müfid seyâhatler tertîb eylemektir.”⁷¹

Bu kapsamda ilgili heyetin beden terbiyesine yönelik yarışmalar düzenleyeceği, yarışmalar sonunda kazananlara mükâfatlar ve takdimeler dağıtmak suretiyle vatan gençlerini spora teşvik etmeye gayret edeceği belirtilmiştir.⁷² Sporu askerî hazırlığın önemli bir parçası olarak gören cemiyetin, spor ve beden terbiyesi ile sadece bireylerin şahsi sağlığını korumayı değil, aynı zamanda vatan müdafaası için daima hazır ve bedenen zinde ve kuvvetli bir millet yaratmayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

Spor müsabakaları gençleri spora özendirmenin yanı sıra, onu düzenleyenler için de önemli bir gelir kaynağıydı. Bilet satışından elde edilen hasılat, yarışların düzenleyicisi olan hayır cemiyetlerine bırakılmaktaydı. Beykoz yarışlarından kazanılacak hasılatın da Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne

⁷⁰ A. Zamacı, *a.g.t.*, ss. 27-82.

⁷¹ BOA, ŞD.MLK.MRF., 38/15 (19 Mart 1329/1 Nisan 1913).

⁷² Aynı belge (Madde: 30).

birakılacağı açıklanmıştır.⁷³ Berri ve Bahri Tenezzüh İdaresi tarafından tertip edilen yarışlar, Adliye Nazırı İbrahim Bey'in himayesinde ve Levazımat-ı Umumiye Dairesi Reisi İsmail Paşa'nın riyasetinde yapılacaktır.⁷⁴ *Tanin* gazetesinde, 10 Ekim 1913 Cuma günü yapılması planlanan Beykoz kayık yarışlarına dair ayrıntılı bir program yayımlanmıştır. Programa göre; yarışlar sabah saat 10'da başlayıp akşamüstü 5'e kadar devam edecek ve 24 farklı kategoride gerçekleştirilecektir. Her türlü kik, kayık, kancabaşlı, filika, sandal, futa, kotra⁷⁵ ve motorun dâhil olabileceği yarışta, ayrıca yağlı direk, yüzme, halat ve ördek avı müsabakaları da icra edilecektir. Yarışların başlangıç saatlerinin ve ödül miktarlarının ayrıntılı bir şekilde verildiği program haricinde, aynı gazetede, "Yarışlar Hakkında Talimat" başlığı altında yarışma kurallarının sıralandığını görmekteyiz.⁷⁶ Moda yarışlarından önce böyle bir kurallar bütününe rastlamadığımız hâlde bu kez işin daha sıkı tutulduğunu, disiplinli ve adil bir yarışma düzeninin artık önemsenmeye başladığını anlıyoruz. Talimatın tamamına baktığımızda, *İdman* mecmuasının bir önceki yarışlarda kıyasıya eleştirdiği noktaların âdeta karşılık bulunduğunu ve eski hataları tekrarlamamak adına hakem heyetinin azami gayret gösterdiğini düşünebiliriz. Bu arada Beykoz yarışlarının hakem heyeti Bahriye Liman Riyaseti'nden emekli Miralay Mustafa Bey, Barbaros Zırhlısı Seyr-ü Sefer Zabiti Şevket Bey ve Turgut Reis Zırhlısı İkinci Kaptanı Celal Bey gibi Osmanlı bahriyesine mensup kimselerden oluşmaktaydı.⁷⁷

Önceki tecrübelerden ders alınmış olacak ki, Moda yarışlarında dikkat edilmeyen birçok hususa, bu yarışlarda özellikle dikkat edilmiş ve yarışlar oldukça muntazam bir şekilde icra edilmiştir. Öncelikle, Moda yarışlarında müstensih makineleriyle hazırlanıp, birinci sınıf müşterilere dağıtılan ve sadece birinci ve ikinci gelenlerin isimlerini içeren sonuçlar, şimdi, yarışların tamamlandığı süre bilgisiyle birlikte, en uzaktaki seyircilerin dahi okuyabileceği şekilde, büyük levhalar üzerine yazılmıştır. Dolayısıyla seyirciler yarış sonuçlarına dair tam olarak bilgilendirilmiştir. Bir önceki

⁷³ "Büyük Müsamere ve Kayık Yarışları", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 872-73, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913, s. 5; "Beykoz'da Fevkalade Büyük Müsamere ve Kayık Yarışları", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 884-85, 15 Eylül 1329/28 Eylül 1913, s. 5.

⁷⁴ "Büyük Müsamere ve Kayık Yarışları", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 872-73, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913, s. 5; "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları", *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, ss. 124-125.

⁷⁵ Tek direkli, ince ve hafif, kısa, yelkenli bir tekne (F. Yılmaz, *a.g.s.*, s. 356).

⁷⁶ "Beykoz Kayık Yarışları Programı", *Tanin*, nr. 1723, 26 Eylül 1329/9 Ekim 1913, s. 5; "Yarışlar Hakkında Talimat", *Tanin*, nr. 1723, 26 Eylül 1329/9 Ekim 1913, s. 5.

⁷⁷ "Beykoz'da Dünkü Kayık Yarışları", *Tanin*, nr. 1725, 28 Eylül 1329/11 Ekim 1913, s. 4.

yarışlarda başlangıç noktasından hareket eden yarışmacıların, gözlerden uzak noktalarda, birbirlerine karşı uyguladıkları haksız muamele ve hileleri takip edecek, motorlu bir hakem heyeti bulunmuyordu. Beykoz'da bu eksiklik de giderilmiş ve yarışa katılan filika ve kayıkları bahriye motorbotlarından birisi yakından takip ederek yarış esnasında, yarışma kurallarına aykırı davranışların ve hilenin önlenmesine nezaret etmiştir. Basında yazılanlara bakılırsa, bu iş için görevlendirilen Rifat Bey, vazifesini gayet adilane bir şekilde ifa etmiş, en küçük bir dikkatsizliği dahi affetmemiştir.⁷⁸

Çalışmamızda kaynak olarak kullandığımız *Tanin* gazetesi ve *İdman* mecmuasının yayımladığı yarış sonuçlarının birebir uyuşmadığını ifade etmekte yarar vardır. *İdman* toplamda 18 yarışın sonuçlarını okuyucularıyla paylaşırken *Tanin* en son 14. yarışın sonuçlarını yazarak bundan başka da yarışların olduğunu ancak bunların yazılmasından “sarf-ı nazar” edildiğini belirtmektedir. Her hâlükârda, programda daha önce belirtilen 24 yarışa ulaşamadığını anlamaktayız. Zaten yeterli sayıya ulaşamadığı veya güçlerin eşit olmadığı durumlarda ilgili yarışın yapılmayacağı, talimat kapsamında duyurulmuştu. *İdman*'da motor müsabakasına hiç katılan olmadığından yarışın yapılmadığı yazılırken, *Tanin*'de müsabakanın yapıldığı, hatta kazananın gümüş kupanın sahibi olduğu belirtilmiştir. *İdman* mecmuasında yarışlara katılan bir Türk hanımından bahis olunduğu hâlde *Tanin*'de bu konudan hiç söz edilmemiştir.⁷⁹ Tüm bunlarla beraber, yarışma sonuçlarının mesafe ve süre bilgisiyle birlikte verildiği *İdman* mecmuasının sonuçları, daha geçerli olmalıdır kanaatindeyiz.

Moda deniz yarışlarına gayrimüslimlerin ve ecnebilerin yoğun ilgisini, yarışları kazananların isimlerini gösteren listelerden anlamak mümkündür.⁸⁰ Kişi ve kulüp isimlerinden anladığımız kadarıyla bu yarışlarda Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında başa baş bir mücadele sergilenmiş, birincilik sayıları hemen hemen iki taraf arasında paylaşılmış gibidir. Ancak Beykoz yarışlarına gayrimüslim veya ecnebi yarışmacıların katılıp katılmadığından haberdar değiliz. Zira Beykoz yarışlarını kazananların isim listesi, tamamen

⁷⁸ “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları”, *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, ss. 123-124.

⁷⁹ Krş. “Beykoz'da Dünkü Kayık Yarışları”, *Tanin*, nr. 1725, 28 Eylül 1329/11 Ekim 1913, s. 4 ve “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları”, *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, ss. 126-128.

⁸⁰ Bkz. “Yarıştta Kazananların Esamisi”, *Tanin*, nr. 1714, 26 Ağustos 1329/8 Eylül 1913, s. 4 ve “Moda Büyük Deniz Yarışları”, *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, ss. 91-95.

Müslüman isimlerinden müteşekkildir.⁸¹ Yaklaşık bir ay önce yapılan Moda yarışlarına katılan gayrimüslimlerin Beykoz yarışlarına pek ilgi göstermediği düşünülebilir. Zira katılmış olsalardı, Moda'da sergiledikleri başarıları burada da tekrarlamaları, hiç değilse birkaç galibiyet kazanmaları muhtemeldi. Öte yandan, Moda yarışlarından sonra yapılan gece şenliklerine, Beykoz yarışlarında rastlamıyoruz.⁸²

İstanbul'un Anadolu yakasında bulunan bu iki önemli kıyı bölgesi, ilerleyen yıllarda düzenlenen deniz yarışlarının gözde mekânları olmaya devam etmiştir. Bu yarışlardan bazıları kutlama amaçlı, bazıları ise yardım toplama amaçlı gerçekleştirilmiştir. Örneğin 7 Ekim 1921 tarihinde malul askerler yararına, Malûlîn-i Askeriyye'ye Muâvenet Heyeti tarafından Beykoz'da kayık yarışları tertip edilmiştir.⁸³ Hasılatı aynı heyete ait olmak üzere, bir yıl sonra bu kez Moda Koyu'nda kayık yarışları düzenlenmiştir. 25 Ağustos 1922 Cuma günü gerçekleşen yarışlar kapsamında kayık, sandal, futa, kik, yüzme ve yağlı direk müsabakaları yapılmıştır.⁸⁴ İstanbul'un işgal günlerinde yapılan bu kayık yarışlarını izlemek için halk, Moda'dan Kurbağalidere eteklerine kadar sahili doldurmuş, Kalamış önlerinde yüzlerce seyirci, malul gaziler yararına düzenlenen bu yarışları ilgiyle izlemiştir.⁸⁵ Cumhuriyetin ilan edilmesinden az evvel 5 Ekim 1923 tarihinde, yine Moda'da, Yavuz Gemisi'nin de katıldığı deniz yarışları düzenlenmiştir. Kabotaj Kanunu'nun 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe girmesinden sonra ise

⁸¹ Bkz. "Beykoz'da Dünkü Kayık Yarışları", *Tanin*, nr. 1725, 28 Eylül 1329/11 Ekim 1913, s. 4 ve "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları", *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, ss. 126-128.

⁸² Moda yarışlarından sonra yapılan gece şenliklerini eleştiren Aka Gündüz'ün yazdıklarına bakacak olursak, bu şenliklerin neden yapılmadığını anlayabiliriz. Söz konusu yazısında yazar, "Gece şenliği mi? Azîz, o evlere şenlikdi, gece şenliği değil!.. Onda iki şey vardı: Viski ve ... hip hip hurra!.. Hâlâ o hip hip hurra!.. Görülecek işidilecek ve bayılacak şeydi. Kazâ bu ya, gafllet bu ya: -Monşer, biraz da yaşa filan bağırırız, Türk memleketindeyiz.. deseniz; cinâyet yaparken yakalanmışsınız gibi yüzünüze sıçrarlar ve:

-Monşer hâlâ bu kafada mısınız? Diye bir kucak beyâz sakal dolusu haykırırlar." Demek suretiyle, şenliklerde sergilenen Avrupa özentisi ve gayr-i Türk davranış ve söylemleri eleştirmiştir (Aka Gündüz, *a.g.m.*, ss. 105-106).

⁸³ Safiye Kırbaç, "Malûlîn-i Askeriyye'ye Muâvenet Heyeti (Malûl Askerlere Yardım Kurulu) ve İstanbul'daki Etkinlikleri (1917-1922)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 1, (2002), s. 218; Refik Arıkan, "Beykoz'da Yeni Sporlar: Kayık Yarışları ve Kriket", *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2020, ss. 751-752.

⁸⁴ Yunus Tayga, *Türk Spor Tarihine Genel Bakış*, Başbakanlık Gençlik ve Spor Müdürlüğü Yay., Ankara 1990, s. 138; "Moda Deniz Yarışları", *Spor Alemi*, nr. 23, 31 Ağustos 338/31 Ağustos 1922, s. 17.

⁸⁵ Feyza Kurnaz Şahin, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Harp Malullerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 2014, s. 276.

düzenlenen ilk deniz eğlencelerine Beykoz ev sahipliği yapmış ve burada 10 Eylül 1926 günü büyük deniz eğlenceleri icra edilmiştir.⁸⁶ Bu türden eğlenceler, söz konusu kanunun ilanından sonra Kabotaj Bayramı'na dönüşmüş, her sene, başta İstanbul'daki Moda Koyu olmak üzere, yurdun çeşitli kıyı kentlerinde halkın yoğun katılımıyla şenlikler ve yarışmalar düzenlenmiştir.⁸⁷

Sonuç

Osmanlı tarihindeki geçmişi XVI. yüzyıla kadar uzanan İstanbul'daki deniz yarışlarının Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde de gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Âdeta bir gelenek hâline gelen bu etkinlikler, XX. yüzyıl başlarında, II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte de devam etmiştir. Çalışma konumuzu oluşturan yarışlar, 1913 yılının Ağustos ve Eylül aylarında, İstanbul'un Moda ve Beykoz kıyılarında yapılmıştır. Bilindiği üzere bu tarihler, Balkan Savaşları'ndan sonraki bir sürece tekabül etmektedir. Balkanlı müttefikler karşısında “bozgun” niteliğinde bir mağlubiyet yaşayan Osmanlı Devleti, başta Selanik ve Edirne olmak üzere Rumeli topraklarının önemli bir kısmını kaybetmiş, Müslüman halk katliama ve zorla göçe maruz bırakılmıştır. II. Balkan Savaşı'nda Edirne'nin istirdadı önemli bir teselli ve moral kaynağı olmakla birlikte, Osmanlı toplumu savaşın getirdiği felaketlerden yoğun bir biçimde etkilenmiştir.

Yaşanan acıların hatıralarda henüz taze olduğu bir dönemde yapılan Moda ve Beykoz yarışları, iktidardaki İttihatçı yönetimin, halkın moralini yükseltmek, acılarını bir nebze de olsa unutturmak ve yakın geçmişin hatalarından ders çıkararak toplumu içinde bulunduğu atalet duygusundan kurtarmak adına düzenlediği organizasyonlar olarak değerlendirilebilir. Zira yarışların organizatörleri olarak, İttihat ve Terakki iktidarının güdümündeki, dönemin önde gelen sosyal yardım derneklerinden Donanma ve Müdafaa-i Milliye cemiyetlerini görmekteyiz. Donanma Cemiyeti, Osmanlı donanmasını ihya ve kuvvetlendirme gayesine yönelik olduğu kadar,

⁸⁶ Kemal Arı, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Denizcilik Ülküsü ve Bu Alanda Yeni Bir Kültür Oluşturma Çabaları”, *Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 2010 ve Türk Denizcilik Ticareti Tarihi II Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2010, ss. 167-168.

⁸⁷ Dilara Uslu, “Kabotaj Kanunu Etkinliklerinden Bir Seyir: İzmit Deniz Yarışları (10 Temmuz 1938)”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri*, C. 2, Kocaeli 2018, s. 1260.

topluma denizciliği sevdirmek amacıyla da teşekkül etmiş bir dernekti. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ise beden eğitimi ve spor talimlerini askerî hazırlığın bir parçası olarak gördüğünden, Balkan Savaşları'ndan sonraki süreçte pek çok değişik türden spor organizasyonunu desteklemiştir. Aynı süreçte iktidardaki İttihat ve Terakki Hükümeti'nin politikalarının Türk milliyetçiliği çizgisine hızla kaydığı bilinmektedir. Hükümete bu politikalarında, Donanma, Müdafaa-i Milliye ve dönemin diğer bazı cemiyetleri büyük oranda yardımcı olmuştur. Metin içerisinde ayrıntılarıyla vurguladığımız *İdman* ve *Tasvir-i Efkâr*'da geçen satırlardan, aynı politikanın spora da sirayet ettiğini anlayabiliyoruz. Adı geçen basın organlarının, özellikle Moda Koyu'nda yarışların yapıldığı günün Osmanlı Devleti'nde millî ve resmî bir gün olarak kabulüne yönelik teklifleri, gayrimüslimler ve Levantenler aracılığıyla başlatılan Moda yarışlarının millileştirilmesine yönelik gayretler olarak değerlendirilebilir. Millî birlik ve beraberlik duygularının yoğun olarak yaşandığı spor müsabakaları, halkın rekabet hislerini de harekete geçirmektedir. Bu anlamda spor müsabakalarından umulan fayda, halkın mücadele ruhunu kazanarak kendi gücünü ve yeteneklerini yeniden keşfetmesi, olası savaş durumunda bu güç ve yeteneği en üst seviyede kullanarak zafere ulaşmasıdır. Dolayısıyla spor, iktidardaki İttihat ve Terakki Hükümeti için askerî hazırlığın, halka mücadele ve rekabet ruhu aşılamanın önemli bir aracı konumundadır.

Donanma Cemiyeti tarafından düzenlenen Moda deniz yarışlarına bazı yabancı devlet donanmaları ile bunlara ait çeşitli deniz araçları katılmıştır. Bu hâliyle uluslararası bir yarışma görüntüsü arz eden etkinlik, yarışların ardından yapılan gece şenlikleriyle birlikte, halkın yoğun ilgisine mazhar olmuş bir organizasyondur. Yarışları izlemeye gelen kalabalığın coşkusu, yarış mahalline teşrif eden padişah, veliaht ve Hamidiye Kruvazörü ile bir kat daha artmıştır. Hem Müslüman hem de gayrimüslim (ve yabancı) kesimden yarışmacıların katıldığı yarışlarda, taraflar başa baş bir mücadele sergilemiştir. Moda yarışlarından yaklaşık bir ay sonra, bu kez Beykoz sahilinde bir deniz yarışı düzenlenmiştir. Kazananlar listesinde hiç gayrimüslim ismine rastlamadığımız bu yarışlar, süreli yayınlara yansıdığına göre, bir önceki yarışlardan daha disiplinli ve daha adil bir ortamda gerçekleşmiş ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti yararına düzenlenmiştir. Her iki sahil kesimi de cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte, özellikle Kabotaj Bayramı kutlamalarına sahne olmuş, kutlamalar çerçevesinde çeşitli deniz yarışları düzenlenmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

BOA, BEO, 3395/254577

BOA, BEO, 3794/284488

BOA, DH.MTV, 16/100

BOA, DH.MUİ., 138/26

BOA, İ..HUS., 169/25

BOA, İ..HUS., 169/27

BOA, İ..MBH., 3/36

BOA, ŞD.MLK.MRF., 38/15

BOA, Y..MTV., 79/59

BOA, Y..MTV., 81/152

BOA, Y..PRK.ASK., 65/6

BOA, Y..PRK.ASK., 65/15

BOA, Y..PRK.ASK., 94/21

BOA, ZB., 383/100

BOA, ZB., 621/157

2. Süreli Yayınlar⁸⁸

İdman

Spor Alemi

Tanin

Tasvir-i Efkâr

3. Araştırma Eserleri, Ansiklopediler, Makaleler, Tezler ve Sözlükler

AKIN, Yiğit, *Gürbüz ve Yaouz Evlatlar Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor, İletişim Yayınları*, İstanbul 2004.

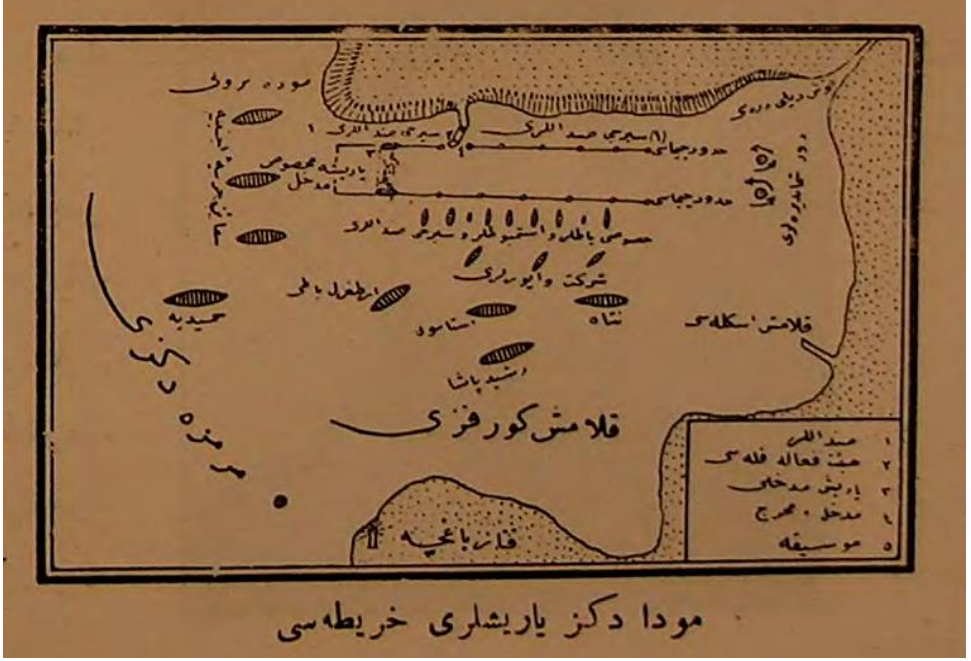
ARI, Kemal, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Denizcilik Ülküsü ve Bu Alanda Yeni Bir Kültür Oluşturma Çabaları", *Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 2010 ve Türk Denizcilik Ticareti Tarihi II Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2010, ss. 162-169.

⁸⁸ Süreli yayınlara dair tarih ve sayı bilgisi çalışmamızın dipnot kısmında verildiğinden, burada ayrıca gösterilmemiştir.

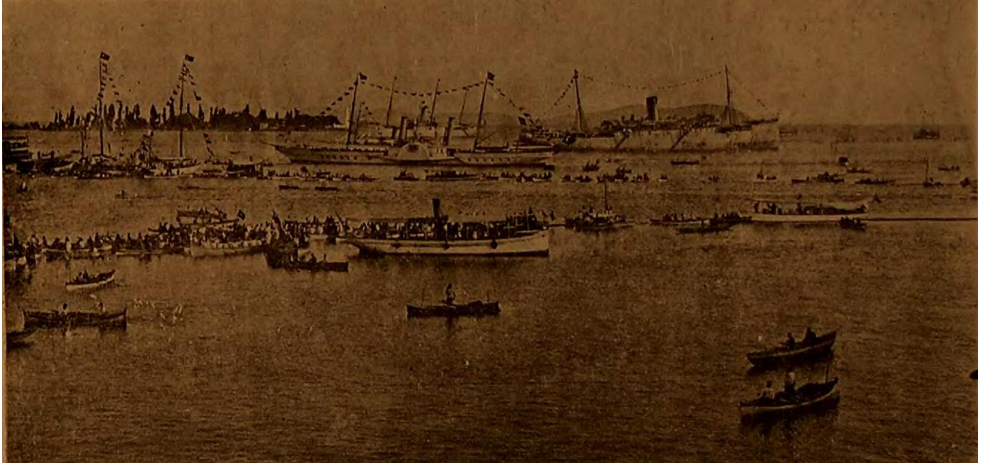
- ARIKAN, Refik, "Beykoz'da Yeni Sporlar: Kayık Yarışları ve Kriket", *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2020, ss. 745-762.
- ATABEYOĞLU, Cem, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1474-1518.
- AYDIN, Hakan, "İdman (1913-1914): İlk Kapsamlı Spor Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 27 (2009), ss. 153-169.
- AYSAL, Necdet, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 67 (Güz 2020), ss. 41-74.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, II. Kısım, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, "Militarizm, Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Paramiliter Dernekler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8 (Bahar 2009), ss. 49-92.
- BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- BOZKURT, Nebi, "Spor", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 37, İstanbul 2009, ss. 418-421.
- DAĞLAR, Oya, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basımı'ndaki Yansımaları (1908)", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 38 (Mart 2008), ss. 141-159.
- ERTÜRKMEN AKSOY, Bengi Su, *İstanbul Kent Mekânlarında "Yüksek Sosyete" İletişim Ağı ve Modernlik Halleri, 1856-1896*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.
- ERTÜRKMEN AKSOY, Bengi Su -Neşe Gurallar, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Gemicilik Şenlikleri: Büyükada (Prinkipo) Regattaları ve Adanın Dönüşümü", *Metu Journal of the Faculty of Architecture*, C. 37, S. 1 (Haziran 2020), ss. 117-148.
- İstanbul'da Deniz Sefası: Deniz Hamamından Plaja Nostalji*, Yay. Haz. Zeynep Ögel-Gülru Tanman-Emir Alışık, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2018.
- KAHRAMAN, Âtîf, *Osmanlı Devlet'inde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- KIRBAÇ, Safiye, "Malûlîn-i Askeriyye'ye Muâvenet Heyeti (Malûl Askerlere Yardım Kurulu) ve İstanbul'daki Etkinlikleri (1917-1922)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 1, 2002, ss. 209-226.
- KUBAN, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Çev. Zeynep Rona, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- KUNTER, Halim Baki, *Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1938.
- KURNAZ ŞAHİN, Feyza, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Harp Malullerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 2014.

- KUZUCU, Kemalettin, "İstanbul'un Spor Tarihi ve Mekânları", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 4, İstanbul 2015, ss. 490-531.
- "Kürek", *Morpa Spor Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1997, ss. 42-59.
- ÖZÇELİK, Selahittin, *Donanma-ı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- ÖZLÜ, Hüsnü, "Arşiv Belgeleri Işığında Balkan Savaşları'nda Ege Adaları'nın İşgali Süreci", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XII, S. 25 (Güz 2012), ss. 9-32.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- TAYGA, Yunus, *Türk Spor Tarihine Genel Bakış*, Başbakanlık Gençlik ve Spor Müdürlüğü Yay., Ankara 1990.
- USLU, Dilara, "Kabotaj Kanunu Etkinliklerinden Bir Seyir: İzmit Deniz Yarışları (10 Temmuz 1938)", *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri*, C. 2, Kocaeli 2018, ss. 1257-1267.
- UYAR, Mesut, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek", *Türkiye Günlüğü*, S. 110 (Bahar 2012), ss. 65-74.
- ÜNLÜ, Hasan, *Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1916)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- YAMAK ATEŞ, Sanem, *Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Döneminde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010.
- ZAMACI, Ayşe, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Edirne 2015.

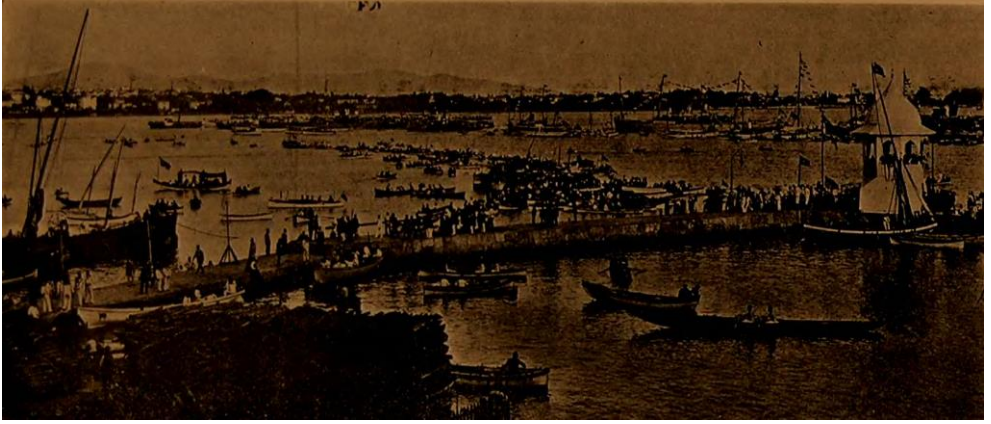
EKLER

Ek-1: Moda deniz yarışları haritası ("Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, s. 90).

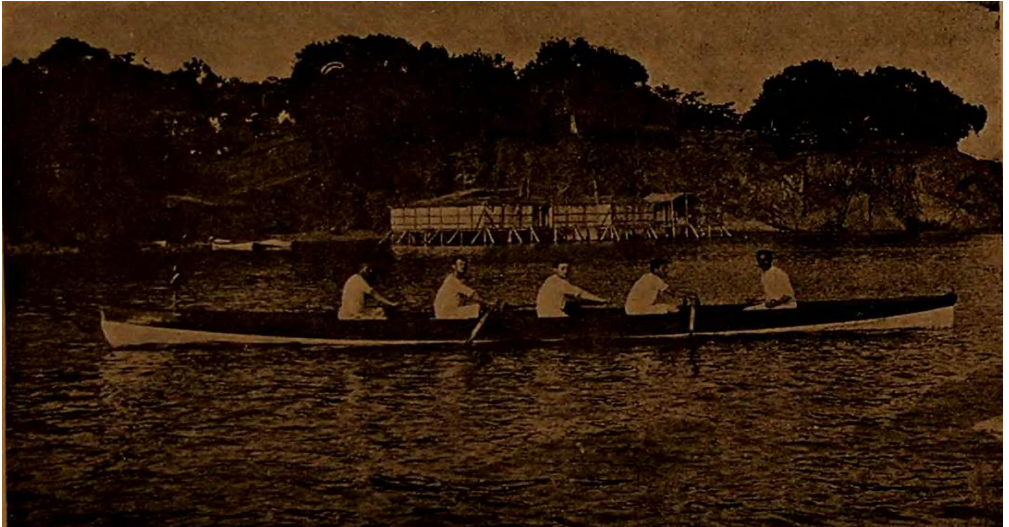
Ek-2: Moda deniz yarışlarından bir görüntü ("Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, s. 92).

Ek-3: Moda deniz yarışlarından bir görüntü ("Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, s. 93).

Ek-4: Ecnebi sefain sandalları ("Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, s. 98).

Ek-5: İstanbul Sultanisi'ne ihraz-ı galibiyet eden Galatasaray Sultanisi sandalı ("Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, nr. 6-7, 1 Eylül 329/14 Eylül 1913, s. 99).

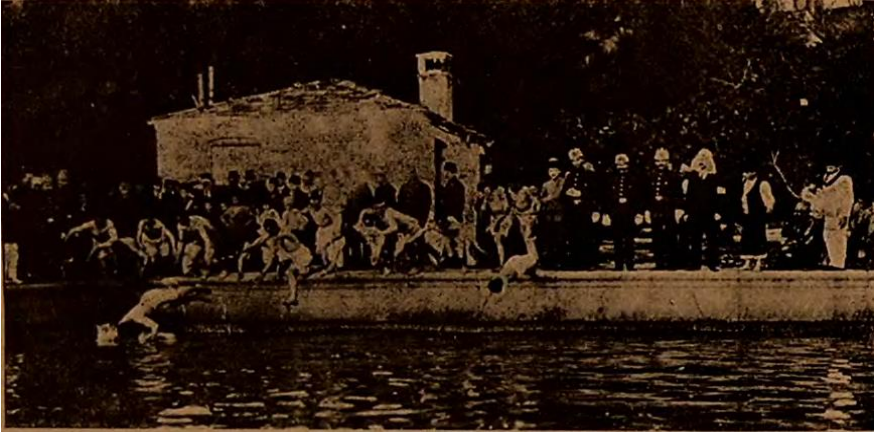
Ek-6: Beykoz yarışlarında deniz hakemine mahsus motor bot (“Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları”, *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, s. 127).

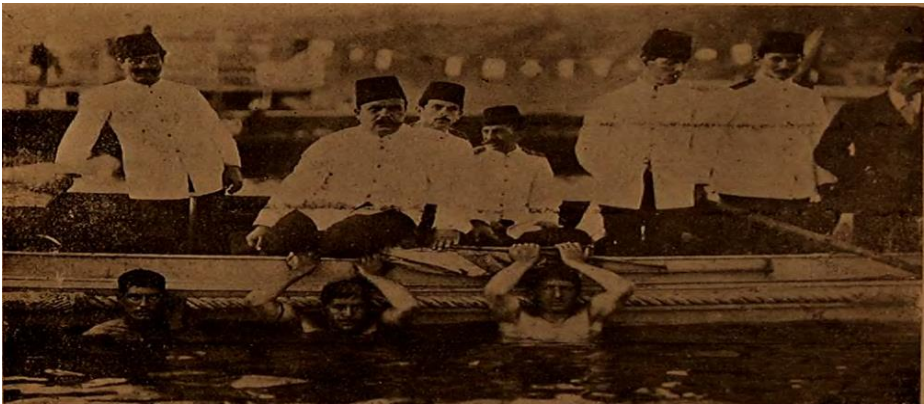
Ek-7: Beykoz’da yağlı direk müsabakaları (“Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları”, *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, s. 128).

Ek-8: Beykoz'da iki çifte narın sandallar yarışı ("Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları", *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, s. 130).

Ek-9: Beykoz yarışlarında yüzme müsabakaları ("Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları", *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, s. 133).

Ek-10: Yüzme müsabakalarında birinciliği kazanan ortada bulunan bahriye efradından Giresunlu Yakub ("Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Beykoz Kayık Yarışları", *İdman*, nr. 8-9, 15 Teşrin-i evvel 329/28 Ekim 1913, s. 134).

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 189-222.

Geliş Tarihi: 28 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

BİR KOMİTACI PORTRESİ: SARI EFE EDİP

Ali ÖZÇELİK*

Öz

1902 yılında, Mekteb-i Harbiye'den Kurmay Jandarma olarak mezun olan Edip Bey'in ilk görev yeri oldukça zorlu ve tehlikeli bir coğrafya olan Balkan toprakları olmuş, farklı karakollardaki mesaisinin ardından Jandarma Kumandanlığı göreviyle Serez'e tayin edilmişti. Serez'de, o tarihlerde bir yeraltı örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılan Edip Bey, aynı zamanda Cemiyet'in "Fedai Zabitan" adı verilen tetikçi grubunda aktif olarak görev almıştı.

1910'lu yılların başlarında, bir daha dönmek üzere Balkan topraklarına veda eden ve yüzbaşı rütbesiyle önce Salihli, sonrasında da Ödemiş-Tire Jandarma Kumandanlığına atanan Edip Bey, özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında bölgedeki pek çok çeteyi tasfiye etme başarısı göstermişti. Kuvayı Milliye'nin nüvelerinin atıldığı 1919 yılının Mart ayından itibaren, yaklaşan işgale karşı teşkilatlanma ve silahlı mücadele faaliyetlerinin içerisinde giren Edip Bey, Cemiyet'in İzmir Kâtib-i Mesûlü Celal (Bayar) Bey'in yanı sıra, jandarma kumandanlığı zamanında elde ettiği nüfuzun da etkisiyle Gökçen Hüseyin, Mursallı İsmail, Demirci Mehmet, Poslu Mestan ve Çerkes Ethem gibi ünlü kuvvacılarla birlikte hareket etmişti. Bu süreçte zeybek kıyafetleri giymesi hasebiyle "Sarı Efe" olarak anılan ve 400 kişilik süvari birliğiyle Salihli, Balıkesir, Kocaeli, Düzce, Adapazarı, Sakarya ve Bolu'da kimi zaman Yunan kuvvetleriyle kimi zaman da iç isyancılarla mücadele eden Edip Bey, II. İnönü Savaşı sırasında 33. Süvari Alayı Kumandanlığı görevini yürütmüş, Büyük Taarruz'un akabinde de İzmir'e geri dönmüştü.

Bu çalışmada savaş yıllarında "Zeybek Müfrezesi Kumandanı", "Düzce Kaymakam Vekili" ve "Sakarya Müfrezesi Kumandanı" görevlerini üstlenen, savaşın bitiminde "Emekli Jandarma Subayı" olarak kendisine maaş tahsis edilen, 1926 yılındaysa İzmir Suikastına dahil olduğu

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

* Uzman Tarihçi, (adu.aliozcelik@gmail.com). ORCID ID: 0000-0003-0712-966X.

gerekçesiyle idam edilen Sarı Efe Edip'in askeri faaliyetleri, arşiv kaynakları, hatıratlar, ikinci elden kaynaklar ve alan araştırmalarının ışığında ele alınacak ve bir dönem panoraması ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Jandarmerie, Yüzbaşı Edip Bey, Sarı Efe, Milli Mücadele, Kuvayı Milliye.

A COMMITTEE'S PORTRAIT: SARI EFE EDİP

Abstract

After graduating from the War Academy at 1902 as a Staff Officer, the first station of Edip Bey was a pretty challenging and dangerous geography: Balkan lands. He was appointed as the Commander of Gendarmerie to Serres after working in various posts. When he was in Serres, he joined to Committee of Union and Progress, an underground organization in those days and also served actively among the gunmen group of the Committee called "Fedai Zabitan."

At the beginning of 1910's, he left Balkan lands and was appointed first to Salihli, then to Ödemiş-Tire Gendarmerie Commanderships as a captain and especially during the WWI he has annihilated a great many of the gangs at the region. From the beginning of March 1919, when Kuvayı Milliye was being formed, he played a role in organization and armed struggle towards the occupation and act together with the Secretary in Charge of İzmir, Celal (Bayar) Bey as well as with the famous militias like Gökçen Hüseyin, Mursallı İsmail, Demirci Mehmet, Poslu Mestan and Çerkes Ethem thanks to the prestige he earned during his times of Gendarmerie Commanderships. Known as Sarı (Blonde) Efe due to the zeibek costumes he wear and as the leader of 400 mounted soldiers, he fought with the Greek army as well as domestic rebels at Salihli, Balıkesir, Kocaeli, Düzce, Adapazarı, Sakarya and Bolu. He served as the commander of the 33. cavalcade during the Second Battle of İnönü and returned to İzmir after The Great Offensive.

In this study, Sarı Efe Edip, served as "Commander of the Zeibek Platoon", "Vice District Governor of Düzce" and "Commander of Sakarya Platoon" during the years of war; was allocated a pension after the war as a Retired Gendarmerie Officer and who was executed due to the opinion that he took part at the "Assassination at İzmir" will be discussed under the light of archive sources, memoirs, second hand sources and field researches.

Keywords: Gendarmerie, Captain Edip Bey, Sarı Efe, National Struggle, Kuvayı Milliye.

Sarı Efe Edip'in Fedailik Yılları

Çerkes bir aileye mensup olan ve akrabalarının bir kısmı Bursa'da, bir kısmı da Balıkesir'de yaşayan Edip Bey, 1882 yılında doğmuştu. Çocukluğu hakkında pek fazla bilgi sahibi olmadığımız Edip Bey, gençlik çağında, ailesi tarafından asker olması istenmiş ve Askeri İdadi'ye yazdırılmıştı. Başarılı geçen İdadi yıllarının ardından da tahsiline İstanbul'da devam etmiş ve 1902 yılında Mekteb-i Harbiye'den Jandarma Subayı olarak mezun olmuştu. Edip Bey'in ilk görev yeri, XX. yüzyılın başlarında, oldukça zorlu ve tehlikeli bir coğrafya olan Balkanlar'dı. Söz konusu tayinin gerçekleştiği tarihlerde Balkan toprakları, sürekli bir kargaşa ve huzursuzluk içerisindeydi. Bu nedenle de dönemin hükümdarı II. Abdülhamit'in Balkan politikasını; sıkıyönetim, sürgün ve çetelerle mücadele oluşturuyordu. Özellikle, Edip Bey gibi bölgeye atanan genç kurmay subaylardan, demiryollarının korunmasında ve Balkan dağlarındaki Bulgar ve Sırp çetelerin takibinde yararlanılıyordu.¹ Kurmay Jandarma olarak bölgeye atanan Edip Bey de, bir yandan genel asayişin temini için uğraşırken, bir yandan da takip müfrezeleriyle birlikte eşkıya takibine çıkmıştı. Farklı karakollarda yaptığı stajının ardından Serez'e tayini çıkan Edip Bey, burada tecrübeli askerlerden oluşan bir müfrezeye atılmış ve Serez'in dağlarında devriye gezmeye başlamıştı. Ancak bu takipler sırasında peşlerinde olduğu siyasi çetelerin, basit eşkıya grupları olmadığını ve savaş yöntemlerinin de kendisine kurmaylık eğitiminde öğretilmeyen gerilla tekniğiyle mücadele olduğunu anlamıştı. Nitekim eşkıya takibi konusunda, bu yıllarda edindiği gayr-i nizami harp ve çetecilik tecrübesi, ilerleyen yıllarda kendisini şöhretli bir adam haline getirecek en önemli araç olacaktır.

Edip Bey, Balkanlar'daki görevi sırasında, o dönemin siyasi cereyanlarına dâhil olmaktan da geri kalmamıştı. Tıpkı Edip Bey gibi, Makedonya menşeli, mektepli subayların pek çoğu da; ayrılıkçı isyanlar, yabancı devletlerin müdahalesi ve kötü gidişata karşı yegâne çözümün Meşrutiyet olduğu fikrine gönülden bağlanmışlardı.² Rumeli'de 1902 yılından beri var olan siyasi bunalımların yanı sıra, subayların görevleri sırasında maaşlarını düzenli alamamaları ve Sultan II. Abdülhamit'in şüphe temelli atama politikalarının liyakate uygun olmadığını düşünmeleri de,

¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s. 383.

² Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul, 2012, s. 31.

şüphesiz huzursuzluğu daha da arttırmaktaydı. Böylesi bir ortamda askeri okullarda kendisine hızlı bir yayılma imkânı bulan ve o tarihlerde bir yeraltı örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkanlar'da hızla örgütlenmiş ve özellikle genç zabitler arasında kendisine bolca taraftar bulmuştu.³ Bu zabitlerden biri olan Edip Bey, yalnızca Cemiyet üyesi olmakla kalmamış, II. Abdülhamit'e karşı fikri mücadelenin terk edilip, silahlı mücadeleye geçilmesine karar veren Cemiyet'in tetikçisi olmayı da kabul etmişti. Edip Bey'in aldığı bu karar, komitacılığa başlanması anlamına geliyordu. Komitacılık ise takip edilen amaç için kanlı sahneler tertip etmeyi, gerektiğinde öldürmeyi ve lüzum görülürse ölmekten kaçınmamayı gerektiren bir meslekti.⁴ Artık komitacılık yolunu seçen Edip Bey, bu kararını da bir adım öteye taşımış ve 1907 yılında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi propaganda dışında kalan işlerini tabancayla çözen grubu "Fedai Zabitan" a üye olmuştu.⁵ Edip Bey'in dâhil olduğu Fedai Bölüğü, görev yeri olan Serez'de bulunmaktaydı. "Serez Komitesi" veya "Serez Heyet-i Cinaiyesi" adlarıyla da anılan bu oluşuma üye olmak gönüllülük esasına dayanıyordu. Fedai Şubeleri keyfi adam öldüremezler, sadece şubeleri aracılığıyla Merkez Heyeti'ne öneride bulunabilirlerdi. Verilen emirlere itiraz edilemez ve koşulsuz itaat edilirdi. Aksi takdirde ölüme varan sert cezalara çarptırılırlardı. Fedai olan gönüllüler Cemiyet'in emirlerini yerine getirmeye mecburlardı. Ettikleri yeminin dışına çıktıkları zaman ise öldürüleceklerini bilirlerdi. Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle, "Fedailik, İttihatçılık karakterinin en uç noktasıydı. İttihat ve Terakki'nin ismiyle bütünleşen bu insanlar, verilen emri yerine getiren militanlardı."⁶ İşte böylesi adanmış bir halet-i ruhiye içerisinde Cemiyet'in yeraltı faaliyetlerine dâhil olan Jandarma Kumandanı Edip Bey de, illegal eylemlerini, kendisine çok güvenen Serez Mutasarrıfı Şükrü Bey himayesinde gerçekleştirmişti.⁷ Edip Bey, Serez Jandarma Bölük Kumandanı sıfatıyla şehrin suç yapılanmasını avcunun içi gibi bildiğinden, öncelikle belalı sabıkalılarından oluşan bir ekip oluşturmuştu. Kadrosunda, belirtildiği üzere Mutasarrıf Şükrü Bey'in yanı sıra Serez Mebusu Derviş Bey'in kardeşi

³ İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 No'lu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*. İstanbul, 1987, s. 215.

⁴ Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi, Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, Akşam Kitaphanesi, İstanbul, 1933. s. 36.

⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İstanbul, 1984, ss. 55-56; Celal Bayar, *Ben De Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt I, İstanbul, 1997, s. 93.

⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İstanbul, 1989, s. 327.

⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 2002, ss. 221-223.

Mustafa Nazım, Nazım'ın çiftlik kâhyası Çerkes Ahmet, eski bir süvari subayı olan Mümtaz, Çerkes Mehmet, Çerkes Ferit ve Teğmen Şeref bulunmaktaydı. ⁸Görüldüğü üzere kendisi gibi Çerkes ağırlıklı bir ekip ile faaliyetlerini sürdüren Edip Bey, eylemleri nedeniyle "*Serez Çetesi'nin gözü kanlı fedaisi*" tanımıyla nitelendirilmeye başlamıştı. Fiili icrasının başında Edip Bey'in yer aldığı Serez Çetesi, 1908 yılı öncesi II. Abdülhamit'in hafiyelerine suikastlar düzenlemiş ve Cemiyet adına kimi şahıslara ölüm tehditleriyle gözdağı vermişti. Yöntemleri ise oldukça sistemliydi. Edip Bey'in tetikçi çetesi, suikast öncesi güvenilir adamlarla topladıkları istihbaratın ardından önce alan keşfi yapıyorlar; sonrasında da hedeflerini kimi zaman evlerinin önünde, kimi zamansa arabayla giderken yayılım ateşine tutarak öldürüyorlardı. Zaman zaman da peşlerinde olan hafiyeleri, eşkıya çetesi gibi pusuya düşürerek ortadan kaldırıyorlardı. Bu saldırılar sırasında "*gırra*" denilen tüfekler kullanıyorlar, böylelikle suçu, o dönemlerde bu tüfeği kullanan Rum eşkıyaların üzerine atabiliyorlardı.⁹

Ekibiyle bu surette eylemlerini sürdüren Edip Bey ve benzeri faaliyetlerde bulunan daha pek çok İttihatçının yarattığı tedhiş, 23 Temmuz 1908'de sonuç vermiş ve Kanun-ı Esasi tekrar ilan edilmişti. Cemiyet artık gün yüzüne çıkmış ve Selanik'ten Payitaht'a gelen İttihat ve Terakki üyeleri, Yıldız Sarayı'nı gölgede bırakarak, fiili bir iktidar ve başvuru makamı olmuşlardı. Ancak İttihatçılara karşı muhalefet, Meşrutiyet'in ilanından hemen birkaç ay sonra başlamış, buna karşılık da fedailer tekrar gün yüzüne çıkmıştı. İçlerinde Edip Bey'in de olduğu ve muhalefet tarafından "*Makedonya Kabadayıları*" olarak adlandırılan fedai grubu, İstanbul'daki siyasi kamplaşmanın adeta silahlı güçleri haline gelmişti. Bu dönemde pek çok siyasal cinayet işlense de konumuz itibarıyla Edip Bey'i ele alacak olursak, kendisi Cemiyet hakkında en şiddetli eleştirileri kaleme alan muhalif gazeteciler Hasan Fehmi, Ahmet Samim ve Zeki Bey'e tehdit mektupları göndermişti. İlginçtir çok kısa bir süre sonra, bu üç önemli gazeteci de kimliği belirsiz kişiler tarafından suikasta uğrayarak öldürülmüşlerdi.¹⁰

⁸ Hıfzı Topuz, *Özgürlüğe Kurşun*, İstanbul, 2007, ss. 138-139.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ragıp, *a.g.e.*

¹⁰ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, İstanbul, 1990, s. 86.

Sarı Efe Edip'in Jandarma Yüzbaşılığı

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Cemiyet'in otoritesini tesis etmek için bu tarz şiddet eylemlerinde vazifelendirilen, bunun yanı sıra "Yüzbaşı" rütbesi ile Jandarma Kumandanlığı görevini de başarıyla ifa eden Edip Bey, 1910'lu yılların başlarında, bir daha dönmek üzere Balkan topraklarına veda etmişti. Artık yeni görev yeri Salihli Jandarma Kumandanlığıydı. Edip Bey, buradaki görevi sırasında keyfi bazı uygulamalara yöneldiği, ahali üzerinde baskıcı bir tutum sergilediği ve ciddi bir darp olayına karıştığı için pek çok şikâyetin konusu olmuş, nihayetinde de dönemin güçlü İttihatçı İzmir Valisi Rahmi Bey'in ısrarlı tutumu neticesinde görev yeri değiştirilmişti. Bu defaki muntıkası ise, bir jandarma için Salihli'ye göre çok daha zorlu şartlara sahip olan Tire olmuştu. 1914 yılında, Tire Jandarma Bölük Kumandanlığına tayin olunan Edip Bey'in bu yeni görevlendirmesi esasında oldukça doğru ve bilinçli bir hamleydi. Zira söz konusu tarihte, İmparatorluk, I. Dünya Savaşı nedeniyle genel seferberlik halindeydi. Seferberliğin ilan edildiği ilk anlardan itibaren silahlıların bir bölümü ya askere gelmemişler ya da şubelerden ve kıtalardan firar etmişlerdi. Üstelik kaçarlarken kendilerine verilen silah ve cephaneleri de beraberlerinde götürmüşlerdi. Elbette bu silahlı firari gençlerin sığınacakları tek yer Tire Dağları'nı dolduran eşkiya çeteleriydi. Bu çetelere mensup gençler, bölgeyi tanıyor ve Yörük obalarındaki yataklardan destek alıyorlardı. Dolayısıyla yakalanmaları oldukça güçlü. Söz konusu şartlar dâhilinde usta bir takip kumandanına ihtiyaç vardı ki, Balkan çetelerine aşina olan Yüzbaşı Edip Bey şüphesiz bu iş için biçilmiş kaftandı. Yeni Kumandan, ilk etapta bölgeyi ve insanlarını tanımak için yavaş hareket etmiş, nitekim bu tavrının faydasını da kısa zamanda görmüştü. Tayininden çok kısa bir süre sonra, Küçük Menderes Havzası'nın korkulan zeybek reisi Gökçen Hüseyin Efe, dağ yaşamını sonlandırıp affedilmek istemiş ve bu nedenle de Tire eşrafından Mehmet Ağa'yı, o sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir Kâtibi Mesulü olan ve Cemiyet'in bölgedeki faaliyetlerini denetleyen¹¹ Mahmut Celal (Bayar) Bey'e aracı olarak göndermişti. Gökçen Efe'nin af talebinde bulunması oldukça mühimdi. Zira kendisi öldürüldükten sonra "*Büyük Rahmetli Efe*" olarak anılan Çakırcalı Mehmet Efe'nin yakın akrabasıydı. Kan bağı hasebiyle Çakırcalı'nın halefi olarak görülmesinin yanı sıra, usta ve tehlikeli bir zeybek olan Gökçen Efe'nin yüze indirilmesi, hem diğer çetelere örnek olacak, hem

¹¹ Davut Dursun, "Celal Bayar", TDVA, C.V, s. 216.; Utkan Kocatürk, "Celal Bayar'la Bir Konuşma", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. II, s. 5, Mart 1986, s. 327.

de takip müfrezelerinin işini bir hayli kolaylaştıracaktı. Bu durumun farkında olan Celal (Bayar) Bey, gelen haber üzerine durumu ivedilikle Vali Rahmi Bey'e bildirmiş, O da, kendisi için böylesi bir affın makul olduğunu, ancak Tire Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Edip Bey'in de mutlaka fikrinin ve onayının alınması gerektiğini söylemişti. Bunun üzerine Celal (Bayar) Bey ile Kumandan Edip Bey, Tire'deki Jandarma Karargâhında görüşmüştü. Edip Bey'in affı uygun görmesinin akabinde yaşananları, Celal (Bayar) Bey hatıratında şu cümlelerle anlatmıştır:

"...Tire esnafından Mehmet Ağa isminde birisi, İzmir'e kadar gelip beni gördü. Gökçen Hüseyin Efe adındaki zeybeğin arkadaşları ile yüze çıkmak (kendilerini affettirmek) istediklerini söyledi. Gökçen, efsaneleşmiş meşhur Efe Çakırcalı'nın akrabasından nüfuzlu bir zeybektir. 16 senelik zeybeklik hayatında bir türlü ele geçirilememişti. Bu dileğini (istiman arzusunu) Vali Rahmi Bey'e anlattım. Takip müfrezesi kumandanı muvafık bulursa kendisinin de kabul edeceğini söyledi. Bunun üzerine Tire'ye gittim. Akşam karanlığı basmak üzere idi. İstasyonda Mehmet Ağa beni karşıladı. Yerli Efe elbiseli bir takım insanların yanımızdan geçtiklerini –modern hafiyelerin yaptıkları gibi- bizi dinlemeye çalıştıklarını görüyordum. Edib'i karargâhında gördüm. O da, Gökçen'in yüze çıkmak isteğinin doğru olacağını söyledi. O gece Efe ile görüşmek için Edib, Mehmet Ağa, ben üçümüz Tire'nin yaslandığı Güme Dağı'na doğru tırmanmaya başladık. Yolda ıslık sesleri işitiyorduk. Bizi, çetenin gözçüleri birbirlerine teslim ediyorlardı. Birkaç saat sonra, tepede düzlük bir alana geldik. Büyük bir ağacın altında mola verdik. Ansızın karanlıklar içinden sekiz silahlı şahıs peyda oldu, etrafımızı aldı. İçlerinden biri elindeki elektrik feneri ile hepimizi muayeneden geçirdi. Omuzlarındaki çuha aptesliklerini hemen yere serdiler, bize, 'Buyurun' diye oturmamızı teklif ettiler. Açık bıraktıkları küçük elektrik fenerlerinin ışığı altında görülmeye başladık..."¹²

Bu detaylı betimlemeden görüldüğü üzere Gökçen Hüseyin Efe, Güme Dağı'nda oldukça güçlü bir teşkilat kurmuştu. Misafirlerin buyur edilmesinden kısa süre sonra Gökçen Efe de gelmiş ve kısa bir tanışma faslının ardından asıl konuya geçilmişti. Gökçen Efe, artık içinde bulunduğu hayata son vermek istediğini söyleyip, bunun için de bazı şartlar öne sürmüştü. Buna göre; çetesiyle birlikte umumi ve hususi haklar bakımından tamamıyla affa mazhar olacaklar; hepsi silahlarıyla gezecekler, oturdukları köye jandarma girmeyecek, yüze çıkma töreni Tire'de yapılacak, Celal (Bayar) Bey de orada olacak, bu şartların kabulü için Padişah'ın iradesi alınacak ve Hükümet isterse

¹² Celâl Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt 6, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997, s. 6.

“kır serdarı” adı altında eşkıya takibinde kullanılacaklardı.¹³ Bu şartlar Çakırcalı Mehmet Efe'nin hükümetle yaptığı anlaşmaların hemen hemen aynısıydı ve güçlü zeybekler bunu bir adet haline getirmişlerdi. Celal (Bayar) Bey, af konusunda güvence vermiş, düşmanları olduğu için silahlarını teslim etmemelerini kabul etmiş, “kır serdarlığı” adı verilen “Sivil Jandarma Çavuşluğu” konusunu “*Kumandan Edip Bey lüzum görürse takipte kendisine yardım edersiniz.*” diyerek geçiştirmiş, oturdukları köye devlet görevlisi girmemesi isteğini ise reddetmişti.¹⁴ Bazı istekleri reddedilse de affedilmek isteyen Gökçen, direktmeyip bu şartları kabul etmiş ve adamlarıyla birlikte Kahra'ta, kanuna uygun bir şekilde yaşamayı taahhüt etmişti. Görüşme sonrası yine hatıratan öğrendiğimiz üzere Gökçen Efe ile Tire Jandarma Kumandanı Edip Bey arasında da, Gökçen'in sorusu ile başlayan şöyle kısa bir diyalog geçmişti:

- *Sen şu Tire'deki takip kumandanı mısın?*

- *Evet efe! Ben takip kumandanıyım.*

- *İşe başlamadın ya...*

- *Henüz hazır değilim efe!”¹⁵*

Esasında Edip Bey'in “*henüz hazır değilim.*” demesi kısmi bir tedbir ve aldatmacadan ibaretti. Zira kendisi Tire'ye ayak bastığı anda, ilk iş olarak Tire-Ödemiş-Bayındır muntikasının asayişini sağlamak amacıyla, seçkin zaptiyelerden oluşan bir takip müfrezesi oluşturmuştu. Ekibini, daha önce eşkıyalarla sıcak çatışmaya girmiş, tecrübeli, cesur ve keskin nişancı neferlerden seçmişti. Özel birliğinin yanı sıra diğer jandarmalarını da yoğun bir eğitim sürecine sokmuş, zorlu kondisyon çalışmasının yanı sıra her gün atış ve el bombası talimleri yaptırmıştı. Bunun yanı sıra Tire'de kendisine bağlı güçlü bir istihbarat şebekesi de kurmuştu. Özellikle Tire'nin dağ köylerindeki çobanlar, imamlar, kahveciler ve kâhyalar aracılığıyla bölge eşkıyaları hakkında düzenli bilgi akışı sağlamıştı. Hem istihbarat toplamak, hem de gerektiğinde operasyonlar yapmak için resmi müfrezelerin yanı sıra sivil ekipler de oluşturmuş ve tütün kaçakçısı, deveci ya da çoban kılığındaki Tire Jandarmalarını dağlarda gezdirmeye başlamıştı. Kumandan Edip Bey'in eşkıya yakalama tekniği oldukça basit ama bir o kadar da acımasızdı. Kendisi;

¹³ Bayar, *a.g.e.*, s.12.

¹⁴ Bayar, *age.*, s. 15.

¹⁵ Bayar, *age.*, s. 14.

eşkıyaları, kaçakları veya kaçakçıları bir hanede kıştırdığı zaman, öncelikle “teslim ol” çağrısında bulunuyordu. Olumsuz cevap gelmesi üzerine ise içeridekilerin dışarıya çıkmasını sağlamak amacıyla, adamlarına evi yaktırıyordu. Dumandan zehirlenmemek veya diri diri yanmamak için dışarıya fırlayan zanlılar da böylece kolaylıkla esir alınıyordu. Ancak “teslim ol” çağrısında bulunulduktan sonra ateş açarak karşılık vermişlerse genellikle müsamaha gösterilmiyor ve kaçaklar artık teslim olmak istese bile kapıda belirledikleri an yayılım ateşine tutularak öldürülüyorlardı. Müfrezeler ile çete arasında çıkan çatışmalar sonrasında ise geri çekilen eşkıyalar mutlaka takip ediliyordu. Kumandan Edip Bey’in bu konuda ilginç bir ısrarı ve yeteneği vardı. Kendisi genel askeri yöntemlerin aksine müfrezelerini gündüz dinlendiriyor, gece ise takibe çıkartıyordu. Zira zeybek çeteleri, geceleri hareket edip, gündüzleri emin bir yere çekilerek saklanıyorlardı. Takip müfrezeleri ise geceleri dinlenip, gündüzleri hareket ettiğinden çetelerle karşılaşmıyorlardı. Ancak kumandanın bu yeni yöntemi pek çok eşkıyayı gafil avlamasına imkân tanımıştı. Yüzbaşı Edip Bey, tıpkı zeybek çeteleri gibi gece karanlığında hareket edebilme yetilerini arttırmak için jandarmalarını zifiri karanlıkta uzun devriyelere çıkarıyor, baskın ve pusu tekniklerini, patika ve mağaraların yerlerini öğretiyordu. Rumeli’de denenen ve kısmi anlamda başarılı olan bu yöntem ile çetelere karşı, çete usulü ile mücadele etmeye başlayan Tire jandarmaları, kısa zamanda bölgeyi tanıyan, dağlara tırmanma konusunda becerisi, dayanıklılığı olan ve dağda, bayırda, ormanda ustalıkla çete avlayabilen on/on beş kişilik müfreze neferlerine dönüşmüşlerdi. “Çivi çiviği söker” kaidesi ile gerçekleştirilen bu mücadele tarzı Edip Bey’i zeybek çeteleri arasında korkulan bir isim haline getirmişti. Ancak bu gözü kara kumandanın tek korkan zeybekler değildi. Eşkivalık konusunda oldukça verimli bir yerleşim olan Tire’de de, kontrolü sağlamak isteyen Edip Bey’in fevri tavrı ve kamçılı, falakalı sorgulamaları, pek çok dağ köyünde bir hayli korkuya neden olmuştu. Yüzbaşı Edip Bey’in Jandarma Kumandanlığı yaptığı süreçteki bu sert tutumu, sözlü anlatıların yanı sıra edebi eserlere de yansımıştı. Eşkivalığı toplumsal bir çürüme olarak gören ve hemen hemen her eserinde bunu dile getiren ünlü romancı Kemal Tahir, “Kurt Kanunu” adlı eserinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin İaşe Nazırı Kara Kemal’in ağzından kurgusal bir eleştiri yapmakta ve Edip Bey hakkındaki görüşlerini şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

"- Ya Sarı Efe Edip denilen it... Eşkîya tutmaya gittiği yerlerde yangın gibi yakıp kavurmadı mıydı köyleri? Ne rezildir o... Korkak, utanmaz. Ortaoyunu efesi. Çirkef... Irz düşmanı..."¹⁶

Bu denli sert ithamlar doğru mudur bilinmez ancak kesin olan şeydu ki Yüzbaşı Edip Bey, eşkıya ile mücadelede Osmanlı'nın incelikli siyasetini gayet iyi bilmekteydi. Somut örnek verecek olursak, bahsi geçtiği üzere 1914 yılında, Gökçen Efe'nin yanı sıra bazı önemli çete reislerine de af çıkarılmıştı. Böylelikle dağdan inip köyelerine yerleşen pek çok eşkıya, barışçıl yollarla tasfiye edilmişti. Ancak bir süre sonra dikkat çekici bir olay yaşanmış ve aflı eşkıya reisleri, kimliği tespit edilemeyen kişiler tarafından öldürülmeye başlamıştı. Normalde affedilmiş zeybeklerin, eşkıyalık zamanlarında bir hayli can yaktıkları için afta oldukları zamanlarda öldürülmeleri alışılmış bir vakaydı. Ancak bu defaki durum biraz yadırganmıştı. Zira söz konusu intikam saldırıları genellikle ulu orta olurken, bahsi geçen olaylar oldukça ustalıkla ve tek tip bir yöntemle gerçekleştirilen suikastlardı. Böylesi bir durumdan tedirgin olan ve o sıralarda aflı olarak yerleştiği Kahra'ta ziraatla uğraşan Gökçen Efe de, Celal (Bayar) Bey'in bir Tire ziyaretini fırsat bilmiş ve kendisinin yanına gelmişti. Bu görüşmede yine Celal (Bayar) Bey'in hatıratından öğrendiğimiz üzere ikisi arasında oldukça ilginç bir diyalog geçmişti. Gökçen Efe, jandarmaların peşinde dolandığını ve kendisini de, diğer aflı zeybekler gibi, öldürmek istediklerini iddia etmişti. Sonrasında da "Artık zeybeklik yapmak istemiyorum, temiz bir kazançla çoluk çocuğumu geçindirmek niyetindeyim. Amma canımdan emin değilim. Böyle giderse sonu fena olacak... Gene dağ yolu gözükküyor."¹⁷ diyerek kaygılarını dile getirmişti. Duydukları karşısında ise Celal (Bayar) Bey, "Kimsede kötü bir niyet olduğunu bilmiyorum. Varsa önüne geçerim. Senden istediğim şey, fenalık yapılacaktı gibi kendini korumak, fakat bana da emniyet edip, neticeyi beklemektir."¹⁸ şeklinde cevap vermişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden biri olan Celal (Bayar) Bey'in bu cevabından da anlaşılacağı üzere aflı eşkıyaların öldürülmesi, Cemiyet tarafından alınmış bir karar değildi. Önceki dönemlerde, pek çok kez affedilmiş çete reisleri, güvenli hissettikleri anlarda kanlı operasyonlarla tuzağa düşürülüp öldürülmüşlerdi. Ancak bu defa ki olay sistemli bir zeybek tasfiyesinden ziyade Tire Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Edip Bey'in inisiyatif kullanarak hayata geçirdiği infazlardı. Nitekim

¹⁶ Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, Tekin Yayınevi, 8. Bs. İstanbul, 2001, s. 57.

¹⁷ Bayar, *a.g.e.*, s.15

¹⁸ Bayar, *a.g.e.*, s.15

Celal (Bayar) Bey'in hatıratından öğrendiğimiz üzere, kendisi Gökçen Efe ile görüşmesinden hemen sonra sorunu şu surette çözmüştü: *"Hemen Edip'i buldum. Başarının yalnız kuvvetle elde edilemeyeceğini, bunda manevî amillerin de tesiri olduğunu hükümet namına verilen sözün tutulması lazım geleceğini anlattım. O da Gökçen Efe'yi tatmin ve temin etti. Bu da, böyle geçti."*¹⁹ Bu satırlardan anladığımız üzere Gökçen Efe, Tire jandarmasından şüphelenmekte haklıydı. Zira Yüzbaşı Edip Bey, durumu inkâr etmemiş, aksine Celal (Bayar) Bey ile görüşmesinden sonra Gökçen'e can güvenliği konusunda teminat vermişti. Ancak bu tarihten sonra Gökçen Efe, Kumandan Edip Bey'e bir daha hiçbir zaman tam anlamıyla güvenmemiş ve kendisine karşı her daim temkinli yaklaşmıştı.

Sarı Efe Edip'in Milli Mücadele Yılları

Edip Bey'in Tire Jandarma Kumandanlığı bu surette devam ederken 1918 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu, dört yıl önce girmiş olduğu I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmış ve sonrasında gelişen olaylar ise İmparatorluğu parçalanma noktasına getirmişti. Savaşın bitiminde İttihatçı Şefler yurdu terk etmiş; geride kalanlar için ise yargılama, hapis ve sürgün süreci başlamıştı. Bu bağlamda Cemiyet'in öne çıkan isimlerinden olan ve hakkında her an yakalama kararı çıkarılma ihtimali olan Yüzbaşı Edip Bey de kendisini güvene almak ve olası bir işgalde halkı direnişe sevk etmek için, kendisi gibi tehlike içerisinde olan Celal (Bayar) Bey ile birlikte, 19 Mart 1919 tarihinde İzmir'den ayrılmış ve gece yarısı trenle Ödemiş'e gelmişti. Ödemiş'teki ilk uğrak yeri Hacı İlyas (İlk Kurşun) köyü olmuştu. Edip Bey burada, zamanında çok iyilik yaptığı ve genç oğullarını yüksek maaşla işe soktuğu bir ailenin yanına sığınmayı uygun bulmuştu. Ancak kendisinden çok iyilik görmüş olan ailenin reisi, kendisi gelmemiş, yerine oğlunu göndermişti. Oğlan da Edip ve Celal (Bayar) Beylere *"Köyümüzde Çerkes Hasan, başına topladığı adamlarla şekavet (eşkıyalık) yapıyor, sık sık köyümüzde görünüyor. Bu sebeple jandarmalar da köyden ayrılmıyor. Köyde kalmanız bizim için de sizin için de tehlikeli olur."*²⁰ demişti. Aldıkları bu cevap karşısında istenmediğini anlayan Edip Bey, Ödemiş'te bu defa da, ilerleyen yıllarda Millet Meclisi'nde önce mebus, ardından da adalet bakanı olan olacak Refik Şevket (İnce) Bey'in yanına gitmişti. Edip Bey, Refik Şevket (İnce) Bey'in

¹⁹ Bayar, a.g.e., s.15

²⁰ Bayar, a.g.e., s. 4.

eşinin dayısıydı. Dolayısıyla onların evi oldukça güvenilirdi. Burada Celal (Bayar) Bey ile birlikte bir süre misafir olmuşlar ve bu sırada olası bir işgale karşı önemli temaslar kurmuşlardı. Ancak durumları itibariyle bir yerde çok uzun süre kalamıyorlardı. Saklanacakları yeni hane Mursallı köyünden İsmail Efe'ye aitti. Mursallılı İsmail Efe, eski bir eşkıyaydı. Edip Bey tarafından ele geçirilmiş, af sonrası çıkınca da kendisinin müfrezelerinde eşkıya takibine yardım etmişti. Bu nedenle Edip Bey ile dostlukları sağlamdı. Mursallılı İsmail Efe, misafirlerini iyi ağırlamış, onların direniş planını öğrendiğinde ise milis kuvvet oluşturma konusunda memnuniyetle gönüllü olmuştu. Ancak 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgaliyle başlayan süreç sonrası, işgal ordularının Küçük Menderes Havzası'na yayılması ile birlikte Edip ve Celal (Bayar) Beylerin saklanmaları da zorlaşmıştı. Ödemiş'te olduklarının Yunan İşgal Komutanlığı tarafından belirlenmesi ve takibat başlatılması üzerine, Mursallılı İsmail Efe, onları Kahrat'taki Gökçen Hüseyin Efe'nin yanına götürmüştü. Celal (Bayar) Bey ile yakın dostluğu olan Gökçen Hüseyin Efe, misafirine çok sıcak davranmıştı. Ancak Celal (Bayar) Bey'in endişesi Edip Bey içindi. Zira yukarıdaki satırlarda da bahsettiğimiz üzere Edip Bey, affedilmiş olmasına rağmen Gökçen Efe'yi öldürmeye çalışmış, can güvenliği vaat edilmiş olmasına rağmen bu eski zeybeğin canına kast etmişti. Dolayısıyla kurnaz ve tedbirli biri olan Celal (Bayar) Bey, Edip Bey'i doğrudan Efe'nin yanına getirmemişti. Efe'nin tutumunu öğrenmek için de *"Yalnız değilim, yanımda arkadaşım var."* demişti. Afta olmasına rağmen hala istihbarat şebekesi çok güçlü olan Gökçen Efe ise *"Edip Bey değil mi? Sen olduktan sonra başımın üstünde yeri var."* şeklinde karşılık vermişti. Celal (Bayar) Bey bu konuda, *"Edip ile arasının iyi olmadığını bilirdim. Edip'e belki suikast da yapabiliirdi. Zeki dağ adamı sözlerimin manasını anlamıştı. Teminat vermekte gecikmedi."*²¹ yorumunu yapmaktadır.

Efe'nin verdiği teminat sonrası Edip Bey'in Tire'deki yaşamı güvence altına alınmıştı. Ancak sorun şuydu ki; bölgedeki pek çok zeybek, eski Tire Jandarma Kumandanı Edip Bey'in varlığından rahatsızlık duymuş ve yıllarca kendilerini göz açtırmayan, pek çok çete üyesinin çatışmalarda ve darağaçlarında can vermesine neden olan bu usta eşkıya avcısını kolay kabullenememişti. Edip Bey ise büyük bir cesaret ve özgüvenle aralarına girmiş, ancak tedbiri de elden bırakmayarak, gece dahi daima tepeden tırnağa silahlanmış halde gezmişti. Kahrat'ta gizlenen bu iki İttihatçı, bir yandan da

²¹ Bayar, *a.g.e.*, s. 11.

Ödemiş'teki temaslarını korumuş ve Tire - Ödemiş arasında, dağ yolları üzerinden mekik dokumuşlardı.

1919 yılının Haziran ayında, Ödemiş Kaymakamı Zühtü Bey, Edip ve Celal (Bayar) Beyleri yakalamak için Vilayetten telgraf üstüne telgraf almaktaydı. Ancak Kaymakam, Jandarma Tabur Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Tahir Bey ile birlikte Kuvayı Milliye oluşumu için büyük çaba harcamış ve jandarmanın elindeki yedek silahların yanı sıra Ödemiş'teki askeri silah deposunun boşaltılması, köy ve mahalle bekçileri arasında işe yarayacak adamların silahlandırılması konusyla ilgilenmişti. Çok geçmeden Kaymakam Zühtü Bey görevden alınmış ve yerine atanan yeni kaymakam, Edip ve Celal (Bayar) Bey'in peşine düşmüştü. Söz konusu iki önemli ismi yakalayan kaymakama valilik vaat edildiği düşünülecek olursa, kendilerinden duyulan rahatsızlığın boyutu çok daha iyi anlaşılabilir. Kaymakamın yanı sıra Jandarma Umum Kumandanı Albay Ali Kemal Bey de, Damat Ferit Paşa hükümetini yıkmaya çalışmak ve Yunan işgaline karşı siyasi çeteler teşekkül etmekle suçlanan Edip ve Celal (Bayar) Bey'i yakalamaya memur edilmişti. Bu görev için İzmir Jandarma Taburu'ndan 40 er seçilmiş, bunun arkasından İzmir'deki 74. Alay'ın Birinci Bölüğü de yola çıkarılmıştı. Bölüğün kumandanlığına Yüzbaşı Hüsameddin Bey tayin olmuştu. 3. Jandarma Umum Kumandanı'nın da bölgeye söz konusu görev için geldiği ve şerefine hükümet dairesinde yemek verileceği öğrenildiği zaman Edip Bey'den "*Herif peşimize fena takıldı, bu akşam temizlemek için tam fırsattır.*"²², şeklinde bir saldırı teklifi gelmişti. Kendisi Ödemiş'te Hükümet Konağı'nı basıp kumandanı sofrada gafil avlayarak öldürmeyi planlamış ancak Celal (Bayar) Bey "*Bu şekilde ferdi suikastlardan iyi bir sonuç alınamaz.*"²³ diyerek söz konusu intihar saldırısının önüne geçmişti.

1919 yılının Haziran - Temmuz aylarında, Küçük Menderes Havzası'nda, Kuvayı Milliye'ye bağlı milislere Müfreze Kumandanlığı yapmaya başlayan Edip Bey, bu günlerde görünümünü değiştirmiş ve zeybek kıyafetleri giymeye başlamıştı. Edip Bey'in yeni zeybek görünümü konusunda, yol arkadaşı Celal (Bayar) Bey şunları söylemektedir: "*Küçük boyu ve sarışın siması, beyaz baldırları ile mütenasip olmayan zeybek elbisesinden dolayı takılırdım. O da 'Benim elbisem, senin sakalına benziyor.'* diye latife ederdi."²⁴

²² Bayar, a.g.e., s. 8.

²³ Bayar, a.g.e., s. 8.

²⁴ Celâl Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt 8, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997, s. 52.

Zeybek pusatına bürünerek emrindeki zeybeklerle bir aidiyet oluşturan tecrübeli komitacı, artık “Sarı Efe” olarak anılmaya başlamıştı.

Sarı Efe Edip; Yüzbaşı Tahir Fethi, Mursallı İsmail Efe, Poslu Mestan Efe gibi önemli isimlerle birlikte Yunan İşgal Kuvvetleri’ne zayıf verilmeye başlamıştı. Ancak Yunanlıların büyük bir saldırıya geçmeleri üzerine, eskiden Jandarma Kumandanlığı yaptığı Salihli’ye geçmişti. Burada Manisa'nın işgali ile Eşme'ye çekilen 68. Alay'ın Birinci Taburu'ndaki fazla silahları almış ve adamlarına dağıtmıştı. Salihli’de Edip Bey’in sağ kolu, Giritli Şevki adında bir adamdı. İzmir’in şöhretli ve belalı kabadayılarından Giritli Şevki, Sarı Efe Edip’den aldığı emir ile öncesinde Menemen Askeri Deposu'ndan silahları çıkarmış ve önce Manisa'ya, oradan da teşkil ettiği kuvvetli bir müfreze ile Sart'ta Üç Tepeler'e yerleşmişti.²⁵ Emrindeki Ödemiş ve Tire zeybekleriyle Üç Tepeler’e gelen Sarı Efe de, burada Çerkes Ethem kuvvetleri ile birleşmişti. Edip Bey, Manisa’dayken, 16 Ağustos 1919 tarihinde, Batı Anadolu'da Yunan işgaline karşı kurulan çeşitli direniş hareketlerini birleştirerek düşman karşısında düzenli bir cephe oluşturulması amacı ile toplanan Alaşehir Kongresine de katılmıştı. Bu kongreye Edip Bey’in yanı sıra, başta Refet (Bele) Bey, Demirci Mehmet Efe, Postlu Mestan Efe ve Çerkes Ethem gibi önemli isimlerin olduğu delegelerle Kuvayı Milliye konusunda çok önemli kararlar alınmıştı.

Yüzlerce zeybeğiyle Ödemiş-Salihli arası gidip gelen ve Çerkes Ethem kuvvetlerine muavinlik yapan Edip Bey ve müfrezesi iç isyanların bastırılmasında ve Yunan kuvvetlerine karşı girilen mücadelede etkin rol oynamıştı. Bu amaçla 1920 yılında, önce Balıkesir’de, sonra da Kocaeli Bölgesi’nde görevlendirilmiş ve cepheden cepheye savrulmuştu. Burada da 400 kişilik süvari birliğiyle, Çerkez Ethem, Binbaşı Nazım, Kaymakam Arif, Binbaşı İbrahim (Çolak İbrahim) komutasındaki birliklere destek olan Sarı Efe Edip; Düzce, Hendek, Adapazarı ve Bolu’da çıkan İstanbul Hükümeti yanlısı isyanların bastırılması için görevlendirilmişti. 1920 yılının Mayıs ayında, ilk büyük çaplı Düzce Ayaklanması’nın bastırılmasında katkısı olmuş ancak asıl önemli başarıyı İkinci Düzce Ayaklanması’na karşı sağlamıştı. Edip Bey, Yozgat’ta çıkan ayaklanmalar nedeniyle Milli Kuvvetler’in bölgeden ayrılmasını fırsat bilen 300 kişilik asi kuvvetinin Düzce’yi işgal etmesi ve sayılarının gitgide artması üzerine aylar sürecektir bir mücadelenin içine

²⁵ Bayar (C. 6), a.g.e., s. 52.

girmişti. Yerel halkın “Düzce’ye zeybekler yaylı arabalarla geldiler.”²⁶ şeklinde tarif ettiği ve Edip Bey ile Mursallılı İsmail Efe’nin komuta ettiği zeybek müfrezesinin faaliyetlerini, Ödemişli Mehmet İzmit, şu cümlelerle anlatmaktadır:

“Bizim vazifemiz bu sefer isyan bastırmak olmuş. Tekrar Düzce, Hendek, Bolu taraflarına yolladılar bu sefer de. Oralarda da isyan çıkmış. Neyse oralardaki isyanları da bastırdık. Başımızdaki kumandan (Mursallılı) İsmail Efe, bir de Edip Bey. Sonra Yunanla tutuştuk. Tekrar İzmit’e girdik. İşte ben onun için İzmit soyadını koydum kendime.”²⁷

İsyanın bastırılması sürecinde geçici Düzce Kaymakam Vekâleti görevini de yürüten Sarı Efe Edip, emrindeki zeybek müfrezesiyle ve üç makineli tüfekle birlikte 11 Ağustos 1920’de Mudurnu’ya girmişti. Kurmay Binbaşı Nazım Bey’in emrinde karargâhını Küplüce’ye kurmuş,²⁸ 5-6 gün de Mudurnu’da kalmıştı. Buradaki Teğmen Çopur Hilmi adındaki yakın adamı aracılığıyla, bölgenin ileri gelenleriyle bağlantılar kurmuş²⁹ ve 24 Ağustos 1920 tarihinde de Bolu’ya hareket etmişti.³⁰ Bu surette bölgede, süvarileriyle her an her yerden çıkabilecek hareket imkânı olan Sarı Efe Edip, Aralık 1920 tarihinde, resmi yazışmalarda “Düzce Kaymakam Vekili” ve “Sakarya Müfrezesi Kumandanı” olarak anılmaya başlamıştı.

Düzce’de geçirdiği zaman diliminde “Tango” ismindeki köpeğiyle birlikte uzun zaman geçiren, şehir halkı tarafından oldukça sevilen³¹ Edip Bey’in başarıları Büyük Millet Meclisi tarafından da fazlasıyla takdir edilmiş, ancak Çerkes Ethem konusunda da yakın takibe alınmıştı. Çerkes Ethem’in, 1920 yılının sonlarına doğru Ankara Hükümeti ile yaşadığı sorunlar, kumandanların isteklerine riayet etmemesi ve disiplinsiz tavırları sonrasında, Edip Bey’i adamlarıyla birlikte kendi yanına çekmesinden endişelenilmişti. Zira Çerkes Ethem, Millet Meclisi’ne, 18/19 Aralık tarihinde çektiği bir telgrafta “Anadolu’daki isyan hareketlerinin bastırılması sırasında, durum icabı Biga dolaylarında bıraktığım ve sonradan geçici olarak Düzce’ye gönderilen Birinci Kuva-yı Seyyare’ye bağlı ve büyük bir kısmı İzmir ve dolayları gönüllülerinden oluşan 250

²⁶ Kaynak kişi: Hacı Selim Aksu, Düzce.

²⁷ Nail Ekici, Derman Bayladı, Mahmut Alptekin, *Cumhuriyete Kan Verenler*, 1973, İstanbul, s. 74.

²⁸ *Türk İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974, s. 117

²⁹ Selim Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu- Bolu, Düzce*, 1943, ss. 100-101.

³⁰ İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında Kuva-yı Seyyare Kumandanlığına Ait Hatıratım* (Haz. O. Hülâgu), İstanbul, 1996, ss. 78-80

³¹ Kaynak kişi: Nail Pehlivan, Düzce.

süvari, 200 piyade, bir dağ topçu takımı, iki makineli tüfek, 30 kişilik karargâh süvari erlerinden kurulu Edip Bey müfrezesinin savaş vasıtalarıyla birlikte Kuva-yı Seyyare'ye katılması."³² konusunda açıkça talepte bulunmuştu. Çerkes Ethem'in talebi Düzce'nin güvenliğinin muhafazası gerekçesiyle reddedilince de doğrudan Edip Bey'le temas kurmuş ve kendisine "Yahu Edip. Sen benden ayrılmış kuvvetsin. Benim yanıma cepheye niye gelmiyorsun. Yoksa rahatını mı düşünüyorsun? Düzce Kaymakamlığında göziün mü var?", demişti. Edip Bey ise "Ben hiçbir yere bağlı değilim. Komutanlar görev verirlerse her yere giderim. Çünkü ben askerim."³³ şeklinde karşılık vermişti. Bu kesin tavrın yanı sıra Edip Bey'in, 19/20 Aralık 1922 tarihinde, müfrezesinin Düzce'de kalmasının zaruri olduğunu bildirmesi üzerine kendisine, Düzce bölgesindeki Çerkes ve Abazaların Çerkes Ethem tarafından gizlice teşkilatlandırıldığı konusundaki ihbarların araştırılması için görev verilmişti. Sunduğu ayrıntılı rapor sonrası, Meclis Başkanı Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın Edip Bey'e gönderdiği şu telgrafi oldukça dikkat çekicidir:

*"Düzce'de Edip Bey Kardeşime, Beni kararsızlığa uğratan bilgileri açıklığa kavuşturan açıklamalarınıza içten teşekkür ederim. Vatan ve milletimizin mutluluk ve esenliğini gerçekleştirmek üzere bulunduğumuz bir zamanda sizden bekleyebileceğim durum ve girişim, ancak sizin bana sağladığınız şekil ve suretten başka bir türlü olamazdı. Bununla birlikte duymuş olduğum söylentilerin araştırılıp derinliğine incelenerek ülke ve milletin yüksek çıkarlarına göre, gereken önlemlerin tarafınızdan hemen alınması ile iyi sonuçları konusunda bana doğrudan doğruya bilgi vermenizi beklerim kahraman kardeşim. 25/26. 12. 20 Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal."*³⁴

Edip Bey, Düzce'den sonra da Adapazarı'na geçmiş ve Hendek'te Sakarya Irmağı kıyılarında oluşturulan cephede mücadele etmişti. Düzenli Ordu'nun kuruluşu öncesinde takdire şayan hizmetleri bulunan Yüzbaşı Edip Bey, II. İnönü Savaşı sırasında da 33. Süvari Alayı Kumandanlığı görevini yürütmüş ve bu tarihten itibaren Milli Mücadele'deki her savaşta, süvari birliği ile başarılar elde etmişti. Nihayetinde Büyük Taarruz sonrasında önce Bursa'ya geçmiş, ardından da savaşın bitimiyle İzmir'e dönmüştü.

³² Mustafa Kemal (Atatürk), Nutuk, 1927, Bölüm 11 -1

³³ Kaynak kişi: M. Sakarya, Tire.

³⁴ T.İ.T.E. Arşivi: 142 / 23937, s. 180n.

İzmir Suikastı Davası ve Sarı Efe Edip'in İdamı

Savaşın nihayete ermesi ve karanlık günlerin geride bırakılmasının akabinde Edip Bey'in askerlik yaşamı artık sona ermiş ve kendisini yepyeni bir sürecin içerisinde bulmuştu. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Jandarma Yüzbaşısı olarak görevine devam eden bu tecrübeli komitacının kan ve barut ile geçen yaşamı, emekli edilmek istenince görünürde yerini sakin günlere bırakmıştı. Edip Bey ilk önce, Müdaafa-i Milliye Vekâleti emrine girmiş, orada bir süre görev yaptıktan sonra da milis miralay rütbesi ile emekliye sevk edilmişti.³⁵ Artık "Emekli Jandarma Subayı" olarak anılan Edip Bey'e, Milli Mücadele yıllarındaki hizmetlerinden ötürü maddi bir mükâfat da uygun görülmüştü. Harp Okulu'ndan sınıf arkadaşı ve Serez'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden yoldaşı olan, dönemin Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Bey'in aracılığıyla, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, kendisine Aydın Söke'nin Değirmendere bölgesinden bir çiftlik vermiş, ayrıca vatana hizmet tertibinden maaş bağlatmıştı.³⁶ Edip Bey, bu sırada eski ekip arkadaşlarını da yanına toplamaya başlamıştı. Disiplinsizlik nedeniyle ordudan erken emekli edilen eski adamı Çopur Hilmi'yi de bu çiftliğe kâhya olarak almış; Salihli Cephesinde, adamlarından Dönme İbrahim'i vurduğu için Çerkes Ethem tarafından idam edilecekken hayatını kurtardığı Giritli kaçakçı Şevki ile de tütün ekimi işine girmişti. Bu surette geliri iyi olmasına rağmen geçim sıkıntısı yaşadığını söyleyip devamlı surette Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Bey'den ve Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'dan yardım isteyen Edip Bey'e İzmir Limanı İşletmelerinden bir de memuriyet verilmişti. Ancak kendisi burada istediği gibi hareket etmiş, dilediği zaman İstanbul ve Ankara'ya gidip gelmiş, düzenli bir şekilde çalışmamasına rağmen düzenli olarak memur maaşı almıştı. Edip Bey'in memur olduğu İzmir Liman İşletmelerinin başmüfettişi ve aynı zamanda dönemin Karşıyaka Belediye Başkanı Fikri (Altay) Bey, Edip Bey ve söz konusu yardımlarla ilgili şunları kaleme almıştır:

"Aldığı aylığı beğenmiyordu ve kendisini çok yüksek görüyordu. Kendi odamda ona da bir yazıhane koydurarak daima temasta idim. Atatürk'e mektup yazar, para ister, Atatürk istediğinden biraz noksan para gönderdiğinde şikâyet eder, aleyhine atar tutardı. Hatta suikasttan 20 gün evvel yine tütün için 2.500 lira istemiş, buna mukabil Atatürk'ün 1.500 lira göndermiş olduğunu söyleyerek sövüp saymıştı. Yazıhanesinin gözünde bir ufak defteri vardı. Bu hesapları hep oraya yazardı. Benim

³⁵ Ahenk, 28 Haziran 1926.

³⁶ Cemal Avcı, *İzmir Suikastı*, İstanbul, 2007, s. 87.

bildiğim o tarihe kadar Atatürk'ün, Sarı Efe'ye 8-10 bin lira kadar bir yardım yaptığını yakinen biliyorum. O zaman bu paranın büyük kıymeti vardı.”³⁷

Bu duruma rağmen Kazım (Özalp) Bey, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'ya, Edip Bey'e destek konusunda tekrar talepte bulunmuş, Paşa da bu görüşü uygun bulup “*Ne şekilde bir yardım yapabileceğimizi incele bir çözüm arayalım.*”³⁸ demişti. Ancak bu konuşmadan tam bir ay sonra, çok ciddi bir olay patlak vermiş ve Edip Bey'in bu nüfuzlu ve rahat yaşamı alt üst olmuştu.

Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın, “*Bir İttihatçı iyi dosttur, iki İttihatçıdan korkulur, üç İttihatçı için ise iktidarı almaktan başka tatmin yolu yoktur.*”³⁹ cümlesi, İttihatçıların ateşli ruh hallerini ve haris siyasi geleneklerini en iyi şekilde özetleyen tanımdır. İttihatçıların arasından bir kesim, Cumhuriyet'in ilanının akabinde, iktidarın Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'da olmasından ve geri plana atılmalarından rahatsızlık duymuşlardı. Bu bağlamda 1923 yılının Ekim ayından itibaren, gerek Meclis içerisinde, gerekse siyaset kulvarının dışında hizipleşmeler had safhaya ulaşmıştı. Özellikle Doktor Nazım, Rahmi Bey, Cavit Bey, Hüseyin Cahit, İsmail Canpolat ve Kara Kemal gibi önemli İttihatçı siyasetçiler ve eski fedailer, gizli toplantılarla devamlı surette yol haritası belirlemeye çalışmışlardı. Silahlı hükümet darbesinin de konuşulduğu bu toplantıların akabinde, İttihatçıların etkili muhalefet için bekledikleri atmosfer ise 1924-26 yılları arasında ortaya çıkmıştı. Söz konusu tarih aralığında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ve hızlı yükselişi, Şeyh Said İsyanı, Takrir-i Sükûn Yasası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması gibi arka arkaya gelişen önemli olaylar ülkenin toplumsal yapısı üzerinde büyük etki bırakmış ve kritik bir ortam oluşturmuştu. Var olan huzursuzluğun fiili tezahürü ise 1926 yılında, bir kez daha kendini göstermişti.

Edip Bey'in adamı Giritli Şevki, 14 Haziran 1926 tarihinde, oldukça paniklemiş bir şekilde, önce Emniyet Amiri Mehmet Ali Bey'e, sonra da onunla birlikte İzmir Valisi Kazım (Dirik) Bey'e, tüm ülkeyi ayağa kaldıracak çok ciddi bir ihbarda bulunmuştu. Buna göre; Mayıs ayının başından itibaren yurt gezisine çıkmış bulunan Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'ya 15 Haziran

³⁷ Ahmet Mehmet Efendioğlu, Cemal Necip Gürel, “Yeni Bir Belge Işığında İzmir Suikastı”, *Toplumsal Tarih*, S. 222, Haziran 2012, s. 30.

³⁸ Kazım Özalp, *Anılar- Belgeler*, (Haz. A. Oral). İstanbul, 2011, s. 289

³⁹ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Haz: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 447.

tarihindeki İzmir gezisi sırasında bir suikast tertip edilecekti. Suikast komitesi, başta eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşit ve Sarı Efe Edip olmak üzere Çopur Hilmi, Laz İsmail, Gürcü Yusuf gibi bir grup eski siyasetçi ve kiralık tetikçiden oluşuyordu. Yapılan plana göre suikast, İzmir Kemeraltı Caddesi'nin çarşıya açılan kısmında, Kemeraltı Polis Karakolu'nun önünde gerçekleştirilecekti. Buradaki kavşakta dönmek için yavaşlayacak olan Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın otomobiline; Ziya Hurşit Bey'in kaldığı Gaffarzâde Otel'i ile Gürcü Yusuf ve Laz İsmail'in bulunduğu otelin altındaki berber dükkânından ateş edilecek ve bomba atılacaktı. Bu sırada yan sokaktaki otomobilde bekleyecek olan Çopur Hilmi ve Giritli Şevki de tetikçileri olay yerinden kaçırarak ve daha sonra bir motorla hep birlikte Sakız Adası'na geçilecekti. Plan kusursuz görünüyordu ancak Paşa'nın Balıkesir gezisinin uzaması ve suikast kadrosunun bel kemiği olan Edip Bey'in, suikasta çok az bir zaman kalmışken, Giritli Şevki ile görüştüğünden kısa bir süre sonra haber vermeden apar topar İstanbul'a gitmesi nedeniyle, Giritli Şevki ihanete uğradığı düşünerek paniğe kapılmıştı. Sonrasında da korkup ceza almamak için elini çabuk tutmuş ve tüm olayı açığa çıkarmıştı. İzmir Valisi Kazım (Dirik) Bey, 14 Haziran'da Balıkesir'den İzmir'e geçmek üzereyken Paşa'ya çok acele ulaştırılması istenen bir telgraf göndererek "*Şahsı devletlerine tertip edildiği anlaşılan mel'ulnane bir suikast girişimi meydana çıkarılmış olduğundan lütfen hareketlerinin tehiri, arz ve rica olunur.*"⁴⁰ uyarısında bulunmuştu. İhbarcı Giritli Şevki de, Vali aracılığıyla, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'ya şu mektubu ulaştırmıştı:

*"Gazi Paşa Hazretleri'ne, bendeniz Yunan Harbi'nde Sarı Efe Edip Bey'in arkadaşı idim. Dün akşam bir haber gönderdi. Bir yere gittim. Orada tanıdığım Hilmi isminde bir zabitle, hiç tanımadığım sonradan anladığım sabık Lazistan Mebusu Ziya Bey isminde birisi vardı. Ve size suikast edecekleri ve onlara muavenet etmeliğimi teklif ettiler. Bendeniz hemen orada işlerini bitirmek şiddetle fikrimden geçti ise de, daha önce halaskarımıza haber vermek daha iyi olacağını hissettim ve muavenet edeceğimi söyledim. Ve bütün plan ve arkadaşlarını anladıktan sonra ayrıldık. Buranın zabitasına emin olmadığım için doğrudan doğruya zat-ı alinize haber veriyorum. Planlarını anlatmak için yazım az olduğundan emir buyuracağınız zata şifahi anlatmaya hazır olduğumu arz ile hüürmet eylerim. 15 Haziran 1926 Giritli Şevki."*⁴¹

⁴⁰ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt 2, TBMM Vakfı Yayınları, 1993, s. 554.

⁴¹ Mekki Sait Eren, *Milliyet*, 23 Şubat 1964.

Suikastın öğrenilmesinin ardından harekete geçen İzmir polisi, ilk olarak Ziya Hurşit Bey'i kaldığı Gaffarzâde Oteli'nde, yatağının altına sakladığı silah ve bombalarla birlikte yakalamıştı. Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi kaldıkları Ragıp Paşa Oteli'nde tutuklanmıştı. Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa 16 Haziran günü İzmir'e gelmiş ve burada kendisini coşkuyla karşılayan İzmirli'lere *"Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilebet payidar kalacaktır ve Türk milleti emniyet ve saadetini zâmin prensiplerle medeniyet yolunda tereddütsüz yürüyecektir."* cümlesiyle hitap etmişti. Ardından da Ziya Hurşit'i bizzat sorgulamış, sorgunun ardından da, Sarı Efe Edip'in hemen tutuklanmasını emretmişti. Alınan emir üzerine Edip Bey İstanbul'da kaldığı Bristol Otel'de yakalanıp gözaltına alınmıştı. Kendisi İstanbul Polis Müdürü Ekrem Bey'e verdiği ilk ifadesinde suikastın, *"Terakkiperover Fırkası Umumi Heyeti tarafından kararlaştırıldığını"* söyleyince, olayın mahiyeti büyüymüş ve İzmir'de bulunan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Ankara'daki Başbakan İsmet Paşa'ya, bütün Terakkiperover paşalarının tutuklanmasını ve yargılanmak üzere İzmir İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmesini istemişti. Yapılan soruşturmalar sonucunda olayın basit bir siyasi cinayet girişimi değil, suikast sonucunda bir hükümet darbesi gerçekleştirileceği anlaşılınca davaya, Ankara İstiklal Mahkemesi'nin bakması kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine Ankara İstiklal Mahkemesi 18 Haziran'da İzmir'e varmış ve ilk iş olarak da Emniyet Müdürlüğünün sürdürdüğü soruşturmalara el koymuştu. Sorgulamalar neticesinde de pek çok isim daha tutuklanmıştı. Öyle ki İzmir'de, Elhamra Sineması'nda, 26 Haziran-13 Temmuz 1926 tarihlerinde yapılan yargılamalarda kırk kişi hâkim önüne çıkarılmıştı. Tutuklular arasında bulunan Edip Bey ciddi bir töhmet altındaydı. Zira suikastçılardan Çopur Hilmi, Milli Mücadele yıllarından adamı ve çiftliğinin de kâhyası idi. İfadeler sonrası tutuklanan eski Serez Mutasarrıfı Şükrü Bey ise, Serez yıllarındaki tetikçi çetesinin elebaşıydı, dostlukları eskiye dayanıyordu. Tutuklanan Emekli Veteriner Albay Rasim Bey en yakın arkadaşı olarak biliniyordu. Yine ihbarcı Giritli Şevki, Milli Mücadele yıllarından kendisinin adamı ve sonrasında da iş ortağıydı. Ayrıca sanıkların pek çoğu da suikast tertibinin yapıldığı her toplantıda Edip Bey'in olduğunu söylemişti. Dolayısıyla kendisini bu işten aklamayı pek kolay değildi.

Mahkeme heyetinden Gaziantep milletvekili Kılıç Ali, yargılama öncesi Edip Bey'i, *"İttihatçıların Serez fedailerinden Eski Jandarma Yüzbaşı Sarı Efe nâmu ile tanınan Edib."* cümlesiyle tanıtmıştı. Edip Bey de kimlik tespiti

sırasında kendisini "Adım, Mümtaz oğlu Edip Bin Mümtaz. Jandarma yüzbaşılığından emekliyim. 'Sarı Efe' namıyla tanınırım. Liman İnhisar (Tekel) İşleri'nde üyeyim."⁴² demişti. Ardından da "Ben her devirde sessiz, sedasız, aciz bir şahsiyettim. Vatanın kurtuluşuna çalıştım. Yalnız bir Sarı Efe olarak kaldım. Milli harekât hitam bulduktan sonra yalnız çocuklarımı düşündüm. Onlarla meşgul oldum."⁴³ cümlesini kurmuştu. Ancak mahkeme heyeti, Edip Bey'in bu denli sıradan ve önemsiz bir insan olmadığını biliyordu. Nitekim İstiklal Mahkemesi üyesi Kılıç Ali'nin, hatıratında yer verdiği üzere, Edip Bey hakkındaki intibai şöyledir: "Silahşor ruhluydu ve hep öyle kalmıştı. Hayatı serüvenlerle geçmiş, İttihat ve Terakki'nin Rumeli'deki muteber adamları arasında yer almıştı."⁴⁴ Görüldüğü üzere Edip Bey'in fedailiği akıllardan çıkmamıştı. Dolayısıyla silahlı darbe girişimi konusunda kendisine şüpheyle yaklaşılmaması normaldi. Nitekim Savcı, "Sarı Efe Edip, jandarma kumandanı iken komitacılık etmiş bir adamdır, gerçeği de kısmen itiraf etmiştir. Onu da diğerleri gibi suçluyorum." demişti. Edip Bey ise son savunmasında, suikast olayının asıl faili olmadığını iddia etmiş ve "Benim suikasta katılmam tam mahiyette değildir. İzmir'de yapılmış bir tertibat ve teşkilatın adamı değilim. Onları terk edip İstanbul'a gittim. Bristol Otelinde Celal (Bayar) Bey'e haber verecektim ki, kapıda sivil memurlar tarafından yakalanıp tutuklandım. Böylece haber veremedim ama bu işin asıl faili olamam. Cezamın da ona göre verilmesi gerekir."⁴⁵, şeklinde bir savunma yapmıştı. Duruşmaların en gergin anlarından biri, Edip Bey'in ifadesi doğrultusunda yargılanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Genel Başkanı Kazım (Karabekir) Paşa'nın, savunmasında kendisine yapılan suçlamanın bir komplo olduğunu ifade etmesi ve Edip Bey'i hükümet ajanlığıyla itham etmesi olmuştu. Paşa, Edip Bey'in, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa ve Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Bey'le arasının çok iyi olduğundan dem vurmuş ve mahkeme heyetine "Bu adam Gazi Paşa Hazretlerine suikast yapar mı?"⁴⁶, diye sormuştu. Yine aynı davada, Edip Bey'in ifadesi nedeniyle yargılanan Ali Fuat Paşa da, yıllar sonra kaleme aldığı hatıralarında hükümetin suikast teşebbüslerinden başından beri haberdar olduğunu, Sarı Efe Edip'in hükümet tarafından suikastçıların arasına sızdırıldığını, suikastçıların zamanı geldiğinde yakalanmalarına yardım

⁴² Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları. (Haz. Hulusi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul, 2005, ss. 441-453.

⁴³ Ahenk, 12 Temmuz 1926.

⁴⁴ Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, s. 476.

⁴⁵ Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, s. 476.

⁴⁶ Kazım Karabekir, İzmir Suikastı, İstanbul, 1994, ss. 118-119.

etmek üzere görevlendirildiği, fakat hizmeti sırasında ya yanlış bir hareketi sonucunda, ya da başka bir nedenle idama uzanacak bir yola girdiğini belirtmişti.⁴⁷ Bu suçlamalara karşı Edip Bey ise, Ziya Hurşit ile suikasta iştirak etmek amacı ile değil, hükümeti haberdar etmek niyetiyle hareket ettiğini; amacının, faillerin hepsini birden yakalatmak olduğunu ancak Ziya Hurşit, suikasta iştirak eden arkadaşlarını kendisinden gizlediği için sonuç alamadığını, suikastçıları Kemeraltı'na yönlendirme sebebinin, Kemeraltı'nda yakalanmalarının daha kolay olacağını bilmesi olduğunu ve suikast olayında kesinlikle teşriki mesai etmemiş olduğunu belirtmişti.⁴⁸ Savunmasını ise *"Büyük Gazi'nin dehasıyla husul bulmuş olan kutsi mücadelede, hissiyat-ı vatanperverane ile hareket ettiğinin nazar-ı dikkate alınması"* temennisiyle cümlesiyle tamamlamıştı. Ancak Edip Bey'in çırpınışları fayda etmemiş ve kendisiyle birlikte, Abdülkadir ve Kara Kemal Beyler de gıyabında olmak üzere toplamda 15 kişi idam cezasına çarptırılmıştı. Edip Bey, *"Bu kararda benim hizmetim nazar-ı dikkate alınmamıştır."* diyerek hayıflanmış, ancak sükûnetini muhafaza etmişti. Kararı verenler arasında yer alan Kılıç Ali, idam kararı sonrası Edip Bey'in tavrından şöyle bahsetmektedir: *"Sarı Efe Edib, mahkememizin hakkında verdiği kararı sessizce dinlemiş, hiç konuşmamıştı. Her şeye razı olmuş gibiydi. Cezaevi müdürünün odasından çıkarken gözleri nemliydi."*⁴⁹

Edip Bey, cezaevinde iken durumun vahametini bildiği için ailesine bir mektup yazmış ve son sözleri sorulduğunda *"İdam cezası bizim için mukadderdir, cezamızı çekiyoruz."*⁵⁰ demişti. Nitekim mahkemenin nihayete erdiği gün de, infazlar zaman kaybetmeden gerçekleştirilmişti. 13 Temmuz'u 14 Temmuz'a bağlayan gece, suikastın planlandığı yere çok yakın bir mevkide olan İkinci Beyler Sokağı'nda darağaçları kurulmuştu. Bir gecede on üç kişi asılacaktı. İnfazları gerçekleştirecek olan isim Cumhuriyet Dönemi'nin ünlü celladı Ali Ağı'ydı. Bu tecrübeli cellada bir gün öncesinde talimat verilmiş ve asacağı adam adedince ip hazırlaması emredilmişti. Cellat Ali Ağı, 14 Temmuz sabahına doğru, İzmir Suikastı'na karışan idamlıklar arasında, infaz sırasına göre on ikinci sırada astığı Edip Bey'in son anlarını, şöyle anlatmaktadır:

⁴⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 2002, s. 221-223

⁴⁸ Kazım Özalp, a.g.e., s. 41.

⁴⁹ Atatürk'ün Sırdışı Kılıç Ali'nin Anıları, s. 482.

⁵⁰ Ahenk, 14 Temmuz 1926.

“Cesur bir adamdı. Giyinmesi oldukça uzun sürdü. Ve yeni boyattığı çizmelerinin üst kısmını itina ile düzeltti. Cezaevi Müdürü’nün odasına girince sadece şunları söyledi: ‘Cezamızı çekiyoruz. Ne yazılmışsa o olacak.’ Vasiyette bulunmadı. İkinci Beyler Sokağı’nın ağzında bekleyen darağacının önüne gelirken etrafına bakındı: ‘Bütün arkadaşlar burada demek!’ dedi. Sonra masaya çıktı, boynunu büktü, ölüme hazır olduğunu ihsas ediyordu. Fazla bekletmedim. Zira saat sabahın beşini çoktan geçiyordu.”⁵¹

Onlarca silahlı çatışmaya giren Edip Bey’in yaşamı böylelikle, elleri arkadan bağlı surette, darağacında sonlanmıştı. Kılıç Ali’nin ifadesiyle *“Rumeli’nin ele avuca sığmaz yaman silahşoru, Gazi’nin hayatına son vermeye kalkışmanın cezasını idam sehvasında can vererek ödemişti.”*⁵² Kendisinden sonra idam edilen Ziya Hürşit Bey, darağacına götürülürken Edip Bey’in saçsız başına vuran gün ışıklarını görünce gülmeye başlamış ve *“Bakın mübareğin kafası lüküs lambası gibi.”*⁵³ demişti. Nitekim bu alaycı cümlelerden çok kısa bir süre sonra o da asılarak can vermişti. 14 Temmuz sabahı, günün ışımasıyla birlikte binlerce İzmirli, aralarında Sarı Efe Edip’in de bulunduğu cesetlerin etrafında toplanmıştı. Gerçekleştirilen idamların sonrasında, cesetler sabah 11.00’e dek teşhir edilmişti. Ardından da cenazeler önce Merkez Hastanesi’ne götürülmüş, üzerlerindeki eşyaların alınmasının ardından da Kozluca Mezarlığı’na, başlarına isimsiz kara bir mezar taşı dikilmek suretiyle defnedilmişlerdi. İdamlardan bir süre sonra, ihbarcı Giritli Şevki’ye de 6.500 liralık büyük bir ödül verilmişti. Şevki, gazetecilerin kendisiyle yaptıkları bir röportaj sırasında, can borcu olduğu Edip Bey hakkında *“Sarı Efe Edip, öl dese ölmeyi cana minnet bilirim. Fakat Gazi’ye silah çekmek işine bir türlü vicdanım razı olmadı. Saatlerce düşündüm, bir türlü gönlüm kaim olmadı.”*⁵⁴ , demişti.

Komitacığa Balkan Dağları’nda başlayan, önce Serez, sonra da İstanbul’da Cemiyet’in idealleri uğruna gözünü kırpmadan adam vuran, Salihli ve Tire’de Jandarma Kumandanlığı sırasında eşkıyalara kan kusturan, Milli Mücadele yıllarında Tire’de, Ödemiş’te, Balıkesir’de, Kocaeli’nde, Sakarya’da amansız süvarileriyle işgalci Yunan’a ve işbirlikçi isyancılara göz açtırmayan, tam rahata ereceği zaman Gazi Paşa’ya suikast tertip etmek istediği gerekçesiyle hain diye yaftalanarak yağlı ipte sallandırılan ve

⁵¹ Şemsi Katiltan, *Bir Celladın Hatıraları*, İzmir, 2010, ss. 67-68.

⁵² Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları, s. 482.

⁵³ Katiltan, a.g.e., s. 72.

⁵⁴ Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu, *“Gazeteler, Gazeteciler ve Olaylar Etrafında Mütareke Yıllarında İstanbul”*, (Haz. İsmail Dervişoğlu), İstanbul, 2009, s.297.

yaşamındaki tüm bu geçişlerle adeta bir devrin canlı panoraması olan Sarı Efe Edip Bey'in fırtınalı yaşamı da bu surette sona ermişti.

KAYNAKÇA

Ahenk, 28 Haziran 1926.

Ahenk, 12 Temmuz 1926.

Ahenk, 14 Temmuz 1926.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları. (Haz. Hulusi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul, 2005.

Avcı, Cemal, *İzmir Suikastı*, İstanbul, 2007.

Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt 6, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997.

Bayar, Celal, *Ben De Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt I, İstanbul, 1997.

Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt 8, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul, 2012.

Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 2002.

Çolak, İbrahim, *Milli Mücadele Esnasında Kuva-yı Seyyare Kumandanlığına Ait Hatıratım* (Haz. O. Hülagu), İstanbul, 1996.

Dursun, Davut, "Celal Bayar", TDVA, C.V.

Efendioğlu, Ahmet Mehmet - Gürel, Cemal Necip, "Yeni Bir Belge Işığında İzmir Suikastı", *Toplumsal Tarih*, S. 222, Haziran 2012.

Ekici, Nail - Bayladı, Derman - Alptekin, Mahmut, *Cumhuriyete Kan Verenler*, 1973, İstanbul.

Eren, Mekki Sait, *Milliyet*, 23 Şubat 1964.

İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 No'lu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*. İstanbul, 1987.

Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, İstanbul, 1990.

Karabekir, Kazım, *İzmir Suikastı*, İstanbul, 1994.

Katıltan, Şemsi, *Bir Celladın Hatıraları*, İzmir, 2010.

Kazım Özalp, Anılar- Belgeler, (Haz. A. Oral). İstanbul, 2011, s. 289

Kocatürk, Utkan, "Celal Bayar'la Bir Konuşma", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. II, s. 5, Mart 1986.

Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk*, 1927, Bölüm 11 -1

Mustafa Ragıp. *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi, Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, Akşam Kitaphanesi, İstanbul, 1933.

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, (Haz: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt 2, TBMM Vakfı Yayınları, 1993.

Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin, *“Gazeteler, Gazeteciler ve Olaylar Etrafında Mütareke Yıllarında İstanbul”*, (Haz. İsmail Dervişoğlu), İstanbul, 2009.

Selim Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu- Bolu, Düzce*, 1943.

T.İ.T.E. Arşivi: 142 / 23937, s. 180n.

Tahir, Kemal, *Kurt Kanunu*, Tekin Yayınevi, 8. Bs. İstanbul, 2001.

Topuz, Hıfzı, *Özgürlüğe Kurşun*, İstanbul, 2007.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İstanbul, 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İstanbul, 1989.

Türk İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974.

EKLER

Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Edip Bey

Zeybek kıyafetleri içerisinde Sarı Efe Edip

Alaşehir Kongresi-1919 (Soldan ikinciden itibaren Demirci Mehmet Efe, Refet (Bele) Bey, Çerkes Ethem ve Sarı Efe Edip)

Sarı Efe Edip ve Celal (Bayar) Bey

Milli Mücadele yıllarında Sarı Efe Edip

Milli Mücadele yıllarında Sarı Efe Edip (Oturanlardan soldan üçüncü)

Edip Bey duruşmalara götürülürken

Edip Bey idam sehpasında. (14 Temmuz 1926)

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 223-254.

Geliş Tarihi: 31 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

KAFKASYA'DAN OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN ÇERKEZ GÖÇLERİ

Nurhan AYDIN**

Handan KAYA***

Öz

Rusya, 16. yüzyıldan itibaren Kafkasya'ya nüfuz etmeye başlamış ve 18. yüzyıl ile birlikte bölgede işgal hareketlerine girişmiştir. Sömürgeci ve yayılmacı bir siyaset izleyen Rusya, bölge halkına da baskı yaparak asimilasyon politikaları uygulamıştır. Bu bağlamda dini, kültürel ve ekonomik anlamda birçok kısıtlama ve zulüm ile karşılaşan Kafkasya halkları, mücadele etseler de bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Yaşanan bu işgal ve uygulanan politikalar neticesinde 19. yüzyıldan itibaren Kafkasya'dan Anadolu topraklarına göçler yaşanmaya başlamıştır. Bu göçlerin bir kısmı Rus baskısına dayanamayan insanların kendi istekleri doğrultusunda yapılmış, bir kısmı da zorunlu olarak göçe tabi tutulan insanlar tarafından yapılmıştır. 1800'lü yıllarda başlayan ve 1864 Kafkas Sürgünü ile doruk noktasına çıkan göçler neticesinde Anadolu'ya gelen toplulukların önemli bir kısmını da Çerkezler oluşturmuştur. Göç yollarında birçok zorlukla karşılaşan bu insanların binlercesi hayatlarını kaybetmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne ulaşabilenlere ise iskân politikalarıyla yer yurt tahsis edilmiş, geçimleri için çeşitli çalışmalar yapılmış ve destekler verilmiştir. Osmanlı topraklarına yerleşen Çerkezler de bu toprakları vatanları gibi benimseyip İstiklal Savaşı döneminde Türklerle birlikte mücadele etmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına da katkı sağlamışlardır.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, (trnurhanaydin@gmail.com). ORCID ID: 0000-0003-2240-2548.

*** Kafkas Üniversitesi, (handankaya_59@hotmail.com). ORCID ID: 0000-0002-8559-2089.

Bu makalede, Kafkasya'nın coğrafyası ve bölgede Rus yayılmacılığına değinilerek Kafkasya'dan yapılan göç hareketleri ve bu göçler içerisinde de Çerkezlerin durumu incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Çerkez, Göç, Osmanlı Devleti, Türkiye.

CIRCISSIAN MIGRATIONS FROM THE CAUCASUS TO THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

Russia began to penetrate the Caucasus from the 16th century and began its occupation movements in the region with the 18th century. Russia adopted a colonial and expansionist policy and applied assimilation policies by press upon on the people of the region. In this context, the peoples of the Caucasus who faced many restrictions and persecution in religious, cultural and economic terms, lost their independence despite all their struggles. As a result of this occupation and the policies implemented, migrations from the Caucasus to Anatolia began in the 19th century. Some of these migrations were made by people who could not stand the Russian pressure, and some were made by people who were forced to migrate. An important part of the communities that came to Anatolia as a result of the migrations that started in the 1800s and reached their peak with the 1864 Caucasian Exile are Circassians. Thousands of these people who faced many difficulties on their migration routes lost their lives. People who were able to reach the Ottoman Empire were allocated a place to stay with the settlement policies, various studies were carried out for their livelihood and support was given in many issues. Circassians who settled in the Ottoman lands, adopted these lands as their homeland, fought with the Turks during the War of Independence and contributed to the establishment of the Republic of Turkey.

In this article, the geography of the Caucasus and Russian expansionism in the region are mentioned the migration movements from the Caucasus and the situation of the Circassians in these migrations were tried to be examined.

Keywords: Caucasus, Circassian, Migration, Ottoman Empire, Turkey.

Giriş

Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, kuzeyde Rusya, güneyde ise Türkiye ve İran ile çevrilidir. Ayrıca Orta Asya ile Anadolu arasında adeta kapı görevi görmekte, Asya ve Avrupa'yı da birbirine bağlamaktadır. Bu konumu Kafkasya'nın önemini belirlerken tarihini gelişimini de etkilemiştir.

Bir bölgenin tarihi, o bölgenin coğrafyasına bağlı olarak gelişir. Kafkasya, coğrafi konumu, arazi alanları, kıtalararası bir geçiş yolu ve göç güzergâhı olması gibi sebeplerle tarih boyunca stratejik ve jeopolitik olarak oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle de farklı devletlerin mücadele sahası haline gelmiştir. Ancak Kafkasya halklarının buna rağmen genel olarak kimliklerini muhafaza edebildikleri ve dağlık bölgelerdeki kapalı yaşam şartları nedeniyle asimile olmadan yaşayabildikleri söylenebilir. Nitekim Kafkasya etnik olarak birbirinden farklı yapıya sahip topluluklardan oluşmuştur. Bölgede Kafkas kavimleri olarak Çerkezler, Çeçen-İnguşlar, Dağıstanlılar, Abhazlar ve Gürcüler; Türk kavimleri olarak Kumuklar, Nogaylar, Karaçaylar, Balkarlar, Kundurlar, Kalmuklar, Karapapaklar, Azeriler ve Türkmenler; Hint-Avrupa kavimleri olarak da Osetler, Farslar, Ermeniler, Svanlar, Alanlar ve Ruslar bulunmaktadır.¹

Tarihi süreç içerisinde Rusların Anadolu'ya ve İran'a yani sıcak denizlere inme arzularının ve planlarının önünde tek engel olarak Kafkasya görülmektedir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın da Kafkasya'ya hâkimiyeti güvenlikleri açısından son derece önemlidir. Bu sebeple bu üç devletin bu bölgede egemenlik mücadelesi uzun yıllar sürmüştür. Netice olarak da Rusya, 16. yüzyıldan itibaren bölgeye nüfuz etmeye başlamış, 18. yüzyılda işgal girişimlerinde bulunarak asimile politikalarını hızlandırmış ve bu nedenlerle bölge halkının yaşam hakları ellerinden alınmıştır. Rusya'nın

¹ Samet Mansuroğlu, *Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Göçler (1914-1938)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 5.- Cahit Aslan, *Etnisite ve Kimlik: Nusayri ve Çerkezler Üzerine Bir Karşılaştırma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 89-90.- Semra Bolat, *Aydın'ın Üç Çerkez Yerleşiminde Etnik Kimlik Araştırması*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2015, s. 48-49.

baskısı ve asimile politikaları göçü de kaçınılmaz olarak getirmiş ve milyonlarca insan ya baskı altında kendi arzularıyla ya da mecburi tutularak vatanlarından sürgün edilmişlerdir. Uluslararası olarak yapılan bu göçler yollarda binlerce insanın hayatlarını kaybetmelerine neden olurken, göç bölgesine ulaşanlar için de pek çok ekonomik, psikolojik ve sosyolojik zorluğu beraberinde getirmiştir.

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan Çerkez göçleri de tamamen Rus işgali, zulmü, baskısı ve asimile politikası sonucunda gerçekleşmiştir. İşgal edilen yerlerin asıl sahipleri insanlık dışı katliamlar, zulümler, baskılar altında kalarak göçe zorlanmış ve göç ettirilmişlerdir. Boşalan yerlere ise Rus ve Hıristiyanlar yerleştirilerek Ruslaştırılmaya ve Hıristiyanlaştırılmaya çalışılmıştır.

Çerkezler Rusya'nın bu insanlık dışı politikalarından en çok etkilenen Kafkasya topluluklarından birisidir. Nitekim bu insanlar göç edebilmek için yollarda bin bir türlü sıkıntılarla karşılaşmış, açlıkla mücadele etmiş, denizde boğulmuş ve salgın hastalıklara yakalanarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'ne ulaşabilenlere Osmanlı yer yurt tahsis etmiş ve geçinmeleri için çeşitli yollarla bu insanlara kucak açmıştır. Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezlerin sayısı 1 ila 2 milyon arasında değişen farklı sayılarla izah edilmektedir. Ancak göç yollarında yaşanan ve kayıt altına alınamayan kayıplar da göz ardı edilmemelidir.

1. Kafkasya'nın Coğrafyası

Kafkasya adına ilk defa M.Ö. 490'da yazılan eski Yunan düşünürlerinden Aiskhylos'un "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence" adlı eserinde "Kavkasos Dağı" olarak rastlanılmıştır. M.S.479'dan itibaren de Dağıstan yerlileri tarafından bölgeye Kafkasya adının verildiği bilinmektedir. Bölge batılı dillerde de "caucasus", "caucasia" ve "caucasie" şeklinde ifade edilmiştir. Türkçe kaynaklarda ise Kafkasya adı ilk kez 1856'da Paris Konferansına sunulmak için Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırlanmış olduğu raporda "Kafkasya" ve "Cebel-i Kafkas" olarak geçmiştir. Kafkasya adı bir

bölge olarak ise ilk defa Rus Çarı I. Petro zamanında Petersburg'da kurulmuş olan İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin çalışmalarında kullanılmıştır.²

Kafkasya, coğrafi olarak genellikle Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeyi ifade eder. Bölge, Asya ve Avrupa arasında yer alması sebebiyle iki kıta arasındaki transit ticaretin önemli kavşak noktasıdır. Bu özelliği ile tarihten bugüne birçok kavmin uğrak yeri ve büyük göçlerin geçiş noktası olmuştur. Bu sayede de kavimlerin ve ırkların birbirine karıştığı kozmopolit bir bölge haline gelmiştir. Ayrıca Kafkasya'nın Hazar bölgesindeki petrol kaynakları ile ipek yolu üzerinde bulunması da bölgenin jeopolitik önemini arttırmıştır.³

Kafkasya'nın sınırlarına bakıldığında doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güneyinde Çoruh-Arpaçay-Aras nehirleri bulunmaktadır. Kuzey sınırları olarak ise Don ile Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı kısım veya çok sayıda gölün yer aldığı Maniç bölgesi kabul edilmektedir. Bölgeyi kuzey ve güney olmak üzere Kafkas Dağları ikiye bölmektedir. Uzunluğu 1200 km'ye çıkan bu dağlar, Anadolu-İran ve Arap yurtları ile Kıpçak Bozkırları ve İskit yurtlarını birbirlerinden ayıran doğal bir duvar görünümündedir. İki sıra halinde uzanan Kafkas Dağları'nın yüksekliği genellikle 2 bin metrenin altına düşmezken en yüksek noktası 5.642 metre ile Elbruz Dağı'dır. Ayrıca 1.424 km² lik bir alanı kaplayan 2.200 adet buzul, bölgenin zengin su sistemini besler. Temelde dağlık bir bölge olan Kafkasya'da yerleşim yerleri de genellikle yüksek kesimlerdeki yaylalar ile derin vadilere doğru yayılmıştır.⁴

Kafkasya'yı kuzey ve güney olarak ikiye bölen coğrafi etkenler, bölgenin siyasetçiler tarafından da bölünerek incelenmesine neden olmuş ve

² Veli Mirzayev, *Kafkasya Jeopolitiği İçinde Güney Kafkasya'nın Stratejik Önemi ve Güvenlik Sorunları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2015, s. 5.

³ Elşan İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", *Gazi Üniversitesi Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, Ankara 2016, s. 61.- İlyas Atasoy, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014, s. 6.- İbrahim Bozbyık, *Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2015, s. 12.

⁴ Tolga Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 5.- Mustafa Öztürk, *Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 7.

bu durum kabul de görmüştür. Çünkü kuzey ve güney Kafkasya coğrafi açıdan olduğu kadar diğer birçok yönden de farklılık gösteren iki bölgedir. Günümüzde Rusya'nın sınırları içinde kalan ve özerk bir yapıya sahip olan Adigey, Karaçay-Çerkesya, Çeçenistan, Kuzey Osetya, Dağıstan, İnguşetya, Kabardey-Balkar Özerk cumhuriyetleri ile Stavropol ve Krasnodar kraylarını içine alan Kuzey Kafkasya Bölgesi, asıl Kafkasya coğrafyasını temsil etmektedir. Abhazy ve Güney Osetya'da fiziki olarak Kuzey Kafkasya'da yer almasına karşın siyasi olarak Gürcistan'a bağlıdırlar. Kuzey Kafkasya doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç Nehri ve bataklıkları, güneydoğuda ise Samur Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yerden İngur Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü noktaya kadar uzandığı kabul edilen bir hat ile çevrilidir. Güney Kafkasya (Transkafkasya) ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri ile Acara, Abhazy, Dağlık Karabağ, Nahcivan Özerk cumhuriyetleri ve Güney Osetya'yı içine alan bölgedir.⁵

2. Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile İran'ın mücadele sahası olan Kafkasya'daki savaflara 1552 yılında Kazan ve 1556 yılında da Astrahan Türk hanlıklarını ele geçirerek bölgeye nüfuz etmeye başlayan Rusya da eklenmiştir. 1736'da Safevi Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte 19. yüzyıla kadar bölgede Osmanlı-Rus mücadelesi sürmüştür. Ancak Osmanlı Devleti'nin giderek gücünü yitirmesi neticesinde 1801 yılında Gürcistan Rusya'nın egemenliğine girmiştir. Rusya, bu tarihten itibaren Azerbaycan'da bulunan hanlıklar ile anlaşma yoluna giderek Karabağ, Şirvan ve Şeki hanlıklarını kendine bağlamak istemiştir. Anlaşmaya varamadığı Gence Hanlığını da 1804 yılında işgal etmiştir. 1807'de Bakü de Rus egemenliğine girmiş ve yaklaşık olarak on yıllık bir süreç içerisinde Rusya, Güney Kafkasya'da üstünlük sağlayarak topraklarını Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar genişletmiştir. Bu dönemde hem iç hem de dış meseleler nedeniyle zor bir dönemden geçen Osmanlı Devleti de Kafkasya'ya yeterince destek olamamış, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile de bölgede ki

⁵ Demet Şefika Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004, s. 57.- Mirzayev, *Kafkasya Jeopolitiği İçinde Güney Kafkasya'nın Stratejik Önemi ve Güvenlik Sorunları*, s. 12.- Bozbiyık, *Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler*, 54-55.

egemenlik haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra Rusya Kafkasya'da yayılmacı politikalarına devam etmiş, bu durumda İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Ancak İngiltere Rusya'ya alenen muhalif bir politika izlememiş, Rusların bölgede yayılmacı faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır.⁶

16. yüzyılda bölgeye nüfuz etmeye başlayan Rusya, 19. yüzyıl boyunca da bu yönde ilerlemeye devam ederek işgal hareketlerini sürdürmüştür. Bu süreçte Kafkas halkları da Osmanlı Devleti'ne zorunlu olarak göç etmeye başlamışlardır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde de iyice cesaretlenen Ruslar, Kafkas halklarını kendi kontrolleri altına almak ve bölgeye tamamen egemen olabilmek için bazı faaliyetlere girişmişlerdir. Bu faaliyetler; asimile çalışmaları, ekonomik, sosyal ve psikolojik baskılar, dini kısıtlamalar, sürgün ve katliamlar şeklinde sınıflandırılabilir. 13 Temmuz 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile de Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakılınca Osmanlı Devleti hızla dağılma sürecine girmiştir.

Berlin Antlaşması ile topraklarını genişleten Rusya, bu tarihten itibaren Türk ve Müslüman halklar üzerinde baskısını iyice arttırmıştır. 1905 Rus-Japon Savaşı'ndan sonra da ülkede bazı kıpırdanmalar başlamış ve 1917 İhtilali Rus baskısı ve esareti altında yaşayan bütün milletlerin ayaklanmasına neden olmuştur. Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndaki başarısızlığı da her milleti kendi hükümetini kurmak için harekete geçirmiş, akabinde bölgede toplanan kurultaylar neticesinde Kuzey Kafkasyalıların tek siyasi birlik çatısı altında birleşeceği kararı alınarak 20 Kasım 1917 yılında 'Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti' kurulmuştur. Osmanlı Hükümeti de bu devletin bağımsızlığını tanımıştır. 11 Mayıs 1918 yılında da bir bildiri ile Kuzey Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olduğu bütün dünyaya duyurulmuştur. Bu gelişmelerin ardından bölgede bulunan Ermenilerin ve onlara destek veren bir kısım Rus askerlerinin Doğu Anadolu ve Kafkasya Müslümanlarına yönelik saldırılarının artması üzerine Osmanlı Devleti, 12 Şubat 1918'de Evliye-i Selase'yi (Kars, Ardahan, Batum) kurtarmak için harekete geçmiştir. Neticede durmadan ilerleyen Türk Ordusu karşısında barışı kabul etmek zorunda kalan Bolşevik Rusya Osmanlı Devleti ile 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak Kars, Ardahan ve Batum'u halk oylaması şartıyla

⁶ Nurhan Aydın, Elif Ergün, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, Kars 2019, s. 92-93.- Bolat, *Aydın'ın Üç Çerkez Yerleşiminde Etnik Kimlik Araştırması*, s. 48-49.

Türkiye'ye vermeyi kabul etmiştir. Yapılan halk oylaması ile de bu üç il Türkiye'ye bağlanmıştır. Bu gelişmenin akabinde Güney Kafkasya'da Gürcistan 26 Mayıs 1918'de, Azerbaycan ve Ermenistan ise 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etmişler, 8 Haziran 1918'de de bu devletler mevcut sınırların kabul edilmesi şartıyla Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Diğer taraftan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti de Haziran 1921 yılına kadar tüm olumsuzluklara rağmen varlığını sürdürmüştür. Ancak 1920 yılı baharında tekrar başlayan Rus işgali karşısında direnemeyen bölge devletlerinden Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan 1922'de Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı ile Bolşevik Rusya'ya bağlanmış, 1936 yılında müstakil olarak doğrudan SSCB'ye bağlanan bu devletlerin mevcut durumu SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına kadar sürmüştür. 1991 yılından itibaren günümüze kadar ise bu cumhuriyetler bağımsız birer devlet olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.⁷

3. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketleri ve Çerkezler

16. yüzyıldan itibaren bölgeye nüfuz etmeye başlayan ve devam eden süreçte Rusya'nın işgal girişimlerine maruz kalan Kafkasya topraklarındaki göç hareketlerinin sebepleri, Rusya'nın yayılmacı, baskıcı, kısıtlayıcı egemenlik anlayışı ve asimile politikalarıydı. Bu sebepler nedeniyle Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göç hareketleri ilk olarak 1783 yılında meydana gelmiştir. 1783'te Rusya'nın Kırım'ı almasıyla başlayan göç hareketleri genellikle bireysel ve az sayıda olmuştur. Ancak bölgede Rus istilasının artması ile yaşanan gelişmeler göç eden insanların artmasına da sebep olmuş ve özellikle 1856-57, 1860-62 ve 1864-65 yılları arasında toplu olarak yapılan göçler yaşanmıştır.⁸

Osmanlı Devleti bu dönemde yaşanan göç hareketlerinin kontrollü bir şekilde yapılarak herhangi bir karışıklık yaşanmaması için 1860 yılında Rusya

⁷ Bayram Hudaynazarov, *Sovyetler Birliği'nin Dağılıma Süreci (N. Kruşnev ve M. S. Gorbaçov Dönemleri)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 119-120.- Sinan Ateş, "Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:2, Sayı:5, 2013, s. 174-176.

⁸ Sümeyra Yılmaz, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kars 2017. s. 43.- Yasemin Özgül, *Etnik Kökenin Siyasal Katılıma Etkisi: Çeçen ve Çerkez Örneği*, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2018, s. 51.

ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre de Osmanlı Devleti'ne 50 bin Çerkez göçmenin alınması kararlaştırılmıştır. Fakat bu sayının çok üzerinde bir göçmen nüfusun gelmesiyle birlikte 1866 yılında Anadolu'ya 1 milyon Çerkez göçmenin yerleştirildiği tahmin edilmektedir. Osmanlı sığınan insanlara devletin kapısını açmış ve onlara hoşgörülü davranmıştır. Bu durumda Osmanlı topraklarına yapılan göçlerdeki en önemli etkenlerdendir.⁹

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, bu dönemde devam eden göçlerin artmasına sebep olmuştur. Çünkü bu dönemde Rusya'nın işgal ettiği topraklardaki Türk ve Müslüman halkı göçe zorlayan politikaları daha da artarak devam etmiştir. Bu politikanın ana ilkeleri, bölge halkını Ruslaştırmak, yerli halkın topraklarını ve mallarını ellerinden alarak yoksullaştırmak, sürgüne göndermek, katletmek, dini kısıtlamalar uygulamak ve Hristiyan unsurlar aracılığıyla bunaltarak halkı etkisiz hale getirmektir. Yine bu dönemde Hristiyan Ermenilerin de Rusya'nın uyguladığı politikalarda rolleri fazladır. Nitekim 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nda yer alan birçok Ermeni savaş sonunda da Kafkasya'ya göç etmişti. Kafkasya'ya yerleşen Ermeniler de Müslümanlara karşı şiddet ve baskı uygulayarak Müslümanları göçe zorlamışlardır. Ayrıca bu dönemde padişah olan II. Abdülhamid, gelen göçmenlerin Hristiyan ahalinin yoğun olarak bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesine iskânını uygun göerek 1 Nisan 1887'de yayınladığı iradesiyle Kafkasya'dan gelecek göçmenlerin Trabzon yoluyla Erzurum, Van ve Hakkâri'ye sevk edilmelerini istemişti.¹⁰

Kafkasya'dan yapılan göçler genellikle deniz yoluyla gerçekleşmiştir. Kafkasya'nın Karadeniz sahillerindeki limanlarda toplanan muhacirler, çeşitli deniz vasıtalarıyla İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop ve Rize'de karaya çıkıyorlardı.¹¹ Bu muhacirlerin sevki için gerektiğinde vapur tahsisi dahi yapılıyordu.¹² İstanbul'a geçen muhacirler bazen karaya çıkarılmadan

⁹ Hamza Yerli, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2017, s. 24.- Yılmaz, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, s. 45.

¹⁰ Mahmut Turan, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2020, s. 51.

¹¹ Gökhan Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2017, s. 137.

¹² Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y..PRK.DFE.1/20.

Muhacirin Komisyonu'nun onayıyla iskân mahallerine sevk ediliyorlardı. Bununla ilgili bir belgede Kırım'dan İstanbul'a gelen 150 Çerkez muhacirin çeşitli yerlere yerleştirildikleri bilgisi kayıtlıdır.¹³ Anadolu'ya yerleştirilecek olanlar ise başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop ve İnebolu gibi iskân bölgesine en yakın Karadeniz limanına taşınıp oradan iskân bölgelerine sevk ediliyorlardı. Hatta bu şekilde gelen göçmenlerin nakliye ücretleri dahi karşılanıyordu.¹⁴ Konuyla ilgili olarak; Samsun, Sinop ve Giresun iskelelerine çıkarılmak üzere Nevapos Limanı'ndan hareket eden bin kişiye yakın Çerkez muhacirlerinin nakliye masraflarının yerel imkânlarla, yerel paralardan karşılanmasına dair bilgiler arşiv belgeleri ile kayıtlıdır.¹⁵ Aynı şekilde bir başka belgede yine Samsun, Sinop ve Giresun iskelelerine çıkarılmak üzere Kafkasya'nın Nevapos adlı limanından Kostantin adlı vapurla getirilecek Çerkez muhacirlerinin sevk masraflarının karşılanmasına dair bilgiler mevcuttur.¹⁶ Bu dönemde karayoluyla gelenler ise Kars, Ardahan ve Artvin dolaylarından gelerek Erzurum'da toplanıyor ve oradan Bayburt, Sivas, Elazığ, Diyarbakır ve Hakkâri'ye iskân ettiriliyorlardı. Örneğin, Rusya'dan gelerek Trabzon'a ulaşan Çerkez muhacirlerinin yol ücretlerinin karşılanarak Sivas Vilayetine gönderilmeleri hususu da arşiv belgelerinde kayıtlıdır.¹⁷ Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyenler bu isteklerini hem Rus hem de Osmanlı yetkili makamlarına resmi başvuru yapıp göç edebiliyorlardı. Mesela Osmanlı topraklarına hicret ederek Erzurum, Van ve Hakkâri taraflarında iskânlarını talep eden ve bu amaçla Trabzon iskelesine çıkarılmalarını isteyen Çerkez muhacirlerinin hicretlerine Rusya Devleti'nce izin verilmesi gerektiği, bu izin mevcut olduğunda da muhacirlerin Hakkâri'ye yerleştirilme işlerinin yapılması ve neticenin bildirilmesine dair bir belge arşivde kayıtlıdır.¹⁸ Yine Kafkasya'nın Hacamokski köyünden Çerkez ahalisi adına Ömer bin Ahmet'in, Osmanlı ülkesine hicretlerine izin verilerek, bu insanların Erzurum ve Van'da iskânı ile ilgili işlemlerin

¹³ Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 272-0-0-12/Muhacirin-38-29-11.

¹⁴ İsa Eşki, *1856-1900 Yılları Arasında Kafkasya'dan Gelip Tokat Merkez İlçesi Köylerine Yerleşen Çerkezler*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2016, s. 28.- Hakan Asan, *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2016, s. 143.

¹⁵ BOA, MV. 25-64.

¹⁶ BOA, DH.MKT. 1459/13.

¹⁷ BOA, DH.MKT. 1634/114.

¹⁸ BOA, DH.MKT. 1577/71.

yapılmasına dair bilgiler de kayıtlıdır.¹⁹ Bunlara rağmen bazı zamanlarda izin almayan göçmenlerde Anadolu'ya girmeye çalışmışlardır. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti de onları geri göndermek yerine genellikle Rus tabiiyetlerini bırakarak Osmanlı tabiiyetine gireceklerine dair bir senet aldıktan sonra giriş yapmalarına izin vermiştir.²⁰ Ayrıca devlet göçmenleri uygun yerlere yerleştirmeye çalışıp buna göre bir iskân politikası oluşturmuş olsa da mümkün olduğu zamanlarda kendi istekleri doğrultusunda da iskân edilmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin bir arşiv belgesine göre Rusya'dan Sinop'a gelen Çerkez muhacirlerin, Mamuratü'l-aziz ve Sivas'ta iskânları kararlaştırılmışsa da mümkün ise istekleri doğrultusunda iskân edilmelerine dair bilgiler mevcuttur.²¹ Ancak bu konu nadir olarak yaşanan bir durumdur. Bu tarz isteklerin olumlu yönde karşılanması her zaman mümkün olmamıştır. Çünkü hem araziler sınırlıdır, hem de bu durum devleti sürekli meşgul ederek işlemleri ve düzeni geciktirip kargaşaya yol açmıştır.²² Yine göçmenler ara ara Anadolu'da kendi kabileleri ve akraba topluluklarıyla beraber yerleştirilmek istemişlerdir. Böyle zamanlarda da Osmanlı Hükümeti onları üzmemek adına eğer o an için mümkünse isteklerini yerine getirmeye çalışmıştır.²³

Osmanlı Devleti yukarıdaki bilgilerde de belirtildiği gibi göçmenlerin yol masraflarını karşılayanın yanı sıra, onlar için gıda ve elbise yardımları da yapmıştır. Bu bağlamda 17 Nisan 1864 tarihli bir iradeye göre, Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin çoğunun yetersiz giyindiği ve bunların tamamına elbise temin etmenin mümkün olmayacağı nedeniyle sadece 10 yaşına kadar çocuklardan en müşkül durumda olanlarına, 150 bin kuruş akçe ile elbise verilmesi ve büyük olanlara da Amerikan bezinden uzun gömlekler yaptırılmasına karar verilmiştir.²⁴

¹⁹ BOA, DH.MKT. 1507/31.

²⁰ Turan, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, s. 52.- Süleyman Sinin, *Kafkasya'dan Tokat'a Göçler ve Muhacirlerin Sosyo-Kültürel Entegrasyonları (1877-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2018, s. 18-19.

²¹ BOA, DH.MKT. 1464/103.

²² Yerli, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900)*, s. 92.

²³ Reyhan Turgut, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019, s. 126.

²⁴ Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, s. 153.

19. yüzyılda zaten ekonomik olarak da zor günler geçiren devlet göçmenlerle birlikte de ayrı bir zorluğun altına girmişti. Bu nedenle yaşanabilme ihtimali olan çeşitli sorunların önüne geçmek isteyen Osmanlı Devleti, Kafkasyalı kavimlerin uyum sürecini hızlandırmak için çeşitli uygulamaları devreye soktu. Bu uygulamalardaki temel amaç uyum sürecini hızlandırmak ve yerli unsurlar ile farklılıkları ortadan kaldırmaktı. Bu uygulamalar gereğince de Kafkas göçmenleri için evler tahsis edilmiş, iaşeler dağıtılmış ve yol masrafları karşılanmıştı. Ayrıca göçmenler için yeni yerleşim alanları da oluşturulmuştur. 19. yüzyılda Anadolu'ya gelen göçmenlerin sayısı da İstanbul Bölgesi 110 bin, Selanik Vilayeti 130 bin, Kosova Vilayeti 95 bin, Gümölcine ve Manastır 40 bin, Tekfurdağ/Tekirdağ 10 bin, Yanya Vilayeti 10 bin, Aydın Vilayeti 44.181, Hüdavendigar/Bursa Vilayeti 68.513, Adana Vilayeti 16.351, Suriye Vilayeti 34.436, Halep Vilayeti 15.586, Kastamonu Vilayeti 25 bin, Samsun ve Trabzon Vilayeti 15 bin, Amasya ve Sivas Vilayeti 15 bin, Ankara Vilayeti 15 bin, Konya Vilayeti 15 bin, Diyarbakır Vilayeti 5 bin ve diğer vilayet ve kazalar 25 bin olmak üzere toplamda 694.067 kişi olarak belirtilmiştir.²⁵

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru yapılan göç hareketleri hem göç edenler için hem de göç edilen bölgelerdeki insanlar için birçok sorunun yaşanmasına da neden olmuştur. Zor şartlar altında Osmanlı Devleti'ne ulaşan göçmenler çeşitli hastalıklara tutulmuşlardır. İlk göçlerde görülen tifüs hastalığına ilerleyen zamanlarda dizanteri ve ateş de eklenmiştir. Bu hastalıklar hem göç eden insanların, hem onlarla ilgilenen doktor, asker ve mürettebatın, hem de şehirlerdeki halkada bulaşarak onların hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur. 8 Mayıs'tan Şubat ayına kadar geçen zaman içinde Trabzon'a ulaşan 100 bin muhacirden 10 bini hayatını kaybetmiştir. Bu göçler esnasında Trabzon'da bulunan İngiliz Konsolosu Stevens, Dışişleri Bakanlığı'na 19 Şubat 1864 yılında yazmış olduğu bir raporda Trabzon'da meydana gelen göçleri şu şekilde anlatmıştır: *"Geçtiğimiz üç gün boyunca üç bin civarında Çerkez şehrimize varmış bulunuyor. Bunların yüzlercesi hastalıktan ve açlıktan ölmek üzere. Trabzon Valisi Emin Paşa bu talihsiz insanların içinde buldukları koşulları iyileştirebilmek için elinden geleni yapıyorsa da onun elindeki imkânların da son derece kısıtlı olduğu görülüyor."* Yine çevre ile ilgili olarak da

²⁵ Recep Çelik, *Maraş Bölgesine Kafkasyalı Kavimlerin İskânı (Çerkes-Çeçenler)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019, s. 28-29.

*Verilen sayılar incelendiğinde toplamın 689.067 olduğu görülmüştür.

“Mezarlıklarda ölüleri defnedecek yer bulunamıyor, şehrin içme suyu ihtiyacını karşılayan ana su kaynağında yüzen Çerkez cesetleri bulunduğu için temiz su bulmakta güçlük çekiliyor, sokaklar pislikten geçilmiyor, erzak ve yakıt giderek tükeniyor, tüm bunlar da salgın hastalıkların yayılmasında önemli rol oynuyor” ifadeleriyle göçler esnasında yaşanan insanlık dramını açıkça ortaya koymuştur.²⁶

Yukarıda bahsedilen zorlukların yanında mevsim şartları nedeniyle sevkleri gerçekleştirilemeyen ve bu nedenle zor durumda kalan muhacirlerde olmuştur. Bu insanlar içinde mevcut oldukları bölgelerde geçici iskânlar yapılmış ve geçimleri sağlanmıştır. Konuyla ilgili bir arşiv belgesinde Erzurum, Van ve Hakkâri'de iskân edilmek üzere Trabzon'a gönderilen Çerkez muhacirlerin şiddetli kış şartları nedeniyle sevk olunamayacağından uygun bir yerde geçici olarak iskân edilmeleri ve geçimlerinin temin edilmesine dair kayıtlar vardır.²⁷ Yine Bitlis'te iskân olunan Çerkez muhacirlerin iâşe ve tohumluk taleplerine karşılık olarak gerekenin yapılmasına dair verilen emirler mevcuttur.²⁸ Bu bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nin mevcut imkânlar nispetinde Kafkasya göçmenleri için her türlü desteği sağladığı yorumu yapılabilir. Ancak devlet kendi imkânlarının yanında ekonomik olarak dengeyi koruyabilmek ve göçmenlerin de hem sosyal hem ekonomik olarak yaşamlarını sürdürebilmeleri için farklı yollara da başvurmuş, bu insanları üretici olmaları için de teşvik etmiştir. Örneğin, Diyarbakır'da bulunan Çerkez Muhacirlerin kefalet-i müteselsile ile almış oldukları tohumluk ve çeşitli aletlere ait senetlerin taksitlerle tahsil edilmesine dair bir belge mevcuttur.²⁹ Yine başka bir belgede Amasya Sancağı'nın Gümüşhacıköy kazasında iskân edilen Çerkez muhacirlerinden Şalpah Kabilesi'ne çiftlik satın almaları için Ziraat Bankası'ndan borç para verilmesi bilgisi kayıtlıdır.³⁰ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere yer yurt verilen bu insanların tümünün ekonomik olarak desteklenemediği ancak buna rağmen halk gibi kendi geçimleri için çeşitli yollar bulunduğu görülmektedir. Bu durumda gayet tabii ve insanidir. Çünkü ekonomik imkânların kısıtlı olmasının yanı sıra bazı suistimallerin ortaya çıkmasını da engelleyebilmek

²⁶ Yılmaz, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, s. 51.-52.- Yerli, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900)*, s. 80.

²⁷ BOA, DH.MKT. 1578/61.

²⁸ BCA, 272-0-0-11/İskan-14-53-10.

²⁹ BCA, 272-0-0-11/İskan-15-56-2.

³⁰ BOA, DH.MKT. 1739/49.

gerekmektedir. Ayrıca yine Kafkasya'dan göç ile gelenlerin yerleştirildikleri bölgelerde ihtiyaç haline gelen eğitim veya dini kurumların tahsis edilmesine de özen gösterilmiştir. Bununla ilgili olarak Hüdavendigâr Vilayeti'ne tebliğ edilen bir emirde İzmit'e tabi olan Adapazarı kazası Akyazı nahiyesinde bulunan Çerkez, Abaza ve Rumeli muhacirlerinin ihtiyaçları olan mektep ve camilerin yapılmasının gerekliliğine dair bir belge arşivde kayıtlıdır.³¹

Genel olarak bakıldığında Kafkasya'dan 1700'lerin sonuna doğru başlayıp 1914 yılına kadar geçen zaman zarfında Anadolu'ya gelen toplam muhacir sayısı 6 milyon 425 bin olarak tahmin edilmektedir. Neticede Rus istilasından ve baskılarından kaçan Kafkas halkı akın akın Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır.³²

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde göçmenlere yardım ederek ülke topraklarına kabul etmesi Rusya'nın işini de kolaylaştırmıştır. Bu sayede özellikle Çerkezler dağlık arazi ve vadilerden çıkartılarak kıyılara sürülmeye başlanmıştır. Rusya, Osmanlı'ya göç edecek nüfusu hızlandırmak için de evlerini, tarlalarını yakmaya ve halka zulmetmeye başlamıştır. Netice itibarıyla Kafkas göçlerinin ana sebebi Rusya'nın buradaki halklar üzerinde kurduğu askeri ve ekonomik baskıdır.

Kafkasya göçleri, 1700'lü yılların sonuna doğru başlamış, 1800'lerin başlarında hızlanmış, 1860'lar ve devam eden süreçte 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra yoğunluk kazanmıştır. 1890-1908 arasında kısmen devam etmiş, 1920'li yıllara gelindiğinde ise durulmuştur.³³

4. Çerkez Göçlerinin Genel Özellikleri ve Sayılara Yansımaları

Çerkezler anayurt olarak Kuzey Kafkasyalıdırlar. Köken olarak, Hunların Avrupa'ya hareketleri esnasında (M.S.4.yüzyıl) çoğunlukla yok olan ya da Kafkas dağlarına sığınarak antik çağda Karadeniz'in tüm doğu sahillerinde varlığını sürdüren Meot-Sind gibi halklardan geldikleri sanılan bir topluluk oldukları belirtilmektedir. Nitekim eski Latin ve Grek yazarlar tarafından da Sindi, Kerket ve Zigo gibi isimlendirmelerle anılan Çerkezler, Taman Yarımadası'ndan Misimya Irmağı'na kadar Karadeniz kıyıları ile

³¹ BOA, DH.MKT. 1446/65.- Asan, Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği, s. 142.

³² Yılmaz, Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920), s. 45.

³³ Akay, Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876), s. 59.

Kuban Irmağı arasında Kafkas dağlarının kuzeyi boyunca Mozdok bölgesine kadar olan topraklarda yaşayan bir topluluk olarak göze çarpmaktadırlar.³⁴

Çerkez adı, tarihi süreçte ilk defa Papa IV. İnnocentius tarafından Moğol hanına gönderilen "Giovanni Da Pion Del Carpire" adlı eserde Sirkas (Çerkez) olarak geçmiş, 14. yüzyıldan itibaren de yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu adlandırma bir millet ismi olmaktan çok Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan bütün halkları ifade etmiştir. 15. yüzyılda Kafkasya'da bulunan başpiskopos Johannes de Goloniftubus tarafından ve daha sonraki dönemlerdeki bazı kaynaklarda, Türk kökenli Karaçaylardan da Çerkez veya Kara Çerkez diye bahsedilmiştir. Çerkez adı Osmanlı kaynaklarında da genellikle bu şekilde kullanılmıştır. Bu bağlamda Çerkez adının etnik olmaktan daha çok kültürel bir tanımlama olduğu söylenebilir. Bunların yanında Çerkezlerin ırk olarak Ari ırkından hatta Avrupa'nın en eski yerlilerini oluşturan Selef soyunun Kimmerler dalından oldukları bilgisi de mevcuttur. Günümüzde ise Çerkez adının, yukarıda belirtilen kabilelerden oluşan ve aynı dilin farklı lehçelerini konuşan Adigeler ile aynı kökten gelen fakat dil olarak daha uzakta bulunan Abhaz-Abaza grubu ve dil bakımından bu iki grubun arasında olan Ubıhları tanımladığı görülmektedir.³⁵

Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da gerçekleşen ve 1864 yılında Ruslarla Çerkezler arasında yapılan Kbaade Savaşı'nın sonucu Çerkezler için sürgün ve soykırım olmuştur. Savaş sonunda Kafkasya'da Çar Naibi olarak görev yapan Grandük Mişel, bir ay zarfında Kafkasya terk edilmezse Çerkezlerin harp esiri olarak Rusya'nın iç bölgelerine sürüleceğini bildirmiş ve bu gelişmenin ardından da Kafkasyalılar büyük gruplar şeklinde Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Topraklarını terk etmeyerek göç etmek istemeyen yerli halka karşı ise Ruslar çeşitli yıldırma faaliyetlerine girişerek köyleri harap etmiş, evleri ve tarlaları yıkıp yakmış ve yaşam için gerekli olan şeyler halkın elinden alınarak insanlara göçmek ya da ölmekten başka çare bırakılmamıştır. Kırım Savaşı'ndan itibaren 1865 yılına kadar 750 bini Çerkez, 100 bini Abhaz ve 60 bini Çeçen olmak üzere toplamda 910 bin kişinin Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldığı tahmin

³⁴ Turgut, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, s. 42.- Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, s. 9-10.

³⁵ Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, s. 9-10.- Özdil, *Etnik Kökenin Siyasal Katılıma Etkisi: Çeçen ve Çerkez Örneği*, s. 56.- Turgut, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, s. 42.

edilmektedir.³⁶ Ayrıca Rusların bölgede ilerleyişi ve Çerkezlere uygulanan insanlık dışı muamelelerle ilgili olarak o dönem İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Bulwer'in İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell'a yazdığı 12 Nisan 1864 tarihli raporda anlatılanlar oldukça dikkat çekicidir. Bahsedilen rapor şu şekildedir:

"Lordum, Rusların Çerkezistan'da sürekli olarak ilerlemeleri ve yerli halka yaptıkları kötü muamele, Çerkezlerin hemen hemen bütünüyle ülkelerini terk etmeleri sonucunu doğurmuştur. Şu ana kadar 25 bin Çerkez göçmeni Trabzon'a gelmiş bulunmakta ve diğerleri de her türlü tehlikeyi göze alarak küçük teknelerle kaçmaya çalışmaktadır. Büyük sayılara varan ve belli becerileri bulunmayan bu kimselerin belli yerlerde yığılmaları o yerlerin sağlık ve huzurunu ciddi biçimde tehlikeye sokmaktadır. İstilacılardan kaçmak için başvurmak zorunda kaldıkları yöntemler nedeniyle verdikleri kayıplar, insanlık için dehşet vericidir. Türk Hükümeti, bu kimseleri oralardan aldırarak imparatorluğun çeşitli yerlerine yerleştirmek amacıyla Trabzon'a gemiler göndermek üzeredir. Öte yandan doğdukları toprakları görülmemiş bir kahramanlıkla savunduktan sonra terk etmek zorunda bırakılan bu talihsiz insanları, imparatorluğun çeşitli dominyonlarında güven içinde yerleştirilmelerini sağlayacak önlemleri alabilmek için Osmanlı Hükümeti, buradaki Rus maslahatgüzarı ile müzakere halindedir. Anladığıma göre, Rus Maslahatgüzarı Bab-ı Ali ile bazı düzenlemelerin yapılması konusunda kendi açısından her hangi bir sorun bulunmadığını ve bu iş için hükümetine başvurduğunu ve talimat beklemekte olduğunu belirtmiştir."³⁷

Yine bu dönemde Trabzon Rus Konsolosunun tehcir işlerini yürütmekte olan Rus generallerinden Katreçef'e verdiği bir rapor yaşanan insanlık dramını gözler önüne sermektedir. Bahsi geçen rapor şu bilgileri içerir: *"Türkiye'ye gitmek üzere Batum'a 70 bin Çerkez geldi. Bunlardan ortalama günde 70 kişi ölüyordu. Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19 bin kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110 bin kişi arasında her gün ortalama 200 kişi can veriyordu (bu durumu Samsun, Terme ve Çarşamba'da yaşayan günümüz insanları da teyit etmektedir.) Trabzon, Varna ve İstanbul'a gönderilen 4.650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü haber aldım."* Bu döneme şahitlik eden Çerkez büyükleri ise insanların bindirildiği gemilerin bakımsız ve yetersiz olduğunu, insanların

³⁶ Hakan Altın, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)", *Belgi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:14, 2017, s. 588.

³⁷ Cemile Şahin, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya - Maksudiye Köyü Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8, 2016, s. 2789-2790.

tuvalet ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlandıklarını hatta bu yüzden bazılarının vefat ettiğini anlatmışlardır. Sayılarda yukarıda da görüldüğü gibi farklılıklar olsa da 1 buçuk milyon insandan ancak 500 bin kadarının Osmanlı topraklarına ulaşabildiği bilgisi de mevcuttur. Geri kalanlar ağır şartlara dayanamayarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Ayrıca bu insanların bedenlerinin Karadeniz'de balıklara yem oldukları inancıyla yakın zamana kadar Karadeniz'den çıkan balıkların, atalara saygısızlık olacağı düşüncesiyle Çerkezler tarafından yenilmediği de bilinmektedir. Yine Türkiye'ye yerleşen Çerkezlerin bir kısmının da çeşitli zorluklar karşısında hayatlarını kaybettikleri bilgisi mevcuttur.³⁸

Yukarıdaki bilgilere ek olarak; Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçün arttığı 1859-1860'lı yıllarda İstanbul'a Çerkezler ve Nogaylardan 1.060 kişinin giriş yaptığı ve ilerleyen süreçte de bu göçlerin devam ettiği ve bu tarihlerde sadece İstanbul'da 14 bin Çerkez ve Nogay göçmenin bulunduğu bildirilmiştir. 1864 yılına gelindiğinde ise göçmenlerin sayısı 400 bine ulaşmıştır. Göçlerin yaşandığı tarihlere genel olarak bakılırsa 1854-1864 yılları arasında Kırım ve Çerkezlerin yaşadıkları yerlerden 311.333 kişi, Kafkasya'nın düşmesinden ardından 1864 yılında 283 bin kişi, 1865 yılında ise 87 bin kişinin Osmanlı topraklarına geldiği kaydedilmiştir. Yine 1864 yılında sadece doğu Çerkezistan bölgesinden göç edenlerin sayısının 552 bine ulaştığı, 1876 yılının sonlarında ise sadece Balkanlar'a 600 bin Çerkez göçmenin yerleştiği bildirilmiştir. Ayrıca 1880 yılında Samsun'dan giriş yapan Çerkezler ve Abazaların sayısı 12.116, Rumeli'den gelen Çerkezlerin sayısı ise 6.252 olarak verilmiştir. Bu sayılar değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezlerin 1 milyon ila 2 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu değerlendirmenin yanında göç sırasında hayatını kaybedenlerin de toplam göç eden nüfusun yaklaşık olarak yüzde 25'ini oluşturduğu da unutulmamalıdır.³⁹

Çerkez göçleri döneminde yaşanan ilginç olaylara rastlamak da mümkündür. Örneğin, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Trabzon'da karaya çıkmış olan 18 bin Çerkez genci Osmanlı Ordusu'na alınmış, yine aynı şehirden 3 bin Çerkez daha gönüllü olarak orduya katılmıştır.⁴⁰

³⁸ Atasoy, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, s. 21-22.

³⁹ Şahin, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya - Maksudiye Köyü Örneği", s. 2793-2794.

⁴⁰ Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, s. 61-62.

Kafkasya'dan sürgün edilen Çerkezler o gün Osmanlı Devleti'ne ait olan Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'ya gönderilmişlerdir. İskânlar gruplara ayrılan arazilere kurulan köyler şeklinde olmuştur. Balkanlara yerleştirilen Çerkezlerin bir kısmı Balkanların kaybedilmesinden sonra oradaki Müslüman nüfusla birlikte Kıbrıs ve Suriye'ye ikinci kez göç etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin bahsi geçen durumların yaşandığı 1917 yılına ait bir belgede Suriye'deki Çerkez muhacirlerin iskânı için gereken havalenin gönderildiği bilgisi mevcuttur.⁴¹ Kuzey Kafkasya'dan sürgün edilen insanların sayısını net olarak belirlemek imkânsızdır. Çünkü kayıt altına alınamayan birçok kayıp yaşanmıştır. Bu bilgi ışığında belgelerde sürgüne maruz kalan insanların sayılarının 500 bin ile 3 milyon arasında farklı sayılarla ifade edildiği görülmektedir. Rus kaynaklarında 1 milyona ulaşan bu sayı Türk kaynaklarında da yukarıda da ifade edildiği gibi 1 ila 2 milyon arasında gösterilmiştir.⁴²

Osmanlı Devleti'nin göç eden bu topluluklar için oluşturduğu iskân politikası çerçevesinde demografik dengeler, yerli ahali ile muhacirlerin uyumuna özen gösterilmesi ve iktisadi hedeflere ulaşılması yer almıştır. Bu bağlamda Kafkasya'dan göç eden muhacirler ekseriyetle Rumeli'ye sevk edilerek Tuna boyu ile Balkan dağları etrafında kurulan köylere yerleştirilmiştir. Bu şekilde Hıristiyan nüfusa karşı bir denge unsuru oluşturularak Rus tehdidine karşı bölgedeki Müslüman nüfusta arttırılmıştır. Zaten II. Abdülhamid tahta geçtiğinde de Rumeli'de dağınık halde bulunan Çerkezlerin Vidin'den İzvornik kasabasına, oradan da Sava Nehri'ne kadar uzanan hat üzerinde askeri bir kordon oluşturacak şekilde iskân edilmesini istemişti. Anadolu'da ise ilk önce birkaç hane olarak yerleştirilmesi planlanan Çerkezler daha sonra bu düşünceden uzaklaşarak gruplar halinde farklı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca devletin iskân politikasında uyguladığı önemli hususlardan birisi de ülkedeki boş arazilerin değerlendirilmesi olmuştur. Bu sebeple muhacirlere geniş ve tarıma elverişli araziler verilmeye çalışılmış, ilk iskân bölgeleri İzmir, Aydın, Bursa, Adapazarı, Çukurova, Bafra ve Çarşamba Ovaları olmuştur. Bunların yanında Konya, Ankara, Kayseri, Sivas ve Suriye gibi diğer bölgelere göre tarıma daha elverişsiz olan yerlerde muhacir iskânına açılmıştır. Trabzon Vilayeti'ne gelen Çerkez muhacirlerin

⁴¹ BCA, 272-0-0-74 / Muhasebe, Levazım, Mübayaat- 65-15-16.

⁴² Mehmet Bingöl, *Kafkasya'da ve Diasporada Çerkes Kimliği Algısı*, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2020, s. 20-21.

Ankara, Adana ve Konya vilayetlerine sevk edilerek iskân edildiklerine dair bilgiler de kayıtlıdır.⁴³ Muhacirlerin tarım yapabilme ve ekonomiye katkı sağlayarak hayatlarını devam ettirebilme konusu Osmanlı Devleti için bu dönemde en önemli belirleyici unsurlardan biri olmuştur. Çünkü göçler başladıktan sonra devlet ekonomik olarak muhacirlere yeterince destek olamayacak durumdadır. Bu nedenle üretim konusu hem devlet hem de muhacirler nezdinde öncelikli olmuştur.⁴⁴

Günümüzde Türkiye'de Çerkez ve diğer Kuzey Kafkas halklarına ait olmak üzere yaklaşık 900 köy bulunmaktadır. Bu köyler genellikle Samsun ve Sinop'tan, Adana ve Hatay'a doğru uzanan kuzeyden güneye bir hat şeklinde kurulmuşlardır. Ayrıca Marmara Bölgesinde özellikle Düzce, Yalova, Adapazarı, Kocaeli, Balıkesir ve Bursa illerinde, Ege bölgesinde ise İzmir, Manisa, Afyonkarahisar illerinde yoğunlaşmışlardır. Bunun yanında az sayıda da olsalar farklı şehirlere de yerleşmişlerdir. Çerkez köy sayıları bakımından ilk sırada 120 köyle Samsun gelmektedir. Sürgünde Samsun sahillerine inen Çerkezlerin özellikle Abzeh ve Şapsığ boyları burada kalmışlardır. Oradan da iç taraflara doğru gidenler olmuştur. Bu bağlamda köy sayısı bakımından 67 köyle Tokat ikinci sırada yer almaktadır.⁴⁵ Tokat'tan sonra 64 köyle Çerkezlerin yoğun olarak bir arada yaşadığı Uzunyayla bölgesini içine alan Kayseri gelmektedir. Bu bölgelerin dışında 34 köy sayısı ile Çorum da kalabalık bir Çerkez nüfusuna ev sahipliği yapmaktadır. Ancak günümüzde Çerkez köylerinden insanlar diğer nüfus gibi yoğun bir şekilde şehirlere göç etmişlerdir.⁴⁶

Çerkezler Anadolu'da yerleştirildikleri bölgelerde genellikle yerli halkla iyi geçinmiş ve bölge halkının güvenlerini kazanan bir topluluk olmuştur. Öyle ki bu güven bazen anlaşmaya varılamayan bir konuda Çerkezlerin hakemliğine başvurulmasına kadar gitmiştir. Fakat özellikle adapte sürecinde zaman zaman yerli halkla sosyolojik sorunların yaşandığı da bilinmektedir. Anavatanlarında çeşitli zulümlere maruz kalarak Osmanlı Devleti topraklarında iskân olunan Çerkezler, yerleştikleri topraklarda 93 Harbî'ne ve I. Dünya Savaşı'na önemli sayılarla katılmışlar, Milli Mücadele

⁴³ BOA, DH.MKT. 1580/105.

⁴⁴ Asan, *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği*, s.32.- Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, 63-64.

⁴⁵ Eşki, *1856-1900 Yılları Arasında Kafkasya'dan Gelip Tokat Merkez İlçesi Köylerine Yerleşen Çerkezler*, s. 68-71.

⁴⁶ Bingöl, *Kafkasya'da ve Diasporada Çerkes Kimliği Algısı*, s. 22.

yıllarında ülke savunmasına katkı sağlamışlardır.⁴⁷ Ayrıca hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu dönemlerde Çerkez asıllı bürokratlarla askerler, büyük bir ciddiyet ve samimiyetle görevlerini yerine getirmişlerdir. Bu durumun Kafkasyalıların Türkiye'ye duydukları aidiyet hislerine örnek teşkil ettiği söylenebilir.⁴⁸

Günümüzde yapılan bazı araştırmalara göre Kafkasya kökenlilerin çoğu, Türkiye'de yaşamaktan memnun olduklarını söylemektedirler. Türkiye ve Kafkasya'yı birlikte vatan kabul edenlerin oranı oldukça yüksektir.⁴⁹ Bu bağlamda vatandaşlık verilmesi anlamında Cumhuriyet Arşivinde yer alan 1929 tarihli bir kararname dikkat çekicidir. Buna göre Kafkasya'dan göç ve iltica ederek Türkiye'ye gelen ve kararnameyle belirlenen kişilerin vatandaşlığa kabulleri oy birliği ile uygun bulunmuştur.⁵⁰

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan bu göç hareketlerinden sonra bir başka sürgün faciası da 1943-44 yıllarında SSCB lideri Yosef Stalin'in emriyle yaşanmış, Kafkas halkları haksız yere topraklarından sürülerek en ücra yerlere gönderilmişlerdir. Bu dönemlerde yaşananlar insanlık tarihinde kara bir leke olarak kalmıştır.⁵¹

Çerkezler bugün Kuzey Kafkasya'da, Adıgey, Kabardey-Balkar ve Karaçay-Çerkes cumhuriyetlerinde ve Krasnodar eyaletinin bazı rayonlarında yaşamaktadırlar. Ayrıca Türkiye, Rumeli, Mısır, Suriye, Ürdün, Libya, Balkanlar ve Ortadoğu'da çok sayıda bulunan Çerkezlerin bir kısmının Batı Avrupa ile Amerika'ya göç ettikleri de bilinmektedir. Yine günümüzde 19. yüzyılda başlayan Çerkez Sürgünü hareketinde, Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen Çerkezlerin bir kısmı daha sonra oluşturulan İsrail sınırları içerisinde kalmışlardır. Bu insanlar Kfar Kama ile Reyhanya adlı iki yerleşim biriminde yaşamaktadırlar.⁵²

Neticede Rusların Kafkasya'yı istila hareketleriyle başlayan Kafkas halklarına olan asimile ve göç ettirme politikaları milyonlarca insanın vatanlarından ayrı düşmesine, soykırımı uğramasına ve hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur. Yapılan bu zulümler, Mayıs ayı içerisinde 1864 soykırımının yıl dönümü olarak günümüz Çerkezleri tarafından Türkiye

⁴⁷ Altın, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)", s. 590.

⁴⁸ Atasoy, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, s. 31.

⁴⁹ Atasoy, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, s. 27.

⁵⁰ BCA, 30-18124/35-3.

⁵¹ Aydın, Ergün, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", s. 105.

⁵² Bolat, *Aydın'ın Üç Çerkez Yerleşiminde Etnik Kimlik Araştırması*, s. 49.

ve diğer bazı ülkelerde çeşitli anma törenleri düzenlenerek nesillere aktarılmaya devam etmektedir.

Sonuç

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler 1856 ile 1914 yılları arasında yoğunluk kazanmış, 1920 yılına gelindiğinde durulmuştur. Genel olarak tüm göçlerin 6 milyon 425 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bunlardan 1 milyondan fazla Çerkez göçmenin Osmanlı toprağı Anadolu'ya geldiğı düşünölmektedir. Göçenlerin tamamının kayıt altına alınmamış olması sayının daha da artabileceğini göstermektedir. Bu göçlerin istenmeyen en acı yönü insanların katliam, zulüm ve baskı altında kalmaları, yollarda çeşitli nedenlerle hayatlarını kaybetmeleri, yerleştikleri yeni yerlerde hastalanmaları ve bu yeni yerlere bulaşıcı hastalıklar taşımaları sonucu büyük bir bölümünün hayatlarını kaybetmeleridir.

Rus zulmünden kaçıp Osmanlı topraklarına göçen Çerkez göçmenlerin sayısı ilk etapta yapılan anlaşma gereğı beklenen 50 bin kişinin çok üzerinde gerçekleşmiş ve bir milyonu aşmıştı. Bu nedenle gereken önlemler alınamamış ve Osmanlı topraklarında göçmenlerin yerleştirildiğı yerlere bulaşıcı hastalıklarda taşınmıştır. Ayrıca yolculuk esnasında göçmenlerin büyük bir çoğunluğu çeşitli nedenlerle hastalanmış ve hayatlarını kaybetmiştir. Rusya'nın bu politikasının bedelini suçsuz günahsız göçmenler ve onların yerleştikleri yerlerde yaşayan yerli halk ödemiştir. İnsanlar aç susuz kalmış, yeni yerlere uyum uzun sürmüş ve beklenmeyen birçok can kaybı olmuştur. Bu tarihi gerçek düşündürücü olduğu kadar can yakıcıdır. Çünkü Çerkezlerin boşalttığı yerleri bilahare kimlerin doldurulduğu açıktır. Bunlar Ruslar, Ermeniler, Hıristiyanlardır.

Kafkasların işgali, ölüm, göç, sürgün gibi insanlık dramlarıyla sonuçlanmış ancak Rusya için asla bir kazanç olmamıştır. Rusya arzu ettiği şekilde bu bölgelerde egemenliğini devam ettirememiş, sıcak denizlere hâkim olamamıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılan bu göçler neticesinde Anadolu topraklarına gelen bu insanlar, Osmanlı Devleti yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakınca da devlet tarafından korunmuş ve yeni devlet Osmanlı'dan aldığı bütün emanetlere sahip çıkmıştır. Zaten bu süreçte Çerkezler Milli Mücadele döneminde de hem orduya katılarak hem de yerli

halkla birlikte mahalli olarak mücadele etmişler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına ve bağımsızlığın kazanılmasına katkı sağlamışlardır.

Geleceği yani tarihi, birlik-beraberlik, bilgi ve barış belirleyecektir. Bütün dünyanın ve Kafkasya'nın da geleceğinin bu üç temele dayanacağını söylemek yanlış olmaz.

KAYNAKÇA

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA, Y..PRK.DFE. 1/20.

BOA, DH.MKT. 1459/13.

BOA, DH.MKT. 1634/114.

BOA, DH.MKT. 1577/71.

BOA, DH.MKT. 1507/31.

BOA, DH.MKT. 1464/103.

BOA, DH.MKT. 1578/61.

BOA, DH.MKT. 1739/49.

BOA, DH.MKT. 1446/65.

BOA, DH.MKT. 1580/105.

BOA, MV. 25-64.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

BCA, 272-0-0-12/Muhacirin-38-29-11.

BCA, 272-0-0-11/İskan-14-53-10.

BCA, 272-0-0-11/İskan-15-56-2.

BCA, 272-0-0-74 / Muhasebe, Levazım, Mübayaat- 65-15-16.

BCA, 30-18124/35-3.

Tez ve Makaleler

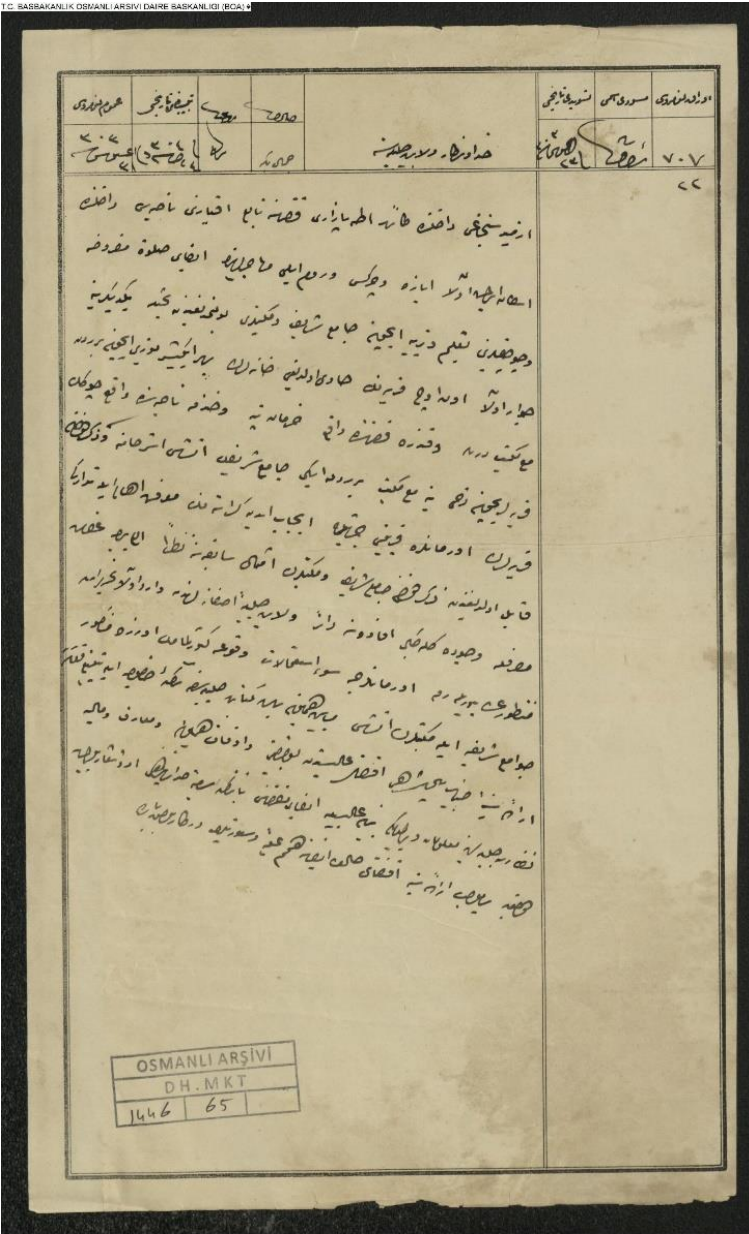
ACAR, Demet Şefika, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004.

AÇIK, Tuncay, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Karaçay-Malkarlılar ve Göçleri (1853-1910)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Bursa 2016.

- AKAY, Tolga, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009.
- ALTIN, Hakan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)", *Belgi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:14, 2017.
- ASAN, Hakan, *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2016.
- ASLAN, Cahit, *Etnisite ve Kimlik: Nusayri ve Çerkezler Üzerine Bir Karşılaştırma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2003.
- ATASOY, İlyas, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014.
- ATEŞ, Sinan, "Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:2, Sayı:5, 2013.
- AYDIN, Nurhan, Ergün, Elif, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, Kars 2019.
- BİNGÖL, Mehmet, *Kafkasya'da ve Diasporada Çerkes Kimliği Algısı*, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2020.
- BOLAT, Semra Bolat, *Aydın'ın Üç Çerkez Yerleşiminde Etnik Kimlik Araştırması*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2015.
- BOZBIYIK, İbrahim, *Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2015.
- ÇAKMAK, Gökhan, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2017.
- ÇELİK, Recep, *Maraş Bölgesine Kafkasyalı Kavimlerin İskanı (Çerkes-Çeçenler)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019.
- EŞKİ, İsa, *1856-1900 Yılları Arasında Kafkasya'dan Gelip Tokat Merkez İlçesi Köylerine Yerleşen Çerkezler*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2016.
- HUDAYNAZAROV, Bayram, *Sovyetler Birliği'nin Dağılıma Süreci (N. Kruşnev ve M. S. Gorbaçov Dönemleri)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- İZZETGİL, Elşan, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", *Gazi Üniversitesi Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 2016.
- MANSUROĞLU, Samet, *Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Göçler (1914-1938)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

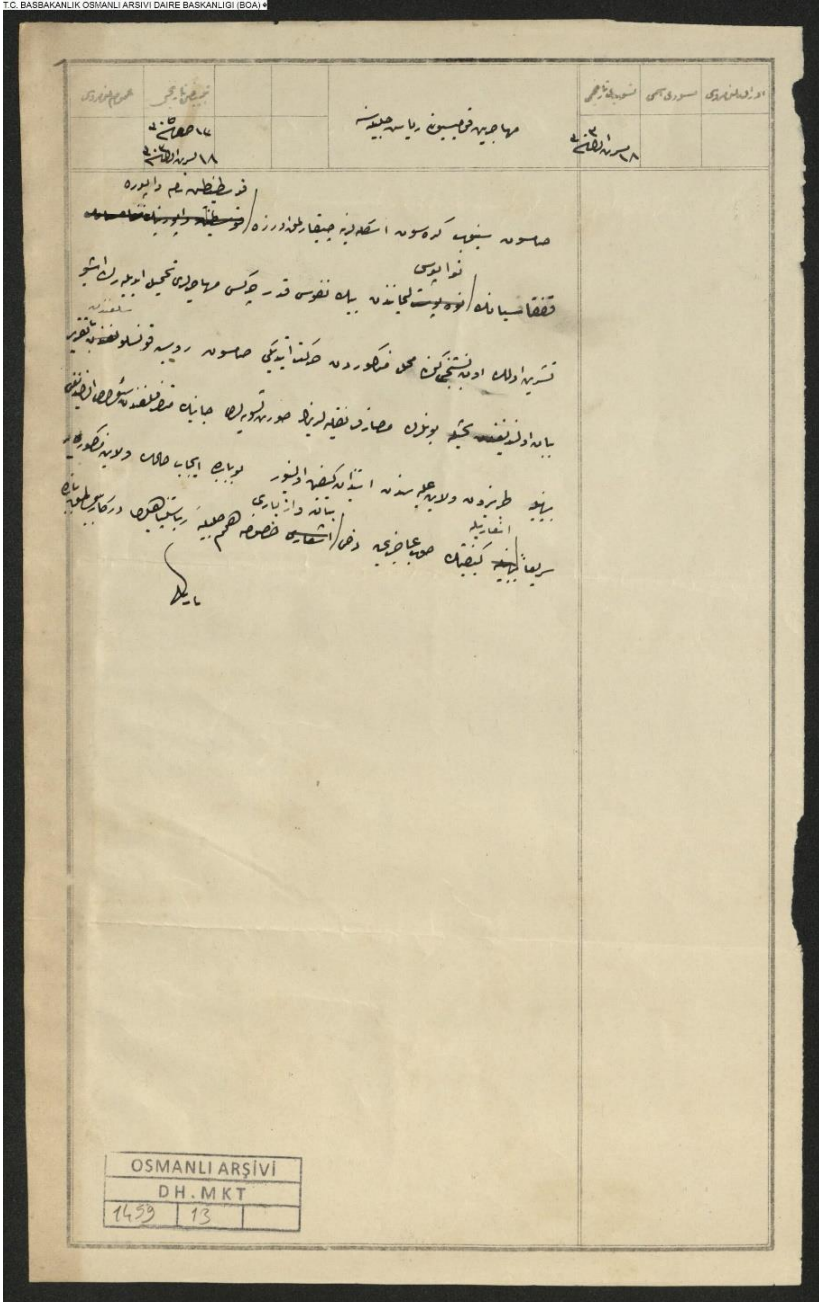
- MİRZAYEV, Veli, *Kafkasya Jeopolitiği İçinde Güney Kafkasya'nın Stratejik Önemi ve Güvenlik Sorunları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2015.
- ÖZDİL, Yasemin, *Etnik Kökenin Siyasal Katılıma Etkisi: Çeçen ve Çerkez Örneği*, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2018.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- SİNİN, Süleyman, *Kafkasya'dan Tokat'a Göçler ve Muhacirlerin Sosyo-Kültürel Entegrasyonları (1877-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2018.
- ŞAHİN, Cemile, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya - Maksudiye Köyü Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8, 2016.
- TURAN, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2020.
- TURGUT, Reyhan, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019.
- YERLİ, Hamza, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2017.
- YILMAZ, Sümeyra, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kars 2017.

Ek 2

İzmit'e tabi olan Adapazarı kazası Akyazı nahiyesindeki Çerkez, Abaza ve Rumeli muhajirlerinin ihtiyacı olan cami ve mekteplerin yapılmasının Hüdevendigâr vilayetine tebliğ edilmesine dair.

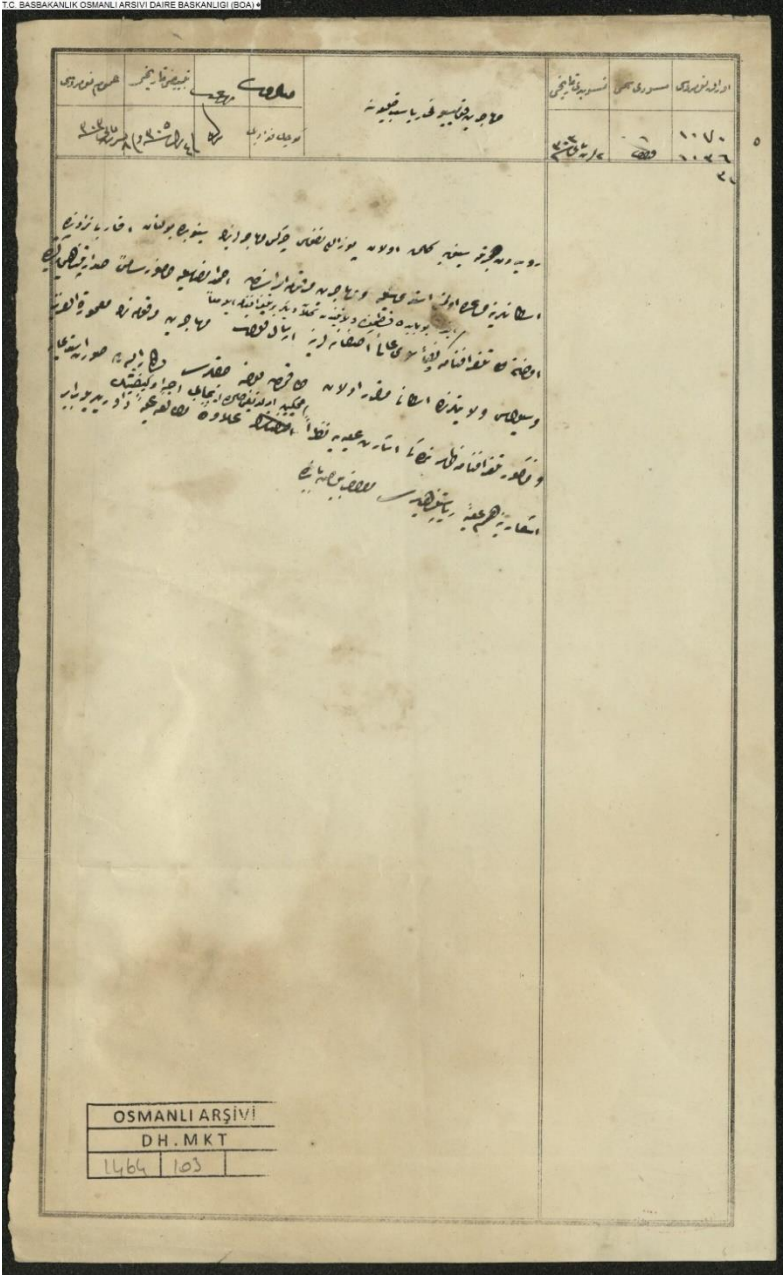
Ek 3

DH.MKT.01459.00013.001

Samsun, Sinop ve Giresun iskelelerine çıkarılmak üzere Kafkasya'nın Nevapos adlı limanından Kostantin adlı vapurla getirilecek Çerkez muhacirlerinin sevk masraflarının karşılanmasına dair.

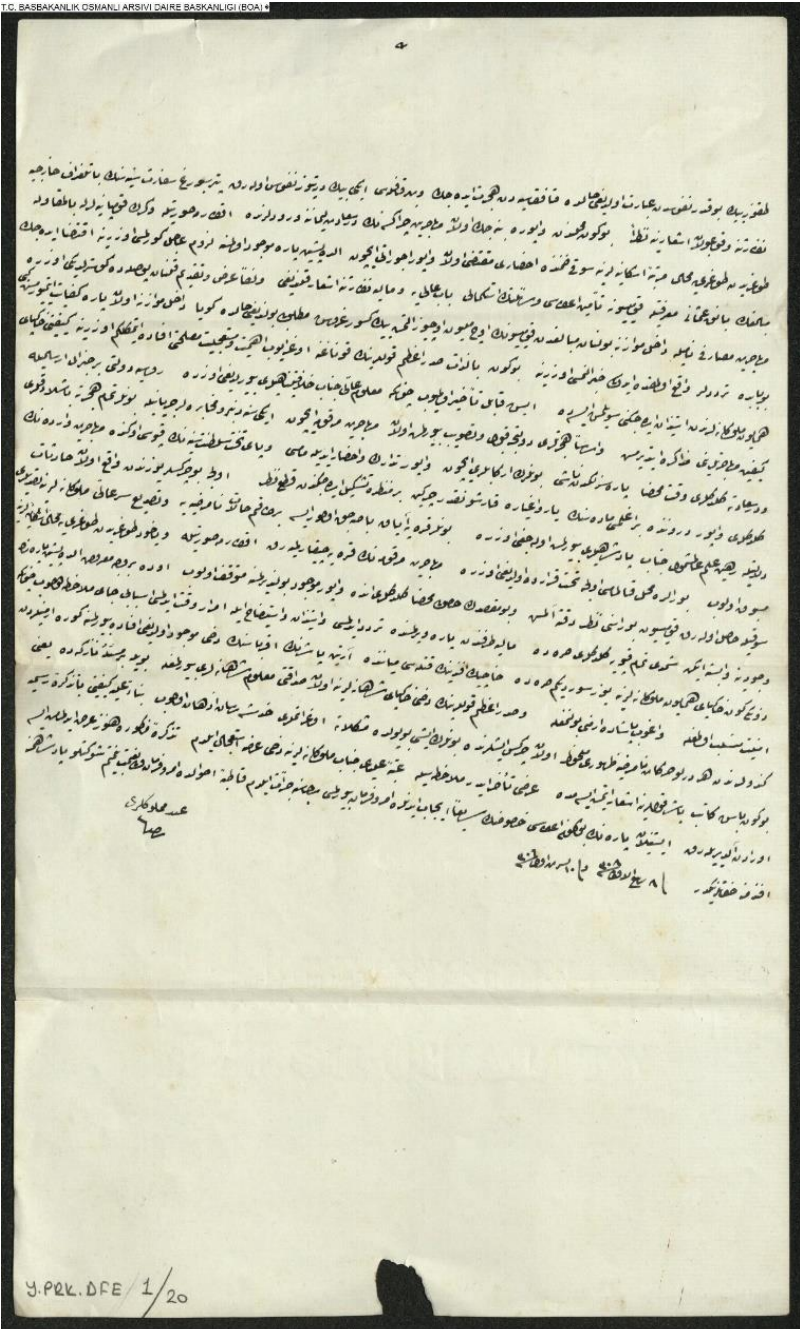
Ek 4

DH.MKT.01464.00103.001

Rusya'dan Sinop'a gelen Çerkez muhacirlerin, Mamuratü'l-aziz ve Sivas'ta iskânları kararlaştırılmışsa da mümkün ise istekleri doğrultusunda iskân edilmelerine dair.

Ek 6

Kafkasya'dan gelecek olan 9 bin Çerkez muhacirin sevki için vapur tahsis edilmesine dair.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 255-276.

Geliş Tarihi: 20 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

XIX. YÜZYILDA BATILI SEYYAHLARA GÖRE SELANİK ŞEHRİNE DAİR İZLENİMLER

İbrahim HAMALOĞLU**

Öz

Seyahat, güçlü bir merak dürtüsünün sebep olduğu kendine benzemeyeni keşfetme ihtiyacına karşılık gelen bir kelimedir. Suyun yeryüzünde sürekli akması anlamında Arapça “seyh” kelime kökünden türerken, bu manadan gelen çağrışımla suyun âlemi dolaşması gibi yerküre üzerinde dolaşan kişiye de seyyah denilmektedir. Bu zincirin son halkası ise seyyahın ürünü olan seyahatnamelerdir. Aslına bakmak gerekirse herkesin sahip olamadığı bilgiyi merak uyandırıcı, ebedi bir metin haline dönüştüren seyyahın kişiliğini tanıma ve onu besleyen kaynakları tespit etmenin yolu seyahatnamelerinden geçmektedir. Özellikle bir seyyahın, devlet görevlisi, aydın, tüccar, bilim adamı, asker, hacı, esir, din adamı, misyoner, maceracı gibi değişik isim ve unvanlarla birlikte, eğitim düzeyi, inanç ve çıkarı gibi faktörler neyi, nasıl ve niçin söylediklerini de önemli kılmaktadır. Seyyahlar ve seyahatnameleri tarihin gizli tanığı gibidir. Seyyahlar, şehirler ya da toplumlar hakkında devletin resmî belgelerinde göremeyeceğimiz; sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan çok sayıda ayrıntıyı eserleri sayesinde kuşaktan kuşağa aktararak taşıyıcı görevini üstlenmektedir.

XIX. yüzyıl Osmanlı dünyasında, önemi gittikçe artan ve Güneydoğu Avrupa'nın en önemli şehirlerinden biri olarak hızla gelişen Selanik, Balkanların en kozmopolit kentlerinden birisi haline gelmiştir. Bu zaman aralığında şehre gelen çok sayıda seyyah, ilk başlarda şehrin dış görünüşü ve yapıları ile ilgilenirken sonrasında pek çok farklı etnik unsurun bir arada ve barış içinde yaşamasını hayretle kaleme almış, devamında şehirdeki nüfus, din, sağlık gibi gündelik hayata ilişkin ilgi çekici bilgiler vermişlerdir. Bu çalışmada yukarıda da bahsedildiği üzere

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, (ibrahimhamaloglu@gmail.com), ORCID ID: 0000-0003-0559-6037.

XIX. yüzyıl boyunca Güneydoğu Avrupa'nın sosyokültürel keşim noktası haline gelen Selanik'i bu süreçte ziyaret eden yirmiye yakın seyyahın, şehir ve halkıyla alakalı olarak verdikleri daha önce hiç gün yüzüne çıkmamış bilgiler, birinci elden kaynakları tarama yöntemiyle incelenmiş ve üzerinde tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Selanik, Seyyah, Seyahatname, Toplum, Sosyal Hayat..

IMPRESSIONS ON THE CITY OF THESSALONICA ACCORDING TO THE WEST TRAVELERS IN THE XIXth CENTURY

Abstract

Travel is a word that corresponds to the need to discover and define what is unlike yourself, caused by a strong curiosity. While it derives from the root of the Arabic word "seyh" in the sense that water flows continuously on the earth, the person who travels on the earth is called a traveler, just as the water circulates around the world with the connotation that comes from this meaning. The last link of this chain, travel books, which are the products of the traveler, is a concept whose value is known even today. As a matter of fact, the need to recognize the traveler, who transforms the knowledge that not everybody has into an intriguing, provocative and eternal text, and to identify the sources that feed him, should be seen as the most important condition of all the topics to be opened under the name of travel book. Especially a traveler has various factors such as education, belief and interest, along with different names and titles such as government official, intellectual, merchant, scientist, soldier, pilgrim, prisoner, cleric, missionary, adventurer and this makes it important what they say, how and why. What we cannot see in the official documents of the state about, cities or societies; social, cultural and economic aspects of the work through the transfer of many details from generation to generation, so the travelers are serves as a carrier in this situation.

Thessaloniki is one of the most cosmopolitan cities of the Balkans, whose importance gradually increased in the XIXth century Ottoman world and rapidly developed as one of the most important cities of Southeastern Europe. Many travelers who came to Thessaloniki were initially interested in the appearance and structures of the city, but later they were amazed that many different ethnic elements lived together and in peace, and then gave interesting information about the social life in the city. In this study, as mentioned above, Thessaloniki which became the socio-cultural intersection point of Southeastern Europe during the 19th century and in its process, the information about the city and its people, which has never been mentioned before, given by nearly twenty travelers visiting the city, has been examined from primary sources and determinations have been made on it.

Keywords: Thessaloniki, Traveler, Travelogue, Society, Social Life.

Giriş

Selanik, XIX. yüzyıl ortasında turizmle tanışmış ve böylelikle batlıların gözünde keşfedilmesi gereken yeni bir kent meydana gelmiştir. Buhar gücü bu isteğin hızlandırıcısı olmuş, Levant'taki ilk buharlı gemi seferi 1833'te gerçekleştirilmiştir. İlk buharlı gemi, Tuna'yı ertesi yıl geçmiş, 1840'lara gelindiğinde İngiliz, Fransız ve Avusturyalı gemi seferleri Selanik kentinin Akdeniz'in ana limanlarıyla bağlantısını kurmuştur. Buhar gücü, insanların rıhtıma o gün mü ertesi gün mü çıkacağı konusunda havaya ve gemi kaptanına güvendiği bir çağda, hiç bilinmeyen tarifeleri ve standartlaştırmayı getirerek zamanı ve çevreyi değiştirmiştir. Bundan başka, yolculuğun kendisine iyi ya da kötü bazı katkılar da sağlamıştır. Bir yandan, Avusturya ve Osmanlı başkentleri arasındaki yolculuğun üç haftadan bir haftaya inmesine duyulan şaşkınlık yaşanırken; öte yandan bu hızlanmanın, yolculuk etme zevkini ve amacını yok edeceği korkusu başlamıştır. Bir Alman bilgini 1841'de Selanik'te bir kış geçirdiğinde, "sürekli bir telaş içinde olan diğer seyyahlardan çok daha şanslı" olmakla övünürken, erken tarihli bir seyahat rehberi ise yolculuk sürelerinin kaygı verici kısalışının, "aceleci yüzyılımızda" artık kaçınılmaz olduğu uyarılarını yapmaya başlamıştır. Denizde geçen süreden üç gün kazanılmış, demir ve kara yolları yelkenli gemilerin yerini almıştır, bunlar Doğu meraklısı seyyahların büyük çoğunluğunun hiçbir şekilde karşı koyamayacağı çekiciliklerdendir"¹.

XIX. yüzyıl seyyahının, çok geniş kapsamlı bir seyahat literatürü okumaktan da geri kalmaması gerekmiştir. John Murray yayınlarından çıkan 1854 tarihli "*Handbook for Travellers*" adlı rehber kitabı incelendiği zaman; Levant'a giden bir seyyah, Doktor Smith'in "*Dictionary of Antiquities*"² adlı eseri ezberlerse gezisinden tam verim alabilecektir, Thomas Gordon'un "*History of the Greek Revolution*"³ eseri okunursa ancak Selanik şehrinin ve

¹ Mark Mazower, *Selanik, Hayaletler Şehri*, Alfa Yay., İstanbul, 2013, s. 255- 257.

² William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray Press, London, 1845.

³ Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, Thomas Cadell Press, London, 1832.

bölgesinin yakın tarihi anlaşılabilir. Kilise meseleleriyle ilgilenen bir seyyah John Neale'nin "*A History of Holy Eastern Church*"⁴ adlı eserini okuyarak merakını giderebilir. Klasik Yunancalarını test etmek isteyen kimseler için Albay William Martin Leake'nin "*Researches in Greece*"⁵ ile Hofrath Thiersch'in "*Über die Sprache der Tzakonen*"⁶ adlı eserlerine bakılması yine aynı rehber kitapta tavsiye edilmiştir⁷.

XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca yaşanan ekonomik gelişmelerin de etkisiyle buharlı gemiler aracılığıyla Selanik'e gelen seyyahların sayısında büyük bir patlama görülmüştür. Şehre gelen seyyahlar ilk olarak kentin görüşünü ele almışlardır. Bunun yanında şehrin nüfusu, etnik yapısı ile ilgili bilgiler verirken kimi zaman da çeşitli detaylara girmişlerdir. Objektif olmak için olumlu ya da olumsuz tüm görüşlerini paylaşmaya çalışmışlar, bu nedenle kendilerinden sonra şehre gelen seyyahlarda bir farkındalık yaratmayı amaçlamışlardır.

1. Dış Görünüş

1801'de İngiliz Jeolog Edward Daniel Clarke Selanik'e geldiğinde Hortaç Dağı eteklerine kurulu şehrin, bir amfiteatro gibi denizden yükseldiğinden bahsetmiş, çok uzaklardan bile seçilebilen badanalı, boyalı surların şehre dikkat çekici bir görüntü verdiğinden söz etmiştir. Selvi ağaçları ve çalılarla çevrili surların uzunluğunu sekiz kilometre olarak ölçen Clarke, surların alt kısımlarının antik Kiklop ve Helenik döneme aitken üst kısmının daha yeni olduğunu tespit etmiştir⁸. Seyyah şehri ziyaret ettiği sırada binaların genelde ham tuğladan yapıldığını ve tek tip olduklarının da altını çizmiştir⁹. 1806'da Selanik'e uğrayan İngiliz bahriyelisi ve topograf W. Martin Leake, Termaikos Körfezi'nin en ucundaki kentin yarım ay şeklinde bir yerleşim düzeninde, sokaklarının dar, evlerinin sık olduğunu aktarırken, kenti çevrelerken kıyı şeridinde bile uzanan surların da üç köşeli olması nedeniyle her bir köşede büyük kulelerin varlığından söz etmiştir. Şehrin tepe noktasındaki iç kalenin halk arasında "Yedi Kuleler" olarak adlandırıldığına

⁴ John Mason Neale, *A History of the Holy Eastern Church*, Joseph Masters Press, London, 1850.

⁵ William Martin Leake, *Researches in Greece*, J. Booth Press, London, 1814.

⁶ Hofrath Thiersch, *Über die Sprache der Tzakonen*, Munich, 1837.

⁷ John Murray, *Handbook for Travellers in Greece*, John Murray Press, London, 1854, s. 135.

⁸ Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, C. 7, Whiting and Watson Press, London, 1816, s. 443- 444.

⁹ Clarke, *a.g.e.*, s. 472.

da değinen Leake, iç kalede yuvarlaktan ziyade kare kesitli kulelerin kullanıldığını belirtmiştir¹⁰. 1809'da yolu Selanik'ten geçen İskoç yazar John Galt, şehrin surlarını on kilometre olarak ölçmüş, şehrin kuşatılma ihtimaline karşılık surlarda yakın aralıklarla birçok kulenin ve dört adet kalenin varlığına değinmiştir¹¹. Selanik'ten Osmanlı'nın Avrupa'daki en önemli şehirlerinden biri olarak bahseden İngiliz Doktor Henry Holland, 1812 yılında şehre daha yaklaşırken sekiz kilometre uzunluğundaki Selanik'i çevreleyen surların insanı büyülediğinden bahsetmiştir. Deniz tarafındaki surlardan en tepedeki iç kaleye kadar üçgen biçiminde olan şehirde sur içindeki tüm alanların çatıları kiremit kaplı binalarla kaplı olduğunu aktaran Holland, sadece iç kale ile şehir arasındaki alanın arduvaz taşlı kayalık boş bir arazi olduğuna değinmiştir¹². 1821'de şehri ziyaret eden Amerikan Misyoneri Pliny Fisk, şehri taraçalı bir manzaraya sahip olarak anlatmış, ayrıca Yunan İsyanı sırasında şehre uğradığı için şehrin görünümünden çok olaylarla ilgilenmiştir¹³. 1830'da Selanik'e gelen Adolphus Slade'in, gözüne çarpan ilk unsur, sahilden tepeye doğru üçgen biçiminde uzanan şehirde iyi, sağlam inşa edilmiş ve eski ihtişamlarını koruyan surlar olmuştur¹⁴. Yine 1830 yılında Selanik'e gelen İngiliz Amiral Charles Yorke, surların hendeksiz olmasının sıkıntı teşkil ettiğini, şehrin surlarla birlikte denize doğru hafifçe eğim aldığını aktarırken, etrafında dağlar olmasına rağmen içerisinin biraz daha düz olduğundan bahsetmiştir¹⁵.

XIX. yüzyılın ortalarında, denizyoluyla kente gelen Avrupalı seyyahlar açısından, denize kadar yarım daire şeklinde inen beyaz evleriyle, bunların arasından yükselen minarelerin ve selvi ağaçlarının silüetiyle Selanik, hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde bir Osmanlı kenti görünümünü taşımıştır. Şehrin surları, kuleleri ve diğer savunma yapıları uzun süre korunmuş olduğu için, kent betimlemelerinde ağırlık kazanmıştır.

¹⁰ William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, C. 3, John Rodwell Press, London, 1835, s. 238- 239.

¹¹ John Galt, *Voyages & Travels*, Cadell- Davies Press, London, 1812, ss. 225- 226.

¹² Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc during the years 1812 and 1813*, C. 2, Longman Press, London, 1819, s. 45- 46.

¹³ Pliny Fisk- Alvan Bond, *Memoir of Pliny Fisk Late Missionary to Palestine*, Crocker and Brewster Press, Boston, 1828, s. 105.

¹⁴ Adolphus Slade, *Records of Travels*, Saunders and Otley Press, London, C. 2, 1833, s. 446.

¹⁵ Elizabeth Yorke Biddulph, *Charles Philip Yorke, Fourth Earl Of Hardwicke: A Memoir By His Daughter*, Smith Press, London, 1910, s. 137.

1856'da Selanik'e gelen Moby Dick (Beyaz Balina) yazarı Amerikalı Herman Melville, geminin direkt İngiltere'den kente geldiğini ve dar geçitlerden geçerek Selanik Körfezi'ne demir attığından bahsetmiştir. Ayrıca dağın eteğindeki surlarını Cenevizlilerin yaptığı bir şehir diye eklerken, limandan direkt Olimpos'un karlı zirvelerinin gözüktüğünü bildirmiştir¹⁶. 1858'de şehre gelen Fransız gazeteci Antonin Proust, şehrin surlarına varmadan Selanik'e yakın çevre köylerde yapılan yağma haberlerinin sıklığından ve bunun Selanik halkını ciddi manada korkuttuğundan bahsetmiştir. Ayrıca kuraklığın çok etkili olması nedeniyle eşkıyaların suyu bol köyleri yağmalamayı tercih ettiğine değinmiştir¹⁷. 1861'de şehre gelen İngiliz rahip William Clark, daha şehre yaklaşırken üzüm bağlarının belli başlı yerlerinde tadımlık üzüm veren köylülere denk gelmiş, bağa izinsiz girip üzüm yemenin suç olduğunu, fakat bu ikramlık üzümlerden herkesin dilediği kadar yiyebildiğine değinmiştir. Seyyah şehrin uzaktan görünümünü çok etkileyici bulduğunu belirtirken, üç sene önce yanmış bir kampın, şehir surlarının dibinde hâlâ âtil durumda beklediğini görmüş ve Türklerin bu gibi şeyleri onarma gibi bir huylarının olmadığını belirtmiştir. İki kilometrekarelik bir alanda surlarla çevrili olan Selanik şehrinin kıyıda geniş olup tepede birleşerek iç kalesiyle birlikte bir üçgeni andırıldığından ayrıca bahsetmiştir. Şehir surlarının denizle birleştiği iki kenarda bulunan daire şeklindeki beyaz kulelerden söz ederken Vardar caddesinin iyice bulvarlaşma yoluna girdiğini çevredeki binaların katlarının kaleye çıkarken yavaş yavaş azaldığını da paylaşmıştır¹⁸. Surların içinde kalan, büyük çoğunluğu ahşaptan yapılmış yoksul evlerin arasında kaybolup giden pis, dar ve yılan gibi kıvrımlı sokakların görünümü, yukarıda şehirden bahseden seyyahların ilk izlenimini doğrulamıştır.

1874'te şehre gelen Fransız arkeolog Louis Duchesne ve Belçikalı arkeolog Charles Bayet ortak yayınladıkları günlüklerinde şehrin sahil surlarının yıkıldığını ve bu nedenle doğu- batı yönlü genişleme için en iyi fırsatın doğmuş olduğunu aktarmışlardır. Liman inşaatı için sahili doldurma çalışmalarının başladığından da bahseden seyyahlar, önceki seyyahların eserlerinde belirttikleri antik eserlerden birkaçının da yıkılan surların altında

¹⁶ Meade Minnigerode, *Some Personal Letters of Herman Melville*, Freeport Press, New York, 1922, s. 68.

¹⁷ Antonin Proust, "Voyage au Mont Athos", *Le Tour du Monde*, Yay. Haz. Eduard Charton, C. 2, Librairie Hachette Press, Paris, 1860, s. 103.

¹⁸ William Clark, "From Athos to Salonica", *Macmillians Magazine*, ed. David Masson, Macmillian Press, London, 1863, s. 310- 311.

kaldığını belirtmişlerdir¹⁹. 1876'da Fanny Blunt eşinin şehre konsolos olarak atanması üzerine uygarlığın bittiği, taş devrinin başladığı Selanik'e mecburiyetten gideceğini belirtmiştir. Şehri çevreleyen surların yıkılmaya yüz tuttuğunu, surların her tarafında boşlukların bulunduğunu aktaran Blunt, şehri ortadan ikiye bölen ana caddenin iki ucundaki kemerli giriş kapılarının muazzam korunduğundan söz etmiştir. Güvenlik konusuna da değinen yazar, günbatımından sonra kapıların hâlâ kapandığına da değinmiştir. Selanik'in adeta bir "Makedonya Salatası" olduğunu aktarırken bunu şehirde yaşayan birçok etnik kökenden insanın bir arada barış içinde yaşamasına bağlamıştır. Blunt, şehirle ilgili izlenimlerinden ilk başlarda önyargılı olduğunu itiraf edip, sonraları Selanik'in ihtişamından övgüyle bahsetmiştir²⁰.

XIX. yüzyılda nüfusu düzenli olarak artan Selanik'te doğu surlarının yıkılmasıyla birlikte 1879'dan itibaren sur dışına yapılan yerleşimler hız kazanmıştır. O zamana kadar tarım amacıyla kullanılan büyük parsellerin sahipleri, 1864 yasasına uygun olarak, inşaat yapmak için imara uygun alan talep etmişlerdir. Yetkililer buna ek olarak yıkılan sur boyunca rıhtıma dikine kesen büyük bir bulvar açmıştır. Padişaha ait olan surlardan geriye kalan arazide bir dizi Sultani evleri denilen evlerden yapılmış, bu evler yabancı konsoloslara ya da varlıklı Selaniklilere kiralanmıştır²¹. 1880- 1882 yılları arası gazetelerle belediye arasında gerçek bir savaş patlak vermiştir. Gazeteler belediyeden basit kentsel hizmetler olan sokakların temizlenmesi, çöplerin toplanması, aydınlatma gibi işlerin yapılmasını isterken, bir Belediye Meclisi kurulmasını da talep etmişlerdir. Yazılanlar acımasız, alaycı, eleştirici ve gizli kalan suçları ortaya çıkarınca 1881'de Vali, Belediye Başkanı ve Encümenini görevden almış, fakat gazetelere de belediyeyi zarara uğrattıkları için yirmi gün kapama cezası vermiştir. Nitekim Vali Galip Paşa'nın desteklediği yeni bir belediye başkanı tüm bu aksaklıkları gidermek üzere işe koyulmuş, halkın sevgisini ve takdirini kazanmıştır²². 1884'te şehre gelen İngiliz yazar James Minchin, yapılan bu yenilikleri görmeden şehirden asla gidilmemesi gerektiğini aktarmış, Beyaz Kule'den batıya doğru sahil kenarında güzelce döşenmiş bir yürüyüş yolu ve sonunda halka açık bahçeler Minchin'in

¹⁹ Louis Duchesne & Charles Bayet, *Mission au Mont Athos*, C. 3, Befar Press, Paris, 1876, s. 252-254.

²⁰ Fanny Blunt, *My Reminiscences*, John Murray Press, London, 1918, s. 128-135.

²¹ Alexandra Yerolympos, "Kozmopolit Bir Kentleşme", *Selanik 1850-1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 204.

²² Yerolympos, *a.g.e.*, s. 204.

aktardığı kavramların başında gelmiştir²³. 1885'te Selanik'e denizden gelen İngiliz diplomat ve yazar Albert Wratislaw, yapay bir limanı bile olmayan 120.000 nüfuslu bu şehirde gemilerin açıkta demir atıp yolcularını küçük kayıklarla şehre ulaştırdığından bahsetmiş, yine de bu güzel şehri görmek için acele edip risk alarak rıhtımın en ucunda yolcu indiren gemilerin varlığına da değinmiştir. Şehrin surların içini tamamen doldurduğunu da aktaran yazar, Kalamarya gibi içinde köşkler barındıran mahallelerin yeni yeni ortaya çıktığından da bahsetmiştir. Şehirde tramvay, havagazı ve elektrik olmadığını belirten Wratislaw, bu denli gelişmeye açık bir şehrin, Üsküp ve Manastır hattı dışında, İstanbul'a demiryolu bağlantısı olmadığını altını çizmiştir²⁴. 1887'de deniz tarafındaki surların yanı sıra batı surlarının en alçak bölümü, Yıldızlı Kapı (Vardar Kapısı), doğu surlarındaki Roma Kapısı da aynı dönemde yıkılmıştır. Şehirdeki salgın hastalıklara karşı olarak 1869'da var olan dalgakıranın yıkımıyla denizden gelen ılık meltemin önü açılmış, bataklık kısımdaki havanın kuruması sağlanmıştır²⁵. Selanik'in değişim süreci XIX. yüzyıl ilerlerken aynı şekilde devam etmiş, Zade Yol, Mithat Paşa Sokağı, Vede Caddesi seyyahların bahsettiğine göre belli başlı büyük yollar arasında olmuştur. 1890'lı yıllarda kimi insanların evlerine keyfi olarak ekleme yapmalarından ötürü bazı cadde ve sokakların daraldığından, hatta bazılarının güneş bile alamadığından söz eden Moise Amarillo'ya göre veranda ve altında kaldırım işgal eden küçük dükkanlar sokakların güneşini kesmiştir²⁶.

2. Nüfus ve Etnik Yapı

Selanik, XIX. yüzyıl başlarında, imparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi, Müslüman Türkler, Ortodoks Rumlar, Museviler, Bulgarlar, Dönmeler, Arnavutlar, Çingeneler ve Frenklerden meydana gelen tam bir mozaik manzarası göstermiştir. Dönmeler dâhil Müslüman Türkler, kaleye

²³ James Minchin, *The Growth of Freedom*, John Murray Press, London, 1886, s. 138.

²⁴ Albert Charles Wratislaw, *A Consul in the East*, William Blackwood and Sons Press, Edinburg, 1924, s. 12.

²⁵ Constantin Moutsopoulos, "İki Yüzyıl Arasında Kalan Bir Kent", *Selanik 1850- 1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 42.

²⁶ Moutsopoulos, *a.g.e.*, s. 28- 29.

yakın kuzey bölgesindeyken, şehrin ticaret merkezi ile liman arasındaki bölgede Musevi nüfus yer almış, Hıristiyan Rumlar ise şehrin doğu bölgesinde ikamet etmişlerdir. Katolik olan Frenkler şehrin “Frenk Mahallesi” olarak adlandırılan Batı Bölgesinde yaşamışlardır.²⁷ 1801’de şehre gelen İngiliz jeolog Clarke, seyyahların haricinde kimsenin vebanın bulunduğu Yahudilerin yaşadığı alt mahallelere gitmediğini, gidenlerin de kimseyle temas kurmadan sadece antik Roma dönemi eserlerini görmek için gittiğini söylemiştir. Bu arada yaz aylarında pamuğun yetiştiği ovalarda, nehir, göl gibi sulak alan kenarlarında yaşayan sivrisineklerden sıtma hastalığının ortaya çıktığını, tek çözümün ise dağ havası olduğunu belirten seyyah, yazları insanların dağların zirvelerine yakın yerlere, dağ evlerine giderek bu sorunun üstesinden geldiklerini belirtmiştir²⁸. 1806’da Selanik’e uğrayan İngiliz bahriyelisi ve topograf W. Martin Leake şehrin nüfusunu 80.000 olarak tahmin etmiş, fakat daha sonraları bu sayının 65.000’i geçmediği kanısına varmıştır²⁹. Leake şehri gezerken Türklerin de Yahudiler gibi lüksü sevmeye, gösterişe önem vermeye başladıklarından bahsetmiş, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir adamın yanına yüzlerce kese altın alarak ortadan kaybolduğu hikayesini de okuyucularıyla paylaşmıştır. Şehirdeki varlıklı tüccarı, elçileri, seyyahları korumayı kendisine görev edinen birkaç Rum ailesinin hatırı sayılır bir servete sahip olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Türklerin de karakterlerini gözlemleyen Leake, isteseler de kimseye soğuk davranmadıklarını, içlerinde çok kibar ve efendi olduklarının altını çizmiştir. Arazi sahibi olan yeniçerilerin toprak işlettğini de söyleyen seyyah ayrıca varlıklı Türk ailelerinin çalıştırdığı kahveci, tütüncü, aşçı gibi kimselerin de maaş olarak aylık 10 kuruş aldığını, bir kâtibin 30 kuruş alırken Frenk ailesine hizmet eden bir Rum’un ise yıllık 50 kuruş aldığını aktarmıştır. Yahudilerin şehre İspanya’dan geldiğini, gelirken de dinlerine has olan ticari zekalarını ve cimriliklerini getirdiklerini söyleyen seyyah, Sabatay Sevi’nin müritleri olan Dönmelerden de bahsederek onların görünüşte camiye gidip, namaz kılıp oruç tuttıklarını anlatmış, Sabetayların gizli toplantılarda yakalanmaları üzerine diğer Müslümanların artık onlara güvenmediklerini de belirtmiştir³⁰.

²⁷ Basil Gounaris, “Selanik”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri 1800-1914*, Yay. Haz. Çağlar Keyder, T.V.Y, İstanbul, 1994, s. 103.

²⁸ Clarke, *a.g.e.*, s. 469- 470.

²⁹ “35.000 Türk, 15.000 Rum, 13.000 Yahudi ile birkaç bin Frenk ve Çingene”, Leake, *a.g.e.*, s. 248.

³⁰ Leake, *a.g.e.*, s. 249- 252.

1809'da İskoç romancı John Galt şehri ziyaret ettiği sırada 70.000 nüfuslu Selanik'te Rum ve Frenklerin şehrin alt kısmındaki liman tarafında, Yahudilerin orta kısımda, Türklerin ise kaleye yakın en üst kesimde yaşadığını, Vardar caddesinin iki yanında ise Mısır'dan gelen Müslüman demircilerin bulunduğunu belirtmiştir. Galt, şehirdeki İngiliz kökenli Frenklerin milliyetçilik nedeniyle İngilizlerle pek konuşmadığını, Ramazan ayında Türkler'in tüm gün sokaklarda türlü etkinlikler düzenlediklerini, batı kapısından çıkıp sahile yakın bir yerde kumpanya tarzı eğlence çadırı kurup ateş yakıp eğlendiklerini belirtmiştir. Şehirdeki cenaze merasimlerine de şahit olan Galt, Türklerin ölülerini gömerken mezarın üzerini sadece tahta ve toprakla kapattıklarından her yağmurda müthiş bir çürük et kokusunun şehre yayıldığından da bahsetmiş, salgın hastalık riskine dikkat çekmiştir. Şehirdeki Bey ve Mollanın genel olarak Müslümanlardan ve şehir yönetiminden sorumlu olduğuna değinen seyyah, Yeniçeri ağasının Yahudileri açık açık koruyup kolladığına, Rumların da her türlü sorunda valinin kapısını rahatça çalabildiğine şahit olmuştur³¹.

1812'de gelen İngiliz doktor Henry Holland şehrin nüfusunun 70.000'den fazla olduğunu, fakat 90.000 rakamının abartı olduğunu söylemiştir. Bu nüfusun yarısının Türkler'den olduğunu aktaran seyyah, Rumların 2.000 aile, Yahudilerin 3.000- 4.000 hane, Frenklerin ise azımsanamayacak kadar çok olduklarından bahsetmiştir. Holland, şehirdeki Rumların çoğunun ticaretle uğraştığını; Almanya, İstanbul, İzmir, Malta ve Yunanistan'ın çeşitli bölgeleriyle ticaret bağlantıları olduğunu kaydetmiştir. İspanya kökenli Yahudilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduklarını ve sosyoekonomik olarak üst düzeydeki Yahudilerin, Selanik Çarşısı'nda simsarlık veya işportacılık yaptığını, daha alt tabakadan olanlarının ise liman ve benzeri bürolarda hamal olarak çalıştığını da belirtmiştir. Türklerin yaşadığı mahallelerin kalabalık olarak niteleyen seyyah, her evin ağaçlı bir iç avlusu olduğundan söz etmiştir. Almanya ile karayolu üzerinden yapılan ticaretten ötürü Frenklerin yanı sıra birçok Alman tüccarın da şehrin alt kısmındaki liman bölgesine yerleştiiğine de değinmiştir. Henry Holland, Türklerin şehrin nüfusunun yarısını oluştururken, bunun diğer gruplarla kaynaşma için güzel bir fırsat olduğunu kaydetmiştir. Şehrin genelinde temiz ve rahat olma olgusunun dükkanların önlerine ve caddelere yayıldığıını anlatmıştır. Sokakların dar ve uzun olduğunu, evlerin önlerinde salkım ve

³¹ Galt, *a.g.e.*, s. 226- 235.

sarmaşıkların yer aldığını, varlıklı Rumların evlerini eski Yunan eserleriyle dolu kitaplıklarla donattıklarını söylemiştir. Şehirde özellikle sefalet içindeki bazı Türk mahallerinde çocukların yabancılara sataştıklarına ve bazen de onları taşladıklarına şahit olmuştur. Ayrıca şehirdeki varlıklı Yahudilerin nesilden nesile simsarlık yaptığını, kimisinin de kötü şöhrete sahip olacak şekilde dolandırıcılık yaptığını keşfetmiş ve bir deyimle bunu özetlemiştir: “*Atina’lı Rumdan, Halkis’li Türkten ve Selanik’li Yahudiden uzak dur*”³².

XIX. yüzyılın ilk yarısında şehrin en ünlü ve karlı işini debbağlık olarak belirten Fransız akademisyen Cousinery, eski limanın bulunduğu yerdeki debbağların tamamen Müslümanlardan oluştuğuna değinmiş, devamında ustaların kullandığı deri çeşitlerinin bolluğundan bahsetmiştir.³³ Debbağların yeni usta seçme merasimlerine de katılan seyyah 15 günlük ziyafetlerin verildiği, pikniklerin yapıp, şarkıların söylendiği bir ortamda şehirdeki hemen herkesin bu şenliklere davet edildiğinin altını çizmiştir³⁴.

1830’da İngiliz amirali Slade şehir nüfusunun 60.000 kişi olduğunu varsaymış, bunun üçte birlik kısmının Yahudi kesimden oluştuğunu kaydetmiştir. Şehrin Osmanlı topraklarındaki Yahudilerin merkezi olduğunu aktaran seyyah, Frenk nüfusu sayesinde şehrin 20 yılı aşkın bir süredir İzmir ile ticarete yarıştığının altını çizmiştir. Slade şehirde kaldığı süre boyunca üç kez yaşanan sıtma salgını nedeniyle yazılarının büyük bölümünü bu yönde kaleme almıştır. Bataklıktan rüzgarlarla taşınan sivrisineklerden korunamayan şehirde 8 konsolosluk görevlisinin öldüğünü, kışın sivrisinekler olmadığı için hastalığın gerilediğini, fakat yaz aylarında tüm çocukların sıtmadan bağırsakları bozulduğu için zayıfladıklarına şahit olmuştur. Ayrıca halkın sıtmaya karşı Kınakına ağacı kabuğu ve kinin ilacı kullananlar olarak ikiye ayrıldığını belirten yazar kininin hızlı etki ederken felaket bir baş ağrısı yaptığını, Kınakına ağacının kabuğunun ise yavaş etki gösterirken yan etkisiz olduğunu belirtmiştir. Hastalıktan, bedenlerini tamamen örten ince kıyafetler giyen Türklerin daha kolay korunduklarından bahsederken, sıtmanın çoğaldığı zamanlar kiliseye gidip dua ederek hastalıktan korunacağını sanan zengin ama bilgisiz Frenk cemaatinden ve onların bu batıl inançlarından ayrıca söz etmiştir³⁵.

³² Holland, *a.g.e.*, s. 53- 55.

³³ Esprit Marie Cousinery, *Voyage dans la Macedoine*, Imprimerie Royale Press, Paris, 1831, s. 50.

³⁴ Cousinery, *a.g.e.*, s. 51.

³⁵ Slade, *a.g.e.*, s. 450- 455.

1830'da şehre gelen bir diğer İngiliz amirali Yorke'ye göre kent nüfusu 70.000 kişidir. Rum İsyanı'nın ertesinde ilk bilgileri ulaştıran seyyah, Yunanistan'ın bölgeye gönderdiği provokatörler yüzünden şehirde tüccarın kalmadığını, şehir halkının da aşırı derece mutsuz ve halsiz olduklarını, evlerini teker teker boşalttıklarını bildirmiştir³⁶. Dönemin Yahudi mahallelerini aktaran Nehama, üst üste katların ve düzensiz cumbaların darlaştırdığı sokakların gündüz güneş ışığı alamadığını, kaldırım taşı olmadığı için yolların dolambaçlı ve pis koktuğunu belirtmiştir³⁷.

1830'da şehri gezen Yahudi rahip Joseph Wolff, şehrin çevresini gezerken karşılaştığı çobanların kendisine süt ve ekmek verdiğini, çıplak ayakla dolaştığı için yara olan ayaklarına köylülerin merhem sürüp, çorap verdiğini kaydetmiştir. Ayrıca askere gitmemek için dağlara kaçan birçok Türk gencinin, yol kesip haydutluk yaptığını da aktaran Wolff, köylülerin de bu haydutları uzak tutmak için bir gelenek gibi barınabilecekleri tüm ormanlık alanları yaktığını belirtmiştir³⁸.

1834'te şehre ilk defa gelen misyoner William Schaufller'e göre Selanik'te nüfus olarak 30000 Yahudi, 15000 Türk, 13000 Rum ve 5000 Dönme bulunmaktadır. Ayrıca 50 Roma Katolik ailesi ile 1000 Frenk vardır. Seyyah ilginç bir şekilde Rum Katolik ve Ermenilerin şehirde ikamet etmediklerinden bahsetmiştir. Protestanların ise konsolos ailelerinden ve İsviçre'den iki aileden ibaret olduğunu söylemiştir. Yahudilerin çocukluktan itibaren Hristiyanların yanında hizmetçi, kalfa olarak çalışmaya başladığını, bu nedenle zanaatkarlığı çok erken yaşta kavradıklarına da değinen Schaufller, Rum, Türk ve Yahudilerin ayrı ayrı okullar açarak cemaatleştiklerinin de altını çizmiştir. Seyyah yaz aylarında açık bırakılan pencereler ve iyi yıkanmadan yenilen meyveler yüzünden grip ve sıtmanın yaygın oluşuna şaşırmamıştır. Schaufller şehrin batısında, sahil kenarında içinde kahvehane bulunan bir parkın insanlar tarafından çok tercih edildiğini, fakat parkın denize olan yakınlığından ötürü geceleri korsanlık faaliyetlerine maruz kaldığını belirtmiştir³⁹.

1839'da Selanik'e bir salgın hastalık döneminde gelen İngiliz iş adamı John Best, 59.000 nüfuslu bir şehrin sokaklarının salgın hastalıklar nedeniyle

³⁶ Biddulph, *a.g.e.*, s. 137-139.

³⁷ Gilles Veinstein, "Seküler Bir Paradoks", *Selanik 1850- 1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 77.

³⁸ Joseph Wolff, *Journal of Reverend Joseph Wolff*, John Burns Press, London, 1838, s. 282-284.

³⁹ The Missionary Magazine, *a.g.e.*, s. 170- 172; The Missionary Herald, *a.g.e.*, s. 409- 410.

bomboş olduğunu, halkın salgın hastalıklara önlem olarak evlere kapandığını aktarmıştır⁴⁰. Vebanın 1837'den beri iyice çoğalması nedeniyle karantinanın bile olduğunu aktaran Best, kanalizasyon eksikliğinden Yahudilerin evlerindeki kirli suları direk sokağa döktüğü ve bu nedenle mikropların çok arttığı bilgilerini de paylaşmıştır. İş adamı sıfatıyla şehirde pek çok temasta bulunan Best, karşılıklı tütün içmeden asla işlerin yürütülemediğini anlatırken, resmi makamların ziyaretinde soğuk meşrubat, kahve ve tatlının sürekli ikram edildiğinden bahsetmiştir. Salgın hastalığın zirve yaptığı dönemde selamlaşmaktan dahi kaçınan insanların, seyyahları evlerinde ağırlamadığından dem vurmıştır⁴¹.

1840'larda Fransız Jeoloji Derneği'nin kurucu Jeologu Ami Boue şehri ziyaret ederken bir Türk evinde sofraya misafir olmuş, gözlemlerini detaylıca kaleme almıştır "*odalarda sandalye ya da masa gibi mobilyalar yoktu, yemek yerken ev sahibi sizin önünüzdeki yemeği elleriyle size yedirmeye özen gösterirdi. Ayrıca tütün içmek için çubuk ve hokkalar da mevcuttu, pilavlar, salatalıklar boldu, biz Avrupalıların alışkın olduğundan daha fazla sebze burada taze olarak tüketiliyordu. Bol baharatlı etler, reçel yapılmış meyveler, şerbetler, boza, Arnavut helvası ve yoğurt sofralardan asla eksik edilmezdi. Bu şehir aslına bakılırsa etnik anlamda olduğu kadar mutfağındaki zengin çeşitliliğiyle de ünlüydü"*⁴².

1847'de şehre ikinci kez gelen misyoner William Schaffler, Yahudilerin zenginleşmeden ötürü artık şehrin her tarafına yerleşmeye başlayıp kiralarda artışa neden olduklarına değinmiş, diğer tüm etnik gruplarla da iletişim halinde olduklarını belirtmiştir⁴³. Schaffler, Yahudilerin geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olduklarına, bunun nedeninin Selanik'i evleri gibi görmelerinden kaynaklandığına da değinirken, Yahudi çocuklarının sokakta özgürce oynadığını, kadınlarının rahatça günlük işlerini yapabildiğini, erkeklerinin ise sıkıntı çekmeden çalışabildiklerini kaydetmiştir. Dolayısıyla zenginleşen Yahudiler hem ticarete hâkim olup hem de kültürlerini devam ettirmişlerdir⁴⁴.

Selanik XIX. yüzyılın ortalarına kadar seyyahların kaleme aldıkları eserlere göre bakımsız bir kent olmuştur. Özellikle Yahudi mahallelerinde, evlerde tuvaletin mevcut olmaması, nüfus fazlalığı, binaların yoğunluğu, dar

⁴⁰ John Best, *Excursions in Albania Thence to Thessalonika*, Allen Press, London, 1842, ss. 228- 229.

⁴¹ Best, *a.g.e.*, s. 201- 203.

⁴² Ami Boue, *La Turquie d'Europe*, C. 2, Arthus Bertrand Press, Paris, 1840, s. 326- 327.

⁴³ The Missionary Herald, *a.g.e.*, s. 411.

⁴⁴ The Missionary Herald, *a.g.e.*, s. 418.

kaldırılmaz sokaklar bunun önemli sebepleri arasına girmiştir. Soluk tenli, cılız çocuklar yıkık dökük evlerdeki insanların pencerelerden attıkları çöplerin içinde sokaklarda oyunlar oynamıştır. Evlerden dökülen lağım suları tüm bu kötü sağlık koşullarının pekiştiricisi olmuřtur⁴⁵.

1850 yılında gelen Fransız ziraat mühendisi İon İonesco, şehirdeki, Yahudilerin sayıca çok fazla olduğunu, diğer dolandırıcı tipli Kuzeyli ya da Polonyalı Yahudilerden ayrı olarak onların güvenilir Sefarad Yahudileri olarak bilindiğine deđinmiřtir⁴⁶. şehirdeki yabancıların Doğu kültürünü tanımak için sarf ettikleri çabalara da şahit olan İonesco, özellikle Abbot kardeşler gibi zengin kimselerin şehre gelen tüm seyyahları, yabancıları gelenek ve görenekleri tanıtmaya amaçlı evinde ağırladığından bahsetmiştir. Bu nedenle şehirde Allatini, Modiana, Elia Fernandesi Farnetiler ve Abbot kardeşlerin evlerini ve misafirperverliğini duymayan kalmamıştır. Vianelo ailesinin işlettiği ipek sarım fabrikalarının modernleştirilmesiyle şehirde sefalet içindeki binlerce Rum ve Yahudi ailesinin bu fabrikada çalışarak hem ekonomiye katkıda bulunduğunu hem de sefaletten kurtulduğunu belirtmiştir. şehirdeki sağlık durumuna da değinen İonesco halkın sağlığının çok kötü durumda olduğunu vurgulamış, Vardar Kapısı yakınındaki bataklık yüzünden kapıya yakın olan evlerin boşaltılmasının yetmeyeceğini belirtmiş, sıtmayı önlemek için bir an önce o bataklığın kurutulması gerektiğinin altını çizmiřtir⁴⁷.

1856'da şehre uğrayan Herman Melville liman tarafında bir Türk kahvecisinin olduğunu, Yahudilerin mantolarla dolaştığını, Rumların giyim kuşam olarak giderek Türklere benzediğini, yüzleri kapalı Türk kadınlarını, ahır gibi kokan dar Selanik sokaklarını anlatmıştır. Ayrıca günlüğünde Selanik rıhtımındaki Yahudi hamalların iş amaçlı tüm dillerde konuşabildiklerini, en azından bir bavul taşıyacak kadar iletişim kurabildiklerine deđinmiřtir⁴⁸. 1858'de şehri ziyaret eden Fransız gazeteci Antonin Proust, şehre çok yakın "Bazilika" adlı köyde kervansaray sahibi olan bir Rum ailesinin, konukları memnuniyetle ağırladığından bahsetmiştir. Selanik'te eşine tecavüz edilen bir adamın suçluların peşine düşmek için

⁴⁵ Moutsopoulos, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁶ İon İonesco, *De la Thessalie Agricole*, Imprimerie du Journal de Constantinople, İstanbul, 1851, s. 2.

⁴⁷ İonesco, *a.g.e.*, s. 13- 22.

⁴⁸ Minnigerode, *a.g.e.*, s. 69- 70.

haydut olarak dağa çıkışının halk gözünde kahramanca değerlendirildiğine de şahit olmuştur⁴⁹.

1861 yılında şehre gelen İngiliz rahip Clark, Selanik'te Paşadan sonra Robert adlı bir tüccarın en önemli ikinci adam olduğunu ve hatta halkın ona Bobby dediğini aktarmış, kendisine Türklerin Bobby Spenten, Yahudilerin Grek Bay Bobby, Rumların da Bay Bobby gibi lakaplar taktıklarını anlatmıştır. Yine aynı sayfalarda ziyaretinin Mevlid Kandili'ne gelmesinden dolayı minarelere asılan fenerlerin göz alıcılığına değinmiştir⁵⁰. 1876'da eşinin Selanik konsolosluğuna atanmasından dolayı şehre gelen Fanny Blunt, eşinin uzun yıllardır babadan oğula Selanik konsolosluğu yapmasından ötürü tüm kesimlerce çok sevildiğini ve sayıldığını anlatmıştır⁵¹.

1884'te İngiliz yazar James Minchin, Selanik şehrinin kıyısında bir peyzaj düzenlemesi yapıldığını, halkın eğlenebileceği bir kamusal alan yaratılmaya çalışıldığını, kordon gibi yürüyüş yolları yapıldığını bildirmiştir. Şehirde sıklıkla çeşitli festivallerin yapıldığına değinen Minchin bir Bulgar ile Yahudi'nin el ele dans ettiği bu manzaraya Rusya'da rastlanamayacağını altını çizmiştir. Vali Galip Paşa'nın yaptığı yenilikler sayesinde Müslümanların, Yahudilerin ve diğer etnik kökenden vatandaşların bulvarı bol olan bu şehirde barış içinde yaşadığına da değinmiştir⁵².

Minchin'in anlattığına göre asırlardır Kalemerya Kulesi, Yeniçeri Kulesi olarak adlandırılan kule; 1826'da Yeniçerilerin kaldırılması sırasındaki idamlar nedeniyle Kanlı Kule olarak anılmış ve zindan olarak kullanılmaya başlamıştır. 2. Abdülhamit'in bu ismi duyunca "*topraklarım üzerinde Kanlı Kule isminde bir yer olamaz*" diyerek kuleyi beyaza boyatması üzerine kule Beyaz Kule olarak anılmaya başlanmıştır. Şehirdeki çokeşlilik kavramına da değinen Minchin, Müslümanların sadece %2'sinin birden fazla eşe sahip olduğunu, halihazırda çokeşliliğin giderek azaldığını aktarmıştır. Dönemin valisi Galip Paşa'nın kimsenin dinine göre ayırmadan koruduğunu anlatan seyyah "*Eğer Lut peygamber, Sodom'u kurtarabilseydi, Galip Paşa da Selanik'i Osmanlı İmparatorluğu için kurtarabilirdi*" demiştir. Beyaz Kule'nin yanı

⁴⁹ Proust, *a.g.e.*, s. 104- 105.

⁵⁰ Clark, *a.g.e.*, s. 312.

⁵¹ Blunt, *a.g.e.*, s. 138.

⁵² Minchin, *a.g.e.*, s. 138- 141.

başında hiçbir insanı milliyetine bakılmaksızın tedavi etmeyi amaç edinen temiz ve düzenli bir Gureba hastanesinin bulunduğunu da ayrıca anlatmıştır⁵³.

1885'te İngiliz diplomat Albert Charles Wratislaw, Selanik'e geldiğinde şehirde nüfus sayımı yapan memurlarla karşılaşmış ve anlattığına göre memurlar nüfusu saymak yerine haneleri sayıp her evde 5 ya da 6 kişi olduğunu varsayıp ortaya yuvarlak bir sonuç çıkartmıştır. Buna göre 1885'te şehirde 20.000 hane varken bu nedenle surların içinde yer kalmamıştır. Seyyah Yahudilerin halen İbranice yazılan İspanyolca bildiklerini ve bu geleneği devam ettirmek istediklerini aktarmıştır. Dönmeler hakkında bilgiler de veren Wratislaw, şehirde kalplerinde Yahudilik olmasına rağmen Müslümanlar gibi yaşayan en az 10.000 Dönme'nin olduğuna değinmiştir. Dönmelerin, Yahudiler ve Türklerle sosyal ilişkiler kurduğunu da aktaran seyyah Dönmelerin yabancılarla evlilik yoluna gitmediğinin altını çizmiştir⁵⁴.

1891'de tramvay şebekesi kurulunca, ticaret merkezi ve liman arasında iletişim kolaylaşmış, Yahudi iş adamları kenar mahallelere sanayi tesisi kurduğu zaman, bu tesislerde çalışan kimseler de oralara yerleşmek zorunda kalmıştır⁵⁵. Bu kadar gelişmeye bağlı olarak XIX. yüzyıl içerisinde şehir çok uluslu bir yapıya sahipken Yahudiler de toplumun içinde en dikkat çekici kesimini oluşturmuştur. XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde Selanik'in 70.000 olan nüfusunun yarısı Yahudilerden oluşmuştur. Bu dönemde şehirde Yahudiler olarak; 4000 tüccar, 4000 küçük esnaf, 2.000 hamal, 600 tekneci, 250 sokak satıcısı, 250 kasap, 220 esnaf, 150 balıkçı, 500 faytoncu, 100 uşak, 60 kömür tüccarı, 2000 garson, 50 marangoz, 500 el işi yapan, 8000 kâtip, 8000 işçi, 300 öğretmen, 40 eczacı, 30 avukat, 45 doktor ve diş hekimi, 10 gazeteci ve 3 mühendis mevcuttur⁵⁶. Kentte başta İspanyol Yahudicesi olmak üzere, İtalyanca, Yunanca ya da Bulgarca gibi dillerin konuşulduğu görülürken, Türkçenin çarşı esnafı ve Müslüman mahallelerinin dışında da kullanılması Makedonya'nın başkentinin Osmanlı'ya bağlı olduğunun bir başka işareti olmuştur⁵⁷.

⁵³ Minchin, *a.g.e.*, s. 141- 145.

⁵⁴ Wratislaw, *a.g.e.*, s. 13- 16.

⁵⁵ Rena, Molho "Yenilenme", *Selanik 1850- 1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, ss. 83.

⁵⁶ Itshac Emmanuel, "Los Jidios de Salonique", *Zikhron Saloniki*, C. 1, Yay. Haz. David Recanati, Tel Aviv, 1972, s. 26.

⁵⁷ François, Georjeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", *Selanik 1850-1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 134.

3. Din

Genel olarak Selanik şehrine bakıldığı zaman birçok farklı dine mensup insanın oluşturduğu kozmopolit bir yapı, dinsel hoşgörüyü de beraberinde getirmiştir. Bu dinsel hoşgörü, XIX. yüzyıl başlarından itibaren Church Missionary Society, British and Foreign Bible Society ve American Board of Foreign Missions gibi Amerikan ve İngiliz Protestan örgütlerinin Selanik'te serbestçe dolaşmalarına zemin hazırlamıştır. 1826 yılında şehirdeki Yahudiler için Rum ve Ladino dilinde dağıtılan yüzlerce risale bunun en belirgin örneği olmuştur⁵⁸. Bunun yanında seyyahlar şehirdeki ünlü Rum kiliselerinin Osmanlı döneminde camiye dönüştürüldüğünü belirtmişlerdir. 1801 yılında Clarke Selanik'i Yahudilerle dolu bir yer olarak tanımlarken şehirde küçük olanları hariç 36 büyük sinagogun yer aldığından bahsetmiştir⁵⁹. Leake'ye göre Müslümanlar ibadetlerini Aya Sofya Cami içinde yaparken, sanılanın aksine bazilikanın içini süsleyen Bizans mozaiklerini iyi bir şekilde korumuşlardır⁶⁰. Şehirdeki Dönmelerin İspanyolca bildiğini de aktaran Leake, dönmelerin de kendi içlerinde de Yâkubîler, Karakaşlar ve Kapancılar olarak üç ayrı gruba ayrıldıklarını aktarmıştır; ilk iki grubun, üçüncü gruba hiçbir şekilde evlilik yapmadığını ve ayrıca yabancıya da kızlarını vermediklerini gözlemlemiştir. Seyyah, Rumların Türklerle olan sorunlarını mahkemeye gitmeden metropolit aracılığıyla çözmeye çalıştığına da değinmiştir⁶¹. 1810'da Cockerell şehre geldiğinde kilise ve onlardan bozma camileri incelemeye koyulmuş, ilk olarak Aziz Dimitri kilisesine, yani yeni adıyla Kasımiye Camisine gitmiş ve temizliğine hayran kalmıştır. Önceki seyyahları destekler nitelikte caminin mozaiklerini, kabartmalı taşlarını inceleyen Cockerell, Türklerin camiye her daim dolu tuttuklarından, kiliseden kalma heykelleri bile caminin yan bahçesinde koruduklarından bahsetmiştir. Cockerell, geçmişte birçok ayrıcalıkları olan Yahudi cemaatini artık yıkım ve huzursuzluk içinde olarak tanımlamıştır. Bunun yanında şehir metropolitinin Rumların resmen koruyucusu olduğunu, birkaç kilise resmi çizebilmek için bile ondan izin alındığını aktaran Cockerell, Rum cemaatinin çocuklarını yetiştirebilmek için şehirde iki adet okul kurup erken yaşta dini inançlarını

⁵⁸ Mazower, *a.g.e.*, s. 219.

⁵⁹ Clarke, *a.g.e.*, s. 471.

⁶⁰ Leake, *a.g.e.*, s. 241.

⁶¹ Leake, *a.g.e.*, s. 251.

sağlamlaştırdıklarını da belirtmiştir⁶². 1821’de Yunan İhtilali sırasında şehre gelen Pliny Fisk, şehirde tam anlamıyla bir kaos ortamının oluştuğunu anlatırken Müslümanlar ile Rumlar arasında çeşitli çatışmaların yaşandığını, Rumların köy köy gezip Müslümanlarla mücadele ettiğine değinmiştir⁶³. 1830’da Slade, kentte 20’den fazla cami, birçok sinagog, birkaç Rum kilisesi ile Beyoğlu ve İzmir’deki gibi çan çalma ayrıcalığına sahip iki Katolik kilisesinin Frenklerin aksine Fransızların himayesinde olduğunu belirtmiştir⁶⁴. 1830’da Wolff kutsal Aynoroz Manastırını gezmiş, Selanik’e dönünce özellikle Yahudiler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Şehirde 3000 Yahudi’yi topladığı konuşması esnasında onları Hristiyanlığa davet edince Yahudiler tarafından linç edilmekten son anda Türkler tarafından kurtarılmıştır⁶⁵. Şehirdeki dini hoşgörüden faydalanmak isteyen Wolff, yaptıklarıyla büyük ses getirmiştir. Şöyle ki şehre gelirken denizde korsanlar tarafından takip edilmiş, ayakkabısız, paltosuz ve beş parasız bir halde Makedonya’ya ulaşınca ilk iş olarak Selanik’e varıp, mola bile vermeden kentte vaaz vermeye ve hahamlarla dalaşmaya başlamıştır. Sinagoglara giderek, Mesih ve Krallığı konusunda Yahudilerle konuşmalar düzenlemiş, Kutsal Kitaplarını yaymaya, Mesih’in gelişine kehanet eden posterler, afişler astırmıştır. Wolff’un bu etkinlikleri çok geçmeden çevresinde büyük bir kalabalık toplamayı başarinca, afişlerinin yırtılıp atılması sorununu önlemek için bir Türk muhafız bile tutmak zorunda kalmıştır⁶⁶. John Best 1839’da Selanik’i gezerken Kasımiye Camisi’nin müdavimi olan bir Rum grupla karşılaşmıştı. Seyyahın bahsettiğine göre Türkler, Kasımiye’nin cami olmasına rağmen eskisi gibi kilise olarak kullanıp ibadet etmelerine izin vermiştir⁶⁷. 1847’de Selanik’e ikinci kez gelen Schauffler kesin bilgiler vererek bilgi karışıklığını gidermiştir. Aktardıklarına göre 1847’nin Selanik’inde Yahudiler için 56 sinagog, 3 hahambaşı, 400 haham varken, Rumlar için 12 Ortodoks kilisesi, 1 başpiskopos, 8 piskopos, 40 rahip bulunmaktadır. Müslümanlar için ise 25 cami, 45 imam, 5000 ulemanın varlığına değinmiştir. Ayrıca Schauffler ilk gelişine göre misliyle artan Yahudi nüfusunu Protestan yapabilmek için İspanyol İbranicesi ile Eski Ahit’i bastırınca hahamların taktirini de kazanmıştır⁶⁸. Ionesco ise 1850’de şehre yerleşmiş olan birçok yabancı tüccarı

⁶² Cockerell, *a.g.e.*, s. 45- 52.

⁶³ Bond, *a.g.e.*, s. 109.

⁶⁴ Slade, *a.g.e.*, s. 451.

⁶⁵ Wolff, *a.g.e.*, ss. 285- 286.

⁶⁶ Mazower, *a.g.e.*, s. 220.

⁶⁷ Best, *a.g.e.*, s. 204.

⁶⁸ The Missionary Herald, *a.g.e.*, s. 419- 420.

gördüğünde bunun sebebini “*Haçlı seferlerinde kaybettikleri Doğu’ya geri dönmek için çok çabaladılar, dinin gereklerini uyguladılar ve nihayetinde döndüler*” diyerek şehirdeki din algısına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Yahudilerin kendilerini zulümden kurtaran Osmanlı’ya minnet borcu olduğuna da değinen seyyah, Yahudilerin bu borcu gerçekten ödemek için “kimseyi kandırmamak” gibi dini vazifelere sıkı sıkıya bağlı olduklarını da belirtmiştir⁶⁹. 1856’da Melville, şehre ilk geldiğinde vapurdan inmek için sıraya geçerken Müslümanların güvertede inişi engellercesine hemen namaza durduklarını ve kimsenin de onlara müdahale etmeden bir hoşgörü içinde beklediklerini anlatmıştır⁷⁰. 1876’da eşinin Selanik konsolosu olması nedeniyle şehri inceleyen Fanny Blunt, dini sebeplerden ötürü başlayıp konsolosların katledilmesine kadar olan süreci gözlemlemiştir; bir Rum kızının Müslüman erkeğe aşık olup evinden kaçması sonucu Ortodoksların, kızın Müslüman olmaması için bir eve kapatması ve devamında kızın Müslüman olma isteğini gerçekleştirmek isteyen bir kalabalık ve sinirli Müslüman guruhun çeşitli tartışmalar içindeyken Almanya ve Fransa konsolosunun kızın dininin Ortodoks olarak kalması yönündeki beyanları sonucu Müslümanlar tarafından öldürülmeleri olayını Blunt birinci ağızdan anlatmıştır⁷¹.

Sonuç

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu’ndaki liman kentleri, fiziksel ve kültürel açıdan tanınmayacak biçimde değişmiştir. Bu bağlamda, XIX. yüzyıl içerisinde seyyahların gözünden baktığımız Osmanlı Selanik’i, durağan bir Makedonya sınır kenti olmaktan çıkmış ve önemli bir kozmopolit limana dönüşmüştür. Seyyahların, Selanik’e ait ilk izlenimlerinin Bizans Dönemi’nden kalan surlar olduğu, koruduğu işlevselliği nedeniyle kuleler ve tepedeki iç kalesiyle güçlendirilmiş bu surların kente özellikle denizden yaklaşan gezginlere büyük bir keyif verdiği anlaşılmıştır. XIX. yüzyıl başında Helenistik, Romalı, Bizanslı ve nitekim Osmanlı kültürü taşıyan Selanik bu çok kültürlülüğünün yanında XIX. yüzyıl ortalarından itibaren ticaret hacmi ve refah seviyesi yükselmiş bir görüntü çizmiştir. Şehirdeki Yahudilerin

⁶⁹ Ionesco, *a.g.e.*, ss. 20- 21.

⁷⁰ Minnigerode, *a.g.e.*, s. 68.

⁷¹ Blunt, *a.g.e.*, s. 139- 140; Olay ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Muzaffer Tepekaya, Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876), Aralık 2013, *BELLETEREN*, Cilt LXXVII- Sayı 280, s. 1031-1070.

Türklerden bile fazla olması şaşıl原因 bir durum olarak görölmüş, seyyahlara göre o dönemde başka ölkelerin istemediği Sefarad Yahudileri'ni kalbine basmıştır. Tüm etnik unsurların barış içinde yaşadığı bu ortamda, Yahudilerin Selanik'e ve dolayısı ile Osmanlı'ya bir minnet borcu olduğundan da bahseden seyyahlar, şehrin ekonomisindeki gayrimüslimlerin etkili olduğunu belirtmişlerdir. Ekonomik canlılık, göçler ve salgın hastalıklara karşı alınan tedbirlerin bir sonucu olarak şehir nüfusunda hızlı bir artış gözlenmiş, Selanik Osmanlı Devleti'nin en kalabalık kentlerinden biri haline gelmiştir.

Şehir surlarının önce 1866'da kuzeybatı bölümünün daha sonra 1889'da güneydoğu bölümünün adım adım yıkılması bu sosyoekonomik süreci hızlandırmıştır. Eski surların yıkılmasıyla surun dışına banliyöler kurulmuş, şehrin çevreye doğru yayılması başlamıştır. Kentin kuzeyindeki tepeler yeni mahallelerin oluşumuna elverişli olmadığından, şehirleşme esas olarak Kelemeriya Kapısı'nın doğusundaki kırlık alanda ve batıdaki Vardar ovasında ortaya çıkmıştır. Şehir görünümünün tamamen değişmesi için birkaç on yıl yetmiştir. 1850'lerde hala surlar içine kapalı, düzensiz beşğenden, Termaikos Körfezi boyunca büyüyen, giderek uzayan bir Selanik'e evrilmiştir. Her iki tarafı ağaçlandırılmış, geniş, düz, taş döşeli caddeler inşa edilmiştir. Şehrin görünümü XIX. yüzyıl içinde çarpıcı bir biçimde değişmiştir. Böylelikle XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru Osmanlı Selaniki, Batı Avrupa ve Güneydoğu Avrupa'nın kültürel, ekonomik ve dini bağlantılarının arasında bir noktada konumlanmıştır. Yine de seyyahlara göre bu konum geleneksel tarafa çekilmiştir. Pek çok seyyah şehri; Belçika yapımı tramvay vagonlarındaki yolcuların cinsiyetlerine göre birbirinden ayırdığı ve saatlerin Hıristiyan ve İslami zamanın aynı anda gösteren, birinde Arap, diğerinde Latin rakamlarının yazıldığı iki yüzünün olduğu, kendine özgü bir şehir olarak yansıtmıştır. Selanik, deniziyle, limanıyla, tepeleriyle, yaşayan, durağan olmayan, kültürel katkılarla Selanik'i Selanik yapan insanıyla, binalarıyla seyyahları büyülemiş ve önlü Doğu Gezilerinin ilk durağı haline gelmiştir. Şehre gelen seyyahlar Selanik'in güzelliğine, modern oluşuna dikkat çekerken, Doğu ve Batı insanını bir potada eriten dini hoşgörünün şehirde yaygın olduğunu vurgulamışlardır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the ABCFM with a General View of Other Benevolent Operations for the Year 1847, Samuel Armstrong Press, Boston, 1847.

II. Kitaplar

BEST, John, *Excursions in Albania Thence to Thessalonika*, Allen Press, London, 1842.

BIDDULPH, Elizabeth Yorke, *Charles Philip Yorke, Fourth Earl of Hardwicke: A Memoir By His Daughter*, Smith Press, London, 1910.

BLUNT, Fanny, *My Reminiscences*, John Murray Press, London, 1918.

BOUE, Ami, *La Turquie d'Europe*, C. 2, Arthus Bertrand Press, Paris, 1840.

CLARKE, Edward Daniel, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, C. 7, Whiting and Watson Press, London, 1816.

COUSINERY, Esprit Marie, *Voyage dans la Macedoine*, Imprimerie Royale Press, Paris, 1831.

DUCHESNE, Louis- BAYET, Charles, *Mission au Mont Athos*, C. 3, Befar Press, Paris, 1876.

FISK, Pliny- BOND, Alvan, *Memoir of Pliny Fisk Late Missionary to Palestine*, Crocker and Brewster Press, Boston, 1828.

GALT, John, *Voyages & Travels*, Cadell- Davies Press, London, 1812.

GORDON, Thomas, *History of the Greek Revolution*, Thomas Cadell Press, London, 1832.

HOLLAND, Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc during the years 1812 and 1813*, C. 2, Longman Press, London, 1819.

IONESCO, Ion, *De la Thessalie Agricole*, Imprimerie du Journal de Constantinople, İstanbul, 1851.

LEAKE, William Martin, *Researches in Greece*, J. Booth Press, London, 1814.

LEAKE, William Martin, *Travels in Northern Greece*, C. 3, John Rodwell Press, London, 1835.

MAZOWER, Mark, *Selanik, Hayaletler Şehri*, Alfa Yay., İstanbul, 2013.

MINCHIN, James, *The Growth of Freedom*, John Murray Press, London, 1886.

MINNIGERODE, Meade, *Some Personal Letters of Herman Melville*, Freeport Press, New York, 1922.

MURRAY, John, *Handbook for Travellers in Greece*, John Murray Press, London, 1854.

NEALE, John Mason, *A History of The Holy Eastern Church*, Joseph Masters Press, London, 1850.

- SLADE, Adolphus, *Records of Travels*, Saunders and Otley Press, London, C. 2, 1833.
- SMITH, William, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray Press, London, 1845.
- THIERSCH, Hofrath, *Über die Sprache der Zakonen*, Munich, 1837.
- WOLFF, Joseph, *Journal of Reverend Joseph Wolff*, John Burns Press, London, 1838.
- WRATISLAW, Albert Charles, *A Consul in the East*, William Blackwood and Sons Press, Edinburg, 1924.

III. Makaleler

- CLARK, William, "From Athos to Salonica", *Macmillians Magazine*, ed. David Masson, Macmillian Press, London, 1863, ss. 306- 316.
- EMMANUEL, Itshac, "Los Jidios de Salonique", *Zikhron Saloniki*, C. 1, Yay. Haz. David Recanati, Tel Aviv, 1972, s. 3- 272.
- GEORGEON, François, "Müslüman ve Dönme Selanik", *Selanik 1850-1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, ss. 133- 150.
- GOUNARIS, Basil, "Selanik", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, Yay. Haz. Çağlar Keyder, T.V.Y, İstanbul, 1994, ss. 103- 120.
- MOLHO, Rena, "Yenilenme", *Selanik 1850- 1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, ss. 79- 98.
- MOUTSOPOULOS, Constantin, "İki Yüzyıl Arasında Kalan Bir Kent", *Selanik 1850- 1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, ss. 27- 47.
- PROUST, Antonin, "Voyage au Mont Athos", *Le Tour du Monde*, Yay. Haz. Eduard Charton, C. 2, Librairie Hachette Press, Paris, 1860, ss. 103-107.
- SCHAUFFLER, William, "Salonica" *The Missionary Herald*, C. 31, Crocker and Brewster Press, Boston, 1835, ss. 169- 170.
- VEINSTEIN, Gilles, "Seküler Bir Paradoks", *Selanik 1850- 1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, ss. 51- 78.
- YEROLYMPPOS, Alexandra, "Kozmopolit Bir Kentleşme", *Selanik 1850-1918*, Yay. Haz. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul, 2014, ss. 199- 222.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 277-310.

Geliş Tarihi: 24 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA BOLU SANCAĞINDA HAPİSHANELER (1914-1918)

Cemal SEZER**

Öz

Osmanlı Devleti'nde suçluların kaldığı mekânlar olan zindan ve mahbesten hapisanelere doğru geçiş Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Ülkenin her tarafında inşa edilmesi ön görülen hapisaneler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Müstakil Bolu Sancağının bütün kazalarında vardır. Vilayet ve sancaklarındaki hapisane oluşumları birbiriyle benzerlik göstermektedir. Erkek hapisaneleri hükümet konağının zemin katında ya da müstemilatı içerisinde bulunurken, kadınlar için haneler kiralanmıştır. Savaş döneminde yaşanan maddi sıkıntılar, Bolu Sancağındaki hapisanelerin ihtiyaçlarını giderme noktasında yerel yöneticilere zorluk çıkarmıştır. Birinci Dünya Savaşı yılları üretimin düştüğü, iş gücü eksikliğinin kendini ciddi şekilde hissettirdiği bir dönemdir. Üretimi artırmak ve iş gücü açığını kapatmak için hükümlülerden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda Bolu Merkez Hapishanesi önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Ayrıca cephelerde görevlendirilmek üzere hükümlüler arasından askerliğe elverişli olanlar da belirlenmiştir. Olağanüstü şartlar içerisinde bulunulmasına rağmen hapisanelerin ıslahı için Alman uzmanların görevlendirilmesi, Osmanlı üst yöneticilerinin hapisanelere verdikleri önemi göstermektedir. Hapisanelerin mevcut durumlarının belirlenmesi, yapılacak düzenlemelere yol göstermesi amacıyla hapisane idaresinden "izahat varakası" adı verilen soruların cevaplandırılması istenmiştir. Bolu Sancağından gönderilen bilgilere göre hapisanelerin ciddi derecede eksiklikleri vardı. Eksiklikler belirlenmiş olsa da Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik ayrılması hapisanelerin ıslah çalışmalarını yarım bırakmıştır. Zira hapisanelerin ıslahında görev alan Almanlar ülkeden

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (sezer_c@ibu.edu.tr). ORCID ID: 0000-0002-5143-4023.

ayrılmak zorunda kalmıştır. Ayrıca hapishane idarecileri tarafından tutulan “yoklama cetvelleri” sayesinde hükümlü ve tutuklu sayıları ile suç türlerini belirlemek mümkün olmuştur. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bolu Sancağı dahilinde bulunan hapishanelerin mevcut durumu ve faaliyetlerini ele alan bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Bolu Sancağı, Hapishane, Hükümlü.

PRISONS IN BOLU SANJAK DURING THE FIRST WORLD WAR (1914-1918)

Abstract

The criminals in the Ottoman Empire had been kept in dungeons until the Tanzimat Era; after this period the convicts started to be kept in prisons. New prisons that were planned to be established all over the country had already existed in all of the districts of Private Bolu Sanjak during the First World War. The formations of prisons in provinces and sanjaks had some similarities. Male prisons were either at the basement of the government office or in additional buildings while houses were rent for keeping female inmates. Financial difficulties throughout the war caused problems for local administrators in terms of meeting the needs of prisons in Bolu Sanjak. Production had dramatically decreased and the lack of manpower caused serious problems during the First World War. Prisoners were benefited for supporting the production process and filling the deficiency of manpower. Bolu central prison carried out a significant function in this process. Moreover, prisoners were evaluated and chosen for military service. German experts were employed for the improvement of prisons although the conditions of the era were extraordinarily harsh. This indicates that the administrators in the Ottoman Empire gave great importance to prisons. Prison management was required to answer some questions named “instruction documents” to determine the situation of prisons at that time and to plan what to do. According to the information sent from Bolu Sanjak, there were some serious deficiencies of the prisons. Although these necessities were determined, Ottoman Empire was defeated and the improvement of prisons couldn't be completed as the German experts responsible for this duty had to leave the country. Thanks to “the attendance forms” prepared by the prison administrators, it is today possible to determine the number of convicts and the types of crimes. It is thus aiming that this study which analyzes the situation and activities of prisons in Bolu Sanjak during the First World War will contribute to the literature.

Keywords: First World War, Ottoman Empire, Bolu Sanjak, Prison, Convicts..

Giriş

Arapça kökenli bir kelime olan “*habs*” lügatte; “*hapis, alıkoyma, bir yere kapama, salı vermeme, bir yere kapayıp dışarı çıkarmama, tutma, zapt etme*”; “*habs hane*” ise “*habs olunan yer, hapislerin bulunduğu yer, cezaevi*” anlamında kullanılmaktadır. Fakat genel olarak Farsça *hane*” kelimesiyle birleştirilerek “*hapishane*” kullanımı tercih edilmektedir¹.

Avrupa’da ilk hapishaneler özellikle dilencilik ve serseriliğin önüne geçmek amacıyla 1595’te erkekler, iki yıl sonra da kadınlar için Amsterdam’da kurulmuştur². Osmanlı Devleti’nde suç işleyenlerin cezalarını çektikleri yerler ise “*mahbes*” olarak adlandırılan kale, tersane ve zindanlar için kullanılmıştır³. Osmanlı’da işlenen suçların derecesine göre değişen cezalar; para, kürek, sürgün⁴, bir kale-şehrin surları içinde yaşama zorunluluğunu getiren kalebentlik ya da zindana⁵ atılma olmuştur⁶. Ayrıca XVI. yüzyılın ilk yıllarında başladığı tahmin edilen ve imparatorluğun sonuna kadar süren diğer bir ceza uygulaması ise prangadır⁷.

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Haz. Aydın Sami Güneyçal, 15. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 304; Özkan Öztekten, “Türkçede ‘Mahpus’ ve ‘Hapishane’”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 610-611, 615.

² Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2019, s. 16; Jülide A. Orat-Fadimana Çelik, “Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 7, Kars, Bahar 2011, s. 75. Daha sonra 1605’te Kopenhag’da, 1608’de Bremen’de, 1623’te Antwerp’te, 1622 yıllarında Lyon ve Madrid’de, 1624’te Stockholm’de, ABD’de ise 1773’te ilk hapishane kurulmuştur. Bkz. Özgür Yıldız, “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, Ankara, 2015, s. 92.

³ Demiryürek, *a.g.e.*, s. 14.

⁴ Diğer yerlere nazaran daha fazla yaşama gücü çekme, firar etmenin zorluğu gibi nedenler genellikle adaların sürgün yeri olarak tercih edilmesini sağlamıştır. Bkz. Ali Efdal Özkul, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs’ta Kalebentler ve Cezirebentler”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 130.

⁵ Kale ve hisarların içinde yer alan zindanlarda kadın hükümlüler için de bölümler yapılmıştır. İstanbul’daki zindanlar arasında en meşhurları Yedikule, Tersane, Galata ve Baba Cafer’dir. Bkz. Kemal Daşcıoğlu, “XX. Yüzyıl Başlarında Dinar (Geyikler) Hapishanesi”, *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 13, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Kış 2017, s. 317.

⁶ Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 29; Yıldız, *a.g.m.*, s. 93.

⁷ Yıldız, *a.g.m.*, s. 93.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batıyla olan ilişkilerinin artmasıyla adli alanda yapılan düzenlemeler çerçevesinde hapishaneler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ceza kanunnameleri çıkarılmış, suçluların kaldığı mekânlar olarak zindan ve mahbesten hapishaneye doğru geçiş başlamıştır⁸. İstanbul zindanları 1831 yılında kaldırılmış fakat diğer Osmanlı kentlerindeki kale burçları ve hisarlar zindan olarak kullanılmaya devam etmiştir. Yalnız Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarını destekleyen⁹ İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Stratford Cannig, zindanlarda görülen farklı uygulamaların düzeltilmesi için Osmanlı makamlarına bir rapor¹⁰ yazmıştır. Daha sonra 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı hükümleri içerisinde mahbeslerin düzenlenmesine dair madde yer almış¹¹ ve buralar için ödenek ayrılmıştır¹². Ocak 1858 tarihinde Osmanlı'nın görevlendirmiş olduğu İngiliz uyruklu Binbaşı Gordon, başta İstanbul olmak üzere bir buçuk yıl boyunca mahbesler üzerinde sürdürdüğü çalışmaları rapor hâline getirmiş, raporunda mekânların ıslah durumunu belirtmiş, İngiltere ve Avrupa'nın diğer ülkelerinin ceza infazlarıyla ilgili uygulamalarını tanıtmıştır¹³. Ayrıca Osmanlı makamlarıyla yapmış olduğu görüşmeler sonucunda kadın hükümlüler için de hapishanelerin yapılması kararının alınmasını sağlamıştır¹⁴. Zaptiye Müşiri Hafız Mehmet Paşa da çalışmalarda bulunarak

⁸ Mücahit Özçelik, "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, Ankara, Güz 2011, s. 18.

⁹ Yıldız, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰ 1851 yılında Cannig'in yazmış olduğu raporda şu ifadeler yer almaktadır: "Mahbeslerde mimari yapı da dâhil olmak üzere fiziki koşulların iyileştirilmesi, otoritenin ve mahpusların güvenliklerinin sağlanması, sağlıklarının korunması, ahlaki açıdan ıslah edilmeleri, aydınlatma, ısıtma, havalandırma ve temizlik konularında iyileştirmelere gidilmesi, adil davranılması, şikâyetlerini mahkemelere intikal ettirebilmelerine ve ibadetlerini yapabilmelerine imkân sağlanması..."dır. Bkz. Mehmet Temel, "XX. Yüzyılın Başlarında Mentеше Sancağı Hapishaneleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Konya, Güz 2009, ss. 111-112. Ayrıca bu bilgi için bkz. Tahir Bilirli, "20 Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, Cilt: 13, Sayı: 2, Tokat, Kış 2018, s. 74.

¹¹ Recep Arslan, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Kış 2020, s. 2118; İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Adana Hapishanesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 4, İzmir, 2019, s. 1413.

¹² Demiryürek, *a.g.e.*, s. 20. Maliye Nezâreti hapishaneler için 2.500.000 kuruş ödenek ayırmıştır. Bkz. Yıldız, *a.g.e.*, s. 172.

¹³ Yıldız, *a.g.e.*, s. 173, 179; Demiryürek, *a.g.e.*, s. 20; Arslan, *a.g.m.*, s. 2118.

¹⁴ Ali Karaca, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 155. Osmanlı Devleti'nde kadın hapishaneler hakkında bilgi için bkz. Saadet Tekin, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt: 29, Sayı: 47, Ankara, 2010, ss. 91-98.

hafif ile ağır suçluların birlikte yer almalarının uygun olmadığını bildirmiş ve yeni hapishanelerin yapılmasını önermiştir¹⁵.

İstanbul dışında ilk hapishane Eylül 1859 tarihinde Yanya'da açılmış ve bundan sonra yeni yapılacak olanlar için de mahbes yerine hapishane ismi kullanılmaya başlanmıştır¹⁶. Ocak 1871 tarihinde Sultan Ahmet Meydanı'nda Tersane Zindanı'nın yerini alacak olan ilk genel hapishanenin içerisinde cami, kilise, hastane, eczane, hamam ve dükkânlar yer almıştır. Hapishanede cami ile kilisenin bir arada bulunması "Osmanlılık" anlayışının bir yansıması idi¹⁷. Modern anlamda Osmanlı'da ilk olma özelliğiyle dikkatleri çeken hapishanenin resmî açılışı yapıldıktan sonra üç günlüğüne yabancı elçilerin ve halkın ziyaretine açık tutulmuştur¹⁸.

Mayıs 1880 tarihinde Fransız hapishane mevzuatı dikkate alınarak 6 bölüm ve 97 maddeden oluşan "Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhânedede Bulunan Tevkîfhâne ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyelerine Dâir Nizamnâme Lâyihası" Osmanlı hapishaneleri için uygulanmaya başlanmıştır¹⁹. Layiha; hapishane ve tevkifhanelerin tipleri, çalışanların görevleri, hükümlülerin yiyecek, giyecek ve sağlık ihtiyaçlarının giderilmesi ile değişik işlerde çalıştırılması gibi hususları içermiştir²⁰. Bu layiha ancak 24 Nisan 1917 tarihinde kanun metni hâline gelmiştir²¹.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra 1909'da Dahiliye Nezâreti'ne bağlı olarak "Hapishaneler İdaresi" kurulmuş, ancak kısa bir süre sonra "Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti" ismini almıştır. Bu müdüriyetin; hapishanelerin inşaat, bakım ya da onarılması, tutuklu ve hükümlülerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması, hapishanelerde çalışan memurların maaşları gibi görev ve sorumlulukları vardı²². Yine aynı zamanda çıkarılan afa birlikte hapishanelerdeki hükümlü ve tutuklu sayısında azalma olsa da Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan kitlesel göçler ve özellikle

¹⁵ Yılmaz, a.g.m., s. 1413.

¹⁶ Yıldız, a.g.e., s. 196 ve dipnot 47; Demiryürek, a.g.e., s. 21.

¹⁷ Yıldız, a.g.e., ss. 269-278.

¹⁸ Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak, Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 28. Gerçekleştirilen hapishane gezisi, muhalifler tarafından milletin suça teşvik edildiği yönünde eleştirilerine ve Osmanlı vakanüvisi Ahmet Lütfi Efendi'nin "İstanbul'un göbeğine hapishane yaptılar, bir de ne kadar güzel bir yer diye gezdiriyorlar." sözlerine maruz kalmıştır. Bkz. Şen, a.g.e., s. 28.

¹⁹ Yıldız, a.g.e., s. 381; Temel, a.g.m., s. 112; Demiryürek, a.g.e., s. 22.

²⁰ Yıldız, a.g.e., ss. 381-382. Nizamname layihasının içeriği için bkz. Demiryürek, a.g.e., ss. 22-23.

²¹ Yıldız, a.g.e., s. 382; Demiryürek, a.g.e., s. 24; Yılmaz, a.g.m., s. 1414.

²² Şen, a.g.e., ss. 52-53; Demiryürek, a.g.e., ss. 25-26.

asker kaçaklarının artması, yaralama, cinayet, hırsızlık gibi suçların işlenmesini de beraberinde getirmiştir. Yaşanan bütün bu gelişmeler hapishanelerin kapasitelerinin üzerinde faaliyet yürütmesine neden olmuştur. Dolayısıyla hapishanelerin bulunduğu vilayet ve kazalardan gelen şikayetlerin giderek artması, hapishaneleri yeniden gündeme getirmiştir. Bunun üzerine “*Hapishaneler ve Tevkiyhaneler Umumi Müfettişliği*” şikayetleri dinlemiş, hapishanelerde incelemeler yapmak üzere göndermiş olduğu müfettişlerin raporları doğrultusunda sorunları çözmeye çalışmıştır²³. 1911 yılında hapishanelerle ilgili iyileştirme projesi mevcut olsa da Balkan Savaşlarının çıkması, projenin faaliyete geçmesini engellemiştir. 1913-1914 yıllarında yeniden gündeme gelen hapishaneleri iyileştirme çabaları, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar sürmüştür²⁴.

1. Bolu Sancağında Hapishaneler

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Kastamonu Vilayetinden ayrılan Bolu Sancağı, idari olarak müstakil sancak statüsüne geçmiştir. Sancağın kazaları merkez dışında Düzce, Gerede, Mudurnu, Göynük, Bartın, Zonguldak, Ereğli ve Devrek'ten oluşmuştur²⁵. Birinci Dünya Savaşı öncesinde sancak içerisindeki erkek hapishaneleri; Bolu Merkez ve Düzce'de hükümet idaresi avlusunda, Devrek ve Mudurnu'da hükümet dairesine bitişik, Ereğli'de hükümet idaresi civarında, Zonguldak, Gerede ve Göynük'te hükümet dairesinin zemin katında yer almışken kadın hapishaneleri için de Zonguldak hariç diğer kazalarda haneler, Zonguldak'ta ise bir muhtar evinin odası kiralanmıştır²⁶. Fakat Birinci Dünya Savaşı yıllarında bazı hapishanelerin yerlerinde değişiklik meydana gelmiştir.

1.1 Erkek Hapishaneleri

1.1.1 Tamirat Çalışmaları

Bolu Merkezde yer alan Bolu hükümet hapishanesi 200 kişilik olmasına rağmen Birinci Dünya Savaşı'nda Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesinin de

²³ Şen, *a.g.e.*, s. 53.

²⁴ Yasemin Saner Gönen, “Osmanlı İmparatorluğunda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 174-176; Bilirli, *a.g.m.*, s. 75.

²⁵ M. Zekâi Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1964, s. 637.

²⁶ Demiryürek, *a.g.e.*, ss. 60-64.

Bolu'da kurulmasıyla hükümlü ve tutuklu sayısı bir ara 400'ü geçmiştir. Hapishanenin "izdiham" olarak tabir edilecek sayıda kalabalıklaşması, beraberinde yatacak yer sıkıntısını getirmiştir. Hapishane yönetimi gardiyan koğuşunda yapılacak 693,30 kuruşluk bir masrafla hükümlülerin bir kısmının buraya nakledilmesiyle kalabalığın bir nebze de olsa azalacağını düşünmüşlerdir. Bu problemin dışında hapishanenin ana lağıma giden kanalizasyon yolu bozuk olduğu için tuvalet suları etrafa yayılmıştır. Bu durum pis koku oluşturduğu gibi hapishanenin kalabalıklığı da eklendiğinde salgın ya da başka hastalıkların ortaya çıkma ihtimaline karşı belediye mühendislerinin yaptıkları keşif sonucunda tamirat masrafı olarak toplam 2.896,10 kuruşa ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır²⁷. Bolu hapishanesi için istenilen miktarın ancak 2.320,10 kuruşu 30 Ocak 1916 tarihinde Dahiliye Nezâretince gönderilmiştir²⁸.

Bolu hapishanenin 90 metre uzunluğundaki büyük caddeye bakan kerpiçten yapılmış dış duvarının neredeyse yıkılacak bir hâlde olduğu belediye mühendisleri tarafından belirlenmiştir. Ayrıca kerpiçten yapılmış duvar ile hapishanenin kagir ana duvarı arasındaki yer ise, yaz mevsiminde hükümlü ve tutukluların hava aldıkları alanlar idi. Fakat dış duvar yıkılırsa, hükümlü ve tutuklular sadece pencereler vasıtasıyla doğrudan halkla temas kurabilme olanağına sahip olacaklardı. Tehlike oluşturabilecek bu durum karşısında maddi desteğin sağlanması gerektiği Bolu Mutasarrıflığınca 23 Mayıs 1916 tarihli yazıyla Dahiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir²⁹. Ayrıca aynı yazıda belediyece yapılan keşif sonucunda hapishane duvarının hem kendi kireç malzemesiyle hem de satın alınmak suretiyle 2.500 kuruşa yeniden yapılabileceği belirtilmiştir³⁰. Sonuçta istenilen miktar Dahiliye Nezâreti tarafından Bolu Mutasarrıflığına havale edilmiştir³¹.

Bolu Merkez Hapishanesinde olduğu gibi kazalardaki erkek hapishanelerinin de sorunları vardı. Bu sorunların çözümü için Dahiliye

²⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00010-00013-002-001.

²⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00010-00013-001-001.

²⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00011-00031-003-001.

³⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00011-00031-002-001.

³¹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00011-00031-001-001. Birinci Dünya Savaşı sonrasında da Bolu Hapishanesinin sorunları devam etmiştir. Hapishanenin pencereleri küçük ve döşeme altlarının nemli olması, odalarda bulunan musluklardan akan suların döşeme altlarında birikmesi, sağlık ve fen kurallarına göre inşa edilmeyen hapishanenin bakım ve onarım maliyetlerini arttırmıştır. Hapishanenin pencere, tuvalet ve banyo tamirat masrafları için 24.600 kuruşa ihtiyaç vardı. Bkz. BOA, DH. MB. HPS., nr. 00055-00030-003-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00055-00030-003-002.

Nezâreti'nden tahsisat taleplerinde bulunulmuştur. Düzce hapishanesinin kanalizasyon tamiri için acilen gerekli olan 800 kuruş havale edilmiş³², Bartın hapishanesinde zaruri görülen yerlerin tamiri için belediye kalfası tarafından yapılan keşif sonucunda 130 kuruş masraf olacağı belirlenmiş³³, 26 Ocak 1916 tarihinde istenilen tutar gönderilmiştir³⁴. Bir yıl sonra hapishanenin bazı yerlerinin tamirat işleri için 336 kuruş daha havale edilmiştir³⁵. Bartın hapishanesine ait gasilhanenin tamir edilmesi ve çatı kiremitlerin tamamlanması amacıyla 23 Nisan 1916 tarihinde Dahiliye Nezâreti'nden 428 kuruş talep edilmiş, yine aynı yıl hapishanenin yetersiz gelmesi üzerine ek bir binanın kiralanması için istenilen 220 kuruş, bütçenin uygun olmaması nedeniyle Nezâretçe karşılık bulmamıştır³⁶. 21 Ocak 1917 tarihinde Devrek hapishanesinin tuvaletlerinin tamiri için 155 kuruş Dahiliye Nezâreti'nden istenmiştir³⁷. 1918 yılında Devrek'teki hapishanenin tuvalet ve banyolarının temizlenmesi ve kuyularının tamiri için 1.325 kuruşluk tahsisat ayrılmıştır³⁸.

Hapishanelerin ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla yılda iki kez altı ayda bir olmak üzere vilayet ve müstakil sancaklara tahsisatlar gönderilmiştir. Bu tahsisatların yetersiz gelmesi üzerine ihtiyaçların giderilmesi hususunda ayrıca vilayet ve mutasarrıflıkların talep ettikleri paralar, bütçe elverdiği ölçüde havale edilmiştir. 1916 yılında Bolu Sancağı hapishaneleri için 364.400 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Eylül 1916 tarihine gelindiğinde belirtilen miktardan sadece 860 kuruş kalmıştır. Yalnız Bolu Mutasarrıflığı; merkez 20.000 ve Bartın'daki hapishane için 30.000 olmak üzere toplam 50.000 kuruşa ihtiyaç olduğunu Dahiliye Nezâreti'ne bir yazıyla bildirmiştir³⁹. Bunun üzerine ikinci altı aylık tahsisat olan tutar 10 Eylül'de gönderilmiş, daha sonra yine para havale edileceği Nezâret tarafından Bolu Mutasarrıflığına iletilmiştir⁴⁰. Yıllık tahsisatların dışında hapishane ve tevkifhanelerin özellikle tamirat masrafları için de vilayet ve müstakil sancaklara paralar gönderilmiştir. Örneğin 21 Mart 1917 tarihinde Dahiliye Nezâreti Mebani-i Umumiye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti tarafından

³² BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00027-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00027-002-002.

³³ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00010-00007-001-001; Arslan, *a.g.m.*, s. 2122.

³⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00010-00007-001-001.

³⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00001-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00001-002-002.

³⁶ Arslan, *a.g.m.*, s. 2123.

³⁷ Recep Arslan, "20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi", *Turkish Studies Historical Analysis*, Vol: 14/4, 2019, s. 742.

³⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00051-003-002; Arslan, "Devrek", s. 743.

³⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00060-00065-002-001.

⁴⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00060-00065-001-001.

gönderilen miktarlar şöyledir: Aydın 5.000; İstanbul, Ankara, Halep, Hüdavendigar, Konya, Kastamonu, Adana, Mamuratü'l-aziz ve Edirne vilayetlerine 4.000'er; Urfa, Canik, İzmit, Karesi, Manisa, Teke, Kayseri, Karahisar, Eskişehir, Niğde, İçel, Kütahya, Maraş ve *Bolu* sancaklarına 1.500'er kuruş⁴¹.

1.1.2. Sıhî Faaliyetler

Birinci Dünya Savaşı yıllarında asker ve siviller arasında salgın hastalıklar sıklıkla görülmüştür. Özellikle bu hastalıkların kalabalık ve sağlıklı şartlara sahip hapishanelerde kalan hükümlü ve tutukluları da etkilemesi kaçınılmazdı. Dolayısıyla ülkede görülen tifüs, kolera, verem, grip, çiçek, tifo gibi hastalıklar hapishanelerde de yayılmıştır⁴².

Bolu Merkezdeki hapishanenin koğuş ve koridorlarının yıllardan beri kireç badanasının yapılmaması adeta salgın hastalıklara davetiye çıkarmış ve birçok kişinin ölümüne neden olmuştur. Hapishanenin arka tarafında yer alan iki koğuş revir haline getirilmiş olsa da ne yatak ne de hastaları saracak bir örtü bulunmadığı, Bolu Sağlık Müdüriyetinin gerçekleştirdiği denetleme sırasında ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bazı koğuşlarda havalandırma imkanını sağlayan mazgal ile pencerenin olmaması ve buraların mutlaka tamir edilmesi gerektiği yine inceleme esnasında belirlenmiştir. Bunun üzerine hapishane idaresi, Bolu Mutasarrıflığına eksikliklerin giderilmesi hususunda bilgilendirmiştir⁴³. Benzer bir yazı Sıhhiye Müdüriyeti tarafından Mutasarrıflığa 16 Nisan 1917 tarihinde gönderilmiştir. Yazıda; 15 Şubat 1917'de sağlık görevlisinin hapishaneyi denetlemesi sırasında duvarların kirli olduğu ve mutlaka badana ettirilmesi gerektiği belirtilmiş olmasına rağmen şimdiye kadar hiçbir şey yapılmadığı ve bu durumun hastalıklara yol açacağından gerekli yerlere bildirilmesini "*şiddetle*" tavsiye etmiştir⁴⁴. Harekete geçen Mutasarrıflık, yaptırdığı keşif sonucunda Dahiliye Nezâreti'nden 4.735,5 kuruş talep etmiş ve Nezâret tarafından olumlu karşılık bulmuştur⁴⁵. Yalnız Bolu Mutasarrıflığı paranın bir an evvel gönderilmesini istemiştir. Çünkü etüv makinesi birkaç gün içerisinde hapishaneye gelecekti.

⁴¹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00018-001-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00018-002-001.

⁴² Arslan, "Bartın", s. 2137.

⁴³ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00044-004-001.

⁴⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00044-003-001.

⁴⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00044-005-002.

Salgın hastalıklarla mücadelede etüv makinesi önemli bir işlev görecek ama tam anlamıyla başarı sağlanması öncelikle badana ve diğer tamirat işlerinin yapılmasına bağlıydı⁴⁶. Bunların dışında mevsimsel geçişte yani nisan ayı içerisinde bulunulması ve hapishanenin kapasitesinin üzerinde hükümlü ve tutuklu barındırması, 80'e yakın kişinin hastalanmasına, ayrıca hüküm ve tutuklulara yiyecek olarak sadece ekmek verilmesi sağlık durumlarının daha da bozulmasına neden olmuştur. Bu nedenle hastaların yeniden sağlığına kavuşmaları için süt, yoğurt gibi besleyici ürünlerin verilerek, sıhhi şartların düzeltilmesi gerektiği Bolu Sıhhiye Müdürü tarafından belirtilmiştir. Bunun üzerine Bolu Mutasarrıflığının da desteğiyle hapishane idaresi imkanları ölçüsünde belirtilen gıda ürünlerini almıştır⁴⁷. Hapishanede hasta olan hükümlülerden birisi de tedavi edilmek üzere Bolu Memleket Hastanesine sevk edilmiştir. Yapılan muayenede tifüs belirtileri gösteren hasta, burada karantina altına alınmıştır⁴⁸.

Bolu hapishanesinin bazı koşullarının tavan ve döşemelerinin harap bir hâlde olması, 8 hükümlünün kaçmasına neden olmuştur. Ayrıca hapishanede salgın hastalıklar da görüldüğünden hem hapishanenin tamir işleri hem de salgın hastalıkları önlemek amacıyla 11.600 kuruşa ihtiyaç vardı. Eğer gerekli para gönderilmez ise hem salgın hastalıklar yayılacak hem de hapishanenin tamirat masraflarının daha da artması kaçınılmaz olacaktı⁴⁹. Bunun üzerine Dahiliye Nezâreti acilen talep edilen parayı Bolu Mutasarrıflığına havale etmiştir⁵⁰.

Bolu Merkez Hapishanesi dışında kazalardaki hapishanelerde de benzer durumların yaşandığı yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Örneğin Bolu Mutasarrıflığından Adliye Nezâretine gönderilen 21 Mart 1917 tarihli yazıda; Bartın hapishanesinde ortaya çıkan salgın hastalıklar nedeniyle ölümlerin önüne geçilmesi için "*cünha*" ve "*kabahat*" yani orta ve hafif suçlulardan⁵¹ sağlıklı olanlarının cezalarını daha sonra çekmeleri önerilmiştir. Böylece sayısal olarak rahatlama görülecek hapishanede, hasta hükümlülerin tedavisi için daha iyi şartların sağlanması amaçlanmıştır. Fakat Nezâret, af çıkmadıkça hastalık nedeniyle tahliyelerin mümkün olamayacağını

⁴⁶ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00044-002-001.

⁴⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-002-002.

⁴⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00157-00007-001-001.

⁴⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00045-002-001.

⁵⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00045-001-001.

⁵¹ Yıldız, *a.g.e.*, s. 199.

Mutasarrıflığa bildirmiş ve çözüm yolu olarak uygun bir binanın kiralanmasını tavsiye etmiştir. Mutasarrıflık; hapisanede görülen lekeli humma ve tifonun yayılmasını önlemek amacıyla hükümlülerin bazılarını kiralanmış başka bir binaya naklederek Nezâret'in tavsiyesini yerine getirmiştir⁵².

Bartın hapisanesinin aşırı kalabalık olması nedeniyle ölümcül denilebilecek hastalıkların ortaya çıkma ihtimali karşısında Kaymakamlık harekete geçmiştir. Bartın Kaymakamlığı ya hapisanenin genişletilmesini ya da hükümlülerin bir kısmının Bolu'ya nakledilmesini Mutasarrıflığa önermiştir. Buna karşılık Mutasarrıflık makamı; Bolu hapisanesinin kapasitesinin çok üzerinde faaliyet yürüttüğü için hükümlü transferinden ziyade, Bartın hapisanesinin genişletilmesi için 25 Ekim 1917 tarihli yazıyla Dahiliye Nezâreti'nden 430 kuruş talep etmiş, Nezâret tarafından para gönderilmiş olsa da alınan bu tedbir geçici bir süreliğine sorunu çözümüştür⁵³.

Dahiliye Nezâreti hapisanelerdeki salgın hastalıklarla mücadele kapsamında vilayet ve mutasarrıflıklardan gelen taleplere imkanı ölçüsünde olumlu cevap vermeye çalışmış, hastalıklara karşı tedbir alınması ve ilaç masrafları için hapisaneler bütçesi ödeneğinden vilayet ve mutasarrıflıklara paralar göndermiştir⁵⁴.

1.1.3. Asayiş

Bolu hapisanesinde kış mevsiminin tüm şiddetiyle sürdüğü bir sırada maddi imkansızlıklar nedeniyle yeterli sayıda soba ve odun alınamadığı için soğuktan ölüm tehlikesinin belirmesi, hapisane ileri gelen hükümlülerinin sızlanmalarına yol açmıştır. Eğer böyle devam edecek olursa hapisanede asayişin sağlanması zorlaşacağından Adliye Nezâreti gerekli tedbirleri alması için Dahiliyeyi uyarmıştır⁵⁵. Hapisane idaresi tarafından karışıklığın çıkmaması için hükümlü ve tutuklulara öğütler verilmiş ise de bir netice alınamamıştır. Ancak Jandarmanın Dairesine ait odunların hapisanede kullanılmasıyla bir dereceye kadar asayiş sağlanmıştır. Yine de asayişin tamamen sağlanamadığını gören Bolu Jandarmanın Komutanlığı, Genel

⁵² Arslan, "Bartın", s. 2137.

⁵³ Arslan, "Bartın", s. 2124.

⁵⁴ Arslan, "Bartın", s. 2137.

⁵⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00066-00070-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00036-00038-002-001.

Komutanlığı⁵⁶, benzer bir yazıyla da Genel Komutanlık, Dahiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyetini uyarmıştır. Kurumlararası yazışmalara rağmen hapishanenin yakacak sorunu giderilmemiştir. Zira maddi zorluklar buna imkan tanımamıştır. Bolu Mutasarrıflığı, hapishanenin yakacak ve diğer masrafları için 60.000 kuruşluk tahsisatın süratle gönderilmesi için tekrar Dahiliye Nezâreti'nden talepte bulunmuştur⁵⁷.

Bolu Merkez dışındaki hapishanelerde de şikayetler olmuştur. Aslında bu şikayetlerin bir nedeni de hapishanenin bulunduğu konumdan kaynaklanmıştır. Gerede'deki erkek hapishanesi hükümet konağının zemin katında olması, buraya ışık ve hava girmesini engellemiştir. Ayrıca hapishanenin kuzey cephesinin kagirten yapılmış duvarının toprağa gömülü halde bulunması koşulların rutubetli olmasına yol açmış, hükümlülerin yaşamını olumsuz etkilemiştir. Yalnız benzer şartlar, sancaktaki diğer bazı hapishaneler için de geçerlidir⁵⁸.

1.1.4. Üretim Faaliyetleri ve Askere Alma Girişimlerinde Hükümlüler

Hapishanelerdeki hükümlülerin üretime katılması ilk olarak İstanbul'daki umumi hapishanede başlamıştır. Genellikle hapishanelerde marangozluk, terzilik, kunduracılık gibi işlerle ya da süpürge, fanila, çorap üretimiyle uğraşmıştır. Böylece hem hapishanelere hem de hükümlülere maddi katkı sağlanmış, ayrıca beden ve ruh sağlığı açısından hükümlülere faydası olmuştur⁵⁹.

Hapishanelerin Birinci Dünya Savaşı'nın en yoğun dönemlerinde üretim ve iş gücüne duyulan ihtiyacın giderilmesinde bir parça da olsa desteği görülmüştür⁶⁰. Savaş sırasında hapishanelerin hemen hemen tamamında hükümlü ve tutuklular çalışarak üretime katkıda bulunmuşlardır.

⁵⁶ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00036-00050-002-001.

⁵⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00036-00050-0014-001.

⁵⁸ Hakan Türkkan, "XX. Yüzyıl Başlarında Gerede Hapishanesi", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Yaz 2020, s. 2830.

⁵⁹ Şen, *a.g.e.*, ss. 58-59: Zafer Atar, "20. Yüzyıl Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi'de Mahkûmların Üretim Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 34, Isparta, Nisan 2015, s. 22; Saadet Tekin-Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, Cilt: 7, Sayı: 16, İzmir, Bahar-Güz 2008, s. 195.

⁶⁰ Şen, *a.g.e.*, ss. 64-65.

Fakat buralar, daha çok basit el ürünlerinin yapıldığı alanlar olarak düşünölmelidir. Zira hapishanelerde imalathane, atölye gibi bölümler çoğunlukla yer almamıştır⁶¹. Osmanlı hapishaneleri içerisinde İstanbul'daki hapishane, devletin açtığı ihalelere girerek, ekonomik bakımdan önemli faydalar sağlamıştır. Çünkü buranın diğer hapishanelere göre imkânları daha genişdir⁶². Başında hapishane müdürünün olduğu bir komisyon vasıtasıyla alınan kararlara göre üretim faaliyetleri düzenlenmiş ve her aşamasında Dahiliye Nezâreti'ne bilgi verilmiştir⁶³. Hükümlü ve tutukluların savaş zamanında üretime ortak edilmesi Bolu hapishanesinde de olmuştur. Örneğin Bolu Mutasarrıflığı 8 Nisan 1915 tarihli yazıyla; velense yani bir çeşit battaniye üretiminden 929,5 kuruş gelir elde edildiğini⁶⁴, 3 Nisan 1916 tarihli yazıda ise verilen sipariş üzerine imal edilen 64 adet velense bedelinden geriye 3.341,30 kuruş kaldığını Dahiliye Nezâreti'ne bildirmiştir⁶⁵.

Osmanlı Devleti savaş döneminde hükümlülerden sadece üretim faaliyetlerinde değil aynı zamanda cephelerde de yararlanmışır. Savaştan sonra hükümlüler tekrar hapishanelere gönderildiği gibi savaş sırasında yararlılık gösterenler için de affedilmişlerdir. Eğer affedilmeden cepheye gitmişler ise “*kanuni takibat ve cezaların ertelenmesi*” kanunundan faydalanmışlardır⁶⁶. Seferberliğin ilan edilmesinden sonra meydana gelen adi suçların % 80'inin askerlik görevini yerine getirmemek için işlendiğinin tespit edilmesi, Başkomutanvekili Enver Paşa'nın askerliğe elverişli hükümlülerin Romanya'daki kıtalara gönderilmesi fikrinde olması ve Meclis-i Vükela'nın bu doğrultuda karar alması üzerine⁶⁷, vilayet ve mutasarrıflıklardan hapishanelerde askerlik görevini yerine getirebilecek hükümlülerin tespit edilmesi istenmiştir. Bolu Mutasarrıfı adına Ceza Reisi, Müdde-i Umumi, Jandarma Komutanı ve Sıhhiye Müdürünün olduğu bir komisyon vasıtasıyla yürütölen çalışmalar sonucunda Bolu hapishanesinde askerlik yapmaya

⁶¹ Kurtuluş Demirkol, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2012, s. 176.

⁶² Atar, *a.g.m.*, s. 28.

⁶³ Şen, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-0062-001.

⁶⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-069-001. Benzer yazışmalar için bkz. BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-070-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-062-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-065-001.

⁶⁶ Şen, *a.g.e.*, ss. 66-67.

⁶⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00097-00007-004-001.

elverişli olanların listesi 25 Kasım 1917 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir⁶⁸. Listede şu kişiler yer almıştır:

Tablo I: Bolu Merkez Hapishanesinde Askerliğe Elverişli Hükümlüler

Sıra No	Hükümlünün İsmi	Doğum Tarihi	Ceza Süresi (Yıl, Ay)	İşlediği Suç	Tutuklanma Tarihi	Hüküm Tarihi
1	Manisa'nın Kilise mahallesinden Bedros oğlu Yanko	1881	7,6	Sirkat-i cebriye	30 Nisan 1913	16 Nisan 1914
2	Himara kazasından Erkito oğlu Hırsto	1880	7,6	Sirkat-i cebriye	30 Nisan 1913	16 Nisan 1914
3	Ereğli'nin Sarıokmaz köyünden Muhacir Selim oğlu İlyas	1890	4	Tecavüz	25 Ocak 1914	16 Eylül 1916
4	Düzce'nin Hacı Batbey karyesinden Ömeroğlu Mikdad	1890	15	Katil	19 Eylül 1915	15 Şubat 1916
5	Eskişehir'in Beyyaylası'ndan Hakinaz oğlu Musa	1873	3	Sirkat	1 Mart 1915	27 Şubat 1916
6	Mudurnu'nun Akkadı mahallesinden Çukadaroğlu Mehmed	1897	3,9	Katil	8 Şubat 1916	16 Temmuz 1916
7	Gerede'nin Kuldak köyünden Çukadaroğlu Kara Hüseyin ⁶⁹	1881	10	Katil	8 Mart 1909	28 Ekim 1916

⁶⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00097-00007-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00097-00007-003-001.

⁶⁹ 7,5 yıl ceza almasına rağmen hapishaneden firar ettiği için 2,5 yıl daha alarak toplam cezası 10 yıl olmuştur.

8	Bolu'nun Salıbeyler köyünden Kocabıkoğlu İsmail	1889	3	Katil kastıyla silah atışı	4 Haziran 1916	24 Ocak 1917
9	Düzce'nin Almacık köyünden Hüseyin bin Kamil	1887	3	Ahz ve gasp	4 Mart 1916	1 Mayıs 1917
10	Bolu'nun Karaçayır mahallesinden Nuhzade Salih Efendi	1890	1	Fazla öşür alınması	5 Nisan 1917	7 Ağustos 1917
11	Bolu'nun Salıbeyler köyünden Kabaş Mehmedoğlu Cemal	1891	3	Katil kastıyla silah atışı	14 Nisan 1917	5 Eylül 1917

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS., nr. 00097-00007-002-001).

Bolu Merkez Hapishanesinde yapılan muayene sonucunda askerlik görevini yerine getirebilecek durumda olan 11 hükümlü belirlenmiştir. Bunların 8'i Bolu Sancağındandır. Ayrıca verilen cezalara bakıldığında çoğunlukla ağır suçlardan hüküm giydikleri görülmektedir.

1.2. Kadın Hapishaneleri

Bolu Sancağında kadın hükümlü ve tutuklular için haneler kiralandığı belirtilmişti. Bolu Merkezde kadın hapishanesi olarak kullanılan ev, Mart 1915 başlarında çıkan yangın sonucunda tamamen yanmıştır. Bunun üzerine kadın hükümlülerin erkek hapishanesinin bir bölümüne nakledilmesi için 1.900 kuruş harcanmıştır. Mutasarrıflık, Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği 10 Mart 1915 tarihli yazıda yapılan masraf bedelini istemiştir. Yalnız bu durum usule aykırı olduğundan Nezâret ile Mutasarrıflık arasında yazışmalara neden olmuştur. Zira önce keşif yapıp, sonra keşfin onaylanması gerekiyordu⁷⁰. Mutasarrıflık çıkan yangın sonucunda açıkta kalan kadın hükümlülerin bir an önce yerleştirilmesinde inisiyatif almıştır. Fakat

⁷⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00009-00032-001-001. BOA, DH. MB. HPS., nr. 00009-00032-002-001.

gerçekleştirilen keşif neticesinde istenilen miktar artarak 2.082,5 kuruşa çıkmıştır⁷¹. Neticede talep edilen miktar gönderilmiştir⁷².

Kadın hapishaneler olarak kiralık evler kullanıldığı için Sancak ile Dahiliye Nezâreti arasındaki yazışmalar da genellikle kira ücretleriyle ilgili olmuştur. Nezâret, savaşın ağır şartları içerisinde mümkün olduğunca bazen gecikmeli de olsa istenilen kira bedellerini göndermiştir. Devrek'teki kadın hapishanesinin aylık kira miktarı düşük olduğu için Mutasarrıflıkça ayrıca bir tahsisat talebinde bulunulmamıştır. Hatta aylık kira bedeli 7- 8 yıldır aynı fiyattadır. Sadece son iki yıl içerisinde artış olmuş ve 1 Mart 1917- 28 Şubat 1918 tarihleri arasında kira bedeli ödenmeyen bir yıllık toplam 600 kuruşun gönderilmesi talep edilmiştir⁷³.

Mudurnu'daki erkek hapishanesi için 14 Mart 1914-Şubat 1917 tarihleri arasında 2.120 kuruş tutarında ödenmemiş kira miktarı duruyordu. Ayrıca kadınlar için de benzer bir durum vardır. Dolayısıyla toplam ödenmesi gereken kira borç miktarı 3.800 kuruşu bulmuştur⁷⁴.

Bir haftalık süreyi geçmeyen ceza alan kadın hükümlüler, nahiyelerdeki merkezlerdeki hapishanelere yerleştirilmiştir. Ancak nahiyeler için hapishane tahsisatı verilmemesi ve aynı cezayı alan erkeklerin de jandarma koğuşunda kalması, kadınlar için başka bir yerin kiralanması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır⁷⁵. Bunun üzerine Dahiliye Nezâreti, Bolu Mutasarrıflığından kadın hükümlüler için "orta" halli denilebilecek yerlerin kira bedelleri hakkında bilgi istemiştir⁷⁶. 1 Aralık 1917 tarihli cevaba göre yıllık toplam 2.924 kuruş tutan nahiyelerdeki kadın hapishanelerin aylık ücretleri ve kira başlangıç tarihleri şöyle belirtilmiştir:

Tablo II: Bolu Sancağı Nahiyelerinde Yer Alan Kadın Hapishaneler

Yer (Kaza, Nahiye)	Aylık (Kuruş)	Kiralanma Tarihi
Gerede, Mengen	12	1 Mart 1917
Mudurnu, Çarşamba	30	26 Nisan 1917
Devrek, Çaycuma	30	1 Mart 1917

⁷¹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00009-00032-005-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00009-00032-006-001.

⁷² BOA, DH. MB. HPS., nr. 00114-00021-002-001.

⁷³ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00043-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00043-003-001.

⁷⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00043-002-001.

⁷⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00046-00040-002-001.

⁷⁶ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00046-00040-001-001.

Devrek, Tefen	25	1 Mart 1917
Bartın, Amasra	75	1 Mart 1917
Bartın, Kuruçayı	37,20	1 Mart 1917
Düzce, Akçay	20	1 Mart 1917
Bolu, Kıbrısçık	25	1 Haziran 1917

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS., nr. 00046-00040-007-001).

18 Aralık'ta Nezâret tarafından Bolu Mutasarrıflığına istenilen tutar gönderilmiştir⁷⁷.

1.3. Hapishane Görevlileri

1880 yılına ait nizamnamenin 9. maddesine göre Osmanlı Devleti'nin herhangi bir hapishane veya tevkifhanesinde olması gereken görevliler şu kişilerden oluşmaktadır: Müdür, başkatip, yeterli sayıda katip, başgardiyân yine yeterli sayıda gardiyân, kadın hapishanesi için de kadın gardiyân veya gardiyânlar, imam, Hıristiyan ve Musevi din görevlileri, doktor, yeterli sayıda hastane hademesi, çamaşırcı ve işçi. Yalnız nizamnamede belirtilenler bir hapishanede olması gereken görevliler idi. Ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik koşulların Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da ağırlaşması, nizamnamenin tam anlamıyla uygulanmasını neredeyse imkansız hale getirmiştir⁷⁸. Dolayısıyla Bolu Sancağında yer alan hapishaneler için de benzer durum söz konusudur. 8 Kasım 1915 tarihi itibarıyla Bolu Sancağındaki hapishanelerde bulunan görevlilerin sayısı ve aldıkları maaşlar şöyledir:

Tablo III: Bolu Sancağı Hapishanelerinde Yer Alan Görevlilerin Maaşları (Kasım 1915)

Yer	Görevli	Sayı	Maaş (Kuruş)
Bolu Merkez Hapishanesi	Müdür	1	400
Bolu Merkez Hapishanesi	Kâtip	1	300
Bolu Merkez Hapishanesi	Gardiyân	2	400

⁷⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00046-00040-004-001.

⁷⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 383; Arslan, "Devrek", s. 743.

Bolu Merkez Kadın Hapishanesi	Gardiyan	1	60
Bartın Hapishanesi	Müdür	1	200
Bartın Hapishanesi	Gardiyan	2	120
Bartın Kadın Hapishanesi	Gardiyan	1	80
Zonguldak Hapishanesi	Gardiyan	1	250
Mudurnu Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Göyünk Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Devrek Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Düzce Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Ereğli Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Gerede Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Toplam		16	2.580

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS., nr. 00155-00100-001-001).

Tabloya bakıldığında Birinci Dünya Savaşı'nın henüz ilk yılında hapishanelerde ciddi personel eksikliğinin olduğu görülmektedir. Tabloya göre Bolu Sancağının merkez ve Bartın hapishaneleri hariç müdür kadroları boş bir durumdadır. Ayrıca müdür maaşları arasında farklılık olup, iki kat fark göze çarpmaktadır. Yine hapishanelerde olması gereken görevlilerden katip sadece Bolu Merkez Hapishanesinde bulunmaktadır. Dolayısıyla hapishanelerin işleyişi sayıları yetersiz olan gardiyanlar vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmıştır.

Bolu Sancağındaki hapishane ve tevkifhanelerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 1915 yılına ait ilk altı aylık tahsisattan nisan ayı başında 6.960 kuruş kalmıştı. Bu parayla sadece hapishane müdürvekili ile üç gardiyanın maaşları ödenebilmekteydi. Halbuki Birinci Dünya Savaşı sırasında Bolu'da Divan-ı Harb-i Örfi kurulduğundan hapishanedeki hükümlü ve tutuklu sayısı "*fevkalade*" denilecek sayıda artmıştır. 300'ü geçen hükümlü ve tutuklunun idaresi için en azından bir gardiyanın daha istihdam edilmesi gerektiği 21 Nisan 1915 tarihli yazıyla Bolu Mutasarrıflığı tarafından Dahiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir⁷⁹. Fakat yeni bir gardiyanın istihdam edilmesinin bütçede karşılığı olmadığı için Mutasarrıflığın talebi şimdilik

⁷⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00091-00036-002-001.

olumsuz karşılanmıştır⁸⁰. Daha sonra iki gardiyanın alınması için aylık 400 kuruştan üç aylık toplam 1.200 kuruş istenmiştir. Fakat kaynak sağlanamayacağı için yine gardiyan alımı gerçekleşmemiştir. Ancak Nezâret bu kez Mutasarrıflığın kendi imkânlarıyla istihdamın sağlanmasını tavsiye etmiştir⁸¹.

Giderek artan hükümlü ve tutuklu sayısı hapisanenin kapasitenin üstünde faaliyet göstermesine neden olmuştur. Kaynakların yetersizliği yeni eleman alımına imkân tanımadığı gibi mevcut çalışanların maaşlarının düzenli olarak ödenmesini ya da arttırılmasına da olanak tanımamıştır. Askere alınan hapisane müdürü Ziya Efendi'nin yerine vekaleten 200 kuruş maaş ile bakan Ahmet Efendi hem alamadığı maaşları hem de maaşına zam yapılmasını istemişse de⁸² talebi olumsuz karşılanmıştır⁸³.

Ereğli hapisanesinde görevli gardiyanlara aylık 100 kuruş maaş verilmiştir. Kaza Kaymakamı, bu parayla savaş yıllarında okur-yazar ve nitelikli eleman bulmak mümkün olmadığından gardiyan maaşının en azından 200 kuruşa çıkarılmasını, buna imkan yok ise hapisanenin diğer gider kalemlerinden karşılanmak üzere zam yapılmasını Bolu Mutasarrıflığından istemiştir. Mutasarrıflık ise 13 Ağustos 1916 tarihli yazıyla durumu Dahiliye Nezâreti'ne bildirmiştir⁸⁴. Nezâret'in cevabı öncekilerin bir benzeri olup, bütçenin izin vermemesi nedeniyle şimdilik zam yapılamayacağı doğrultusunda olmuştur⁸⁵.

Adliye Nezâreti'nden Dahiliyeye gönderilen 16 Ekim 1916 tarihli yazıda Adliye müfettişinin Bartın hapisanesine ilişkin raporuna yer verilmiştir. Rapora göre; hapisanede eksiklikleri hissedilen 1 müdür ile 3 gardiyan alınmalıydı. Atanacak müdüre maaş olarak 600, gardiyana ise 300 kuruş verilmeliydi. Dikkat edilirse Adliye müfettişi verilenlerden daha yüksek maaşla personel alınmasını önermiştir. Çünkü hapisane müdürünün askeri hizmete alınmasıyla vekaleten atanan kişilerin maaş hususundaki memnuniyetsizlikleri, boş olan gardiyan kadrosuna başvurunun olmaması, mevcut gardiyan Sadık Efendi'nin istifa etmesi gibi nedenler müfettişi böyle

⁸⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00091-00036-001-001.

⁸¹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-001-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-002-002; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-002-003.

⁸² BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00013-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00013-004-001.

⁸³ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00013-001-001.

⁸⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00031-002-001.

⁸⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00031-001-001.

düşünmeye sevk etmiştir. Ayrıca hapishane idaresindeki zafiyet hükümlülerin firar etmelerine yol açmıştır. Neticede bütçe imkân vermediği için talep edilen maaşlarla hapishane görevlileri alınamamıştır⁸⁶.

1918 yılında Mülkiye Müfettişi Ahmet Hilmi Bey tarafından Gerede hapishanesi denetlenmiştir. Denetleme sonucunda diğer kazalardaki eksiklikler burada da görülmüştür. Maaş ve kira bedelleri kanun çerçevesinde ödenmesi gerektiği halde ve yılda iki defa yani altışar aylık periyotlarda toplu paralar gönderilmesine rağmen ödemelerin niçin aksatıldığına Müfettiş tarafından bir anlam verilememiştir. Ayrıca hapishanenin iâşe ve diğer masrafları için yıllık gönderilen paralar daha ilk üç ayda tükenmiştir. Bu nedenle Mutasarrıflık tarafından yeniden tahsisat talebinde bulunulmuştur. Müfettişe göre Bolu Sancağına gönderilen paraların ağırlıklı olarak Merkez Hapishanenin ihtiyaçlarının giderilmesi doğrultusunda harcandığı için kazalardaki hapishanelerin malzemeleri eksik, gardiyan maaşları ve kira bedelleri ödenememiştir. Hilmi Bey'in sözlerini dikkate alan Dahiliye Nezâreti, Bolu Mutasarrıflığını uyarmış, sancağa gönderilen paralardan kazalardaki hapishanelere de kaynak ayrılmasını Mutasarrıflıktan istemiştir⁸⁷. Yine aynı yıl Mülkiye Müfettişi Hüsnü Bey de Zonguldak hapishanesini denetlemiş ve raporunu Dahiliye Nezâreti'ne göndermiştir⁸⁸. Rapora göre; gerekli tahsisat gönderilmemesinden Zonguldak'taki hükümlü ve tutuklular kış soğuklarında hem yakacaksız hem de karanlıkta kalmışlardır. Yine bazıları kendi aralarında topladıkları paralarla yakacak ve aydınlatma malzemeleri almışlardır. Bunların yanı sıra su kabı, süpürge gibi eşyalar tedarik edilemediğinden yine hüküm ve tutuklular kendi imkanlarıyla ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Hüküm ve tutuklular, doktorlar tarafından muayene edilmedikleri gibi bazılarının nedensiz veya süresinden fazla hapishanede tutulmuş, tayinat olarak dağıtılması gereken ekmeğin belirtilenden daha az miktarda verilmiştir. Ayrıca hükümlü ve tutukluların hiçbir şekilde sefil ve perişan olmalarına izin verilmemesi gerektiği de raporda belirtilmiştir⁸⁹. Hüsnü Bey'in incelemelerde bulunduğu yerlerden biri de Devrek olmuş ve buradaki hapishane ile ilgili

⁸⁶ Arslan, "Bartın", ss. 2129-2130.

⁸⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00079-00009-001-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00079-00009-002-001; Türkkan, *a.g.m.*, ss. 2831-2832.

⁸⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00014-00017-002-001.

⁸⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00014-00017-001-001.

gözlemlerinde şu hususlara değinmiştir⁹⁰: “Hüküm ve tutuklulara 300'er dirhem⁹¹ ekmek verilmesi gerekirken 500'er gram ayrılmıştır. Aydınlatma yeterli değildir. Hükümlü ve tutuklu defterleri usule uygun bir şekilde tutulmamıştır. Kadın hapishanenin kira bedeli 14 aydır verilememektedir. Adli memurların ihmal ve kayıtsızlığı yüzünden bazı kişilerin hapiste kalma süreleri uzamıştır. Bu nedenle memurlar hakkında soruşturma açılmadadır.”.

Adliye ve mülkiye müfettişlerinin yazmış oldukları raporlara bakıldığında hapishanelerin işleyişi hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Hükümlü ve tutuklular kendi imkânlarıyla ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlar, fakat belirlenen süreden daha fazla hapishanelerde kalmışlardır. Yazışmalarda da görüldüğü üzere hapishanelerde görev yapacak okur-yazar ve nitelikli eleman bulmak çok zordu. Hatta maaşların yeterli olmaması mevcut elemanların da işi bırakmalarına yol açmıştır. Bu durumun farkına varılmış ve maaşların arttırılması için Dahiliye Nezâreti uyarılmış olsa da maddi sıkıntılar yeterli maaş zammının yapılmasını ve yeni personel alımını engellemiştir.

1.4. Suç Türleri ve Sayısal Bilgiler

1911 yılında Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi, ülkedeki bütün hapishane ve tevkifhanelerden vukuat ve yoklama defterlerinin düzenli tutularak gönderilmesini istemiştir. Böylece eldeki bilgilere göre genel bir istatistik oluşturulması amaçlanmıştır. Bu defterler Hapishane Müdüriyeti tarafından düzenlenmiştir. Hapishanelerdeki hüküm ve tutuklu sayısı erkek-kadın ve işlenen suçlara göre tasnif edilerek, bir tablo halinde gösteren yoklama cetvelleri mart, temmuz ve kasım aylarında olmak üzere yılda üç defa tutulmuştur. Dört ayda bir yapılan yoklamalar genellikle ayın ilk günü alınmıştır⁹².

Birinci Dünya Savaşı yıllarında istatistik cetvellerinin istenilen zamanlarda gönderilmemesi, vilayet ve sancak hapishane yönetimlerinin

⁹⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00041-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00043-003-001; Arslan, “Devrek”, s. 743.

⁹¹ 400 dirhem 1.282 gramdır. Bu durumda 300 dirhem 961.5 grama karşılık gelmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, Milli Eğitim Bakanları Yayınları, İstanbul, 1993, s. 723; Arslan, “Devrek”, s. 743. Ayrıca 1880 yılına ait nizamnamenin 53. maddesine göre hüküm ve tutuklulara verilecek günlük ekmek miktarı belirlenmiştir. Bkz. Yıldız, a.g.e., s. 483.

⁹² Şen, a.g.e., ss. 143-144; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00013-001-001.

uyarılmalarına neden olmuştur. Hatta cetvellerin eksik veya yanlış doldurulması durumunda ise cetveller geri gönderilmiş ve yeniden düzenlenmesi istenmiştir. Dahiliye Nezâreti gelen cetvelleri yıllık istatistik dergisinde yayımlayarak hükümlülerin ve tutukluların sayısını, işlenen suç türünün oranını, ülkede hangi suçun daha çok işlendiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca kazalardan vilayetlere kadar ki idari taksimata göre suç türleri ve oranları da belirlenmiştir. Böylece suç oranlarına göre bölgede uygun siyaset izlenmesi amaçlanmıştır⁹³. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bolu Sancağına ilişkin hapisane yoklama cetvelleri cinayet, cünha ve kabahat olarak yani ağır, orta ve hafif suçlular şeklinde ayrılmıştır⁹⁴. 1858 yılına ait Ceza Kanunnâmesine göre; “*Cinayet; idam, kalebentlik, sürgün, ömür boyu rütbe ve memuriyetten men ve medeni haklardan mahrumiyet cezalarını, cünha; 1 haftadan fazla hapis, muvakkat sürgün, memuriyetten uzaklaştırma ve para cezasını, Kabahat ise; hafif hapis, hafif para cezası ve muayyen bir meslek ve sanatın yapılmasının tatili cezalarını...*” içermiştir⁹⁵.

Henüz savaş öncesinde Kasım 1914 tarihi itibarıyla Bolu Merkez, Gerede, Göynük, Devrek ve Ereğli hapisanelerine ait yoklama cetvellerine ait sayısal veriler şöyledir:

Tablo IV: Bolu Merkez, Gerede, Göynük, Devrek ve Ereğli Hapishanelerine Ait Yoklama Cetvelleri (Kasım 1914)

Suç Türleri	Hükümlü Sayısı			Tutuklu Sayısı			Hapishane Yeri
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
Cinayet	23	-	23	92	1	93	BOLU
Cünha	80	25	105		-	-	
Kabahat	2	-	2	-	-	-	
Toplam	105	25	130	92	1	93	
Cinayet	-	-	-	4	-	4	GEREDE

⁹³ Şen, a.g.e., ss. 145-147.

⁹⁴ Yıldız, a.g.e., s. 199.

⁹⁵ Zafer Atar, “20. Yüzyıl Başlarında Turgutlu Hapishanesinin Genel Durumu”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, Manisa, Mart 2011, s. 93.

Cünha	25	6	31	44	-	44	
Kabahat	15	3	18	-	-	-	
Toplam	40	9	49	48		48	
Cinayet	-	-	-	1	-	1	GÖYNÜK
Cünha	2	-	2	-	-	-	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	2	-	2	1	-	1	
Cinayet	-	-	-	-	-	-	DEVREK
Cünha	5	-	5	17	1	18	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	5	-	5	17	1	18	
Cinayet	-	-	-	-	-	-	EREĞLİ
Cünha	88	1	89	11	-	11	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	88	1	89	11	-	11	
Genel Toplam	240	35	275	169	2	171	Genel Toplam: 446

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00013-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00038-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00038-002-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00066-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00066-002-001).

Tablo incelendiğinde Bolu hapishanesi gerek büyüklüğü gerekse merkez olması dolayısıyla toplam hükümlü ve tutuklu sayısının yarısını oluşturmuştur. Bolu'nun ardından Ereğli ve Gerede neredeyse eşit sayıda gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Mart 1915 itibarıyla Bolu Merkez, Mudurnu, Göynük, Düzce ve Bartın hapishanelerine ait yoklama cetvellerine göre sayısal bilgiler şöyledir:

Tablo V: Bolu Merkez, Mudurnu, Göynük, Düzce ve Bartın Hapishanelerine Ait Yoklama Cetvelleri (Mart 1915)

Suç Türleri	Hükümlü Sayısı			Tutuklu Sayısı			Hapishane Yeri
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
Cinayet	72	1	73	24	1	25	BOLU
Cünha	288 ⁹⁶	47 ⁹⁷	335	127 ⁹⁸	3 ⁹⁹	130	
Kabahat	9	-	9	-	-	-	
Toplam	369	48	417	151	4	155	
Cinayet	-	-	-	-	-	-	MUDURNU
Cünha	86	-	86	4	-	4	
Kabahat	-	-	-	3	-	3	
Toplam	5	-	5¹⁰⁰	1¹⁰¹		1	
Cinayet	-	-	-	1	-	1	GÖYNÜK
Cünha	3	1	4	2	-	2	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	3	1	4	3	-	3	
Cinayet	-	-	-	13	-	13	DÜZCE
Cünha	175	11	186	-	-	-	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	175	11	186	13	-	13	
Cinayet	64	1	65	22	1	23	BARTIN
Cünha	33	3	36	7	-	7	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	97	4	101	29	1	30	
Genel Toplam	649	64	713	197	5	202	Genel Toplam: 915

⁹⁶ 181'inin Nizamiye Mahkemesinden, 107'sinin Divan-ı Harb-i Örfiden karar çıkmıştır.

⁹⁷ 46'sının Nizamiye Mahkemesinden, 1'inin Divan-ı Harb-i Örfiden karar çıkmıştır.

⁹⁸ 10'unun Nizamiye Mahkemesinden, 117'sinin Divan-ı Harb-i Örfiden karar çıkmıştır.

⁹⁹ 3'ünün kararı Divan-ı Harb-i Örfiden çıkmıştır.

¹⁰⁰ Kasım ayının başından şubat sonuna kadar 81 hükümlü tahliye edilmiştir.

¹⁰¹ Kasım ayının başından şubat sonuna kadar 1 tutuklu tahliye edilmiştir.

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-002-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-003-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-004-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-005-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-006-001).

Mart 1915'te yani Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden 4 ay geçmiş iken Bolu Sancağında toplam hükümlü ve tutuklu sayısı Kasım 1914 tarihine göre iki katından fazla bir artış olmuştur. Her ne kadar tablodaki karşılaştırmalar, farklı kazaları ihtiva etmiş olsa da kesin olan bir şey varsa o da suç oranının arttığıdır. Her iki tabloda yer alan Bolu Merkez açısından değerlendirme yapılacaksa, Mart 1915'teki hükümlü ve tutuklu sayısı Kasım 1914 tarihine göre artış iki katından fazladır. Yalnız bu sayının artmasında Bolu'da Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesinin kurulmasının da etkili olduğu ifade edilmelidir.

Temmuz 1915 tarihine ait Düzce, Göynük ve Devrek hapisaneleri yoklama cetvellerine göre ise sayısal veriler şöyledir:

Tablo VI: Düzce, Göynük ve Devrek Ait Yoklama Cetvelleri (Temmuz 1915)

Suç Türleri	Hükümlü Sayısı			Tutuklu Sayısı			Hapishane Yeri
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
Cinayet	-	-	-	-	-	-	DÜZCE
Cünha	67	3	70	16	-	16	
Kabahat	15	-	15	11	1	12	
Toplam	82:5¹⁰²	3	8	27:5	1:-	28: 6¹⁰³	
Cinayet	-	-	-	2	-	2	GÖYNÜK
Cünha	1	-	1	-	-	-	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	1	-	1	2	-	2	
Cinayet	-	-	-	7	-	7	DEVREK

¹⁰² Mart ayının başından haziran sonuna kadar 77 hükümlü tahliye edilmiştir.

¹⁰³ Mart ayının başından haziran sonuna kadar 21'i erkek ve 1'i kadın olmak üzere toplam 22 tutuklu tahliye edilmiştir.

Cünha	67	31	98	14	1	15	
Kabahat	6	2	8	-	-	-	
Toplam	73	33	106	21	1	22	
Genel Toplam	79	36	115	29	1	30	Genel Toplam: 145

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00021-00061-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00021-00061-002-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 000218-00061-003-001).

Tablo incelediğinde Düzce'deki hükümlü ve tutuklu sayısında Mart 1915'e göre büyük bir düşüş yaşanmıştır. Çünkü bu dönemde tahliyeler çok olmuştur. Devrek hapisanesinde ise tam tersi bir yönde artış olmuştur. Şöyle ki Kasım 1914 tarihinde yani savaşa girmeden önce 22 olan toplam hükümlü ve tutuklu sayısı, Temmuz 1915'te 128'e çıkmış, diğer bir ifadeyle neredeyse 6 kat artış gerçekleşmiştir.

Ocak 1917 tarihinde ise Bolu Sancağında hükümlü ve tutuklu sayısı şöyledir:

Tablo VII: Bolu Sancağında Hükümlü ve Tutuklu Sayısı (Ocak 1917)

Yer İsmi	Hükümlü			Tutuklu			Toplam
	Erkek	Kadın	18 Yaşına Girmemiş	Erkek	Kadın	18 Yaşına Girmemiş	
Bolu	157	15	8	37	1	1	219 ¹⁰⁴
Gerede	9	-	-	7	3	-	19 ¹⁰⁵
Mudurnu	3	2	-	4	-	2	11 ¹⁰⁶
Göynük	1	-	-	2	1	1	5 ¹⁰⁷
Düzce	33	-	-	15	-	-	48 ¹⁰⁸
Devrek	8	1	-	25	1	8	43 ¹⁰⁹

¹⁰⁴ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-007-001.

¹⁰⁵ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-001-001.

¹⁰⁶ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-009-001.

¹⁰⁷ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-006-001.

¹⁰⁸ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-004-001.

¹⁰⁹ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-002-001.

Zonguldak	4	1	4	9	-	-	18 ¹¹⁰
Ereğli	11	-	-	8	2	-	21 ¹¹¹
Bartın	91	20	-	22	-	1	134 ¹¹²
Genel Toplam	317	39	12	129	8	13	518

Birinci Dünya Savaşı'nın etkisini iyice hissettirdiği bir dönemde 1917 Ocak tarihi itibarıyla Bolu Sancağındaki hapisanelerde toplam 518 hükümlü ve tutuklu vardı. Bunlar içerisinde ilk sırada % 42 ile Bolu Merkez almaktadır. Ardından sırasıyla % 25 Bartın, % 9 Düzce, % 8 Devrek, % 4 Ereğli, % 3,6 Gerede, % 3,4 Zonguldak, % 2 Mudurnu ve % 0,9 ile Göynük gelmektedir. Hapishanelerdeki sayısal veriler değişiklik göstermiş olsa da Bolu, Düzce ve Bartın her zaman ilk sıralarda yer almıştır.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sırasında hapisanelerin ıslahı hususunda müttefiki Alman uzmanlardan yararlanmışır¹¹³. Bu amaçla 1916 yılında Hapishaneler Genel Müfettişi göreviyle Dr. Paul Pollitz¹¹⁴, Osmanlı Devleti'ndeki hapisaneleri kapsayan yeni bir istatistik çalışması başlatmıştır. Elde edilecek veriler hapisaneler ile ilgili yapılacak düzenlemelerin yönünü belirleyecekti¹¹⁵. Dr. Pollitz'in "izahat varakası" olarak adlandırdığı form vasıtasıyla hapisanelerin fiziki yapısı, iaaşe durumu, hükümlü ve tutukluların cinsiyet, yaş ve sayıları, kamu yararına çalışanların adeti, hapisane görevlilerinin isimleri ve adeti gibi sorulara cevaplar aranmıştır¹¹⁶. Fakat savaşın kaybedilmesiyle Alman uzmanların sözleşmeleri iptal edilmiş, böylece Dr. Pollitz'in hapisanelerin ıslahı çalışmaları da sona ermiştir¹¹⁷. Bu sıralarda birçoğu cinayetten olmak üzere 7.700 küsur tutuklu, 6.000 kadar

¹¹⁰ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-003-001.

¹¹¹ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-005-001.

¹¹² BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-008-001.

¹¹³ Şen, a.g.e., s. 69.

¹¹⁴ 1906 yılından itibaren Düsseldorf-Derendorf Hücresel hapisanesinin müdürü olmakla birlikte tıp öğrenimi görmüş, psikiyatri alanında uzman bir kişidir. Bkz. Gönen, a.g.m., s. 176.

¹¹⁵ Serap Sunay, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, Afyonkarahisar, Haziran 2018, s. 47; Halim Demiryürek, "Hüdavendigâr Vilayetinde Hapishaneler ve Mahpuslar (1914-1917)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 42, Şubat 2016, s. 553.

¹¹⁶ Demiryürek, a.g.m., s. 553.

¹¹⁷ Şen, a.g.e., s. 84; Sunay, a.g.m., s. 47. Şubat 1919 tarihine kadar görev yapmıştır. Bkz. Gönen, a.g.m., s. 177.

cünha ve kabahat suç türlerinden toplam 28.000'e yakın hükümlü ve tutuklu Osmanlı hapishanelerinde yatıyordu¹¹⁸. Bolu Sancağındaki hapishane yetkililerinin Ocak 1917 tarihinde Merkeze göndermiş oldukları izahat varakasına göre hapishanelerin durumu şöyledir:

Müstakil Bolu Sancağında bir hapishane bulunmaktadır. Müdürvekili Ahmet, Katip Hüsnü Efendiler ile gardiyanlar olarak Adil Cevat ve Hasan Ağa görev yapmaktadır. Hapishanede menafi-i umumiye işlerinde erkeklerden 40, hapishanenin kendi işlerinde 1, özel siparişlerde ise 3 kadın çalışmaktadır. Hapishane hükümlü ve tutukluları pazartesi günleri köylü kadınların gelmesiyle bir saatlik zaman dilimi içerisinde alış-veriş yapma imkanına sahiptirler. Hapishanede tabhane bulunmamaktadır. Hapishanenin gazyığı ihtiyacı belediyece karşılanmakta olup iaşe gereksinimini karşılayarak herhangi bir yardım cemiyeti tarafından desteklenmemektedir¹¹⁹.

Gerede Kazasındaki hapishane, Cezire Pazarı'nda yer almaktadır. Hapishane iki, tevkifhane ise bir odalıdır. Burada sadece İbrahim Efendi isminde 1 gardiyan görev yapmaktadır. Hapishanenin ekmek ihtiyacı bir müteahhit tarafından sağlanmaktadır. Hapishanedeki hükümlü ve tutukluların hiçbiri bir işte çalışmamaktadır¹²⁰.

Düzce hapishanesi, jandarma idaresinde yer aldığından hapishanede görevli hiçbir memur bulunmamaktadır. Hapishanede hükümlü ve tutuklular herhangi bir işle uğraşmamaktadır. Hapishanenin ekmek ihtiyacı bir müteahhit vasıtasıyla tedarik edilmektedir¹²¹.

Mudurnu'da erkelere ait Taşhan'da, kadınlar için de başka bir yerde haneler kiralanmıştır. Tevkifhane, hapishanenin içerisinde yer almaktadır. Hapishanede sadece gardiyan olarak Mustafa Ağa görev yapmaktadır. Buradaki hükümlü ve tutuklular hiçbir işle uğraşmamaktadır. Yiyecek ihtiyacı bir müteahhit tarafından sağlanmaktadır. Hapishanenin mutfağı bulunmamaktadır. Ayrıca hapishanenin iaşe gereksinimini karşılayacak bir yardım cemiyeti de yoktur¹²².

¹¹⁸ Tekin-Özkes, *a.g.m.*, s. 192.

¹¹⁹ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-007-001.

¹²⁰ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00011-001-001.

¹²¹ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-004-001.

¹²² BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-009-001.

Göynük Kazasındaki hapisane ve tevkifhane birer odadan oluşmaktadır. Memur olarak sadece Gardiyan Mehmet Efendi görev yapmaktadır. Çeşitli işlerde çalışan olmamasına rağmen siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek iki günlük 1 hükümlü bulunmaktadır. Hapishanenin ekmek ihtiyacı bir müteahhit vasıtasıyla karşılanmaktadır. Fırıncı Mustafa Usta tarafından ekmekler dağıtılmaktadır. Ayrıca yiyecek ihtiyacını karşılayan bir yardım cemiyeti de bulunmamaktadır¹²³.

Ereğli'deki erkek hapisane ve tevkifhanesi beş odadan oluşmakta ve hükümet konağı içerisinde yer almaktadır. Kadın hapisanesi için de hükümet konağı civarında bir hane kiralanmıştır. Hapishanede memur olarak Adil Efendi isminde sadece bir gardiyan görev yapmaktadır. Hükümlü ve tutukluların bir kısmı belediyede, birkaçı da hapisane işlerinde çalışmaktadır. Ayrıca bazıları da kendi kazançları için çorap örmektedir. Siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek 4 hükümlü vardır. Yemek ihtiyacı yerel makamlarca karşılanmaktadır. Ayrıca hükümlü ve tutuklulardan durumu iyi olanlar isterlerse yemeklerini hapishanenin mutfağında pişirme imkanına sahiptirler. Hapishaneye yiyecek sağlayan herhangi bir yardım cemiyeti yoktur¹²⁴.

Bartın'daki hapisane ve tevkifhane bir bina içerisinde yer almaktadır. Müdür Kamil Efendi askerde olduğundan vekaleten yerine aynı zamanda hapishanenin gardiyanı olan Mehmet Efendi bakmaktadır. Bunun dışında görevli başka bir gardiyan daha bulunmaktadır. Siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek 32 kişi yer almaktadır. 30 erkek hükümlü ve tutuklu umur-u nafia, belediye ve askeri işlerde çalışmaktadır. Bir müteahhit tarafından sağlanan ekmekten başka yiyecek bulunmamaktadır. Yalnız hapisane mutfağında hükümlü ve tutuklular isterlerse yemek yapma imkanına sahiptirler. Hapishanenin iase ihtiyacını sağlayan bir yardım cemiyeti bulunmamaktadır¹²⁵.

Zonguldak'ta Şimendifer İstasyonu civarında jandarma dairesinin alt katında erkek, Meşrutiyet Mahallesinde kadın hapishanesi bulunmaktadır.

¹²³ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-006-001.

¹²⁴ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-005-001.

¹²⁵ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-008-001; Arslan, "Bartın", s. 2123.

Erkek ve kadın hapisaneleri ile erkek tevkifhanesi birer odadan oluşmaktadır. Görevli hiçbir memur yoktur, fakat bir kişilik gardiyan kadrosu açılmıştır. Hapishanedeki hükümlü ve tutukluların hiçbiri çalışmamaktadır. Siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek kimseler vardır. Ekmek ihtiyacı bir müteahhit tarafından sağlanmaktadır. Ayrıca hükümlü ve tutukluların ihtiyaçları akrabaları tarafından karşılanmaktadır. Hapishanelere ve tevkifhaneye yiyecek desteği sağlayan bir yardım cemiyeti yoktur¹²⁶.

Devrek'te bir hapishane ve hapishaneye bitişik tek odadan ibaret tevkifhane bulunmaktadır. Memur olarak Gardiyan Hamit Efendi görev yapmaktadır. Siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek erkeklerden 5 kişi vardır. Müteahhit tarafından ekmek sağlanmaktadır. Ayrıca hapishane mutfağında yiyecek pişirme imkânı vardır. Hapishane ve tevkifhanenin iâşe ihtiyacını giderecek bir yardım cemiyeti bulunmamaktadır¹²⁷.

Hapishanelerin iâşe ihtiyacı süreklilik arz eden bir mesele olmuştur. Osmanlı Devleti ya da Avrupa'daki hapishanelerde hükümlü ve tutuklulara tayinat olarak sadece su ve ekmek verilmiştir. Osmanlı'da kişi başı dağıtılan ekmek iki somun iken, Anadolu'da yarım somuna kadar düşmüştür. Dolayısıyla yeterli yiyecek alamayan hükümlü ve tutuklular mutlaka dışarıdan desteklenmeliydi. Bu destek; hükümlü ve tutuklu ailelerinden, arkadaşlarından ya da hayırsever kimselerden olmuştur. Bunların dışında dini kurumlar veya hayır cemiyetleri de yardımlarda bulunmuştur. Yalnız ekonomik durumu iyi olan hükümlü ve tutuklular hapishaneye ait bakkallardan da ihtiyaçlarını karşılamışlardır¹²⁸. Bolu Merkez Hapishanesinde bir bakkal dükkanı olmadığı için hükümlü ve tutuklular özellikle zorunlu ihtiyaçlarını sayıları az ama görevleri çok olan gardiyanlar vasıtasıyla sağlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla bu durum hapishane işlerinin aksamasına neden olmuştur. Bunun üzerine Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Bolu Şubesi; hapishanenin sol cephesinde ve caddeye bakan bir kısmında bakkal binasının inşası için izin istemiştir. Bina için ödenecek aylık ücret inşaat masraflarından düşülecekti. Bu bedel bitince bina hazineye

¹²⁶ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-003-001.

¹²⁷ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-002-001.

¹²⁸ Arslan, "Devrek", ss. 742-743.

devredilecekti. Yapılan incelemeler sonucunda binanın 6.000 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. Dolayısıyla bakkal aylık 50 kuruştan 10 yıl süreyle Cemiyet tarafından işletilecekti. Sancak İdare Meclisi de 16 Aralık 1916 tarihinde bakkal binası için onay vermiştir¹²⁹. Maliye Nezâreti tarafından da 2 Ocak 1917 tarihinde onaylanan bu karar¹³⁰, 18 Ocak'ta Nezâret tarafından Bolu Mutasarrıflığına bildirilmiştir¹³¹.

Sonuç

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı yıllarında birçok cephede mücadele etmiş, diğer taraftan düzenli bir şekilde ülke kurumlarının işleyişini sağlamaya çalışmıştır. Ülkenin olağanüstü şartlar içerisinde bulunduğu düşünülürse, bunu gerçekleştirmek hiç de kolay olmamıştır. Bu dönemde Bolu Sancağı yöneticilerinin hapishanelere ilişkin Merkezle yaptığı yazışmalara bakıldığında, hapishanelerin fiziki ve altyapı ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda yoğunlaştığı görülecektir. Fakat ülkenin ekonomik şartları, taleplerin az bir kısmının karşılanmasına imkân tanımıştır. Hatta bazen Merkez tarafından yerel makamların kendi imkânlarıyla sorunun çözülmesi istenmiştir. Hapishanelerin fiziki ve altyapı problemleri aynı zamanda buralarda salgın hastalıkların yayılmasına sebep olmuştur. Ayrıca yiyecek maddesi olarak sadece ekmeğin tedarik edilmesi, süt, yoğurt gibi besleyici ürünlerin verilememesi hasta sayısının artmasında etkili olmuştur. Yine fiziki şartların ve altyapının bozuk olmasına Bolu'nun ağır kış şartları eklenince ve hapishanelerin ısınmalarını sağlayacak yakacak maddelerinin yeterli miktarda sağlanamaması, hapishanelerde asayiş sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde hapishane görevlilerinin sayıca az ve maaşlarının yetersiz olması hapishanelerin işleyişini olumsuz etkileyen en önemli nedenlerin başında gelmektedir. Aslında yürürlükte olan nizamname böyle bir işleyişe izin vermemektedir. Ama teori ile uygulama arasındaki fark, çelişki gibi gözükse de sorunun temelinde bilindik bir şey çıkacaktır, o da maddi olanakların izin verdiği ölçüde başarı sağlanacağı gerçeğidir.

Birinci Dünya Savaşı yılları üretimin düştüğü, iş gücü eksikliğinin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu sorunları aşmak için hapishane hükümlülerinden faydalanılmaya çalışılmıştır. Bolu Merkez Hapishanesi

¹²⁹ BOA, ML. EEM., nr. 01218-00007-001-001.

¹³⁰ BOA, ML. EEM., nr. 01218-00007-002-001.

¹³¹ BOA, ML. EEM., nr. 01218-00007-004-001.

hükümlüleri de creti karşılığında devletin sipariş verdiği ürünleri yapmışlardır. Böylece ülkenin ihtiyaç duyduğu malzemelerin karşılanmasında bir parça da olsa katkıları olmuştur. Ayrıca savaş sırasında adi suçluların % 80'nin askere gitmemek için bilerek suç işlediklerinin belirlenmesi, hükümlülerden elverişli olanlarının askere alınmalarını sağlamıştır. Bu doğrultuda Bolu Merkez Hapishanesinde askerlik yapabilecek hükümlüler tespit edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı süresince Bolu Sancağı hapishanelerindeki hükümlü ve tutuklu sayılarında savaş öncesine göre artış olmuştur. Hükümlü ve tutuklu sayıları açısından diğer kazalarla karşılaştırıldığında büyüklüğü ve nüfus yoğunluğuna bağlı olarak her zaman ilk sırayı Bolu Merkez almıştır. Ayrıca Bolu'da Divan-ı Harb-i rfi Mahkemesinin kurulmuş olması ve mevcut Nizamiye Mahkemesiyle birlikte tutuklama, tahliye ya da ceza verme merciinde yer almaları, Merkez Hapishanesinin dinamik bir işleyişe sahip olmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS.)

Dahiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH. MB. HPS. M.)

Maliye Nezâreti Emlak-i Emiriye Müdüriyeti (ML. EEM.)

II. Kitap, Makale ve Tezler

ARSLAN, Recep, "20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi", *Turkish Studies Historical Analysis*, Vol: 14/4, 2019, ss. 735-748.

-----, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Kış 2020, ss. 2116-2140.

ATAR, Zafer, "20. Yüzyıl Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi'de Mahkûmların Üretim Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 34, Isparta, Nisan 2015, ss. 19-34.

-----, "20. Yüzyıl Başlarında Turgutlu Hapishanesinin Genel Durumu", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, Manisa, Mart 2011, ss. 87-101.

BİLİRLİ, Tahir, "20 Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, Cilt: 13, Sayı: 2, Tokat, Kış 2018, ss. 71-96.

DAŞÇIOĞLU, Kemal, "XX. Yüzyıl Başlarında Dinar (Geyikler) Hapishanesi", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 13, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Kış 2017, ss. 316-330.

DEMİRKOL, Kurtuluş, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2012.

DEMİRYÜREK, Halim, "Hüdavendigâr Vilayetinde Hapishaneler ve Mahpuslar (1914-1917)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 42, Şubat 2016, ss. 552-562.

-----, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2019.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Haz. Aydın Sami Güneçal, 15. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

** Arşiv belge numaraları metinde verilmiştir.

- GÖNEN, Yasemin Saner, "Osmanlı İmparatorluğunda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 173-183.
- KARACA, Ali, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahiş Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 152-162.
- KONRAPA, M. Zekâi, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1964.
- ORAT, Jülide A.-Fadimana Çelik, "Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 7, Kars, Bahar 2011, ss. 73-95.
- ÖZÇELİK, Mücahit, "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, Ankara, Güz 2011, ss. 16-39.
- ÖZKUL, Ali Efdal, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kalebentler ve Cezirebentler", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 130-139.
- ÖZTEKTEN, Özkan, "Türkçede 'Mahpus' ve 'Hapishane'", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 607-620.
- PAKALIN, Mehmet Zeki *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, Milli Eğitim Bakanları Yayınları, İstanbul, 1993.
- SUNAY, Serap, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, Afyonkarahisar, Haziran 2018, ss. 43-66.
- ŞEN, Ömer, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak, Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- TEKİN, Saadet, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt: 29, Sayı: 47, Ankara, 2010, ss. 83-102.
- TEKİN, Saadet-Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, Cilt: 7, Sayı: 16, İzmir, Bahar-Güz 2008, ss. 187-201.
- TEMEL, Mehmet, "XX. Yüzyılın Başlarında Mentеше Sancağı Hapishaneleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Konya, Güz 2009, ss. 109-135.
- TÜRKKAN, Hakan, "XX. Yüzyıl Başlarında Gerede Hapishanesi", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Yaz 2020, ss. 2823-2840.
- YILDIZ, Gültekin, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- YILDIZ, Özgür, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, Ankara, 2015, ss. 91-111.
- YILMAZ, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Adana Hapishanesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 4, İzmir, 2019, ss. 1411-1431.

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΕΣΒΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ (1925-1927)

Αλέξανδρος Γ. Παπαζογλου**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο τέλος της δεκαετίας του 1850 με πρωτοβουλία του αρχιμανδρίτη της ρωσικής Εκκλησίας Γρηγορίου Βεγλερή, μέλους της περίφημης οικογένειας των Βεγλερίδων του Νιχωρίου της Κωνσταντινούπολης, θα ξεκινήσουν οι ενέργειες για την ανέγερση ελληνικού ναού στην πρωτεύουσα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Η ανέγερση του ναού, σε σχέδια του περίφημου αρχιτέκτονα των χρόνων Ρ. Η. Κουζμίν και με χρηματοδότηση του Έλληνα μακίνα των χρόνων στην Αγία Πετρούπολη Δημητρίου Μπερναρδάκη, διήρκησε τέσσερα χρόνια, από το 1861 ως το 1864. Στον συγκεκριμένο ναό, που θα υπάρξει από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονήματα της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας, θα ταφεί ο Μπερναρδάκης, τον νεκρό του δε θα συνοδεύσει από τον σιδηροδρομικό σταθμό Nikolaevski της Αγίας Πετρούπολης στην ταφή του στον ελληνικό ναό ο αυτοκράτορας της Ρωσίας. Ο ναός θα ζήσει από κοντά τις τελευταίες δεκαετίες της ιστορίας της ρωσικής Αυτοκρατορίας και κορίως θα υποστεί τις συνέπειες των αλλαγών με την επανάσταση των μπολσεβίκων, την μεταφορά της πρωτεύουσας από την Πετρούπολη στην Μόσχα, για να παύσει η λειτουργία του το 1939 με εντολή των σοβιετικών αρχών επί Στάλιν και να γκρεμισθεί τελικά επί Νικίτα Χρουστσόφ το 1961 για να ανεγερθεί στην θέση του η αίθουσα συναυλιών Oktjabrskiy. Στην παρούσα εργασία διερευνούμε μέσα από άγνωστα έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών, έγγραφα αλληλογραφίας μεταξύ των υπευθύνων της ελληνικής κοινότητας του

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr., Democritus University of Thrace, (alpazoglou@hotmail.com). ORCID ID: 0000-0002-9788-6391.

Λένινγκραντ, της ελληνικής Πρεσβείας της Μόσχα και του Υπουργείου Εξωτερικών των Ελλάδας, άλλα και υπηρεσιακά έγγραφα, την προσπάθεια για την διάσωση και συντήρηση του ναού που κινδύνευε με κατάρρευση κατά την τριετία 1925 με 1927. Μέσα από τα έγγραφα αναδεικνύεται η αγωνία των ντόπιων Ελλήνων της Πετρούπολης για την διάσωση του περίφημου ελληνικού ναού, ο αγώνας των διπλωματικών εκπροσώπων της Ελλάδας στην σοβιετική Ρωσία να εξασφαλίσουν, σε μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο για την χώρα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, τα απαραίτητα χρήματα για την στοιχειώδη συντήρηση τμημάτων του ναού που χρειάζονταν άμεση επέμβαση, και ακόμη η σοβιετική πια νομοθεσία που δεν αναγνώριζε κυριότητα σε ακίνητα και λατρευτικούς χώρους, έδιδε δε την άδεια της λατρευτικής χρήσης των χώρων σε μια τυχαία εικοσάδα μελών μιας θρησκευτικής ομάδας που θα έκανε προς τούτο αίτηση για την διαχείρισή τους.

Λέξεις κλειδιά: Σοβιετική Ρωσία, μπολσεβίκοι, ελληνικός ναός, Πετρούπολη, Μόσχα, Βεγλερής Λένινγκραντ, Βερναρδάκης, Υπουργείο Εξωτερικών.

Restoration efforts regarding the Greek Embassy's church of Saint Demetrios in St. Petersburg through documents of the Greek Ministry of Foreign Affairs (1925-1927)

Abstract

At the end of the 1850s, on the initiative of the Archimandrite of the Russian Church, Gregorios Vegleris, a member of the famous family of Vegleris from Nichori (Yeniköy/Istanbul), the operations regarding the construction of a Greek church in the capital of the Russian Empire will be initiated. The construction of the church lasted four years, from 1861 to 1864, based on the architectural plans of the well-known architect R. H. Kouzmin and financed by the Greek patron of St. Petersburg Dimitrios Bernardakis. In this church, which will be one of the most significant buildings of the Empire's capital, Bernardakis will be buried. Bernardakis' body will be accompanied by the emperor of Russia, from the railway station "Nikolaevski" in St. Petersburg to his burial in the Greek church. The church witnessed the last decades of the Russian Empire's history and mainly suffered the consequences of the changes after the Bolshevik Revolution, the transfer of the capital from St. Petersburg to Moscow, and ceased to operate in 1939 with a mandate of the Soviets under Stalin. It was finally demolished under Nikita Khrushchev in 1961 and the Oktyabrskiy Concert Hall was constructed in its place. In the present paper we investigate through unknown documents of the Greek Ministry of Foreign Affairs (correspondence between the Greek community's officials in Leningrad, the Greek Embassy in Moscow and the Greek Ministry of Foreign Affairs, as well as other working documents) the efforts regarding the conservation and maintenance of the church which was in danger to collapse during the years from 1925 to 1927. The documents highlight the distress of the local

Greeks in St. Petersburg concerning the conservation of the significant Greek church, the fight of the Greek diplomatic representatives in Soviet Russia to ensure the necessary money for the basic maintenance related to compartments of the church that require immediate interventions, in a particularly difficult period for the country due to the Asia Minor Catastrophe. Furthermore, in the aforementioned documents it is revealed the Soviet legislation that no longer recognizes ownership of property and places of worship, granting permission for their worship use to twenty members of the religious community, randomly, who would have requested their administration for the specific purpose.

Keywords: Soviet Russia, Bolsheviks, Greek Church, St. Petersburg, Moscow, Vegleris, Leningrad, Bernardakis, Greek Ministry of Foreign Affairs.

Στο τέλος δεκαετίας του 1850 ο αρχιμανδρίτης της ρωσικής Εκκλησίας Κωνσταντινοπολίτης Γρηγόριος Βεγλερής, όπως ο ίδιος βεβαιώνει, και όσο επιτετραμμένος της ελληνικής Κυβέρνησης στην τσαρική τότε Ρωσία ήταν ο Ιωάννης Σούτσος, θα ρίξει την ιδέα για την ανέγερση ελληνικού ναού στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, ο οποίος, με πρόταση του Βεγλερή, θα αναγνωρισθεί και ως εξάρτημα και περιουσία του ελληνικού Κράτους¹. Ο ναός, μεγαλοπρεπής, από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονήματα τότε της Αγίας Πετρούπολης, τιμώντος στο όνομα του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης, θα ανεγερθεί τελικά με έξοδα του Έλληνα μαικήνα των χρόνων Δημητρίου Βερναρδάκη (ή Μπερναρδάκη) σε χρόνια που ο Βεγλερής θα βρίσκεται στην Οδησό και τα εγκαίνιά του θα πραγματοποιηθούν στις 21 Οκτωβρίου 1865².

¹ Σχετικά με τον Γρηγόριο Βεγλερή και την δράση του, όσο καιρό βρισκόταν στην Αγία Πετρούπολη, πρβλ. ΑΛ. Γ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Από την Κωνσταντινούπολη στην Ρωσία, στο Κίεβο, στην Αγία Πετρούπολη και στην Οδησό: Ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Βεγλερής μέσα από άγνωστα έγγραφα του αρχείου Αριστάρχη και άλλα*, Από Φωνής 7 (2019/20), 34-36.

² Ο.π., 34, και Σ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Η ελληνική εκκλησία του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου Θεσσαλονίκης στην Αγία Πετρούπολη (1865-1961) και ο κτίτοράς της Δημήτριος Εγ. Βερναρδάκης (1799-1870)*, Ενδοχώρα τεύχ. 61 (1999), 42-48, επαναδημοσίευση στο: Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ, *Οι Έλληνες της Αγίας Πετρούπολης: Από την ιστορική παρουσία και διασπορά του Ελληνισμού στην Ανατολική Ευρώπη (18ος-20ός αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2011, 105-112, όπως και 113-115, όπου δημοσιεύεται κείμενο του κατοίκου της Αγίας Πετρούπολης Ιωάννη Καπασκαλίδη, και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ενεργέτες δύο πατρίδων: Ιωάννης Βαρβάκης (1750-1824), Δημήτριος Μπερναρδάκης (1799-1870), Γρηγόριος Μαρασλής (1831-1907), η ζωή, οι δραστηριότητες και οι ενεργείες τους προς τη Ρωσία και την Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2015, 126-130.

Θα συνεχίσει την λειτουργία του ως γενικά το 1939, όταν με εντολή των σοβιετικών αρχών πια απαγορεύθηκε η συνέχιση της λειτουργίας του, ενώ δυο δεκαετίες περίπου αργότερα, το 1961 κατά τον Σωκράτη Αγγελίδη, θα αποφασισθεί, επί Νικίτα Χρουστώφ, το γκρέμισμα του ναού για να ανεγερθεί στην θέση του αίθουσα συναυλιών (Oktyabrskiy)³.

Εύλογα η λειτουργία, όσο και κυρίως η συντήρησή του, θα ήταν δύσκολη, ιδίως σε χρόνια δίσεκτα και για την Ελλάδα, μετά την Καταστροφή του 1922, στην δικαιοδοσία της οποίας θεωρητικά τουλάχιστον συνέχισε να παραμένει και μετά την επικράτηση των μπολσεβίκων, για τους Έλληνες της Ρωσίας που όσοι παρέμειναν εκεί, οι φτωχότεροι, έγιναν ακόμη περισσότερο ενδεείς· το ίδιο δύσκολη ήταν η κατάσταση και για την ίδια την Ρωσία, στην οποία αγωνίζονταν οι νέοι κυρίαρχοι τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια, σε αυτή την δεκαετία του 1920 αλλά και αργότερα, να διαμορφώσουν τις νέες σοβιετικές συνθήκες ζωής. Μέσα σε ένα τέτοιο, λουσπόν, κλίμα, ανελήφθη πρωτοβουλία από τους εναπομεινάντες λίγους Έλληνες της Αγίας Πετρούπολης περί το 1925, ή και λίγο πριν, για να συνεχίσει η λειτουργία του ναού, να διατηρήσουν τον ναό στην επικυριαρχία της ελληνικής Κυβέρνησης και κυρίως να τον προστατεύσουν από την φθορά· τα σχετικά έγγραφα της αλληλογραφίας Ελλήνων του Λένινγκραντ πλέον, των πρέσβων και επιτετραμμένων της ελληνικής Πρεσβείας της Μόσχας και της ελληνικής Κυβέρνησης εντοπίζονται στο Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΕΞ.

Από τα τέλη πιθανότατα του 1924 οι Έλληνες της Αγίας Πετρούπολης απευθύνθηκαν, με τον επίτροπο του ναού Θ. Χαλκίτη, στην ελληνική Πρεσβεία της Μόσχας ζητώντας βοήθεια οικονομική για την συνέχιση της λειτουργίας της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, παράλληλα δε προχώρησαν σε αναλυτική έκθεση της κατάστασης του ναού⁴. Ο Έλληνας πρέσβης στην Μόσχα, προκειμένου να κινηθεί σχετικά προς την ελληνική Κυβέρνηση, με έγγραφό του από 13 Ιανουαρίου 1925, προς τους επιτρόπους του ναού θα ζητήσει αναλυτική κατάσταση των μηνιαίων εξόδων. Έτσι, στις 25 Φεβρουαρίου του 1925, από το “Λένινγκραδ” ο Θ. Χαλκίτης, επίτροπος του ναού, εκπροσωπώντας και “μέλη τινά της εν Πετρούπολει ελληνικής

³ Ο.π..

⁴ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοί και καταπιέσεις των εν Ρωσία Ελλήνων), Έκθεση Θ. Χαλκίτη προς τον πρεσβευτή της Ελλάδας στην Μόσχα (Λένινγκραντ, 25 Φεβρουαρίου 1925) και Έγγραφο Έλληνα πρεσβευτή στην Μόσχα προς το Υπουργείο Εξωτερικών (Μόσχα, 13 Αυγούστου 1925) [7-8, 9-11] (μέσα σε αγκύλες δηλώνονται οι αριθμοί που έχουν τα έγγραφα στο Αρχείο Γ. Κ. Παπάζογλου).

παροικίας”, στην ουσία αυτούς που είχαν την ευθύνη του ναού, θα γράψει στον τότε πρεσβευτή της Ελλάδας στην Μόσχα, δίδοντας αναλυτική κατάσταση των μηνιαίων εξόδων της εκκλησίας, για πληρωμή ιερέα, διάκου, αναγνώστη, θυρωρού, προσέτι για φωτισμό, θέρμανση, ασφάλιστρα της εκκλησίας, καθαρισμό πεζοδρομίου και μισθοδοσία ψαλτών. Ανεβάζει τα μηνιαία έξοδα σε 356 ρούβλια, τα μηνιαία έσοδα σε 150 ρούβλια και απέμεινε κατά μήνα ένα έλλειμμα από 206 ρούβλια⁵, που δεν ήταν δυνατό να καλυφθεί εκ των ενόντων· αξίζει να προσεχθεί πως σε αυτήν την φάση δεν γίνεται καμιά αναφορά σε συντήρηση ή αποκατάσταση του ναού, διότι είχε προηγηθεί άλλη σχετική έκθεση, και επίσης να επισημανθεί η στάση των συγκεκριμένων επιτρόπων που είναι παθητική έναντι και του ναού και των υπευθύνων της ελληνικής Κυβέρνησης. Οι επιτροπιοί ρίχνουν εμμέσως την ευθύνη για ό,τι ήθελε συμβεί στην ελληνική Κυβέρνηση ζητώντας να “έμβάση ή εν Μόσχα ελληνική Πρεσβεία [το υπολειπόμενο ποσό], αν έννοείται ή Πρεσβεία και αυτή ή ελληνική Κυβέρνησις ένδιαφέρεται όπως έν Πετρούπολει διατηρηθῆ και λειτουργῆ κανονικῶς ή ελληνική εκκλησία”⁶.

Θα περάσουν μήνες για να δείξει ο πρεσβευτής της Ελλάδας στην Μόσχα να απευθυνθεί σχετικά στην Αθήνα και στην ελληνική Κυβέρνηση, θα γράψει σχετικά μόλις στις 13 Αυγούστου 1925. Δικαιολογεί ο ίδιος την συγκεκριμένη υπερημερία σημειώνοντας πως η τακτική του είναι παρελκυστική “τὸ μὲν καθόσον πᾶσα ένθάρρυνσις θά συνεπηγετο πολλαπλασιασμόν τῶν αἰτήσεων και ἀπαιτήσεων, τὸ δὲ διότι ὁ ἀπὸ τῆς ἔδρας τῆς Πρεσβείας ἔλεγχος τόσον τῶν ἀναγκῶν ὅσον και τῆς διαχειρίσεως εἶναι δυσχερέστατος, ἐφ’ ὅσον μάλιστα τὰ ἐπίλεκτα στελέχη τῶν κοινοτήτων σῆμερον εἶναι πολὺ ἀραιά”. Ο ίδιος ωστόσο είναι πολύ πιο διαφωτιστικός σχετικά διότι, όπως σημειώνει, δεν έχει πεισθεί πως το ελληνικό Κράτος, “ὕφ’ ἄς οικονομικᾶς συνθήκας εὐρίσκεται σῆμερον, θά ὄφειλε νὰ ἀναλάβῃ τὴν διατήρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτιρίων (...) έν ἀναμονῆ τῆς ἀπθάνου ἀναβιώσεως και ἀναπτύξεως τῶν διαλυθεισῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων” στην σοβιετική πλέον Ρωσία. Αυτός ήταν ο λόγος, που, παρά την λυπηρή

⁵ Προκειμένου να γίνει κατανοητό το μέγεθος της δυσπραγίας, στην οποία περιήλθαν οι ομογενείς της Αγίας Πετρούπολης, αρκεί να σημειώσουμε ότι το μηνιαίο έλλειμμα της εκκλησίας θα μπορούσε να το καλύψει η ελάχιστη τακτική συνδρομή του 1/6 των μελών της Φιλανθρωπικής Αδελφότητας Οδησοῦ κατά την δεκαετία του 1860, εφ. Εθνοφύλαξ, αρ. φύλ. 166, 16 Μαρτίου 1864.

⁶ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοί και καταπίεσεις των εν Ρωσία Ελλήνων), Έκθεση Θ. Χαλκίτη προς τον πρεσβευτή της Ελλάδας στην Μόσχα (Λένινγκραντ, 25 Φεβρουαρίου 1925) [7-8].

πρόβλεψη ότι θα καταστραφούν οι ελληνικοί ναοί, δεν ενθάρρυνε, όπως επισημαίνει, “τούς εις σχετικά ύλικά βοηθήματα ἀποβλέποντας ὁμογενεῖς, ἀφίνων νὰ [τὸν] ὀδηγήσει ὁ χρόνος περὶ τοῦ πρακτέου”⁷· εξαίρεση ωστόσο σημειώνει πως πρέπει να γίνει για τον ναό της Πετρούπολης. Το έγγραφο απευθύνεται στον τότε Υπουργό Εξωτερικών της Κυβέρνησης του Θεόδωρου Πάγκαλου (προφανώς στον Κωνσταντίνο Ρέντη)⁸, σε αυτό γίνεται λόγος για το ἔλλειμμα που υπάρχει στην λειτουργία του ελληνικού ναοῦ της Πετρούπολης, το οποίο δεν καλύπτεται διότι οι εναπομείναντες ἐκεῖ Ἕλληνες εἶναι εἴτε ἀεργοὶ εἴτε ἀποροὶ, οἱ εὐποροὶ ὁμογενεῖς, που συνεισέφεραν ἄλλοτε, προσθέτει πως δεν υπάρχουν· ἐπίσης κοινοποιεῖται καὶ ἡ ανωτέρω αἴτηση τῶν ὁμογενῶν ἡ υπογραφόμενη ἀπὸ τον Θ. Χαλκίτη καὶ ἡ ἐκθεση γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ναοῦ.

Ὁ Ἕλληνας πρέσβης εισηγείται, εφόσον τὸ Υπουργεῖο συμμερίζεται τὴν ἀποψη πως δεν πρέπει να αφηθεί να καταρρεύσει ο ναός της Πετρούπολης, ἓνα μεγαλοπρεπὲς κτήριο τοῦ οἰοῦ εἶναι διατεθειμένη, ὅπως ἐπισημαίνει, ἡ σοβιετικὴ Κυβέρνηση να ἀναγνωρίσει τὴν κυριότητα στὴν Ελλάδα, να δοθεῖ ἐπιχορήγηση μηνιαία ἀπὸ 100 ρούβλια, τὸ ὑπόλοιπο δε τοῦ ἐλλείμματος να καλυφθεῖ ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῶν δαπανῶν· ἐπίσης ζητᾶ να ἐξουσιοδοτηθεῖ να ζητήσει ὁ ἴδιος προϋπολογισμὸ τῶν “διὰ τὰς ἀπολύτως ἀναγκαίας ἐπισκευὰς δαπανῶν”⁹. Στὴν συνέχεια ὁ πρέσβης ἀναφέρεται σε ἄλλα σχετικά αἰτήματα ἄλλων κοινοτήτων τῆς Ρωσίας καὶ ἐιδικότερα στὸ αἶτημα γιὰ ἐπιχορήγηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς Οδησοῦ καὶ τοῦ σχολείου τῆς Οδησοῦ, προχωρώντας σε σχετικὲς ἐισηγήσεις¹⁰.

⁷ ΥΠΕΞ Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ καὶ καταπιέσεις τῶν ἐν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο Ἑλληνα πρεσβευτῆ στὴν Μόσχα πρὸς τὸ Υπουργεῖο Εξωτερικῶν (Μόσχα, 13 Αὐγούστου 1925) [9-11]· τὰ σχολικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τῶν ὁμογενῶν τῆς Ρωσίας, σε σχέση πάντοτε με τὴν σημερινὴ οικονομικὴ κατάσταση καὶ τὸ σημερινὸ καθεστῶς στὴν Ρωσία, σημειώνεται στὸ ἔγγραφο τοῦ πρεσβευτῆ, χρειάζονται ἰδιαίτερη ἐρευνα, τὴν ὁποία “ἐφ’ ὅσον δὲν ἔχομεν προξενικὰς ἀρχὰς εἰς τὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐφ’ ὅσον οἱ δυνάμειοι ὁπωσδήποτε νὰ παράσχῃσι πληροφορίας Ἑλληνες ἀποφεύγουσι νὰ πράξῃσι τοῦτο λόγῳ οὐχὶ ἀδικοιολογήτου φόβου”, ἀπαιτεῖ περιοδεία ἀντιπροσώπου τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβείας ποῦ εἶναι ἀδύνατη πρὸς τὸ παρὸν ἐλλείπει προσωπικοῦ (ὀ.π.).

⁸ Πρόχειρα βλ. ΑΛΚ. ΠΡΟΒΑΤΑ, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1821-1980) – Νομοθετικά καὶ ἐκτελεστικά σώματα*, Αθήνα 1980, 461.

⁹ ΥΠΕΞ Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ καὶ καταπιέσεις τῶν ἐν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο Ἑλληνα πρεσβευτῆ στὴν Μόσχα πρὸς τὸ Υπουργεῖο Εξωτερικῶν (Μόσχα, 13 Αὐγούστου 1925) [9-11].

¹⁰ Ἀξίζει να προσεχθεῖ πως οἱ Ἕλληνες τῆς ἄλλοτε κραταιᾶς οικονομικὰ Ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Οδησοῦ δεν μποροῦν να συντηρήσουν οὔτε τὰ σχολεῖα οὔτε καὶ τὴν ἐκκλησία τους καὶ ζητοῦν ετήσια τακτικὴ χορηγία 1770 ρουβλίων, γιὰ να μποροῦν να ικανοποιῦν σε ἓνα μέτρο καὶ τους δασκάλους “μὲ τούς γλιόχρους μισθοὺς οὓς

Η επιτροπή του “έν Λένινγκραδ παρεκκλησιού τής Πρεσβείας” θα επανέρθει στις 29 Σεπτεμβρίου 1925 με έγγραφό της προς την ελληνική Πρεσβεία της Μόσχας υπογραφόμενο και πάλι από τον επίτροπο Θ. Χαλκίτη, αναφερόμενη πλέον στις αναγκαίες άμεσες επεμβάσεις για την συντήρηση του ναού. Πρόλαβε να ζητήσει σχετική εισήγηση από τους ομογενείς του Λένινγκραντ ο Έλληνας πρέσβης; Είναι άγνωστο. Στο έγγραφο, και αφού είχε προηγηθεί, όπως σημειώνεται, επιθεώρηση και έλεγχος του ναού από ειδικό αρχιτέκτονα, γίνεται λόγος για την άμεση ανάγκη συντήρησης του θόλου και των δεκαέξι παραθύρων του θόλου, που δεν φαίνεται να έχουν συντηρηθεί από την ίδρυση του ναού και τα οποία έχουν σαπίσει και είναι ετοιμόρροπα¹¹. Το ίδιο και ο “σίδηρος” (προφανώς χαλκός) της στέγης του ναού έχει φθαρεί και δημιουργήθηκαν μεγάλες οπές στις οποίες φύτρωσε χλόη από τις οποίες εισέρχεται νερό και διαχέεται υγρασία στους τοίχους¹². Επιβεβαιώνεται, επίσης, ότι η επιτροπή τον περασμένο χειμώνα, αυτόν του 1924/25, διεβίβασε εκτενή σχετική έκθεση για την κατάσταση του κτηρίου και ζήτησε την λήψη σύντονων μέτρων, στην παρούσα περίπτωση ζητείται να κατατεθεί η συγκεκριμένη έκθεση εκ μέρους της Πρεσβείας στην Ιερά Σύνοδο και στην ελληνική Κυβέρνηση για να μην “καταστραφεί τὸ ἔθνικόν τοῦτο κειμήλιον”. Επανέρχονται δε και ζητούν τα μέλη της επιτροπής, μέχρι να αντικατασταθούν τα παράθυρα με νέα, και επειδή ακριβώς δεν υπάρχουν τα αναγκαία χρήματα, για να μην υποστεί μεγαλύτερη βλάβη ο ναός, την “ταχεῖαν ἄδειαν” της Πρεσβείας για να επιτραπεί να αντικατασταθούν τα παράθυρα του θόλου, ενόψει του επερχόμενου χειμώνα και ὡς την άνοιξη, με σανίδες¹³.

Ας δούμε ὁμως στο σημείο αυτό πὼς ἔφτασε ο ναός, μετὰ και την επικράτηση των μπολσεβίκων, να βρίσκεται σε ελληνικά χέρια, αφού, ὡπως είδαμε, δεν είχε ἀκόμη αναγνωρισθεί η επί του ναού κυριότητα της ελληνικής

πληρώνει εἰς αὐτοὺς ἡ σοβιετικὴ Κυβέρνησις”· ο πρεσβευτὴς προβαίνει σε εἰσῆγηση γιὰ χορήγηση ἔκτακτου σχολικοῦ βοηθήματος, καὶ κατ’ ἐξαιρέση γιὰ ἓνα ἔτος, 500 ρουβλίων, διότι θεωρεῖ επικίνδυνο οἰκονομικὰ νὰ ἀρχίσει ἡ ἐλληνικὴ Κυβέρνηση τὴν χορήγηση σχολικῶν ἐπιδομάτων (ὁ.π.).

¹¹ Εἴκοσι περίπου χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, τὸ 1886, ὡπως σημειώνει ο Σωκράτης Ἀγγελίδης, πρέπει νὰ ἐγίναν ἐκτεταμένους παρεμβάσεις καὶ συντηρήσεις στὸν ναό (γίνεται λόγος γιὰ ἀναστηλώσεις) ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Κ. Σ. Afanassief, βλ. Σ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Ἡ ἐλληνικὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου* (...), 110.

¹² ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ καὶ καταπύσεις τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων), Ἐγγραφο ἐπιτροπῆς ἐλληνικοῦ ναοῦ Λένινγκραντ (Θ. Χαλκίτης) πρὸς τὴν ἐλληνικὴ Πρεσβεία στὴν Μόσχα (Λένινγκραντ, 29 Σεπτεμβρίου 1925) [12-14].

¹³ Ὁ.π..

Κυβέρνησης από την σοβιετική Κυβέρνηση, υπήρχε πρόθεση μόνο αναγνώρισης της κυριότητας, έπειτα προφανώς από διαβήματα της ελληνικής Πρεσβείας. Όπως επισημαίνει σε έγγραφο του ο επιτετραμμένος στην ελληνική Πρεσβεία στην Μόσχα προς το Υπουργείο Εξωτερικών, από 10 Μαρτίου 1926, κατά τους ισχύοντες Νόμους, για να “διατηρηθῆ ναός τις ὑπὲρ ὠρισμένης κοινότητος” θα πρέπει 20 μέλη μιας κοινότητας να το ζητήσουν από τις τοπικές σοβιετικές αρχές, διαφορετικά ο ναός μπορεί να δοθεί σε άλλη εικοσάδα μελών άλλης εθνικότητας που θα υπέβαλε σχετική αίτηση¹⁴. Αυτό έκαναν τα μέλη της ελληνικής κοινότητας του Λένινγκραντ αποβλέποντας “εις τὴν διατήρησιν τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ ναοῦ, ὅστις εἶνε κτῆμα τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ διεκδικηθῆ παρ’ αὐτῆς κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν τὴν μπολοσεβικικὴν ἐπανάστασιν περιόδον”. Με την μετεγκατάσταση της ελληνικής Πρεσβείας από την Αγία Πετρούπολη στην Μόσχα, ο πρέσβης προχώρησε αμέσως τις ενέργειες για την αναγνώριση ὑπὲρ του ελληνικοῦ Δημοσίου της κυριότητας του ναοῦ, κάτι που “δὲν συνέβη εἰσέτι”¹⁵.

Στο μεταξύ, και επειδή αργούσε η οποιαδήποτε βοήθεια από την ελληνική Κυβέρνηση, η υπό τον Θ. Χαλκίτη επιτροπή του ελληνικοῦ ναοῦ “εὐρισκόμενη εἰς οικονομικὰς δυσχερείας” επέτρεψε τον Αύγουστο του 1925 την συμμετοχή και συλλειτουργία “ἐν τῷ ναῷ εἰς Ρῶσσον ἱερέα μετὰ τοῦ ἀκολουθοῦντος αὐτὸν πληρώματος” · στην ουσία δηλαδή άτυπα υπενοίκιασαν τον ναό σε Ρώσους, “ἄνευ εὐτυχῶς ἐγγράφου τινὸς παραχωρήσεως οἰωνδῆποτε δικαιωμάτων”, ὅπως σημειώνει ο Έλληνας επιτετραμμένος¹⁶, και όλα αυτά εν αγνοία πιθανότατα της ελληνικής Πρεσβείας της Μόσχας. Όταν δηλαδή η υπό τον Χαλκίτη επιτροπή του ναοῦ απέστειλε στις 29 Σεπτεμβρίου του 1925 έγγραφο/έκθεση προς την ελληνική Πρεσβεία της Μόσχας για τις απαιτούμενες άμεσες σωστικές επεμβάσεις στον ελληνικό ναό του Λένινγκραντ, είχε ήδη αυτή έλθει σε άτυπη έστω συμφωνία με τους Ρώσους. Έτσι άλλωστε θα μπορούσε να εξηγηθεί και το αίτημα να κατατεθεί η έκθεση επίσημα από την Πρεσβεία όχι μόνο στις αρμόδιες ελληνικές αρχές, αλλά και προς την “Ἱερὰν Σύνοδον”. Στην Ἱερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδας ή

¹⁴ ΥΠΕΕ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγοί και καταπέσεις των εν Ρωσία Ελλήνων), Έγγραφο επιτετραμμένου ελληνικής Πρεσβείας Μόσχας (Σκέψη) προς το Υπουργείο Εξωτερικών (Μόσχα, 10 Μαρτίου 1926) [17-18].

¹⁵ Ο.π..

¹⁶ Ο.π..

της Ρωσίας; Υποθέτουμε, όπως γράφεται, σε αυτήν της ρωσικής Εκκλησίας¹⁷. Έχει σχέση η απομάκρυνση της υπό τον Χαλκίτη επιτροπής του ελληνικού ναού και ο ορισμός νέας εκκλησιαστικής επιτροπής τον Ιανουάριο του 1926 με το συγκεκριμένο γεγονός; Είναι άγνωστο, ωστόσο όταν πληροφορήθηκε την συγκεκριμένη ενέργεια ο νέος επιτετραμμένος Π. Σκέφερης, πριν από ένα μήνα γράφει στο από 10 Μαρτίου 1926 έγγραφό του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, δηλαδή στις αρχές Φεβρουαρίου 1926, έσπευσε να επιπλήξει την εκκλησιαστική επιτροπή, μολονότι δεν ήταν υπεύθυνη για το συγκεκριμένο γεγονός στο οποίο είχε προχωρήσει η προηγούμενη υπό τον Θ. Χαλκίτη, και υπέδειξε σε αυτή “την ανάγκη της άμεσου απομακρύνσεως εκ της ελληνικής εκκλησίας, ήτις εἶνε ιδιοκτησία αὐτοῦ τοῦ Κράτους, τοῦ Ῥώσου ιερῶς”¹⁸. Με την προσπάθεια των Ρώσων να θέσουν πόδι στην ελληνική εκκλησία του Λένινγκραντ δεν είναι πιθανότατα άσχετη η απαίτηση των τοπικῶν αρχῶν να επαναλάβουν το αίτημα σε αὐτὸν τον Ιανουάριο του 1926, με νέα εικοσάδα ομογενῶν, για την διαχείριση του ναοῦ, διότι ακριβῶς “ἐφοβήθησαν τὸ ἐνδεχόμενον τῆς προσωρινῆς ἔστω παραχωρήσεως τοῦ ἐλληνικοῦ ναοῦ εἰς ἑτέραν εικοσάδα Ῥώσων ὀρθοδόξων μέχρι τῆς ἐπισημοῦ ἀναγνωρίσεως τῶν ἐπὶ τοῦ ναοῦ δικαιωμάτων τῆς ἐλληνικῆς Κυβερνήσεως”¹⁹.

Η ανταπόκριση της ελληνικής Κυβέρνησης στο από 13 Αυγούστου 1925 αίτημα της ελληνικής Πρεσβείας της Μόσχας για χορήγηση 100 ρουβλίων μηνιαίως για την συντήρηση του ναοῦ θα ἔρθει ἀμέσως· τὸ ἐγγραφο φθάνει και πρωτοκολλείται στο Υπουργείο Εξωτερικῶν στις 3 Σεπτεμβρίου 1925 και στις 10 Σεπτεμβρίου, με το αρ. πρ. 12061 ἐγγραφοῦ του, τὸ Υπουργείο ανακοινώνει στην Πρεσβεία ὅτι εγκρίθηκε τὸ αίτημα και ἀποστέλλεται ἡ μηνιαία ἐπιχορήγηση²⁰. Στο μεταξύ, στις 18 Οκτωβρίου 1925, ἀποστέλλεται νέο ἐγγραφοῦ του τότε επιτετραμμένου της ελληνικής Πρεσβείας της Μόσχας Ἰωάννη Κοκοτάκη προς τὸ Υπουργείο Εξωτερικῶν, σε συνέχεια του με αρ. πρ.

¹⁷ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ και καταπέσεις των εν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο επιτροπῆς ελληνικοῦ ναοῦ Λένινγκραντ (Θ. Χαλκίτης) προς τὴν ἐλληνικὴ Πρεσβεία στην Μόσχα (Λένινγκραντ, 29 Σεπτεμβρίου 1925) [12-14].

¹⁸ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ και καταπέσεις των εν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο επιτετραμμένου ελληνικῆς Πρεσβείας Μόσχας (Σκέφερη) προς τὸ Υπουργείο Εξωτερικῶν (Μόσχα, 10 Μαρτίου 1926) [17-18].

¹⁹ Ο.π..

²⁰ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ και καταπέσεις των εν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο επιτετραμμένου ελληνικῆς Πρεσβείας Μόσχας (Σκέφερη) προς τὸ Υπουργείο Εξωτερικῶν (Μόσχα, 7 Φεβρουαρίου 1926) [16]· ἀξίζει να προσεχθεῖ πως ὑπουργὸς Εξωτερικῶν κατὰ τὴν συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή (τον Σεπτέμβριο του 1925) στην Κυβέρνηση Θεόδωρου Πάγκαλου, ὅπως εἶδαμε, ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Ρέντης, βλ. ΑΛΚ. ΠΡΟΒΑΤΑ, *Πολιτικὴ Ἱστορία...*, 461.

1769, από 25 Ιουνίου 1925 εγγράφου της ίδιας Πρεσβείας, με το οποίο διαβιβάσθηκε και νέο έγγραφο της υπό τον Θ. Χαλκίτη επιτροπής του ελληνικού ναού στο Υπουργείο Εξωτερικών· με το έγγραφο ζητείται επίσηυση των ενεργειών από το Υπουργείο Εξωτερικών και αποστολή οδηγιών για τον χειρισμό του ζητήματος του ελληνικού ναού του Λένινγκραντ²¹. Ακόμη, στις 7 Φεβρουαρίου 1926 ο νέος επιτετραμμένος της ελληνικής Πρεσβείας της Μόσχας Π. Σκέφερης, με νέο έγγραφο προς το Υπουργείο Εξωτερικών, επανήλθε στο θέμα της αποστολής του εγκριθέντος ποσού για την συντήρηση του ελληνικού ναού του Λένινγκραντ· σημειώνει ότι έλαβαν την από 10 Σεπτεμβρίου εγκριτική απόφαση αρ. 12061 για την χορήγηση του ποσού των 100 ρουβλίων μηνιαίως, προσθέτει όμως ότι κανένα ποσό “δεν περιήλθεν εισέτι ένταῦθα”, παρακαλεί ως εκ τούτου για την επίσηυση της αποστολής, διότι “πᾶσα περαιτέρω ἐπιβράδυνσις θὰ καθίσιτα προβληματικὴν τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ διὰ τῆς διαθέσεώς των ἐπιδιωκομένου σκοποῦ”²². Τον Μάρτιο, επίσης, του 1926, όταν αποστέλλει ο επιτετραμμένος της ελληνικής Πρεσβείας, ο Σκέφερης, το σχετικό με τον ελληνικό ναό έγγραφό του παραπονιέται και πάλι πως τα χρήματα δεν είχαν φθάσει ακόμη, “οὐδὲν ὅμως σχετικὸν ποσὸν περιήλθεν εισέτι ἡμῖν” διαβάζουμε²³. Τί είχε πράγματι συμβεί το πληροφοροῦμασθε από εσωτερικό έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών, αποστέλλεται, με εντολή του Υπουργού, από τον Τμηματάρχη του Γραφείου Εκκαθαρίσεως Δαπανών προς το Β΄ Πολιτικό Τμήμα, από 20 Μαΐου 1926· με το έγγραφο γίνεται γνωστό στην αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Εξωτερικών ότι δεν κατέστη δυνατή η υλοποίηση της με αρ. 12061 εντολής του προηγούμενου έτους (1925) και η αποστολή οιοδήποτε ποσού, αφού τα εκδοθέντα εντάλματα επ’ ονόματι του τέως επιτετραμμένου της Πρεσβείας της Μόσχας Κοκοτάκη ακυρώθηκαν διότι δεν μπορούσε το Κεντρικό Ταμείο να εκδώσει επιταγές σε ρούβλια. Έτσι, με το παρόν έγγραφο και σύμφωνα πλέον με το από 4 Μαρτίου 1926 Νομοθετικό

²¹ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοί και καταπύσεις των εν Ρωσία Ελλήνων), Έγγραφο επιτετραμμένου ελληνικής Πρεσβείας Μόσχας (Κοκοτάκη) προς το Υπουργείο Εξωτερικών (Μόσχα, 18 Οκτωβρίου 1925) [15].

²² ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοί και καταπύσεις των εν Ρωσία Ελλήνων), Έγγραφο επιτετραμμένου ελληνικής Πρεσβείας Μόσχας (Σκέφερη) προς το Υπουργείο Εξωτερικών (Μόσχα, 7 Φεβρουαρίου 1926) [16].

²³ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοί και καταπύσεις των εν Ρωσία Ελλήνων), Έγγραφο επιτετραμμένου ελληνικής Πρεσβείας Μόσχας (Σκέφερη) προς το Υπουργείο Εξωτερικών (Μόσχα, 10 Μαρτίου 1926) [17-18].

Διάταγμα ζητείται νέα εντολή για καταβολή του “έγκριθησομένου ποσού” σε λίρες Αγγλίας²⁴.

Ως τον Αύγουστο του 1926 δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη η διαδικασία της αποστολής των χρημάτων που αφορούσε στην συντήρηση του ναού, για τον λόγο αυτόν φαίνεται πως θα επανέλθει σχετικά με έγγραφό του, από 16 Αυγούστου 1926 (αρ. πρ. 2090), προς το Υπουργείο Εξωτερικών ο τότε πρεσβευτής της Ελλάδας στην Μόσχα Νάκος Πανουργιάς²⁵. Μόλις στις 6 Σεπτεμβρίου 1926 ο Διευθυντής του Β΄ Πολιτικού Τμήματος του Υπουργείου Εξωτερικών με έγγραφό του προς την Πρεσβεία της Μόσχας σημειώνει ότι απεστάλησαν 60 λίρες Αγγλίας “διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἐν Πετροπόλει ναοῦ” και για το χρονικό διάστημα από 1η Απριλίου ὡς 30 Σεπτεμβρίου 1926, 10 λίρες για κάθε μήνα, η καταβολή των οποίων “θέλει ἐξακολουθήσει (...) ἐφόσον θὰ ὑφίσταται ἢ προκαλέσασα αὐτὸ ἐθνικὴ ἀνάγκη”²⁶. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1926 τα χρήματα ἐφθάσαν στην Μόσχα και παρελήφθησαν ἀπὸ τον πρεσβευτὴ Νάκο Πανουργιά, ο οποίος και με ἐγγράφὸ του ενημερώνει σχετικά το Υπουργείο Εξωτερικών και ζητᾶ να υπάρξει μέρημα για την αποστολή “ἐτέρων λιρῶν ἀγγλικῶν ἐξήκοντα” για τις δαπάνες συντήρησης του ελληνικοῦ ναοῦ για τους μήνες ἀπὸ 1η Οκτωβρίου 1926 ὡς και 31 Μαρτίου 1927. Στο περιθώριο ὡστόσο του ἀνωτέρω ἐγγράφου του πρεσβευτὴ Νάκου Πανουργιά ο ἀρμόδιος υπηρεσιακὸς παράγοντας του Υπουργείου Εξωτερικών σημειώνει δια χειρὸς του “ἐκδίδονται κατὰ τριμηνίαν” και τοποθετεῖ την μονογραφή του, γεγονός που υποδηλώνει ὅτι ἀπερρίφθη το σχετικὸ αἴτημα²⁷. Ο πρεσβευτὴς Πανουργιάς θα επανέρθει με νεώτερο ἐγγράφὸ του, ἀπὸ 18 Ιουνίου 1927, ἀπὸ την Μόσχα, προς το Τμήμα Ἐκκαθαρίσεως Δαπανῶν του Υπουργείου Εξωτερικών και ζητᾶ, ἐπειδὴ ο “ἐν Πετροπόλει ναὸς τοῦ Κράτους ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην ἐπειγουσῶν ἐπισκευῶν καὶ ὧν ἄνευ τὸ περικαλλὲς κτίριον κινδυνεύει”, ἐπισκευὲς που μόνο

²⁴ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ και καταπιέσεις των εν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο του τμηματάρχη του Γραφείου Ἐκκαθαρίσεως Δαπανῶν του Υπουργείου Εξωτερικών προς το Β΄ Πολιτικὸν Τμήμα του ἰδίου Υπουργείου (Ἀθήνα, 20 Μαΐου 1926) [19].

²⁵ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ και καταπιέσεις των εν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο του πρεσβευτὴ της Ἑλλάδος στην Μόσχα Νάκου Πανουργιά προς το Υπουργείο Εξωτερικών (Μόσχα, 22 Σεπτεμβρίου 1926) [21].

²⁶ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ και καταπιέσεις των εν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο του διευθυντὴ Β΄ Πολιτικὸν Τμήματος Υπουργείου Εξωτερικών (εντολή ὑπουργοῦ) προς την ἑλληνικὴ Πρεσβεία Μόσχας (Ἀθήνα, 6 Σεπτεμβρίου 1926) [20].

²⁷ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ και καταπιέσεις των εν Ρωσία Ἑλλήνων), Ἐγγραφο του πρεσβευτὴ της Ἑλλάδος στην Μόσχα Νάκου Πανουργιά προς το Υπουργείο Εξωτερικών (Μόσχα, 22 Σεπτεμβρίου 1926) [21].

“διαρκούντος του θέρους εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτελεσθῶσιν”, το ἐπίδομα του Κράτους για τον συγκεκριμένο ναό να μην αποσταλεί σε τριμηνιαίες δόσεις ἀλλὰ “διὰ μιᾶς ὀλόκληρον” για τα ἔτη 1927 και 1928, ἐκδιδομένου ἐντάλματος 120 λιρών Ἀγγλίας²⁸. Ζητεῖται ἐπίσης να διαταχθεῖ το κεντρικό ταμεῖο να ἐκδώσει “ὡς τάχιστα” την σχετική ἐπιταγή, διότι οποιαδήποτε βραδύτης στην ἐκτέλεση των ἐπισκευῶν θα μπορούσε να ἐπιφέρει μέγιστες ζημιές στο κτήριο²⁹. Το γεγονός ὅτι ζητεῖται ἐκδοση ἐντάλματος που θα ἐκκινᾶ ἀπὸ την ἀρχὴ του ἔτους 1927 υποδηλώνει πὼς το ἐντάλμα για το τελευταῖο τρίμηνο του ἔτους 1926 (1η Οκτωβρίου – 31 Δεκεμβρίου 1926) εἶχε ἐκδοθεῖ και παραληφθεῖ.

Θα φθάσουμε στον Σεπτέμβριο του 1927 και ἀκόμη δεν εἶχε υλοποιηθεῖ το αἴτημα του πρεσβευτῆ και δεν εἶχαν φαίνεται παραληφθεῖ οἱ 120 λίρες που θα κάλυπταν τα ἔτη 1927 και 1928, ὥστε μέσα στο καλοκαίρι να πραγματοποιηθῶν οἱ ἐπισκευές. Το γεγονός αὐτό θα ἀναγκάσει τον Νάκο Πανουργιά να ἀποστείλει ἀπὸ την Μόσχα κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα στις 14 Σεπτεμβρίου 1927, το οποίο και θα καταγραφεῖ στο ἐμπιστευτικό πρωτόκολλο του Υπουργείου Ἐξωτερικῶν την ἐπόμενη ἡμέρα, με το οποίο και ζητεῖ την ἀμεση ἀποστολὴ των χρημάτων, “καθόσον ἀρχαὶ ἀξιοῦσιν ἀμεσον ἔναρξιν ἐπισκευῶν, ὧν ἀνάγκη ἐπιτακτικὴ”³⁰. Ὅμως ο τότε Υπουργός Ἐξωτερικῶν, προφανῶς ο Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος στην Κυβέρνηση του Ἀνδρέα Ζαῖμη³¹, εἶχε ἕνα μήνα πρὶν, στις 9 Αυγούστου, υπογράψει την σχετική ἐντολὴ προς το Τμήμα Ἐκκαθαρίσεως Δαπανῶν για την “εἰς ἐφάπαξ” ἐκδοση ἐντάλματος πληρωμῆς του βοηθήματος των ἐτῶν 1927 και 1928 (120 λιρών Ἀγγλίας) υπὲρ του “ἐν Πετροπόλει ναοῦ τοῦ Κράτους” και ζητούσε την “ταχεῖαν ἀποστολὴν τοῦ ἄνω ποσοῦ εἰς τὴν ἐν Μόσχᾳ Πρεσβείαν”³².

Φαίνεται πὼς σε αὐτὸ το 1927 ἀρχισαν κάποιες τουλάχιστον ἐργασίες για την ἀντικατάσταση των παραθύρων του κεντρικοῦ τρούλλου (του θόλου) του ναοῦ και την ἐπισκευὴ του “σιδήρου” (των φύλλων χαλκοῦ) της στέγης·

²⁸ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 – 1927 (Διωγμοὶ και καταπιέσεις των ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων), Ἐγγραφο του πρεσβευτῆ της Ἑλλάδος την Μόσχα Νάκου Πανουργιά προς το Υπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Μόσχα, 18 Ἰουνίου 1927) [26].

²⁹ Ὁ.π..

³⁰ ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 – 1927 (Διωγμοὶ και καταπιέσεις των ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων), Τηλεγράφημα του πρεσβευτῆ της Ἑλλάδος στην Μόσχα Νάκου Πανουργιά προς το Υπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Μόσχα, 14 Σεπτεμβρίου 1927) [22].

³¹ ΑΔΚ. ΠΡΟΒΑΤΑ, *Πολιτικὴ Ἱστορία...*, 471.

³² ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 – 1927 (Διωγμοὶ και καταπιέσεις των ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων), Ἐγγραφο ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν [Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου] προς το Τμήμα Ἐκκαθαρίσεως Δαπανῶν του Υπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Ἀθήνα, 9 Αυγούστου 1927) [28].

για κάποια τουλάχιστον χρόνια ακόμη ο νεκρός του κτήτορα του ναού Δημητρίου Ιγκόροβιτς Μπερναρδάκη, του μακρήνα μεγάλου ευεργέτη των δύο πατρίδων, Ελλάδας και Ρωσίας, αυτού που νεκρό, βαλσαμωμένο, τον υποδέχθηκε κάποιες δεκαετίες πριν στον σταθμό Νικόλαενski της Αγίας Πετρούπολης, από το Βισμπάντεν όπου πέθανε, ο ίδιος ο αυτοκράτορας της Ρωσίας³³ για να ταφεί στον ναό που ο ίδιος ανήγειρε για την πρώτη του πατρίδα, στον ελληνικό ναό της Αγίας Πετρούπολης, θα συνεχίσει να αναπαύεται σε έναν χώρο θρησκευτικής γαλήνης και ησυχίας, μέχρι τουλάχιστον το 1938. Τον Ιανουάριο του 1939 ο ελληνικός ναός του Λένινγκραντ πλέον, επί Στάλιν, οριστικά “έκλεισε και απαγορεύθηκε η λειτουργία του”³⁴ από την σοβιετική Κυβέρνηση....

³³ Σχετικά πρβλ. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ, *Ευεργέτες δύο πατρίδων (...)*, 130-131.

³⁴ Σ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Η ελληνική εκκλησία του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου...*, 111, σχετικά με τον Δημήτριο Βερναρδάκη βλ. πρόχειρα και ΠΑΝ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, *Εθνικοί ευεργέται*, Εν Αθήναις 1908, 51-52, Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ, *Οι Έλληνες της Αγίας Πετρούπολης (...)*, 86-87, σήμερα ειδικότερα βλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ευεργέτες δύο πατρίδων (...)*, 105-140).

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ (ΥΠΕΞ)

Α'. Έν Λένινγκραδ τῆ 25 Φεβρουαρίου 1925
Πρὸς τὴν Α.Ε τὸν Πρεσβευτὴν τῆς
Ἑλλάδος ἐν Μόσχᾳ

Τὴν ἀπὸ 13 λήξαντος ὑμετέραν ἐπιστολὴν ἐγκαίρως ἔλαβον/ τὰ ἐν αὐτῇ δὲ σημειώσας εὐχαρίστως ἀπαντῶ./

Συμφώνως τῇ ὑμετέρᾳ παρακλήσει κάτωθεν εὐρίσκετε λεπτομε/ρῆ κατάλογον τῶν ἐξόδων τῆς ἐκκλησίας ἀνερχομένων κατὰ μῆνα/ εἰς ρούβλια 356./

Ἐξοδα ἀπαραίτητα πρὸς συντήρησιν ἐκκλησίας καὶ προσωπικοῦ/ ἀνέρχονται κατὰ μῆνα:/

Μισθὸς ἱερέως	ρούβλια	50/
Μισθὸς διάκου	ρούβλια	30/
Μισθὸς ἀναγνώστου	ρούβλια	20/
Μισθὸς θυρωροῦ	ρούβλια	46/
Φωτισμοῦ	ρούβλια	35/
Θέρμανσις	ρούβλια	40/
Ἀσφάλιστρα ἐκκλησίας	ρούβλια	10/
Διὰ καθαρισμὸν πεζοδρομίου	ρούβλια	25/
Μισθοδοσία ψαλτῶν	ρούβλια	100/
	τὸ ὅλον ρούβλια	356/

Ἔχει κατὰ μῆνα ἀπέναντι τῶν ἐξόδων ἡ ἐκκλησία ἔσοδα/ κατὰ προσέγγισιν 150 ρούβλια, οὕτως ὥστε πρὸς συντήρησιν τῆς/ ἐκκλησίας ἀπαιτοῦνται κατὰ μῆνα 206 ρούβλια (ἔλλειμμα μηνιαῖον)/ τὸ ὅποιον δυστυχῶς δὲν εἶναι ἀπολύτως δυνατὸν νὰ καλύψω οὐ/τε ἐγὼ οὔτε οἱ ἐνταῦθα ὁμογενεῖς, ἐπειδὴ οἰκονομικῶς δὲν μᾶς/ ἐπιτρέπεται. Ὅθεν ἡ μόνη διέξοδος εἶναι ὅπως τὸ ἔλλειμμα τοῦ//το ἐκ 206 ρουβλίων κατὰ μῆνα ἐμβάσῃ ἡ ἐν Μόσχᾳ ἑλληνικῇ Πρεσβείᾳ, ἂν/ ἐννοεῖται ἡ Πρεσβεία καὶ αὐτῇ ἡ ἑλληνικῇ Κυβέρνησις ἐνδιαφέρε/ται ὅπως ἐν Πετρούπολει διατηρηθῇ καὶ λητουργῇ (sic) κανονικῶς ἡ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ./

Ἡ ἐκκλησία ἔχει λογιστὴν ἄμισθον ὁ ὁποῖος κρατεῖ βιβλία/ κανονικὰ ἐξόδων καὶ ἐσόδων τὰ ὅποια ἐν οἰαδήποτε στιγμῇ δύνανται/ νὰ ἐξελέγξῃ ἀπεσταλμένος τῆς ἐν Μόσχᾳ ἑλληνικῆς Πρεσβείας./

Διατελῶ πρόθυμος

Θ. Χαλκίτης''

Σχόλια: Πρόκειται για διεξίλιδο έγγραφο με γραφή γραφομηχανής, αντίγραφο του αρχικού εγγράφου.

B'. LÉGATION
DE LA
RÉPUBLIQUE HELLÉNIQUE

Αριθ. Πρωτ. 1769

Έν Μόσχα τη 13 Αύγουστου 1925

Προς τὸ

ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείων

Ἔχω τὴν τιμὴν ν' ἀνακοινώσω ὑμῖν ὅτι δ' ἐκθέσεώς των/ πρὸς τὴν Πρεσβείαν μέλη τινὰ τῆς ἐν Πετροῦπόλει ἑλληνικῆς/ παροικίας μοι παριστώσι τὴν δυσχερῆ οικονομικὴν κατάστασιν./ εἰς ἣν περιῆλθε τὸ ἐκεῖ παρεκκλήσιον τῆς Πρεσβείας, τὸ ὁ/ποῖον ἄλλοτε ἐλάμβανε ἐπίδομά τι παρ' αὐτῆς. Νῦν οὐ μόνον/ τοῦτο ἔλειψε, ἀλλὰ καὶ οἱ εὐποροὶ ὁμογενεῖς, οἵτινες ἄλλοτε/ συνεισέφερον ἀδρότατα διὰ τὴν συντήρησίν του, δὲν ὑπάρχουσι/ πλέον ἐκεῖ, τῶν ἐναπομεινάντων ὀλίγων ὄντων ἀέργων καὶ ἀπό/ρων. Λόγω τῆς τοιαύτης καταστάσεως ἡ ἐκκλησία δὲν ἔχει πλε/ον ἐπαρκεῖς πόρους πρὸς κάλυψιν οὔτε τῶν στοιχειωδεστέρων/ αὐτῆς δαπανῶν ὡς οἱ μισθοὶ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ φύλακος καὶ/ οἱ πρὸς τὸ κράτος φόροι. Ἐξ ἄλλου φαίνεται ὅτι ἐπίσης παρὶ/σταται ἀνάγκη ἐπισκευῶν τινῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ/ ναοῦ, τῶν ἐξωτερικῶν τοιούτων δυναμένων ν' ἀφεθῶσι δι' εὐθε/τώτερον χρόνον ὡς μὴ ἐπιτακτικῶν. Οἱ αἰτοῦντες ὑπολογίζουσι/ τὸ πρὸς κάλυψιν τῶν τακτικῶν δαπανῶν συντηρήσεως ἀπαιτού/μενον ποσὸν εἰς ρούβλια 206 κατὰ μῆνα. Προϋπολογισμὸν ἐπισκευ/ῶν δὲν συντάξαν./

Ὑποβάλλον συνημμένως τὴν αἴτησιν τῆς παροικίας μετὰ/ συναφοῦς ἐπιστολῆς τοῦ ἐπιτρόπου τῆς ἐκκλησίας ἐν ᾧ σημειοῦ/ται τὸ πρὸς κάλυψιν τῶν τακτικῶν ἐξόδων τοῦ ναοῦ μηνιαῖον ἔλ/λειμμα, εἰσηγοῦμαι ὅπως, ἐφ' ὅσον τὸ Ὑπουργεῖον συμμερίζεται/ τὴν γνώμην μου καθ' ἣν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφίσωμεν τὴν ἐκκλη/σίαν Πετροῦπόλεως, μεγαλοπρεπὲς κτίριον οὗ τὴν κυριότητα/ εἶναι διατεθειμένη νὰ μᾶς ἀναγνωρίσῃ ἢ σοβιετικῆ Κυβέρνη//σις, νὰ καταρρεῦσῃ, ἐγκρίνῃ 100 ρούβλια μηνιαῖαν ἐπιχορήγησιν/ πρὸς κατὰ μέρος κάλυψιν τοῦ παρουσιαζομένου ἐλλείμματος/τος, τοῦ ὑπολοίπου καλυπτομένου διὰ περικοπῆς δαπανῶν, με/ξουσιοδοτήσῃ δὲ νὰ ζητήσω προϋπολογισμὸν τῶν διὰ τὰς ἀπο/λύτως ἀναγκαίας ἐπισκευᾶς δαπανῶν ὃν μετὰ τὸν κατὰ τὸ ἐφι/κτὸν ἔλεγχον ὑποβάλω ὑμῖν πρὸς ἔγκρισιν./

Ἐν σχέσει πρὸς τ' ἀνωτέρω ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω ὑμῖν/ ὅτι τὰ οικονομικὰ ὄλων ἐν γένει τῶν ἐν τῇ Ἐνώσει ἐκκλησιῶν/ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων, αἵτινες κοινότητες δὲν

ἀναγνωρίζον/ται πλέον ὡς τοιαῦται, κατὰ τοὺς σοβιετικούς Νόμους, εὐρίσκον/ται εἰς οἰκτρὰν ἐν γένει κατάστασιν λόγῳ τῆς ἀναχωρήσεως/ τῶν εὐπόρων ὁμογενῶν καὶ τῶν οικονομικῶν δυσχερειῶν τῶν/ ἀπομεινάντων. Ἐντεῦθεν οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι καὶ ὁ ἐν Ὁδησ/σῶ ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος, περὶ οὗ τὸ ὑπ' ἀριθ. 5887 καὶ ἀπὸ/ 15 Μαΐου ἐ.ἔ. ὑμέτερον ἔγγραφον θὰ ἔχη βεβαίως ἀνάγκην/ τῆς οικονομικῆς ἐνισχύσεως τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως./

Δὲν ἔχω πεισθῆ ἐν τούτοις ὅτι τὸ ἑλληνικὸν Κράτος,/ ὑφ' ἧς οικονομικὰς συνθήκας εὐρίσκεται σήμερον, θὰ ὄφειλε/ νὰ ἀναλάβῃ τὴν διατήρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτιρίων καὶ/ τὴν σωτηρίαν τῶν ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλησιῶν ἐν τῇ ἀναμονῇ τῆς ἀπι/θάνου ἀναβιώσεως καὶ ἀναπτύξεως τῶν διαλυθειῶν ἑλληνικῶν/ κοινοτήτων. Ἐνεκα τούτου, παρὰ τὴν λυπηρὰν πρόβλεψιν κατα/στροφῆς τῶν ἑλληνικῶν ναῶν, δὲν ἐνεθάρρυνα τοὺς εἰς σχετι/κὰ ὑλικά βοηθήματα ἀποβλέποντας ὁμογενεῖς ἀφίνων νὰ μὲ ὀδη/γήσῃ ὁ χρόνος περὶ τοῦ πρακτέου. Ἀπὸ τῆς σκέψεως ταύτης καὶ/ τὴν παράκλησιν τῶν ὁμογενῶν ἀπέκρουσα ἐπὶ τοῦ παρόντος./ Μετὰ προσοχῆς ὁμῶς ἤκουσα καὶ ἀνέλαβον νὰ εἰσηγηθῶ πρὸς τὸ/ Ὑπουργεῖον πρόσθετον αἴτησιν περὶ ὑλικῆς ἀρωγῆς τῆς ἑλλη/νικῆς Κυβερνήσεως ὑπὲρ τῶν σχολείων Ὁδησοῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰς/ τὴν εἰσηγήσιν ταύτην μετὰ πολλῶν ἐπιφυλάξεων προβαίνω. Διό/τι, καίτοι ἀναγνωρίζω ὅτι οἱ διδάσκαλοι δὲν εἶναι δυνατὸν/ νὰ ἰκανοποιηθῶσι μὲ τοὺς γλίσχρους μισθοὺς οὓς πληρώνει/ εἰς αὐτοὺς ἡ σοβιετικὴ Κυβέρνησις, καίτοι κρίνω ἀληθῆ τὸν ἰσχυ/ρισμὸν τῶν ὁμογενῶν καθ' ὃν ἡ πτωχὴ σήμερον παροικία δὲν// εἶνε εἰς θέσιν νὰ χορηγήσῃ εἰς τὸ διδάσκον προσωπικὸν πρόσ/θετα ἐπιδόματα, εὐρίσκω ἐπικίνδυνον οικονομικῶς τὴν ἀρχὴν/ ἀναλήψεως ἐκ μέρους μας σχολικῶν ἐπιδομάτων. Συνεπῶς προτεί/νω, ἂν ἡ Κυβέρνησις ἐγκρίνει τὴν κατ' ἀρχὴν ὑποστήριξιν τῶν/ σχολείων τῆς Ὁδησοῦ, ὅπως χορηγήσῃ κατ' ἐξαιρέσιν ἑκτακτον σχο/λικὸν βοήθημα ἐκ 500 ρουβλίων παραβλεπομένης τῆς ἀξιώσεως τῶν/ ἐνδιαφερομένων περὶ ἐτησίας τακτικῆς χορηγήσεως 1770 ρουβλι/ών./

Ἐν τῷ συνόλῳ ἢ ἐπὶ τῶν ὡς ἀνωτέρω καὶ τῶν παρομοίων ζητη/μάτων τακτικὴ τῆς Πρεσβείας εἶναι παρελκυστικὴ, τὸ μὲν καθό/σον πᾶσα ἐνθάρρυνσις θὰ συνεπήγετο πολλαπλασιασμὸν τῶν αἰτήσεων/ καὶ ἀπαιτήσεων, τὸ δὲ διότι ὁ ἀπὸ τῆς ἑδρας τῆς Πρεσβείας/ ἔλεγχος τόσον τῶν ἀναγκῶν ὅσον καὶ τῆς διαχειρίσεως εἶναι/ δυσχερέστατος, ἐφ' ὅσον μάλιστα τὰ ἐπιλεκτὰ στελέχη τῶν κοινο/τήτων σήμερον εἶναι πολὺ ἀραιὰ σήμερον (sic)./

Ἡ ἐν γένει θέσις τῶν ἐν τῇ Ἐνώσει ἑλληνικῶν κοινοτή/των καὶ παροικιῶν καὶ τῶν συναφῶν σχολικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν/ ζητημάτων, ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὴν σημερινὴν οικονομικὴν κατά/στασιν ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ σημερινὸν καθεστῶς, ἀποτελεῖ ἀντικεί/μενον ἐπισταμένης ἐρεῦνης. Ἀλλ' ἡ ἔρευνα αὕτη, ἐφ' ὅσον δὲν ἔ/χουμε προξενικὰς ἀρχὰς εἰς τὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐφ' ὅσον οἱ δυνάμενοι ὅπως οἰήσῃτε νὰ παράσχῃσι πληροφορίας Ἐλ/ληνικῆς ἀποφεύγῃσι νὰ πράξῃσι τοῦτο λόγῳ οὐχὶ ἀδικαιολογήτου/ φόβου, προσαιτεῖ περιοδεῖαν καταλλήλου ἀντιπροσώπου τῆς Πρε/σβείας, ὃν αὕτη ἔλλειπει προσωπικοῦ δὲν διαθέτει ἐπὶ τοῦ/ παρόντος./

Ὁ Πρεσβευτῆς

[Ν. Μαυρουδῆς:]

Σχόλια: Πρόκειται για τρισέλιδο κείμενο με γραφή γραφομηχανής, πρωτοκολλείται στο Υπουργείο Εξωτερικών στις 3 Σεπτεμβρίου 1926 με αρ. 2061, όπως δια χειρός καταγράφεται στην άνω αριστερή ώα.

Γ'. "Έν Λένινγκραδ τῆ 29ῆ Σεπτεμβρίου 1925

Πρὸς

τὴν Ἑλληνικὴ Πρεσβείαν

ἐν Μόσχᾳ

Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ἐν Λέ/νινγκραδ παρεκκλησίου τῆς Πρεσβείας διὰ τοῦ πα/ρόντος καθῆκον τῆς θεωρεῖ νὰ δηλώσῃ τὰ ἐξῆς/ ἀναφορικῶς πρὸς τὸν θόλον τοῦ ναοῦ./

Ἡ κατάστασις τῶν παραθύρων τοῦ θόλου/ τῆς ἐκκλησίας, κατόπιν ἐπιθεωρήσεως αὐτῶν ὑπὸ/ εἰδικοῦ ἀρχιτέκτορος (sic), ἐπιβεβαιουῦται ὅτι εἶνε κατα/στρεπτικὴ καὶ ἐπίφοβος διὰ τοὺς ἐκκλησιαζομένους./ Τὰ παράθυρα, 16 τὸ ὅλον, τὰ ὁποῖα, ὡς φαίνεται, ἀπὸ/ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ δὲν ἐπεσκευάζοντο, ἤδη εἶνε/ σεσηπῶτα, κυρτὰ καὶ ἐτοιμὸρρόπα. Ἀνάγκη εἶνε νὰ// ἀντικατασταθῶν διὰ νέων, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει/ τὸ ἀπαιτούμενον χρῆμα, ἡ Ἐπιτροπὴ διὰ νὰ προλάβῃ/ τὸν κίνδυνον εὐρίσκεται πρὸ τῆς ἀνάγκης νὰ ἀπαλ/λάξῃ τὸν θόλον ἀπὸ τὰ σεσηπῶτα παράθυρα καὶ ἀντι/καταστήσῃ αὐτὰ διὰ σανίδων./

Ὁ σιδηρὸς ἐν γένει τῆς στέγῃς τοῦ ναοῦ διε/φθάρῃ καὶ ἐπὶ τῆς στέγῃς ἐσηματίσθησαν μεγάλα/ ὀπαί, ἔνθα ἀντὶ σιδήρου ὑπάρχει χλόη, δι' ὧν ἡ ὑγρασία/ διέρχεται καὶ ἀπορροφᾶται ὑπὸ τῶν θόλων καὶ τῶν/ τοίχων τοῦ ναοῦ./

Ἡ ἐπιτροπὴ τὸν παρελθόντα χειμῶνα διε/βίβασε εἰς τὴν Πρεσβείαν τῆς ἐκτενῆ ἐκθεσιν περὶ/ τῆς ἐν γένει καταστάσεως τοῦ ναοῦ ζητήσασα τὴν λῆψιν/ συντόνων μέτρων. Νῦν παρακαλεῖ Αὐτὴν, ὅπως κα/ταθέσῃ ἐκ μέρους Τῆς σχετικῆς ἐκθεσιν περὶ τῆς/ ἐν γένει καταστάσεως τοῦ παρεκκλησίου εἰς τὴν Ἱερὰν/ Σύνοδον καὶ εἰς τὰς ἀρμοδίας ἀρχὰς τῆς ἑλληνικῆς/ Κυβερνήσεως καὶ ζητήσῃ τὴν λῆψιν συντόνων/ μέτρων, ὅπως μὴ καταστραφῇ τὸ ἔθνικὸν τοῦτο/ κειμήλιον./

Ἡ ἐπιτροπὴ τῆς ἐκκλησίας ἐλπίζουσα,/ ὅτι ἡ Πρεσβεία θέλει προβῆ εἰς τὰ κατάλληλα δια//βήματα, παρακαλεῖ τὴν ταχεῖαν ἄδειαν Αὐτῆς διὰ τὴν/ δι' ὀλίγον καιρὸν, μέρει τῆς ἀνοιξέως, ἀντικατάστασιν τῶν/ παραθύρων τοῦ θόλου διὰ σανίδων./

Ἡ ἐν Λένινγκραδ ἐπιτροπὴ τοῦ παρεκκλη/σίου τῆς ἑλληνικῆς Πρεσβείας./

Ὁ Ἐπίτροπος

Θ. Χαλκίτης"

Σχόλια: Έχουμε τρισέλιδο κείμενο γεγραμμένο δια χειρός, πιθανότατα του Θ. Χαλκίτη, το έγγραφο σύμφωνα με τις επ' αυτό καταγραφές πρωτοκολλείται στην Πρεσβεία της Μόσχας με αρ. πρ. 2606 στις 15 Οκτωβρίου 1925 και καταχωρίζεται στον "φάκελλο Β' / Έκκλησία" της Πρεσβείας.

Δ'. LÉGATION
DE LA
RÉPUBLIQUE HELLÉNIQUE

Αριθ. Πρωτ. 2602

Έν Μόσχᾳ τῇ 18 Ὀκτωβρίου 1925

Πρὸς τὸ

ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργεῖον

Τμῆμα Β' Πολιτικὸν

Αναφερόμενος εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1769 ἀπὸ 25 Ἰουνίου/ ἐ.ἔ. ἔγγραφον τῆς Πρεσβείας ταύτης, ἔχω τὴν τιμὴν/ νὰ ὑποβάλω Ὑμῖν συνημμένως αἴτησιν τῆς/ Ἐπιτροπῆς τοῦ παρεκκλησίου τῆς ἐν Πετροπόλει ἑλλη/νικῆς ἐκκλησίας (sic) καὶ νὰ παρακαλέσω ὅπως εὐαρεστοῦ/μενοι ἐπισηπεύσητε τὴν ἀποστολὴν μοι ὑμετέρων ὁδηγιῶν/ ὅπως ἐπὶ τῇ βᾶσει αὐτῶν προέλθω εἰς τὰς ἐνδεικνου/μένας μετὰ τῆς ἐπιτροπῆς συνεννοήσεις πρὸς δια/κανονισμὸν τοῦ ζητήματος τούτου./

Εὐπειθέστατος

Ὁ ἐπιτετραμμένος

[Ἰωάννης] Κοκοτάκης"

Σχόλια: Πρόκειται για κείμενο γραφομηχανής, μονόφυλλο, το οποίο εισέρχεται στο Υπουργείο Εξωτερικών στις 7 Νοεμβρίου 1925 με αρ. πρ. 15979, στο αριστερό περιθώριο ο αρμόδιος υπάλληλος δια χειρός σημειώνει: "12061/ ἐκτελέσθηκε/ ἀρχεῖον" και τοποθετεί την μονογραφή του. Ο αριθμός "12061" αφορά στο έγγραφο/απόφαση με την οποία εγκρίθηκε το αίτημα και διατάχθηκε η αποστολή του σχετικού χρηματικού ποσού.

Ε'. LÉGATION
DE LA
RÉPUBLIQUE HELLÉNIQUE

Αριθ. Πρωτ. 320

Έν Μόσχᾳ τῇ 7 Φεβρουαρίου 1926

Πρὸς

τὸ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείων

Τμήμα Β΄ Πολιτικῶν

Αναφερόμενος εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 12061 ὑμέτερον ἔγγρα/φον τῆς 10 Σεπτεμβρίου π.ἔ. δι' οὗ ἀνεκοινώθη τῇ Πρε/σβείᾳ ὅτι διετάχθη ἡ ἀποστολὴ 500 ρουβλίων δι' ἕκτα/κτον ἐφ' ἅπαξ βοήθημα τῶν σχολείων Ὁδηροσού καὶ ρουβλι/ων 100 μηνιαίως διὰ συντήρησιν τοῦ ἐν Πετροπόλει ἐλ/ληνικοῦ ναοῦ, ἔχω τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσω ὑμῖν ὅτι οὐδὲν/ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ποσῶν περιήλθεν εἰσέτι ἐνταῦθα καὶ νὰ/ παρακαλέσω ὑμᾶς ὅπως εὐαρεστούμενοι διατάξῃτε τὴν ἐπί/σπευσιν τῆς ἀποστολῆς τῶν διότι πᾶσα περαιτέρω ἐπιβρά/δυνσις θὰ καθίστα προβληματικὴν τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ διὰ/ τῆς διαθέσεώς τῶν ἐπιδιωκομένου σκοποῦ./

Εὐπειθέστατος

Ὁ Ἐπιτετραμμένος

Π. Σκέφερης"

Σχόλια: Πρόκειται γιὰ μονόφυλλο με γραφὴ γραφομηχανῆς το ὁποῖο θὰ εἰσέλθει στο Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν στῆς 26 Φεβρουαρίου 1926 καὶ θὰ καταγραφεῖ στο ἐμπιστευτικὸ πρωτόκολλο με αρ. 2553.

ΣΤ'. LÉGATION

DE LA

RÉPUBLIQUE HELLÉNIQUE

Αριθ. Πρωτ. 478

Ἐν Μόσχᾳ τῇ 10 Μαρτίου 1926

Πρὸς

τὸ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείων

Κατὰ τοὺς ἰσχύοντας ἐνταῦθα Νόμους ἵνα διατηρηθῇ ναὸς τις ὑ/πὲρ ὠρισμένης κοινότητος ὀφείλουσιν εἴκοσι ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς/ νὰ προβῶσιν εἰς δήλωσιν πρὸς τὰς τοπικὰς σοβιετικὰς ἀρ/χὰς, καθόσον ἄλλως ὁ ναὸς δύνάται νὰ παραδοθῇ πρὸς λειτουργίαν/ καὶ διαχειρίσιν εἰς ἕτεραν εἰκοσάδα οἰαοδήποτε ἐθνικότητος, ἥτις/ ἤθελεν ὑποβάλλει σχετικὴν αἴτησιν./

Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Λένινγκραδ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν διατήρησιν/ τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ ναοῦ ὅστις εἶνε κτῆμα τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνή/σεως, ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ διεκδικηθῇ παρ' αὐτῆς κατὰ τὴν ἐπακολου/θήσασαν τὴν μπολσεβικικὴν ἐπανάστασιν περίοδον, εἶχε προβῆ εἰς/ παρομοίαν δήλωσιν./

Από τῆς ἐνταῦθα ἐγκαταστάσεώς τῆς ἡ Πρεσβεία διεξεδίκησε τὴν/ ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ Δημοσίου κυριότητα τοῦ ἀνωτέρω ναοῦ, δυστυχῶς/ ὅμως δὲν ἀνεγνωρίσθη εἰσέτι αὕτη ὑπὸ τῆς σοβιετικῆς Κυβερνήσεως./

Τὰ μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Λένινγκραδ καὶ ἡ σχετικὴ ἐκ/κλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ προέβησαν καὶ κατὰ τὸν παρελθόντα Ἰανουάρι/ον, τῇ ἐπιμόνω ἄλλως τε ἀπαιτήσει τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, εἰς ἐπανά/ληψιν τῆς σχετικῆς δηλώσεως, καθόσον ἐφοβήθησαν τὸ ἐνδεχόμενον τῆς/ προσωρινῆς ἔστω παραχωρήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ εἰς ἐτέραν εἰκο/σάδα Ῥώσων ὀρθοδόξων μέχρι τῆς ἐπισήμου ἀναγνωρίσεως τῶν ἐπι/ τοῦ ναοῦ δικαιωμάτων τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως./

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ δὲν κρίνω ἄσκοπον νὰ γνωρίζω ὑμῖν ὅτι/ κατὰ περιεχούσας μοι πρὸ μηνὸς περίπου πληροφορίας ἡ πρῶην ἐκ//κλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ἐν Λένινγκραδ ἑλληνικοῦ ναοῦ εὕρισκο/μένη εἰς οικονομικὰς δυσχερείας εἶχεν ἐπιτρέψῃ κατὰ τὸν παρελ/θόντα Αὐγούστον τὴν συμμετοχὴν καὶ συλλειτουργίαν (sic) ἐν τῷ ναῷ/ εἰς Ῥώσων ἱερέα μετὰ τοῦ ἀκολουθοῦντος αὐτὸν πληρώματος ἀνευ/ εὐτυχῶς ἐγγράφου τινὸς παραχωρήσεως οἰωνδῆποτε δικαιωμάτων./

Τὴν κατάστασιν ταύτην πληροφορηθεὶς ἔσπευσα νὰ ἐλέγξω τὴν/ ἐκκλησιαστικὴν ἐπιτροπὴν, μολοντί ἡ νῦν τοιαύτη, ἀναλαβούσα τὴν/ διοίκησιν τοῦ ναοῦ μόνον ἀπὸ τοῦ παρελθόντος Ἰανουαρίου, δὲν/ εἶνε ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἀνωτέρω ἐνέργειαν, καὶ ὑπέδειξα αὐτῇ τὴν/ ἀνάγκην τῆς ἀμέσου ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας,/ ἥτις εἶνε ἰδιοκτησία αὐτοῦ τοῦ Κράτους, τοῦ Ῥώσου ἱερέως./

Ἡ ἑλληνικὴ ἐν τούτοις κοινότης Λένινγκραδ ἀποτελουμένη σήμε/ρον ἐξ ἐλαχίστων μελῶν, καὶ τούτων δυσπραγούντων, λόγῳ τῶν ἐν τῇ/ χώρα οικονομικῶν ὄρων, εἶνε ἀδύνατον ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς δαπά/νας συντηρήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ. Τὸ Ὑπουργεῖον διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ./ 12061 ἐγγράφου τοῦ τῆς 10 Σεπτεμβρίου π.ἔ. ἐνεκοίνωσε τῇ Πρε/σβείᾳ ὅτι ἐγκρίνει μηνιαίαν δαπάνην ἐξ 100 ρουβλίων διὰ τὴν συν/τήρησιν τοῦ ναοῦ τούτου, οὐδὲν ὅμως σχετικὸν ποσὸν περιῆλθεν/ εἰσέτι ἡμῖν./

Τὸ ποσὸν τῶν ὡς ἄνω 100 ρουβλίων μηνιαίως προστιθέμενον εἰς/ τὰς μικρὰς συνεισφορὰς τῶν ἀπομεινάντων ἐν Λένινγκραδ Ἑλλήνων/ ἴσως θὰ ἐξαρκέσῃ διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ, θὰ ἔ/πρεπεν ὅμως ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ Ὑπουργεῖον νὰ ἀποφασίσῃ ν' ἀνα/λάβῃ ὀριστικῶς τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀπαιτουμένης διὰ τὴν συντή/ρησιν αὐτοῦ δαπάνης, ἐφ' ὅσον κρίνεται σκόπιμον νὰ μὴ ἐγκαταλει/φθῇ οὗτος καὶ περιέλθῃ εἴτε εἰς Ῥώσους ἐνορίτας καὶ εἰς/ αὐτὸ τὸ σοβιετικὸν Κράτος./

Εὐπειθέστατος

Ὁ Ἐπιτετραμμένος

Π. Σκέφερης".

Σχόλια: Ἐχομε δισέλιδο κείμενο με γραφὴ γραφομηχανῆς το ὁποῖο εἰσέρχεται στο Ὑπουργεῖο Εξωτερικῶν στις 10 Ἀπριλίου 1926 καὶ πρωτοκολλεῖται με αρ. 4492.

Ζ'. "ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ

ΕΠΙ ΤΩΝ

ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΕΩΣ ΔΑΠΑΝΩΝ

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 10821

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20 Μαΐου 1926

Πρὸς

τὸ Β' Πολιτικὸν Τμῆμα

Αναφερόμενοι εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 12061 π.ἔ. ὑμε/τέραν ἐντολὴν, ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ πληροφορήσωμεν ὑμᾶς/ ὅτι δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποστολὴ οὐδενὸς ποσοῦ εἰς τὴν Πρεσβείαν/ Μόσχας, καθόσον τὰ ἐκδοθέντα ἐπ' ὀνόματι τοῦ τέως ἐπιτε/τραμμένου κ. Κοκκοτάκη χρηματικὰ ἐντάλματα ἠκυρώθησαν ὡς μὴ δυνα/ μένου τοῦ Κεντρικοῦ Ταμείου νὰ προμηθευθῇ ἐπιταγὰς εἰς/ ρούβλια. Διὸ παρακαλοῦμεν ὅπως συμφώνως καὶ πρὸς τὸ ἀπὸ/ 4 Μαρτίου 1926 Ν. Διάταγμα παράσχητε ἡμῖν νέαν ἐντολὴν πε/ρὶ καταβολῆς τοῦ ἐγκριθρομένου ποσοῦ εἰς λίρας Ἀγγλίας.

Ἐντολὴ τοῦ Ὑπουργοῦ

Ὁ Τμηματάρχης

(ὑπογραφή)"

Σχόλια: Ἐχομε εσωτερικὸ ἐγγραφο ἀλληλογραφίας το ὁποῖο πρωτοκολλεῖται τὴν ἴδια ἡμέρα, 20 Μαΐου 1926, στο Β' Πολιτικὸ Τμῆμα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, στο ἐμπιστευτικὸ πρωτόκολλο, με αρ. 6214.

Η'. "ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ

Αριθ. πρωτ. 10267

Ἐν Ἀθήναις τῇ 6 Σεπτεμβρίου 1926

[Πρὸς τὴν] Πρεσβειαν Μόσχας

Εἰς ἀπάντησιν εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ./ 2090 ὑμέτερον ἔγγραφον ἔχομεν/ τὴν τιμὴν νὰ πληροφορήσωμεν/ ὑμᾶς ὅτι, ὡς γνωρίζει ἡμᾶς τὸ Κεντρι/κὸν Ταμεῖον, ἀπεστάλησαν ὑμῖν/ 50 λίραι Ἀγγλίας ἐφ' ἅπαξ ἐπίδο/μα ὑπὲρ τῶν σχολῶν Ὀδησοῦ/ καὶ λίραι 60 διὰ μίαν ἐξαμηνίαν/ ἀπὸ 1 Ἀπριλίου μέχρι 30 Σεπτεμβρίου/ ἐ.ἔ., ἐκ 10 λιρῶν δι' ἕκαστον μῆνα/ διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἐν/ Πετρούπολει ναοῦ./ Τὸ ποσὸν τοῦτο τῶν 10 λιρῶν/ μηνιαίως θέλει ἐξακολουθήσει/ καταβαλλόμενον ἐφόσον θὰ/ ὑφίσταται ἢ προκαλεσασα αὐτὸ/ ἐθνικὴ ἀνάγκη.

Ε.Υ.

Ὁ Διευθυντὴς

(ὑπογραφή)

Διεκπεραιώθη

Τῆ 8 Σεπτεμβρίου 1926

Αριθ. διεκπ. 7145".

Σχόλια: Πρόκειται για μονόφυλλο, γραμμένο δια χειρὸς, ἀπόφαση που υλοποιεῖται ἀπὸ τὸ Β' Τμῆμα Πολιτικὸ του Υπουργείου Ἐξωτερικῶν, στὴν ἀνω ὡα δια χειρὸς ἐπίσης βιαστικά γράφεται: "Ἐκκλησία Πετρούπολεως".

Θ'. "LÉGATION HELLÉNIQUE

Αριθ. πρωτ. 2249

Ἐν Μόσχᾳ τῆ 22 Σεπτεμβρίου 1926

Πρὸς

τὸ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Υπουργεῖον

Τμῆμα Β' Πολιτικῶν

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 2090 ἔγγραφόν/ μου τῆς 16 παρελθόντος μηνός, ἔχω τὴν τιμὴν ν' ἀνα/κοινώσω ὑμῖν ὅτι μοι περιῆλθον λίραι Ἀγγλίας ἐξήκον/τα διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἐν Πετρούπολει ἱεροῦ ναοῦ/ τῆς Πρεσβείας ἀπὸ 1 Ἀπριλίου ἐ.ἔ. μέχρι 30 Σεπτεμ/βρίου 1926 καὶ νὰ παρακαλέσω ὑμᾶς ὅπως εὐαρεστούμε/νοι μεριμνήσητε διὰ τὴν ἔγκαιρον ἀποστολὴν ἐτέρων/ λιρῶν ἀγγλικῶν ἐξήκοντα διὰ τὰς δαπάνας συντηρήσε/ως αὐτοῦ τῶν ὑπολοίπων ἐξ μηνῶν, ἀπὸ 1 Ὀκτωβρίου ἐ./ἔ. μέχρι 31 Μαρτίου 1927.

Εὐπειθέστατος

(ύπογραφή Ν. Πανουριάς)

Σχόλια: Πρόκειται για μονόφυλλο με γραφή γραφομηχανής, έγγραφο που εισέρχεται στο Υπουργείο Εξωτερικών στις 11 Οκτωβρίου 1926 και πρωτοκολλείται με αρ. 11626. Στο αριστερό περιθώριο δια χειρός προστίθεται από τον αρμόδιο υπάλληλο του Υπουργείου Εξωτερικών “έκδίδονται κατά τριμηνίαν”, και τοποθετεί την μονογραφή του, ενώ στην άνω όα δια χειρός γραμμένη απαντά η εντολή “Αρχείο” και από κάτω η υπογραφή του αρμοδίου.

Γ. “LÉGATION HELLÉNIQUE

Αριθ. πρωτ. 2249

Έν Μόσχα τη 18 Ιουνίου 1927

Πρός

τὸ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείων

Τμήμα Ἐκκαθαρίσεως Δαπανῶν

Ἐπειδὴ ὁ ἐν Πετρούπολει ναὸς τοῦ Κράτους ἔχει ἀπόλυ/τον ἀνάγκην ἐπιγυροῦσῶν ἐπισκευῶν, ὧν ἄνευ τὸ περικαλλὲς κτί/ριον κινδυνεύει, καὶ αἴτινες μόνον διαρκοῦντος τοῦ θέρους/ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτελεσθῶσιν, ἔχω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω/ ὑμᾶς ὅπως τὸ διὰ τὸν ναὸν τοῦτον ἐπίδομα τοῦ Κράτους/ μὴ σταλῆ, ὅπως ἐν τῷ παρελθόντι, εἰς τριμηνιαίας δόσεις, ἀλλὰ/ διὰ μιᾶς ὀλόκληρον τὸ διὰ τὸ 1927-1928 ποσόν, ἐκδίδο/μένου τοῦ οἰκείου ἐντάλματος ἐξ 120 λιρῶν στερ/λινῶν./

Παρακαλῶ ἵνα τὸ ἔνταλμα ἐκδοθῆ ἐπιγόντως καὶ ὁ Κεν/τρικὸς Ταμίας διαταχθῆ ν’ ἀποστείλῃ τάχιστα τὴν σχετι/κὴν ἐπιταγὴν, διότι ἡ περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐπισκευῶν/ βραδύτης δύναται νὰ ἐπιφέρῃ μεγίστας εἰς τὸ κτίριον ζημί/ας./

Εὐπειθέστατος

(ύπογραφή Ν. Πανουριάς)

Σχόλια: Πρόκειται για μονόφυλλο με γραφή γραφομηχανής, έγγραφο που εισέρχεται στο Υπουργείο Εξωτερικών στις 9 Αυγούστου 1927 και πρωτοκολλείται στο εμπιστευτικό πρωτόκολλο με αρ. 10138.

ΙΑ’. “ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ

Αριθ. πρωτ. 10138

Ἐν Ἀθήναις τῆ 9 Αὐγούστου 1927

Πρὸς τὸ Τμήμα Ἐκκαθαρίσεως

Δαπανῶν

Διαβιβάζοντες ὑμῖν ἀντί/γραφον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2058/ ἐγγράφου τῆς Πρεσβείας Μόσχας/ παρακαλοῦμεν ὑμᾶς ὅπως προ/βῆτε εἰς ἐφάπαξ ἔκδοσιν ἐντάλματος/ διὰ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ/ ἐξ 120 λιρῶν Ἀγγλίας/ τοῦ ἔτους 1927-1928 κονδυλίου/ ὑπὲρ τοῦ ἐν/ Πετρούπολι ναοῦ τοῦ Κράτους/ καὶ μεριμνήσητε διὰ τὴν τα/χεῖαν ἀποστολὴν τοῦ ἀνω/ ποσοῦ εἰς τὴν ἐν Μόσχᾳ/ Πρεσβείαν./

Ὁ Ὑπουργὸς

(μονογραφή)

Διεκπεραιώθη

Τῆ 11 Αὐγούστου 1927

Ἀριθ. διεκπ. 3520".

Σχόλια: Πρόκειται γιὰ μονόφυλλο γραμμένο δια χειρὸς, στὴν ἀνω ὠα τοῦ ἐγγράφου δια χειρὸς ἐπίσης γραμμένο διαβάζουμε: "Ἐκκλησία Πετρούπολεως - Οἰκονομικὴ [ἐνίσχυση]".

IB'.

"DÉPÊCHE TÉLÉGRAPHIQUE CHIFFRÉE

ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΟΝ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ LIEU D'EXPÉDITION DATE HEURE

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 9133

Μόσχα

14/7/1927

ΕΛΗΦΘΗ ΤΗ 15/7/1926

AFFAIRES ETRANGÈRES

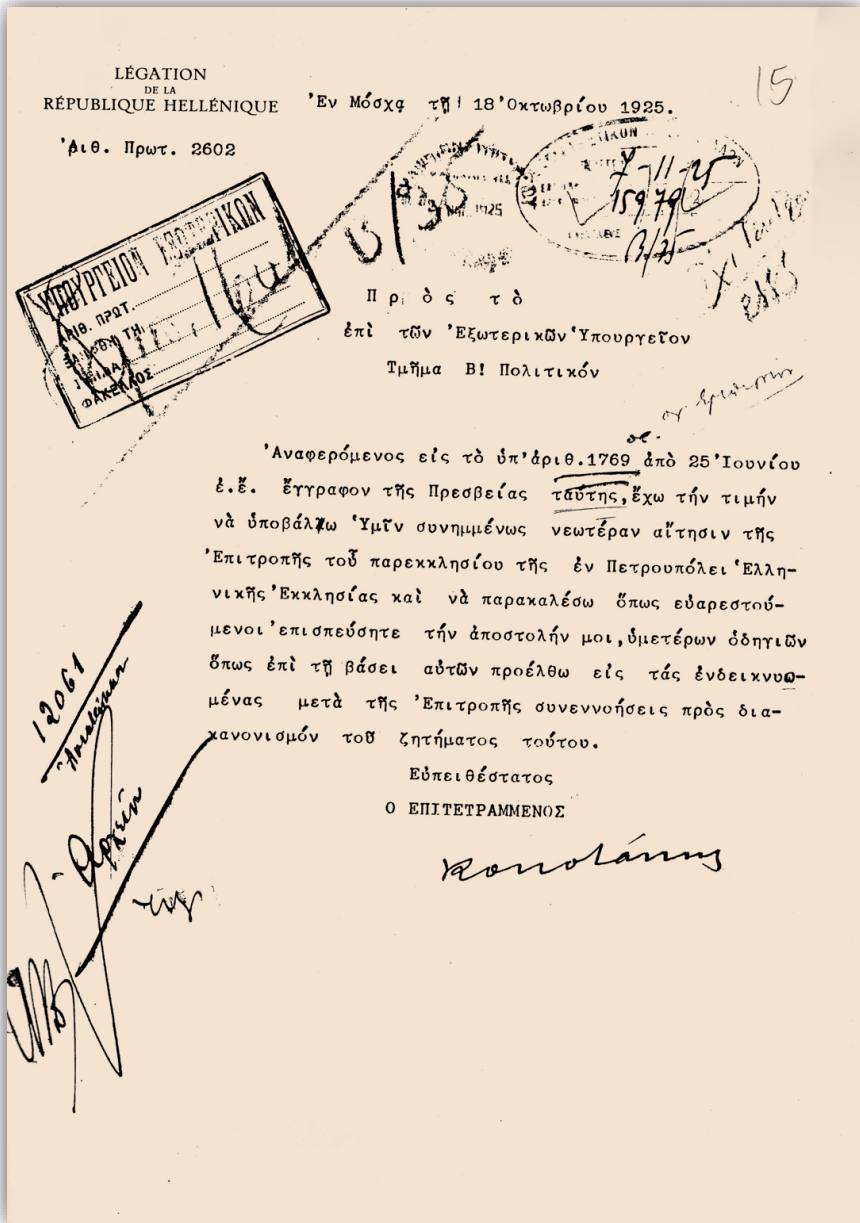
ATHENES

Ἡμέτερον ἐγγραφον 2058. Εὐαρεστηθῆτε διατάξητε/ ἐπειγόντως ἀποστολὴν ἐπιδόματος ναοῦ Πετρούπολεως διὰ ὀλόκληρον ἔτος,/ ἤτοι λίρας Ἀγγλίας 120, καθόσον ἀρχαὶ ἀξιούσιν ἄμεσον ἔναρξιν ἐπισκευῶν,/ ὧν ἀνάγκη ἐπιτακτικὴ.

Πανουργιάς

Ἐλήφθη τῆ 15/7/1927"

Σχόλια: Πρόκειται γιὰ μονόφυλλο με γραφὴ γραφομηχανῆς, σε ἐντυπο τοῦ Ὑπουργείου Εξωτερικῶν.

ΥΠΕΞ, Φάκελλος Β/3 - 1927 (Διωγμοὶ καὶ καταπιέσεις τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων), Ἐγγραφο ἐπιτετραμμένου ἑλληνικῆς Πρεσβείας Μόσχᾳ (Κοκοτάκη) πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (Μόσχᾳ, 18 Ὀκτωβρίου 1925)

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 337-362.

Geliş Tarihi: 19 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ DERSİNİ CUMHURİYET'İN YÜZÜNCÜ YAŞINA GİDERKEN İNCELEMELER

Rıdvan BAL**

Öz

Cumhuriyetin kuruluş yıllarından itibaren Türk Millî Eğitiminin her dönem gündeminde olan ve günümüzdeki adı "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi" olarak belirlenmiş dersin hemen her iktidar değişikliğinde dikkat çekici düzenlemelere maruz kalması bir problem sahasıdır. Genel olarak derslerin geri besleme ve değerlendirme süreçlerinden sonra bazı değişikliklere uğraması, güncel gelişmeler doğrultusunda müfredat düzenlemeleri yapılması normal bir işlemdir. Ne var ki bir devletin kuruluş aşamasını, temel niteliklerini ve kurucu liderini öğretmek amacıyla yürürlükte bulunan bir derse bakış açısının oldukça farklılıklar göstermesi, 20. Yüzyılda ortaya çıkan bağımsızlık mücadelelerine fikir kaynağı olmuş Türk Devriminin anlam ve önemini ortadan kaldırmaktadır. Bir dersin zorunlu hale getirilmesiyle içeriğinin ve özelliğinin anlaşılması beklemek, Türk Ulusunu çağdaş uygarlık seviyesine çıkarmayı ideal edinen bir kurucu liderin tanındığını kabul etmek mantıklı bir varsayım olmaz. Bu nedenle bilimsel ilkeler ışığında "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" adı verilecek yeni bir dersin, her yaş eğitim grubuna aktarılacağı bir uygulamayla bazı zamanlarda yaşanan toplumsal sıkıntıların da ortadan kaldırılabilmesi değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk Millî Eğitimi, Atatürk İlke ve Devrimleri, Yükseköğretim Kurulu..

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr., (ridvanbal198413@gmail.com). ORCID ID: 0000-0002-3834-7304.

TO EXAMINE THE COURSE OF “PRINCIPLES OF ATATURK AND HISTORY OF TURKISH REVOLUTION” TOWARDS THE CENTENARY OF THE TURKISH REPUBLIC

Abstract

The course of “Principles of Ataturk and History of Turkish Revolution” has been on the agenda of the Turkish National Education since the foundation years of the Republic. But it is a problem area that, this course has been subject to remarkable regulations in almost every handover of political power. It is a normal procedure for courses to undergo some changes after feedback and evaluation and to be made curriculum arrangements in line with current developments. However, it is really interesting that the perspective of politicians and academic staff differs so deeply for this course which is planned for teaching the establishment phase, basic characteristics and founding leader of a state. But this causes to remove the meaning and importance of the Turkish Revolution, which was the source of ideas for the struggles for independence that emerged in the 20th century.

It would not be a logical assessment to think that the content and feature of this course and her founding leader's ideal for raising the Turkish Nation to the level of modern civilization are learned by making this course compulsory. Therefore it's evaluated that, in the light of scientific principles, if a new course called “History of the Republic of Turkey” will be transferred to education groups of all ages with a new application, it would help to eliminate the social chaos of some periods.

Keywords: History of the Republic of Turkey, Turkish National Education, Principles and Revolutions of Atatürk, Council of Higher Education.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, başlangıç kısmından itibaren devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ilke ve devrimleri doğrultusunda belirlenmiş, çeşitli tarihlerde hayata geçirilen değişikliklere rağmen hemen her konuda bu özelliğin korunmasına dikkat edilmiştir. Onun uygarlık ve milliyetçilik anlayışına karşı girişimlere fırsat verilmeyeceği açıklanarak laiklik ilkesinin gereklerinin yerine getirileceği, “*Yurtta Barış Dünyada Barış*” arzusunun sürdürüleceği vurgulanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin

nitelikleri belirtilirken devletin Atatürk milliyetçiliğine bağlı, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olduğu ifade edilmiştir. Vatandaşların eğitim ve öğrenimi ile ilgili esaslar çerçevesinde Atatürk'ün ilke ve devrimlerinin eğitimde temel hedef olduğu, çağdaş bilim ve eğitim esaslarından vazgeçilmeyeceğine yer verilmiştir. Anayasa, Türk gençliğinin devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne tehdit oluşturacak girişimlere karşı uyanık bulunması amacıyla, ilmin ve Atatürk'ün ilke ve devrimlerinin ışığında eğitilmesi görevini de vermiştir. Bu bağlamda, yükseköğretimle ilgili eğitim öğretim konularının düzenlenmesi amacıyla 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu yürürlüğe girmiştir. Tüm yükseköğretimi düzenleyen ve yükseköğretim kurumlarının faaliyetlerine yön veren bir üst kurul olarak Yükseköğretim Kurulu (YÖK)'nun oluşturulmasıyla Türk eğitim sisteminde yeni bir birim hayata geçirilmiştir.

YÖK tarafından tanınmış on altı üniversitesi bulunan ve Türkiye'den çok sayıda öğrencinin öğrenim gördüğü Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) de Millî Eğitim Yasasında benzer tanımlara yer vermiş ve ortak amaçlar belirlemiştir. Kıbrıs Türklerinin Atatürk ilke ve devrimleri ışığında çağdaşlaşması, Atatürk milliyetçiliğine, demokrasi, sosyal adalet ve hukukun üstünlüğü ilkelerine bağlı vatandaşlar yetiştirilmesi hedeflenmiştir.¹ Benzer millî eğitim amaçları yanında YÖK karar ve uygulamalarının KKTC Yükseköğretim Planlama, Denetleme, Akreditasyon ve Koordinasyon Kurulu (YÖDAK) tarafından da yürürlüğe konması, buradaki üniversitelerden mezun olan Türkiye'den gitmiş öğrencilerin diploma denklik sorununu ortadan kaldırmaktadır. Ortak zorunlu dersler bu konuda örnek uygulamalardır.

Öğretim amaçlarının sağlanmasına katkı sağlayacak şekilde bazı dersler zorunlu statüye alınmış, bunlardan biri olan "*Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*" dersinin de en az iki yarı yıl olarak uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu dersin etkin olarak nasıl yürütüleceği konusunda hemen her dönem çeşitli çalışmalar yürütülmüş, görüşler tartışılmış, yeni uygulamalar hayata geçirilmiştir. Aslında bu ders değişik isimlerle Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ele alınmış, çeşitli kademelerde müfredata eklenmiş bir rejim dersi olmuştur. Dersin hedeflerine ulaşp ulaşamadığı ve ilgili kanunlarda

¹ KKTC Yükseköğretim Planlama, Denetleme, Akreditasyon ve Koordinasyon Kurulu (YÖDAK) web sitesi, <http://yodak.gov.ct.tr/%C4%B0lgili-Mevzuat/Yasalar>, Erişim Tarihi: 01.05.2001.

belirtilen özelliklere sahip olup olmadığı ise tartışmalı bir değerlendirme olarak sıklıkla ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Millî Eğitim Bakanlığının tüm eğitim kademelerinde okutulan bir dersi ele almak, yükseköğretim kademesindeki zorunlu derslerden biri olan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi dersinin mevcut durumunu incelemektir. Dersle ilgili değerlendirme, görüş ve önerilerin sıklıkla yapılması, özellikle siyasi iktidar değişikliklerinde dersin adı ve içeriğine yönelik tartışmaların ortaya çıkması gibi diğer derslerden farklı olarak öğretim elemanları tarafından da eleştirilmesi üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Benzer çalışmalarda belirtilmiş olan görüşlerin ötesinde dersin adı ve içeriğinin güncellenerek yeni bir düzenleme yapılması fikri, Türk gençliğinin ortak değerlerini tanınması ve korumasında elbirliği yapmasına da katkı sağlayabilecektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecini, Millî Mücadele ve devrimlerin liderini, devletin temel niteliklerini küresel değişimler ve çağdaşlık paralelinde aktarmaya çalışmak her aydının görevi olmalıdır. Bu düşüncelerle "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" adı verilecek yeni bir dersin belirlenecek yeni içeriği ile hayata geçirilmesi, farklı siyasi görüş sahiplerinin tartışmalarını en aza indirebilecektir. Ülkede görülen dönemsel sıkıntıları ortadan kaldıracak bu uygulama ile ders dinamik bir şekil alacak ve sadece geçmiş tarihi değil güncel tarihi de bilimsel olarak ele alacak yeni bir pencere açacaktır.

1. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersinin Ortaya Çıkış Süreci

Genel bir tanımla insan topluluklarının yaşadığı olayları ve gelişmeleri zaman ve yer belirterek aktaran, neden-sonuç ilişkileri içinde inceleyen bir bilim olan tarih; ulusal bilincin oluşması için vatandaşların sahip olması gereken bilgi ve değerleri de açıklayan bir kaynaktır. Bu bakış açısıyla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, 29 Ekim 1923'te kurulan yeni Türk devletinin kuruluş felsefesini, Millî Mücadele ruhunu ve Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki Türk devriminin genel esaslarını içerir. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren değişik isim ve programlarla eğitim müfredatlarında yer alan tarih dersleri, devletin geleceğinin emanet edildiği Türk gençlerinin bilgilendirilmesi amacıyla her dönem dikkatle ele alınan konulardan biri olmuştur. Kuruluş yıllarında tarih ders kitaplarının yazımında bir aksaklık olmaması için Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde de kitap yazmış isimlerden faydalanılmıştır. İlkokullar için Mehmet Fuat (Köprülü), İhsan Şerif (Saru) ve

Ahmet Halit (Yaşaroğlu) gibi akademisyenler görevlendirilirken ortaokul ve liseler için Ahmet Refik (Altınay) ve Ali Reşat Bey'in çalışmaları kullanılmıştır. Eğitim teşkilatının hukuki temellerini belirlemek, müfredat ve ders kitapları ile ilgili çalışmalar yapmak amacıyla yürütülen çalışmalar sonucunda 22 Mart 1926 tarih ve 789 sayılı "Maarif Teşkilatına Dair Kanun" yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla kurulan "Millî Talim ve Terbiye Dairesi" ders kitaplarının hazırlanması ve basımı ile görevlendirilmiştir.² Türk Tarih Tezi'nin tartışılmaya başlandığı 1930'dan itibaren ise tüm kademelerde yeni ders kitaplarının yazılması gündeme gelmiştir.

Altıncı Türk Ocakları Kurultayında oluşturulan bir tarih inceleme komisyonunun hazırladığı ve Türk Tarih Tezi olarak anılan görüş, Türk tarihçiliğinde önemli bir dönüm noktası olmuş ve yüzyıllardır süregelen tarih yazıcılığını farklı boyutlara taşımıştır.³ Yeni Türk Devletinin her alanında etkisi, koruyuculuğu ve yönlendirmesi görülen Gazi Mustafa Kemal Paşa, "Tarih yazmak tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak mahiyet alır"⁴ diyerek tarihçilerin sorumluluğunu anımsatmak istemiştir. 1931 yılında Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşu, ülkenin artık yeni bir tarih anlayışına kavuşmasına bir katkı olmuş, ulusal tarihçiliğin bilimsel verilerle ele alınması ve cumhuriyete sahip çıkacak nesiller yetişmesi doğrultusunda yeni girişimler başlatılmıştır. Ne var ki Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemin tek yüksek öğretim kurumu olan Darülfünun'un devrim hamlelerine pek destek vermediği görülmüştür.

Millî Mücadele günlerinde de Ali Kemal Bey, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Cenap Şahabettin Bey, Hüseyin Daniş Bey ve Marujan Barsamyan Efendi gibi hocaların Türklük aleyhinde ve mücadele karşıtı sözler sarf ettikleri iddia edilen bu kurum⁵, dönemin Maarif Vekili (*Eğitim Bakanı*) Reşit Galip Bey⁶

² Mesut Çapa, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi", *Atatürk Yolu*, S. 29-30, Ankara, 2002, s. 46.

³ Şemsettin Günaltay, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlarmın Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi", *Bellekten*, C. 2, S. 7-8, Ankara, 1938, ss. 346-352; Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi", *Bellekten*, C. 3, S. 10, Ankara, 1939, ss. 243-246.

⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, İkinci Basım, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s. 163.

⁵ Bahri Ata, "1922'deki Yumurta Eylemi Öncülerinden Biri Daha Sonra Bakan Oldu", 20.01.2011. <https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/bahri-ata/1922-deki-yumurta-eylemi-onculerinden-biri-daha-sonra-bakan-oldu-590>. Erişim Tarihi: 08.05.2021.

⁶ Millî Eğitim Bakanı Reşit Galip, ilkokullarda "Öğrenci Andı" olarak 1933 yılından beri okunan ve 2013 yılında okunması iptal edilen andı kaleme alan bakandı. 1972 ve 1997 yıllarında yapılan

tarafından eleştirilmiştir. Bu konudaki eleştirilerini: "...Memlekette siyasi, içtimai büyük inkılâplar oldu. Darülfünun bunlardan habersiz göründü. Hukukta radikal değişiklikler oldu. Darülfünun yalnız yeni kanunları tedrisat programına almakla yetindi. Harf inkılâbı oldu, öz dil hareketi başladı, Darülfünun hiç tınmadı. Yeni tarih anlayışı, milli bir hareket halinde bütün ülkeyi sardı, Darülfünun'da buna alaka uyandırabilmek için üç yıl kadar uğraşmak ve beklemek gerekti...İstanbul Darülfünun'u artık durmuştu, kendisine kapanmıştı. Vustai bir tecerrüt içinde dış âlemden elini ayağını çekmişti."⁷ cümleleriyle belirtmiştir. Üniversite gençliğinden beklentileri yüksek olan devlet yöneticileri bu duruma sessiz kalmamış, Türkiye'ye davet edilen Cenevre Üniversitesinden Profesör Albert Malche'tan Darülfünun ile ilgili inceleme yaparak rapor hazırlaması istenmiştir.⁸ Rapor doğrultusunda bir heyet tarafından yapılan çalışmalar sonunda Darülfünun ve bağlı kurumları 31 Temmuz 1933 tarihinde lağvedilmiş, 1 Ağustos'ta yeni bir yapıyla açılan İstanbul Üniversitesi 18 Kasım'da öğretime başlamıştır.

Yeni üniversitede İnkılâp Tarihi Enstitüsü adıyla yeni bir birimin kurulması, Bakanlığın üniversite ile Türk devrimi arasında koordinasyon ve iş birliği beklentisinin bir sonucu olmuştur. Aslında bu konuda atılmış ilk adım 1925 yılında Ankara Adliye Hukuk Mektebinde⁹ "İhtilaller Tarihi" adıyla müfredata dahil edilmiş olan yeni bir ders olmuştur. Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey tarafından verilen derslerin benzerinin bundan sonra İstanbul Üniversitesinde de başlatılması, tüm öğrenciler için zorunlu olacak bu dersten başarılı olamayanların üniversiteden mezun olmalarını kararlaştırılmıştır. Yeni enstitüde ilk dersler 4 Mart 1934'te Eğitim Bakanı

düzenlemelerle ant şu şekli almıştır: "*Türküme, doğruyum, çalışkanım. Yasamı; küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, milletimi, canımdan çok sevmektir. Varlığım, Türk varlığına armağan olsun. Ey bu günümüzü sağlayan, Ulu Atatürk; açtığın yolda, kurduğun ülküde, gösterdiğin amaçta hiç durmadan yürüyeceğime ant içerim. Ne mutlu Türküme diyene!*".

⁷ Necdet Öklem, *Atatürk Döneminde Darülfünun Reformu*, Ege Üniversitesi Yayını, İzmir, 1973, s. 27.

⁸ Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil, Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 76.

⁹ 5 Kasım 1925 tarihinde Cumhuriyet döneminin ilk yükseköğrenim kurumu olarak açılan *Adliye Hukuk Mektebi*, o dönemde Ankara'da bir üniversite bulunmadığı için fakülte adını alamamıştır. İlk kez Türk Hukuk Tarihi kürsüsü kurulan bu okul 1927 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile "*fakülte*" adını almış ve *Ankara Hukuk Fakültesi* olarak isimlendirilmiştir. Okula "*fakülte*" adının verilmesi ile Ankara Üniversitesi'nin temeli de atılmış kabul edilmektedir. Ankara Üniversitesi'nin 18 Haziran 1946 tarihinde kurulması ile birlikte Ankara Hukuk Fakültesi Ankara Üniversitesi'ne bağlanarak *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi* adını almıştır; Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi web sitesi, <http://www.law.ankara.edu.tr/tarihce-2/>. Erişim Tarihi: 02.05.2021.

Yusuf Hikmet (Bayur) Bey ve 15 Mart 1934'te Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey tarafından verilirken; aynı dönemde Ankara'daki Hukuk Fakültesinde yeni açılmış olan İnkılâp Tarihi Kürsüsünde de ilk ders 20 Mart 1934'te Başbakan İsmet (İnönü) Bey tarafından verilmiştir.

2. Dersin İçerikleri, Öğretim Birimleri ve Dönemsel Değişiklikler

İlk derslerin verilme süreci tamamlandıktan sonra öğretimin sürekliliğini sağlayacak şekilde yürütülen ders programları, tanınmış devlet ve siyaset adamlarının bizzat katılımı ile başlatılmıştır. Türk Tarih Kurumunun (TTK) bazı üyelerine de seri konferanslar görevi verilmiştir. Ders konuları dört ana başlık altında toplanmış olup "Türk Devriminin Siyasal Tarihi", "Türk Devriminin Dünyadaki Diğer Devrimlerle Karşılaştırılması ve Dünya Devrimleri İçerisindeki Yeri", "Dünyadaki Siyasal Partiler, Siyasal Sistemler, CHP'nin Bunlar İçindeki Yeri ve İlkeleri" ve "Ekonomik Konular" olarak belirlenmiştir.¹⁰ Öğrenci-öğretmen ilişkileri ve iletişim çoğunlukla olumlu seyretmiş, bu dönemin yükseköğrenim gençliğinin genellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında doğmuş, yakınlarıyla beraber sıkıntılı ve acılı yılları yaşamış yaş grubundan olması derslerin verimini artıran bir faktör olmuştur. Bakanlık ve TTK'nin ortaklaşa hazırladığı müfredat programı doğrultusunda bazı öğretim üyeleri tarafından bir ders kitabı da hazırlanmış ve ders konuları paylaştırılmıştır.¹¹

1935 yılında kuruluş yasası yayınlanan ve 9 Ocak 1936'da Ankara'da eğitim öğretime açılmış olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine bağlı olarak 15 Nisan 1942'de Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) kurulmuştur. Böyle bir enstitünün kurulmasında, Atatürk ilke ve devrimlerinin hayata geçirilmesi yönünde önemli girişimleri olan Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in katkısı büyüktür.¹² Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nde konunun görüşülmesi esnasında, İstanbul Milletvekili Kâzım Karabekir enstitünün adının "*Türk İstiklâl ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü*" olması konusunu ısrarla teklif

¹⁰ Remzi Yardımcı, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Derslerine İlişkin Temel Kavramlar*, Nobel Yayın, Ankara, 2006, s. 2; Erdal Aslan, "Devrim Tarihi Ders Kitapları", *Tarih Öğrenimi ve Ders Kitapları*, 1994 *Buca Sempozyumu*, Ed. Salih Özbaran, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1994, s. 307.

¹¹ Mahmut Esat Bozkurt, Recep Peker ve Yusuf Kemal Tengirşenk, *İlk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, Haz. Oktay Aslanapa, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1997, s. 9.

¹² Mustafa Çıkar, *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara, 1997, s. 11.

ederek “...İstiklâl kelimesini mümkünse her yere hakkedelim. Bilhassa içinde bulunduğumuz şartlar, bize istiklâl meselesinin çok önemizde durmasını icabettirir vaziyettir...”¹³ ifadelerini kullanmıştır. Devletin bağımsızlığı yolunda çok zorlu yıllar yaşayan ve ömrü cephelerde geçen eski bir generalin bağımsızlığa verdiği önemi gösteren bu değerlendirmeleri kabul görmemiştir. Enstitünün vazifesi “*Türk İstiklâl Savaşı, Türk İnkılâbı ve Türkiye Cumhuriyeti rejiminin dayandığı esaslar hakkında her türlü araştırmalarda bulunmak; Türk inkılâp ve rejimini memleket içinde ve dışında tanıtmak için dersler ve konferanslar vermek ve her türlü yayınlarda bulunmak*”¹⁴ olarak belirlenmiş, böylelikle dersin müfredatı da şekillendirilmiştir. Bakanlık tarafından dersin adı “*İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*” olarak değiştirilmiş ve dersin öğretilmesi sorumluluğu TİTE’ye devredilmiştir.

Yeni düzenlemeye göre dersin içeriği şu konulardan oluşturulmuştur: “*Türk İnkılâp Tarihinin Gayesi*”, “*Osmanlı İmparatorluğu Yıkılış Devrine Bir Bakış*”, “*Birinci Cihan Harbinin Sonunda Osmanlı Devleti’nin Durumu*”, “*Millî Mücadelenin Başlamasından TBMM’nin Kuruluşuna Kadar Geçen Devre*”, “*TBMM’nin Kuruluşundan Cumhuriyetin İlanına Kadar Geçen Devre*”, “*Türk Devriminin Tekamülü, Cumhuriyet Devri*”. Bu konuların üniversite gençliğine öğretilmesi konusunda ilgili birimler arasında nasıl bir koordinasyon ve iş birliği yapıldığı net olarak bilinmemektedir. Yükseköğrenim kurumlarında yaşanan sıkıntıların giderilmesi amacıyla 1946 yılında yeni bir reform girişiminde bulunulmuş ve 4936 sayılı kanunla üniversitelerde özerklik uygulamasına geçilmiştir.¹⁵ Bu kanun hükümlerine göre bilim ve yönetim özerkliğine ve tüzel kişiliğe sahip olan üniversiteler, özerklik anlayışını bilimsel özerklik şeklinde kullanarak eğitim öğretim alanında yeni gelişmelere kapı açmayı sağlayamamıştır. Daha çok idari konularda sorumsuzluk anlayışının öne çıktığı bu dönemde de planlama ve koordinasyon eksikliği giderilememiş, üniversitelerin toplumla ilişkilerinde yakınlaşma sağlanamamıştır.¹⁶

¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, Cilt: 24, İçtima: 3, 47. Birleşim, 15.IV.1942, s. 152.

¹⁴ Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesine Bağlı Bir “*Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*” Kurulması Hakkında Kanun, Kanun No: 4204, Kabul Tarihi: 15 Nisan 1942. Resmî Gazete, 22 Nisan 1942, Sayı: 5090.

¹⁵ Üniversiteler Kanunu, Kanun No: 4936, Kabul Tarihi: 13 Haziran 1946. Resmî Gazete, 18 Haziran 1946, Sayı: 6336.

¹⁶ Mehmet Arslan, “*Cumhuriyet Dönemi Üniversite Reformları Bağlamında Üniversitelerimizde Demokratiklik Tartışmaları*”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 18, Kayseri, 2005, s. 45.

Öte yandan 4204 sayılı kuruluş yasasında belirtildiği üzere, TİTE Yönetim Kurulunda CHP'den de bir temsilci bulunması gereği, çok partili siyasal yaşamın başladığı 1946'dan itibaren Enstitünün etkili çalışmamasına neden olmuştur. Öğretimin planlandığı şekilde yürütülebilmesi için ihtiyaç duyulan değişikliklerin yapılmaması, gerekli yasal düzenlemelerin hayata geçirilmemesi nedeniyle başarısız bir süreç yaşanmıştır.¹⁷ Bu olumsuz gelişmelerden İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi dersi de payını almış, dersten beklenen hedeflere ulaşamadığı gibi anlaşmazlıklar ve tartışmalar gölgesinde kalan ders ciddi ölçüde zarar görmüştür. Yapılan düzenlemeler, hayata geçirilen yenilikler genellikle üniversitelerin idari konularına yoğunlaşmış, üniversite öğrencilerinin daha verimli eğitim öğretim olanaklarına kavuşması yönünde pek başarılı olunamamıştır. 1956 yılında ders içeriğine ekleme yapılmış, Demokrat Parti (DP) döneminin (İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye'de demokrasinin gelişmesi, Toprak Kanunu, yeni partiler, DP'nin iktidara gelişi vb.) öğretilmesi için müfredata yeni konular dahil edilmiştir. 27 Mayıs 1960 askerî darbesini izleyen günlerde de benzer girişimlere devam edilmiş, çıkarılan 115 ve 119 sayılı kanunlarla üniversitelerde iyileştirme girişimleri siyasi yaptırımların gölgesinde kalmıştır. Daha önceki iktidar değişimlerinde olduğu gibi 27 Mayıs dönemi de müfredata eklenmiş, ders içerikleri bir kez daha değişime uğramıştır.¹⁸

Dersin siyasi görüşler doğrultusunda şekillendirilmeye çalışılmasının en büyük zararını üniversite gençliği görmüş, öğrenci olayları olarak anımsanan ve ciddi kayıplarla sonuçlanan çatışmalarla yüz yüze kalmışlardır. Bu arada 20 Mart 1968'de TİTE kararıyla dersin adı Türk Devrim Tarihi olarak değiştirilmiştir.¹⁹ TİTE, 1 Şubat 1971'de aldığı bir kararla dersin amacı ve etkin bir şekilde yürütülmesi için yeni bir kanun tasarısı hazırlamıştır. 12 Mart 1971 günü Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) tarafından verilen bir muhtıra ile 32. Hükümet istifaya zorlanmış, ülke bir kez daha askerî bir müdahale ile sarsılmıştır.²⁰ Ülkede yaşanan ideolojik sıkıntıların nedenini Atatürk öğretisinin yetersizliği olarak belirleyen Atatürk İlkeleri Komisyonu, 25 Haziran 1971 günü Millî Eğitim Bakanı Şinasi Orel başkanlığında toplanarak

¹⁷ Necdet Aysal, "Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tarihçesi ve Gelişim Süreci", *Atatürk Yolu*, S. 33-34, Ankara, 2004, s. 244.

¹⁸ Mehmet Serhat Yılmaz, "İlköğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Programı İçeriğinin Değerlendirilmesi (Alan Araştırması)", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2004, s. 11.

¹⁹ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, Üçüncü Basım, Savaş Yayınevi, Ankara, 2008, s. 5.

²⁰ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, s. 218.

millî eğitimde köklü reformların gereğini vurgulamıştır.²¹ Atatürkçülük eğitiminin zayıflığı, Cumhuriyet Tarihi konularının aktarımının yetersizliği hemen her kesimde dikkatle ve endişe ile izlenmiştir. Bu kapsamda dikkat çeken bir girişim 1975 yılında Ankara’da gerçekleştirilen Felsefe Kurumu Seminerleri olmuştur. Türk Devrim Tarihi dersinin çok önemli olmasına rağmen gereken önemin gösterilmediği, bu dersin daha etkili anlatımı için ivedi çareler bulunması gündeme getirilmiştir.²² Bu girişimler ülkede bu ders hakkında endişelerin çok olduğu, sadece tarihçilerin ya da eğitimcilerin değil hemen her kesiminden kayguların ve görüşlerin açıklanmaya çalışıldığını göstermiştir.

Türk Devrim Tarihi dersine daha fazla önem verilmesi gerektiği 12 Eylül 1980 darbesi sonrası bir kez daha gündeme getirilmiştir. Öncelikle “devrim” sözcüğü yerine “inkılâp” tercih edilip dersin adı Türk İnkılâp Tarihi olarak değiştirilmiş, MEB tarafından oluşturulan bir komisyonca yükseköğrenim kurumları için ders içeriği belirlenmiş, tüm eğitim kademeleri için kitap yazma görevleri verilmiştir. Yükseköğretim kurumlarının yapılanma, çalışma esasları ve eğitim-öğretim gibi temel konularla ilgili esaslarını belirlemek amacıyla 4 Kasım 1981 tarihinde 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu kabul edilmiş ve Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.²³ Kanunun ilgili maddelerinde öğrencilerin Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda, Atatürk milliyetçiliğine bağlı ve devletine karşı görev ve sorumluluklarını bilen vatandaşlar olarak yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Yükseköğretimin planlama, programlama ve düzenlenmesinin de bu kapsamda belirlenmiş ana ilkeler doğrultusunda gerçekleştirileceği vurgulanmıştır. Bu düşüncelerin gerçekleştirilmesini temin etmek üzere düşünülen bir uygulama olarak Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi dersi de zorunlu ders statüsüne alınarak en az iki yarı yıl olarak programlanması ve uygulanması kararlaştırılmıştır.

3. Derse Yönelik Eleştiriler

²¹ Millî Eğitim Bakanlığı Haber Bülteni, S. 55, MEB Basımevi, Ankara, 1971, ss. 1-4.

²² Salih Özbaran, “Türkiye’de Tarihçiliğin Görüntüsü”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, İzmir, 1992, s. 36-37; Türkiye Felsefe Kurumu, *Felsefe Kurumu Seminerleri 1-2-3*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1977.

²³ Yükseköğretim Kanunu, Kanun Numarası: 2547 Kabul Tarihi: 4/11/1981, Resmî Gazete, 6 Kasım 1981, Sayı: 17506; Yükseköğretim Kurulu web sitesi, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf>. Erişim tarihi 02.05.2021.

Üniversite reformları ve yükseköğretimle ilgili konuların düzenlenme girişimleri, genellikle köklü değişimlerin ve olağanüstü süreçlerin yaşandığı dönemlerde gerçekleştirilmiştir.²⁴ 1933 Üniversite Reformu, 1946 yılında çıkarılan 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu, 1960 yılının 115 ve 119 sayılı kanunları, 1973 yılındaki 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu ve 1981 yılında 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu bu kapsamda sayılabilir. Konunun uzmanı olan bilim insanlarının, akademisyenlerin, eğitimcilerin görüş ve düşüncelerinin ön planda tutulması gereken çalışmalar, siyasetçilerin ve yönetime zorla el koyanların tercihleri doğrultusunda şekillendirilmiştir. Devleti yönetenler açısından bir noktaya kadar makul sayılabilecek bu uygulamalar, konu devletin temel rejimini ve geleceğini ilgilendiren bir dersin anlam ve önemini farklılaştırmaya yöneldiğinde ülkenin geleceği için tehlikeli gelişmelere neden olabilir. Bu ders sadece tarihin bir zaman bölümünün anlatılması ile sınırlı değildir. Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde uzun ve zorlu mücadelelerden sonra kurulmuş, ulusal ve uluslararası hukuk açısından kabul edilmiş yeni bir Türk devletinin tarihidir ve bir hak, görev, sorumluluk olarak Anayasada açıkça belirtilmiştir.

Ana ve yasa sözcüklerinin birleşiminden oluşan anayasa sözcüğü, devletin temel kuruluş ve işleyişini, vatandaşların devlet karşısında temel hak ve hürriyetlerini düzenleyen yasa anlamındadır. Ülkemizde 1935'ten itibaren basında sıkça kullanılmaya başlanan anayasa sözcüğü, 1945 yılında "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu"nun Türkçeleştirilmesiyle Türk hukuk terminolojisine katılmış, 1961 ve 1982 metinleri Anayasa olarak adlandırılmıştır.²⁵ Yürürlükte olan TC Anayasasının Türk gençliğinin eğitimi konusundaki temel vurgusu ilim ve Atatürk ilke ve devrimlerinin ışığından faydalanmaktır. Ancak bu dersin yürürlüğe konmasından itibaren derse, ismine ve içeriğine yönelik olarak her fırsatta yoğun bir şekilde olumsuz görüşler gündeme getirilmiş, kendilerince uygun gördükleri her ortamda dersin kaldırılması için yeni bir hamle başlatan kişi ve kurumlar olmuştur. Bu girişimlerden en dikkat çekicilerinden biri 2012 yılında ortaya çıkmıştır. Dönemin YÖK Başkanı Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya'nın açıklamasına dayandığı iddia edilen "*Atatürk*

²⁴ Nurkut İnan, "Üniversite ve Yükseköğretim Kavramı Açısından Türkiye'deki Gelişmeler", *Yükseköğretimde Değişmeler*, Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara 1988, s. 37.

²⁵ Kemal Gözler, "Anayasa Kelimesi Üzerine: Konstitüsyon, Kanun-ı Esasi, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Anayasa ("Anayasa" Kelimesi Örneği Üzerinden Türkiye'de Hukuk Dilinin Öz Türkçeleştirilmesi Sorunu)", www.anayasa.gen.tr/anayasa-kelimesi.htm. Yayın Tarihi: 28 Şubat 2021. Erişim Tarihi: 03 Mayıs 2021.

İlkeleri ve İnkılâp Tarihi derslerinin kaldırılacağı" yönündeki bir haber Taraf gazetesinde yayımlanmıştır. YÖK tarafından tekzip edilen ve YÖK Başkanınca herhangi bir gazeteciye böyle bir açıklama yapılmadığı belirtilen bu haber birçok gazete tarafından da paylaşılmıştır.²⁶

Taraf gazetesinin görüşlerine başvurduğu Prof. Dr. Halil Berktaş, hiçbir öğretim kademesinde Atatürk ilkeleri diye bir dersin olamayacağını savunarak "...Çağımızda hiçbir ülke gençlerini ama Kemalizm ama Marksizm şu veya bu tür bir nasyonalizmin ilkelerine göre yetiştirmeyi, böyle tek tip bir ideolojik yapılanmayı bütün gençliğine empoze etmeyi tasavvur edemez..." şeklinde düşüncelerini açıklamıştır. Benzer görüşler savunan Doç. Dr. İsmet Akça da böyle bir dersi abesle iştigal olarak görüp "...İnsanlık Tarihi, Türkiye Tarihi dersi olur. Ama De Gaulle İnkılâp Tarihi, Lincoln İlke ve İnkılâp tarihi olamayacağı gibi böyle bir ders de olamaz..." ifadeleriyle ders karşıtı düşüncelerini beyan etmiştir. Doç. Dr. Bilal Sambur da ders karşıtı görüşlerini "*İnkılâp Tarihi kalksın, insanlık tarihi okutulsun*" sözcükleriyle aktarmıştır. Prof. Dr. İlber Ortaylı ise dersin kaldırılması tartışmalarını "*tribünlere oynamak*" şeklinde nitelmiş, dersin içeriğinde Türkiye Cumhuriyeti tarihinin anlatıldığını ve ders isminin değiştirilmesine de karşı olduğunu söylemiştir.²⁷ Dersin kaldırılması yönündeki girişimler üzerine bazı akademisyenler de düşüncelerini açıklayarak dersin geçmişini, içeriğini, anlam ve önemini belirtip dersin devamının gerekliliğini vurgulamışlardır.

Bu dersin önemi ve gerekliliğini anımsatan bazı enstitü müdürleri, bilimsel ve teknik olarak açıklamalarda bulunarak bu dersin sıradan bir ideoloji aktarma dersi olmadığını ısrarla belirtmişlerdir. Gazeteye görüş bildiren bilim insanlarından Doç. Dr. Şakir Batmaz: "...*Türkiye Cumhuriyeti'nin*

²⁶ Resul Babaoğlu, "Yükseköğretimde 'Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi' Dersi (Amaç, Kapsam ve Güncel Tartışmalar Işığında)", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVI, 2013, s. 596;

Taraf gazetesi, Milli Güvenliğe tehdit oluşturduğu tespit edilen Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) ile irtibatlı ve bağlantılı olduğu gerekçesiyle Olağanüstü Hal Kapsamında kapatılmış bir gazetedir. Resmî Gazete, 27 Temmuz 2016, Sayı: 29783 (2. Mükerrer);

Milliyet gazetesi, İnkılâp Tarihi Dersinin Kalkması Gündemde, 31.08.2012.

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/inkilap-tarihi-dersinin-kalkmasi-gundemde-1589125>.
Erişim Tarihi: 19.06.2021.

Sabah gazetesi, İnkılâp Tarihi, Türkçe, İngilizce Üniversitede Yok, 01.09.2012.

<https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/09/01/inkilap-tarihi-turkce-ingilizce-universitede-yok>. Erişim Tarihi: 19.06.2021.

²⁷ AGOS gazetesi, Üniversitede Atatürk İlkeleri Dersi Kaldırılıyor, 31.08.2012,

<http://www.agos.com.tr/tr/vazi/2319/universitede-ataturk-ilkeleri-dersi-kaldiriliyor>.

Erişim Tarihi: 04.05.2021.

kuruluş tarihini gençlerin bilmesi gerekiyor. Biz sadece Cumhuriyet'in ilk dönemlerini, Atatürk ilkelerini anlatmıyoruz. Ermeni meselesi ve doğu sorunu, yeni dünya düzeni gibi güncel konular hakkında da bilgi veriyoruz. Bunun ötesinde her genç ülkesinin nasıl kurulduğunu bilmeli..."; **Prof. Dr. Kemal Arı:** "...Temel amaç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini ve aynı zamanda içinde bulunduğumuz yüzyılın tarihsel gelişimini üniversite çağına gelmiş gençlere anlatmaktır. Zaman içinde Atatürk İlkeleri derslerinin içeriği zenginleştirilmiş ve 20. yüzyılın olayları günümüze kadar üniversite öğrencilerine konunun uzmanları tarafından anlatılmaktadır. Kamuoyunun bilinçli biçimde yanıtılmaya çalışıldığı gibi derslerde bir ideolojinin öğrencilere dayatılarak öğretilmesi gibi bir yaklaşım son derece yanlıştır..."; **Prof. Dr. Adnan Sofuoğlu:** "... İçerikle herhangi bir değişikliğe gerek yoktur. Hatta derslerde ele alınan konular daha yakın döneme kadar getirilerek verilmesine devam edilmelidir. Bence bu dersler bir şekilde verilmeye devam edilmeli, sadece Atatürk ilkelerini değil, güncel konuları da işliyoruz..."; **Prof. Dr. Mustafa Kaçar:** "... Dersin modern bir dille, geliştirilerek anlatılması gerekiyor. Cumhuriyetin kuruluşu her öğrenciye öğretilmeli. Bu ders Osmanlı'nın yenileşme hareketlerinden başlar, İkinci Meşrutiyet, Balkan Savaşları, Kurtuluş Savaşları ve Cepheleleri, Cumhuriyet'in ilanı, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları'ndan günümüze kadar gelir..." değerlendirmeleriyle konuya açıklık getirmişleridir.²⁸ Görünen odur ki bu dersin öğretilmesini ülke gerçekleri açısından gerekli gören, yaptıkları bilimsel çalışmalarla dersin etkin bir şekilde devamını vurgulayan akademisyenlerin açıklama ve yorumları, dersi kaldırma arzusunda bulunan yetkililerin girişimini zayıflatma ya da geciktirmektedir.

4. Dersin Öğretim Şekli ve İçeriği Hakkında Düşünceler

Öğretim kavramının sadece öğrenciye bilgi aktarmak olmadığı, aynı zamanda öğrenmesine yardım, rehberlik ve kılavuzluk etmesi anlamına geldiğinin en anlamlı örneklerinden birini zorunlu bir ders olarak Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi dersi vermektedir. Türk gençliğinin devletin temel rejimini bilmesi, anlaması ve yaşatmasını sağlamak amacıyla yürürlükte bulunan bu dersin öğrenciler tarafından bütünüyle benimsenip sahiplenildiğini söylemek zordur. Bu konuda çeşitli zamanlarda yapılmış araştırmalar, öğrenciler ve öğretim üyelerince dersin devamının genel kabul

²⁸ Hürriyet gazetesi, Atatürk İlkeleri Dersi Hep Vardı, 31.08.2012, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ataturk-ilkeleri-dersi-hep-vardi-21349564>. Erisim Tarihi: 05.05.2021.

gördüğü ancak daha etkili yürütülebilmesi için düzenlemeler yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.²⁹ Ne var ki çeşitli kademelerde gündeme getirilen düzenleme tekliflerinin hayata geçirilme oranı düşüktür. Öğrencilerin ders hakkındaki tutum, farkındalık ve ilgi seviyelerinin olumlu seyir izleyebilmesi, dersin aktarım teknikleriyle doğru orantılıdır. Günümüzde farklı eğitim kurumlarında yüz yüze ve uzaktan eğitim teknikleri ile ders işlenmekte olup kurumsal tercihler doğrultusunda uzaktan eğitim tekniği öncelikli tercih haline dönüşmüştür. Görsel işitsel teknikler kullanılarak yürütülen dersler olduğu gibi belli sayıda hazır yansının haftalık olarak gönderilmesi ya da ödev verilerek geçme notu verilmesi gibi uygulamalar da gündemdedir.

Her dönem tartışılan konulardan biri de dersin içeriğidir. Bu yönde Cumhuriyet'in ilk yıllarında ders kitapları ve ders programlarında yapılmak istenen yenileşmeler başlatılmış ancak istenen düzeye ulaştırılamamıştır. Arzu edilen içerik çalışmaları, Gazi Mustafa Kemal'in yakın incelemesi ve direktifleri ile şekillenmiş dört ciltlik tarih serisinin 1931 yılında yayımlanmasıyla netleştirilmiştir. Serinin dördüncü cildi "Türkiye Cumhuriyeti" başlığı ile basılmış, birinci kısımda "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu" ve "Mustafa Kemal" bölümlerine yer verilirken ikinci kısım "İstiklal Harbinden Sonra İnkılâp ve Islahat Safhaları" olarak yeni rejimin aktarılmasına ayrılmıştır.³⁰ Sonraki dönemlerde bu çerçeveye bağlı kalınmış, siyasal ve ekonomik konuların yoğunluk kazandığı içerikler kullanılırken siyasi iktidarların etkisinin görüldüğü eklemeler dikkat çekmiştir. Bu süreçte genç nesillere Türkiye Cumhuriyeti tarihinin öğretilmesinden çok mevcut iktidarın "beğenisini kazanma duygusu ön planda tutularak"³¹ yapılan düzenlemelerle amaçtan uzaklaşmıştır.

²⁹ Nurettin Gülmez, "Üniversite Gençliğinin Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersine Bakışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 19, S. 57, Ankara, 2003, ss. 1043-1088; Yasemin Doğaner, "Yüksek Öğretimde Atatürk İlke ve İnkılâplarının Öğretimi ile İlgili Düşünceler", *İlk ve Orta Öğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, ss. 281-286 ; Cezmi Eraslan, Alper Kaşkaya, "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersinin Uygulanmasına Yönelik Öğretim Üyesi Görüşleri: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 27, S. 80, Ankara, 2011, ss. 325-350; Nesrin Duman, S. Kocaer ve Ö. Korkmaz, "Üniversite Öğrencilerinde Atatürk Algısı", *Uluslararası Afro-Avasya Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, 2020, ss. 65-73.

³⁰ Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *Tarih-IV, Türkiye Cumhuriyeti*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.

³¹ Aslan, a.g.e., s. 308.

Günümüzde genellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden başlatılan müfredat, 1980 sonrası gelişmelerin incelendiği programlarla tamamlanmaktadır. Atatürk ilke ve devrimlerine ait konulara genellikle son bölümlerde yer verilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin devam eden süreci hakkında bilgi paylaşımı yapılması pek kabul görmemektedir. Bir tarihi olayın incelenebilmesi için üzerinden belli bir süre geçmesi görüşünde olan öğretim üyelerinin sayısı az değildir. Buna göre ders belli bir tarihi süreç sonunda dondurulmakta, devam eden tarihi gelişmelerin aktarımına onay verilmemektedir.³² Halbuki Türkiye Cumhuriyeti Tarihi dinamik özelliği olan bir tarihtir ve ülkenin geleceğinin emanet edildiği gençler, ülkede yaşanan olayları izleyip devletin temel rejimine uygunluğunu değerlendirebilecek seviyeye ulaştırılmış olmalıdır. Bu durum yakın dönem olaylarını kaleme alan tarihçilere ayrı bir sorumluluk yükler. Geçmiş dönem olayları hakkında yorumda bulunan tarihçiler çoğunlukla o dönemi yaşamış olanların görüş ve değerlendirmelerine göre çalışmalar yapmak durumundadır. Dolayısıyla o döneme ait aktarımlarda eski tarihli çalışmalara atıf yapacaktır. Yakın dönem tarihi üzerine çalışma yapanlar ise yaşanan olayların tanığı olarak gördüklerini yazacaklardır. İşte bu safhada tarafsızlık önem kazanmaktadır. Tarafsızlığı engelleyecek bakış açısı önyargıdır. *"...Tarihçinin kendi yaşadığı dönemi yazmasında bazı tehlikeler var ise de, tarafsız olması için de güçlü saikler mevcuttur. Bu tür tarafsızlığı başarma yakın dönemi yazmada, geçmiş dönemi yazmadan daha zor olabilir fakat imkânsız değildir..."*³³ Türkiye Cumhuriyeti tarihi üzerine çalışma yapan/yapacak olan bilim insanlarının en büyük hizmeti, olayları Atatürk ilke ve devrimleri penceresinden en üst düzeyde tarafsız ve önyargılı olmadan aktarabilmektir.

Üniversitelerde bu dersin verimli bir şekilde yürütülebilmesi için yararlanılacak kaynaklar konusu da önem arz etmektedir. Öğrencilerin bilgiye ulaşmak ve kendini yetiştirmek için iyi bir okuma becerisine ve alışkanlığına eriştirilmesi ailelerin ve eğitimcilerin görevidir. Üniversite düzeyinde tek kitapla dersin yürütülmesinin uygun olmadığı gerçeğinden hareketle araştırma ve inceleme ödevleri ile dersi etkinleştirmek gerekmektedir. Özellikle günümüzün en yaygın teknolojik araçlarından biri

³² Dursun Ali Akbulut, "Atatürk İlke ve İnkılâpları Dersi Hakkında", *İlk ve Orta Öğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, s. 23.

³³ Fatma Acun, "Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 42, Ankara, 1998, s. 730.

haline gelmiş olan internet, bilgiye süratle ulaşmayı sağlama faydasının yanında sosyal iletişim siteleriyle çok farklı grupların zararlı, yanlış, gerçek dışı paylaşımlarına erişmeyi kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle dersle ilgili bilimsel kaynakların tanınması ve kullanılması kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e ait kitaplar, günlükler, raporlar, mektuplar, demeçler ve dönemsel belgeler, ilk elden kaynaklar olarak değerlendirilmesi kaçınılmaz olan kaynaklardır.

Çeşitli yazarlar tarafından değişik dönemlerde yazılmış “*Türk İnkılâp Tarihi, Türk Devrim Tarihi, Atatürk'ün Hayatı ve Kişiliği, Atatürkçülük*” gibi adlarla çok sayıda kitabın basılmış olması dersin etkisini artırıp karşılaştırma yapma olanağı veren bir avantajdır. Atatürk'ün yakın çevresinde bulunmuş kişilerin, bir dönem aynı hedeflerle mücadele vermiş ancak daha sonra onun karşısında yer almış dava arkadaşlarının, yeni Türk devletinin oluşum sürecine tanıklık etmiş yabancı şahsiyetlerin anıları önemli bir kaynaktır.³⁴ Devletin hafızası olarak ele alınabilecek arşivler göz ardı edilmemelidir. Bir dönem çeşitli kurumların bünyesinde muhafaza edilen ve erişim olanaklarının kısıtlı olduğu arşivlerin TBMM ve Millî İstihbarat Teşkilatına ait olanlar dışındakiler artık tek bir çatı altında toplanmaya başlanmış, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı kurulmuştur.³⁵ Yerli ve yabancı süreli yayınlar da tarih derslerinin verimini artıracak kaynakları oluşturmaktadır.

5. Dersin Günümüzdeki Durumu ve Değerlendirmeler

Küresel bir tehlike halini alan COVID-19 salgını, günlük yaşamın her alanında etkin olduğu gibi eğitim öğretim alışkanlıklarını ve uygulamalarını da değiştirmiştir. Eğitim tekniği olarak uzaktan eğitimi hemen her ders için hayata geçirme zorunluluğu doğmuş, istenirse de derslerinin büyük çoğunluğu uzaktan eğitim tekniği ile yürütülmeye çalışılmıştır. Bu mecburiyet uzaktan eğitim yönteminin arzu edilen başarıyı sağlamada pek etkili olmadığını göstermiş, bu yöntemin etkili ve verimli bir hale getirilmesi için çalışmalar yürütülmesine katkı sağlamıştır. Olumlu gelişmelere ve yeni

³⁴ Ergün Aybars, “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Durum Tespiti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 3, S. 1, İzmir, 1987, s. 71; Azmi Süslü, “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinin Kaynakları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, Samsun, 1988, s. 29-32; Hikmet Özdemir, *Savaşta ve Barışta Kemal Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2019. s. 655.

³⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında 11 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. Resmî Gazete, 16 Temmuz 2018, Sayı: 30480.

proje çalışmalarına rağmen bir an evvel yüz yüze sistemine geri dönülmesi konusunda genel bir istek oluşmuştur.

2020-2021 Yükseköğretim Akademik Yılı Açılış Törenine katılan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan “...Uzaktan eğitim tecrübesi önemli ancak örgün eğitimin yerini tutmaz. En kısa sürede diğer eğitim öğretim kademelerinde olduğu gibi yükseköğretimde de yüz yüze eğitim öğretimi başlatmayı hedefliyoruz...” sözleriyle törene katılan yetkililere düşüncelerini iletirken uzaktan eğitim konusunda önemli bir ayrıntıyı gündeme getirmiştir.³⁶ Devletin en üst kademesinin değerlendirmesi de uzaktan eğitim konusunun öncelikle tercih edilecek bir teknik olmayacağını işaret etmiştir. Bu sıkıntılı süreç, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi gibi zorunlu birkaç dersin uzaktan eğitim yöntemi ile yürütülmesini tercih ederek sürdüren yetkililer için bir dikkat çekme olabilir. Öğrencilerinin en iyi eğitimi almasını sağlamak için kendi bölümlerinin önem verdiği derslerinin uzaktan eğitimini kabul etmeyen akademisyenlerin, onların sadece mesleki değil aynı zamanda iyi bir Türk vatandaşı olarak yetiştirilmesini amaçlayan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarih dersinin uzaktan eğitim yöntemi ile ne derecede başarılı ve verimli olabileceğini değerlendirmeleri için bir ortam meydana çıkmıştır.

Bir eğitim öğretim yöntemi olarak sadece uzaktan eğitim modelinin bu ders için ne kadar verimli ve etkili olduğu dikkatle değerlendirilmelidir. Zaman, yer ve personel ücretleri yönüyle bu yöntemin tercih edilmesinin bilimsel ve ülke gerçekleri açısından olumlu ve olumsuz tarafları iyi incelenmelidir. Çok kalabalık gruplarla işlenen dersler, sınav teknikleri ve sınav yeri düzenlerinde yaşanan olumsuzluklar, bu dersin öğrenciler gözünde itibar kaybetmesine, ciddiyetsiz hale dönüşmesine yol açan etkenlerdir. Bu nedenle özellikle uzaktan eğitim yöntemini uygulamaya karar veren kurumlarda sadece bu yöntemle kalınmaması, konusunu uzmanı bilim insanlarının yüz yüze ya da video konferansları, çeşitli tanıtım gezileri, tamamlayıcı örgün eğitim yöntemlerinden de faydalanılacağı bir düzenleme şarttır.

³⁶ Hürriyet, Cumhurbaşkanı Erdoğan: “Yükseköğretimde de Yüz Yüze Eğitim Öğretimi Başlatmayı Hedefliyoruz”, 15.10.2020, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/yok-baskani-kadin-ogretim-eleman-i-sayisi-artiyor-41637137>, Erişim Tarihi: 05.05.2021; Millî Gazete, Üniversiteler Ne Zaman Açılacak?, 16 Ekim 2020, <https://www.milligazete.com.tr/haber/5608916/universiteler-ne-zaman-acilacak>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

Dersin işlenmesinde yaşanan aksaklıklardan biri de yukarıda belirtilen dersin içeriği ve belirlenen müfredat olmaktadır. Özellikle uzaktan eğitim yönteminin tercih edildiği kurumlarda karşılıklı soru-cevap, öğrencilerin merak ettiği konular, yanlış bilinen-aktarılan konuların bilimsel gerçekler ışığında açıklanması ve ulusal-uluslararası güncel gelişmeler hakkında yorum ve değerlendirmelerde bulunma olasılığı yoktur. Öğrenmek bir ihtiyaçtır, bir konuyu öğrenme isteği bulunan kişi eğer merak ettiklerini bilim insanlarından öğrenemezse, bilime nasıl ulaşacağı yönünde yönlendirilmezse, başta sosyal medya adı verilen karmaşa dünyasının yönlendirmelerinden öğrenir. Genç beyinlerin okumadan, araştırmadan, düşünmeden sadece yakın çevresinin yönlendirmesi ile erişimi çok daha kolay olan ama içeriği ve sonucu çok tehlikeli olan kaynaklara esir edilmesi, sadece kişilerin değil ülkenin geleceğinin de bilinmezliğe sürüklenmesine neden olacaktır. Emperyalizmin hedefi de böyle bir gelişmedir.

Bir dönem başta örgüt olarak Avrupa Birliği (AB) ve batılı ülkelerin Türkiye'den ısrarla bekledikleri bir "*çağdaşlaşma ve insan hakları*" eylemi, tarih derslerinin içeriğinin değiştirilmesi, Türk Kurtuluş Savaşı ve sonrasına kurulan yeni Türk devletinin aktarımlarının daha sınırlı ve "*ötekileştirme içermeyen, düşmanlıklara fırsat vermeyen*" ifadelerle yenilenmesi olmuştur.³⁷ Gelecek nesillere daha mutlu ve barış dolu bir dünya bırakabilmek herkes için idealdir ancak bu konudaki girişimlerin tek taraflı olmasını beklemek aşırı iyimserlik olacaktır. Türkiye'nin müttefikleri olduğu belirtilen ülkelerin Türkiye karşıtı uygulamalarını görmemek, bunları genç nesillere aktarmamak, ulusal tarih derslerindeki değişiklik özlemlerinin hayata geçirilmesine izin vermek ne kadar bilimsel ve gerçekçidir? Küresel iş birlikleri ve karşılıklı anlaşmalar doğrultusunda her konuda düzenleme ve değişiklikler yapılması mümkündür ancak Türkiye Cumhuriyeti, eğitim kurumlarındaki ulusal tarih programlarını kendi iradesiyle örnek seviyede ve çağdaş bir biçimde hazırlayabilecek güçtedir.

Türkiye'nin sahip olduğu jeostratejik konumunun ne kadar hassasiyetler içerdiği, bölgede son yıllarda yaşanan üzücü gelişmelerle bir kez daha anlaşılmuştur. Ulusal değerlerini kaybeden, ülke içinde birlik ve

³⁷ Bu konuda çeşitli çalışmalar, toplantılar düzenlenmiş MEB de 2005-2016 yılları arasında sürdürdüğü çalışmalar sonucu yeni müfredatlar oluşturmuştur. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, *Müfredatta Yenileme ve Değişiklik Çalışmalarımız Üzerine*, MEB, Ankara, 2017; Semih Aktekin, Mustafa Öztürk, "*Bölüm-1 Giriş*", *Çok Kültürlü Bir Avrupa İçin Tarih ve Sosyal Bilgiler Eğitimi*, Ed. Semih Aktekin vd., Birinci Basım, Ankara, 2009, s. 5-11.

beraberliğini yitirerek bölünen devletler en acı gelişmeleri yaşamak zorunda kalacaktır. Bunların yanında sözde Ermeni soykırımı gibi hukukçuların değerlendirmedeği, tarihçilere söz hakkı verilmediği bir sorunun Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 46. Başkanı Joe Biden (Joseph Robinette Biden Jr.) tarafından “soykırım” olarak kabul edilmesi çok kritik bir gelişme olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir Ermenistan Devleti kurarak hamiliğine soyunan ve Osmanlı Devleti’ne Sevr Antlaşmasını dikte ettirmeye uğraşan ABD’nin 28. Başkanı Thomas Woodrow Wilson’ı akıllara getiren Biden’in söylemleri, kendisinin “günümüzün Wilson’u olma”³⁸ arzusunun bir yansıması olmuştur. Müttefiklerimiz ve komşu ülkelerce Türkiye’nin hak, toprak ve menfaatlerine saldırıları devam ederken, devletin temel rejimine yönelik iç politikaların hayata geçirilmesinin ülkeye ne gibi zararlar vereceği açıkça görülmektedir.

Sonuç

İnsan topluluklarının oluşmaya başladığı ilk zamanlardan itibaren güçlü olma ve kendi toplumunu güven içinde yaşatma mücadelesi görülmüştür. Günümüzde Birleşmiş Milletler (BM) üyesi olarak BM Genel Kurulu’nda temsil edilen devlet sayısı 193’tür. Çeşitli nedenlerle devlet statüsü tanınmayan ve uluslararası ilişkilerde resmî olarak temas sağlanmayan onlarca toplum da devlet olabilme ve tanınma mücadelesi içindedir. Doğaldır ki tüm devletler sahip oldukları vatan topraklarının egemenliği korumak ve vatandaşları için en iyi yaşam koşullarını sağlamak amacı güder. Bu amacın hayata geçirilmesi büyük devlet statüsüne sahip olanlar için diğerlerine oranla daha kolaydır. Genel olarak ekonomik, siyasi, askerî ve diplomatik güce sahip olan ve küresel gelişmelerde söz sahibi olan devletler büyük devlet olarak bilinir. Çeşitli kriterler göz önüne alınarak yapılan küresel sıralamada Türkiye Cumhuriyeti henüz her alanda büyük devlet sayılabilecek güce erişememiştir ancak bunu sağlayabileceği en etkili unsur olan gençliğini Türkiye’nin dinamik ideali doğrultusunda yetiştirme şansı vardır.

³⁸ Hikmet Özdemir, “Türkiye Cumhuriyeti Dikteyi Kabul Etmez”, Türkgün gazetesi, 30.04.2001. <https://www.turkgun.com/turkiye-cumhuriyeti-dikteyi-kabul-etmez-makale-149358>, Erişim Tarihi: 06.05.2021.

Türk milletinin dinamik ideali, Atatürk tarafından 1 Kasım 1937'de TBMM'nin 5. Dönem 3. Yasama Yılı açış konuşmasında şöyle tanımlanmıştır: *"... Büyük davamız, en medeni ve en üst refah seviyesinde bir millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu, yalnız kurumlarda değil, düşüncelerinde de köklü bir inkılâp yapmış olan Türk milletinin dinamik idealidir... Bu sebeple memleket davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak kişi ve kurumları yaratmak; işaret ettiğim prensipleri Türk gençliğinin beyininde ve Türk milletinin bilincinde canlı bir halde tutmak, üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca vazifedir..."*³⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğinin emanet edildiği Türk gençliğinin bu vazifeyi yerine getirecek şekilde bilinçlenmesini sağlayacak temel derslerden biri Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi dersidir.

İlgili yasalarda da açıkça belirtildiği gibi öğrencilerin Atatürk milliyetçiliğine bağlı vatandaşlar olarak yetiştirilmesi, Atatürk ilke ve devrimleri doğrultusunda hizmet bilinci kazandırılması uygulaması, tek tip öğrenci yetiştirme ya da özgür iradesi elinden alınmış öğrencilere zorla rejim dikte etme uğraşı değildir. Değişik isimlerle de olsa Cumhuriyet'in ilanından bu yana tüm öğrenciler için müfredatta yer verilen bu ders, Türk tarihi içinde önemli bir yeri olan ve Anadolu'daki son Türk Devleti'nin tarihini aktarmayı hedefleyen bir derstir. Çeşitli gerekçelerle bu dersi ikinci plana atarak önemsizleştirmek, öğrencilerin derse karşı ilgi ve sevgisini yok etmek, dersi müfredattan kaldırmaya çalışmak stratejik bir yanlış olarak karşımıza çıkacaktır. Bu dersi işlemek zorunda olan ve içeriğindeki konuların nasıl araştırılacağını öğretmekle yükümlü olan öğretim üyelerinin, derse yönelik olumsuz görüşleri ortadan kaldırmak üzere her türlü fedakârlığı bir görev olarak addetmeleri gerekmektedir. Çünkü yüz yaşına yaklaşan Cumhuriyet, kuruluş ideal ve felsefesini kaybetmek üzeredir.

Sonuç olarak bu dersin kaldırılmasının düşünülmesi, etkisizleştirilmeye çalışılması son derece tehlikeli bir girişim olacaktır. Uygulamalardan ortaya çıkan yanlışlıkların, eksiklerin giderildiği içerik düzenlemeleri her dönem mümkündür ve uygundur, hiçbir olumsuz gelişme dersin kaldırılması düşüncesine neden olmamalıdır. Bu nedenle akademik bakış açısıyla dersin isminden rahatsızlık duyulmasının mümkün olacağı göz ardı edilmeyerek, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi yerine "TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ" isminin kullanılacağı bir değişikliğe gidilmesinin

³⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 856.

faydalı olacağı düşünölmektedir. Bu değışim, batı üniversitelerinin programlarını da etkileyecektir. Türkiye ile ilgili bilimsel programlar açmış olan yabancı üniversitelerin hemen hemen tamamı “Osmanlı Tarihi, Orta Doğu ve İslamiyet, Dinler Arası Diyalog İçinde İslamiyet ve Türkiye” gibi doğrudan çağdaş Türkiye Cumhuriyeti tarihini içermeyen müfredatları tercih etmektedirler. Türk üniversitelerinin de akademisyen göndererek ya da proje ortağı olarak katıldığı bu gibi konuları içeren benzer çalışmaların azaltılması, bunun yerine özellikle çağdaş Türkiye Cumhuriyeti tarihi üzerine çalışmaların desteklenmesi ulusal bir görev olacaktır.

Yeni oluşturulacak bu dersin içeriğı ile ilgili kısıtlamaların da giderilerek;

* Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ve Birinci Dünya Savaşına yer verilen giriş bölümü,

* Türk Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu,

* Atatürk Dönemi Türkiye (1923-1938),

* 1938-1950 Dönemi Gelişmeleri, Demokrat Parti Dönemi (1950-1960),

* 1960'dan 1980'e Türkiye,

* 1980'den Günümüze Türkiye (1980-2000, 2000'den bugünlere),

* Atatürk'ün Yaşamı, İlke ve Devrimleri

bölümlerini içeren bir müfredat düzenlemesine gidilebilir. Yükseköğretim kurumlarının çoğunluğunda uygulandığı şekliyle sadece uzaktan eğitim yöntemiyle yetinilmeyerek mutlaka yüz yüze eğitime yer verilmesi, her türlü eğitim öğretim yönteminden faydalanılması, dersin etkili ve verimli aktarılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

I. Resmi Yayınlar

Millî Eğitim Bakanlığı Haber Bülteni, S. 55, MEB Basımevi, Ankara, 1971.

Resmî Gazete, 22 Nisan 1942, Sayı: 5090.

Resmî Gazete, 18 Haziran 1946, Sayı: 6336.

Resmî Gazete, 6 Kasım 1981, Sayı: 17506.

Resmî Gazete, 27 Temmuz 2016, Sayı: 29783 (2. Mükerrer).

Resmî Gazete, 16 Temmuz 2018, Sayı: 30480.

Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, "Müfredatta Yenileme ve Değişiklik Çalışmalarımız Üzerine", MEB, Ankara, 2017.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, Cilt: 24, İçtima: 3, 47. Birleşim, 15.IV.1942.

II. Kitaplar

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.

Bozkurt, Mahmut Esat Recep Peker ve Yusuf Kemal Tengirşenk; *İlk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, Haz. Oktay Aslanapa, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1997.

Çıkar, Mustafa; *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara, 1997.

Eroğlu, Hamza; *Türk İnkılâp Tarihi*, Üçüncü Basım, Savaş Yayınevi, Ankara, 2008.

Kocatürk, Utkan; *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, İkinci Basım, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999.

Öklem, Necdet; *Atatürk Döneminde Darülfünun Reformu*, Ege Üniversitesi Yayını, İzmir, 1973.

Özdemir, Hikmet; *Savaşta ve Barışta Kemal Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2019.

Turan, Şerafettin; *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.

Türkiye Felsefe Kurumu, *Felsefe Kurumu Seminerleri 1-2-3*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1977.

Yardımcı, Remzi; *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Derslerine İlişkin Temel Kavramlar*, Nobel Yayın, Ankara, 2006.

Widmann, Horst; *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil, Serpil Bozkurt, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

III. Makaleler /Kitap Bölümleri

- Acun, Fatma; "Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 42, Ankara, 1998, ss. 717-756.
- Akbulut, Dursun Ali; "Atatürk İlke ve İnkılâpları Dersi Hakkında", *İlk ve Orta Öğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, ss. 19-24.
- Aktekin Semih, Mustafa Öztürk; "Bölüm-1 Giriş", *Çok Kültürlü Bir Avrupa İçin Tarih ve Sosyal Bilgiler Eğitimi*, Ed. Semih Aktekin vd., Birinci Basım, Ankara, 2009, ss. 5-11.
- Arslan, Mehmet; "Cumhuriyet Dönemi Üniversite Reformları Bağlamında Üniversitelerimizde Demokratiklik Tartışmaları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 18, Kayseri, 2005, ss. 23-49.
- Aslan, Erdal; "Devrim Tarihi Ders Kitapları", *Tarih Öğrenimi ve Ders Kitapları, 1994 Buca Sempozyumu*, Ed. Salih Özbaran, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1994, ss. 295-311.
- Ata, Bahri; "1922'deki Yumurta Eylemi Öncülerinden Biri Daha Sonra Bakan Oldu", *Türk Ocakları*, 20.01.2011.
- <https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/bahri-ata/1922-deki-yumurta-eylemi-unculerinden-biri-daha-sonra-bakan-oldu-590>. Erişim Tarihi: 08.05.2021.
- Aybars, Ergün; "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Durum Tespiti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 3, S. 1, İzmir, 1987, ss. 63-77.
- Aysal, Necdet; "Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tarihçesi ve Gelişim Süreci", *Atatürk Yolu*, S. 33-34, Ankara, 2004, s. 241-263.
- Babaoğlu, Resul; "Yükseköğretimde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersi (Amaç, Kapsam ve Güncel Tartışmalar Işığında)", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVI, 2013, s. 589-603.
- Çapa, Mesut; "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi", *Atatürk Yolu*, S. 29-30, Ankara, 2002, ss. 39-55.
- Doğaner, Yasemin; "Yüksek Öğretimde Atatürk İlke ve İnkılâplarının Öğretimi ile İlgili Düşünceler", *İlk ve Orta Öğretim Kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Konularının Öğretimi: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, ss. 281-286.
- Duman, Nesrin, S. Kocaer ve Ö. Korkmaz; "Üniversite Öğrencilerinde Atatürk Algısı", *Uluslararası Afro-Avasya Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, 2020, ss. 65-73.
- Eraslan, Cezmi, Alper Kaşkaya; "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersinin Uygulanmasına Yönelik Öğretim Üyesi Görüşleri: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 27, S. 80, Ankara, 2011, ss. 325-350.
- Gülmez, Nurettin; "Üniversite Gençliğinin Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersine Bakışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 19, S. 57, Ankara, 2003, ss. 1043-1088.

Günaltay, Şemsettin; "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tezin Kat'ı Zaferi", *Belleten*, C. 2, S. 7-8, Ankara, 1938, ss. 337-365.

İnan, Afet; "Atatürk ve Tarih Tezi", *Belleten*, C. 3, S. 10, Ankara, 1939, ss. 243-246.

İnan, Nurkut; "Üniversite ve Yükseköğretim Kavramı Açısından Türkiye'deki Gelişmeler", *Yükseköğretimde Değişmeler*, Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara 1988, ss.19-40.

Özbaran, Salih; "Türkiye'de Tarihçiliğin Görüntüsü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, İzmir, 1992, ss. 33-49.

Süslü, Azmi; "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinin Kaynakları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, Samsun, 1988, ss. 26-33.

IV. Tezler

Yılmaz, Mehmet Serhat; "İlköğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Programı İçeriğinin Değerlendirilmesi (Alan Araştırması)", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2004.

V. İnternet Kaynakları

AGOS, "Üniversitede Atatürk İlkeleri Dersi Kaldırılıyor", 31.08.2012.

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/2319/universitede-ataturk-ilkeleri-dersi-kaldiriliyor>.

Erişim Tarihi: 04.05.2021.

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi web sitesi, <http://www.law.ankara.edu.tr/tarihce-2/>. Erişim Tarihi: 02.05.2021.

Gözler, Kemal; "Anayasa Kelimesi Üzerine: Konstitüsyon, Kanun-ı Esasî, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve Anayasa ("Anayasa" Kelimesi Örneği Üzerinden Türkiye'de Hukuk Dilinin Öz Türkçeleştirilmesi Sorunu)", www.anayasa.gen.tr/anayasa-kelimesi.htm. Yayın Tarihi: 28 Şubat 2021. Erişim Tarihi: 03 Mayıs 2021.

Hürriyet, "Atatürk İlkeleri Dersi Hep Vardı", 31.08.2012. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ataturk-ilkeleri-dersi-hep-vardi-21349564>. Erişim Tarihi: 05.05.2021.

Hürriyet, "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Yükseköğretimde de Yüz Yüze Eğitim Öğretimi Başlatmayı Hedefliyoruz", 15.10.2020.

<https://www.hurriyet.com.tr/egitim/yok-baskani-kadin-ogretim-eleman-i-sayisi-artiyor-41637137>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

KKTC Yükseköğretim Planlama, Denetleme, Akreditasyon ve Koordinasyon Kurulu (YÖDAK) web sitesi, <http://yodak.gov.ct.tr/%C4%B0lgili-Mevzuat/Yasalar>, Erişim Tarihi: 01.05.2001.

Millî Gazete, "Üniversiteler Ne Zaman Açılacak?", 16 Ekim 2020.

<https://www.milligazete.com.tr/haber/5608916/universiteler-ne-zaman-acilacak>,
Erişim Tarihi: 05.05.2021.

Milliyet, "İnkılap Tarihi Dersinin Kalkması Gündemde", 31.08.2012.

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/inkilap-tarihi-dersinin-kalkmasi-gundemde-1589125>. Erişim Tarihi: 19.06.2021.

Özdemir, Hikmet; "Türkiye Cumhuriyeti Dikteyi Kabul Etmez", Türkün gazetesi, 30.04.2001. <https://www.turkgun.com/turkiye-cumhuriyeti-dikteyi-kabul-etmez-makale-149358>, Erişim Tarihi: 06.05.2021.

Sabah, "İnkılap Tarihi, Türkçe, İngilizce Üniversitede Yok", 01.09.2012.

<https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/09/01/inkilap-tarihi-turkce-ingilizce-universitede-yok>. Erişim Tarihi: 19.06.2021.

Yükseköğretim	Kurulu	web	sitesi,
https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf .		Erişim	tarihi
02.05.2021.			

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 363-398.

Geliş Tarihi: 9 Nisan 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

İZMİR'DE KOLERA SALGINLARI (1910-1912)

İbrahim BERÇİ**

Öz

Kolera salgınları, ortaya çıktıkları günden bu yana şehirlerin ekonomisi ve ordusu üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Üstelik savaşların gidişatını değiştirerek insanların günlük yaşamlarında derin izler bırakmıştır. Dolayısıyla İzmir'de 1910-1912 yılları arasında yaşanan kolera salgınları, tüm bu iz ve etkileri göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu nedenle çalışmada İzmir şehrinin günlük yaşamında, ticaretinde ve ordusunda bu salgınların neden olduğu sorunlar tartışılmıştır. Aynı zamanda bu salgınların etkilerine değinilmiş ve aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar incelenmiştir. Bu çalışmanın ana kaynakları İzmir'de yayınlanan Türkçe süreli yayınlar ve Osmanlı arşiv belgeleridir. Ayrıca, çalışma ikincil kaynaklarla desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İzmir, Kolera, Ticaret, 1910-1912.

CHOLERA EPIDEMICS IN IZMIR (1910-1912)

Abstract

Cholera epidemics, has a negative impact on the economy and army of cities since the day they emerged. Moreover, by changing the course of wars, it has left deep marks on people's daily lives. Therefore, the cholera epidemics in Izmir 1910-1912 between years are remarkable in terms of showing all these traces and effects. For this reason, in this study the problems caused by these epidemics in the daily life, trade and army of the city of Izmir were discussed. At the same time, the effects of these

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (iberici13@gmail.com). ORCID ID: 0000-0003-0161-6758.

pandemics were mentioned and the similarities and differences between them were examined. The main sources of this study are Turkish periodicals published in the city of Izmir and Ottoman archive documents. In addition, the study was supported by secondary sources.
Keywords: Ottoman State, İzmir, Cholera, Commerce, 1910-1912..

Giriş

Kolera; ince bağırsakları etkileyen, insanlarda şiddetli kusma ve ishal sorunlarına yol açan hatta tedavi edilmezse ölüme sebep olabilen bulaşıcı bir hastalıktır. Bu hastalığa *vibrio cholera* ve *vibrio eltor* isimli bakteriler neden olmaktadır. Ayrıca, hastalık kirlenen su kaynakları ile etkileşimde bulunan canlılar aracılığıyla yayılmakta ve bunu yayan bakteriler de çevre koşullarına göre 1 haftadan 3-5 aya kadar yaşamını sürdürmektedir. Ancak, bu bakteriler 55 derecenin üzerindeki sıcaklıklarda en fazla 15 dakika hayatta kalmaktadır. Bu durum ise temizliğin yeterli olmadığı, nemli ve havasız ortamlarda kolera hastalığının yayılışını hızlandırmaktadır. Bu yüzden koleraya karşı alınacak başlıca tedbir kişisel temizliğe dikkat etmektir.¹

Kolera salgını, 19. yüzyıldan itibaren dünyayı etkilemeye başlayan bir hastalıktır. Buna rağmen kökenine bakıldığında Antik Yunan tıp çalışmalarında adı geçen bir hastalık olduğu görülmektedir. Bunlar içinde de ilk olarak Hippocratic Corpus isimli Antik Yunan tıp çalışmalarını içeren koleksiyonda kolera adı geçmektedir.² Ancak, önceki dönemlerde kolera, salgın boyutuna ulaşmadığı için bilinen ilk kolera salgınının Hindistan kaynaklı olduğu ve 1768 yılından itibaren ticaret yollarını kullanan kişiler ve hacca gidenler aracılığıyla dünyaya yayıldığı bilinmektedir.³

¹ Elif Gültekin, *19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri*, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2016, ss. 2-4.

² Sevdâ Ağır, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020, ss. 19-21.

³ Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Vebe, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014, s. 19. ve detaylı bilgi için bkz. Gülcan Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2020.

1817 yılına kadar Hindistan'da mahalli olarak etkisini gösteren kolera salgını, Osmanlı Devleti'nde 1822 yılından itibaren görülmeye başlanmıştır. Bu tarihten 3-4 yıl sonra ise Avrupa'da ilk kolera vakaları görülmüştür.⁴ Kolera, ilk yayılmaya başladığında bilinmeyen bir hastalık olduğu için bulaşma şekli ve nasıl önlemler alınması gerektiği üzerine araştırmalar yapılmıştır. Ancak bu araştırmalar, 1826'da kolera salgınının Avrupa'da görülmesiyle gerçekleşmiştir. Bu nedenle araştırmalar devam ederken Avrupa devletleri, uzun yıllar veba salgını ile mücadeleleri sırasında edindikleri deneyimlerden faydalanarak koleraya karşı da öncelikle karantina sistemini uygulamışlardır.⁵

İlk yayılma sürecinde Hindistan'dan Basra Körfezi vasıtasıyla Mısır'a bulaşan ve oradan Akdeniz'e ulaşan kolera salgınları, aşı ve sağlık tedbirleri geliştirilip halka yayılana kadar geçen yaklaşık 150 yıllık bir zaman dilimi boyunca belirli aralıklarla dünyada etkili olmuş ve yüzbinlerce insanın ölümüne yol açmıştır.⁶ Ayrıca, bu salgınların pandemi haline dönüştüğü süreci ise Pollitzer eserlerinde dönemsel olarak altıya ayırmıştır.⁷

Kolera'nın pandemi halini aldığı bu altı dönem içinde ise tüm dünya kolera salgınlarının etkisinde kalmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti ve coğrafyası da bu kolera salgınlarından etkilenmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyaya sahip olduğundan dolayı kolera salgınları devletin her şehrine farklı zamanlarda yayılmıştır. Bu yüzden bu salgınların etkisini inceleyen araştırmalarda şehir ve bölgelere göre farklılıkların olduğu gözlenmiştir. Örneğin kolera salgınları; Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Bağdat'ta etkisini 1822 yılında gösterirken İstanbul ve İzmir'de ise salgının etkileri 1831 yılından itibaren görülmeye başlanmıştır.⁸ Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde İstanbul, İzmir, Trabzon gibi şehirler başta olmak üzere devletin birçok şehrinde kolera salgınları görülmüştür. Elbette ki Osmanlı Devleti'nde

⁴ Metin Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", *TAD*, Cilt: 39, Sayı: 67, 2020, ss. 387-388.

⁵ Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Kayseri, 24-27 Mayıs 2006, ss. 328-329.

⁶ Metin Menekşe, *a.g.e.*, ss. 388-389.

⁷ Pollitzer'e göre dünya çapında kolera salgınları 1817-1823, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896 ve 1899-1923 yılları arasında gerçekleşmiştir.

⁸ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2005, ss. 6-8.

kolera salgınlarının yayıldığı şehirler bunlarla sınırlı kalmamış ve Malatya⁹, Selanik, Erzurum, Konya, Uşak, Aydın, Adana, Çanakkale¹⁰ ile çevresindeki şehirlerde de bu salgınlardan dolayı can kayıpları yaşanmıştır. Fakat İzmir, İstanbul, Trabzon gibi liman şehirleri ise hem büyük bir nüfusa sahip olması hem de bölgesinin etkin ticaret kentleri olmasından dolayı kolera salgınlarıyla daha sık karşılaşmışlar ve salgınlardan daha çok zarar görmüşlerdir.¹¹

1. İzmir’de Koleranın Yayılışı ve Salgınla Mücadele

Anadolu coğrafyasına açılan ve önemli bir ticaret kapısı olan İzmir, 19. yüzyıldan itibaren gelişerek bölgesinin en gelişmiş liman kenti halini almıştır. Bu nedenle İzmir, salgın hastalıklardan en çok etkilenen Osmanlı Devleti şehirlerinden biri olmuştur. Bu yüzden Kolera salgınının İzmir’de yayılışı ticaret amacıyla gelen kişiler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti’nde ilk kolera vakaları 1822’den itibaren etkisini göstermeye başlarken İzmir’de ise bu etkiler 1831’de görülmeye başlanmıştır.¹² Fakat İzmir’in 1831 yılında kolera salgını ile tanışması veba hastalığıyla mücadele ettiği zamana rastlamıştır. Bu yüzden 1831 yılındaki ilk kolera salgını sırasında İzmir’deki ticaret merkezleri kapanmış, vebadan hariç 17.000 kişide kolera belirtileri görülmüş ve 7.000’e yakın insan yaşamını yitirmiştir.¹³ Ancak, bu rakamlar İstanbul’da 5.000’in üzerinde değilken İzmir’de 7.000 civarında koleradan ölüm görülmesi salgının tekrar sorgulanmasını gerektirmektedir.¹⁴

1831 yılından sonra ise İzmir’de ikinci kolera salgını 1848 yılında yaşanmış ve ardından sırasıyla 1854, 1865, 1871, 1872, 1890, 1893, 1894, 1895, 1896, 1910, 1912, 1913, 1916 ve 1918 yıllarında kolera salgınları şehirde ölüm ve maddi zararlara neden olmuştur.¹⁵ 1831 yılındaki ilk kolera salgınının

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Gülseren Yücel, *Malatya Sancağı’nda Kolera Salgını (1892-1896)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Zeynep Melis Dönmez, *Kal’a-i Sultaniyye’de Karantina Teşkilatı ve Kolera ile Mücadele (1835-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2020.

¹¹ Fatma Yıldız, *a.g.e.*, ss. 37-39.

¹² Ferdi Çiftçioğlu, *II. Abdülhamit Döneminde İzmir’de Salgın Hastalıklar*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2014, ss. 47-48.

¹³ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, Mart -2005, ss. 28-29.

¹⁴ Özgür Yılmaz, “İzmir’in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını”, *Tarih ve Günce*, Sayı: 8, (Kış-2021), s. 97.

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Sabri Yetkin, “Kolera Günlerinde İzmir (1910-1911)”, *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, Sayı: 3 (Mart 2001), ss. 7-18.

etkileri geçtikten sonra ise 1848 yılına kadar İzmir’de kolera görülmemiştir. Ancak, 1848 yılının yaz dönemine gelindiğinde İzmir’de kolera salgını tekrar başlamıştır. Fakat bu salgın döneminin başlangıcı İzmir’de yaklaşık 200-300 kişinin hızla hastalanması üzerine anlaşılmıştır.¹⁶ Bu yüzden ikinci kolera salgını sona erdiği zaman İzmir’de 1903 kişi kolera sebebiyle ölmüştür.¹⁷ Bununla birlikte 1854 yılında başlayan İzmir’deki üçüncü kolera salgınında 172 kişi yaşamını kaybederken sonraki salgın 1865 yılında başlamıştır. Ancak, 1865 yılındaki bu dördüncü salgın sırasında ise İzmir’de tespit edilen kolera vakalarından salgın sonunda yaklaşık Dr. Chasseaud’a göre 1950 ve Dr. Cricca’ya göre de 2200 kişi ölmüştür. Üstelik bu salgından en çok İzmir’deki Museviler olumsuz yönde etkilenmiştir.¹⁸ Fakat İzmir’deki dördüncü kolera salgını bittikten sonra gerçekleşen 1871 ve 1872 yıllarındaki kolera salgınları ise bölgesel çapta yaşanmıştır. Buna karşın her ne kadar 1871 ve 1872’deki kolera salgınları, Osmanlı Devleti’nin çoğu şehrine yayılmamış olsa da 1890’dan 1896’ya kadar devam eden kolera salgınları sırasında sadece İzmir ve İstanbul gibi birkaç şehir değil aynı zamanda Anadolu ve Rumeli’de bulunan birçok Osmanlı şehri de bu salgınlardan zarar görmüştür.¹⁹ Bu dönemdeki salgınlar sırasında ise 1890 yılından 1893 yılına kadar İzmir’de her yaz yaklaşık 1000 kişi hayatını kaybederken 1893 yılında koleradan ölenlerin sayısı 840’a inmiştir. Ayrıca, bu yıldan sonraki salgınlarda da koleradan hayatını kaybedenlerin sayısı giderek azalmış ve İzmir’deki kolera salgınlarının 19. yüzyıldaki serüveni 1896 yılında sona ermiştir.²⁰

Osmanlı Devleti; 19. yüzyıl boyunca kolera, veba ve çiçek başta olmak üzere birçok hastalıktan zarar görmüştür. Bu yüzden bu zararın boyutunu azaltmak ve hastalıkları önlemek amacıyla bir takım tedbirler alma yoluna gitmiştir. Ancak 1831 yılındaki ilk kolera salgını sırasında Osmanlı Devleti’nin geleneksel tedavi yöntemleri kolerayı önleyememiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti ilk kolera salgını sırasında büyük kayıplar vermiştir. Bu yüzden Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti’nde yaşanan gelişmelerden bir tanesi sağlık alanında gerçekleşmiştir. Ancak, bu yüzyılda sık sık görülen kolera, veba, sıtma gibi çeşitli salgınlar dolayısıyla halkın bilgilendirilerek salgının önlenmeye çalışılması Osmanlı Devleti tarafından

¹⁶ Fatma Yıldız, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁷ Metin Menekşe, *a.g.e.*, s. 393.

¹⁸ Özgür Yılmaz, *a.g.m.*, s. 115.

¹⁹ Fatma Yıldız, *a.g.e.*, ss. 44-50.

²⁰ Metin Menekşe, *a.g.e.*, ss. 394-395.

en çok uygulanan yöntem olmuş ve bunlar dışında salgınları önlemek için alınan tedbirler genişletilerek salgınla mücadele için Bakteriyolojihane-i Şahane gibi kurumlar faaliyete geçirilmiştir. Üstelik salgınları önlemek için kullanılan bu yöntemlerden koleraya karşı en çok uygulananları ise kordon uygulaması ve karantina ile birlikte kirli olduğu düşünülen suların kesilmesi olmuştur.²¹ Fakat bu yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti tarafından koleraya karşı tedbirler alınmaya devam edilirken büyük can kayıplarının yaşandığı şehirlerden birisi de İzmir'dir ve bu şehirdeki ilk kolera salgını azınlık ve yabancı devletlerin hastaneleri vasıtasıyla önlenememiştir. Bu yüzden 1840 yılından itibaren İzmir'de karantina teşkilatının kuruluşuyla birlikte belediye tarafından salgın hastalıklara karşı önlemler alınmaya ve hastaneler açılmaya başlanmıştır.²² Sırasıyla da Gureba-ı Müslimin²³, Hamidiye²⁴, Emraz-ı Zühreviye²⁵ ile Emraz-ı Sariye ve İstilaiye²⁶ hastaneleri kurulup İzmir'de faaliyete başlamıştır. Ayrıca, Hollanda, İngiltere, Fransa gibi devletler ile azınlıkların kurduğu hastaneler de İzmir'deki kolera salgınlarının önlenmesine yardımcı olmuşlardır.²⁷

Ancak, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin sağlık alanında gelişmesine yol açan etkenlerden en önemlisi kolera salgınlarının önlenememesidir. Bunun nedeni ise geleneksel tıbbi yöntemlerin hastalıklara karşı yetersiz kalmasıdır. Bu yüzden Osmanlı Devleti, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da yönünü Batı'ya çevirerek Avrupa'daki tıbbi gelişmelerin izinden gitmeye başlamıştır. Tüm bu yaşananlar sonrası Avrupa ve Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl sonlarına kadar kolera salgınlarına karşı

²¹ Detaylı bilgi için bkz. Nuray Yağcıoğlu, *Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2019.

²² Doğan Üyük, *İzmir Sağlık Tarihine Bir Katkı: İzmir Etibbasının Birinci İçtima'ı*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2015, s. 16.

²³ 1851'de hizmete başlayan hastane 2 katlı ve 60 yatak kapasitelidir. 1891-1892 kolera salgınında kapasitesi 120'ye çıkarılmış ve salgının önlenmesinde önemli katkıları olmuştur.

²⁴ Askeri hastane eskimiştir. Bu nedenle yenisinin inşaatı için Padişah II. Abdülhamit ve halkın desteğiyle 1892 yılında faaliyete başlamıştır. II. Abdülhamit'in yardımcıları da bulunduğu Hamidiye Askeri Hastanesi ismi verilmiştir.

²⁵ 1906'da yapımına başlanmış ve 1908'de tamamlanmıştır. 1913 yılından itibaren ise Eşrefpaşa Hastanesi adıyla bilinir. 1910 yılından sonraki kolera salgınlarının önlenmesinde önemli roller üstlenmiştir.

²⁶ 1910 yılında 10 yataklı bir tecrithane olarak Cemiyet-i Sıhhiye'nin desteğiyle Eşrefpaşa Hastanesinin yakınına kurulmuştur. Amacı kolera salgınına önlemektir.

²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Karayaman, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, (Nisan-2008).

karantina tedbirleri alınmaya çalışılsa da bu salgına sebep olan bakterinin keşfi 1883 yılında Alman Robert Koch’un çalışmalarıyla gerçekleşmiştir.²⁸

Kolera salgınlarının Osmanlı Devleti’ne en çok zarar verdiği dönem ise II. Abdülhamit’in padişah olduğu yıllar içinde yer alan 1890-1896 yılları arasındır. Bu yüzden Osmanlı Devleti’nde bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele çalışmalarına ve sağlık alanındaki gelişmelere en çok önem veren padişah II. Abdülhamit’tir.²⁹ Bu dönemden önce Osmanlı Devleti’ndeki kolera salgınlarına karşı alınan tedbirler genellikle hastalığa yakalanan kişiyi tedavi edip evine geri gönderme üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak, bu dönemle birlikte kolera salgınına karşı Avrupa’daki gelişmeler takip edilip getirilen uzmanların önerileri uygulanırken hastalığa yakalanan kişilerin sağlıklı hale gelmesi yeterli görülmeyerek hastalığın yayıldığı kaynağın araştırılıp salgının tamamen ortadan kaldırılması için çalışmalara başlanmıştır.³⁰ Bunun sonucunda da 1896’dan 1910 yılına kadar Osmanlı Devleti’nde ve İzmir’de ciddi kolera salgınları görülmemiştir.³¹

2. 1910-1912 Yılları Arası İzmir’de Kolera Salgınları ve Salgınların Gündelik Hayata Etkisi

Osmanlı Devleti’nde bu dönem kolera salgınları ile ilgili akademik çalışmaların geneli incelendiğinde bu salgın 1910 salgını olarak geçmektedir. 1910 yılı hem Osmanlı Devleti hem de İzmir açısından II. Meşrutiyetin getirdiği olumlu havanın sona ermeye başlayıp hastalık, savaş ve ekonomik sıkıntıların giderek artacağına sinyalini verdiği bir yıl olmuştur. Bununla birlikte bu yıl içerisinde Osmanlı Devleti, hem Yemen hem de Arnavutluk isyanlarıyla uğraşmıştır. Özellikle, Rusya’dan ticaret amacıyla gelenler vasıtasıyla Osmanlı Devleti’nde 1910 yılının ilk kolera vakaları 15 Temmuz’da Erzurum’da görülmeye başlanmıştır. Ayrıca, Ağustos ayının sonlarından itibaren ise kolera salgınının Anadolu ve Rumeli’de yayılmaya başladığı görülmüş ve salgın liman kentlerinde daha fazla etkili olmuştur.³² 1910 Kolera Salgını, İzmir’de Ekim 1910 - Mart 1911 ve Mayıs 1911 - Ekim 1911 olmak

²⁸ Erol Karıcı, *Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Tokat, 2017, s. 424.

²⁹ Erol Karıcı, *a.g.e.*, s. 423.

³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Uyanıker, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Sağlık Alanında Yapılan Çalışmalar (1976-1909)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2014.

³¹ Erol Karıcı, *a.g.e.*, s. 428.

³² Ahmet Asker, “Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolera”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 22, yıl: 2021, ss. 105-106.

üzere iki farklı döneme ayrılmaktadır ve bu durumu İzmir'deki dönemin süreli yayınları olan *Ahenk*, *İttihat* ve *Köylü* gazetelerinin haberleri incelendiğinde de açık bir şekilde görmek mümkün olmaktadır. Dolayısıyla da İzmir, bu yönüyle salgınla mücadele eden diğer Osmanlı şehirlerinden ayrılırken bu ayrılmanın etkileri İzmir'in gündelik hayatına yansımıştır.

2.a Birinci Kolera Salgını Dönemi'nde İzmir (Ekim 1910 - Mart 1911)

1910 kolera salgını hakkında İzmir basını incelendiğinde 3 Eylül 1910 tarihli *Köylü* gazetesinde yer alan "*Kolera*" başlıklı bir yazıda ilk kolera haberine rastlanmaktadır.³³ Ayrıca bundan sonraki haber ise 9 Eylül 1910'da *Ahenk* gazetesinde yer almıştır.³⁴ Buna rağmen İzmir'deki *İttihat* ve *Terakki Cemiyeti'nin* yayın organı olan *İttihat* gazetesinde ilk kolera haberi 13 Eylül'de görülmektedir.³⁵ Ancak, basında Eylül ayının başından itibaren kolera ile ilgili haberler görülmeye başlanmış olsa da İzmir'de koleranın başlama tarihi 25 Ekim 1910 olarak kayıtlara geçmiştir.³⁶ Çünkü bu tarihten önceki hastalıklar şüpheli olarak görülmüştür.

İzmir'e İstanbul'dan geldiği düşünülen ve Tıbbiye-i Mülkiye kayıtlarına göre 25 Ekim'de başlayan kolera hastalığı görülen vakaların az olmasından dolayı hem belediye hem de halk arasında sıradan bir hastalığın başladığı düşüncesini uyandırmıştır.³⁷ Dolayısıyla, İzmir Belediyesi tarafından vakaların geç tespit edilmesi ve hafif olan vakaların halk tarafından bildirilmemesi kolera salgınının önemsenmemesinin kaynağını oluşturmuştur.³⁸ Sonuç olarak İzmir'deki kolera salgınına gereken önem verilmeyince hastalık rutubetli ışık görmeyen evlerde yaşayan fakir halk arasında daha çok yayılmıştır. Üstelik kolera vakalarının yarısından ise hasta öldükten sonra haber alınabilmiştir.³⁹ Bu yüzden ilk kez 14 Kasım 1910 tarihli bir haberde yer alan "*Artık şüpheye mahal yok. İzmir'de kolera var.*" cümlesi ile İzmir'de koleranın ciddi olarak başladığı ve halk arasında şüphelerin ortadan kalktığı görülmektedir.⁴⁰ Nitekim 17 Ekim 1910'a tarihlenen bir belgede de

³³ "Kolera", *Köylü*, 3 Eylül 1910, s. 3.

³⁴ "Koleradan Nasıl Kurtulabiliriz?", *Ahenk*, 9 Eylül 1910, s. 3.

³⁵ "Kolera", *İttihat*, 13 Eylül 1910, s. 3.

³⁶ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1995, s. 60.

³⁷ Erol Karıcı, *a.g.e.*, s. 442.

³⁸ Ümmügülsüm Candeğer, "İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar (1910-1913)", *III. Uluslararası Avrasya Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, Gaziantep, 4-7 Nisan 2019, s. 195.

³⁹ Erol Karıcı, *a.g.e.*, ss. 442-443.

⁴⁰ "Aydın Vilayeti, Ma-el-Teessüf Kolera İmiş.", *Ahenk*, 14 Kasım 1910, s. 2.

“burada zuhur eden kolera hamd olsun tahfif etmiştir. İzmir şehri gibi varidatı belediyesi kesir olan... bir belediyeye hazinece muavenet imkanı yoktur. Umuru sıhhiye hususunda sarf edilen para ancak Anadolu’nun fakir taraflarına muavenet edilebilecek derecededir.” sözleriyle durum açıklanmıştır.⁴¹ Buna göre, İzmir’de koleranın başlayıp başlamadığı konusunda halk şüphe içinde iken belediye tarafından şehirde kolera vakalarının bilindiği anlaşılmaktadır. Üstelik İzmir Belediyesi’nin bütçe açısından kötü durumda olduğu ve salgın hastalığın önlenmesi için üst makamlardan bütçe talebinde bulunulduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu yüzden İzmir’deki bu yetersizlikler ve bütçe sorunları karşısında basın tarafından bir çözüm önerisi ve ek gelir kaynağı olarak belediyenin ticarete önem vermesi istenmiştir. Ayrıca, basın tarafından Türkiye’deki tüccar sınıfı eleştirilmiş ve bir haberde İzmirliyle örnek olması amacıyla Brezilya’dan gelen bir tüccarın ürünlerini satmak için Türkiye’ye gelişi detaylı bir şekilde anlatılmıştır.⁴²

Ekonomik yönden sıkıntılar yaşansa da İzmir Belediyesi tarafından koleranın yayılmasına karşı alınması gereken önlemler ihmal edilmemiştir. Örneğin, “3 Teşrinisani 1326’dan itibaren İzmir’den çıkacaklar ilk uğrayacakları tabip bulunan merakez-i sıhhiye-i muayene-i tıbbiye tabi tutulmalarına...” ifadesiyle İzmir’den diğer şehirlere gidecek olan yolcuların en yakın doktor bulunan merkezlerde sağlık kontrolünden geçmeleri zorunlu hale getirilmiştir.⁴³ Fakat kısa bir süre sonra da bu tedbirin yetersiz olduğu sonucuna ulaşılarak denizden gelecek olan yolcuların tahaffuzhanelerde doktor kontrolüne alınması kararlaştırılmıştır. Üstelik İzmir Belediyesi ve Sağlık Meclisi tarafından yolcuların eşyaları ile yiyecek ve içeceklerinin de kontrol edileceği belirtilerek alınan sağlık tedbirleri genişletilmiştir.⁴⁴ Ancak bu sırada İzmir’de sağlık tedbirleri genişletilmesine karşın kolera salgınının yayılmasıyla birlikte Malta Sağlık İdaresi tarafından İzmir Limanı ve çevresi bulaşıcı hastalık bölgesi ilan edilmiştir.⁴⁵ Bu yüzden Malta ve İzmir arasındaki yolcu ve ticaret akışının kolera salgını son bulana kadar kesintiye uğradığı söylenebilir.

⁴¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye İdari (DH.İD), 46/9.1, H-12-10-1328, R-04-08-1326, M-17-10-1910.

⁴² “Bir Milletın Ticareti Nasıl Terakki Eder”, *Köylü*, 16 Kasım 1910, s. 1.

⁴³ BOA.DH.İD. 50/14.1, H-14-11-1328, R-04-09-1326, M-17-11-1910.

⁴⁴ BOA.DH.İD. 50/14.2, H-14-11-1328, R-04-09-1326, M-17-11-1910.

⁴⁵ BOA. Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.) 610/66.2, H-22-11-1328, R-12-09-1326, M-25-11-1910.

İzmir Belediyesi ve Sağlık Meclisi tarafından koleraya karşı karantina tedbirleri alınmış olsa da İzmir’de kolera salgını giderek artmaya devam etmiştir. Bu artış ise İttihat gazetesinde “*Kolera vukuatı*” başlıklı haberlerle düzenli olarak okuyuculara aktarılmıştır.⁴⁶ Ayrıca bu haberler vasıtasıyla İzmir’de koleraya yakalananlar, karantinaya alınanlar ve iyileşenlerin listesi aralık ayından itibaren bir ay boyunca İttihat gazetesinin 2. ve 3. sayfalarında okuyuculara bildirilmiştir. Örneğin 5 ve 6 Aralık’ta 3. sayfada⁴⁷, 8 Aralık’ta 2. sayfada⁴⁸ bu başlık adı altında kolera haberine rastlamak mümkündür. Elbette ki bu haberlerde belirtilen rakamlar salgının gerçek boyutlarının bir kısmını yansıtmaktadır. Çünkü bazı köy, nahiye ve kazalarda doktor bulunmamaktadır. Hatta çoğunda da kolera sebebiyle ölümlerin haberi bildirilmediğinden belediye kayıtlarında listelenmemiş olan kolera ölümleri de vardır.

Birinci kolera salgını sırasında sürekli haberler ve bildirimler yapılmasına karşın belediye kolera salgını sürecini yönetmekte yetersiz kalmıştır. Bu yüzden İzmirli, belediyenin görevlerini yerine getiremediğini görmüş ve İzmir Belediyesi’nin “beliyye” (bela) den farksız olduğu düşüncesine kapılmışlardır.⁴⁹ Ancak daha sonra belediyenin İzmir’in ihtiyacını karşılayacak bütçesinin olmadığı anlaşılmıştır. Bununla ilgili olarak ise Köylü gazetesinin bir yazısında “*Bu durum böyle devam ederse belediye İzmir’in ihtiyaçlarını karşılayamayacaktır.*” sözleriyle İzmirli belediyenin durumu açıklanmıştır. Ayrıca, İzmir Belediyesi’nin toplam gelirin 3.962.969 kuruş, giderinin 802.009 kuruş ve toplam bütçesinin 3.160.960 kuruş olduğu belirtilerek İzmirlilerin merakı giderilmeye çalışılmış ve belediye bütçesinin boşa harcanıp harcanmadığı araştırılmıştır.⁵⁰

Köylü gazetesi tarafından İzmir Belediyesi’nin kolera karşısında aldığı tedbirlerin yetersiz kalmasının sebepleri araştırılırken Ahenk gazetesi aracılığıyla koleraya karşı mücadele yöntemlerinden biri olan halkın bilinçlendirilmesi için yazılar kaleme alınmıştır. Bu yazılardan bir tanesinde de koleraya yakalanan bir hastanın nasıl bakılması gerektiği anlatılmıştır.⁵¹ Bu anlatımlara ek olarak doktorlar tarafından kolera hastalığına yönelik

⁴⁶ “Kolera Vukuatı”, *İttihat*, 22 Kasım 1910, s. 3.

⁴⁷ “Kolera Vukuatı”, *İttihat*, 5 Aralık 1910, s. 3 ve “Kolera Vukuatı”, *İttihat*, 6 Aralık 1910, s. 3.

⁴⁸ “Kolera Vukuatı”, *İttihat*, 8 Aralık 1910, s. 2.

⁴⁹ “Belediye Mi, Beliyye Mi?”, *Köylü*, 9 Aralık 1910, s. 1.

⁵⁰ “Görülüyor Ki Belediye Düzelemeyecek”, *Köylü*, 7 Ocak 1911, s. 1.

⁵¹ “Kolerahı Hastaya Nasıl Bakmalı”, *Ahenk*, 2 Aralık 1910, s. 2.

tedbirler doğru şekilde uygulandığı zaman durdurulamaz bir hastalık olmadığı vurgulanmıştır. Bu doktorlardan biri olan Mustafa Enver’in de koleraya karşı İzmirliyle yaptığı konuşma haberlerde yerini almıştır.⁵² Bu konuşmanın yayınlandığı habere sonraki gün ise insanların kolera hastalığına nasıl yakalandığı hakkında bilgiler verilir⁵³ devamında da İzmirli tarafından koleraya karşı hangi tedbirler alınması gerektiği bildirilmiştir.⁵⁴

Ahenk gazetesi vasıtasıyla halk bilinçlendirilmesine karşın kolera İstanbul’dan İzmir’e kadar yayılmış ve İzmir’de her gün en az bir kişi kolera ile ölmeye başlamıştır. Ancak, kolera ilerlemeye başlamışken İzmir-Kasaba hattındaki yolcular için sağlık kontrolü bile yapılmaması basında tepkiye neden olmuştur.⁵⁵ Üstelik bununla da sınırlı kalınmayıp kolera hastalığıyla ilgili fenni araştırmaların detaylı yapılmaması ve koleraın sebebi olan su kaynaklarının incelenmemesi dikkate değerdir.⁵⁶ Bu olumsuzluklarla beraber 31 Aralık 1910 tarihine kadar İzmir’de kolera ile ölen 62, karantinada olan 4 ve iyileşen 18 kişi olduğu haberlere yansımıştır.⁵⁷ Bu yüzden İzmir Belediyesi tarafından kolera salgınına karşı alınan önlemler yetersiz olsa da salgından vefat edenlerin sayısı az olduğu için 1911 Ocak ayına kadar İzmirli arasında kolera salgını önemli bir hastalık olarak görülmemiştir. Fakat İzmir’de 1911 Ocak ayına kadar ciddi oranda hastalık görülmesi de vakaların artmaya başlaması üzerine İzmir Belediyesi tarafından gazetelerdeki tepkiler dikkate alınarak imkânlar ölçüsünde tedbirlerin genişletilmeye çalışıldığı söylenebilir. Örneğin, 1 Ocak tarihli haberde İzmir Belediyesi tarafından İzmir’e girecek ve İzmir’den çıkacak yolcuların istasyonlarda sabah ve öğle vakitleri muayene edilmesine karar verilmiştir. Fakat Urla, Çeşme ve Dikili bölgesinde faaliyet gösteren vapurlardaki yolcuların muayenesi için doktor tayin olunamadığından sıhhiye komisyonu’ndan doktor gönderilmesi talep edilmiştir.⁵⁸

İzmir Belediyesi’nin tedbirler konusundaki yetersizliği zaman içinde devam etmiştir. Çünkü belediye tarafından hac ibadetini yerine getirip İzmir’e geri dönen kişiler karantinaya alınmak yerine serbest bırakılmıştır. Bu

⁵² Tabip Mustafa Enver, “Ahali-yi Muhteremeye Bir Hitap”, *Ahenk*, 7 Aralık 1910, s. 1.

⁵³ “İnsan Koleraya Nasıl ve Neden Tutulur”, *Ahenk*, 8 Aralık 1910, s. 4.

⁵⁴ “O Halde Koleraya Karşı Ne Yapmalı”, *Ahenk*, 8 Aralık 1910, s. 4.

⁵⁵ “Biraz Siyaset”, *Ahenk*, 17 Aralık 1910, s. 1.

⁵⁶ Erol Karıcı, *a.g.e.*, s. 443.

⁵⁷ “Kolera Vukuatı”, *Ahenk*, 1 Ocak 1911, s. 2.

⁵⁸ “Yolcuların Muayenesi”, *Köylü*, 17 Ocak 1911, s. 3.

yüzden bunlar da koleraya yakalanmışlardır. Hatta belediyenin bu dikkatsizliği yüzünden İzmir valisi tarafından gereken önlemlerin alınması için emir verilmiştir. Sonuç olarak ise Hacdan gelecek olan hacıların belirlenen hanlarda karantinaya alınmasına önem verilerek koleranın yayılması önlenmeye çalışılmıştır.⁵⁹

İzmir, liman kenti olması sebebiyle işçilerin sıklıkla geldiği şehirlerden biridir. Bu yüzden İzmir'e her yıl yaklaşık 7-8 bin işçi çalışmak için gelmektedir ve gelen işçiler bir odada 5-6 kişi kalmaları sebebiyle kolera salgınına yakalanma riski yüksek olanlar grubunda yer almaktadır. Bu işçilerin kolera hastalığına yakalanmaması ve sağlık kontrollerinin yapılabilmesi için Emraz-ı Sariye ve Tecrithane inşa edilmesi düşünülmüştür. Ancak belediye bütçesi olmadığından yapımı sonraya bırakılmıştır.⁶⁰ Bunun sonucunda da Tecrithane ve Emraz-ı Sariye'nin yapılamaması koleranın fakir halk arasında yayılma endişesini arttırmıştır. Bu endişe sonucunda da İzmir'deki fakir halk arasında hastalığın yayılmasını önlemek ve bunların durumlarının iyileştirmek amacıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir Teşkilatı tarafından Cemiyet-i Hayriye kurulmuştur. İlerleyen günlerde ise bu cemiyet tarafından kolera salgınını önlemek için para toplanmış ve fakir halkın barınma ve yiyecek ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Üstelik gönüllü birçok yönetici, tüccar ve meslek sahibi tarafından bu cemiyete para yardımında bulunulmuştur.⁶¹ Aynı zamanda ise İzmir'de Cemiyet-i Hayriye'nin daha etkin bir şekilde faaliyet gösterebilmesi amacıyla 2 bin lira Sadaret'ten para tahsis edilmesi istenmiştir. Ancak, *"İzmir'de müteşekkil Cemiyeti Hayriye-i Sıhhiyeye hükümetçe iki bin lira itası tarafı sami-i sadaret-penahiye arz ve işar olunarak bu misilli muavenata mahsus hiçbir karşılık olmadığı gibi... karşılığı bulunan masarif-i gayr-i melhuz tertibi dahi elyevm meblağ-ı mezburu tesviyeye gayr-i müsait bir halde bulunduğundan..."* ifadelerinden de görüldüğü üzere Cemiyet-i Hayriye için tahsis edilmek istenen paranın karşılanmasının mümkün olmadığı anlaşılmıştır.⁶²

1911 yılına kadar geçen süre İzmir kentinde koleranın yayılmasını önlemek ve bu hastalığa karşı tedbirler almaya çalışmakla geçerken 1911 Ocak ayında ise Yemen bölgesindeki gerginliklerin giderek artması sonucunda

⁵⁹ "Hacılar Gelir Ne Tedbir Kurulur", *Köylü*, 20 Ocak 1910, s. 2.

⁶⁰ BOA.DH.İD. 126/32.1, H-04-06-1330, R-08-03-1328, M-21-05-1912.

⁶¹ "İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Mensup Cemiyet-i Hayriye-i Sıhhiyeden", *Köylü*, 25 Ocak 1911, s. 3.

⁶² BOA.DH.İD. 126/32.2, H-04-06-1330, R-08-03-1328, M-21-05-1912.

Yemen İsyanı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti öncelikle Anadolu ve Rumeli'den asker sevk ederek bu isyanı bastırmayı düşünmüştür. Buna karşın İzmir ve çevresindeki kolera salgınından dolayı İzmir Limanı'ndaki gemiler vasıtasıyla sevk edilmesi planlanan askerlerde hastalık görülmesi üzerine Anadolu'dan Yemen'e asker sevki iptal edilmiştir. Ayrıca, hava değişimi için gönderilecek veya terhis olunacak askerlerin arasında da koleraya yakalananlar olmuştur. Bunun sonucunda da bu askerlerin en yakın askeri hastanelerde tedavi edilmesine karar verilmiştir. Ancak, askeri hastane olmayan yerlerde askerlere bir oda tahsis edilerek askerlerin bu odada tedavi edilmelerine karar verilip ikinci ile üçüncü ordu tarafından silah altına alınacak askerlerin de önce karantinaya alınması kararlaştırılmıştır.⁶³

Elbette ki İzmir'deki kolera salgını Yemen'e gönderilmek üzere toplanan askerler üzerinde de yayılmaya başlayınca İzmir'e komşu yerleşim yerleri tarafından da kolera salgınına karşı gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Örneğin bir arşiv belgesinde *"Ayvalık kaymakamlığından ahiren alınan telgrafta müfrezenin kışlayı ve karakolları tahliye ettiği ve diğer müfreze i'zamnun adem-i imkanı İzmir kaymakamlığından bildirildiği beyanıyla... takviyesi mümkün bulunmayan polis ve jandarma ile aram-ı asayiş-i izhar-ı endişe olunmuş ve... hiç olmazsa otuz kırk kişilik bir müfreze-i askeriyenin sürat-i i'zami..."* ifadelerinden anlaşılacağı üzere İzmir'deki kolera salgınının Ayvalık müfrezesinde yayılmaya başlaması karşısında Ayvalık'taki kışla ve karakollar tahliye edilmiştir.⁶⁴ Bu tahliye sonucunda da Ayvalık'ta güvenlik sorunlarının yaşanmaması için İzmir'den acilen 30-40 kişilik askeri birliğin görevlendirilmesi istenmiştir. Aynı zamanda da İzmir'in çevresinde koleraya karşı gerekli önlemler alınmaya devam edilirken şehir merkezinde koleraya yakalanan askerlere de karantina tedbirleri uygulanmıştır. Örneğin bir belgedeki *"İzmir'de bulunan on üçüncü alayın altı yüze iblağ edilen ikinci taburunun koleradan dolayı Yemen'e sevkinden sarf-ı nazar olunduğundan bazı muvaffaktan İzmir'e celp edilen efradın tekrar mahallerine iadesi ve icap ederse bunların karantina da beklettirilmesi..."* ifadelerinde görüldüğü üzere İzmir'den Yemen'e sevki düşünülen 600 kişilik 13. Alay karantinaya alınmıştır. Ayrıca, Ayvalık askeri müfrezesinin de İzmir'deki 13. Alay gibi kolera salgını sebebiyle askerlerinin önce karantinaya alınmasına ve sonra da evlerine geri gönderilmesine karar verilmiştir.⁶⁵

⁶³ "Asker Hastalar İçin", *İttihat*, 24 Ocak 1911, s. 2.

⁶⁴ BOA.DH.İD. 19/22.3, H-24-01-1329, R-12-11-1326, M-25-01-1911.

⁶⁵ BOA.DH.İD. 19/22.5, H-24-01-1329, R-12-11-1326, M-25-01-1911.

Tüm bu alınan tedbirlere rağmen 1911 Ocak ayıyla birlikte İzmir'de kolera salgınının askerler arasında da yayılması salgın tedbirlerinin tekrar genişletilmesine neden olmuştur. Örneğin İzmir'deki salgının daha da büyümesinin önüne geçebilmek amacıyla İzmir ve Selanik arasındaki yolcu vapurlarına da sağlık denetimleri getirilmiştir. Ancak, belgedeki "Kolera münasebetiyle Selanik ve İzmir'den gelen vapurların muayenesi zımnında kayık ücreti vesaire gibi Limni tabibi tarafından ihtiyar edilen masrafin killetine binaen mahali belediye varidatından tesviyesi lazım geleceği meclisi tıbbiye-i mülkiye ve sıhhiye-i umumiye riyasetinden..." ifadelerine göre de Limni'de muayeneye tutulan yolcuların masraflarını kayık ücretleri karşılamadığından açığın mahalli idareler tarafından karşılanması istenmiştir.⁶⁶ Fakat yaşanan kısmi olumsuzluklara karşın alınan bu önlemler sonrası 1911 Şubat ayına gelindiğinde İzmir'deki kolera salgını giderek azalmaya başlamıştır.

İzmir'deki kolera salgınının azalmaya başlamasıyla birlikte ilk önce kolera nedeniyle eğitime ara vermiş olan İzmir'deki İttihat ve Terakki Merkez Ticaret Mektebi'nde mektebin Cumartesi günü açılmasına izin verildiği basın aracılığıyla İzmirliyle paylaşılmıştır.⁶⁷ Ancak, koleranın hafiflemesi sonucu sıhhiyenin dağılması beklense de doktorlar maaşlarını alamadıkları için emeklerinin karşılığını almak amacıyla sıhhiye heyetine sık sık uğramaya devam etmişlerdir.⁶⁸

O günlerde İzmir Belediyesi'nin karşılaştığı bir diğer sorun kolera sebebiyle göreve alınan doktorlara ne olacağıdır. Basına yansıyan bir telefon konuşmasında da bu konu geçmektedir. Bu konuşmadaki bir ifadeye göre de koleranın sona ermesine bağlı olarak salgın sebebiyle teftiş heyetinde göreve alınmış olan yedi doktorun görevine son verildiği öğrenilmektedir. Ayrıca salgından önce ise İzmir'de dört doktorun görevde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat salgın sırasında göreve getirilen doktorlar arasından altı kişinin seçileceği ve bunların 1000 kuruş maaşla göreve başlayacakları çıkarımına ulaşılmaktadır.⁶⁹

İzmir'deki kolera salgınının hafiflemesi İzmir'de tamamen karantinaların kalkmasını beraberinde getirmemiştir. Çünkü Sağlık Meclisi tarafından İzmir'e gelecek ve İzmir'den gidecek olan yolcuların en yakın tahaffuzhanelerde 24 saat karantinada tutulmasına yönelik tedbir

⁶⁶ BOA.DH.İD. 7/4.1, H-07-02-1329, R-25-11-1326, M-07-02-1911.

⁶⁷ "Kolera Sebebiyle Kapatılmış Olan Mektepler", *Köylü*, 8 Şubat 1911, s. 3.

⁶⁸ "Telefon Başında", *Köylü*, 15 Şubat 1911, s. 3.

⁶⁹ "Telefon Başında", *Köylü*, 16 Şubat 1911, s. 3.

uygulanmaya devam edilmiştir.⁷⁰ Zaman içinde kolera salgınına karşı alınan tedbirler hafifletilmiş ve en son Köylü gazetesine göre Rumi: 16 Şubat 1326 tarihinden itibaren İzmir’den gidecek olan ve İzmir’e gelecek olan yolcuların karantinaya alınmayacağı ve sadece ayakta muayene edileceği duyurulmuştur.⁷¹

1911 Şubat ayı sona ererken İzmir’deki kolera salgının hafiflemesiyle beraber hastalık vakalarının görülmediğini bildiren haberler basında yer almaya başlamıştır. Bu haberler üzerine de İstanbul Sağlık Meclisi tarafından İzmir’e karşı alınan karantina ve tedbir kararı kaldırıldığı haberlere yansımıştır.⁷² Ancak, İzmir’deki sıhhi tedbirlerin kaldırılması Mart ayının ilk haftasında gerçekleşmiştir. Çünkü İttihat gazetesinin Şubat ayındaki son haberinde bile “İzmir’de birkaç gündür kolera vakaları görülmemiştir. Böyle devam ederse İzmir’deki sıhhi tedbirler kaldırılacaktır.” ifadeleriyle tedbirlerin kaldırılmadığı belirtilmiştir.⁷³

25 Ekim 1910 tarihinden 1911 Mart ayına kadar İzmir’de etkisini gösteren bu salgın İzmir’deki 1910 Kolera Salgınının birinci dönemidir. Bu dönemde çoğu vakanın kayıtlara geçmemesinden dolayı kolera salgınına yakalanan ve ölenlerin sayısı azdır. Çünkü kayıtlara göre İzmir’de 6 Şubat 1911 yılına kadar kolera salgınına 247 kişi yakalanmış ve 102 kişi salgından ölmüştür.⁷⁴

2.b Kolera Vakalarının Görülmediği Ara Dönem (Mart 1911 - Haziran 1911)

İzmir’de yaklaşık 4-5 ay etkisini gösteren kolera salgını 1911 Mart ayıyla birlikte sona ermiştir. Böylece İzmir’deki 1911 Haziran’a kadar sürecek olan 3 aylık bir ara döneme geçilmiştir. Bu ara dönemde İzmir Belediyesi tarafından salgın sırasındaki eksikliklerin listelenmesi için İzmir Sıhhiye Komisyonundan rapor hazırlanması istenmiştir. Bunun üzerine çalışmalarına başlayan İzmir Sıhhiye Komisyonu 30 Nisan 1911 (Rumi: 17 Nisan 1327) tarihinde İzmir Belediyesi’ne raporunu sunmuştur. Bu rapora göre öncelikle “...dört belediye tabibinin... sıhhiye komisyonu’na münasip görülecek mevkide üç ay müddetle tedabiri sıhhiye-i umumiyyede istihdamı...” ifadesiyle sıhhiye

⁷⁰ “24 Saatlik Karantina”, *Köylü*, 25 Şubat 1911, s. 3.

⁷¹ “Karantina Kalktı”, *İttihat*, 2 Mart 1911, s. 2.

⁷² “Karantina Kalktı”, *Köylü*, 19 Şubat 1911, s. 2.

⁷³ “Kolera Yoktur”, *İttihat*, 28 Şubat 1911, s. 3.

⁷⁴ Erol Karıcı, *a.g.e.*, s. 444.

komisyonunun belirlediği yerlerde 4 doktorun 3 ay görevlendirilmesi istenmiştir. Ayrıca bu doktorlara “*şehri yirmi kuruş maaş*” yani günlük 20 kuruş bir ücret verilmesi uygun görülmüştür. İkincil olarak ise 3 adet etüv makinesinin birer tanesinin Aydın ile Manisa’ya gönderilmesi ve gerektiğinde de şimendiferle taşınması önerilmiştir. Bunun yanı sıra “*Beyrut-Çeşme tariki üzerinde lüzumunda tesis olunabilecek teçhizat karantinası hizmetinde kurulması*” ifadesiyle de raporda Beyrut ve Çeşme liman yolu üzerinde gerekirse teçhizatları hazırlanarak karantina kurulması talep edilmiştir. Ayrıca alınacak olan etüv makineleri içinde yaklaşık 4 bin franklık ücretin belediyeler tarafından karşılanması ve çalışmakta olan 9 pülverizatörün de sık sık bozulmasından dolayı 5 tane yeni pülverizatörün getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ancak belediye tarafından ise bu rapordaki eksiklerin alımı “*bu babdaki teklifin vaktinde icra olunmak üzere tehiri*” cümlesinde de görüldüğü üzere salgın başlayana kadar ertelenmiştir. Bunun yanı sıra Adana’da kolera salgını devam ettiğinden kaynakların Adana’ya aktarılması talep edilerek raporda sunulmuş olan tecrithane ve tefrithane inşası maddi durumun yetersizliği ileri sürülerek gerçekleştirilmemiştir. Buna karşılık olarak da halk tarafından kolera salgını sırasında Vezir ve Osman Ağa sularının kesilmesi sonucu yaptırılmış olan 36 çeşmenin ise ne kadar masrafla yapıldığının belediye tarafından açıklanması istenmiş ve bu da rapora eklenmiştir. Raporda bu maddelerle sınırlı kalınmayarak polis, jandarma ve sağlık görevlilerinden nasıl yararlanılabileceğinin ve bunların atanma şekilleriyle sağlık yapılanmalarının nasıl uygulanacağını da İzmir Sıhhiye Komisyonu tarafından belirlenmesi gerektiği yazılmıştır.⁷⁵

İzmir Sıhhiye Komisyonu’nun raporunda belirttiği talep karşısında ise belediyenin tutumu bir arşiv belgesinde “*İdare-i mahsusat-ı vilayat kanunu muvakkatının seksen sekizinci maddesinin dokuzuncu fıkrası mucibince müessesat-ı hayriyenin tesisi ve idaresi vilayata ait olduğu cihetle emraz-ı sariyenin men-i intişarı için temini...*” ifadeleriyle açıklanmış ve buna göre vilayet kanunundaki 88. maddenin 9. fıkrasına göre hayır kurumları ve hastalıkla mücadele için kurulan kurumların vilayete ait olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bunların kurulması için gerekli kaynağın temin edilmesini de belediyelerin gerçekleştireceği ifade edilmiştir.⁷⁶ Çünkü İzmir Sıhhiye Komisyonu, belediyeye sunduğu raporda belediyenin sağlık görevlilerini atama yetkisi ve hastalığa karşı kullanmak için gerekli olan malzemelerin temini yetkisini

⁷⁵ BOA.DH.İD. 126/32.5, H-04-06-1330, R-08-03-1328, M-21-05-1912.

⁷⁶ BOA.DH.İD. 126/32.4, H-04-06-1330, R-08-03-1328, M-21-05-1912.

belediyeden istemiştir. Ancak, bu belediyenin kabul edemeyeceği bir istektir. Bu yüzden belediye tarafından bu komisyona yukarıda alıntı ile verilen cevap gönderilmiştir.

2.c İkinci Kolera Salgını Dönemi’nde İzmir (Haziran 1911 - Ekim 1911)

1911 Mayıs sonlarına gelindiğinde ise İzmir’de tekrar kolera salgını etkisini göstermeye başlamıştır. Böylece İzmir’de kolera salgının görülmediği 3 aylık ara dönem son bulmuş, yerini ikinci salgın dönemine bırakmış ve bu salgın döneminin başladığına dair ilk haber Ahenk gazetesinde yer almıştır. Bu habere göre de ikinci salgın dönemindeki ilk kolera vakası 27 Mayıs 1911 tarihinde 50 yaşlarındaki Angela isimindeki bir kadında görülmüş ve bu kadın sonraki gün vefat etmiştir.⁷⁷

Kolera vakalarının tekrar görülmeye başlaması karşısında İzmir Belediyesi, “İzmir de zuhur eden koleranın men, tevsi ve intişarı esbabının temini için şimdilik sarfına lazım görülen üç bin liranın acilen irsali” ifadesine göre meclisten kolera salgının önlenmesi amacıyla öncelikle 3 bin liralık bir paranın gönderilmesini istemiştir.⁷⁸ Ancak, İzmir’de görülen kolera salgını önlemek için istenen 3 bin liralık bütçe yerine meclis tarafından 1.500 liralık bir para gönderilmesine karar verilmiştir.⁷⁹ Fakat bu para nezaret bütçesinden karşılanamayınca kolera salgını önlemek amacıyla ihtiyaç duyulan paranın hazineden karşılanması yoluna gidilmiştir.⁸⁰ Buna yönelik alınan arşiv belgesindeki bir kararda ise İzmir’de yayılmaya başlayan kolera salgınının önlenmesi için meclis kararıyla İzmir Belediyesi’ne 1.500 lira gönderileceği bildirilmiş ve bu paranın da Maliye Nezareti’nden alınması kararlaştırılmıştır.⁸¹

1911 Haziran ayında kolera salgını sadece İzmir’de değil aynı zamanda İtalya genelinde de yayılmıştır. Bunun üzerine İtalya’dan gelecek olan vapur ve yolcuların sağlık kontrolünden geçirilmesine karar verilmiştir.⁸² Ancak, İzmir Belediyesi bu kez kolera tedbirlerini alma konusunda daha hızlı hareket etmiştir. Kolera salgını yayılıp ilerlemeden önce kolera sebebiyle İzmir’deki okulların geneli tatil edilip yapılması düşünülen sınavlar da sonraki yıla

⁷⁷ “Kolera”, *Ahenk*, 11 Haziran 1911, s. 3.

⁷⁸ BOA. Babıali Evrak Odası (BEO.), 3897/292245.1, H-26-05-1329, R-12-03-1327, M-25-05-1911.

⁷⁹ BOA.BEO. 3898/292348.1, H-30-05-1329, R-16-03-1327, M-29-05-1911.

⁸⁰ BOA.BEO. 3898/292348.2, H-30-05-1329, R-16-03-1327, M-29-05-1911.

⁸¹ BOA.DH.İD. 50/45.9, H-01-06-1329, R-17-03-1327, M-30-05-1911.

⁸² “İtalya’da Kolera”, *Ahenk*, 15 Haziran 1911, s. 2.

ertelenmiştir.⁸³ Alınan kısmi önlemlere karşın İzmir Belediyesi'nin koleraya karşı harekete geçmek ve tedbir almakta geciktiğine yönelik haberler basında yer almıştır. İzmir ve Selanik'te kolera vakalarının görülmesi üzerine Yunanistan'ın daha salgın belirtileri görülmeden sağlık tedbirlerini almaya başladığına yönelik haberlere yer verilmiştir.⁸⁴ Basında bu haber ve eleştirilerin yapıldığı günlerde kolera İzmir'den Denizli, Tavas ve Sarayköy çevresine doğru yayılmaya başlamıştır.⁸⁵ Ayrıca, 1911 Temmuz ayı ile birlikte de kolera salgını Torbalı, Sarayköy, Kızılcabölük ve Denizli'de ölümlere yol açmıştır. Bunun üzerine belediyeler tarafından kolera salgınının önlenmesi için meclisten bütçe talebinde bulunulmuş ve sağlık tedbirlerini alabilmek için Sarayköy Belediyesi 10 bin ve Kuşadası Belediyesi de 15 bin lira meclisten para istemiştir.⁸⁶ Bu sırada da İzmir ve çevresinde kolera salgını yayılmaya devam ederken Manisa'da salgın hastalık görülmediğinden her yıl kurulan panayır tekrar kurulmuştur. Fakat Manisa'nın Haros köyünde her yıl kurulmakta olan panayıra İzmir'de görülen kolera salgını sebebiyle gelen ziyaretçi sayısı azalmıştır. Bu yüzden Haros köyünün sakinleri İzmir Belediyesi'ni suçlamıştır. Ancak, İzmir'den kolera sebebiyle panayıra gelen olmadığı gibi İzmir tarafından da panayır ziyaretçilerine engel olunmamıştır.⁸⁷

İkinci kolera salgını sırasında İzmir Belediyesi'nin salgın tedbirlerini alma konusunda daha hızlı olduğu görülse de uygulanma konusundaki eksiklikleri ise hala devam etmektedir. Örneğin İzmir'in en işlek sokaklarından Kemeraltı'nda çürük meyve sebzeler ve kokmuş peynirlerin satıldığı, bunların da koleraya davet çıkardığı gazetelerde yer almıştır. Ancak salgının etkileri İzmir'de daha tam olarak görülmediğinden dolayı halk arasında kolera belirtileri sebebiyle nezleye benzetilerek ciddiye alınmamıştır.⁸⁸ Ayrıca, İzmirliilerin kolera salgını konusunda şüpheye düşmesinin diğer bir sebebi de Hacı Bey Sokağındaki yaşanan olay olmuştur. Bu olayda ise vefat eden bir kişiyi 3 doktor kontrol etmiştir. Bu kişiyi kontrol eden 2 doktor ölüm sebebinin kolera olmadığını ifade ederken 3. doktor bu kişinin kolera yüzünden öldüğünü söylemiştir. Fakat 2 doktor kolera olmadığı söylemesine rağmen 3. doktorun kolera var demesiyle bölge kordon

⁸³ "Aydın Vilayeti-Seyahati Hümayun- Mektepler Tatil", *Ahenk*, 23 Haziran 1911, s. 2.

⁸⁴ "Yunanistan'da Kolera Endişesi", *Ahenk*, 29 Haziran 1911, s. 2.

⁸⁵ "Kolera Tevsi Ediyor", *Ahenk*, 30 Haziran 1911, s. 2.

⁸⁶ "Mülhakattaki Kolera Listesi", *İttihat*, 2 Temmuz 1911, s. 3.

⁸⁷ *BOA.DH.İD.* 116/20.1, H-08-07-1329, R-22-04-1327, M-05-07-1911.

⁸⁸ "Kolera Mı Nezle Mi", *Ahenk*, 3 Temmuz 1911, s. 3.

altına alınmıştır. Bu yüzden kolera hastalığına karşı doktorlar arasında yaşanan bu fikir ayrılığı halk arasında kolera olmadığı yönünde bir düşünce oluşmasına neden olmuş ve kordon altına alınan bölge sakinleri de bu durumdan rahatsız olarak kolera kordonunun kaldırılmasını istemiştir.⁸⁹

İzmir'de halk arasında kolera salgınına yönelik şüpheler devam ederken İzmir Belediyesi tedbirleri genişleterek şimendifer istasyonlarında doktor muayenesini zorunlu hale getirmeye karar vermiştir. Ancak bu karar doktor yetersizliği sebebiyle tüm istasyonlarda uygulanamamış ve muayene işlemlerini beklemek istemeyen yolcular da muayene yapılan istasyondan önceki istasyonlarda inmeye başlamışlardır. Örneğin İzmir'den şimendiferle hareket eden yolcular Kabaklık İstasyonu'ndaki tahaffuzhanede sağlık kontrolünü beklememek için Kocabaş ve ilerisindeki diğer istasyonlarda şimendiferden inerek yollarına devam etmişlerdir. Bunun üzerine İzmir Belediyesi tarafından Hüdavendigâr vilayetine yazı gönderilerek doktor kontrolünden geçmeden yolcuların inmesini engellemek için tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁹⁰ Fakat kolera salgınına karşı İzmir'deki bütün önlemler belediye tarafından alınmamıştır. Çünkü Sıhhiye Meclisi tarafından Tıp Fakültesi şefi olan Samuel Bey İzmir'deki kolera salgınının önlenmesi için sağlık memurlarının başkanlığını yürütmek üzere göreve getirilmiştir.⁹¹ Ayrıca, kolera sağlık tedbirlerine uyulmazsa ölüm oranı yüksek ciddi bir hastalık olduğundan ahali de salgının önlenmesinde bir takım görevler üstlenmiştir. Fakat kolera salgınının önüne geçmek için belediye ve sıhhiyenin önemi büyüktür. Bu nedenle de hastalığın yayılmasını önleme ve halkı bilgilendirme gibi amaçları olan Heyet-i Teftişîye İstanbul'da kurulmuş ve İzmir'e gönderilmiştir.⁹²

Alınan tedbirler ve yapılan görevlendirmelere rağmen İzmir'deki kolera salgını 1911 Temmuz ayında yayılmaya devam etmiştir. İzmir Belediyesi tarafından ikinci kolera salgını başladığı tarihten itibaren harcanan para miktarı basına göre 8500 liraya ulaşmıştır.⁹³ Ancak, belediyenin tedbirleri alıp uygulamaya devam etmesine karşın İzmir'deki kolera salgınının önlenmesi tabiiyet-i ecnebiye sorunu sebebiyle de verimli olarak

⁸⁹ "Hacı Bey Sokağı'ndaki Kolera", *Ahenk*, 6 Temmuz 1911, s. 3.

⁹⁰ *BOA.DH.İD.* 50/53.1, H-02-07-1329, R-16-04-1327, M-29-06-1911.

⁹¹ *BOA.DH.İD.* 50/2.1, H-07-07-1329, R-21-04-1326, M-04-07-1911.

⁹² "Kolera Münasebetiyle Dersaadette İ'zam Buyurulan Heyeti Teftişîyenin Beyannamesidir", *İttihat*, 27 Ağustos 1911, s. 3.

⁹³ "Kolera Tahsisatı", *Ahenk*, 9 Temmuz 1911, s. 2.

uygulanamamıştır. Çünkü ecnebler, kapitülasyon ayrıcalıklarına sahip oldukları için belediye tarafından da tedavilerine öncelik verilen sınıf olmuştur. Bu durum ise basında tepkileri arttırmıştır. Fakat karantinaya alındığı halde yaşadığı yerden ayrılmak istemeyen ecnebler, tedavilerine öncelik verilmesine rağmen tebaası bulunduğu konsolosluklara İzmir Belediye'sini şikâyet etmişlerdir. Bu yüzden belediye salgın tedbirlerini bütün İzmirli'lere uygulama konusunda çaresiz kalmış ve salgın önlenememiştir. Ayrıca, basın tarafından Rusya'da böyle bir sorun olmadığı için Rus halkının kolera ve veba gibi hastalıklardan kurtulmasının daha kolay olduğu ifade edilmiştir.⁹⁴

Koleraya karşı İzmir'de tedbirler alınmaya devam edilirken tedbirlerin belediye bütçesini zor durumda bırakması üzerine belediye doktorlarının maaşları ödenememiştir. Bunu ödemek için ise mazuliyet sandıkları⁹⁵ bir çözüm olarak düşünülmeye rağmen mazuliyet sandıklarındaki para miktarı da yetersiz kalmış ve gerekli tedbirlerin alınması için çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır.⁹⁶ Bu çalışmalar sonucunda da İzmir'deki kolera hastalığını önlemekle görevlendirilen belediye doktorlarına günlük birer meci diye verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁷ Bu sırada ise kolera salgını, Manisa ve Uşak'a da yayılmış ve bununla ilgili haberler basına yansımıştır.⁹⁸

1911 Ağustos ayına gelindiğinde İzmir'de kolera salgını etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Soma-Bandırma demiryolu hattının inşaatına salgın sebebiyle ara verilmiştir. Ancak bu durum yiyecek ve eşyaların taşınmasında sorunlara neden olmuş ve devamında asayiş problemlerine yol açmıştır. Bunun üzerine demiryolu hattındaki inşaatı devam edilmesine karar verilmiş ve inşaatın hızlı bir şekilde bitirilmesi demiryolu şirketinden istenilmiştir.⁹⁹ Ayrıca, bu tarihten sonra kolera salgınına karşı belediye araçları da yetersiz kalmaya başlamış, İzmir Belediyesi tarafından karantinaya alınacak hastaların tespiti ve taşınması amacıyla yeni bir muayene aracı temin edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁰ O günlerde de İzmir'e

⁹⁴ "Kolerada Bile Kapitülasyon", *İttihat*, 16 Temmuz 1911, s. 2.

⁹⁵ Görevden alınan memurların ihtiyaçlarını karşılamaları için verilen mazuliyet maaşlarını ödemek amacıyla görevde bulunan memurların maaşlarından %1 kesinti yapılarak toplanan paralarla oluşturulan fonun diğer adıdır. (Günümüzdeki benzeri İşsizlik Sigortası Fonu'dur.)

⁹⁶ "Belediye Doktorları", *İttihat*, 17 Temmuz 1911, s. 3.

⁹⁷ "Tabiplere Yevmiye", *İttihat*, 28 Temmuz 1911, s. 3.

⁹⁸ "Manisa'da Kolera Tebeyyün Etti", *İttihat*, 17 Temmuz 1911, s. 3. ve "Kolera Bizi De Selamladı", *Ahenk*, 21 Temmuz 1911, s. 3.

⁹⁹ BOA.DH.İD. 4/33.1, H-11-08-1329, R-25-05-1327, M-07-08-1911.

¹⁰⁰ "Belediyenin Kolera Arabası", *Ahenk*, 9 Ağustos 1911, s. 2.

Tirmijgan Vapuru ile gelen Osmanlı Donanması’nın Sağlık Müfettişi Mehmet Rauf Bey kolera sebebiyle vefat etmiştir. Dolayısıyla Tirmijgan Vapuru’ndaki yolcular İzmir’de karantinaya alınmıştır.¹⁰¹

Karantina ve tedbirlere rağmen 1911 yılı Ağustos ayında İzmir ve çevresindeki kolera salgını ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu yüzden İzmir’den incir ithal eden Amerika, ithalatını azaltmış ve meyve sebze ithalatını da devam ettirme konusunda basının iddiasına göre tereddüt içine düşmüştür.¹⁰² Dolayısıyla incirler toplanırken kolera salgının yayılmaması amacıyla sıhhiye meclisi tarafından bölgeye müfettiş görevlendirilmiştir. Bu müfettiş de yaptığı incelemeler sonucunda belediyelere uyulmasını gerekli gördüğü üç teklifini yazıyla bildirmiştir. Buna göre sıhhiye müfettişi birinci teklifinde pazarların kasaba ve köylerin dışına kurulmasını önermiştir. İkinci teklifinde ise incir hasat edilmeden önce köylülerin bağ ve bahçelerinde kalmaları teklifinde bulunmuştur. Ayrıca, üçüncü ve son teklifinde de hastalığın görülmesi halinde doktor ile dezenfektörün hazır bulundurulmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹⁰³ Ancak doktor yetersizliği sebebiyle hastalık İzmir’in çevresindeki köylere de yayılmış ve kolera hastalığı görülen köyler tarafından doktor talebinde bulunulmasına rağmen bunların istekleri yerine getirilememiştir.¹⁰⁴ Üstelik İzmir’deki diğer bir sorun ise incir hasat mevsimi gelmesine karşın kolera salgınının sona ermemiş olmasıdır. Bundan dolayı da incirlerin taşınması sırasında yüzlerce işçi çalıştırılacak olan incir hanlarında insan yoğunluğu artacağı için bu durum karşısında kolera hastalığının hızla yayılacağı beklenmektedir. Bu nedenle de koleranın yayılmaması için İzmir Belediyesi ve Sıhhiye Komisyonu tarafından incir hanlarının kolera salgını sırasında uymaları gereken 24 maddelik tedbir listesi hazırlanmış ve ilgili yerlere gönderilmiştir.¹⁰⁵ Üstelik bu sırada kolera salgını taş ocaklarında çalışan işçiler arasında da yayılmaya başlamıştır.¹⁰⁶

1911 Ağustos ayı içinde İzmir ve çevresinde yaygınlaşan kolera salgını, Aydın ve Denizli çevresinde de yayılmıştır. Dolayısıyla bütçe yetersizliği bu

¹⁰¹ “Tirmijgan’da Kolera”, *Ahenk*, 13 Ağustos 1911, s. 2.

¹⁰² “Aydın Vilayeti-İncir Mahsulü”, *Ahenk*, 14 Ağustos 1911, s. 2. ve Ayrıca bkz. Nesrin Kanberoğlu, “II. Meşrutiyet Dönemi İzmir’den Amerika’ya İhraç Edilen Ürünler (1909-1911)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 17, Numara: 4, Yıl: 2009, ss. 217-238.

¹⁰³ “İncir Meselesi ve Sıhhiye Müfettişi Teklifleri”, *Ahenk*, 14 Ağustos 1911, s. 2.

¹⁰⁴ “Doktor İsteniyor Hürmet Bekleniyor”, *Ahenk*, 14 Ağustos 1911, s. 2.

¹⁰⁵ “İncir Hanları Hakkında Tedabir-i Sıhhiye”, *Ahenk*, 28 Ağustos 1911, s. 3.

¹⁰⁶ “Taş Ocaklarında Kolera”, *Ahenk*, 14 Ağustos 1911, s. 2.

şehirlerin belediyelerinde de görülmüştür. Bu yüzden kolera hastalığının yayılışı bu yerleşimlerde sağlık tedbirlerinin alınıp uygulanması konusunda sorunlara sebep olmuştur. Örneğin Denizli’de yeterli bütçe olmamasından dolayı sağlık tedbirlerinin alınmadığı ve bu sorunun İzmir’de de olduğu arşiv kayıtlarına geçmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca, Aydın ve Denizli çevresinde kolera kordonlarının korunması için jandarmaların eksik olduğu görülmüştür. Bunun üzerine İzmir’den jandarma görevlendirilmesi için gerekli görülürse jandarma alımına izin verilmesi istenmiştir.¹⁰⁸ Bu izin isteği gönderildikten sonra da bölgede jandarma ihtiyacı devam etmiştir. Dolayısıyla da İzmir, Aydın ve Denizli çevresindeki karantina kordonlarının korunması amacıyla Midilli ve İzmir’den yaklaşık 50 jandarmanın görevlendirilmesi istenmiştir.¹⁰⁹ Hatta ihtiyacı bu jandarmalar tamamen karşılayamayacağından dolayı Denizli ve Buldan’daki yerli halk arasından 150 kişinin göreve alınmasına karar verilmiştir.¹¹⁰

1911 Haziran ayından Ağustos sonlarına kadar İzmir’deki ikinci kolera salgını sırasında salgını önlemeye yönelik İzmir’deki yetersizlikler diğer şehirlerden karşılanmaya çalışılmıştır. Bu uygulamanın sonucu olarak İzmir’e 14 doktor gönderilmiştir. Ancak, bu gelen doktorlar bile salgını önlemekte yetersiz kaldığı için İzmir Belediyesi tarafından Meclis-i Tıbbiye’ye gerekli bilgilendirme yapılarak Ağustos ayından itibaren tıp fakültesindeki son sınıf öğrencileri görevlendirilmeye başlanmıştır.¹¹¹ Bu görevlendirmelere karşın İzmir Belediyesi’ndeki bütçe yetersizlikleri kolera tedbirlerinin uygulanmasını geciktirmiştir. Örneğin, İzmir Belediyesi tarafından koleranın önlenmesi için Hüdavendigâr vilayeti sınırına da kordonlar kurulması planlanmıştır. Fakat bu kordonların kurulması için gereken 30 adet çadır tedarik edilemeyince Dâhiliye Nezareti’ne yazı gönderilmiştir. Bunun üzerine ise Dâhiliye Nezareti tarafından çadırların alınması için gereken 7.410 kuruşun çadırcı esnaflarına daha sonra ödenmesi koşuluyla, çadırların acilen tedarik edilmesi için belediyeye gerekli yetkiyi verdiği görülmüştür.¹¹² Bununla birlikte kordon altına alınan bölgelerde görev yapan kişilerin

¹⁰⁷ BOA. Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.) 79/32.1, H-09-09-1329, R-21-06-1327, M-03-09-1911.

¹⁰⁸ BOA.DH.İD. 50/21.10, H-19-08-1329,R-02-06-1327, M-15-08-1911.

¹⁰⁹ BOA.DH.İD. 50/21.4, H-19-08-1329, R-02-06-1327, M-15-08-1911.

¹¹⁰ BOA.DH.İD. 50/21.9, H-19-08-1329,R-02-06-1327, M-15-08-1911.

¹¹¹ BOA.DH.İD. 50/21.18, H-19-08-1329, R-02-06-1327, M-15-08-1911. ve BOA.DH.İD. 50/21-20, H-19-08-1329, R-02-06-1327, M-15-08-1911.

¹¹² BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 155/33, H-13-08-1329, R-27-05-1327, M-09-08-1911 .

ücretleri belediye tarafından ödenemediği için halk arasından gönüllü 150 kişinin kordonlarda görevlendirilmesine karar verilmiştir.¹¹³ Özellikle, İzmir'deki kordonlarda görevli olanların ücretlerinin ödenememesi alınan kolera tedbirlerinin uygulanmasına engel olmuştur. Dolayısıyla da İzmir'deki kolera salgını şiddetlenerek artmaya devam etmiştir.¹¹⁴ Bunun üzerine de sıhhiyede ıslahat çalışmalarına başlanmış ve İzmir'de birçok ev ve sokak kireçle temizlenmiştir.¹¹⁵ Bu sırada da meclis tarafından İzmir Belediyesi'nin kolera salgınıyla ilgili taleplerinin artması karşısında kolera hakkında bilgi toplaması için Aristidi Paşa ve Mülkiye Müfettişi Haydar Bey görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme üzerine Aristidi Paşa ve Haydar Bey'e İzmir Belediyesi tarafından gerekli yardımda bulunulması istenmiştir.¹¹⁶

1911 Ağustos ayı İzmir'deki ikinci kolera salgın döneminin en etkili olduğu ay olmuştur. Çünkü bu ay içinde kolera salgını İzmir'in gündelik yaşamındaki etkisini arttırmıştır. Özellikle kolera sebebiyle pazarlara meyve ve sebzelerin getirilmesinin yasaklanması ekonomik yönden İzmir'e büyük zararlar vermiştir. Bu yasaklama karşısında ise İzmir ve civarındaki rençberler miting yapmak üzere toplanma kararı almıştır. Bunun üzerine de belediye durumun ciddiyetini sezerek miting gerçekleşmeden rençberlerle uzlaşmayı başarmıştır.¹¹⁷ İzmir'in ticari ve gündelik hayatını olumsuz etkileyen kolera hastalığı, askerleri de etkilemeye başlamıştır. Bu durum İzmir Askeri Hastanesi Heyeti'nin dikkatini çekmiştir. Böylece bu heyet tarafından askeri bölgelerde sağlık tedbirleri alınmaya başlanmıştır.¹¹⁸

Aynı günlerde İstanbul'dan Arnavutluk'a gidecek olan Marmara Vapuru'ndaki askerler İzmir Urla'da sağlık kontrolünden geçmiştir. Yapılan kontrollere karşın yaklaşık 1000 askerin bulunduğu vapurda kolera vakaları görülmeye başlanmıştır. Vapurdaki askerler karantinaya alınsa da üç gün içinde bu askerler arasında 70 kolera vakası görülmüş ve 30 kişi hayatını kaybetmiştir.¹¹⁹ Aynı zamanda Urla'da kolera vakalarının içme suyunu içen kişilerde görülmesi üzerine ise belediye tarafından içme suyunun içilmesi ve satılması yasaklanmıştır.¹²⁰ Ayrıca, İzmir'de kolera hastalığı bulunmasından

¹¹³ BOA.DH.İD. 50/33.1, H-05-09-1329, R-17-06-1327, M-30-08-1911.

¹¹⁴ Şinasi, "Bend-i Mahsus- Kolera Şiddetleniyor", *Ahenk*, 21 Ağustos 1911, s. 1.

¹¹⁵ "Islahat-ı Sıhhiye", *Ahenk*, 21 Ağustos 1911, s. 2.

¹¹⁶ BOA.DH.İD. 50/27.1, H-23-08-1329, R-06-06-1327, M-19-08-1911.

¹¹⁷ "Rençberlerin Mitingi", *İttihat*, 23 Ağustos 1911, s. 3.

¹¹⁸ "Aydın Vilayeti-İzmir Kolerası", *Ahenk*, 20 Ağustos 1911, s. 2.

¹¹⁹ "Marmara Vapurunda", *Ahenk*, 17 Ağustos 1911, s. 2.

¹²⁰ "İçme Sularını İçmemeli", *Ahenk*, 18 Ağustos 1911, s. 3.

dolayı çevre yerleşimlerin gerekli tedbirleri alarak kendilerini koleradan korumaları istenmiştir. Bunun için de Sıhhiye Müfettişi Şükrü Osman tarafından uyulması gereken başlıca sağlık kuralları İzmir'e komşu olan belediyelere gönderilmiştir.¹²¹

1911 Ağustos ayı İzmir için kolera salgınının en etkili olduğu ay olsa da ayın sonuna doğru kolera vakaları azalmaya başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak ise öncelikle Trieste ve civarından gelen yolcular için karantina tedbirleri kaldırılmıştır.¹²² Fakat İzmir'de kolera salgını azalmaya başlamasına rağmen Bulgaristan tarafından hastalığın görüldüğü yerlerden meyve ve sebze ithali yasaklanmıştır.¹²³ Üstelik Bulgaristan Sağlık İdaresi tarafından İzmir'de kolera bulunduğu için kuru üzüm ve incir ithali yasaklanmış ve bunun bir sağlık tedbiri olduğu ileri sürülmüştür.¹²⁴

Müfettiş Haydar Bey'le birlikte kolerayı önleme ve kolera tedbirlerinin uygulanmasını kontrol etmeye İzmir'e gelmiş olan Doktor Aristidi, Ahenk gazetesinin muhabirine verdiği mülakatta İzmir'deki kolera salgınının iki hafta içinde sona ereceği beklentisinde olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵ Ancak bu sırada İzmir Karataş'taki bir polis karakolunda kolera vakaları görülmüş ve bu karakolda sağlık tedbirlerinin alınmaması ise basında tepkiye yol açmıştır.¹²⁶

1911 Eylül ayına ile birlikte İzmir'de kolera vakaları azalma eğilimi gösterse de salgın görülmeye devam etmiştir. İzmir'in Göztepe bölgesinde ise Sadık Bey'in evinin yakınlarında Kasapoğlu tarafından yapılmakta olan evlerde çalışan 20 yaşlarındaki Mehmet isimli bir işçinin kolera yüzünden hastalandığı bir habere konu olmuştur. Bu haberde de koleranın görülmesi üzerine belediye ve sıhhiye görevlilerine haber verildiği ifade edilmiştir. Fakat Mehmet'i görevlilerin 12 saat sonra gelip hastaneye götürmeleri tepki çekmiştir. Üstelik Süleymaniye mahallesinde koleradan ölen başka bir kişinin de 50 saat sonra toprağa gömülmesi basında tepkileri arttırmıştır.¹²⁷ Dolayısıyla da bu tepkilerin artması özellikle belediye ve sıhhiye görevlilerinin tedbirleri uygulamada yetersiz kaldıklarını göstermiştir. Üstelik bu haberden sonra

¹²¹ "Vasaya-yı Sıhhiye", *Ahenk*, 24 Ağustos 1911, s. 2.

¹²² "Karantina", *İttihat*, 31 Ağustos 1911, s. 3.

¹²³ "Son Muhtelif", *Ahenk*, 16 Ağustos 1911, s. 3.

¹²⁴ BOA. *Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04)*. 857/3, H-08-09-1329, R-20-06-1327, M-02-09-1911.

¹²⁵ "Kolera (Aristidi İle Mülakat - Eski Bir Takrir)", *Ahenk*, 25 Ağustos 1911, s. 3.

¹²⁶ "Karakolun Diğer Evlerden Farkı Ne?", *Ahenk*, 27 Ağustos 1911, s. 2.

¹²⁷ "Niçin Bakılmıyor", *Ahenk*, 3 Eylül 1911, s. 2.

belediye ve sağlık görevlilerinin ilgisizliğine yönelik tepkiler sıklıkla gazete sayfalarında işlenen konulardan biri olmuştur.

Bu sırada ise İzmir’de okulların 15 Eylül’de (Miladi: 28 Eylül) açılacağı basın aracılığıyla İzmirliyle bildirilmiştir. Öncelikle öğretmenlerin yeni eğitime hazırlanmaları için 20 Ağustos’ta (Miladi: 2 Eylül) görevlerine başlamalarına karar verildiği vurgulanmıştır.¹²⁸ İzmir’deki kolera salgınının aylardır neden sona ermediğine yönelik yazılar basında yer yer gündeme gelmiştir. Bu konuda da İzmir’deki belediyenin sıhhiye dairelerince uygulanan fenni tedbirlerin yeterince uygulanamamasından dolayı koleranın daha hızlı yayıldığı ifade edilmiştir.¹²⁹

1911 yılı Eylül ayı İzmir’de koleranın bittiği ve tedbirlerin de kaldırılmaya başlandığı bir zaman olmuştur. Ancak, kolera salgını sırasında İzmir’de yaşanan maddi zararlar ve ölümler sonrası İzmirliyle bir kısmının köylerine geri döndükleri görülmüştür. Bununla ilgili bir haberde salgın sebebiyle Karataş ve Silahhane sakinlerinin köylerine geri döndüğü ve civardaki 35 hanenin boş olduğuna dikkat çekilmiştir.¹³⁰ Kolera salgınının aylardır etkisini göstermeye devam etmesi ise hükümetin hala siyasetle uğraşmasına bağlanmıştır. Ayrıca, kolera salgınının askerlik, ticaret ve sanat başta olmak üzere birçok alanda insanlara zarar verdiğine dikkat çekilerek Osmanlı Hükümeti’nin kolera salgınına sona erdirmeye öncelik vermesi istenmiştir. Ancak, bu isteğin halkın genelinin bir isteği olduğu ve eğer Hakkı Paşa’nın kabinesini güçlendirmek istiyorsa koleraya karşı ciddi tedbirler alıp halkın güvenini kazanması gerektiği vurgusuna yer verilmiş ve bunları uygularsa konumunu sağlama alabileceği belirtilmiştir.¹³¹ Çünkü bu sırada kolera salgını Anadolu coğrafyası boyunca etkili olmaya başlamış ve bununla ilgili ilginç ve dikkat çekici bir haberde de Konya’da kolera salgınının görüldüğü ancak gönderilecek doktor bulunamayınca mühendis gönderildiği ifade edilmiştir.¹³²

İzmir’de kolera salgını bitmeye yaklaşırken Osmanlı Devleti’nin genelinde yayılışını arttırmıştır. Bunun üzerine de Tıp Fakültesi Reisi Besim Ömer Bey (Akalin) ile karantina meclisi üyesi ve tıp fakültesinde görevli olan Akil Muhtar Bey’in (Özden) Avrupa’ya gönderilmesine ve kolera tedbirleri

¹²⁸ “Mülhakat Mektepleri”, *Ahenk*, 28 Ağustos 1911, s. 2.

¹²⁹ “Memleketten Böyle Kolera Mı Kalkar”, *Ahenk*, 28 Ağustos 1911, s. 2.

¹³⁰ “Koleranın Tesiri”, *Ahenk*, 3 Eylül 1911, s. 2.

¹³¹ “Hükümet ve Kolera”, *Ahenk*, 10 Eylül 1911, s. 3.

¹³² “Daha Tahaffı Var”, *Ahenk*, 12 Eylül 1911, s. 3.

hakkında araştırma yapmasına karar verilmiştir.¹³³ Ayrıca, bu konunun önemine değinilerek Avrupa devletlerine seyahat için gerekli izinlerin alınması hariciye nezaretinden istenmiştir.¹³⁴

3. İzmir’le İlgili Kolera Salgın İstatistikleri ve Salgın Sonrası Yaşanan Gelişmeler

1911 Eylül ayının sonuna gelindiğinde Osmanlı Devleti ile İtalya arasında Trablusgarp Savaşı başlamıştır. Savaşın başladığı günlerde İzmir’de kolera salgını sona ermiştir. Bu konuyla ilgili Haydar Bey’in İstanbul’a yazdığı bir belgede de *“Bugün İzmir’de kolera vukuatı yoktur. Aristidi Bey artık kalmamıza lüzum kalmadığını ifade ettiğinden ve Uşak’a kadar olan merkezlerde son günlerde vukuat olmadığından yarın Uşak’a gidiyoruz. Başka bir yere gitmek üzere emrinizi telakki etmez isek Karahisar’a da uğrayarak İstanbul’a avdet edeceğimiz maruzdur.”* ifadeleriyle İzmir’de kolera salgınının sona erdiği ve Uşak’a doğru yola çıkacakları bildirilmiştir.¹³⁵ Ayrıca, İzmir’de kolera salgınının sona ermesiyle beraber Eylül ayında gazeteler ve belgelerde kolera hastalığıyla ilgili istatistik bilgileri yer almaya başlamıştır. Bu konuyla ilgili de İzmir’deki Rum basını olan Amaltiya’dan aktarma yapan Ahenk gazetesindeki bir haberde İzmir’deki ikinci kolera salgın döneminin Rumi takvime göre 13 Nisan’dan başlayıp 13 Ağustos’ta sona erdiği belirtilmiştir. Ayrıca, Nisan ayından Eylül ayına kadar görülen kolera vakaları ve ölen kişi sayıları yazılmıştır. Buna göre ise Nisan’da 9, Mayıs’ta 39, Haziran’da 159, Temmuz’da 84 ve Ağustos’ta 530 kişinin kolera yakalandığı ve toplam sayının 821 olduğu ifade edilmiştir. Üstelik bu aylarda da sırasıyla 7, 19, 93, 47 ve 243 kişinin kolera hastalığından vefat ettiği ve toplamda da 409 kişinin İzmir’de kolera salgınından yaşamını yitirdiği vurgulanmıştır.¹³⁶

İzmir’de kolera salgınının sona ermesiyle birlikte diğer bir istatistikte ise Urla Limanı’ndaki Klazomen Tahaffuzhanesi’ne vapurlarla gelip sağlık kontrolünden geçen asker sayısının 3322 olduğu vurgulanmıştır. Buna karşın burada kolera hastalığına yakalanan 423 askerin sağlığına kavuştuğu fakat 232’sinin öldüğü ifade edilmiştir.¹³⁷ Ayrıca, Alman belgelerine göre de İzmir’de 11-17 Eylül 1911 tarihleri arasında 50 kişi kolera hastalığına

¹³³ BOA.DH.İD. 50/45.1, H-26-09-1329, R-07-07-1327, M-20-09-1911.

¹³⁴ BOA.DH.İD. 50/45.2, H-26-09-1329, R-07-07-1327, M-20-09-1911.

¹³⁵ BOA.DH.UMVM. 10/69.1, H-01-10-1329, R-12-07-1327, M-25-09-1911.

¹³⁶ “Kolera İstatistiği”, *Ahenk*, 15 Eylül 1911, s. 3.

¹³⁷ “Askeri Nakliye Vapurlarında Kolera Tahribatı”, *Ahenk*, 19 Eylül 1911, s. 2.

yakalandığı ve bunlardan 30'unun vefat ettiği belirtilmiştir.¹³⁸ Elbette ki İzmir'de kolera görülen yerlerin kordon altına alınmasıyla hastalık azalmış ve bunun sonucunda da kordon uygulamasına son verilmiştir.¹³⁹ Fakat kolera karantinası ve kordonları hemen kaldırılmamıştır. Çünkü birkaç gün daha kolera vakalarının bittiğinden emin olunmak istenmiştir. Bu yüzden son kolera vakasının görüldüğü tarihten 6 gün sonra da kolerayla ilgili haberlere rastlamak mümkün olmuştur. Hatta yakın tarihlerdeki benzer haberlerde de öncelikle 24 saat içinde kolera vakası olmadığı ifade edilerek devamında koleranın görülmediği gün sayısı belirtilmiştir.¹⁴⁰ Böylece, 28 Eylül 1911'de Meclis-i Sıhhiye kararıyla kolera karantinaları İzmir'de kaldırılmıştır.¹⁴¹ Ancak, Ekim ayı boyunca kolera haberleri basında yer alırken, verilen haberlerde İzmir'de kolera vakalarının görülmediği ifade edilmiştir.¹⁴² Ayrıca, 20 Ekim'de yapılan resmi bir açıklama sonucunda da İzmir'de kolera vakalarının birkaç haftadır görülmediği fakat Aydın'da kolera salgınının devam ettiği vurgulanmıştır.¹⁴³

İzmir'deki kolera salgını 1911 Eylül ayında sona ermesine rağmen Bulgaristan'ın kolerayı ileri sürerek sınır kapılarını kapalı tutmaya devam etmesi üzerine Osmanlı Devleti'ne şikâyet yazıları gönderilmiştir. Bu yazılarda da Bulgaristan'ın aldığı tedbir kararlarının Osmanlı ziraatına zarar verdiği bildirilmiş ve sınırların açılması için Dâhiliye Nezaretî'ne talepte bulunulmuştur.¹⁴⁴ Fakat daha önce İzmir için bu yasakları uygulayan Bulgar Sağlık Konseyi, Türkiye'de sürekli kolera çıktığını ileri sürerek 3 Ekim tarihinde tedbirlerin daha da genişletilmesini kararlaştırmıştır. Bu karar sonucunda da Ekim ayından itibaren Bulgaristan'ın üzüm ithalatı salgın bitene kadar yasaklanmıştır.¹⁴⁵ Bunun üzerine de Osmanlı Devleti tarafından "Kolera bahanesiyle Bulgarlar tarafından sed edilen Selçe ve Ponya kapılarının nerede ve hangi Bulgar karakolları civarında buldukları..." ifadesine göre kapatılmış olan Selçe ve Ponya sınır kapılarının nerede oldukları üzerine araştırmalar yapılmıştır.¹⁴⁶ Bu araştırmadan sonra da Osmanlı Devleti tarafından

¹³⁸ Ramazan Çalık ve Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 2006, s. 209.

¹³⁹ "Karantina Kordonları Lağv Olunacak", *Ahenk*, 19 Eylül 1911, s. 2.

¹⁴⁰ "Elhamdülillah Kolera Yok", *İttihat*, 29 Eylül 1911, s. 3.

¹⁴¹ "Karantina Kalktı", *İttihat*, 1 Ekim 1911, s. 3.

¹⁴² "Kolera Yok", *Ahenk*, 3 Ekim 1911, s. 3.

¹⁴³ Ahmet Asker, *a.g.m.*, s. 115.

¹⁴⁴ BOA.HR.SFR.04. 682/84, H-14-10-1329, R-25-07-1327, M-08-10-1911.

¹⁴⁵ BOA.HR.SFR.04. 682/95.1, H-17-11-1329, R- 27-08-1327, M-09-11-1911.

¹⁴⁶ BOA.HR.SFR.04. 682/102.1, H-06-12-1329, R-15-09-1327, M-28-11-1911.

Bulgaristan'a kolera salgınının sona erdiği ve kapıların kapalı tutulmasına gerek kalmadığı bildirildikten sonra sınır kapılarının açılması uygun bir şekilde istenmiştir.¹⁴⁷ Yine de Bulgaristan'ın sınır kapılarını açması 1911 Aralık ayının sonlarını bulmuştur. Bu yüzden kolera salgını sırasında Bulgaristan'ın sınır kapıları kapatması sadece İzmir tüccarını değil aynı zamanda diğer Osmanlı Devleti tüccarını da etkilemiştir. Örneğin: Razlık kazasından Bulgaristan'a kereste satmaya giden bir Osmanlı tüccarı kolera salgını ileri sürülerek Korteve kapısından içeri alınmamıştır. Bunun üzerine tüccar ilgili nezarete yazı göndererek zararının giderilmesini talep etmiştir.¹⁴⁸

Sonuç

İzmir, liman kenti olmasının etkisiyle özellikle 18. yüzyıldan itibaren giderek bölgede deniz ticaretinin gerçekleştirildiği yegâne merkez haline gelmeye başlamış bir şehirdir. Bu yüzden İzmir'deki yaşanan her bir gelişme çevresindeki şehirleri de etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. İzmir kenti, sadece bir ticaret merkezi özelliğinde olmayıp Osmanlı Devleti için deniz vasıtasıyla askerlerin naklinin gerçekleştirildiği önemli bir askeri yer olma özelliğine de sahiptir. Dolayısıyla da 1822'den itibaren Osmanlı Devleti'nde etkisini göstermeye başlayan kolera salgınlarından en çok etkilenen şehirlerden biridir. Ancak, 1910 yılına kadar İzmir'de gerçekleşen kolera salgınları gerçekleştiği tarihler nedeniyle Osmanlı Devleti'ni ticari anlamda olumsuz etkilese de askeri açıdan doğrudan olumsuz etkilememiştir. Buna karşın 1910-1912 yılları arasında İzmir'de görülen kolera salgınları, Yemen ve Arnavutluk isyanlarına karşı Osmanlı Devleti'nin Anadolu'dan asker göndermesine engel olmuştur. Ayrıca, bu salgınlar bir yıl boyunca İzmir'de etkili olsa da süreç içinde kolera vakalarının görülmediği yaklaşık 3 aylık bir ara dönem yaşanmıştır. Bu yüzden İzmir'deki 1910 Kolera Salgını iki farklı dönem olarak incelenmiştir. Bu dönemlerden birincisi Ekim 1910 - Mart 1911, ikincisi ise Mayıs 1911 - Ekim 1911 tarihleri arasında kapsamaktadır. Bu nedenle bu iki salgın dönemi arasında bir takım benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır.

İki salgın dönemi arasındaki en çok dikkat çeken benzerlikler arasında iki salgında da genellikle salgına karşı alınan tedbirlerde yaşanan sorunlar ve belediye bütçesinin yetersizliği ön plana çıkmaktadır. İki salgında da vakaların bildirilmesinde gecikmeler yaşanmıştır. Hatta kolera hastalığı

¹⁴⁷ BOA.HR.SFR.04. 682/102.2, H-06-12-1329, R-15-09-1327, M-28-11-1911.

¹⁴⁸ BOA.HR.SFR.04. 682/101, H-05-12-1329, R-14-09-1327, M-27-11-1911.

İzmirliiler tarafından şüpheli olarak görülmüş ve hastalık ciddiye alınmamıştır. Ayrıca, İzmir Belediyesi’nin yetersiz bir bütçeye sahip olması iki salgın döneminde de en büyük sorunların başını çekmiştir. Buna rağmen iki salgın döneminde de İzmirliiler basın vasıtasıyla veya Cuma namazından sonra oluşan toplanma sırasındaki konuşmalarla bilgilendirilmeye çalışılmış ve belediye tarafından okullardaki eğitime ara verilmiştir. Bununla birlikte kolera salgınına karşı vapur ve tren istasyonlarındaki yolculara muayene zorunlu hale getirilmiştir. Hatta sağlık kontrolleri sırasında yolcuların eşyaları da incelenmiş ve dezenfeksiyona alınmıştır. Buna karşın iki salgın döneminde de doktorların yetersizliği salgının uzamasına sebep olmuştur. Üstelik bu iki dönem sırasında tecrithane ve emraz-ı sariye inşaatının ertelenmesi dikkat çekicidir. Bu yüzden İzmirliiler gerektiğinde yardım paraları toplayarak salgına karşı tedbir alma yoluna gitmişlerdir. Fakat iki salgın döneminde de kurulan kolera kordonları ve yapılan denetimlerde görev alacak görevlilere ihtiyaç duyulduğundan bu ihtiyacın giderilmesine çalışılmıştır. Ancak, bu görevlilerin maaşları ödenemediği için salgın tedbirleri istenilen ölçüde uygulanamamıştır.

Elbette İzmir’deki bu iki salgın dönemi arasındaki gerçekleşen olaylar ve alınan tedbirler arasında benzerlikler olsa da farklılıklar da bulunmaktadır. Çünkü öncelikle salgınların gerçekleştiği tarihler farklıdır. Bu yüzden ilk salgın hac ibadeti sırasında olduğu için bunlara da tedbirler uygulanmıştır. Fakat ilk gelen kafiyele sağlık görevlileri ve belediye tarafından tedbir alınmaması dikkat çekicidir. Ayrıca, ilk salgın döneminde Yemen isyanı gerçekleşmiş ve bu salgına karşı Anadolu’dan asker gönderilmek istenmiştir. Ancak, Batı Anadolu’nun askeri nakliye merkezi konumunda olan İzmir’de kolera vakalarının görülmesi hatta kolera’nın askerler arasında bile yayılması bu planın iptal edilmesine neden olmuştur. Bu yüzden Trablusgarp’ta bulunan ordunun bir kısmı Yemen İsyanı’nı bastırmak üzere görevlendirilmiş ve bu ordunun Yemen’e gönderilmesi de Trablusgarp Savaşı’nı olumsuz etkilemiştir. Ayrıca, birinci salgın döneminde Cemiyet’i Hayriye kurulmuştur. Fakat bütçe sorunları sebebiyle faaliyetlerini ikinci salgın sırasında etkili bir şekilde uygulayabilmiştir. Bununla birlikte birinci salgın sonunda salgın sebebiyle göreve alınan doktorlar işten çıkarılırken ikinci salgın sırasında tıp fakültesi öğrencilerinin bile salgını önlemek için görevlendirilmesi ilgi çekicidir. Üstelik birinci salgın döneminde Malta, İzmir ile vapur trafiğini sonlandırmıştır. Fakat ikinci salgın sırasında Malta, İzmir’e karşı bir tedbir almamıştır. Buna rağmen ikinci salgın döneminde Amerika

Birleşik Devletleri, İzmir ile ticareti kesmeyi düşünmüş ve ithal ettiği ürünleri kendi yetiştirmeye çalışmıştır. Ancak başarılı olamayınca ticarete devam etmiştir. Fakat Bulgaristan, incir ve üzüm ithalatı başa olmak üzere tereddüt veya bekleme ile zaman kaybetmeden doğrudan İzmir ile ticareti kesmiştir. Hatta sınır kapılarını da kapatarak Osmanlı Devleti ile tamamen ticaretini sonlandırmıştır. Bu yüzden 1911 Eylül ayı sonlarında İzmir'deki kolera sona ermiş olsa da Bulgaristan'ın sınır kapılarını açması 1912 yılını bulmuştur.

İlk salgın döneminde kolera sadece İzmir ve çevresini etkilerken ikinci salgın döneminde Manisa, Uşak, Aydın ve Denizli'ye de yayılmıştır. Hatta kolera salgını bu dönemde Konya'da bile yayılmaya başlamış ve ilginç bir şekilde doktor yetersizliğinden dolayı Konya'da bir köye mühendis görevlendirildiği haberlerde yer almıştır. Ayrıca, birinci salgında kolera sebebiyle nehir suları kesilmezken ikinci salgında bu suların kesildiği görülmüştür. Bununla birlikte ikinci salgın sırasında kapitülasyon imtiyazı bulunan ecnebilerin kolera tedbirlerine uymaması da büyük problemlere yol açmıştır. Üstelik bu dönemde demiryolu inşaatına ara verilmesi İzmir'de ticareti olumsuz etkilemiştir. Ücretli sağlık görevlilerinin görevlerini aksatması karşısında ise gönüllü kişilerin göreve alınması, birinci salgın dönemiyle ikincisi arasındaki önemli farklılıklardan birini oluşturmuştur. Birinci salgının aksine ikinci salgında İzmir'den köylere göç yaşanmış, Avrupa'ya sağlık görevlileri gönderilmiş, İzmir'e sağlık müfettişi denetime gelmiştir. Elbette ki ikinci salgın döneminde de kolera salgını, önceki döneme benzer olarak askerler arasında tekrar görülmüştür. Fakat ikinci dönemdeki salgın daha ciddi boyutta yaşanmış ve Arnavutluk İsyanı'nı bastırmak için görevlendirilen askerlerden büyük bir bölümü İzmir'de karantinaya alınmıştır. Bu yüzden İzmir'deki kolera salgınının Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası

BEO: 3897/292245.1, 3898/292348.1, 3898/292348.2.

Dahiliye İdare

DH.İD: 4/33.1, 7/4.1, 19/22.3, 19/22.5, 46/9.1, 50/2.1, 50/14.1, 50/14.2, 50/21.4, 50/21.9, 50/21.10, 50/21.18, 50/21.20, 50/27.1, 50/33.1, 50/45.1, 50/45.2, 50/45.9, 50/53.1, 116/20.1, 126/32.1, 126/32.2, 126/32.4, 126/32.5.

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü

DH.UMVM: 10/69.1, 79/32.1.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti

HR.SFR.04.: 682/84, 682/95.1, 682/101, 682/102.1, 682/102.2, 857/3.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti

HR.SFR.3.: 610/66.2.

Meclis-i Vükela

MV: 155/33.

II. Süreli Yayınlar

"24 Saatlik Karantina", *Köylü*, 25 Şubat 1911, s. 3.

"Asker Hastalar İçin", *İttihat*, 24 Ocak 1911, s. 2.

"Askeri Nakliye Vapurlarında Kolera Tahribatı", *Ahenk*, 19 Eylül 1911, s. 2.

"Aydın Vilayeti- İncir Mahsulü", *Ahenk*, 14 Ağustos 1911, s. 2.

"Aydın Vilayeti, Ma-el-Teessüf Kolera İmiş.", *Ahenk*, 14 Kasım 1910, s. 2.

"Aydın Vilayeti-İzmir Kolerası", *Ahenk*, 20 Ağustos 1911, s. 2.

"Aydın Vilayeti-Seyahati Hümayun- Mektepler Tatil", *Ahenk*, 23 Haziran 1911, s. 2.

"Belediye Doktorları", *İttihat*, 17 Temmuz 1911, s. 3.

"Belediye Mi, Belyiye Mi?", *Köylü*, 9 Aralık 1910, s. 1.

"Belediyenin Kolera Arabası", *Ahenk*, 9 Ağustos 1911, s. 2.

"Bir Milletın Ticareti Nasıl Terakki Eder", *Köylü*, 16 Kasım 1910, s. 1.

- "Biraz Siyaset", *Ahenk*, 17 Aralık 1910, s. 1.
- "Daha Tahaffi Var", *Ahenk*, 12 Eylül 1911, s. 3.
- "Doktor İsteniyor Hürmet Bekleniyor", *Ahenk*, 14 Ağustos 1911, s. 2.
- "Elhamdülillah Kolera Yok", *İttihat*, 29 Eylül 1911, s. 3.
- "Görülüyor Ki Belediye Düzelemeyecek", *Köylü*, 7 Ocak 1911, s. 1.
- "Hacı Bey Sokağındaki Kolera", *Ahenk*, 6 Temmuz 1911, s. 3.
- "Hacılar Gelir Ne Tedbir Kurulur", *Köylü*, 20 Ocak 1910, s. 2.
- "Hükümet ve Kolera", *Ahenk*, 10 Eylül 1911, s. 3.
- "İslahat-ı Sıhhiye", *Ahenk*, 21 Ağustos 1911, s. 2.
- "İçme Sularını İçmemeli", *Ahenk*, 18 Ağustos 1911, s. 3.
- "İncir Hanları Hakkında Tedabir-i Sıhhiye", *Ahenk*, 28 Ağustos 1911, s. 3.
- "İncir Meselesi Ve Sıhhiye Müfettişi Teklifleri", *Ahenk*, 14 Ağustos 1911, s. 2.
- "İnsan Koleraya Nasıl ve Neden Tutulur", *Ahenk*, 8 Aralık 1910, s. 4.
- "İtalya'da Kolera", *Ahenk*, 15 Haziran 1911, s. 2.
- "İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Mensup Cemiyet-i Hayriye-i Sıhhiyeden", *Köylü*, 25 Ocak 1911, s. 3.
- "Karakolun Diğer Evlerden Farkı Ne?", *Ahenk*, 27 Ağustos 1911, s. 2.
- "Karantina Kalktı", *İttihat*, 1 Ekim 1911, s. 3.
- "Karantina Kalktı", *İttihat*, 2 Mart 1911, s. 2.
- "Karantina Kalktı", *Köylü*, 19 Şubat 1911, s. 2.
- "Karantina Kordonları Lağv Olunacak", *Ahenk*, 19 Eylül 1911, s. 2.
- "Karantina", *İttihat*, 31 Ağustos 1911, s. 3.
- "Kolera (Aristidi İle Mülakat - Eski Bir Takrir)", *Ahenk*, 25 Ağustos 1911, s. 3.
- "Kolera Bizi De Selamladı", *Ahenk*, 21 Temmuz 1911, s. 3.
- "Kolera İstatistiği", *Ahenk*, 15 Eylül 1911, s. 3.
- "Kolera Mı Nezle Mi", *Ahenk*, 3 Temmuz 1911, s. 3.
- "Kolera Münasebetiyle Dersaadette İ'zam Buyurulan Heyeti Teftişiyenin Beyannamesidir", *İttihat*, 27 Ağustos 1911, s. 3.
- "Kolera Sebebiyle Kapatılmış Olan Mektepler", *Köylü*, 8 Şubat 1911, s. 3.
- "Kolera Tahsisatı", *Ahenk*, 9 Temmuz 1911, s. 2.
- "Kolera Tevsi Ediyor", *Ahenk*, 30 Haziran 1911, s. 2.
- "Kolera Vukuatı", *Ahenk*, 1 Ocak 1911, s. 2.
- "Kolera Vukuatı", *İttihat*, 22 Kasım 1910, s. 3.
- "Kolera Vukuatı", *İttihat*, 5 Aralık 1910, s. 3.

- "Kolera Vukuatı", *İttihat*, 6 Aralık 1910, s. 3.
- "Kolera Vukuatı", *İttihat*, 8 Aralık 1910, s. 2.
- "Kolera Yok", *Ahenk*, 3 Ekim 1911, s. 3.
- "Kolera Yoktur", *İttihat*, 28 Şubat 1911, s. 3.
- "Kolera", *Ahenk*, 11 Haziran 1911, s. 3.
- "Kolera", *İttihad*, 13 Eylül 1910, s. 3.
- "Kolera", *Köylü*, 3 Eylül 1910, s. 3.
- "Kolerada Bile Kapitülasyon", *İttihat*, 16 Temmuz 1911, s. 2.
- "Koleradan Nasıl Kurtulabiliriz?", *Ahenk*, 9 Eylül 1910, s. 3.
- "Koleralı Hastaya Nasıl Bakmalı", *Ahenk*, 2 Aralık 1910, s. 2.
- "Koleranın Tesiri", *Ahenk*, 3 Eylül 1911, s. 2.
- "Manisa'da Kolera Tebeyyün Etti", *İttihat*, 17 Temmuz 1911, s. 3.
- "Marmara Vapurunda", *Ahenk*, 17 Ağustos 1911, s. 2.
- "Memlekette Böyle Kolera Mı Kalkar", *Ahenk*, 28 Ağustos 1911, s. 2.
- "Mülhakat Mektepleri", *Ahenk*, 28 Ağustos 1911, s. 2.
- "Mülhakattaki Kolera Listesi", *İttihat*, 2 Temmuz 1911, s. 3.
- "Niçin Bakılmıyor", *Ahenk*, 3 Eylül 1911, s. 2.
- "O Halde Koleraya Karşı Ne Yapmalı", *Ahenk*, 8 Aralık 1910, s. 4.
- "Rençberlerin Mitingi", *İttihat*, 23 Ağustos 1911, s. 3.
- "Son Muhtelif", *Ahenk*, 16 Ağustos 1911, s. 3.
- "Tabiplere Yevmiye", *İttihat*, 28 Temmuz 1911, s. 3.
- "Taş Ocaklarında Kolera", *Ahenk*, 14 Ağustos 1911, s. 2.
- "Telefon Başında", *Köylü*, 15 Şubat 1911, s. 3.
- "Telefon Başında", *Köylü*, 16 Şubat 1911, s. 3.
- "Tirmijan'da Kolera", *Ahenk*, 13 Ağustos 1911, s. 2.
- "Vasaya-yı Sihhiye", *Ahenk*, 24 Ağustos 1911, s. 2.
- "Yolcuların Muayenesi", *Köylü*, 17 Ocak 1911, s. 3.
- "Yunanistan'da Kolera Endişesi", *Ahenk*, 29 Haziran 1911, s. 2.
- Şinasi, "Bend-i Mahsus-Kolera Şiddetleniyor", *Ahenk*, 21 Ağustos 1911, s. 1.
- Tabip Mustafa Enver, "Ahali-yi Muhteremeye Bir Hitap", *Ahenk*, 7 Aralık 1910, s. 1.

III. Araştırma Eserler ve Makaleler

- Ağır, Sevda, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020.
- Aras, Gülcan, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2020.
- Asker, Ahmet, "Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolera", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 22, 2021, ss. 101-119.
- Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, Mart-2005.
- Candeğer, Ümmügülsüm, "İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar (1910-1913)", *III. Uluslararası Avrasya Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, Gaziantep, 4-7 Nisan 2019, ss. 192-198.
- Çalık, Ramazan ve Tepekaya, Muzaffer, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 2006, ss. 205-228.
- Çiftçioğlu, Ferdi, *II. Abdülhamit Döneminde İzmir'de Salgın Hastalıklar*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2014.
- Dönmez, Zeynep Melis, *Kal'a-i Sultanıyye'de Karantina Teşkilatı ve Kolera ile Mücadele (1835-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2020.
- Gültekin Elif, *19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri*, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Kanberoğlu, Nesrin, "II. Meşrutiyet Dönemi İzmir'den Amerika'ya İhrac Edilen Ürünler (1909-1911)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 17, Numara: 4, 2009, ss. 217-238.
- Karayaman, Mehmet, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, (Nisan-2008).
- Karcı, Erol, *Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Tokat, 2017.
- Menekşe, Metin, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", *TAD*, Cilt: 39, Sayı: 67, 2020, ss. 385-433.
- Unat, Ekrem Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1995, ss. 55-65.
- Uyanuker, Ahmet, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Sağlık Alanında Yapılan Çalışmalar (1976-1909)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2014.

- Üyük, Doğan, *İzmir Sağlık Tarihine Bir Katkı: İzmir Etibbasının Birinci İçtima'ı*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2015.
- Yağcıoğlu Nuray, *Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2019.
- Yetkin, Sabri, "Kolera Günlerinde İzmir (1910-1911)", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, Sayı: 3, (Mart-2001), ss. 7-18.
- Yıldırım Nuran, "Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Kayseri, 2006, ss. 328-329.
- Yıldız, Fatma, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Vebe, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014.
- Yılmaz, Özgür "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Tarih ve Günce*, Sayı: 8, (Kış-2021), ss. 85-128.
- Yücel, Gülseren, *Malatya Sancağı'nda Kolera Salgını (1892-1896)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 399-424.

Geliş Tarihi: 25 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

AKA GÜNDÜZ'ÜN HARF İNKILABI VE TÜRK DİLİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Göktuğ İPEK**

Öz

Aka Gündüz, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önemli figürlerinden birisidir. İttihat ve Terakki'ye katılan ve sürgüne uğrayan II. Abdülhamid döneminin bu muhalif ismi Hareket Ordusu'nda da gönüllü olarak yer almıştır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla dönemin Türkçü dergilerinde yazmaya başlamıştır. Bir süre sonra İttihat ve Terakki içerisinde kimi isimlerle görüş ayrılıklarına düşünce tekrar sürgüne gönderilmiştir. Mütareke döneminde işgalci İtilaf Devletleri'ni eleştiren sert yazılar kaleme aldığı için Malta'ya sürülmüş, 1921'deki esir değişimi sonucu Anadolu'ya geçerek Ankara'ya yerleşmiş ve Milli Mücadele'yi destekleyen gazeteler çıkarmıştır. 1958 yılında ölene dek gazete yazarlığını sürdürmesinin yanı sıra pek çok roman, hikaye, şiir ve tiyatro eseri de yazmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Atatürk öncülüğünde gerçekleştirilen inkılapların ateşli birer savunucusu olmuştur. Aka Gündüz Atatürk ve inkılaplara olan bu bağlılığını özellikle gazete yazılarıyla sergilemiştir. Kendisi birçok farklı gazetede ve dergide farklı konular üzerine yazmıştır. Daha Genç Kalemler mecmuası zamanından itibaren ele aldığı konular arasında en önemli yeri Türkçe meselesi tutmuştur. İşte bu çalışmada Aka Gündüz'ün Harf İnkılabı ve Türk dili ile ilgili görüşlerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bunun için yazılarının yayınlandığı çeşitli süreli yayınların 1928-1934 yılları arasındaki sayıları incelenmiştir. Bu süreli yayınlar Hakimiyet-i Milliye, Cumhuriyet ve Milliyet gazeteleri ile Hayat mecmuasıdır. Araştırma sonunda görülmektedir ki Aka Gündüz dil meselesine bir kültür ya da

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (goktugpek@hotmail.com). ORCID ID: 0000-0001-8467-3410.

gelenek meselesi olarak değil milli bir hafıza meselesi olarak yaklaşmış, Latin harflerinin ise Türklerin medeniyete ulaşmasını sağlayacak bir araç olacağını savunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aka Gündüz, Harf İnkılabı, Türk Dili, Milliyet, Cumhuriyet, Hakimiyet-i Milliye, Hayat Mecmuası.

AKA GUNDUZ'S VIEWS ABOUT ALPHABET REFORM AND TURKISH LANGUAGE

Abstract

Aka Gündüz is one of the important figures of the Constitutional and Republic periods. This opponent of the period of Abdulhamid II, who joined the Committee of Union and Progress and was exiled, took part in the Army of Action voluntarily. With the announcement of the Second Constitutional, he started to write in the Turkist magazines. When he disagreed with some names within the Committee of Union and Progress, he was exiled again after a while. During the armistice period, he was exiled to Malta for writing harsh articles criticizing the invading Entente States. As a result of the prisoner exchange in 1921, he moved to Anatolia and settled in Ankara and published newspapers supporting the War of Independence. In addition to continuing to be a newspaper writer until his death in 1958, he also wrote many novels, stories, poems and plays.

After the War of Independence was won, they became fervent advocates of the reforms led by Atatürk. Aka Gündüz showed this devotion to Atatürk and reforms, especially with his newspaper articles. He has written on different topics in many different newspapers and magazines. From the time of Genç Kalemler magazine, the Turkish issue has held the most important place among the issues it has been addressing. In this study, it is aimed to determine the views of Aka Gündüz about the Alphabet Revolution and the Turkish language. The numbers of various periodicals in which his articles were published between 1928-1934 were examined. These periodicals are Hakimiyet-i Milliye, Cumhuriyet and Milliyet newspapers and Hayat magazine. At the end of the research, it is seen that Aka Gündüz approached the language issue as a national memory issue, not a matter of culture or tradition. He argued that the Latin characters would be a tool for the Turks to reach civilization.

Keywords: Aka Gündüz, Alphabet Reform, Turkish Language, Milliyet, Cumhuriyet, Hakimiyet-i Milliye, Hayat Magazine.

1. Aka Gündüz'ün Hayatı ve Eserleri

Aka Gündüz, 1884/1885 yılında Manastır'a bağlı Alasonya ile Katerina arasındaki bir dağ köyünde doğmuştur.¹ Ancak daha sonra kaydı Selanik'e yapılmıştır. Babası Rizeli Fincioğullarından Binbaşı İbrahim Kadri Bey, annesi Sapanca'nın Kırkpınar Köyü'nden Melek Hanım'dır.² Asıl adı Hüseyin Avni³ olan yazar ilk eğitimine Serez'de başlamış, Selanik'teki Şemsi Hoca Mektebi'nde tamamlamıştır. Ardından Selanik Askeri Rüştiyesi'ne kaydolmuşsa da Osmanlı-Yunan Harbi nedeniyle babasının savaşa gitmesi ve okulunun taşınması yüzünden Selanik'ten kaçarak II. Abdülhamid'e yakınlığı ile bilinen amcası Kadri Bey'in yanına gelmiş ve onun yardımıyla Galatasaray Mektebi'nin İdadi kısmına yazılmıştır.⁴ Bir ay sonra ise Eyüp'teki Askeri Baytar Rüştiyesi'nin Sınıf-1 Mahsusa şubesine yatılı olarak geçmiştir.⁵ Burada tahsil görürken adı Hüseyin Avni Paşa ile karıştırılmasın diye Enis Avni olarak değiştirilmiştir. Bu isimle şiirler ve yazılar yazarken Abdülkerim Paşa'nın Arapça bir takma ad alması yönündeki teklifi üzerine mektep arkadaşı Ömer Seyfettin'in de fikrini alarak Arapça yerine Türkçe olan Aka Gündüz müstear adını almıştır.⁶ Eyüp'teki okulu bitirdikten sonra Edirne Askeri İdadisi'ne devam etmiş, okulun Kuleli'ye taşınması üzerine 1900'de Kuleli Askeri İdadisi'nden mezun olmuştur. Harbiye'nin ikinci sınıfına geldiğinde siyasi olaylara karıştığı için okuldan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bir süre sonra Paris'e giderek iki yıl boyunca Güzel Sanatlar Okulu ve Hukuk Fakültesi'nde eğitim alsa da ikisini de tamamlamadan yurda dönmüştür. Fransa'da bulunduğu süre boyunca fikir dünyasına yerleşen özgürlük, adalet, hürriyet gibi kavramlar nedeniyle II. Abdülhamid'e karşı İttihat ve Terakki'ye üye olmuş, bu muhalifliği yüzünden 1907 yılında Selanik'e sürülmüştür.⁷

31 Mart İsyanı'nı bastırmak için oluşturulan Hareket Ordusu'nun içinde gönüllü olarak yer almıştır.⁸ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ön plana

¹ Gündüz'ün doğum tarihi farklı kaynaklarda farklı şekillerde verilmiştir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Oktay, *Aka Gündüz'ün Hayatı, Sanatı Ve Eserleri*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008, ss. 8-12.

² Abide Doğan, *Aka Gündüz*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 15.

³ Şükran Kurdakul, *Aka Gündüz'ün asıl adının Emin Ali olduğunu belirtmiştir*. Ancak konuyla ilgili diğer kaynaklarda Hüseyin Avni olarak geçmektedir. Bkz. Şükran Kurdakul, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 35.

⁴ Özcan Aygün, *Edebiyatımızda Popüler Roman ve Aka Gündüz*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 4.

⁵ Oktay, *a.g.t.*, s. 19.

⁶ Aygün, *a.g.e.*, s. 5.

⁷ Oktay, *a.g.t.*, s. 22.

⁸ Doğan, *a.g.e.*, s. 16.

çıkan Türkçülük hareketinin edebiyat ve dildeki tezahürü olan Genç Kalemler dergisinin Yeni Lisan hareketine Aka Gündüz de destek vermiş ve derginin görüşlerine paralel eserler yazmıştır.⁹ Genç Kalemler haricinde dönemin diğer önemli Türkçü dergileri olan Türk Yurdu, Halka Doğru ve Türk Sözü dergilerinde de yazılar yazmıştır.¹⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde bazı kişilerle düştüğü fikir ayrılığı neticesinde önce Konya'ya, daha sonra Bursa ve Bilecik'e sürgüne gönderilmiştir.¹¹ Asıl sürgün hayatını ise Malta'ya gönderilmesiyle yaşamıştır. Mütareke döneminde işgalci İtilaf Devletleri'ni yazılarıyla sert bir şekilde eleştirmesinden dolayı Alay gazetesi başyazarı sıfatıyla tutuklanarak Malta Adası'na gönderilmiştir.¹² Malta sürgünlerinin 1921 yılında esir değişimiyle kurtarılmasından sonra Ankara'ya yerleşen Gündüz, burada özellikle basın aracılığıyla Milli Mücadele'ye destek olmuştur.¹³ Ankara'da çıkardığı Anadolu'da Peyam-ı Sabah gazetesi, İstanbul'da çıkan Alay'ın devamı olup, Ali Kemal'in Milli Mücadele karşıtı Peyam-ı Sabah gazetesi ile mizah yoluyla mücadele etmeyi amaçlamıştır. Bu amacına da ulaşarak Milli Mücadele'yi destekleyen mizah gazeteleri arasında kendisine önemli bir yer edinmiştir.¹⁴ 1933 yılına gelindiğinde ise Ankara mebusu Ali Bey'in vefat etmesi üzerine yapılan ara seçimlerde IV. dönem Ankara mebusluğuna seçilmiştir.¹⁵ 1946 yılına kadar bu görevini sürdürmüş, 7 Kasım 1958'de ise vefat etmiştir.¹⁶

Edebiyat çevrelerinde daha ziyade roman ve hikayeleriyle tanınan Gündüz, şiir ve tiyatro eserleri vermesinin yanı sıra gazetecilik ve hatiplik de yapmıştır.¹⁷ Bütün yazılarında hakim olan hitabet üslubu hikaye ve romanlarında da göze çarpmaktadır.¹⁸ Romanları arasında; Bu Toprağın Kızları (1927), Dikmen Yıldızı (1928), Yıldız (1930), Onların Romanı (1933),

⁹ Oktay, *a.g.t.*, s. 33.

¹⁰ *A.g.t.*, s. 42.

¹¹ *A.g.t.*, s. 45.

¹² *A.g.t.*, s. 51.

¹³ *A.g.t.*, s. 59-60.

¹⁴ Hakan Aydın, "Milli Mücadele'de Kemalist Anadolu'nun Mizah Organı: Anadolu'da Peyam-ı Sabah (1921-1922)", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2009), s. 101.

¹⁵ BCA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Fon No: 30.10.0.0, Kutu No: 74, Dosya No: 489, Sıra No: 25, Sayfa No: 2, 6, 14.01.1933/22.01.1933.

¹⁶ Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel (ed.), *TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Yayınları, Ankara, 2010, s. 187.

¹⁷ Doğan, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁸ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, s. 438.

Çapraz Delikanlı (1938), Mezar Kazıcıları (1939), Bir Şoför'ün Gizli Defteri (1943), Bir Kızın Masalı (1945) yer almaktadır. Türk Kalbi (1911), Türk'ün Kitabı (1913), Hayattan Hikayeler (1928), Türk Duygusu (1941) ise hikaye kitaplarından bazılarıdır.¹⁹ Romanları ve hikayelerinde (ve tiyatro eserlerinde) işlediği en önemli konulardan biri de farklı bölgelerden ve farklı yaşlardan birçok Türk insanının işgaller karşısındaki direnişi ve vatani uğruna bütün tehlikeleri göze alışdır.²⁰ Gündüz'ün yazılarının çıktığı dergi ve gazetelerden bazıları şunlardır: Tanin, İleri, Hizmet, Ahenk, Hakimiyet-i Milliye, Cumhuriyet, Milliyet, Türk Yurdu, Hayat Mecmuası, Hak ve Kadın, Guguk, Kadın, İzmir, Guguk, Akbaba, Tan.²¹ Bu ve daha birçok süreli yayında yazarken ise Seniha Hikmet, Enis Saffet, Enis Avni, Serkenkebin Efendi, Avni, Muallim, Doğan, Ali Kemal, Muştâ, E.A., A.G. gibi takma adlar ya da kısaltmalar kullanmıştır.²²

2. 1928 Öncesi Latin Harfleri Konusundaki Gelişmeler

Arap harfleriyle ilgili ilk tartışmalar 1860'lı yıllarda başlamıştır. Bu tartışmaların başlamasında basın-yayın faaliyetlerinin ilk defa bu dönemde başlaması ve Tanzimat'ın ilk aydın kuşağının bu yolla kültür, eğitim, dil gibi konularda tartışması etkili olmuştur.²³ II. Meşrutiyet'e gelindiğinde ise Arap harflerinin ıslahı ve Latin harflerinin kabulü şeklindeki iki farklı görüş canlılık kazanmış, Hüseyin Cahit, Kılıçzade Hakkı, Abdullah Cevdet ve Celal Nuri gibi isimler Latin harflerinin eğitimin yaygınlaştırılmasına yarar sağlayacağını savunmuştur. Bu görüşün karşısında yer alan büyük bir kesim ise Kuran'ın da Arap harfleriyle yazıldığını ve bu yazının İslam alemiyle kültürel ve siyasi bir bağ kurulmasını sağladığından dolayı Arap harflerinde ıslahat yapılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.²⁴ Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde ise konu hakkında ilk önemli girişimin İzmir İktisat Kongresi'nde yapıldığı bilinmektedir. İki delegenin verdiği önerge maarifi ilgilendirdiği için gündeme alınmamışsa da kongre sonrasında Kazım

¹⁹ Doğan, *a.g.e.*, ss. 125-127.

²⁰ Mehmet Güneş, *Sosyal Meseleler Karşısında Aka Gündüz*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 216.

²¹ Aygün, *a.g.e.*, s. 16.

²² Oktay, *a.g.t.*, s. 127.

²³ Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılabı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 33-34 (2004), s. 105.

²⁴ Yasemin Doğaner, "Eliba'dan Alfabe'ye: Yeni Türk Harfleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4 (2015), s. 29.

Karabekir basına konu hakkında muhalif demeçler vermiştir.²⁵ Konu tekrar 1924 yılındaki bütçe görüşmelerinde İzmir mebusu Şükrü (Saraçoğlu) Bey tarafından gündeme getirilmiştir. Şükrü Bey'in önerisi diğer mebuslardan sert tepki almıştır. 1926 yılında Akşam gazetesinin Latin harflerinin kabul edilip edilmemesi üzerine yaptığı anket konuyu tekrar canlandırmıştır. Bunda Bakü'de düzenlenen Türkiyat Kongresi'nin etkisi vardır.²⁶ 1927 sonları-1928'in ilk altı ayı Latin harflerinin kabulü konusunda çok yoğun bir dönem olmuştur. Falih Rıfkı, Yunus Nadi, Hüseyin Cahit gibi devrin önemli kalemleri yazılarıyla Harf İnkılabı fikrini yaygınlaştırmaya ve bu fikrin kabullenilmesini kolaylaştırmaya çalışmışlardır. Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in Türk Ocakları'na verdiği bir ziyafette konunun lehinde yaptığı bir konuşma ise Latin harflerinin kabulü olan 1 Kasım 1928'e gelinceye dek konuyla ilgili gerçekleşen olaylardan ilki olmuştur.²⁷

Bu çalışma için Aka Gündüz'ün 1928 yılı başından 1934 yılı sonuna kadar, 7 yıllık süreçte yazılarının çıktığı süreli yayınlar incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda Milliyet, Cumhuriyet ve Hakimiyet-i Milliye gazeteleri ile Hayat mecmuasında Harf İnkılabı ve Türk dili üzerine yazılar yazdığı tespit edilmiştir. Bazıları Osmanlıca olan kimi yazılardan günümüz Türkçesine çevrilmek suretiyle faydalanılmıştır.

3. Aka Gündüz'ün Harf İnkılabı Hakkındaki Görüşleri

Aka Gündüz Harf İnkılabı ile ilgili ilk yazısını, Mahmud Esat (Bozkurt) Bey'in Latin harflerinin kabulüyle ilgili söylediği "İrkımın bir gün Latin harfleriyle ifade ettiğini görmeği, hararetle dilediğimi söylemekten men-i nazar edemem..." sözü üzerine kaleme almıştır. Latin harflerinin tercih ve kabul edilmesinin zorunlu olduğunu ifade eden Gündüz, o tarihe kadar bu konunun çok fazla dallanıp budaklandırıldığını ileri sürmüştür. Mahmud Esat'ı, medeni ve fikri güce ve cesarete sahip temiz bir ocaklı (Türk Ocağı kastedilmiştir) olarak gören Gündüz, Esat'ın bu özellikleriyle gurur duyduğunu dile getirdikten sonra onun harf meselesi konusunda da kestirip atan bir tavır sergilediğini, Türk dilinin en aciz hizmetkârı olarak gördüğü kendisinin Esat'a bu konuda şükran borçlu olduğunu belirtmiştir.

²⁵Raşit Koç, Rıdvan Demirci, "Yeni Türk Harfleri'nin Kabulü ve Konuyla İlgili Tartışmalar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41 (2018), s. 40.

²⁶Doğaner, *a.g.m.*, s. 32.

²⁷Tongul, *a.g.m.*, s. 119.

Gündüz, harf meselesini bazı kişilerin aksine bir ilim, gelenek ve kültür meselesi olarak değil, en doğru bir milli hafıza meselesi olarak görmüştür. O, bu konuda yepyeni bir tez olarak sıhhiye ve muavenet-i içtimaiye müesseselerinin dikkatini çekmek istemiştir. Arap harflerini “berbat” olarak nitelendirmiş, o günkü ve gelecekteki Türk gençleri ve hatta bütün Türk milleti için sıhhi bir afet olarak görmüştür. Görüşlerini hiçbir hayal ve batıl düşünce ile karıştırmadığını, tersine birçok olay ve gözleme dayandığını öne sürerek tezini daha da açmıştır.²⁸

Gündüz'e göre, önceden “okumak” millette yaygın değildi. Gençlik sadece büyük şehirlerde toplanmış ve irfan buralarda sıkışıp kalmıştı. Bu yüzden de harflerin sıhhi afeti yaygınlaşmamıştı. Fakat Cumhuriyet döneminde büyük şehirlerde sıkışan bu irfan gençlerin kafaları aracılığıyla ülkenin en ücra yerlerine ulaşmaya başlamıştır. Ancak Arap harfleri bu yeni Türk gencinin sağlığında çöküş yaşanmasına ve bünyesinden büyük tahribata yol açmıştır. Sözlerinin kanıtsız olmadığını ve vakıaları bir sağlık heyeti huzurunda kişiler ve dosyalarıyla arz etmeye hazır olduğunu belirterek isim vermeden bir örnek anlatmıştır. Olaya göre, bir köylü genç irfan ateşiyle şehir merkezine gelerek on sene eğitim görmüştür. Eğitimini aldığı mesleği gereği köylerde çalışmaya başlamış, içindeki okuma ateşi nedeniyle bulduğu her kitabı okumuştur. Ancak sekiz sene sonra bu genç soysuzlaşmış ve karaktersiz denilebilecek bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yazar bu genci, nefesi kesik, bakışları anlamsız, sesi korkak ve kuruntulu bir hasta olarak tarif etmiştir. Kendisi ve hakim, gence sorular sormuş ve bu genç de hasta ve mütereddi olduğunu, hastalığına direnemediğini, kendisinin kanunla değil hastaneyle iyileşebileceğini belirterek yaşadığı rahatsızlığın bazı emarelerinden bahsetmiştir. Gündüz'ün kimlerle görüştüğü ve neler okuduğunu sorması üzerine ise, çok değerli mutasavvıflarla tanıştığını ve onlardan istifade ettiğini belirtmiş, antik felsefe, mantık, tarih ve edebiyat okuduğunu, ayrıca Arapça ve Farsçayı da çok iyi bildiğini ifade etmiştir. Gerek söz konusu gencin kendisinin kanunla değil, hastaneyle iyileşeceğini söylemesi, gerek Gündüz'ün hakim sorduğu sorulardan bahsetmesi olaya bir mahkemede şahit olduğunu ve gencin bir suç işlemiş olabileceğini akla getirmektedir.

Gündüz için bu vaka bir istisna değil, oldukça yaygın karşılaşılan bir durumdur. Bunu engellemenin yolunun da mistik ve skolastik olan o günkü

²⁸ Aka Gündüz, “Temiz Ocaklının Dileği”, *Cumhuriyet*, 11 Kanun-i sani 1928, s. 4.

irfan hazinesinin önüne yıkılmaz ve aşılmaz bir duvar örmekten geçtiğini ileri sürmüştür. Kurtuluş duvarı olarak adlandırdığı bu duvar Latin harfleriyle örülürse on beş, belki de on sene sonra her bakımdan sağlıklı bir nesil yaratılmasını sağlayacağını öne sürmüştür. Arap harfli kitaplardan gerektiğinde faydalanılabileceğini belirten Gündüz, işin aksan ve lehçe meselesine getirilirse düğümleneceğini, her lehçenin aynı sesi vermesinin şart olmadığını öne sürerek İngilizce ve Rusçayı, Latin ve Cermen lehçelerini örnek vermiş, akademik tartışmayla kaybedilecek zaman olmadığını ifade etmiştir. Türkler için harf meselesinin hem gençliğin için hem de tüm milletin sıhhat meselesi olduğunu ve çıkış noktası bu olduğundan bu tespit üzerinden tedbir alınmasını salık vermiştir.²⁹

Latin harflerinin kabulü meselesinin komisyona havale edilmesi üzerine Aka Gündüz, eskiden her işin medreseye danışıldığı, Latin harfleri meselesinde de yapılanın bu olduğu yorumunda bulunmuştur. Latin harflerinin er geç kabul edileceğine inanan Gündüz, bu yüzden günü geldiğinde bunun birlik olunarak gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak komisyonda Harf İnkılabı meselesi üzerine birçok farklı fikir öne sürüleceğini ve bundan dolayı sorun yaşanacağını belirtmiştir. Aslında Latin harfleri meselesini bir “ulemacılık meselesi” değil, büyük Türk inkılabının hatt-ı seyirinde bir merhale olarak görmüştür. Bu hatt-ı seyirde geçilmiş bazı merhaleler arasında saltanat ve hilafetin kaldırılmasını, Cumhuriyetin ilanını, Medeni Kanun’un kabulünü saymış ve eğer bu inkılapları gerçekleştirmeden önce ulemaya sorulsa Türkçe’nin Karacaahmet Mezarlığı’nda dahi yatacak yeri olmayacağı benzetmesini yapmıştır. Ayrıca, Türk inkılabının mahiyetini henüz kavrayamayanlardan oluşan bir alimler grubunun teşekkül edebileceği ihtimaline değinerek ulemanın inkılaplar gerçekleştikten sonra yapılanları halka anlatmasını olumlu karşılamış ve ulemanın inkılap yolunda kendilerine engel değil destek olmasını istemiştir.³⁰

Gazetelerin Latin harfleriyle yazılar neşretmeye başladığı 1928’in Eylül ayında Aka Gündüz de yeni harfleri kullandığı bir yazı kaleme almıştır. Halkın kitap harflerinden ziyade yazı harflerine daha çok ilgi göstermesi yazarın dikkatini çekmiş ve bunu doğru bulmuştur. Yazarak öğrenmenin çabuk öğrenmenin en kolay ve emin yolu olduğuna inandığı için halka yazı harflerinin daha çok öğretilmesini salık vermiştir. Çünkü halk beş kitap harfi

²⁹ A.g.g., s. 4.

³⁰ Aka Gündüz, “Şen’i Dedikleri Şey”, *Milliyet*, 18 Haziran 1928, s. 3.

bir günde öğrenebilirse ancak okumasını öğreniyor, fakat yazı harfini yazarak öğreneceği için aynı zamanda daha fazla ve daha iyi öğrenmiş oluyordu. Resmi ya da özel olarak açılan veya açılacak olan kurslarda daima yazı harflerinin öğretilmesi gerektiğine dikkat çekerek halkın öğrenir öğrenmez derhal uygulamaya geçmek istediğini ve bu isteğin yerinde olduğunu ifade etmiştir. Harf encümeninin de bir yazı alfabesi ile birkaç meşk ve temrin defteri düzenlemesi ve dağıtmasının uygun olacağını ilave etmiştir.³¹ Gündüz, Latin harflerinin kabulünden sonra ise 1929 yılında yayınladığı Yazı Kitabı isimli eserinde yeni harfleri öğrenenlere iyi yazabilmeleri için yol göstermeyi amaçlamış, noktalama, imla kuralları ve cümle bilgisi gibi noktalara değinmiştir.³²

Eylül ayındaki bir başka gazete yazısında bütün Türk vatanının yepyeni bir tufanın aralıksız atılımları altında hareket ettiğini, yeni harflerin bir sağanak halinde yağdığını belirterek coşkusunu dile getirmiştir. Türk halkının Gazi'nin yeni alfabesini gemi yaparak kurtuluş, nur ve medeniyetten oluşan yeni bir dünyaya doğru gittiğini belirten yazar, elbette ki Nuh'un Gemisi olmadıklarını, onların gemisine alfabe transatlantığı denildiğini ve bu geminin içinde yalnızca biçimli, güzel ve dinç Türkün olduğunu ifade etmiştir. Türklere ebedi selamet parlaklığını müjdeleyen ise mavi gözlü, kılabdan saçlı o Türk (Mustafa Kemal kastedilmiştir)'tür. Medeni ve bilgili Türk dünyasının gözlerini yeni bir tarihin sonsuz nurlu ufuklarına açacağını tebarüz ettiren Gündüz, hiçbir milletin kendi inkılap tarihinde böyle müthiş ve mühim bir hamleyi görmediğini, gördüyse de kendileri kadar candan ve coşkuyla benimsemediğini ileri sürmüştür.³³

Gündüz, harf inkılabını saltanatın ve hilafetin kaldırılması, eğitim-öğretim birliğinin sağlanması, şapka inkılabı gibi inkılapların devamı olarak görmüş ve bu inkılapların Türk yurdunun ilerlemesi ve sonsuza kadara yaşaması amacıyla yapıldığını ifade etmiştir. Bu yüzden de Latin harflerine dil uzatanların, eski harfleri gizlice övenlerin ve öğretenlerin yakasını kurtaramayacağını sert bir şekilde ifade etmiştir. Zincirin son olmayan halkası olarak gördüğü dil inkılabının, harf inkılabının ardından yapılacağına dair kuşku duymamış, dili bir milletin benliğinin öz suyu olarak tarif etmiştir. Ona göre, öz dili olmayan milletler yaşayamayacağı gibi dilinde yabancı dillerin etkisi olan milletler de bir ağaç misali çürümeye mahkumdur.

³¹ Aka Gündüz, "Sür'at mes'elesi", *Milliyet*, 8 Eylül 1928, s. 1.

³² Doğan, *a.g.e.*, s. 55.

³³ Aka Gündüz, "(Neler Olacak) Demişti", *Milliyet*, 13 Eylül 1928, s. 3.

Selçuklu Devleti'nden 1920'li yıllara kadar devlet Türkü ve öz dilini ihmal etmiş, bir daha bu durumun yaşanmaması için bu inkılap yapılmıştır. Bu yüzden de diğer inkılaplardan sonra harf inkılabı hayata geçirilmiştir. Türkçe ile alay edenlerin, eleştirenlerin ve bunlara yataklık edenlerin önceki inkılapları eleştirenlerle aynı akıbete uğrayacağını belirterek inkılaplara derinden olan bağlılığını ve onların koyu bir savunucusu olduğunu göstermiştir. Çocukların “çürükler” olarak nitelendirdiği bu kişilere uymamasını öğütleyerek, yapılan her şeyin “taze kafalı, taze yürekli, taze kanlı Türk çocukları” için olduğunu belirtmiştir.³⁴

4. Türk Diline Dair Görüşleri

Gündüz, Latin harflerinin kabulünden sonra Türkçede gerçekleştirilecek yapısal değişiklikler üzerine de fikirlerini beyan etmiştir. Konuyla ilgili kaleme aldığı bir yazısına mizahi bir giriş yapmıştır. Elinden gelse bir “ölçü dairesi” kuracağını ifade eden yazar, bu “ölçü dairesi”nin görevinin basında çıkacak yazılarda kullanılan sıfatları, övgü ve yergi tabirlerini tespit etmek ve bu sıfat ve tabirleri uluslararası kurallara göre ayarlamak olacağını belirtmiştir. Bu “ölçü dairesi”nde birçok uzmanın da yer alacağını, ama Türkçenin ihtiyacını karşılayacak kadar uzmanın bulunabileceğinden emin olmadığını söyleyerek Türkçenin düzgün bir şekilde kullanılmadığından dem vurmıştır. Bu görüşüne örnek olarak ise, yabancı ülkelerde çalışan bir Türk temaşa sanatçısının Türkiye'ye dönerek artık burada çalışmasıyla ilgili bir gazetenin kullandığı “Senin ilahi dehan!, Ey, sanat aleminin mabudu olsun sen!” tabirini eleştirmiştir. Gazetenin adı geçen sanatçıyı methetmek için kullandığı “ilahi deha” yerine “yüksek bir istidad”, “sanat mabudu” yerine de “memleketimizin değerli bir sanatkarı” tabirlerini kullanmanın daha doğru olacağını savunmuştur. Gündüz'ün verdiği diğer bir örnek ise, başka bir gazetenin Zanzibar temsilcisi ve Çin büyükelçisini nitelendirmek için kullandığı tabirler ile ilgilidir. Gündüz burada da, Zanzibar elçisine orta seviyede bir elçi dahi olmadığı için “hazretleri” yerine “efendi” ya da “bey” demenin yeterli olduğunu, Çin büyükelçisi için de “cenapları” yerine “hazretleri” denmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, uluslararası karşılaştırmalara göre resmi unvanlarda din ve millet farkı gözetilmemektedir. Önceden “şehametlü, haşmetlü”,

³⁴ Aka Gündüz, “Uslu Durun”, *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Birinci teşrin 1932, s. 2.

“hazretleri, cenapları” arasında fark varken, artık böyle bir ayrım olmadığını dile getirmiştir.³⁵

Hayat mecmuasının Şubat 1928'e ait nüshalarından birinde yer alan bir yazıda Türkler için yardımcı bir dile ihtiyaç olduğu öne sürülmüştür. Aka Gündüz de bu yazıdan bir tür lisan mandasının önerildiği çıkarımını yapmıştır. Öneriyle ilgili, büyük bir kültür dilinin yardımcı dil olarak alınacağı, bu dilin bir nevi vasi görevi üstleneceği ve Türkçenin bu dilin himayesinde gelişeceği yorumunu getiren Gündüz, söz konusu makaledeki bir kısmı anlamadığını ifade etmiştir. Bu da, Darülfünun'daki Türk hocalardan bazılarının çok iyi derecede Fransızca bilmesine rağmen derslerini Türkçe anlatmalarının münasebetsizlik olarak değerlendirilmesidir. Gündüz'e göre, asıl bunun tersi şekilde davranmak münasebetsizlik olurdu. Çünkü Türkiye sömürge olmamak için dünyada örneği olmayan bir kahramanlık göstermiş ve bağımsızlığını elde etmiştir. Yüzyıllardır kendisine has bir kültüre sahip olan Türklerin bir sömürge halkı gibi yabancı dilde öğretim yapması yanlıştır. Darülfünun öğrencilerinin bir yandan sokaklara “Vatandaş, Türkçe konuş!” levhaları asarken, diğer yandan hocalarından Fransızca ders anlatmasını istemesinin çelişki olacağına dikkat çekmiştir. Gündüz, Flamanların yıllarca mücadele ederek Gent şehrindeki üniversitenin öğretim dilini Flemenkçe yaptırmasını bir kültür zaferi olarak görmeleri ve Belçika'daki 3,5 milyonluk Flaman'ın Fransızlaşmak istememesi karşısında 50 milyon Türk'ün tek üniversitesinde Türkçe'nin yararı için yabancı dilde öğretim önerilmesini teessüf edilecek bir hareket olarak değerlendirmiştir.³⁶

Gündüz, Milliyet gazetesinde çıkan bir yazısında her milletin dilinde musiki tadı olduğunu, bizim kulağımızı rahatsız eden seslerin başkalarına keyif verebileceğini belirtmiştir. Öğrenmekten ziyade işitmeye alışıldığı eleştirisini yaptığı yabancı dillerde de bu yumuşak etkilerin hissedildiğini, bu yüzden lehçesi ve uyumu seçkin olsun olmasın her milletin kendi dilinin güzel, ince ve pürüzsüz olduğunu ifade etmiştir. Ancak bunun akabinde bu yabancı dil öğrenmek yerine işiterek konuşma durumunu biraz daha açmış ve oldukça sert bir şekilde veryansın etmiştir. Şöyle ki; kendisinden bir haftada su gibi Japonca konuşmasını isteseler ve konuşmazsa asacakları tehdidinde bulunsalar “Derhal asın!” diyeceğini, üç günde Patagonca söylemezse keseceğiz deseler “Hemen kesin!” diyeceğini, bir saate eski

³⁵ Avni, “Manevi Ölçü Dairesi”, *Hayat*, 1 Mart 1928, s. 13.

³⁶ A.g.d, s. 13.

Latineden kendi isteğiyle dönmezse etlerini kuşbaşı kuşbaşı doğrayacağız deseler gık bile demeyeceğini, yeter ki kendisini ada vapurlarında, Tünel'deki tramvaylarda konuşulan Fransızca'yı dinlemeye mahkum etmemelerini istemiştir. Ve konuya dair bir anısını aktarmıştır:

Mütareke döneminde bir gün tramvay ile Tünel'e giderken üç Fransız zabiti tramvaya binmiş. Bu zabitleri gören yolcular derhal kendi aralarında Fransızca konuşmaya başlamışlar. Bunun üzerine zabitler Fransızca konuşan yolcuları yolculuğun sonuna kadar büyük bir ilgi ile dinlemişler. Tünel'de inerken bu zabitlerden biri Aka Gündüz'ün omzuna dokunarak tramvaydaki madamların hangi dilde konuştuğunu sormuş, Aka Gündüz de "Ümit ederim ki Fransızca!" cevabını vermiştir. Zabıt de bunun üzerine gülümseyerek "Bizim de hiç ümit etmediğimize itimat ediniz!" karşılığını vermiştir.

Bu anısını aktardıktan sonra Gündüz, kendisine en büyük düşmanına istediği cezayı verme hakkı tanısalar tereddüt etmeden onu adada bir köşke ya da Şişli'de bir konağa yerleştireceğini ve bütün masraflarını karşılayacağını, böylece düşmanın her gün yoldan geçenlerin konuştuğu Fransızca'yı dinlemek zorunda kalacağını belirtmiştir.³⁷

İkdam gazetesinde Ahmet Haşim'in, Resimli Gazete'de İbrahim Alaaddin Bey'in selamlama şeklinin nasıl olacağı hakkındaki tartışmalarına Aka Gündüz de değinmiştir. İlk bakışta önemsiz gibi görülen bu meselenin arkasında çok önemli bir psikolojik husus olduğunu ifade eden Gündüz, Türkler haricindeki başka milletlerde bir selamlama meselesinin hiçbir zaman olmadığını, her milletin kendi dilinde mekan, makam, şahsiyet ve sosyal durumdan bağımsız sabit selamlama tabirlerinin olduğunu belirtmiştir. Ardından Türkçe'deki selamlama şekillerini sıralamıştır: Selam-ı aleyküm; merhaba; sabah, akşam veya vakit şerifleri hayır olsun; sabahlar (akşamlar veya vakitler) hayır olsun; bonsuvar; bonsuar; bonjör; günaydın; tünaydın. Bu tabirlerden "selam-ı aleyküm" halk arasında o tarihlerde hala kullanılmakta ve bir köye gittiğinizde bu selamı vermek makbul sayılmakta idi. Askerlerin de resmi selamı olan "merhaba" veciz ve zarif bir selam olup, "sabah ve akşam şerifler" sadece İstanbul konaklarında ve memurlarınca kullanılmakta idi. Bu selamlama tabirindeki "şerif" sözü ise Müslüman olmayanlar için

³⁷ Aka Gündüz, "Facianın Ne Olduğunu Biliyor Musunuz?", *Milliyet*, 12 Haziran 1928, s. 3.

kullanılmıştır. “Günaydın” tabiri sonradan türetildiği için yaşayamamış, azınlıklar ise genellikle “bonsuvar, bonsuar, bonjör” tabirlerini kullanmıştır.³⁸

Gündüz'e göre bu kadar fazla selamlama çeşidinin olmasının sebebi istibdatın ruhlarında bıraktığı kötü bir alışkanlıktır. “Merhaba” tabirini köylülere, sakalara, Kömürcü Mehmed Ağa'ya karşı kullanırken, aynı hukuka sahip kişiler olmadığı düşünülmesi için bir paşaya ya da beye aynı şekilde hitap etmekten çekinilmiştir. Hatta unvanlar arasında da o dönemde derece farkı mevcuttur: Mehmed, Mehmed Ağa, Mehmed Bey, Mehmed Paşa, Mehmed Efendi, Mehmed Beyefendi gibi. Unvanlardaki bu farklılıkların bir sınıf veya tabakaya işaret ettiğini belirten Gündüz, kadınlar içinse bir tek “Hanım” unvanının olmasına rağmen buna da “Hanımefendi, Kadın” gibi unvanlar ekleyerek, hatta hiç unvan kullanmadan dört farklı tabaka yaratıldığını belirtmiştir. Ayşe Hanım, Ayşe Hanımefendi, Ayşe Kadın, Ayşe gibi. Bu unvanların toplumda hangi tabakaya tekabül ettiğine de açıklık getiren yazar, Ayşe Hanım'ın orta halli bir aile kadını, Ayşe Hanımefendi'nin cemiyetlere dahil bir kadın, Ayşe Kadın'ın rejide amele, Ayşe'nin ise en alt tabakadan bir kadın olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, kanun önünde eşitlik örfi eşitsizliği hala engelleyememiştir. İngiltere'de bile unvanların hiç değilse kanunla alınıp verildiğini, belirli isimler kullanıldığını, İngiliz köylülerin de hem bu konuda hem de selamlama tabirleri konusunda Türklerden daha Avrupalı olduğunu ileri süren yazar, biz de münevver veya müdür unvanı taşıyan, şehirde yaşayan tabakanın isimlerinin zamana ve modaya uygun olarak bazen Arapça, bazen Farsça bazen de Türkçe olduğunu dile getirmiştir. Büyük şehirde kimsenin çocuğuna Fatma, İsmail, Ahmet, Hatice gibi isimler vermemesini eleştirmiş ve en azından eskiden göbek adının münevver sınıfın çocukları ile halkın ekseriyeti arasında dolaylı olarak bağ kurduğunu belirtmiştir. Yazar, bu konuda da Avrupalı ülkelerle kıyaslama yapmıştır. İngilizler, Fransızlar, Almanlar, İspanyollar ve Danimarkalılarda küçük adlar asırlardan beri sabit olup, bu ülkelerde insanlar iki farklı sosyal tabakayı işaret edecek isimler almamaktadır. Bizde ise Şermin ile Kezban, Durmuş ile İlhan gibi isimler az çok belirli bir sınıf farkı yaratmaktadır.³⁹

Azınlıkların dilinin giderek bozulması, isimlerinin değişmesi ve selam şeklinin ayrılması açısından halktan giderek uzaklaştığını belirten Gündüz, bu gidişle on yıl sonra Türk milletinin köylüler ve küçük kasabalılar ile büyük

³⁸ Avni, “Ne Diyelim?”, *Hayat*, 5 Temmuz 1928, ss. 1-2.

³⁹ A.g.d., ss. 1-2.

şehirlerdeki azınlık olmayan halkın azınlıklardan ayrılarak ikiye bölüneceğini öngörmüştür. Bunu engellemek için ise alınması gereken en önemli tedbirin demokrasiyi şimdiden ruhlarına sindirmek olduğunu savunmuştur. İlla bir selamlaşma formülü isteniyorsa “merhaba”nın kullanılabilmesi, “bonjör” vb. tabirlerin Fransa’ya gidildiğinde ya da Türkiye’de bir Fransız ile Fransızca konuşulduğunda kullanılabilmesi önerisini getirmiştir. Çocuklara da halkın kullandığı isimlerin verilmesini, unvan olarak ise erkekler için sadece ya “Bey” ya da “Efendi”, kadınlar için de “Hanım” denilebileceğini ifade etmiştir. Bunu yapmanın kolay olmadığını da farkında olan yazar, bunu başarmak için iradelerini zorlarsa giderek başarılı olacaklarını belirtmiştir.⁴⁰

Aka Gündüz, yukarıdaki yazısında özetlemeye çalıştığımız görüşlerine bu yazısından altı yıl sonra yine değinmiştir. Belli ki bu konudaki hassasiyeti devam etmiş ve konuyla ilgili pek bir değişiklik olmadığını düşünmüştür. Bu seferki yazısını Hakimiyet-i Milliye gazetesinde kaleme alan yazar, ağa, dayı, efendi, beyefendi, kadın, hatun, hanım gibi unvan farklılıklarının devam ettiğini, bu farklılıkların kendisine II. Abdülhamid’in armasını önünde el pençe divan duran bir Enderun ağasını hatırlattığını belirtmiştir. Yine yabancılara karşı kullanılan unvanlardan olan mösyö, sinyör, madam, monşer, sör gibi tabirleri de eleştirmiş ve bunlardan ilkinin 1934’te Enderun’da, diğerinin Galata Rıhtımı’nda konuşulduğunu, ikisinin de Türk inkılabının bağrında birleştiği serzenişinde bulunmuştur. İtalyan, Fransız ya da Slavlar kendi dillerindeki tabirleri kullanırken, Türklerin hala bunu yapamayarak kısır tartışmalara girmesini “Beyoğlu kafası” olarak nitelendirmiştir.⁴¹

Latin harflerinin kabulüne bir aydan kısa bir süre kala yabancı kelimelerin yeni harflerle ve yeni imla ile yazılması konusunda görüş belirtenlerden biri de Aka Gündüz olmuştur. Abdülhak Hamid (Tarhan) Bey’in yabancı kelimelerin yeni harfler ve kendi imla kurallarımıza göre yazılmasından şikayet etmesi üzerine kendisine cevap veren bazı isimler, eski yazıda Arapça ve Farsçanın tahakkümünden çekilen sıkıntının yeni yazıda Arap dilinin tahakkümü ile değiştirilemeyeceğini, bu yüzden de yabancı kelimelerin kendi imla kurallarımıza göre ve sadece telaffuzu esas olarak yazılması gerektiğini öne sürmüştür. Gündüz ise, Abdülhak Hamid’in fikrinin Türkçeye yeni bir yabancı kapitülasyonu getireceğini düşünmüş,

⁴⁰ A.g.d., ss. 1-2.

⁴¹ Aka Gündüz, “Enderun-Beyoğlu”, *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Mart 1934, s. 3.

diğer görüşü de pek doğru bulmamıştır. Kendisi yabancı kelimeleri ikiye ayırmıştır. Bu kelimelerden bir kısmı az çok Türkçeye, en azından okumuş kesimin lehçesine mal olmuştur. Örneğin; karakter, kültür, otomobil, futbol, şampanya, manikür gibi. Bu kelimeleri yazarken asıl imlalarını korumak gereksiz ve zararlıdır. İkinci grupta yer alan yabancı kelimelerin Türkçe yazılmasına ise şüpheyle yaklaşmıştır. Ona göre bu kelimeler genellikle Türkçede tam olarak karşılığı olmayan terim ve tabirlerin Fransızcadaki kullanımını göstermek için geçici olarak kullanılmaktadır. Örneğin bir yazar yazısında “intiba” kelimesini kullandıktan sonra amacını daha iyi anlatmak için bu kelimenin yanına aydın zümrenin bildiği “impression” kelimesini yazmıştır. Ona göre, özellikle Fransızca yazdığı bu kelimenin asıl imlasını koruması gerekir ki amacına ulaşabilsin. Bu tip kelimelerin kendi imlasıyla yazılmasını gerektiren ikinci sebep ise Türkçenin her yabancı kelimeye kapılarını açmamasının önemidir. Çünkü Gündüz'e göre, her yazara bir yabancı kelimeyi Türkçenin kurallarına göre yazarak onu dilimize sokma hakkı verilmemelidir. Yabancı kelimeler toplumda yerleşene kadar kendi kurallarıyla yazılmalıdır. Mesela, İngilizcede “standard” şeklinde yazılan kelimenin dilimize yerleşmeme ve yerine Türkçe bir karşılık bulma ihtimali olduğu için “ıstandard” şeklinde yazılması doğru değildir. Şayet bu şekilde yazılırsa mahiyeti değişecek ve kelimeyi anlamak zorlaşacaktır. Gündüz, dilin saflığını yabancı kelimelere karşı korumak için yabancı bir kelimenin en azından bir zümrenin lehçesine tamamen mal oluncaya kadar asıl şeklini korumasını, ancak büsbütün yayılarak millileştikten sonra Türkçeye uygun şekle getirilmesini önermiştir.⁴²

Konuyla ilgili ele aldığı ikinci mesele yabancı isimlere dairdir. Coğrafya isimleri hakkında Hamid Sadi Bey'in görüşlerine⁴³ katılan Gündüz, şahıs ve müessese isimlerinde uluslararası kurallara uyulmasının en uygunu olacağını öne sürmüştür. Bir gazetede gördüğü “Deyli Meyl” kelimesinin Fransızca ve Almancada orijinal şekliyle “Daily Mail” olarak yazıldığını görmüş ve bizim de aynı şekilde yazmamız gerektiğini belirtmiştir. Çünkü ona göre, her kelimenin telaffuzunu doğru bilmek mümkün değildir. Örneğin bir gazetede Mozart isminin “Mozar” şeklinde telaffuz edildiğine şahit olmuştur. Fransızca olan bu telaffuzun Almancadaki karşılığı ise “Moçsart”dır.

⁴² Avni, “Yeni İmlamıza Tealluk Eden Birkaç Mes’ele”, *Hayat*, 11 Teşrinievvel 1928, s. 3.

⁴³ Hamit Sadi'nin görüşleri için bkz. Hamit Sadi, “Yeni harfler ve coğrafi isimler”, *Hayat*, 4 Teşrinievvel 1928, s. 5.

Gündüz'e göre, bu gibi yanlışlıklara mahal vermemek için imlayı muhafaza ederek telaffuzu okuyucuya bırakmak gerekmektedir.⁴⁴

Yazar konuyla ilgili benzer birçok örnek vererek gazetelerin yazı işlerine değinmiştir. Gazetelerdeki mürettepler arasında kullanılan [“ ”] işaretinin Fransızca ve bazı Latin dillerinde kullanıldığı, İngilizlerin bunun yerine [, „] işaretini kullandığı, Almanların ise [“ „] tarzında kullandığı bilgisini vermiştir. Dolayısıyla her millet kendisine has şekli kullanmaktadır ve doğrusu da budur. Yine geyme/gimme yerine parantez, parantez yerine de geyme/gimme⁴⁵ kullanılmaması gerektiği halde en dikkatli yazarlar bile bunu karışık kullanmaktadır. Hatta Yakup Kadri yeni harflerle kaleme aldığı yazısında geçen bir kitap isminin orijinali yabancı olan adını parantez içinde vermiştir. Gündüz'e göre başında büyük harf olan orijinal isimleri parantez içinde vermeye gerek yoktur. Kendisi ayrıca dil encümeninin bu meseleleri karara bağlamasını ve yeni mürettip ve düzeltmen kurslarında bu kuralların öğretilmesi temennisinde bulunmuştur. Son olarak ise, yazımızın Avrupalı olmasının yetmediğini, nasıl şapka giyerken onun adap ve merasimini öğrendiysek Avrupa yazısının da kullanımını en küçük ayrıntısına kadar öğrenmemiz ve özenle uygulamamız gerektiğini belirtmiştir.⁴⁶

Harf İnkılabı'nın ardından yazdığı bir yazıda Gündüz, eski harflerle düşünüp yeni harflerle yazmanın hem dili bozduğunu hem de anlamsızlık yarattığını, okurken yaşanan bazı zorlukların da bundan kaynaklandığını ifade etmiştir. Hangi meslekten olursa olsun herkesin pürüzsüz bir Türkçe kullanmasıyla dilin beklenen saflığa ulaşacağını belirten yazar, eski karışık cümlelerin, tabirlerin ve kelimelerin kullanılmaya devam ettiğini fark etmiştir. Ancak kendisi dilimize yerleşen kelimelerin çıkarılmasını kastetmemiş, ağıdalı ve yapışkan sözlerin atılmasını ve bu amaç uğruna ısrarla çalışılmasını anlatmak istemiştir. Vatanın işgalden kurtarılması için nasıl hep birlikte çalışıldıysa dilin bağımsızlığı için de aynı şekilde çalışılacağını belirtmiş, sadece vatan için kullanılan kelimeler toplansa Türkçenin fakir bir dil olduğunu iddia edenlerin yalancı çıkarılabileceğini tebarüz ettirmiştir. Dil encümeni ve dil derleme birliği her yerde çalışmalarını devam ettiren vatandaşların da üzerlerine düşen vazifeyi yapmaları gerektiğini söyleyerek

⁴⁴ Avni, *a.g.d.*, s. 3.

⁴⁵ Parantez anlamına geldiğini düşündüğümüz geyme/gimme kelimesinin doğru yazılışı tespit edilememiştir.

⁴⁶ Avni, *a.g.d.*, s. 3.

bakkal defterinden, en yüksek edebiyata kadar inat ve aşkla saf Türkçe yazılmasını öğütlemiştir.⁴⁷

Bu yazısının üzerinden bir ay geçtikten sonraki başka bir yazısında da yine aynı şeylerden muzdarip olduğunu dile getirmiş, gazete ve dergilerdeki bu ihmalkarlığın daha ne kadar devam edeceğini sormuştur. Bu durumun sorumlusunun yazarlar ve gazeteciler, yani kendileri olduğu özeleştirisini yapmıştır. Müdüriyet-i umumiye kelimesini umumi müdürlüğe çeviremedikten sonra dil, devlet ve hayat içinde kıymetlerinin ve böbürlenmeye haklarının olamayacağını belirtmiştir. Dil konusundaki bu ihmalkarlığı Afrika çölleri ve Asya steplerindeki hudutsuzluğa benzeterek bu ihmalkarlığa da bir Lozan masası gerektiğini ve birbirlerini vazifeye çağırmaları icap ettiğini dile getirmiştir.⁴⁸

Aka Gündüz, harf inkılabını dört ilke ile özetlemiştir. Birinci ilke, yeni harflerin “esasi haklar”dan daha üstün bir kutsallıkta olduğudur. İkinci ilke, yeni harflerin her türlü taarruz ve girişimden kayıtsız şartsız korunmuş olduğudur. Üçüncüsü, harf inkılabına karşı bu saldırının kalem, dil, düşünce ve kalp aracılığıyla ortaya çıkacağıdır. Dördüncüsü ise, yeni harflere saldırmanın Türk milletinin hayatına, istikbal ve istiklaline saldırmak olarak addedileceğidir. Gündüz, bu dört ilkeden sonra var olmayan, meçhul bir kişiye hitap etmiş ve bu dört ilkeyi nefes gibi içine, can gibi varlığına sindirmesini istemiştir. Eğer bir gün sakat fikirleri, berbat görenekleri bu meçhul kişiyi aldatmaya kalkışırsa yapması gereken tek şeyin kafasını kaldırarak etrafındaki eli alfabeli mukaddes heyecanları görmek olduğunu ifade etmiştir. Bu yazıyı yazmasının sebebi olarak ise arada iyi ve doğru şeyleri hatırlatmanın kötü şeylere mahal vermemekle eşdeğer olmasını göstermiştir.⁴⁹

Alfabenin değiştirilmesinin ardından dilde öz Türkçeleşme çabaları görülmeye başlanmıştır. İsmet Paşa'nın verdiği öz Türkçe bir nutuk Hakimiyet-i Milliye gazetesinde öz Türkçe tartışmalarının da fitilini ateşlemiştir.⁵⁰ İsmet Paşa'nın bu nutku üzerine Aka Gündüz de “Hasdil

⁴⁷ Aka Gündüz, “Saf Türkçe isteriz”, *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Kanunuevvel 1928, s. 3.

⁴⁸ A.G., “Hudutsuz teseyyüp”, *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Kanunusani 1929, s. 1.

⁴⁹ A.G., “Dört düsturla Hulasası”, *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Kanunusani 1929, s. 1.

⁵⁰ Hayati Tüfekçioğlu, “Cumhuriyet İdeolojisi ve Türk Basımı (Hakimiyet-i Milliye 1.12.1928-31.12.1929)”, *Sosyoloji Dergisi*, 3 (1992), s. 71.

Türküsü” isimli bir şiir kaleme alarak coşkusunu ve öz Türkçeye desteğini dile getirmiştir:⁵¹

“Hasdil Türküsü

-Bakalım bunu kim besteliyecek-

Nutuk verdi İsmet Paşa,

Ey koca Türk! Binler yaşa!

Eski dilin kafasını

Tuttun vurdun taştan taş.

Kardeş! Has Türkçeyi ara..

Buna da kaynak: Ankara.

Güzel sesli dilimizde

Sağlık bulsun eski yara

İsmet Paşa, Türk paşası!

Hay ününden ün taşası!

Bu yolda da ta yanında

Gönlümüzün var koşası.

Görçeklere gider bu iz,

Türkçe konuş, Türkçe yaz çiz,

Türkçe uyu Türkçe uyan

Bu dil güzel, bu dil temiz

⁵¹ A.G., “Hasdil türküsü”, *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1929, s. 4.

Yılğar dili tutet sürgün

Bu sözlerim oldun (Türkü) n:

Yeri gökü, suyu huyu,

Ölümü de Türktür Türkün

A.G.”

Söz konusu şiirin yayınlandığı gün Hakimiyet-i Milliye gazetesinde bir yazısı da çıkan Gündüz, bu yazısını öz Türkçe kelimeler kullanarak kaleme almıştır. Hatta yazının sonunda kullandığı öz Türkçe kelimelerin karşılıklarını da vermiştir. Bunlardan alan, sınır, ün, san, kut, yaratık gibi kelimeleri günümüzde hala kullanırken; gemirme, görçek, iştak, derlimi, gunlama gibi kelimeler ise dilimize yerleşmemiştir.⁵²

Gazetenin ertesi günkü nüshasında H.F. kısa adıyla yazan bir yazar Aka Gündüz'ün bu yazısından yola çıkarak bazı eleştirilerde bulunmuştur. Ekleri kullanırken özenli davranmak gerektiğini, hele de Aka Gündüz gibi kendisine imrendiren bir kişinin daha çok özenmesi gerektiğini belirterek söz konusu yazısının albenili ve sevimli olmasına karşın aynı zamanda korkutucu da olduğunu öne sürmüştür. Bu görüşünü de Gündüz'ün yazısından örnekler vererek temellendirmiştir. Son olarak ise, Aka Gündüz gibi dili çok düzgün olan bir yazardan ziyade, bütün yazarların dilde yeni bir yaratım ve uydurmayı tercih etmesinden korktuğunu belirtmiştir.⁵³

Aka Gündüz, H.F.'nin yazısının kendi yazısına karşı yarım bir itiraz, tam bir fikir öne sürdüğünü ifade etmiştir. H.F.'nin ileri sürdüğü öz Türkçe kelimeler yaratmadan önce yaratılmış olup, henüz bize varmayanların yerli yerinde kullanılması gayesinin bir arada yürütülebileceğini belirterek “Şarkın Belası” isimli yazısını örnek teşkil etmesi için yazdığını, dolayısıyla yazısının yanlışları olabileceğini dile getirmiştir. Ve hiç olmamasındansa eksik ya da yanlış da olsa böyle bir örneğin bulunmasını bir atasözüyle savunmuştur. Bilgisi olmadığı için bu gibi konuşma ve tartışmalara hiç katılmamış, 1909'da yeni lisan meselesi ortaya çıktığında öne sürdüğü gibi; teorinin saptanması, üzerinde ısrar edilmeyerek, bunun esere bırakılması gibi basit bir fikrinin olduğunu belirtmiştir. O tarihlerde bütün teoriler ortadan kalkmış, ancak o zamandan beri yeni bir dil olmasa da öz Türkçenin öz eserleri yaratılmıştır.

⁵² Aka Gündüz, “Şarkın Belası”, *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1929, s. 2.

⁵³ H.F., “Söz yatanlara”, *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1929, s. 2.

Hatta milli vezin-aruz meselesi de eserle hallolmuştur. Gündüz'e göre milli dilin de bir midesi vardır ve hazmedemediği kelimeleri midyesinden derhal atmaktadır. Örneğin, "tayyare" kelimesi ülkenin her köşesinde benimsenmiş bir kelime olduğundan öz Türkçe bir sözcüktür. Motor, otomobil, vesika, cephe, darülfünun gibi kelimeler de aynı şekilde öz Türkçedir. Buna karşılık yaklaşık 19 senedir ise "tünaydın" kelimesi dile yerleşmemiştir. Gündüz'e göre, öz Türkçenin strateji planı tektir ve zafer söz kitabı ve eser ile gelecektir. Bunu da yetkililere bırakmak gerekmektedir.⁵⁴

Öz Türkçeciliğin bir yansıması da isimler üzerine olmuştur. Özellikle çocuklara konulan isimlerin öz Türkçe olması teşvik edilmiştir. Bu konuya değinen ve önem verenlerden biri olan Aka Gündüz'e göre pürüzsüz Türkçe yolunda bütün gücümüzle yürürken insanların birbirlerini tanımaları için birbirlerinin isimlerini bilmeleri gerekmektedir. Bu noktada, kendilerinden ziyade çocuklara kına, tömbeki, karamis yağ koku sanlardan ve zadelere vazgeçilmesini, çocuklara artık aşık sazı kadar güzel Türkçe isimler konulmasını salık vermiştir. Uzun zaman önce başlamasına rağmen yaygınlaşamayan Türkçe isim takma meselesini hukuk kanunu olmasa da gönül kanunu olarak görmüştür. O tarihe kadar konulan isimlerin eski gafletlerin arasında değerlendirilerek hoş görülebileceğini, ancak Harf İnkılabı'ndan sonra konulanların affedilemeyeceği ve milli bir suç sayılacağı uyarısında bulunmuştur.⁵⁵ Aka Gündüz'ün bu meseleyi salt bir dil ya da dilde Öz Türkçeleşme olarak görmediği, konuya milli bir misyon yüklediği görülmektedir.

"Zade" kelimesinin kullanımdan kaldırılmasını kendisine bir vazife addeden yazar, bu kelimenin "oğullarından" ve "-gil" olmak üzere iki karşılığı olduğu bilgisini vermiştir. Ev, o evdeki aile manasına gelen "-gil" ekine göre "oğullarından" kelimesinin daha etraflı olduğunu ifade ederek şöyle bir sıralama yapmıştır: Zade=oğullarından, hafidi=torunu, veledi=oğlu, binti=kızı, hane= -gil.

Gündüz, yazısının sonunda bir isim kitabı yazmaya çalıştığını, bu yüzden de alfabe sırasına göre öz Türkçe kadın ve erkek isimlerini topladığını belirterek okuyuculardan bildikleri ne kadar Türkçe isim varsa kendisine mektup ile göndermelerini rica etmiştir.⁵⁶

⁵⁴ Aka, Gündüz, "Eser, Daima Eser...", *Hakimiyet-i Milliye*, 22 Şubat 1929, s. 2.

⁵⁵ Aka, Gündüz, "Adımız sanımız", *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1929, s. 2.

⁵⁶ A.g.g., s. 2.

1933 yılında da Aka Gündüz'ün Türkçe isim konusundaki hassasiyetinin devam ettiği görülmektedir. “Enbüyük'ümüz” olarak nitelendirdiği Mustafa Kemal'in Adana Mebusu Zamir Bey'in adını “Damar” olarak değiştirmesini sevinçle karşılayan Gündüz, bu değişikliği “Enbüyük'ümüzün” Türk adı Türkçe olmalıdır şeklindeki yeni, büyük ve milli bir işareti olarak algılamıştır. Yazara göre, isim değiştirebilmek için Medeni Kanun'da bazı şartlar olmasına rağmen hakimlerin bu konuda dikkate alacağı tek kıstasın Türk adının Türkçe olmasının milli bir zorunluluk olduğu şeklindeki kriterdir. İlk başlarda bu iş ister aşırı görülsün ister zorluk yaşansın sonunda büyük ve milli bir iş başarılmış olacaktır. Bu milli işin anne ve babalara çocuklarına Türk adı koymaları konusunda bir görev yüklediğine inanan yazar, hakimler ve nüfus dairelerinin şimdiden bu işe bir çözüm bulmazsa sonrasında sıkıntı çekileceği uyarısında bulunmuştur. Her şeyin yerli malı olmasını isteyerek bu uğurda çalışılmasından yola çıkarak isimlerin de yerleştirilmesini bilhassa çocuklar için şart görmüştür.⁵⁷

1930'ların ortasına yaklaşıldığında her ne kadar Türkçe isim koyma hususunda artış gözlenirse de bu artış Gündüz tarafından azımsanmış ve bu meselenin bir kanunla hale yola koyulmasını savunmuştur. Türkçe olmayan isimleri boğucu, çirkin ve hatta komik bulmuştur. Mehmet, Fatma, Ahmet, Emine, Ali, Zeynep, Ayşe gibi isimlerin Türkçe isimler olduğunu öne sürmüş ve Mehmet deyince Dumlupınar'daki askerin, Fatma deyince de o askeri doğuran kadının aklına geldiğini ifade etmiştir. Dil Tetkik Cemiyeti'nin Türk isimlerini belirleyerek ve sınırlandırarak bir liste halinde dağıtması gerektiğini belirtmiştir. Bu kadar çok Türk adı bulmanın ise çok kolay olduğunu, kendisinin iki saat düşündükten sonra bin tane Türk adı bulduğunu iddia etmiştir. Gündüz'e göre öğretmenler, münevverler, memurlar, tarihçiler ve gazeteciler bir günlerini ayırarak buldukları isimleri Dil Tetkik Cemiyeti'ne gönderseler bir ay içinde yüzlerce sayfalık bir isim kitabı ortaya çıkacaktır. Bu hedefe daha çabuk ve pratik şekilde ulaşmak için herkesin bulduğu isimleri *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine göndermesini istemiştir. Kendisi de bu isimleri gazetede neşrettikten sonra Himaye-i Etfal ya da Hilal-i Ahmer Cemiyeti adına bir kitap olarak çıkartacağı vaadinde bulunmuştur.⁵⁸

⁵⁷ Aka, Gündüz, “Türk Adı, Türkçe Olmalı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Şubat 1933, s. 1.

⁵⁸ Aka Gündüz, “Onyl Basri.”, *Hakimiyet-i Milliye*, 16 İkinci Teşrin 1933, s. 2.

Okuyucular çocuklarına Türkçe isim bulması için Aka Gündüz'e çeşitli mektuplar göndermiştir. Kendisi gibi kişilerin bir görevinin de bu olduğunu düşündüğü için bunu yadırgamayan Gündüz, 16 Kasım tarihli yazısında, saptanan Türkçe isimlerin kendisine gönderilmesi talebine tek bir istisna dışında herhangi bir karşılık göremediğinden yakınmıştır. Türkmen oğlu Oktay ismindeki vatandaşın gönderdiği listede ise; Yağız, Süğün, Erdoğan, Onuncuyıl, Akkız, Bababek, Menekşe, Kadın, Tanrıverdi, Ay, Güneş, Ayfer, Kaplangiray, Laçın gibi 100 isim yer almıştır. Listedeki isimlerle ilgili değinilecek hususlar olmasına rağmen onları oldukları gibi bırakan Gündüz, bunun sebebi olarak asıl amacın isim tartışması başlatmak değil, halka daha çok Türk ismi vermek olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

Peyami Safa ve Nurullah Ata arasında Türkçe üzerine yapılan bir tartışmayı yakından takip eden Aka Gündüz, bu tartışma üzerine kaleme aldığı yazısında hem ikiliyi hem Cenap Şahabettin'i eleştirmiş hem de kendi özeleştirisini yapmıştır. Cenap Şahabettin'in sırtından Fransız tezgahlarında Acem ipliği ve Arap nakışları ile işlenmiş kaftanı alındığında geriye bir şey kalmayacağını öne süren Gündüz, Osmanlıca konusunda tek olan üstadın bir yazısından Arapça, Farsça ve Fransızca kelimeleri çıkarıldığında ortada Türkçeye dair birkaç yardımcı fiil ve edattan başka bir şey kalmayacağını belirtmiştir. Ancak bu durumun ne Türkçenin kısırlığı ne de Cenap Şahabettin'in cehaletiyle alakası olmadığını da altını çizmiştir. Nurullah Ata'nın Batı dillerindeki eserleri Türkçe kısır olduğu için dilimize çeviremeyeceğimiz şeklindeki görüşünü reddeden yazar, bunun Türkçenin değil, hepi topu 300 kelime bilen kendilerinin suçu olduğunu itiraf etmiştir. En önemli ediplerin dahi yaşayan kelimeleri, tabirleri ve terimleri bilmediği için Türkçeyi Türkçe kelimelerle değil, o kelimelerin tarifleriyle yazdığını dile getirerek Türkiye'yi büyük bir çelik kasaya benzetmiştir. Bu kasanın içinde Türkçe denilen muazzam bir servet olduğunu belirten Gündüz, "züğürtler" olarak kasanın etrafına toplanmış boşu boşuna çenelerini yorduklarından dem vurmıştır. Bu meselenin çözümü olarak ise derhal ve elbirliği ile bir Türkçe sözlük hazırlanmasını ve Türkçenin bu sayede öğrenilmesini salık vermiştir.⁶⁰

Gündüz, Falih Rıfkı'ya hitaben yazdığı bir yazıda, gazeteleri Türkçeyi kötü kullandıkları için eleştirmiştir. Yabancı bir firmanın ilanında ve resmi bir

⁵⁹ Aka Gündüz, "Türke Türk Adı ve Bunun Kanunu", *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Birinci Kanun 1933, s. 3.

⁶⁰ Aka Gündüz, "Lafa karıştım.. Pardon!", *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1932, s. 3.

kurumun tebliğinde kullandığı bozuk Türkçe eleştirilirken, bunlar bir araya gelerek gazetelerdeki yazıların da aynı şekilde Türk diline uygun olmadığını söylemeler haklı olacaklarını belirten yazar, gazetelerden bazı pasajlar aktararak cümlelerin sütun doldurmak için çalاکalem ve dil inkılabı süzgecinden geçirilmeden, hatta hala eski harflerle yazıldığını ortaya koymuştur. Çok satan bir gazetenin neden tirajının yüksek olduğunu araştırması sonucu bunun sebebi olarak, söz konusu gazetenin bir dil kontrol ekibi kurarak yazılanların Türk diline uygunluğunu tespit ettiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine gazetelerde bir dil kontrol mekanizması kurulmasını önermiş, dergiler ve gazetelerin kendilerini Türk dili süzgecinden geçirmezse inkılapçılıklarından söz edilemeyeceğini ifade etmiştir. Bu yüzden de Hakimiyet-i Milliye gazetesindeki arkadaşlarına hep birlikte çalışarak Türk diline uygun olmayan cümlelerin gazetede neşredilmesini teklif etmiştir.⁶¹

Sonuç

Kendisini Türk dilinin “en aciz hizmetkarı” olarak gören Aka Gündüz'ün dil meselesini çoğu kişinin aksine bir gelenek ve kültür meselesi olarak değil, temelde milli bir hafıza meselesi olarak ele aldığı görülmüştür. Öyle ki, kendi dili olmayan milletlerin yok olmaya mahkum olduğuna inanmıştır. Cumhuriyet döneminde modern ve çağın gereklerine uygun bir ulus yaratma çabasının bir sonucu olarak eskiye, özellikle Osmanlı'ya yapılan Türklerin ihmal edildiği eleştirisini Aka Gündüz de paylaşmıştır. Ona göre, Selçuklu Devleti'nden 1920'li yıllara gelinceye kadar Türkler ve Türk dili ihmal edilmiştir. O, harf inkılabını Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen inkılap zincirinin bir halkası olarak görmüş, Latin harflerini Türk halkını medeniyete ulaştıracak bir gemi, geminin kaptanı olarak da Atatürk'ü tahayyül etmiştir. Latin harflerinin kabulü sürecinde meselenin bir komisyona gönderilmesi yazarda tedirginlik yaratmıştır. Bu meselenin ulemacılık meselesi olmadığını, ulemanın özelde harf inkılabı, genelde Türk inkılabına engel değil destek olmasını istemiştir. Yazarın meçhul bir kişiden bahsettiği yazısını da ulemacılık meselesiyle birlikte değerlendirmek mümkündür. Çünkü, bu yazısında da özelde Harf İnkılabı'na, geniş ölçekte Türk inkılaplarına karşı çıkabilecek meçhul kişi ya da kişilerden bahsetmiştir. Yine, ilginç bir biçimde, harf inkılabı ile özellikle genç neslin fiziksel ve ruhsal

⁶¹ Aka Gündüz, “Çöp ve Çuvaldız.”, *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Şubat 1934, s. 3.

sağlığı arasında da bağlantı kurmuştur. Harf meselesini başta gençler olmak üzere bütün halkın sıhhati meselesiyle eşdeğer tutmuştur.

Aka Gündüz'ün Türk diline verdiği önemi anlayabilmek için II. Meşrutiyet dönemindeki Türkçülük anlayışının Cumhuriyet ile beraber Atatürk milliyetçiliğine evrilmesini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Zira, II. Meşrutiyet döneminde 20'li yaşlarının ortasında olan Aka Gündüz dönemin Türkçülük anlayışından ve önemli isimlerinden etkilenmiştir. Ayrıca fikir ve ruhunda II. Abdülhamid döneminin derin izler bıraktığı da görülmektedir. Selamlama tabirlerinin bu kadar fazla olmasının sebebinin istibdatın ruhlarında bıraktığı kötü alışkanlıklara bağlaması ya da Türk toplumunda ağa, dayı, bey, hanım, kadın vb. unvan farklılıklarının kendisine II. Abdülhamid devrindeki bir Enderun ağasını hatırlatması söz konusu duruma örnek olarak gösterilebilir. Aka Gündüz üzerinde II. Abdülhamid döneminin etkilerini izah etmek için verdiğimiz bu örneklerin konumuz açısından bir başka önemi de yazarın dili toplumda sınıflaşma veya tabakalaşmanın bir göstergesi olarak değerlendirmesidir. Çünkü ona göre, gerek selamlama tabirlerindeki gerekse kadınlar ya da erkekler için kullanılan unvanlar arasındaki farklılıklar geçmişe dayanan örfi eşitsizliğin hala devam ettiğine delalettir. Benzer şekilde kişi isimlerinin de aynı toplumda farklı sınıflar yarattığını öne sürmüştür. İsim konusundaki bir başka görüşü de, özellikle çocuklara Türkçe isimler konulması yönünde olmuştur. Buna o kadar önem vermiştir ki, Harf İnkılabı'ndan önce Türkçe olmayan isimlerin konulmasını hoş görürken, Harf İnkılabı'ndan sonra da bu durumun devam etmesini milli bir suç saymış, bir Türk'e Türkçe isim konulmasını zorunlu görmüştür.

Aka Gündüz, Türkçenin ihyası için uzun yıllar mücadele etmiştir. Harf inkılabından sonra Türkçenin saf, doğru ve pürüzsüz bir şekilde kullanılması için yazılarında sık sık kendisini de dahil ederek eleştiriler yapmaktan kaçınmamış, bu alandaki mücadelesini en iyi bildiği yolla, kalemi aracılığıyla vermiştir. Dönemin diğer kalemleri gibi Atatürk'e ve Türk inkılaplarına derinden duyduğu bağlılık, özel ilgi alanına giren konulardan olan dil meselesinde kendisini daha çok göstermiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

BCA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Fon No: 30.10.0.0, Kutu No: 74, Dosya No: 489, Sıra No: 25, Sayfa No: 2, 6, 14.01.1933/22.01.1933.

II. Süreli Yayınlar

A.G., "Dört düsturla Hulasası", *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Kanunusani 1929.

A.G., "Hasdil türküsü", *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1929.

A.G., "Hudutsuz teseyyüp", *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Kanunusani 1929.

Avni, "Manevi Ölçü Dairesi", *Hayat*, 1 Mart 1928.

Avni, "Ne Diyelim?", *Hayat*, 5 Temmuz 1928.

Avni, "Yeni İmlamıza Tealluk Eden Birkaç Mes'ele", *Hayat*, 11 Teşrinievvel 1928.

Gündüz, Aka, "Adımız sanımız", *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1929.

Gündüz, Aka, "Çöp ve Çuvaldız.", *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Şubat 1934.

Gündüz, Aka, "Enderun-Beyoğlu", *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Mart 1934.

Gündüz, Aka, "Eser, Daima Eser...", *Hakimiyet-i Milliye*, 22 Şubat 1929.

Gündüz, Aka, "Facianın Ne Olduğunu Biliyor Musunuz?", *Milliyet*, 12 Haziran 1928.

Gündüz, Aka, "Lafa karıştım.. Pardon!", *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1932.

Gündüz, Aka, "(Neler Olacak) Demişti", *Milliyet*, 13 Eylül 1928.

Gündüz, Aka, "Onyl Basri.", *Hakimiyet-i Milliye*, 16 İkinci Teşrin 1933.

Gündüz, Aka, "Saf Türkçe isteriz", *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Kanunuevvel 1928.

Gündüz, Aka, "Sür'at mes'elesi", *Milliyet*, 8 Eylül 1928.

Gündüz, Aka, "Şarkın Belası", *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1929.

Gündüz, Aka, "Şen'i Dedikleri Şey", *Milliyet*, 18 Haziran 1928.

Gündüz, Aka, "Temiz Ocaklının Dileği", *Cumhuriyet*, 11 Kanun-i sani 1928.

Gündüz, Aka, "Türk Adı, Türkçe Olmalı", *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Şubat 1933.

Gündüz, Aka, "Türke Türk Adı ve Bunun Kanunu", *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Birinci Kanun 1933.

Gündüz, Aka, "Uslu Durun", *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Birinci teşrin 1932.

H.F., "Söz yaratanlara", *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1929.

Sadi, Hamit, "Yeni harfler ve coğrafi isimler", *Hayat*, 4 Teşrinievvel 1928.

III. Kitaplar

Aygün, Özcan, *Edebiyatımızda Popüler Roman ve Aka Gündüz*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2012.

Doğan, Abide, *Aka Gündüz*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Enginün, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.

Güneş, Mehmet, *Sosyal Meseleler Karşısında Aka Gündüz*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011.

Kurdakul, Şükran, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1999.

Yıldırım, Sema-Zeynel, Behçet Kemal (ed.), *TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Yayınları, Ankara, 2010.

IV. Makaleler

Aydın, Hakan, "Milli Mücadele'de Kemalist Anadolu'nun Mizah Organı: Anadolu'da Peyam-ı Sabah (1921-1922)", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2009), ss. 101-115.

Doğaner, Yasemin, "Elifba'dan Alfabe'ye: Yeni Türk Harfleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4 (2005), ss. 27-44.

Koç, Raşit-Demirci, Rıdvan, "Yeni Türk Harfleri'nin Kabulü ve Konuyla İlgili Tartışmalar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41 (2018), ss. 31-50.

Tongul, Neriman, "Türk Harf İnkılabı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 33-34 (2004), ss. 103-130.

Tüfekçioğlu, Hayati, "Cumhuriyet İdeolojisi ve Türk Basını (Hakimiyet-i Milliye 1.12.1928-31.12.1929)", *Sosyoloji Dergisi*, 3 (1992), ss. 45-96.

V. Tezler

Oktay, Metin, *Aka Gündüz'ün Hayatı, Sanatı Ve Eserleri*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 425-474.

Geliş Tarihi: 6 Mart 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

TEK PARTİ DÖNEMİNİN DÜŞÜNSEL ORTAMI İÇİNDE SOL BASININ YERİ

Batuhan ALİŞOĞLU**

Öz

Türk basını, Cumhuriyet'in ilanından çok partili hayata geçene kadar oldukça değişken bir süreç izlemiştir. Takrir-i Sükûn kanununun uygulanması ve İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasının ardından durgun bir dönem geçiren basın faaliyetleri, 1936'da Tan gazetesinin el değiştirmesiyle etkinliğini arttırmıştır. Çok partili hayata geçilmesi gerektiğini savunan ve iktidarı eleştiren yazılar yayımlayan Tan gazetesi, kamuoyunda yer ettiği konumla beraber dönemin sol basınının öncüsü olmuştur. 1940'lara gelinmesiyle beraber iktidara muhalif basın yayınlarına Adımlar ve Yurt ve Dünya başta olmak üzere birçok yayın eklenmiştir. Bu yayınların büyük çoğunluğunu yasal bir konum elde eden sosyalizm temelli siyasi partiler etrafında örgütlenen dergi ve gazeteler oluşturmuştur. Süreç içerisinde sendikal hareketler ekseninde kendi içerisinde birtakım ayrışmalar yaşayan sol zümre, bu durumu basına da yansıtmıştır. Ancak iktidarın aleyhine yayımlanan yazılarda ve demokratik bir düzene geçme vurgusunda kalıcı bir değişim yaşanmamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ülke üzerindeki etkisi, basın organlarında da varlığını hissettirmiştir. Farklı ideolojileri savunan basın organları, Türkiye'nin savaştaki konumu temelinde birbirleriyle atışmışlardır. Bu atışmaların şiddeti zaman zaman artarak mevzubahis konuların yargı boyutunda ele alınmasına neden olmuştur. Böylece dergi ve gazetelerin yayımlanmasında birtakım hukuki engellerle karşılaşmıştır. 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerde iktidarı Demokrat Parti'nin devralmasıyla, sol basının sürekli üzerinde durduğu demokrasi vurgusu amacına ulaşmıştır. Bu çalışmada, her biri başlı başına ayrı bir çalışma konusu olabilecek tek parti döneminde

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, (batuhanalisoglu@hotmail.com). ORCID ID: 0000-0001-6652-0015.

yayımlanan sol yayınlar, basın tarihi ve temsil ettikleri görüşler ekseninde yüzeysel bir şekilde incelenmiştir. Çalışmada dönemin siyasi atmosferinde sol basın-iktidar ilişkisini irdelemek ve sol basının üzerinde durduğu temel konuları anlamlandırmak amaçlanmıştır. Çalışma sırasında Cumhuriyet Arşivi belgeleri, basın kaynakları ve konu hakkındaki nitelikli araştırma-inceleme eserlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tek Parti, Düşünsel Ortam, Türk Solu, Sol Basın.

THE PLACE OF THE LEFTIST PRESS IN THE INTELLECTUAL ENVIRONMENT OF THE SINGLE PARTY ERA

Abstract

The Turkish press followed a highly variable process from the proclamation of the Republic to the transition to multi-party life. Press activities, which went through a stagnant period following the implementation of the Takrir-i Sükûn Law and the establishment of the Independence Courts, increased their effectiveness with the change of the Tan newspaper in 1936. Tan newspaper, which advocated a multi-party life and published articles criticising the government, became the pioneer of the leftist press of the period with its position in the public opinion. With the advent of the 1940s, many publications, especially Adımlar and Yurt ve Dünya, were added to press publications against the government. The majority of these publications consisted of journals and newspapers organized around socialism-based political parties, which took a legal position. The leftist groups, which experienced some separations in the axis of trade union movements during the process, reflected this situation to the press. However, there was no permanent change in the articles published against the government and the emphasis on transition to a democratic order. The impact of the Second World War on the country has also made its presence felt in the press. Press organs which interiorizing different ideologies, quarreled with each other on the basis of Turkey's position on the war. The intensity of these quarrels increased from time to time, causing the issues in question to be dealt with in the judicial aspect. Thus, some legal obstacles were encountered in publishing these journals and newspapers. As the Democrat Party won the elections held on May 14, 1950 and took over the power, the emphasis on democracy, which the leftist press constantly emphasized, reached its goal. In this study, left-wing publications published in the period of single-party, each of which can be a separate study on its own, are examined superficially in the axis of the press history and the views they represent. The aim of this study is to examine the leftist press-power relationship in the political atmosphere of the period and to make sense of the main subjects the leftist press emphasized. During the study, Republic Archive documents, press sources and qualified research and analysis works on the subject were used.

Keywords: Single-party, Intellectual Environment, Turkish Left, Leftist Press.

Giriş

Sol, genel anlamıyla materyalist düşünceleri sahiplenen büyük bir cepheye verilen isimdir. Sadece siyasi olmayan bu cephe, aynı zamanda ahlaki, iktisadi, felsefi, dini ve tarihi konularda da benzer fikirlere sahiptir. Anarşizm, komünizm, sosyal demokrasi gibi birçok kavramı bünyesinde barındıran sol, tüm bu kavramlarla kendi içerisinde birtakım dallara ayrılmaktadır.¹ Materyalist güç kavramı üzerine kurulan ve toplumsal örgütlenmeye ekonomik bir bakış açısı sergileyen bu düşünce, geleneksel anlayış ile uyuşmamaktadır. Geleneksel anlayışın zayıflamasıyla beraber sol düşüncenin açığa çıkması Osmanlı İmparatorluğu döneminde yavaş bir şekilde gerçekleşmiş ve cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla hız kazanmıştır. Yeni bir siyasi düzen oluşturma hususunda yönetim alanında meydana gelen yenileşmeler, yalnızca modern bir ortam için elverişli atmosfer hazırlamamış aynı zamanda sol hareket için uygun bir zemin yaratmıştır.²

24 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve sol düşüncelerin basın aracılığıyla halkı etkilemesi sayesinde,³ yeni kurulan cumhuriyet rejimi bu sol fikriyata yabancılaşmamıştır. Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan sol akımların, dolayısıyla sol basının temeli, İkinci Meşrutiyet sonrası oluşan bu ortam ile atılmıştır. Meşrutiyet öncesi ve sonrası "sol" düşünce ile özdeşleşmiş işçi temelli birtakım grev ve protestolar gerçekleşse de siyasi ortamda temsil niteliği olan bir organizasyon oluşturulmamıştır. Sol düşüncesinin temsili basın kaynaklarından ilki Kasım 1908'de Boykotaj Cemiyeti'nin İzmir'de yayımladığı liberal bir sosyalizmin savunulduğu "Gâve" gazetesidir. Bu gazete, İttihat ve Terakki Derneği'ni kutsal saymış, padişahçı ve hilafetçi bir görüş sergilemiştir. 1909'da Selanik'te

¹ İlhami Yangın, *Osmanlı'da Sosyalizm*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2009, s. 11.

² Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 72.

³ Ahmet Nevzat Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul, 1975, s. 11.

çkarılan “Amele Gazetesi” de ilk sosyalist yayınlardan biridir.⁴ Daha sonra 1910’da kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası ve yayın organı olan “İştirak” gazetesi, bu uğurda atılan somut adımların başında gelmektedir. Fırkanın kurulmasıyla beraber Meclis-i Mebusan içerisinde sosyalist bir çevre oluşmuştur. 1913’te Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesiyle fırka yöneticilerinin İttihat ve Terakki baskısıyla tutuklanması ve kurucu Hüseyin Hilmi Bey’in Sinop’a sürgün edilmesini takiben fırka kapatılmıştır. Ancak fırka, faaliyet gösterdiği 1910-1913 yılları arasındaki kısa zaman diliminde görüşlerini savunmada etkin bir profil sergilemiş ve çeşitli basın faaliyetleriyle mümkün olabildiğince geniş bir alana hitap etmeye çalışmıştır. Üç yıllık süre zarfı boyunca “İştirak”, “İnsaniyet”, “Sosyalist”, “Medeniyet”, “Muahede” adlı yayınlarla düşüncelerini paylaşan fırka, sosyalizmin temel konularında yazılar yayımlayarak sosyalizm çatısı altında sol düşüncüyü tanıtıcı bir rol üstlenmiştir.⁵ Bu dönemde, Osmanlı Sosyalist Fırkası’ndan ve Hüseyin Hilmi Bey’den bağımsız olarak, dönemin siyasi atmosferinde küçük bir azınlığı oluşturan sol görüşlü aydınlar da icraat göstermiştir. Haydar Rıfat (Yorulmaz), Rasim Haşmet, Ahmet Besim gibi aydınlar da sol fikriyatı benimsemiş ve bu yönde eserler yaratmışlardır. Örneğin, Haydar Rıfat’ın George Tourneré’den çevirdiği “Sosyalizm” adlı eserin başında yayımcı İbrahim Hilmi Bey tarafından yazılan ve sosyalizmi yorumlayan şu şekilde bir yazı bulunmaktadır:⁶

“Bir siyasal devrim, bir de toplumsal devrim vardır. Birincisi yetersizdir, ikincisiyle tamamlanmalıdır. Toplumsal devrim sosyalizm ile gerçekleşir. Demokrasi de sosyalizm ile birlikte gelişir. İlimli ve aşırı sosyalistlikler vardır: ılımlılar faydalı, aşırıları zararlıdır. Türkiye’de sosyalizmin batıdakinden farklı olarak uygulanması gerekir. Sosyalizm, derebeylik düzenini büsbütün ortadan kaldırmak yolunda çalışacağı için de yararlıdır. Sonra, sosyalizm yalnızca faydalı değil, aynı zamanda kaçınılmaz bir şeydir. Çünkü, Türkiye’de de kapitalist düzen gelişecektir. Şimdiden köyde ve şehirde sosyal adaletin eksikliği duyulmaktadır. Tarımda çalışanlar, toprak ağalarının ve tefecilerin elinden acı çekmektedir. Şehirde de (ecnebi sermayenin işlettiği) büyük teşebbüsler ameleleri sömürmektedir. Sosyalizmin Türkiye’de bugün bile yapacağı çok şey vardır.”

Bu çeviriden de anlaşılmaktadır ki, sosyalizm temelli sol düşüncenin ana yapısında sosyal adalet ve iktisat konuları yer almaktadır. Eleştirel bir bakış

⁴ Hıfzı Topuz, *Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 69.

⁵ Cerrahoğlu, a.g.e., s. 121.

⁶ Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, ss. 60-65.

açısıyla yorumlanan bu konular, sosyalist/sol düşüncenin bünyesi altında ve alt ve orta sınıfın haklarının savunucusu sıfatıyla kamuoyunda bir nitelik kazanmıştır. Basın yolu, bu niteliğin kazanılmasında etkin bir şekilde kullanılmıştır, kullanılacaktır da.

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kapatılmasından 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar sola yönelik hareketlerde büyük bir durgunluk yaşanmıştır. Bu dönemde Alexandr Parvus tarafından birtakım İttihatçılarla temas kurulmuştur. Tanin, Jeune Turc, Tasvir-i Efkâr, Bilgi Mecmuası, Türk Yurdu gibi basın kaynaklarında Batı emperyalizminin iktisadi sömürü mekanizması ve Osmanlı Devleti'nin bundan zarar gördüğü temalı yazılar yayımlansa da bu yazılar herhangi bir solcu yönelimin izlerini barındırmamaktadır.⁷

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılan Osmanlı Devleti, imzalanan Mondros Mütarekesi'yle beraber Batının hâkimiyet kurabileceği bir toprak parçası haline gelmiştir. Bu mütareke doğrultusunda itilaf güçlerinin baskıcı faaliyetleri, Batıyı emperyalist ve sömürücü bir zihniyetle özdeşleştiren sol düşünce için bir diriliş olmuş ve yeniden yapılanmasını sağlamıştır. Milli Mücadele boyunca etkinliğini sürdürecektir Türkiye Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Türkiye Komünist Fırkası ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası, bahsi geçen bu diriliş neticesinde kurulmuştur. Kurulan partiler Vazife, Haber, Kurtuluş, Aydınlık, İdrak, İkaz, Kızıl Gazete, Kızıl Şark, Emek, Yeni Dünya, Yeni Hayat, Orak Çekiç, Kaplan, Ziya isimli basın yayınlarıyla örgütlenmiş ve emperyalizm karşıtı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁸ Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Nazım Hikmet, Şefik Hüsnü Deymer, Kerim Sadi (Ahmet Nevzat Cerrahoğlu) gibi yazarlar bu dergilerde yazılar yayımlamışlardır. Sadece bu isimlere bakılarak, Milli Mücadele dönemi sol yayınlarında faaliyet gösteren yazarların, cumhuriyetin ilanını ve çok partili hayatı kapsayacak dönemin sol yazar kadrosunun temelini oluşturduğu söylenilebilir.

Cumhuriyet rejiminin kurulmasına kadar olan süreçte saltanatın ve hilafetin kaldırılması sonucunda Jön Türklerin laik-milliyetçi politikaları ile zayıflattığı kültürel ve eğitimsel temeller yıkılmıştır. Bu durum cumhuriyet rejiminin kurulmasını ve sağlamlaştırılmasına ön ayak olmuştur. Böylece "laik sol"

⁷ Tunçay, a.g.e., ss. 66-67.

⁸ Aytül Tamer Torun, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkçe Sol Basından İzlenimler: İşçi Hareketleri ve Sorunlarına Dair Notlar", *Erciyes İletişim Dergisi*, C. 3, S. 4, 2014, s. 47.

kavramının yükselişine engel olan unsurlar ortadan kaldırılmıştır.⁹ Meclis, 1 Nisan 1923 tarihinde seçimlerin yenilenmesini kararlaştırmış ve 8 Nisan'da seçim bildirgesi niteliğindeki "Dokuz Umde" duyurulmuştur. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bünyesinde milletvekili adaylarının seçimi kazanması ile "Dokuz Umde" milletçe benimsenmiştir. Ardından 8 Ağustos'ta okunan yeni partinin tüzüğü ertesi gün kabul edilerek Halk Fırkası kurulmuştur.¹⁰ 29 Ekim'de cumhuriyetin ilanı ile de Türkiye Cumhuriyeti'nde tek partili hayat dönemi resmen başlamıştır.

1. Erken Cumhuriyet Dönemi Basın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış

Cumhuriyetin ilanından önce 7 Ekim 1923 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin yayınladığı bir kararla İstanbul'daki sıkıyönetim ve basına uygulanan sansür kaldırılmıştır. Böylece İstanbul basını yeniden özgürlüğüne kavuşmuştur.¹¹ Ancak bu özgürlük ve devamındaki birtakım basın faaliyetleri, mecliste birtakım tedirginliklere yol açmıştır. Emir Ali ve Ağa Han'ın İsmet Paşa'ya yazdıkları ve hilafetin kaldırılmaması isteğini içeren bir mektup, paşanın kendisine ulaşmadan Tanin ve İkdam gazetelerinde yayımlanmıştır. Bu durum basına olan güvenin sarsılmasına yol açmış ve Mayıs 1923'te kapatılan İstiklal Mahkemeleri'nin 8 Aralık 1923'te yeniden açılmasına sebep olmuştur. Bu durum, basın tarafından bir tehdit olarak algılanmış ve basın örgütlerini tek taraflı bir politika izlemeye mecbur kılmıştır. Bu dönemde, cumhuriyetin ilanı ve devamında izlenen politikaları destekleyici tutum sergileyen gazeteciler ödüllendirilmiş ve siyasetin içerisinde yer almalarına olanak sağlanmıştır. Falih Rıfkı Atay, Yunus Nadi, Hakkı Tarık Us, Asım Us, Necmeddin Sadak, bu gazetecileri oluşturmaktadır.¹²

İstiklal Mahkemelerinin yeniden açılışı üzerinden iki gün geçtikten sonra, "Tanin" gazetesinin sahibi Hüseyin Cahit ve yazı işleri müdürü Baha Bey, "İkdam" gazetesinin sahibi Ahmet Cevdet, "Tevhid-i Efkâr" gazetesini sahibi Velid Bey ve mesul müdürü Muhiddin Bey, "Toksöz" gazetesini yazarı Abdülkadir Kemal ve "Huzur-u Hazret-i Hilafepenahi'ye Açık Arıza" adlı yazısı nedeniyle İstanbul Baro Reisi Lütfi Fikri Bey, mahkeme kararıyla

⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁰ Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, Tekin Yayinevi, İstanbul, 1995, ss. 206-207.

¹¹ Şerif Demir, "İktidar-Basın İlişkilerinin Türkiye'de Görünümü (1918-1960)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 5, S. 6, 2012, ss. 125-126.

¹² Ahmet Öztürk, "Tek Parti Döneminde Basın Özgürlüğü", *Marmara İletişim Dergisi*, S. 5, Ocak 1994, s. 139.

gözüne alınmışlardır.¹³ İnkılapçı hareketin kararlılığını gözler önüne süren, muhalefeti uyardırmaya yönelik bu gözümler sonrasında Mustafa Kemal, gelenekçi bir anlayışla yazılarını sürdüren bazı yazarları 1 Şubat 1924 tarihinde İzmir’de bir toplantı düzenlemeye çağırmıştır.¹⁴ Bu toplantıda rejim genelinde gerçekleştirilen ve gerçekleştirilecek radikal değişimler yazarlara benimsetilmeye çalışılmış ve yazılarındaki muhalif tavırları sebebiyle yazarlar uyarılmıştır. Böylece cumhuriyet devrimlerini zedeleyici bir kamuoyunun oluşması engellenmeye çalışılmıştır. Halkı etkileyen en önemli unsurlardan biri olan basın organları bu durumu bir tehditle karşı karşıya kaldıkları yönünde yorumlamışlardır. Bu durum, iktidara pek de yakın olmayan yazar kesimin basın politikaları konusunda hükümete yönelteceği eleştirilere bir nevi zemin hazırlamıştır.

“Yeni düzen” konusundaki tedirgin ruh hali, yalnız muhafazakâr/gelenekçi olarak adlandırılan kesimde değil, aynı zamanda sol basın kaynaklarında da kendisini hissettirmiştir. Ancak bu hal, rejim odaklı değil, proletaryanın sosyal ve ekonomik statüsü çevresinde gelişim göstermiştir. Bu noktada burjuvazi ve siyasete olan etkisi, üzerinde durulan temel konulardan biri olmuştur. Örneğin, sol ideolojinin resmi yayın organı konumundaki “Aydınlık” dergisi, İstanbul’un işgalden kurtarılmasını memnuniyetle karşılamış fakat ülkede meydana gelebilecek gelişmelere endişe ile yaklaşmıştır. Dergi, birtakım gazete haberlerinden Türkiye’nin “burjuvazi hâkimiyetine en elverişli ve sınıf hükümetlerinden başka bir şey olmayan Amerika ve Avrupa’daki mevcut cumhuriyetlere” benzetildiği çıkarımını yapmıştır.¹⁵ Diğer yandan, Haziran 1921’de Şefik Hüsnü’nün derginin ilk sayısında yazdığına göre büyük kentlerdeki burjuva kesim (*zenginler ve nüfuzlular sınıfı*), halk kitlelerinin bilinçsizliğinden, bilgisizliğinden, birlik olmasından faydalanması, “onların alın teriyle geçinmesi”, hükümet kuvvetlerini kendi yararlarına kullanması ve kaostan beslenmesi açısından

¹³ Asuman Demircioğlu, “Cumhuriyetin İlan Edilişi ve Halifelğin Kaldırılması Sürecinde “İstikbal” Gazetesi’nde Lütfi Fikri Bey”, *Atatürk Dergisi*, C. 7, S. 1, ss. 46-58; Murat Çulcu, *İstiklal Mahkemesinde Gazeteciler Davası (Hilafetin Sonu)*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 12-30; A. Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 57; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, C. 1-2, İleri Kitabevi, İzmir, 1995, ss. 240-244; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 510-511.

¹⁴ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 2, Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 916.

¹⁵ Tunçay, *a.g.e.*, ss. 339-340.

Avrupa ile benzerlik taşımaktadır.¹⁶ Görüldüğü üzere, Milli Mücadele döneminde hâkim olan bu görüşte cumhuriyetin ilanıyla beraber bir değişim yaşanmamıştır. Bu hususta, derginin ilk beklentisi kısır siyaset kavgalarından ziyade ekonomi alanında gerçekleştirilecek gelişmeler olmuştur. Öyle ki ekonomi, siyasetle iç içedir. Halk arasında etkisini gösteren ve ekonomiyi temel alan sınıf sorununun çözülmesine yönelik faaliyetlerde bulunulmadıkça da bu tedirgin ruh hali sürecektir.

Tüm bu süreç sonucunda özellikle geleneksel/muhafazakar basında sergilenen tavırda kalıcı bir değişiklik sağlanamamış, bu durum Kasım 1924'te "dinsel gericilik" tehlikesinin meclis gündemine taşınmasına neden olmuştur. Daha sonra Şeyh Said İsyanı'nın başlamasıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nde seferberlik ilan edilmiş ve 4 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlüğe girmiştir. Böylece Anadolu genelindeki gerici faaliyetlere karşı hükümet tarafından olağanüstü bir savunma mekanizması geliştirilmiştir. Bu mekanizma, muhalif basının güncel ve gelecek durumunu da oldukça etkilemiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, bu kanun neticesinde kapatılmış ve fırkayı destekleyici basın faaliyetleri ani bir müdahaleyle karşı karşıya kalmıştır.

Halk Fırkası'nın işçiler arasından aldığı destekte, "Aydınlık" çevresinin Ankara ile sürdürdüğü uyumlu ilişkilerin etkisi büyüktür. Sol basın, bu dönemde hükümetin işçiler genelindeki bazı politikalarını eleştirse de gericilik karşısında muhalif bir tutum sergilemiştir. "Orak Çekiç" gazetesinin 26 Şubat 1925 tarihli sayısında Şeyh Said İsyanı'yla alakalı "İrticanın başında Şeyh Said değil, derebeylik duruyor; İrticaya karşı mücadelesinde Halk Hükümetlerdir." manşeti atılmıştır. İlk sayfada yayımlanan "Kahrolsun İrtica" adlı yazıda "Ankara Büyük Meclisi'nde müfrit sol burjuvazinin tırnakları, kafasına kurun-u vustayı dolamış yobazların gırtlacağına yapıştı" ifadeleri geçmiştir. 5 Mart 1925 tarihli sayıda ise "Yobazların sarıkları yobaz zümresine kefen olmalı! Yobazlarıyla, ağalarıyla, şeyhleriyle, halifeleriyle, sultanlarıyla birlikte kahrolsun derebeylik!" yazılmıştır.¹⁷ Aydınlık çevresinin irticaya yönelik olan sert tutumu, İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde de benzer söylemler içermiştir. Ancak bahsedileceği üzere, hükümete muhalif basın faaliyetlerinin sınırlandırılması, anti-komünist politikanın uygulanması ve köy-köycülük tartışmaları gibi sol fikriyata aykırı takınılan tutumlar nedeniyle iktidar ile

¹⁶ Şefik Hüsnü Deymer, *Seçme Yazılar*, der. Ahmet Çavuşoğlu, Aydınlık Yayınları, Ankara, 1971, ss. 26-27.

¹⁷ Tunçay, *a.g.e.*, ss. 364-366.

olan fikir birliğinde süreklilik sağlanamamıştır. Öyle ki Şeyh Said İsyanı ile şiddetle karşı çıkılan gericilik, bir süre sonra farklı bir kapsamda ele alınarak iktidara yöneltilen eleştirilerin içerisinde yer almıştır.

Sol basın, Şeyh Said İsyanı'nı "mürtecilerin ayaklanması" ve "gericilik" olarak değerlendirirse de Takrir-i Sükûn Kanunu neticesinde yasal bir profilden illegaliteye itilmiştir.¹⁸ Kanunun birinci maddesi olan "İrticaa, isyan ve memleketin nizam-ı içtimaîsini ve huzur ve sükûnu ve emniyet ve tahrikat ve teşrikât ve teşebbüsât ve neşriyatı hükümet, Reis-i Cumhuriyun tasdiki ile re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu efal erbabını Hükümet İstiklal mahkemesine tevdi edebilir." hükmü ile basın özgürlüğü ortadan kaldırılmış,¹⁹ dolayısıyla sol basın bu durumdan oldukça etkilenmiştir.

"Aydınlık" ve "Orak Çekiç", komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle 12 Mart 1925 tarihinde Heyet-i Vekile tarafından kapatılmıştır.²⁰ Şefik Hüsnü, Namık Kemal gibi solcu yazarlar, tutuklanacakları düşüncesiyle çareyi yurt dışına kaçmakta bulmuşlardır. Şevket Süreyya ise "kaderini ülke topraklarına bağlayarak" Türkiye'de kalmaya karar vermiştir.²¹ Yargılamalar sonrası Elektrikçi Nuri, Şevki Bey, İbrahim Hilmi, Samih Bey, Nuri Haydar Bey ve Sadrettin Celal'e 7 yıl; Şevket Süreyya, Abdi Recep, Hüseyin Hikmet, Mümtaz Bey, Eczacı Vasıf Bey ve Süleyman Necati'ye 10 yıl; Cevdet Bey, Nazım Hikmet, Hasan Ali ve Şefik Hüsnü'ye ise 15 yıl kürek cezası verilmiştir.²² Bu süreçte yurtdışına kaçan yazarlar komünizm yanlısı ve Türkiye'ye muhalif yazılarına devam ederken, gözaltına alınan yazarlar ve yasaklanan yayımlar nedeniyle sol yayın, durma noktasına gelmiştir. Şefik Hüsnü ve Komintern Türkiye uzmanı Kitaygorodiskiy, yayımladıkları makalelerde Türkiye hükümetini kınamışlardır. Örneğin, Şefik Hüsnü'nün 25 Ekim 1926 tarihinde yayımladığı "Türkiye'de Komünist Hareket" adlı makalesinde tutuklamalar "Kemalist terör" olarak nitelendirilmiştir.²³ Ülke genelinde bu tarz birtakım yazılar yayımlansa da etkili olunamamış, dergiler hükümetin müdahalesiyle karşılaşmıştır.

¹⁸ İsmail Göldaş, *Takrir-i Sükun Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997, s. 259-260.

¹⁹ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 4 Rebiülevvel 1341, İçtima: 69, Cilt: 2.

²⁰ *Yeni Açılım*, Şubat 1989, s. 10.

²¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s. 397.

²² Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009, s. 146-147.

²³ Burcu Ünalın Altaş, *Türk Solu'nda Ayrışma: 1920-1971*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 167.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun uygulanma sürecinde sadece sol basında değil, ÷lke genelindeki tüm basın faaliyetlerinde genel bir duraklama dönemine girilmiştir. Osmanlı hanedanı mensuplarının resim ve isimlerini içeren mektup ve kâğıtların satılması, hükümete karşı olumsuz propaganda faaliyetlerinde kullanılabilecekleri gerekçesiyle yasaklanmıştır.²⁴ Gerek yurtiçinde çıkarılan, gerekse yurtdışından ÷lkeye giren yayınlar hükümetin ciddi müdahalesiyle karşılaşmıştır. Milli Mücadele sonrası ÷lkeden sür÷len Yüzellilikler'in dahi Türkiye ile haberleşmesi yasaklanmıştır.²⁵ Bu listenin içerisinde 14 gazeteci bulunmaktadır.²⁶ Böylelikle yurtdışından gelen müdahalelerin Türkiye genelinde birtakım faaliyetlere neden olması engellenmeye çalışılmıştır.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun 4 Mart 1929 tarihinde feshedilmesine kadar olan sürede ÷lke genelindeki basın faaliyetleri hükümetin denetiminde gerçekleşmiştir. Bu süreç, Türk basını için bir darbe niteliğindedir. Kanunun yürürlükte olduğu süre içerisinde birtakım aydınlar arasında demokratik çok partili bir rejime geçiş hususunda birtakım öneri ve tartışmalar ortaya atılmıştır. Kanun sonrasında ise çok partili hayata geçiş için ikinci adım olacak olan Serbest Cumhuriyet Fırkası, Mustafa Kemal'in önerisiyle kurulmuştur. Fırkanın kurulmasıyla beraber birtakım basın faaliyetleri de muhalefet çevresinde örgütlenmiştir.²⁷ Ancak fırkanın kurulduğu yıl içerisinde kapanması,²⁸ 1931 seçimlerinin de tek parti bünyesi altında gerçekleşmesine neden olmuş ve bir süre daha devam edecek olan tek partili rejimin basın üzerindeki baskısının devam etmesine yol açmıştır. Ancak yine de, 1931-1932 yılları arasında bazı basın gelişmeleri yaşanmıştır. Öyle ki; "Politika", "Yılmaz (Bursa)", "Son Posta", "Yeni Gün", "Anadolu (İzmir)", "Yeni Asır (İzmir)", "İnkılap", "Uyanış", "Hürriyet (İzmir)", "Hizmet (İzmir)", "Halkın Sesi (İzmir)", "Yeni Mersin (Mersin)", "Akın (Mersin)", "Yeni Bursa",

²⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 1 Temmuz 1925, 30-18-1-1 / 14-43-7.

²⁵ BCA, 26 Ağustos 1925, 30-18-1-1 / 15-54-10.

²⁶ Celal Kadri, Sait Molla, İzmirli Hafız İsmail, Mevlanzade Rifat, İzmirli Refet, Hasan Sadık, Fanizade Ali İlmi, Pehlivan Kadri, Ferit Bey, Bahriyeli Ali Kemal, Refik Halit Karay, Neyir Mustafa, Refii Cevat Ulunay, Trabzonlu Ömer Fevzi.

²⁷ Özellikle Arif Oruç'un Yarın gazetesi, tek partili sisteme ve İsmet Paşa hükümetine muhalif yazılar yayımlamıştır. Gazeteye göre, Cumhuriyet Halk Fırkası Türkiye'nin ilerlemesi için tek başına yeterli görülmemiş ve ÷lkede muhalefet yapacak bir partiye ihtiyaç duyulmuştur. Kader Akdağ Sarı, "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Muhalefet: Yarın Gazetesi ve Arif Oruç", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, S. 29, Bahar 2019, s. 290. Ayrıca bkz. Aytaç Yıldız, "Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasal Muhalefet ve Eleştirinin Sınırları: Yarın'ı Okumak", *Turkish Studies*, C. 8, S. 7, 2013, ss. 783-795.

²⁸ Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 202-203.

“Kerarun (Giresun)”, “Yeni Adana”, “Edirne Postası”, “Babalık (Konya)”, “Türk Dili (İstanbul)” gazeteleri bu dönem etkinliğini arttırmıştır. Ayrıca bu dönem, Fransızca başta olmak üzere Avrupa ve azınlık basın kaynaklarında da bir artış gözlenmiştir. “La République”, “L’Akscham”, “Le Millet”, “Le Journal D’orient”, “Stamboul”, “Le Levant”, “La Turquie Libérale” Fransız, “Türkische Post” Alman, “Il Messagero Degli Italiani” ise İtalyan gazetelerine örnek gösterilebilir. İstanbul azınlık basınında ise Ermenice yayımlanan “Astaran”, “Jamanak”, “Nor Lur”, Rumcada ise “Anexartitos”, “Apoyevmatini”, “Avghi”, “Chronica” gazeteleri varlık göstermiştir.²⁹

Türk basının gelişiminde, harf devrimi ve sonrasında yaşanan kültür devriminin etkisi büyüktür. Latin alfabesine geçiş, Arap harfleriyle yazılı geçmiş tüm belgelerin ve düşünce, kültür, sanat, bilim ürünlerinin büyük bir hızla “etkisizleşmesi” sonucunu doğurmuştur.³⁰ Bu etkisizleşme, Latin harfleriyle oluşturulan yeni fikir ve edebiyat akımlarını, buna bağlı olarak basın gelişmelerini beraberinde getirmiştir. Şevket Süreyya ve Yakup Kadri’nin “Kadro”, Hüseyin Cahit’in “Fikir Hareketleri”, İsmail Hakkı’nın “Yeni Adam”, Yaşar Nabi’nin “Varlık”, Sedat Simavi’nin “Yedigün” ve “Ülkü” başta olmak üzere halkevlerinin yayımladığı dergiler, 1930’lu yılların fikir hayatında büyük yankı yaratmıştır. Özellikle harf devrimine karşı izlenen olumlu tutum, dönemin yönetici ve aydın sınıfından bazı isimlerin olumsuz tavrı göz önünde bulundurulduğunda oldukça önemlidir. Nitekim Takrir-i Sükûn yıllarındaki Batılılaşma hamlelerine pek tepki göstermeyip, harf devrimine endişeyle yaklaşan İnönü³¹ ile sol zümre arasındaki fikir ayrılığı, İnönü’nün cumhurbaşkanlığı döneminde sürdürülecek olan zıt görüşlerin ön hazırlığı niteliğindedir. Ancak harf devrimi süreci ve İnönü’nün cumhurbaşkanlığı dönemindeki düşünsel ayrılıklar, farklı temalar üzerinde varlık göstermiştir. Sol basının devrimleri destekleyici tutumu, zamanla iktidara muhalif bir çevre oluşturma gayretiyle beraber demokratik düzene geçme vurgusuna evrilmiştir.

“Kadro”, yukarıda adı geçen dergiler arasında ayrıca parantez açılması gereken bir dergidir. Dergi, farklı sürümleri açığa çıkan Kemalizm’i kendine

²⁹ Rifat N. Bali, “Tek Parti Döneminde Gazete Tirajları”, *Tarih ve Toplum*, S. 221, 2002, ss. 18-19; İ. Ceyhan Koç, *Tek Parti Döneminde Basın İktidar İlişkileri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006, s. 53-54.

³⁰ Ali Gevgilili, *Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990, s. 117.

³¹ Muhammed Sarı, Hatice Gedik, “Türkiye’de Harf Devrimi Öncesinde Basına Yansıyan Görüşler”, *Turkish Studies*, C. 9, S. 7, 2014, s. 491.

has bir şekilde değerlendirmiştir. Derginin yazar kadrosunun Marksist geçmişi, yayımlanan yazıları da etkilemiştir. Devletçilik ilkesi, dergi ekseninde alışılagelmişten farklı bir şekilde incelenmiştir. Liberal devletçi, müfrit devletçi, ılımlı devletçi ya da sadece devletçi olarak açığa çıkan farklı siyasi görüşlere kıyasla Kadro, devletçiliği bu açıdan yalnızca bir araç değil, aynı zamanda bir amaç olarak görmüştür. Onlara göre, devletçilik kavramı yalnızca ekonomiyle sınırlı değildir. Bu yüzden Kadrocular, faşizmi desteklemekle suçlanmışlardır.³² Ancak derginin yazar kadrosu, faşizm dâhil adı konmuş tüm siyasi düşünceleri kavramsal düzeyde reddetme eğilimindedirler.³³ Dergi çevresi, Sovyet sisteminin planlanmasından oldukça etkilenmiş ve böyle bir planlanmanın gerçekleştirilmesi sonucunda ülkenin hızla gelişeceğine inanmışlardır. Sovyet rejimi hakkındaki bir yazıda geçen “Sovyet Rusya’sında kendiliğinden, spontane olarak vuku bulan hiçbir şey yoktur. Her görülen manzara müretteptir. Her işleyen cihazın arkasında gözle görülmez bir suflörün mevcudiyetini farz edebilirsiniz. Lâkin, bütün bunlar Kızıl İnkılâbın aleyhine kaydedilecek bir kusur değil, bilâkis, bu inkılâbın ne kadar hesaplı, şuurlu bir sistem dairesinde yürüdüğünün başlıca misallerinden biridir.”³⁴ ifadeleri, bu çıkarımı doğrular niteliktedir. Ayrıca dergide, Türk milliyetçiliğinin büyük isimlerinden Ziya Gökalp hakkında “Türk tarihinde bir devrin ideolojisini en güzel temsil eden adamdır” yorumu yapılmıştır.³⁵ Bu inanış, Mustafa Kemal’in söylemlerinden etkilenilerek “ulusçu” bir şekilde, “Türk ulusal devriminin biricikliği” ortaya konularak savunulmuştur. Bu açıdan

³² Peyami Safa, sosyalist ve kolektivist fikirlerin, milliyetçilikle uzlaştırma çabasına girişildiği gereğesiyle Kadro hareketini “Türk faşizmi” olarak nitelemiştir. Ahmet Ağaoğlu, derginin devletçilik anlayışını liberal devlet anlayışıyla bağdaştırmayarak ilerlemenin temel koşulunu kişi özgürlüklerine bağlamıştır. Hüseyin Cahit Yalçın’a göre ise Kadro hareketi, Türk devrimini ulusal egemenlik ilkesinden ayırarak faşizme veya devlet sosyalizmine götürmektedir. Zafer Toprak, *Atatürk: Kurucu Felsefenin Eorimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 229.

³³ “Faşizm, müstemlekeci bir memlekette ve müstemlekecilik şartlarının suihamzından doğan tipik bir emperyalizm hâdisesidir. Millet kendi bünyevi muvazenesizliğinden doğan tam bir reaksiyondur. Faşizm ne bir inkılâp, ne de bir milli hareket davasıyla ortaya ıkmuş değildir. O kendine izafe edilen bütün orijinaliteleri, vakayii kendini sürükleyen cebir zoru altında kendi iradesi haricinde benimsedi. Faşizmin tam bir ideoloji, hatta müstakil bir strateji sahibi olduğu dahi iddia olunamaz. Denebilir ki bu rejim, kendini her zaman düşmanlarının hareketine tâbi kılan mağlup bir galip vaziyetinde kaldı.” Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, Milliyet Matbaası, Ankara, 1932, s. 110.

³⁴ *Kadro* 1933, C. 2, haz. Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1979, ss. 34-35.

³⁵ *Kadro* 1932, C. 1, haz. Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1978, s. 33.

incelendiğinde, derginin ulusalcı sol bir hareketi benimsediği söylenilebilir.³⁶ Dergi yazarlarına göre, “önderler” ve “kahramanlar”, tüm imkânsızlıklara rağmen milleti teşkilatlandırarak düşmanı Misak-ı Milli sınırlarının dışına atmışlar, ülkenin siyasi bağımsızlığını sağlamışlar ve inkılapları gerçekleştirmişlerdir. Ancak bu noktada, aydınlar üzerlerine düşen görevlerini yapamamışlardır. Çünkü inkılapların dayanacağı fikir ortamını oluşturmak “önderlerin” ve “kahramanların” değil, aydınların vazifesidir. Öyle ki bu noktada eksik kalınmıştır.³⁷ Dergi genelinde Darülfünun da eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Kadroculara göre, Darülfünun devrimi anlayamayıp gerisinde kalmış ve bağımsız bir ulusal bilinç oluşturmaya çalışan tarih tezini kavrayamamıştır.³⁸ Tutumları genelinde incelendiğinde, İlhan Tekeli’ye göre Kadro hareketi, “var olan merkezi bir iktidar odağını etkileyerek, düşüncelerini pratiğe yansıtmaya çalıştıklarından, davranışın doğası gereği toplumu tepeden yönlendirmek istemişlerdir. Merkezi bir iktidarın toplumu yönlendirme olanaklarını kendileri kullanmaya çalışmışlardır. Kadrocuların etkilemeye çalıştığı doğrudan halk toplulukları olmaktan çok, iktidarı ellerinde tutanlardır.”³⁹ Bu sebeple, dergide yer alan eleştiri ve değerlendirmeler İsmet İnönü, Şükrü Kaya, Falih Rıfkı Atay, Ruşen Eşref Ünaydın gibi kişiler tarafından savunulsa da, CHP Genel Sekreteri Recep Peker tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Kadro genelindeki tartışmalar, bazı durumlarda derginin kapatılması düşüncesini ortaya çıkarsa da Yakup Kadri bu noktada bir “paratoner” görevi görmüştür. Öyle ki, derginin ikinci sayısında yer alan “yüzük hikayesi”nin krize yol açmasından sonra Yakup Kadri’nin de çabalarıyla kriz yatıştırılmış ve parti yönetimini rahatsız etmemek hususunda daha ılımlı bir yayın politikası izlenmiştir. Buna rağmen, Peker’in dergi aleyhine tutumu devam etmiştir. Böylece derginin neden olduğu gerginliğin azaltılması için yayın hayatını aksatacak birtakım önlemler alınmıştır. Bu önlemlerin başında Yakup Kadri’nin Tiran’a elçi

³⁶ Lütfi Sunar, “Kadro Dergisi/Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizmin Oluşumu Bağlamında Bir Analiz”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 1, 2004, s. 517.

³⁷ Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, ss. 18-19.

³⁸ Bu tezin amacı, tarih tetkiklerine yeni bir yön vererek Avrupa’nın tarih anlayışını ilmi bir revizyona tabi tutmak ve Avrupa merkezci tarih mebdelerinin varsayımsal, keyfi ve gayri-ilmi olduklarını kanıtlayarak Avrupa’nın tasnifine göre tarih öncesi olan devri bir Türk hümanizmi namuna tarihin içine almaktır. Taner Timur, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 231.

³⁹ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Bir Cumhuriyetin Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 486.

olarak atanması gelmiştir.⁴⁰ Bu atamayla, derginin yayın hayatı da son bulmuştur. Yakup Kadri, “Zoraki Diplomat” adlı eserinde bu atamayı şu şekilde değerlendirmiştir:⁴¹

“...benim dışarıya gönderilişimde ne bir gazap, ne bir ceza manası vardı. Bu, sadece Atatürk’e mahsus ince taktiklerden biriydi. “Kadro meselesi”, bu suretle, hem muarızlarımı tatmin ve teskin edici bir şekilde, hem de benim haysiyetimi, izzetinefsim kırılmaksızın ve hakkımda birtakım zecri muamelelere meydan verilmeksizin kendiliğinden halledilmiş oluyordu.”

1931’de çıkarılan cumhuriyet tarihinin ilk basın yasasıyla beraber hilafet, saltanat, anarşizm ve komünizmi destekleyici yazılar yayımlanması yasaklanmış, hükümete ülke zararına gördüğü yayınları kapatma hakkı tanınmıştır. Ardından 22 Mayıs 1933 tarihinde İçişleri Bakanlığı’na bağlı olarak kurulan “Matbuat Genel Müdürlüğü”, tüm gazete, dergi, broşür ve benzeri yayınları incelemek, devleti ilgilendiren yazıları ayırıp hükümete bildirmek, basın mensuplarının basın yasasının belirlediği şartlara uygun olup olmadıklarını araştırmak” ve basın yasasının hükümlerine göre “basın harekâtını takip etmek”le görevlendirilmiştir.⁴² Bu denetleme mekanizması, gazetelere yayımlanacak haberlerin nasıl yazılıp yazılmayacağına dair emirler gönderilmesine kadar ileriye gidebilmiştir.⁴³

1935’te toplanan Birinci Basın Kongresi’nde ise Türk basınının görevlerini daha iyi idrak etmesi için gereken yolların saptanması ve gazetecilik mesleğinin ilerlemesini sağlamak amaçlanmıştır. Toplanan kongreden sonra yasaklı yazarlardan Ahmet Emin Yalman “Tan”, Hüseyin Cahit Yalçın “Yeni Sabah” gazetesinde yazılar yayımlamıştır. 1938’de Yüzellilikler’in affedilmesiyle de Rıza Tevfik, Refii Cevat, Refik Halit gibi yazarlar Türkiye’ye dönüp basın faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁴⁴ Ayrıca “Basın Birliği Kanun Tasarısı” meclis tarafından onaylanıp yürürlüğe girmiştir.⁴⁵ Tüm bu gelişmeler, basında özgürlükçü bir atmosferin başlamasına ve birbirine muhalif basın faaliyetlerinin icraatlarını arttırmasına ortam oluşturmuştur.

⁴⁰ Tekeli, a.g.e., ss. 420-421.

⁴¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967, s. 18.

⁴² Cemil Koçak, *Tarihin Buğulu Aynası*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 268.

⁴³ M. Asım Karaömerlioğlu, “Türkiye’de Çok-Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri”, *Toplum ve Bilim*, S. 106, 2006, s. 188.

⁴⁴ Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 66.

⁴⁵ bkz. BCA, 11 Mayıs 1937, 30-18-1-2 / 74-38-20; TBMM *Tutanak Dergisi*, 28 Haziran 1938, Devre: 5, Cilt: 26, İçtima: 3, Oturum: 82, ss. 400-412.

Bu süreç, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar olan sürede kademeli olarak gelişme göstermiştir.

İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'de bastırılan çoğulcu fikirlerin yansıtılmasında önemli bir konumdadır. Mücadele halindeki liberalizm, sosyalizm, faşizm gibi akımlar arasında nötr bir tutum sergileyerek tercih yapmamaya yönelik bir politika izleyen hükümet, basında da aynı tutumun sergilenmesi için sıkı bir kontrol düzeni oluşturmuştur.⁴⁶ Ancak bu düzene rağmen savaş halindeki ülkelere karşı zıt tutumlar sergileyen farklı yayınlar, kendi içerisinde bir muhalefet havası yaratmayı sürdürmüştür. Vatan, Tanin, Akşam gibi gazeteler demokrasi yanlısı bir tutum sergilerken, Tan Sovyetler'i destekleyici yazılar yayımlamış, Cumhuriyet ve Tasvir-i Efkâr gazeteleri ise Alman yanlısı bir tavır takınmıştır. Sağ, sol, milliyetçi, muhafazakâr gibi kavramlar arasındaki rekabetçi yapı, bu dönem ve sonrasında ağırlığını hissettirmiştir. Nitekim "Yurt ve Dünya", "Ötüken", "Atsız", "Büyük Doğu" dergileri, birbirleri arasındaki muhalif tavrı İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında geliştirmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi ise bu karşıt fikirler arasında bir "hakem" konumunda dengeyi sağlamaya çalışmıştır.⁴⁷ CHP'nin dönem basın camiasında etkisi oldukça yüksektir. Nitekim 1941'de düzenlenen Türk Basın Birliği'nin birinci kongresinde merkez yönetimin başkanlığına ve üyeliklerine tümü CHP milletvekillerinden oluşan adaylar seçilmiştir. 1943'de yapılan ikinci kongrede ise bu sonuç değişmemiştir.⁴⁸ Sonuç olarak basın kaynakları, gazeteci mebusların da etkisiyle savaşın seyrine bağlı olarak politikalarında değişkenlik göstermiştir.⁴⁹

⁴⁶ Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Matbuat Kanunu'na devletin güvenliği ile alakalı konularda yapılan soruşturma ve önlemlerin basın tarafından yayımlanmasının yasak olduğunu bildiren bir madde eklenmiştir. *TBMM Tutanak Dergisi*, 24 Nisan 1940, Devre: 4, Cilt: 10, İçtima. 1, Oturum: 43, s. 139; *BCA*, 7 Aralık 1939, 30-18-1-2 / 89-117-9., Basın faaliyetlerinin denetlenmesine başrol oynayan Matbuat Umum Müdürlüğü, 22 Mayıs 1940 tarihindeki yürürlüğe giren teşkilat kanunu ile başbakanlığa bağlanmıştır. *BCA*, 13 Mayıs 1940, 30-18-1-2 / 91-44-18. Ayrıca bkz. *BCA*, 22 Nisan 1934, 30-18-1-2 / 44-26-4., 25 Mayıs 1940 tarihinde yürürlüğe giren Örfi İdare Kanunu'nun üçüncü maddesinde ise askeri idare mevkilerine gazete, kitap gibi basın kaynaklarının yurtdışına ihracatını yasaklama, matbaaları kapatma ve kitle iletişim araçlarına sansür koyma izni verilmiştir., *Resmî Gazete*, 25 Mayıs 1940, s. 1.

⁴⁷ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁸ Başkanlığa Falih Rıfkı Atay, üyeliklere ise Necmettin Sadak, Abidin Daver, Ahmet Şükrü Esmir, Cavit Oral, Kerami Kurtbay, Kemal Turan, Naşit Hakkı Uluğ ve Etem İzzet Benice getirilmiştir. Koçak, *a.g.e.*, s. 268.

⁴⁹ Ahmet Çelik, "İkinci Dünya Savaşında Hükümet-Basın İlişkileri ve Gazeteci Mebuslar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, S. 2, 2018, s. 318.

Nadir Nadi, basın bu dönemdeki durumunu gazeteci kimliğiyle *“Milli Şefe, hükümete ve CHP’ye dil uzatmak yasaktı. Hükümetin genel tutumu hiçbir şekilde tenkit edilemezdi. Her gün “Oh, ne iyi ediyorsunuz, bundan iyisi can sağlığı!” diye yukarıya alkış tutacaksın. Baştaki sağa sapsa sen bir adım arkadan sağa, sola sapsa sen yine bir adım arkadan sola. O yerinde durursa sen de olduğun yerde mihlanacaksın, yürürse yürüyeceksin. Hep arkadan...”* şeklinde özetlemiştir.⁵⁰

İkinci Dünya Savaşı’nın fitilini ateşlediği muhalefet ortamı ile 18 Temmuz 1945 tarihinde Nuri Demirağ, Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atilhan tarafından Milli Kalkınma Partisi kurulmuştur. Ardından CHP’den tasfiye edilen Adnan Menderes, Fuad Köprülü, Refik Koraltan ve istifa eden Celal Bayar, Demokrat Parti’yi kurmuştur.⁵¹ Böylelikle Türkiye’de çok partili hayata geçiş dönemi başlamıştır.

2. Sol Düşüncenin Basındaki Temsili Olarak Tan Gazetesi

Tek Parti döneminde sol basını anlamlandırmak için zamanın basın faaliyetlerinde etkin rol oynayan aydınları incelemek oldukça önemlidir. Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Behice Boran, Aziz Nesin, Sabahattin Ali, Esat Adil Müstecaplıoğlu dönemin önde gelen solcu aydınlarını oluşturmaktadır. Tüm bu aydınları ortak paydada birleştiren en büyük noktalardan biri ise basında uygulanan sansüre ve hükümetin istediği zaman müdahale etmesine gösterdikleri tepkidir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sürecinde hükümetin basın üzerindeki baskısı, aydınlar tarafından birçok kez eleştirilmiştir. Zekeriya Sertel, dönemin basın rejimini şu şekilde ifade etmiştir:⁵²

“İnönü Cumhurbaşkanlığına geldikten sonra diktatörlüğü arttırdı, tek millet, tek parti, tek şef diye bir sistem kurdu. Bunun adı polis devleti idi. Amansız, insafsız bir polis devleti. Emniyet örgütü kuvvetlendirilmiş, genişletilmişti. Nefes almak olanaksızdı. Basın bile onun elinde ve onun emrindeydi. Resmen sansür yoktu. Ama bakanlar ve Basın Genel Müdürlüğü hemen her gün gazetelere direktifler verirdi. Bu direktiflere uymayanların gazeteleri kapanmak tehlikesi altındaydı.”

Zekeriya ve Sabiha Sertel çifti, yazılarıyla sol basına büyük katkılar sağlamışlardır. Atatürk ilke ve inkılaplarını destekleyici bir tutum sergileyen Serteller, zaman zaman da eleştirmekten geri kalmamışlardır. İğneleyici ve

⁵⁰ Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, ss. 217-218.

⁵¹ Ahmet Yeşil, *Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, ss. 58-60; Taner Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, ss. 18-20.

⁵² Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, ss. 207-208; Topuz, a.g.e., s. 96.

eleştirel bir dil kullanan Serteller, sol ideolojiyi benimsemiş kesim arasında kısa sürede sivrilmiştir. Nitekim 1934 Soyadı Kanunu'ndan sonra seçtikleri "Sert-el" soyadını bile yazdıkları yazıların sertliğinden esinlenmişlerdir.⁵³

Tan gazetesinin 1936'da İş Bankası tarafından Zekeriya Sertel, Ahmet Emin Yalman, Rıfat Yalman ve Halil Lütfi Dördüncü'nün ortak olduğu Gazetecilik ve Neşriyat Türk Limited Şirketi'ne satılmasıyla beraber Türk basın tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Gazete alındıktan sonra, kendi içinde yeni bir yapılanmaya uğramıştır. Bu yapılanma, Zekeriya Sertel'in ifadeleriyle "Osmanlı dönemi artıklarının gazeteden uzaklaştırılarak yerine devrimci genç insanlar getirilmesiyle" mümkün olmuştur.⁵⁴ Yapılanmanın ardından gazete muhalif yazılarına başlamış ve ülke gündemine gelmeye başlamıştır. İlk olarak Ahmet Emin Yalman kamuoyunun Atatürk'ün sağlığı hakkında doğru bilgilendirilmesi gerektiği yönünde bir yazı yazmıştır. Bu yazıdan sonra gazete Matbuat Kanunu'nun 50. maddesi nedeniyle 3 ay süreyle kapatılmıştır.⁵⁵ Daha sonra Yalman, Zekeriya Sertel ve Halil Lütfi Dördüncü tarafından "gerekli gereksiz yazıları ve çocukça iddiaları" nedeniyle üstüne düşen payı iade edilip gazeteden uzaklaştırılmıştır.⁵⁶ Yalman'ın tasfiyesinin ardından Sertel başyazarlığı alıp gazetenin fikir yönünü belirlemiş, Dördüncü ise yönetim işleriyle ilgilenmiştir.⁵⁷ Bu durum, gazetenin daha sonraki yayın politikasını oldukça etkilemiştir.⁵⁸

Tan gazetesi, Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasını ve gelişimini yakından takip etmiştir. Gazetenin bu süreçteki yazılarında Sovyet dostluğu ve faşizm karşıtlığı göze çarpmaktadır. 1 Eylül 1939 tarihinde yazılan bir yazıda Hitler'in "*İstemediğim ve hiçbir zaman istemeyeceğim bir şey varsa, Sovyetlerle beraber çalışmaktır.*" şeklindeki beyanına karşılık iki ülkenin Ademi Tecavüz Paktı'nı imzalaması ve Polonya'ya

⁵³ Refik Erduran, *Sabiha*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 106'dan aktaran Ali Ulvi Özdemir, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Serteller ve Tan Gazetesi (1939-1945)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 13, S. 49, 2012, s. 183.

⁵⁴ Sertel, *a.g.e.*, s. 188.

⁵⁵ Orkun Şen, *Türkiye Çok Partili Hayata Geçişte Toplumsal Olaylar (10 Örnek/1945-1950)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2020, s. 27.

⁵⁶ Ahmet Emin Yalman, daha sonra gazeteye muhalif bir tutum sergilemiştir.

⁵⁷ Sertel, *a.g.e.*, 187.

⁵⁸ Genel itibarıyla yayımlanan yazıların ana fikri çok partili düzene geçilmesi gerekliliği ve Roosevelt'in 4 Hürriyeti'nin toplumda egemen kılınması olmuştur: Sınıfların örgütlenme özgürlüğü, Parti kurma özgürlüğü, Vicdan özgürlüğü, Basın özgürlüğü. Tanzer Sülker Yılmaz, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 39;

saldırılmayacağına dair yapılan konuşmalara rağmen zıt bir tutum sergilenmesi eleştirilmiştir.⁵⁹ Gazeteye göre Nazizm, Türkiye için büyük bir tehlike olarak görülmüştür. Bu açıdan Almanya ile birlikte hareket edilmesi gerektiğini savunanlara karşı muhalif bir tutum benimsenmiştir. Öyle ki “Türkische Post” gazetesinde sergilenen Almanya propagandasına karşı hükümetin dikkati çekilmeye çalışılmıştır. Bu girişimler sonuç bulmuş, gazetenin 7 Şubat 1940 tarihli sayısında bazı Türk bölgelerini Ermenistan olarak ifade etmesinin de tetikleyici etkisiyle Türkische Post 29 Mart 1940 tarihinde Vekiller Heyeti kararı ile kapatılmıştır.⁶⁰ Ayrıca bu dönem, Almanya’yı destekleyen birtakım basın yayınlarına yönelik sert eleştiriler yöneltilmiştir. “Milliyetçilik” meselesi, bu eleştirilerin temelini oluşturmuştur. Nitekim Türkiye’deki milliyetçiliğin, Alman emperyalizmi tarafından ülkeye sokulduğu düşünülmüştür.⁶¹ Örneğin, Sabiha Sertel, Tevfik Fikret hakkındaki “Kundakçı”, “Fikret’i bir irticaa bayrak mı yapmak istiyorlar?”, “Gençlik ve Fikret” adlı yazılarında “Sebil-ü Reşat” dergisi sahibi Eşref Edip Hoca’ya ve “Yeni Sabah” gazetesine hakaret ettiği gerekçesiyle yargılanmıştır. Sertel’in davacılara yönelik “faşist” ve “gerici” ifadeleri, “sağcı” olarak adlandırılan kesimi rahatsız etmiştir.⁶² Sertel, sağ ve sol kesim arasında Tevfik Fikret çevresinde gelişen muhalefeti şu şekilde değerlendirmiştir:⁶³

“Gerici ideolojilerin, kendi muhalifi olan ilerici ideolojiye hücumu için en elverişli zaman, harp devirleridir. Böyle zamanlarda gerici düşüncenin zafer kazanması için, gericiler muhalif ideolojinin önderlerini iftiralarla lekeleme silahına başvururlar. İdeoloji alanında gericilerin en büyük müttefiki dindir. Bu devirlerde gerekirse ölümler mezardan çıkarılır, fikirleri bir daha süzgeçten geçirilir, bu gizli siperden ilerici düşüncelere harp açılır. İşte Tevfik Fikret de bir gerici ideolojiyi, Nazizm ideolojisini savunmak, Atatürk prensiplerini çürütmek için bir araç olarak kullanılıyordu.”

Bu ifade, dinin kullanılması vasıtasıyla Atatürk ilkelerinin yok sayılması, Nazizm’in gerici bir ideoloji olarak belirtilmesi ve Tan gazetesinin “ilerici” olarak yorumladığı kendi düşüncelerine karşı sağ kesimin bir harp

⁵⁹ “Almanya’nın Verdiği Sözler ve Yaptıkları”, *Tan*, 1 Eylül 1939, s. 7; “Hitler, Polonya İçin Neler Söylemişti?”, *Tan*, 3 Eylül 1939, s. 5.

⁶⁰ “Türkische Post Kapatıldı”, *Tan*, 30 Mart 1940, s. 1; *Türkische Post*, 7 Şubat 1940, s. 1.

⁶¹ Sabiha Zekeriya Sertel, “Bizdeki Ahlak Buhranının Başlıca Sebepleri Nedir?”, *Tan*, 22 Nisan 1940, s. 5.

⁶² Yıldız Sertel, *Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 188-190.

⁶³ Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 202.

durumunda olması vurgularıyla, Türk solunun geliştirdiği eleştiri mekanizmasının temel unsurlarını içinde barındıran bir değerlendirme olarak gösterilebilir.

Görülen davaların ardından aşırı sağcı akımlara yönelik yazılarını sürdüren Sabiha Sertel'in yazı yayımlaması Basın-Yayın Müdürlüğü tarafından iki ay süreyle yasaklanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın basındaki ağırlığı devam ederken, sol basında farklı türden yazılara da yer verilmiştir. İnsan hakları konusunda eleştirel bir politika izleyen Tan gazetesi, kadın hakları üzerinde de durmuştur. Özellikle feminizm ve kadın eğitimi konusunda duyarlı bir tutum sergileyen gazete, Sabiha Sertel öncülüğündeki yazılarla bu görüşünü okuyucuya yansıtmıştır. Ancak gazetenin sayıları incelendiğinde, İkinci Dünya Savaşı'nın ülke gündeminin ana maddesi olmasıyla beraber bu tarz yazılarda bir azalma gözlenmiştir. Ayrıca dönemin ekonomi politikaları da eleştirilmiştir. "Milli Korunma Kanunu",⁶⁴ "Varlık Vergisi", karaborsa ve hayat pahalılığı konuları, ekonomi tartışmalarının temelini oluşturmuştur. Genel itibariyle bakıldığında Tan gazetesi, tek parti yönetiminin basın üzerindeki baskısını da göz önünde bulundurarak hükümete karşı sert bir muhalefetten ziyade onaylanan yasalara destek vermiş ancak eleştirilerini uygulama aşamasındaki aksaklıklar üzerinden yapmıştır.⁶⁵ Örneğin, dönemin ekonomi politikaları "milli istiklal davasının tamamlayıcı yeni bir unsuru" olarak yorumlanmış⁶⁶ ancak Milli Korunma Kanunu'nda yer alan cezai yaptırımların gittikçe artan vurgunculuk faaliyetlerine yeterince caydırıcı olmadığına ve yasakların toplumun her kesiminde uygulanamadığına değinilmiştir.⁶⁷

Sol basın tarafından eleştirilen başlıca isimlerden biri Şükrü Saraçoğlu'dur. Nitekim Saraçoğlu, 1942 yazında hükümet programını meclise sunarken yaptığı bir konuşmada "Biz Türk'üz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesidir." sözlerini sarf etmiştir. Bu konuşma ve Saraçoğlu'nun diğer bazı beyanları, kendisinin sol kesim tarafından ırkçı ve

⁶⁴ Bkz. Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 227-231.

⁶⁵ Tuncay Birkan, Tan gazetesini "...Sabiha Sertel, Naci Sadullah gibi solcuların çok ağır bedeller ödeyerek antifaşizm ve demokrasi mücadelesi verdiği, iktidarla iyi geçinmeye çalışan, rejimin temel kabulleriyle, dogmalarıyla ve Atatürk, İnönü gibi temel figürleriyle barışık, tek parti döneminde hükümet çevrelerinde alınmış Varlık Vergisi de dahil birçok karara destek vermiş bir 'kitle' gazetesi" olarak tanımlamıştır. Tuncay Birkan, *Dünya ile Devlet Arasında Türk Muharriri 1930-1960*, Metis Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 160-161.

⁶⁶ Sadri Ertem, "Başvekil R. Saydamın Bir Senesi", *Tan*, 26 Ocak 1940, s. 6.

⁶⁷ Refik Halit Karay, "Vişneli Ekmek Tatlısına Buyurunuz!", *Tan*, 20 Temmuz 1942, s. 1.

faşist olduğu yönünde yorumlanmıştır. Bu nedenle dönemin sol basınında kendisine yönelik ağır eleştiriler yapılmıştır. Saraçoğlu'nun milliyetçi ve Alman yanlısı tavrı, dönemin sağ kesimiyle arasında bir yakınlaşma doğurmuştur. Nitekim "Çınaraltı", "Bozkurt", "Tanrıdağ", "Gök-börü", "Orhun", "Millet", "Türk Amacı" gibi Turancı ve Alman yanlısı dergiler Saraçoğlu döneminde yayın hayatına başlamıştır. Bu dergiler, aynı zamanda Almanya'dan finansal destek almıştır.⁶⁸ Dönemin milliyetçi tavrıyla önde gelen ismi Hüseyin Nihal Atsız, Saraçoğlu'na sol eğilimli dergiler hakkında "ahlaka, vatan ve şeref duygusuna, millet hakikatine saldırılıyor" iddiasıyla bir mektup göndermiştir.⁶⁹ Daha sonra Hasan Ali Yücel, Behice Boran ve Pertev Boratav'ı makamına çağırarak, maarif politikasında yapılacak önemli işlerin engellenmesini önlemek ve provokasyonlara meydan vermemek için sahibi oldukları iki derginin kapatılmasını istemiştir. Böylelikle bu dergiler yayın hayatına son vermiştir.⁷⁰ Bu durum Tan gazetesinin sol basında tek otorite konumuna gelmesine neden olmuştur.

"Komünizme haçlı seferi" ilan etmiş olarak nitelenen Saraçoğlu'na yönelik en büyük muhalefetlerden biri ise Şefik Hüsnü Deymer'dir. Deymer, Saraçoğlu hükümetine karşı antifaşist güçleri yasal yolla örgütlemek için "Faşizm ve Vurgunculuk Aleyhine Geniş Cephe Birliği"ni kurmuştur. Bu süreçte hükümetin Hitler yanlısı politikaları, Nazi ajanlarının Türkiye'deki faaliyetleri, Beşinci Kol⁷¹ eylemleri ve "Turancıların bozgunculukları" konulu birtakım yazılarını Tan gazetesinde yayımlatmıştır. Aynı zamanda Türk-Sovyet dostluğu ve işçi hareketinin görüşlerini savunan bazı yorumlar yazmıştır.⁷²

Savaş sonrasındaki yayın politikası ise şu şekilde belirlenmiştir:⁷³

1. Savaş boyunca Nazizm'i savunanları teşhir ederek savaş sonrası demokrasi söylemlerinin sahteliğini ortaya çıkarmak,

⁶⁸ Gökhan Atılğan, *Behice Boran: Öğretim üyesi, siyasetçi, kuramcı*, Yordam Kitap, İstanbul, 2009, ss. 42-43.

⁶⁹ Atılğan, *a.g.e.*, s. 64.

⁷⁰ Sertel, *Roman Gibi*, s. 217.

⁷¹ Beşinci kol, fiili müdahale ile ele geçirilemeyen bir kitleyi ya da devleti propaganda, casusluk, sabotaj ya da terör yoluyla manevî etkiye maruz bırakmak suretiyle müdahaleye uygun hale getirmek ya da fiili savaş esnasında savaşı daha kolay kazanmak için yapılan her türlü manevî yıkıcı çalışmadır.

⁷² *Yeni Açılım*, Nisan 1989, s. 27.

⁷³ Atılğan, *a.g.e.*, s. 74.

2. Savaş boyunca yürütülen Sovyetler karşıtı propagandanın izlerini silmeye çalışarak Sovyetler'e karşı bir sempati yaratmak,
3. Serbest seçim yoluyla yeni bir hükümetin kurulmasıyla demokratik hakların tanındığı yeni bir rejimin temellerinin atılmasını sağlamak.

Bu maddelerin ağırlığıyla beraber gazeteye Niyazi Berkes, Behice Boran, Mehmet Ali Aybar gibi akademisyenler, Cami Baykurt gibi İsmet İnönü karşıtları ve Tefik Rüştü Aras gibi Sovyetler'e karşı dostluk ilişkilerinin kurulmasını savunan yazarlar dâhil edilmiştir.⁷⁴ Böylece gazete içerisindeki yazıların çeşitliliği artırılıp içeriği genişletilmiş, daha geniş bir kitleye ulaşması sağlanmıştır.

Savaş sonrası belirlenen yayın politikası haricinde, Tan gazetesi 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu destekleyerek Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik sorunları üzerinde makaleler yayımlamaya devam etmiştir.⁷⁵ Bu süreçte, farklı gazetelerdeki köşe yazarları arasındaki tartışmalar, bazı basın simaları arasında gerginliğe neden olmuştur. Sabiha Sertel'in 6 Mayıs 1945 tarihli "Nihayet Dilimi Kesemedi" başlıklı yazısı, "Vakit" gazetesi sahiplerinden Hakkı Tarık Us ile arasında gerginlik yaratmıştır. Bu süreci 1 Haziran 1945 tarihli "Vay Faşist Vay" başlıklı makale sonucunda Nadir Nadi'yle girilen polemik izlemiştir.⁷⁶

Tüm bu süreç devam ederken, CHP içerisinde başlayan muhalefet, sol basın tarafından yakından takip edilmiştir. Basın hürriyeti başta olmak üzere Ceza Kanunu ve Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilmesi hususunda Tan ve Vatan gazeteleri merkezinde hükümete karşı ortak bir muhalefet cephesi kurulmuştur.⁷⁷ Celal Bayar'ın meclise memleketin genel politikasına dokunacak yayınlardan dolayı hükümete geçici süreyle tanınan gazete kapatma yetkisinin mahkemelere verilmesini ve gazete çıkarmak için

⁷⁴ Aynı yer.

⁷⁵ Adnan Menderes, Tan gazetesinde yayınlanması için Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile ilgili bir yazı yazmış, bu yazının yayımlanmaması nedeniyle Zekeriya Sertel ile arası açılmıştır. Daha sonra "Vatan" gazetesi sahibi Ahmet Emin Yalman ile yakınlaşan Adnan Menderes ve Fuad Köprülü, liberal görüşlü yazılarını bu gazetede yayımlamışlardır. Emin Karakuş, *İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 78., Sertel, *Hatırladıklarım*, ss. 225-226.

⁷⁶ Vural, *a.g.m.*, ss. 389-390.

⁷⁷ Ayşegül Şentürk, "1931 Matbuat Kanunu'ndaki Değişiklikler Üzerine Kronolojik Bir Değerlendirme: Basın Hürriyeti Bağlamında Meclis Tartışmaları ve Basındaki Yankılar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S. 1, 2015, s. 206.

verilmesi zorunlu olan dilekçeye bir ay içerisinde cevap verilmediği takdirde verilmiş sayılacağını içeren bir önerge sunması sol basının ilgisini çekmiştir.⁷⁸ Cami Baykurt, "La Turquie" gazetesindeki yazısında bu durumu "Şimdiki kanunlar topluluğu, harap ve viran bir eve benzemektedir. Onun herhangi bir yerinde herhangi bir tamir yapılmak istendiği zaman, evin yıkılmaya ve yeni bir planla, yeni malzemeyle yeni baştan yapılmasına ihtiyaç vardır." şeklinde yorumlamıştır.⁷⁹ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, Celal Bayar'ın bu tavrı sık sık demokratik bir düzen vurgusunda bulunan sol kesimde kurulması muhtemel olan partiye olan olumlu tutumu arttırmıştır.

Zekeriya Sertel'in belirttiğine göre, Tevfik Rüştü Aras kendisine ziyarette bulunarak yeni bir parti kurmanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Sertel, Celal Bayar ve Adnan Menderes'in de yeni partinin bünyesinde olacağından bahsedilince kendileri ile "bir kaptay kaynamayacağını" belirtmiştir. Bu durum, Celal Bayar'a yönelik olumlu tutumun artış göstermesine rağmen kendisine sergilenen net tavırda çekingenlik olduğunu göstermektedir. Ancak kişilerden çok ilkeler üzerinde durulması gerektiğini söyleyen Aras ile Sertel arasındaki görüşmeler birkaç gün sürmüş ve şu dört ilke üzerinde anlaşılmıştır:⁸⁰

1. Yeni partinin burjuva demokratik halk ve özgürlüklerini savunması,
2. İleri devletçi olunması ancak devletin yapamadığı işlerin devlet kontrolünde özel teşebbüse bırakılması,
3. Türk-Sovyet dostluğunun dış politikanın temeli olması,
4. Türkiye'nin bağımsız ve barışçı olması.

Daha sonra Celal Bayar ve Adnan Menderes, Serteller ile birtakım görüşmeler gerçekleştirmiş ve beraber çalışmanın planlarını yapmışlardır. Kurulması planlanan yeni partinin, dolayısıyla yeni bir yayın organına ihtiyacı vardır. Bu aşamada devreye Sabiha Sertel girmiştir. Tek parti iktidarına yönelik bir cephe kurmak amacıyla olan Sertel, aydın kesimin bir araya geldiği bir dergi çıkarmayı planlamıştır. Tevfik Rüştü Aras, Celal Bayar ve Adnan Menderes'in tek şef sistemine karşı "tek cephe" kurulmasını kabul etmesiyle beraber yeni

⁷⁸ TBMM Tutanak Dergisi, 13 Haziran 1945, Devre: 7, Cilt: 18, İçtima: 2, Oturum: 73, s. 238. Ayrıca bkz. Resmi Gazete, 18 Haziran 1946, s. 10779.

⁷⁹ Karakuş, a.g.e., s. 78.

⁸⁰ Sertel, *Hatırladıklarım*, ss. 223-224., Tan Matbaası, bu görüşmelerin en yoğun gerçekleştirildiği yer olmuştur. Bkz. BCA, 4 Haziran 1945, 30-10-0-0 / 79-524-18.

dergiyi Sabiha Sertel'in çıkarması kararlaştırılmıştır. "Görüşler" dergisinin temeli bu şekilde atılmıştır.⁸¹ Yapılan çalışmaların ardından dergi 1 Aralık 1945 tarihinde nihayet çıkarılmıştır. Derginin kapak sayfasında "Mecmuamıza Yazı Yardımı Vadedenler" başlığının altında Celal Bayar, Tefik Rüştü Aras, Fuad Köprülü, Adnan Menderes, Cami Baykurt, Sabiha-Zekeriya Sertel, Pertev Boratav, Behice Boran, Mediha-Niyazi Berkes, Hulusi Şerif, Adnan Cemgil, Esat Adil Müstecaplıoğlu, Muvaffak Şeref, Sabire-Hulusi Dosdoğru, Sabahattin Ali, Kemal Bilbaşar, Nail Vahdet Çakırhan ve Aziz Nesin'in isimleri yazılmıştır.⁸² Sabiha Sertel, aynı zamanda dergide yazı yayımlaması için Halide Edip-Adnan Adıvar çiftini ziyaret ederek kendilerine ricada bulunmuştur. Halide Edip, Celal Bayar'ın iktidara gelmesiyle demokrasinin sağlanamayacağını ifade etmesine rağmen derginin ikinci nüshasında yazı yayımlamayı kabul etmiştir.⁸³ Ancak derginin ikinci nüshası ilk sayısı yayımlandıktan üç gün sonra Tan Matbaası'nın basılması nedeniyle çıkarılamamıştır. Böylelikle "Görüşler", Sabiha Sertel'in 1936'da başka bir yayın denemesi olan "Projektör" dergisi ile aynı kaderi paylaşmıştır.⁸⁴

Tan Matbaası'nın basılmasının fitilini ateşleyen olay Sabiha Sertel'in 3 Aralık 1945 tarihli yazısında CHP'yi diktatörlükle eleştirmesi olmuştur. Aynı gün, Hüseyin Cahit Yalçın'ın "Tanin" gazetesinde "Kalkın ey ehli vatan" dizesiyle başlayan ve vatan cephesinin kurulması gerektiğini belirttiği yazısı yayımlanmıştır. Ertesi gün yayımlanan yazısında ise komünistlerin, Atatürk'ü istismar ettikleri belirtilerek "Moskova emrinde komedi oynadıkları" ifadesi kullanılmıştır. Yalçın'ın bu yazıları Tan gazetesine karşı bir ayaklanmaya neden olmuştur. Üniversite öğrencilerinin çoğunluğunu oluşturduğu büyük grup, örgütlenerek komünizm aleyhine attıkları sloganlarla Tan matbaasının önüne gelmişlerdir. Ardından matbaaya bir

⁸¹ Hülya Öztekin, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Muhafız Bir Dergi: Görüşler", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 41, 2015, s. 176.

⁸² *Görüşler*, 1 Aralık 1945., Derginin kapak sayfasında isimleri bulunması nedeniyle Memurin Kanunu'nun 60. maddesine dayanarak Behice Boran, Pertev Boratav ve Niyazi-Mediha Berkes çifti bakanlık tarafından açığa alınmıştır. Daha sonra göreve iadeleri için Danıştay'da dava açan akademisyenler, davaları kazanarak mesleğe geri dönmüşlerdir. Bkz. *BCA*, 14 Mayıs 1946, 30-10-0-0 / 143-24-21; Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 357.

⁸³ Sertel, *Roman Gibi*, ss. 289-290.

⁸⁴ *Projektör*, Mart 1936'da faşizm ve emperyalizme karşı bir dergi olarak İstanbul Bozkurt Matbaası tarafından çıkarılmıştır. Sabiha Sertel imzalı "Mebus Bayanlar Neye Bağırıyorunuz?" başlıklı yazı nedeniyle İçişleri Bakanlığı tarafından toplatılmış ve bir daha çıkarılmamıştır. Bkz. *BCA*, 16 Mart 1936, 30-18-1-2 / 62-20-10.

baskın düzenlenip çoğu makine parçalanmıştır. Aynı zamanda solcu yayın satışı yapan Berrak Kitabevi, Yeni Dünya Matbaası⁸⁵ ve ABC Kitabevi de harap edilmiştir.⁸⁶ Gerçekleştirilen baskınlar yargılama konusu olmamıştır. Aksine baskınlar parlamentoda milli bir infial olarak meşrulaştırılmış ve göstericiler ağırbaşlılık içinde hareket etmeleri ile övülmüştür. Ünlü basın simalarından Nadir Nadi olayı “*Milli birliği korumak duygusundan başka hiçbir amaç gütmeyen o hareket, her yerde takdirle karışık bir ilgi uyandırdı*”, Cahit Baban, “*Türk milletinin beka hakkı ortaya çıkınca, artık her şey durur*” olarak değerlendirmiştir. Milletvekili Osman Şevki Uludağ, linç kavramını olumlu bir anlamda kullanarak “*O gazete ki, milletin iradesi olan gençler tarafından linç edilmiştir*” demiştir.⁸⁷ Hüseyin Cahit Yalçın ve Ahmet Emin Yalman ise bu baskında gazetenin yöneticilerini kabahatli bulmuştur.⁸⁸ Altan Öymen, “Yurt ve Dünya” ve “Adımlar” da dâhil olmak üzere sol çevrede Tan gazetesinin öncelikle hedef alınmasını “Türkiye’nin demokratikleşmesi adımlarına kendi anlayışları içinde katılmak istemeleri” olarak yorumlamıştır.⁸⁹ Bu söylemler doğrultusunda dönemin yazar ve aydınlarının hükümetin basın üzerindeki denetleyici ve eleştirel bakış açısını devraldığı söylenilebilir. Tan gazetesinin oluşturmaya çalıştığı muhalif kamuoyu, ters tepkime vererek kendisine yönelik linç kültürünün fiile dökülmesine sebep olan bir süreç ortaya çıkarmıştır. Özgür basın ortamına darbe niteliği taşıyan bu baskının halkın geniş bir kesimi tarafından destek bulması, dönemin basın faaliyetlerinin ayrıştırıcı bir özellik taşıdığıнын somut bir kanıtıdır. Dönemin basın simalarının yaptığı açıklamalarda yer alan “milli birliği korumak” ve “milletin beka hakkı” söylemleri, baskının meşru bir zemine oturtulmasını destekler niteliktedir. Hükümete muhalif tavır sergileyen başka çevrelerin de Tan gazetesinin yayın politikasını suçlu bulması, “muhalifetin muhalifeti” kavramını doğurmuştur.

⁸⁵ Neşriyat Müdürlüğünü Cami Baykurt’un yayımladığı “Yeni Dünya” gazetesi, bu matbaada basılmıştır. Gazete, Cami Baykurt’un kurmayı düşündüğü partinin resmi yayın organı olarak Esat Adil Müstecaplıoğlu ve Sabahattin Ali ile birlikte çıkarılmıştır. Gazetede sosyalizme yönelme açıkça göze çarpmaktadır. Nitekim gazetenin 1 Aralık 1945 tarihli ilk sayısının ilk sayfasında Sovyetler’e ayrı bir önem verilmiştir. Sovyetler ile Bulgaristan arasındaki futbol maçının dahi gazetenin sağ üst köşesinde bir bilgilendirmesi yapılmıştır. Öyle ki, gazeteyi çıkaranlardan Müstecaplıoğlu’nun gazete kapatıldıktan sonra Türkiye Sosyalist Partisi’ni kurması, bu çıkarımı kanıtlar niteliktedir.

⁸⁶ Hande Sonsöz, “Sosyalizmin Türkiye Düşünce Tarihindeki İzleri ya da Sosyalistçe Yaşamın Diğer Adı Zor Zanaat”, *Doğu Batı*, S. 59, Kasım-Aralık-Ocak 2011-2012, s. 116.

⁸⁷ Tanıl Bora, *Türkiye’nin Linç Rejimi*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 23-24.

⁸⁸ Onur Öymen, *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 295.

⁸⁹ Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 493

3. Sol Basında Ankara'nın Sesi: Adımlar ve Yurt ve Dünya Dergileri

“Adımlar” ve “Yurt ve Dünya” dergileri, tek parti döneminin düşünsel ortamında özel olarak incelenmesi gereken bir diğer iki dergidir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında hayata geçirilen bu iki dergi, sosyal adaletsizlik temelinde Türkiye'nin içine girdiği sosyal değişimi sistemli ve bilimsel bir şekilde ele almıştır.⁹⁰ Nitekim dergide görüş belirten yazıların içeriğinde bilimsel verilerden de sıklıkla faydalanılmıştır.

Yurt ve Dünya dergisi, 1941-1944 arasında 42 sayı olarak yayımlanmıştır. Derginin çoğunluğunu Amerika'da sosyoloji okuyarak Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ne doçent olarak atanan genç bilim adamları oluşturmuştur. Derginin kuruculuğunu ise Behice Boran, Niyazi Berkes, Pertev Naili Boran, Adnan Cemgil ve Muzaffer Şerif Başoğlu üstlenmiştir.⁹¹ Adımlar dergisi ise aynı eğilimle, aynı çevre tarafından çıkarılmış ve 1943-1944 arasında yayımlanmıştır. Derginin sahibi ve Neşriyat Müdürü Behice Boran'dır. Dönemin aydınları, derginin fikriyatını farklı şekillerde özetlemişlerdir. Hilmi Ziya Ülken, bu iki dergiyi “Marksist ve militan” olarak nitelmiş ve çıkarıcılar için “Silah yerine fikir kullandıkları için saldırmadan düşünüyorlardı.” demiştir.⁹² Boratav “biraz Atatürkçü, biraz sosyalist”, Cemgil “sol ama tam anlamıyla Marksist olmayan”, Mediha Berkes ise “Marksist ve sol fakat komünist değil. Sosyalizme, sola, ileriye açık, Atatürkçü” olarak tanımlamıştır.⁹³

Yurt ve Dünya, sağ-sol ayrışmasının yoğun yaşandığı günlerde ırkçı-turancı nitelikteki dergilere keskin eleştiriler yöneltmiştir. Türkiye'deki düşünsel çatışma reaksiyoner - inkılapçı olarak belirlenmiş,⁹⁴ bu durumun dünyadaki örneği ise faşizmci-hürriyetçi anlayış olarak gösterilmiştir. Dönemin “gerici” unsurları yoğun bir şekilde eleştirilirken, İnönü Ansiklopedisi'nin yayını, Tercüme Bürosu'nun çevirileri ve derginin çıkarılması ise ileriye yönelik fikir hareketleri olarak zikredilmiştir. Dönemin süreli yayınlarına da çeşitli eleştiriler yönelten Yurt ve Dünya'da, “Adımlar” dergisinden olumlu sözlerle

⁹⁰ Karpat, a.g.e., s. 80.

⁹¹ Baskın Oran, “İç ve Dış Politika Açısından II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 3, 1969, s. 262; Zübeyir Barutçu, Mete Kaan Kaynar, *Yurt ve Dünya Dergisi Üzerine Bir İnceleme*, Eğitim Yayınevi, Ankara, 2015, s. 54.

⁹² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1994, s. 387.

⁹³ Atılğan, a.g.e., s. 54.

⁹⁴ Adnan Cemgil, “Geçen Yılın Fikir Hayatı”, S. 37, *Yurt ve Dünya*, Sonkânun 1944, s. 8.

bahsedilmiştir. “Ülkü”⁹⁵ dergisi genel itibariyle şahsiyetini bulamamış, tekniği parmak hesabı, yavan köy romantizmi ideolojisinde, otokritik ve kritik yapılmadan yayınlarını sipariş üzerine sürdüren bir dergi olarak, “İnsan” dergisi⁹⁶ istikrarsız olarak yorumlanmıştır. Halkevlerinin yayımladığı dergiler imkânlar paralelinde yayın yapamamakla, “Çığır” dergisi ise Peyami Safa’nın faşizme yönelik yazılarına kucak açmakla itham edilmiştir.⁹⁷

Dergi, dönemin siyasi atmosferinde birçok tartışma konusu oluşturmuştur. Tartışılan temel konular ise şu şekildedir:

- Köy ve Köylülük
- Şehirleşme
- Ekonomik Sorunlar ve Değişim
- Kapitalizm Eleştirileri
- Eğitim
- İrkçılık ve Faşizm Eleştirileri
- Bilim ve Tarih

“Köy ve Köylülük” ve Şehirleşme tartışmaları, dergide çoğu zaman diğer temel konularla harmanlanarak ele alınmıştır. Köydeki ekonomik yapı dergide ağa-köylü-tüccar olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalarda ağa, köylünün borçlandığı ve bu yolla köylünün arazilerini elinden alan sınıfı temsil etmiştir. Köylü ise zengin-orta-küçük reçber olarak üçe ayrılmıştır. Bu sınıflandırmalara göre, zengin reçber, varlık derecesi sayesinde kasabada veya şehirde yaşayarak tüccar sınıfına geçebilir, böylece köy üzerinde baskın bir yapı oluşturabilir. Tüccar ise köy kahvecisi, köy bakkalı ve taşralı tüccarlardan oluşur. Bu grup, köylüyü kendi koyduğu kurallarla kontrol edebilir ve varlığıyla köylü üzerinde baskı kurabilir. Tüccar ile köylü

⁹⁵ Bkz. Çilem Tercüman, “Ülkü Mecmuası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, S. 7, 2006; Tuğrul Otaç, “Ülkü Mecmuasına Göre Türk Aydınlanması (1933-1936)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 64, 2019.

⁹⁶ Nurullah Ataç, Hilmi Ziya Ülken, Muzaffer Şerif ve Sabahattin Eyüboğlu tarafından 1938-1943 arasında yayımlanan dergi, bazı nüshaları iki sayı bir arada olmak üzere toplam 24 sayı yayımlanmıştır. Bkz. İlker Aslan, *Erken Cumhuriyet Dönemi’nin Modernleşme Paradigmasını İnsan Dergisi Üzerinden Okuma Denemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017, ss. 60-96.

⁹⁷ Hasan Dinçer, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Bir Dergi: Yurt ve Dünya”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 42, 2008, ss. 222-223.

arasındaki ilişki de ekonomik temele dayanmakta ve bu ilişkide her daim tüccar kazançlı çıkmaktadır.⁹⁸ Bu döngü temele alındığında, dergi genelinde eleştirilen asıl kesim zengin reçberdir. Dergiye göre çıkarlarını temel alan hareketler sergileyen bu kesim, kendisini ne köye ne de şehre ait hissetmiştir. Öyle ki köyde “zorba” kesilip şehirde kibar ve efendi kılığına giren zengin reçberin bu tutumu “şehirde köylü, köyde şehirli” olarak nitelendirilmiştir.⁹⁹ Bu değerlendirmelerden şehirli kesimin köylü üzerinde kurduğu baskının zorbalık olarak ifade edilmesi, geçim sıkıntıları sürekli vurgulanan küçük reçberden taraf bir tutum sergilenmesini anlaşılır kılmıştır. Yurt ve Dünya çevresinin bu görüşleri, daha önce de örnek verilen Şefik Hüsnü Deymer’in Aydınlık dergisinde burjuva kesime yönelttiği eleştirilere büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır. Öte yandan dergi çevresinde köylerdeki şehirleşmenin “adil olmayan” bu yapıya son vereceği görüşü hâkim olmuştur. Bu açıdan şehirleşme faktörleri köy ve köylünün ekonomik olarak gelişmesinde büyük rol oynamaktadır. Batı medeniyetinin “medeniyete açılmış bir kapı” olarak görüldüğü dergide, bu medeniyetin ülkeye girmesinde şehirlerin vesile olduğu yazılmıştır. Nitekim köy ve şehir arasındaki büyük fark, modern tekniğin, makinenin, sanatın, ilimin, kısacası şehirlerde bulunan tüm koşulların köye girmesiyle kapanacaktır.¹⁰⁰ Köy Enstitüleri de bu açıdan çok önemlidir ve dergi çevresi tarafından şiddetle savunulmuştur. Dergiye göre köyü anlamak, köy kalkınmasının başlangıcını oluşturmaktadır¹⁰¹ ve bu hususta Köy Enstitülerine büyük görev düşmektedir.

Dergideki ırkçılık, faşizm ve kapitalizm eleştirileri, dönemin sağ-sol tartışmalarında ana konuları oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı sürecinde artış gösteren Türkçülük-Turancılık akımları, sol kesime karşı yoğun bir eleştiri mekanizması geliştirmiştir. Sağ kesim tartışmalarını “komünizm” çevresinde sürdürürken, sol kesim ise “faşizm” ve “ırkçılık” düşüncelerini temele almıştır. Bu tartışmalar, Hıfzı Oğuz Bekata tarafından çıkarılan “Çığır” dergisine ve Hüseyin Nihal Atsız’a yönelik birtakım yazılarla varlığını oldukça hissettirmiş¹⁰² ancak ırkçı düşüncenin toplumda azımsanmayacak bir

⁹⁸ Zübeyde Yalçınkaya, “1941-1944 Yılları Arası Yayınlanan “Yurt ve Dünya Dergisi”ndeki Köy ve Köylü Sorunları Üzerine Bir Analiz”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S. 2, 2013, s. 166.

⁹⁹ Halil AYTEKİN, “Köyde Geçim”, *Yurt ve Dünya*, S. 33, Eylül 1943, ss. 354-355.

¹⁰⁰ Behice BORAN, “Şehir ve Şehirleşme Davamız”, *Yurt ve Dünya*, S. 3, Mart 1941, s. 33.

¹⁰¹ Barutçu, Kaynar, *a.g.e.*, s. 179.

¹⁰² “Hadiseler ve Düşünceler”, *Yurt ve Dünya*, S. 37, Sonkânun 1944, s. 4.

taraf edinmesine engel olamamıştır. Irkçılık, irtica ile bağlantılı bir kavram olarak nitelendirilmiş, milli sınırlar içinde ileri bir kültür ve medeniyetin yaratılması için “yabancı malı olan” bu kavramdan uzaklaşılması gerektiği ifade edilmiştir. Muzaffer Şerif Başoğlu, dergi çevresinin görüşlerinin yansıtıldığı bir yazıda ırkçılık ile ilgili fikirlerini şu şekilde belirtmiştir: “Biz bir millet olarak kendimizi kimseden aşağı görmeyiz ve değiliz. Milletimizin kabiliyetine, hakiki medeniyet ve kültür istidadına, mükellef olduğu insaniyet vazifelerine, sarsılmaz ve bütün bir imanımız vardır. Fakat bununla, ortada dolaşan, haris ve sergüzeştçi maksatlarla ileri sürülmüş olan yabancı malı ırkçılık propagandasını katıyen birbirine karıştırmamalıdır. Kendimizi hiç kimseden aşağı görmemek insan olmak haysiyeti ile en esaslı haklarımızdan biridir. Fakat, zaman zaman muhtelif memleketlerde, hakikat temelinden mahrum olarak ileri sürülmüş olan ırkçılık propagandası insanın insanlık duygusunu kıran yapmacık bir yaygaradan başka bir şey değildir.”¹⁰³ Genel olarak bakıldığında, ekonomik ve toplumsal uygulamaların tartışıldığı dergide Türkiye’deki birçok uygulama eleştirilmiş ancak bu eleştiriler ilerici bir anlayışla ve çağdaş bir topluma nasıl ulaşılabileceği çerçevesinde daha çok bilimsel anlamda olmuştur.¹⁰⁴

Adımlar dergisinin ilk sayısı, Kasım 1942 itibariyle “Yurt ve Dünya” dergisinden ayrılan Behice Boran tarafından Muzaffer Şerif Başoğlu ile beraber Mayıs 1943’te çıkarılmıştır. Adnan Cemgil, Boran’ın Yurt ve Dünya’dan ayrılışını daha sert eleştiriler ve yazılar istemesine ancak derginin diğer yazarlarının bu tür bir değişim istememesine bağlamıştır. Mediha ve Niyazi Berkes ise temel neden olarak Başoğlu ve Boran’ın kişiliklerini göstermiştir.¹⁰⁵ Boran’ın kendisi ise bu ayrılığı “...esasta bir görüş ayrılığından değil, dergi çıkarmanın pratiğine ilişkin bir anlaşmazlıktandı” olarak ifade etmiştir.

Genel itibariyle incelendiğinde, Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu’nun komünizm ile olan ilişkileri ve bağlılıkları, Yurt ve Dünya dergisinin geri kalan yazarlarına kıyasla daha fazladır. Buna bağlı olarak dergide yayımlanan yazıların Yurt ve Dünya dergisine göre daha rejim odaklı ve daha radikal olması beklenirken öyle olmamıştır. İki dergi, içerik bakımından birbirine benzerlik taşımaktadır. Örneğin köy ve şehirlilik ikilemi, Adımlar dergisinde de yoğun bir şekilde ele alınmıştır.

¹⁰³ Muzaffer Şerif Başoğlu, “Psikoloji Karşısına Irkçılık”, *Yurt ve Dünya*, S. 25, Sonkânun 1943, s. 8.

¹⁰⁴ Meltem Ağduk Gevrek, “Yurt ve Dünya / 1941-1944: 1940’ların “Solunun” Ankara çevresi”, *Toplum ve Bilim*, S. 78, 1998, s. 270.

¹⁰⁵ Atılğan, a.g.e., s. 55.

“Hümanizma”, derginin üstünde durduğu ve desteklediği anlayışların başında gelmektedir. Nitekim derginin birçok sayısında bahsedilmektedir. İnsanı temel alan bu anlayışın derginin ana görüşüne hâkim olması, insan hakları hususunda duyarlı bir tutum sergilemesine neden olmuştur.¹⁰⁶

Adımlar, diğer sol yayınlar gibi İkinci Dünya Savaşı'na muhalif bir tutum sergilemiş ve Türkiye'nin savaşa girmemesini desteklemiştir. Derginin bir sayısında İkinci Dünya Savaşı ile Lozan Antlaşması arasında bir bağlantı kurularak savaşa girilmemesinin azim ve irade kaynağı olarak Lozan Antlaşması gösterilmiştir.¹⁰⁷

Derginin 7. sayısında yer alan “Cumhuriyet İnkılâbımızın Tarihi Manası” başlıklı yazı, dergi çevresinin Osmanlı ve cumhuriyet devrimlerine nasıl bir bakış açısıyla yaklaştığını açıklayıcı temel metinlerin başında gelmektedir. Osmanlı'dan cumhuriyet devrimlerine uzanan süreci ağırlıklı olarak ekonomi perspektifinden değerlendiren yazıda, özellikle Osmanlı'da meydana gelen ekonomik ve sosyal değişmelerin ıslahat hareketlerinden değil, Batı'nın Osmanlı'yı kendi ekonomik çevresine alma girişiminden kaynaklandığı savunulmuştur. Gittikçe tahrip olan Osmanlı ekonomisine karşılık ülke kaynaklarını kendi çıkarları için kullanan Batı'nın cumhuriyetin ilanı ile gelişen süreçte etkinliğini yitirmesi, cumhuriyet rejiminin en büyük başarılarından biri olarak gösterilmiştir. Bu süreçte izlenen Atatürk'ün devletçilik siyaseti, uygulanışı ve yarattığı sonuçlar bakımından oldukça başarılı bulunmuştur. Öte yandan Batı tamamıyla olumsuz değerlendirilmemiş, mürteci hareketler ve eskiden kalan “köhneleşmiş” fikirlerin yanında teknik ve kültüründen yararlanılması gereken bir akımlar bütünü olarak kabul edilmiştir. Bu noktada sorulması gereken soru ise “Hangi Garp?” olarak belirlenmiştir.¹⁰⁸

Kasapoğlu, derginin 12 sayısı genelinde izlediği üslubu ve yayın politikasını şu şekilde ifade etmiştir:¹⁰⁹

- Köy ve köycülükten ziyade büyük kentlerden, teknoloji ve sanayileşmeden yana olmak,

¹⁰⁶ Bkz. Ziya Oykut, “Hümanizma”, *Adımlar*, S. 5, Eylül 1943, ss. 164-166; Nurullah Ataç, “Adımların Humanizma Anketi”, *Adımlar*, S. 4, Ağustos 1943, ss. 120-123.

¹⁰⁷ “Lozan Sulhu”, *Adımlar*, S. 4, Ağustos 1943.

¹⁰⁸ “Cumhuriyet İnkılâbımızın Tarihi Manası”, *Adımlar*, S. 7, İkinci Teşrin 1943, ss. 209-214.

¹⁰⁹ Aytül Kasapoğlu, “Bir Halk Sosyolojisi Örneği Olarak Adımlar Dergisinin Semiyotik İncelemesi”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 1, 2011, ss. 186-187.

- Paracı yerine bütüncül bir bakış açısına sahip olmak, özellikle de yerel/yurt ile evrensel/dünya arasında denge kurmaya çalışmak,
- Batıyı eleştirerek tanıyıp, deneyimlerinden hareketle ulusa mesajlar vermek,
- Yeni hümanizma anlayışını benimseyen iktidar politikalarına muhalefet etmek,
- İdeolojik savaşı bilimle yapmak,
- Bilim, ekonomi ve teknoloji kadar kültür ve sanata da önem vermek,
- Sınıf yerine halk, toplum yerine millet kavramlarını tercih etmek,
- Gelecek hakkında sürekli olumlu mesajlar vermek, kötümser olmamak,
- Geçici olanlara karşı çıkarak kalıcı olanları desteklemek,
- Kapalılık ve yalnızlaşmaya yol açacağı için milli ilim ve sanat yerine evrensel bilim ve sanatı geliştirmek
- Birey ve seçkinler yerine halkın refahı için çalışmak,
- Siyasetin ötesinde tüm yazıları pedagojik amaçla seçmek ve yayımlamak,
- Evrensele ve halk kültüründen metinleri dengeli ve sistematik bir biçimde vermek,
- Alman ve Fransız hayranlığına karşı çıkarken, Amerikan realizmini olumlamak,
- Dilde sadelik benimsenirken vurgulu sert ifadeleri çokça kullanmak.

4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası ok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Sol Basın

İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında yaşanan gelişmeler Türkiye ile Sovyetler arasındaki ilişkileri gerginleştirmiştir. Sovyetler Dışışleri Bakanı Vyaeşlav Molotov'un Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper'i makamına çağırarak 1925'te

imzalanan Sovyetler Birliği-Türkiye Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın uzatılmayacağını bildirmesi, bunu takiben yapılan görüşmelerde Kars ile Ardahan'ın talep edilmesi ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin feshedilmesi isteği, hükümet ve basın organları tarafından tepkiyle karşılanmıştır.¹¹⁰ Gerek iç siyasette gerekse dış siyasette ülkenin gündemini değiştiren bu duruma halk da sessiz kalmamıştır. Nitekim Tan Matbaası'nın basılmasının sebeplerinden biri de budur. Sovyetler aleyhine geliştirilen bu tavır, dolayısıyla temsil ettiği ideoloji olan komünizme karşı olan tutuma da olumsuz yansımıştır. Siyasi krizin eşliğine gelen hükümetin sol basına yönelik takındığı tavır, bu doğrultuda katı bir hal almış ve bazı basın organları tarafından desteklenmiştir. Böylelikle İkinci Dünya Savaşı sırasında ağırlığı Türkçülük-Turancılık temelinde yaşanan tartışmalar, açık bir şekilde komünizm karşıtlığına evrilmiştir. Sol basın, hükümetin ve kamuoyunun üzerinde kurduğu baskı ile yayın politikasını ılımlı bir şekilde sürdürmeye çalışmış ve odağını sendikalaşma hareketlerine çevirmiştir.

Sendikalaşma ve sol menşeli birtakım partilerin kurulması, dönemin sol basınının bu doğrultuda ivme kazanmasına neden olmuştur. Öyle ki, açılan yasal faaliyet olanaklarıyla Türkiye Komünist Partisi'nden türeyen iki sosyalist temelli parti kurulmuştur: Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi. İki parti aynı ideolojiyi temsil etmesine rağmen aralarındaki rekabet TSP'nin merkezi ve dikey işkolu sendikacılığına, TSEKP'nin ise mahalli işyeri sendikalarıyla yatay örgütlenmeye yönelmesindeki ayırmda temsil olunmuştur.¹¹¹ Dolayısıyla dönemin ana tartışma konuları işçiler, işçi hakları, sendikalaşma ve parti çalışmaları yönünde gelişmiştir. Ancak çıkarılan dergilerin büyük çoğunluğu süreklilik sağlayamamıştır.

"Gün" dergisi, bu yayınların başında gelmektedir. Derginin ilk nüshası 3 Kasım 1945'de, son nüshası ise 14 Aralık 1946'da yayımlanmıştır. Bundan anlaşılmaktadır ki, "Gün", Tan Matbaası baskınından sonra yayın hayatını sürdürmeyi başarabilmiştir. Ancak derginin bürosu ve basıldığı yer de saldırıya uğramış,¹¹² bu nedenle derginin baskından sonraki ilk sayısı iki buçuk aylık bir aradan sonra çıkarılmıştır. Dergi, aslında kültür ve aktüalite dergisi olarak yayımlanmasına rağmen siyasal tartışmalardan da uzak

¹¹⁰ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 501-503.

¹¹¹ Tanıl Bora, *Cereyanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 614.

¹¹² "Gün", "Yeni Dünya" gazetesinin çıkarıldığı matbaada basılmıştır: Beyoğlu Kumbaracı Yokuşu.

kalmamıştır. Özellikle “sendikal örgütlenme” konusu dergide Müstecaplıoğlu’nun sendikal örgütlenme modeli temelinde TSEKP ile TSP’nin arasındaki başlıca rekabet konusu olarak ortaya çıkmıştır. Tüm bu tartışmalar doğrultusunda, derginin TSP kurulduktan sonra partinin gayri resmî bir temsilcisi olduğunu söylemek mümkündür.

Partinin görüşlerini yaymak amacıyla çıkarılan resmi yayın ise “Gerçek” gazetesidir. “Emeğe Hak, Emekçiye Hürriyet” sloganıyla ve “halk davası gütmek” amacıyla yayımlanan gazete, parti genelindeki tartışmaları, seçim sürecini, uluslararası gelişmeleri, işçi haklarını ve sendikalaşma hareketlerini konu edinmiştir. Celal Bayar’ın İzmir’de yaptığı seçim konuşmasını yayımladıkları için sıkıyönetim komutanlığı tarafından kapatılmıştır.

“Gün” ve “Gerçek” yayınlarına karşı TSEKP’nin yayın organları “Yığın” ve “Sendika” dergileridir. TSP, TKP’den bağımsız bir tutum sergilerken, TSEKP ise TKP çizgisinde bir anlayışı benimsemiştir. Dolayısıyla TSEKP, iki parti arasındaki temel tartışma konusu olan sendikacılıkta TKP görüşünü temsil etmiştir. Yayın organı “Sendika” dergisinde, bu görüşü savunmuştur. “Sendika”, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1946 Sendikacılığı olarak bilinen sendikal yapılanmanın ana eksenlerini oluşturmuştur. Dergi, emekçi kitlelerin gündemden güne bilinçlendiğini ve sendikalara olan ilgilerinin arttığını vurgulamıştır. 16 sayı yayımlanan dergi, hazırlıkları yapılan yeni Sendikalar Kanunu’nu sert bir dille eleştirmiştir. Bu sebeple iktidar ile parti çevresi arasında derginin de aracı olacağı bir muhalefet ortamı oluşmuştur. Ülkedeki sendikal gelişmelerden hoşnut olmayan hükümet, kendi denetimi dışında gelişen işçi hareketlerini başıboş bırakmama gereği hissetmiştir. Sovyet etkisinin Türk dış politikasını ideolojik bir doğrultuda savurması ise hükümetin bu konuda daha kesin bir tavır sergilemesine yol açmıştır. Sonuç olarak 1946 Sendikacılığı rejimi sorgulamıştır, parti ve çevresi ise buna destek vermiştir.¹¹³ Yığın dergisi, partinin diğer yayın organı olarak güncel, sosyal, kültürel konulara daha çok değinmiştir. Dergide cumhuriyetin halkın hâkimiyetini kuran rejim olduğu için benimsendiği belirtilmiş¹¹⁴ ve Mustafa Kemal Atatürk “ülkeyi ileri bir merhaleye, sağa değil sola götürmek isteyen bir mücahit” olarak tanımlanmıştır.¹¹⁵

¹¹³ Zafer Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 421-425

¹¹⁴ “Cumhuriyet Bayramı”, *Yığın*, S. 3, 1 Kasım 1946, s. 3.

¹¹⁵ “Tarih Karşısında Atatürk”, *Yığın*, S. 4, 15 Kasım 1946, s. 3.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ilan edilen sıkıyönetim, bu dergilerin yayımlandığı dönemde henüz sonlanmamıştır. Bu nedenle iktidarın basın üzerindeki baskısı varlığını sürdürmüştür. Nitekim İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı, 1946'da TSP ve TSEKP'nin varlığını "mahkûm komünistler veya müfrit komünist mefkureli kimseler tarafından örtülü bir şekil altında kurularak memleket içinde içtimaî bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü tesise ve mevcut iktisadî ve içtima nizamları bozmaya çalıştıkları" nedeniyle sonlandırmıştır. Dolayısıyla bu partilerle bağlantılı olan kuruluş ve yayın organları da aynı doğrultuda etkinliğini yitirmiştir.¹¹⁶

Tan Matbaası baskını sonucunda yayın hayatına bir süre ara veren Behice Boran, yazılarını ilk sayısı 15 Mayıs 1946 tarihinde yayımlanan "Söz" dergisinde sürdürmüştür. Boran'ın başyazar olduğu bu derginin sahibi Asaf Ertekin, Yazı İşleri Müdürü ise Yaşar Çöl'dür. Derginin yayın politikası Tan gazetesine benzerlik taşımaktadır. Tan Matbaası baskını, dergi tarafından eleştirilmiştir. Kamuoyundaki yaygın algının aksine dergi, baskının üniversite gençliğiyle bir ilgisi olmadığını savunmuştur. Kanıt olarak ise Ankara Üniversitesi öğrencilerinin elli imza ile baskını protesto eden yazısı gösterilmiştir. Yerli ve ulusal gazetelere yayımlanması isteğiyle gönderilen bu yazı vasıtasıyla, gazeteler isim verilerek eleştirilmiştir. Dergi, bu yazıyı yayımlamayıp, baskını uygun bulan başka bir yazının yayımlanması gerekçesiyle bu gazeteleri "gerici" olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁷ Bu durum göstermektedir ki, baskından sonra üniversite gençliğiyle daha yakın ilişkiler kurmaya çalışılmıştır. Ayrıca, derginin yayımlanma sürecinde görüşülen üniversitelerin özerkliğine ait kanun tasarısı, kendisi de akademisyen olan Behice Boran tarafından olumlu ancak yetersiz olarak yorumlanmıştır. Boran'a göre, rektör ve dekanların iki yıl için seçilmeleri ve aradan dört yıl geçmeden ikinciye seçilememeleri, eğitim bakanının onaylamadığı kararları Danıştay veya üniversitelerarası kurula göndermek zorunda oluşu olumlu karşılanırken; memurların siyasete katılabilmelerine dair bir madde olmaması ve eğitim bakanının üniversitelerarası kurul başkanı olma hususu olumsuz karşılanmıştır.¹¹⁸ Diğer çoğu sol basın kaynakları gibi, Söz dergisi de varlığını koruyamamış, sol hareketin kurduğu partilere yönelik yeni basın kaynaklarının ortaya çıkması ve bu basın kaynaklarının odak yapılması nedeniyle yayın hayatına ancak beş nüsha altı sayı sürdürebilmiştir.

¹¹⁶ Toprak, *a.g.e.*, ss. 425-426.

¹¹⁷ Asaf Ertekin, "4 Aralık Hadisesi", *Söz*, S. 4, 1 Temmuz 1946, s. 3.

¹¹⁸ Behice Boran, "Üniversitenin Muhtariyeti", *Söz*, S. 2, 1 Haziran 1946, ss. 1-2.

“Hür Gençlik” dergisi, kapatılan basın kaynaklarının bir diğeridir. İlk olarak Ekim ve Kasım 1946’da iki sayı, yayın hayatına altı ay ara verdikten sonra iki sayı daha çıkmıştır. Daha sonra uzun bir süre çıkarılmayan dergi, Ekim 1949’da Nihat Sargın sorumluluğunda yeniden basılmaya başlamıştır. Ekim 1949 ve sonraki nüshalarında daha aktif bir yayın politikası izleyen dergi, fikriyatı nedeniyle birtakım soruşturma ve yargılamalara tanık olmuştur.¹¹⁹ Derginin bu dönemdeki yayınlarının çoğunluğunda Nâzım Hikmet ve tutukluluğu konu edilmiştir. Nitekim bu konuda annesi Ayşe Celile Hanım’ın Nazım Hikmet’in hapisten çıkarılması için halktan imza talep ettiği bir yazının yayımlandığı özel sayı bile çıkarılmıştır.¹²⁰ Dergi, Mustafa Kemal Atatürk’e olan bağlılığını nüshalarının ilk sayfasında bulunan “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” cümlesiyle belirtmiştir.¹²¹ İstanbul Yüksek Tahsil Gençlik Derneği’nin yayın organı olan dergi, çoğunlukla üniversiteler genelinde eğitim tartışmalarına yer vermiştir. Öğrenci hakları, üstünde durulan başlıca konulardan biri olup, genç kesimi Batı genelindeki öğrenci faaliyetlerinden bilgilendirme amacı güdülmüştür. Derginin savunduğu ve kamuoyunda tepki yaratan başlıca konu, Türkiye’de din öğretiminin olmaması gerektiğini savunması olmuştur. Dergi, din öğretimini “irtica” olarak yorumlamış ve dinin her zaman ilmin gelişimine engel olduğunu savunmuştur. Din öğretiminin mezhep ve tarikat kavgalarına yol açacağı çıkarımı yapılmıştır. Konuyu laiklik açısından ele alan dergide, din öğretimi laiklik ilkesine aykırı olarak nitelendirilmiş ve ülkede “ahlak buhranı” yaratan kesim, din dersleriyle yetişen eski nesil olarak vurgulanmıştır. Vurgulanan bir diğer nokta ise din öğretiminin vicdan hürriyetine, dolayısıyla Birleşmiş Milletler Antlaşması, Medeni Kanun ve anayasaya karşı olduğudur.¹²²

TSP yayın organlarının üzerindeki baskı ve maddi bir kazanım sağlamaması, parti çevresini yeni bir arayış içine sokmuştur. Partinin resmi yayın organı “Gerçek” gazetesinin de kapatılması, bu arayışı kuvvetlendirmiştir. Sonuç olarak bu arayış, eleştirel bir düşünme yoluyla, alışlagelmişin dışında bir fikriyatla yeni bir basın mecrası oluşturma düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu

¹¹⁹ Nihat Sargın, *Davalar, savunmalar, cezaevi anıları*, Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2005, ss. 17-63-83-84.

¹²⁰ Bkz. *Hür Gençlik*, Özel Sayı, 13 Mayıs 1950, s. 2.

¹²¹ Dergi, 1 Kasım 1949 tarihinden itibaren “Hür bir tahsil, hakiki bir hürriyet, devamlı bir sulh için” metnini kullanmıştır.

¹²² “Türkiye’de din tedrisatı olamaz”, *Hür Gençlik*, S. 3, 9 Mayıs 1947, s. 1-8. Ayrıca bkz. “İlâhiyat Bir İlim Değildir”, *Hür Gençlik*, S. 3, 1 Ocak 1950, s. 1.

düşünce, yeni bir mizah dergisi etrafında şekillenmiştir. Sonuç olarak TSP çevresinin isteği, Aziz Nesin'in fikri, Sabahattin Ali'nin mali desteği ve Rıfat Ilgaz, Mustafa Mim Uykusuz, Haluk Yetiş, Mücab Nedim Ofluoğlu gibi isimlerin katkılarıyla ilk sayısı 25 Kasım 1946 tarihinde olmak üzere "Markopaşa" dergisi ortaya çıkmıştır.¹²³ Derginin amacı ilk sayısında "Maksadımız, sadece gülmek için gülmek değildir. Gülmek, düşünmek ve faydalı olmaktır" şeklinde açıklanmıştır.¹²⁴ Dergi, güçlükle yayımlanan ilk sayısından itibaren önce İstanbul, daha sonra Anadolu genelinde büyük bir sükse yakalamıştır. Muhalefet kavramını mizah ile birleştirerek alışlagelmişin dışında bir üslupla okuyucuyla buluşan Markopaşa, cumhuriyet ve Kemalizm dışında hemen hemen her konuyu eleştirmiştir. Geleneksel partiler gibi günün başbakanı ve bakanlarıyla uğraşmış, günlük gazetelerin söz ettiği dert ve şikâyetler ele alınmıştır.¹²⁵ Derginin odak noktası ise "emperyalizme karşı verilen Milli Mücadele ve devrimler zinciri anlayışından Atatürk'ün ölümüyle birlikte vazgeçilmiş olması ve yeniden emperyalizme hizmet eder duruma geçilmesi" olmuştur.¹²⁶ Tanıl Bora, derginin yayın politikasını "TSP'nin çizgisine hayli yakın, yerlici-sol bir tavırla, CHP iktidarını halkçı-demokrat açıdan silkeleyen bir çizgi izlemiştir" sözleriyle yorumlamıştır. Ayrıca başlıca yazarlardan Sabahattin Ali'nin üslubunu "siyasi yazıların baş müellifi", Aziz Nesin'in üslubunu ise "zorbalarla alay eden hicvin ustası" olarak nitelemiştir.¹²⁷ Sahip olduğu bu üslup nedeniyle, dergi yayımlanması hususunda birçok engelle karşılaşmıştır.¹²⁸ Dergiyi dağıtanlar "başlarına bir iş gelmesiyle" tehdit edilip dağıtımdan vazgeçmeleri istenmiştir.¹²⁹ Bu engeller, dergide mizahi bakış açısıyla yorumlanmıştır. Örneğin, derginin 16. ve 17. sayılarında "*Muharrirleri polis nezaretine alınmadığı ve hapse girmediği zamanlarda çıkar*"; 20. ve 21. sayılarında ise Ankara ve Samsun'da satışının engellenmesi üzerine "*Ankara ve Samsun'dan başka dünyanın her yerinde satılır*" ifadeleri kullanılmıştır.¹³⁰ Bu

¹²³ Mehmet Saydur, *Markopaşa Gerçeği*, Çınar Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 13-19.

¹²⁴ Sabahattin Ali, *Markopaşa Yazıları ve Ötekiler*, haz. Hikmet Altınkaynak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 178.

¹²⁵ Ferit Öngören, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi (1923-1983)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 102.

¹²⁶ Saydur, *a.g.e.*, ss. 25-27.

¹²⁷ Bora, *Cereyanlar*, ss. 614-615.

¹²⁸ Bkz. BCA, 8 Aralık 1948, 30-18-1-2 / 118-79-10; BCA, 19 Şubat 1949, 30-18-1-2 / 118-98-18; BCA, 17 Şubat 1949, 30-18-1-2 / 118-102-4; BCA, 14 Nisan 1949, 30-18-1-2 / 119-32-10; BCA, 6 Temmuz 1949, 30-18-1-2 / 120-54-14.

¹²⁹ Altan Öymen, *Değişim Yılları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2004, s. 194.

¹³⁰ Ali, *a.g.e.*, s. 178.

engellere bağlı olarak dergi 4 yıl içerisinde farklı adlarla çıkmak zorunda kalmıştır. “Markopaşa”, “Malûmpaşa”, “Merhumpaşa”, “Alibaba”, “Yedi-Sekiz Paşa”, “Hür Markopaşa” ve “Medet” isimleriyle yayımlanan dergi, 9 matbaa ve 7 yayın yönetmeni değiştirmiştir. Yazarlara uygulanan yaptırımlar göz önünde bulundurulduğunda ise mahkum edildikleri süre toplam 8 yıl 2.5 ayı bulmuştur.¹³¹ Derginin akıbetini ve ülke genelinde sol basının şekillenmesini de etkileyen en büyük faktörlerden biri ise derginin başyazarı Sabahattin Ali'nin Bulgaristan sınırında ölü bulunması olmuştur.¹³² Anti-komünist çevreler, Ali'nin Türkiye'den kaçmak isterken öldürülmesini bir propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Böylece iktidar tarafından baskı altında olan sol basın, daha da sindirilmiştir.¹³³ Bu süreçte “Markopaşa” çevresinden iktidara muhalif tavrına en kararlı şekilde devam eden isim Aziz Nesin'dir. Nesin, eleştirilerini yalnızca ulusal değil, uluslararası camiaya da yöneltmiştir. Öyle ki, yazılarının sertliği nedeniyle kendisine İran Şahı Rıza Pehlevi, Mısır Kralı Faruk, İngiltere Prensesi Elisabeth tarafından davalar açılmıştır.¹³⁴ CHP'ye yönelik muhalefetini ise gündem olan hemen hemen her konuda sürdüren Nesin, işçi ve köylünün hakkını savunmakta öncü rollerden birini üstlenmiş, bu tavrı kendisinin birçok destekçi edinmesini sağlamıştır. Aynı zamanda kendisine muhalif olan kesim de mevcudunu arttırmıştır. İnkılapçı olarak adlandırılan zümrenin asıl kimliğini göstermediği ve dönem siyasetinin irtica seyrinde ilerlediğini savunan Nesin, hicivlerine bu yönde ağırlık vermiştir. Aziz Nesin tarafından “Markopaşa” ve muadilleriyle aynı dönem yayımlanan ancak mizah dergileri kadar sükse yapamayan “Başdan”da yayımlanan bu tarzda bir yazıya örnek verilecek olunursa: “...Atatürk inkılâbına asıl ihanet edenlerin her biri birer büyük Atatürkçü kesilmişlerdir. Onların çalımlarından geçilmez olmuştur. Allah'ı kandırmak için her sözüne besmele ile başlayıp her kelime başından yalan yere yemin eden zındıklar gibi, bu sahte Atatürkçüler de, Atatürk kalkanının arkasına gizlenip mel'anelerini yapmaktadırlar. Emperyalizm boyunduruğuna karşı mücadele eden Atatürk'ü, emperyalizm uşakları kalkan olarak kullanmak istiyorlar. Laisizmin memleketimizde kök salması için uğraşan Atatürk'ü, mürteciler, yobazlar bir bayrak olarak kullanmak

¹³¹ Saydur, *a.g.e.*, ss. 33-37.

¹³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1993, ss. 333-343.

¹³³ Levent Cantek, *Cumhuriyetin Büluğ Çağı: Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 47.

¹³⁴ Ali Nesin, *Gömüyü Arayan Adam: Fotoğraflarla Aziz Nesin'in Yaşam Öyküsü*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 159.

istiyorlar."¹³⁵ CHP'ye açık bir eleştiri olarak değerlendirilebilecek bu ifade, partinin sol-sağ arasında gösterdiği tutumun gericiliğe zemin hazırladığının düşünüldüğü yönünde yorumlanabilir. Öyle ki bu dönemde partinin sağ kanadının etkinliği artmış ve bu durum, hükümet politikalarına yön verecek düzeye gelmiştir. Örneğin, Köy Enstitülerinin sol kesim tarafından şiddetle savunulduğu dönemde parti sağ kanadından Reşat Şemsettin Sirer'in milli eğitim bakanı yapılması ve bu eğitim kurumlarının işleyişinin esaslı bir revizyona tabi tutulması, bu görüşü açığa çıkaran etkenlerden biridir.

Mehmet Ali Aybar'ın çıkardığı "Hür" ve "Zincirli Hürriyet" gazeteleri, dönemin adından söz ettiren bir diğer basın kaynaklarındandır. Önce çıkarılan "Hür" gazetesi, altı sayılık yayın hayatında CHP'ye açık bir muhalif tutum sergilemiştir. Aybar'a göre CHP, avcılık merakını vatandaşlar üzerinde tatmin etmektedir. Partilerin dağıtılması, vatandaşların hapse atılması, muhalif milletvekillerinin meclisten kovulmaları bunun somut örneğidir. Ayrıca din derslerinin okutulması kararı, "Hür Gençlik" dergisinde olduğu gibi, açık bir şekilde eleştirilmiştir: "...Atatürk'ün kurduğu ve bir zamanlar ileriliği temsil eden bu partinin, velev ki bir politika oyunu için dahi olsa, yıktığı putlara tapar gibi görünmesi, halkın teveccühünü kazanma ümidine kapılarak, kendi tâbirlerince Kara başlı olan irticaya el uzatmaları cidden acıdır."¹³⁶ Nitekim uyguladığı politikalar nedeniyle CHP, Aybar tarafından "Osmanlı tipi devlet anlayış ve yönetiminin son temsilcisi" olarak tanımlanmıştır.¹³⁷ CHP ve hükümete yönelik eleştiriler sürerken gazetenin altıncı sayısındaki başyazıda "Yeni Sabah" gazetesinin İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatılmasına yöneltilen eleştiriler nedeniyle, gazetenin yayın hayatına yine Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından son verilmiştir. Aybar, bu karara itiraz niteliğinde Sıkıyönetim Komutanlığı aleyhine dava açsa da bu davayı kazanamamıştır.¹³⁸ Gazetenin kapatılmasının ardından Aybar, vakit kaybetmeden siyasi bakımdan Ankara ve İstanbul'a kıyasla daha durgun olan İzmir'de 5 Nisan 1947 tarihinde "Zincirli Hürriyet"i çıkarmıştır.¹³⁹ "Zincirli

¹³⁵ "Atatürk öldü", *Başdan*, S. 14, 9 Kasım 1948, s. 1.

¹³⁶ Mehmet Ali Aybar, "Apaçık Diktatör olsunlar..", *Hür*, S. 1, 1 Şubat 1947, s. 1.

¹³⁷ Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm: Seçmeler: 1945-1957*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 8.

¹³⁸ Barış Ünlü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar ve Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001, s. 96.

¹³⁹ Ancak buna rağmen İzmir'de de birtakım gösteriler gerçekleştirilmiştir. 19 Nisan 1947 tarihinde İzmir Yüksek Tahsil Gençliği, İzmir Cumhuriyet Meydanı'nda toplanarak Cemal Oğuz Öcal'ın "Savulun Kızıklar Gençlik Geliyor" adlı şiirini okumuş ve gazetenin basıldığı matbaaya bir yürüyüş düzenlemiştir. Matbaaya varıldığında zorla içeri girilip sevk edilmek

Hürriyet” ismi sol kesime yabancı değildir. Nitekim “Görüşler” dergisinde Sabiha Sertel tarafından bu başlıkla bir yazı yayımlanmıştır.¹⁴⁰ Gazetenin amacı, ilk nüshasında “Zincirli Hürriyet, hürriyetlerin zincire vurulduğu bu memlekette, hürriyet uğrunda mücadele etmek için çıkıyor. Zincirli Hürriyet, İstanbul’da sıkıyönetimin susturduğu Hür’ün manevi mirasçısıdır. Onun yürüdüğü yoldan yürüyecektir.” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴¹ Gazete, belirtildiği gibi CHP’ye karşı olan muhalif tutumunu sürdürmüştür. Bu, CHP’li birtakım gencin gazeteye karşı gösteri düzenlemesine neden olmuştur. Gazetede genel olarak, Amerikan etkisi ve Truman Doktrinine karşı çıkmıştır. Bu muhalif tavrı nedeniyle gazete sadece dört sayı¹⁴² çıkabilmiştir. Aybar ise İnönü’ye hakaret ettiği gerekçesiyle dört yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.¹⁴³

Dönemin siyasi ortamı, basın faaliyetlerinin tarafsızlığını oldukça etkilemiştir. Nitekim Orhan Veli Kanık öncülüğünde sanat alanında bir edebiyat dergisi olarak çıkan “Yaprak”, düşünsel ortamdan oldukça etkilenmiştir. Derginin yazar kadrosundaki en aktif üç isim Garipçiler (Birinci Yeniciler) olarak anılan Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat Horozcu ve Melih Cevdet Anday’dır. Bu üç isim, sol düşünceye yatkın olmalarına rağmen bu düşünceyi diğer sol temelli basın kaynaklarındaki yazarlar kadar dışa vurmamışlardır. Ancak dergi, Kanık, Horozcu ve Anday’ın bir nevi sola dayandığının ispatı konumundadır.¹⁴⁴ Yayın hayatına sanatsal ağırlıklı yazılarıyla başlayan dergi, özellikle 1950 seçimlerinin ülke gündemine yerleşmesiyle siyasal bir yön kazanmıştır.¹⁴⁵ Ancak dergide direkt olarak bir partinin desteklediği ifade edilmemiş, oyların büyük çoğunluğunu alacak olan partinin zaten memleketin menfaatlerini savunacağı belirtilmiştir.¹⁴⁶ Dergi, yayımlanma sürecinde sol basının eleştirdiği konuları odak noktası yapmıştır. Örneğin gericilik, insan hakları, köylünün kalkındırılması, işsizlik

üzere olan yayınlar tahrip edilmiştir. Daha sonra hükümet meydanına geçilmiş ve bayilerden toplanan Zincirli Hürriyet gazeteleri parçalanmıştır. Matbaaya, gazetenin basılmaya devam etmesi halinde doğabilecek olaylardan sorumlu olunmayacağına dair bir mektup bırakılmıştır. İzmir Valisi, hadise hakkında “gençlerin yaptıkları bu millî tezahüratta bir kanunsuzluk saptanmadığı” yorumunu yapmıştır. Yılmaz, a.g.e., s. 44.

¹⁴⁰ Sabiha Sertel, “Zincirli Hürriyet”, *Görüşler*, S. 1, 1 Aralık 1945, ss. 6-7.

¹⁴¹ “Niçin çıkıyoruz?”, *Zincirli Hürriyet*, S. 1, 5 Nisan 1947, s. 1.

¹⁴² Son sayısı 10 aylık bir aradan sonra 5 Şubat 1948 tarihinde yayımlanmıştır.

¹⁴³ 1949’da tutuklanmış, 1950’de çıkan Af Yasasıyla serbest bırakılmıştır. Topuz, a.g.e., ss. 215-216.

¹⁴⁴ Abdullah Acehan, “Orhan Veli ve Yaprak Dergisi Üzerine”, *Folklor Akademi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2018, ss. 181-182.

¹⁴⁵ Mehmet H. Doğan, “Yaprak Döneminde Orhan Veli”, *Türk Dili Dergisi*, S. 291, Aralık 1975, s. 728.

¹⁴⁶ “14 Mayıs”, *Yaprak*, S. 22, 15 Mart 1950, s. 1.

konuları dergide zaman zaman tartışılmıştır.¹⁴⁷ Nitekim derginin 1 Mart 1950 tarihli sayısında “Tarafsızlar” başlığıyla yayımlanan yazı, derginin sağ-sol ayrımında açık bir taraf tuttuğunu kanıtlar niteliktedir: “*Hakikatin ne olduğunu biliyor da yine tarafsız kalmaya çabalıyorsanız, boşuna zahmet ediyorsunuz. Hakikat karşısında tarafsız kalınamaz. Onun ya dostu olunur, ya düşmanı. ...Şunu iyi bilin ki, bugünkü ölüm-dirim savaşında sizin tarafsızlığımız, insanlığı saadet yolundan alıkoymaya çalışan irtica’ kuvvetlerinin ekmeğine yağ sürmekten başka bir işe yaramıyor.*”¹⁴⁸ Üzerinde durulması gereken başka bir konu ise, dergi çevresinde Nazım Hikmet’in sebepsiz yere hapis yattığının düşünülmesi ve başlattığı açlık grevine iki gün aç kalmak üzere destek vermeleridir. Anday, Horozcu ve Kanık, derginin 15 Mayıs 1950 tarihli sayısında ortak bir demeç yayımlayarak, Nazım Hikmet’e desteklerini açıklamışlardır. Ancak bu hareket, siyasi değil “meslek kaygısıyla girilmiş” bir hareket olarak belirtilmiştir.¹⁴⁹ Demokrat Parti’nin 1950 seçimlerini kazanmasıyla beraber ilk girişimlerinden birisinin Arapça ezanın geri getirilmesi olması, Kanık tarafından dergide, partinin öncelikli ilgilenmesi gereken konular varken ilgiyi bu yöne çektiği şekilde yorumlanmıştır.¹⁵⁰ Bu sayı, derginin son sayısı olmuştur. Kanık, derginin kapatılmasından bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. Dergi çevresi, 1 Şubat 1951 tarihinde Kanık anısına “Son Yaprak” adıyla son bir sayı çıkarmıştır.

SONUÇ

Türk basını, genel itibarıyla incelendiğinde cumhuriyetin ilanıyla beraber birçok engelle karşılaşmıştır. Şeyh Said İsyanı gibi rejim muhalifi tehditler, hükümeti Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri gibi katı önlemler almaya itmiştir. Tüm bu önlemler sonucunda muhalif basın faaliyetlerine son verilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu’nun sona ermesiyle beraber basın konusunda daha serbest bir tutum sergileneceği beklentisi, ulusal ve uluslararası alanda meydana gelen farklı gelişmelerle gerçekleşmemiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılması sonucu 1931 seçimlerinin tek

¹⁴⁷ Bkz. Melih Cevdet Anday, “Aldatmaca”, *Yaprak*, S. 8, 15 Nisan 1949, s. 1; Mahmut Dikerdem (M. Fırtınalı), “Köylüyü Kalkındırmak İçin”, *Yaprak*, S. 11, 1 Haziran 1949, s. 1; Orhan Veli Kanık, “İşsizlik”, *Yaprak*, S. 11, 1 Haziran 1949, s. 1; Orhan Veli Kanık, “İrtica Kötü Mü?”, *Yaprak*, S. 12, 15 Haziran 1949, s. 1; “Yirminci Yüzyılın Ortasında İnsan Hakları”, *Yaprak*, S. 17, 1 Ocak 1950, s. 1.

¹⁴⁸ “Tarafsızlar”, *Yaprak*, 1 Mart 1950, s. 1.

¹⁴⁹ Melih Cevdet Anday, Oktay Rifat Horozcu, Orhan Veli Kanık, “Nâzım Hikmet Meselesi”, *Yaprak*, S. 26, 15 Mayıs 1950, s. 1.

¹⁵⁰ Orhan Veli Kanık, “Ezan”, *Yaprak*, S. 28, 15 Haziran 1950, s. 1.

partiyle yapılması, basın denetlenmesi hususunda iktidarın elindeki gücü sabit tutmuştur. Nitekim 1930'ların ilk yıllarında basın organlarındaki CHP'ye muhalif tutum, İkinci Dünya Savaşı döneminin aksine nadiren gün yüzüne çıkmıştır. Bu dönemde daha çok, CHP'nin içerisinde bulunduğu "inkılapları savunucu konum", basının odağını da bu noktada toplamıştır. Bu durum, uluslararası kamuoyu tarafından da eleştirilmiştir. Nitekim dönemin ABD Başkanı Herbert C. Hoover'ın şu sözleri, Türk basınında Türkiye'ye yönelik bir eleştiri olarak yorumlanmıştır:¹⁵¹

"Şu hakikate gözlerimizi kapayamayız ki, bir hükümet, zahirde birçok gazetelerin mevcudiyetine rağmen, gazetesiz yaşamaya çalışabilir. Bugün, isimlerini zikretmeye lüzum görmediğim iki millette, matbuat, tamamen hükümetin emir ve nüfuzu altındadır. Bu hal, matbuatı sahte bir efkârı umumiye organı haline koyar. Matbuatın vazifesi sadece hükümetin emir ve noktayı nazarını halka bildirmekten ibaret kalır. Bu şartlar dahilinde, bir gazete, hükümetin üzerine ilanlarını astığı büyük bir karatahtadan başka bir şey değildir. Bu suretle hareket etmekte takip edilen gaye, vaktiyle Amerika'da dahi olduğu gibi, bilhassa harici meselelerde dünyaya efkârı umumiyeyi mütesanit göstermektir. ...Şunu da unutmamalıdır ki, matbuatın bir fırkanın emrine tabi olması, hükümet tazyiki kadar, o fırka için de muzırdır."

1930'lu yılların düşünsel ve siyasi faaliyetleri, basını oldukça etkilemiştir. Dönemin en önde gelen basın kaynakları hiç şüphesiz Tan, Adımlar ve Yurt ve Dünya yayınlarıdır. İlk sayısı 1935 yılında yayımlanan Tan gazetesi, kendisinden sonra yayımlanacak diğer sol basın yayınlarının öncüsü konumundadır. Nitekim çok partili hayata geçilene kadar yayımlanan sol gazete ve dergilerdeki yazar kadrolarının birçoğu Tan gazetesi tecrübesi yaşamıştır. Bu nedenle, Tan gazetesinin sol zümreyi etkileyen ve eğiten bir yayın olduğunu söylemek mümkündür.

İkinci Dünya Savaşı dönemi, Türkiye'deki farklı ideolojik akımların yayıldığı bir süreç olmuştur. Karşıt görüşlü fikirlerin düşünsel çatışması, büyük ölçüde basın aracılığıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla sol ve sağ basın, savaş süreci ve sonrasında birbirlerine büyük bir eleştiri mekanizması geliştirmişlerdir. Savaş yıllarında basında tartışılan temel konulardan biri Türkiye'nin savaşa katılma durumu olmuştur. Sol basın, savaşa katılmanın büyük bir yıkım olacağını savunurken, sağ basın ise Alman yanlısı bir tutum izlemiştir. Bu iki zümre arasındaki çatışma, dönem dönem sertleşmiş ve hukuksal mücadeleye taşınmıştır. Yayımlanan yazılar nedeniyle çeşitli yargılanmalar yaşanmış ve

¹⁵¹ Son Posta, 28 Temmuz 1930, s. 1.

bu yargılanmalar sonucunda hapis cezaları verilmiştir. Bu hapis cezaları, sol basını uzun bir süre sekteye uğratsa da etkinliğinin yitirilmesi hususunda caydırıcı olamamıştır.

Sol basının üzerinde en çok durduğu konulardan bir tanesi demokrasi ve demokratik bir seçim süreci olmuştur. Bu noktada Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık duyan sol kesim, İsmet İnönü, Şükrü Saraçoğlu ve Recep Peker liderliğindeki CHP hükümetlerine muhalif bir tutum geliştirmiştir. Dönemin sol basın organları için temel amaç, çok partili demokrasinin uygulanması üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu konudaki öncelik ise, Atatürk ilke ve inkılaplarına ters düşmeyecek kalıcı bir muhalefet partisinin varlığına bağlanmıştır. Nitekim çok partili hayata geçiş sürecinde Demokrat Parti'nin varlığı, sol basın tarafından desteklenmiştir.

Çok partili hayata geçiş sürecinde sol basının büyük katkısı vardır. Öyle ki, CHP içinde Dörtlü Takrir ile gelişim gösteren parti içi muhalefet, bir süre sol kesimden Cami Baykurt, Behice Boran, Pertev Boratav, Niyazi Berkes, Adnan Cemgil ve Serteller gibi isimlerle işbirliği yapmıştır. Rasih Nuri İleri'nin "gönülsüz ittifak" olarak adlandırdığı bu süreç, CHP'den kopmakta olan muhalefetin, solcu kesimin birikim ve dinamizminden yararlanmak istediğini göstermiştir.¹⁵² Ancak basın ekseninde değerlendirdiğimizde Tan Matbaasının basılması, kamuoyunun sol kesime karşıt bir tutum sergilediği düşüncesine neden olmuş ve bu işbirliğinin zamanla sonlanmasına yol açmıştır.

Sol basına göre, CHP, iktidar kaygısından dolayı 1950 seçimlerine yaklaşan süreçte Atatürk inkılaplarının savunucusu konumunu bozmuş ve gericiliğe meydan okuyan tutumundan kopmuştur. Özellikle "din öğretimi" konusu, tartışılan başlıca konulardan bir tanesi olmuştur. Türkiye'de din öğretiminin devlet kurumlarında olmaması gerektiğini savunan sol kesim, bu durumu "laiklik" ilkesine karşı olarak değerlendirilmiştir. Gericiliğe ve mezhep kavgalarına yol açacağı düşünülen din öğretimi, hem dönemin CHP hükümetleri hem de sağ basın ile çeşitli tartışmalara yol açmıştır.

Soğuk Savaş dönemindeki Amerikan tutumu, Türkiye'nin siyasi ortamı üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu etki, sol basında da varlığını hissettirmiştir. Sovyetler'in Türkiye üzerindeki baskısı, ABD'nin Türkiye ile

¹⁵² Eren Efe, "Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Sosyalist Hareket", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, C. 15, S. 59, 2017, ss. 44-45.

yakınlaşmasına ve Sovyetler'e karşı muhalif bir tutum gelişmesine etki etmiştir. Dolayısıyla çok partili hayata geçiş sürecinde demokratikleşme ve anti-komünist tepkiselliği, yeni dönemin politikası olarak yaygınlaştırılmıştır. Bu dönemde Sovyetler ile ilgili olduğu düşünölen neredeyse her şey, hükümet ve kamuoyunun tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu durum, anti-komünist bir dönemin yaşanmasına vesile olmuştur. Sol eğilimli gazete ve dergiler tahrip edilip kapatılmış, yazarları ise çeşitli yargılamalara maruz kalmıştır.¹⁵³

CHP yönetimine ve sağ kesime karşı tavrı değişmeyen sol basında, kendi içerisinde de muhalif bir atmosfer oluşmuştur. Sendikalaşma ve farklı partilerin kurulması, basının yönelimini bu yöne kaydırmıştır. Esat Adil Müstecaplıoğlu liderliğindeki TSP ve Şefik Hüsnü Değmer liderliğindeki TSEKP, sendikalaşma konusunda farklı görüşleri desteklemiştir. Dolayısıyla iki parti çevresindeki farklı basın kaynakları da yazılarına bu doğrultuda şekil vermiştir. Ancak iktidarın baskısı ve sağ kesimin sol aleyhine bazı hareketleri sonucunda partilerin kapatılmasına bağlı olarak partilere yakın basın organlarının da yayın hayatına son vermek zorunda kalması, mevcut muhalif görüşlerin kurumsal bir yapıda tartışılmasını engellemiştir.

Sol basındaki aktif “sosyalizm” düşüncesi, Sovyetler'e açık bir bağlılık yaratmıştır. Sovyetler genelindeki gelişmeler, gazete ve dergilerin sayfalarında haber niteliğinde kamuoyuna aktarılmıştır. Sosyalizmin doğasında yer alan “işçi” ve “köy-köylü” tartışmaları ise, hükümetin eleştirildiği başlıca konuların arasında yer almıştır. İşçinin haklarını koruyan ve köylerin şehirlerle kıyaslandığında “dışlandığını” savunan sol kesim, düşüncelerini “insan hakları” ve “mağduriyet” temelinde değerlendirmiştir. Özellikle işçi kesimin sol düşünceye karşı kendi içince bir sempatanlık geliştirmesinde sendikalaşma faaliyetlerine yönelik olumlu tavrı büyük etki etmiştir. Basın ise bu duruma aracı olmuştur.

CHP iktidarının basın faaliyetlerini kısıtlayıcı bir politika izlemesi nedeniyle basın, Demokrat Parti'ye büyük ümit bağlamıştır. Basın çevresinden birçok isim, DP iktidara geldikten sonra tüm basın sorunlarının çözüleceğini düşünmüştür. Öyle ki, CHP'yi destekleyen gazetelerdeki çalışanlar arasında bile DP'yi destekleyenler ortaya çıkmıştır. Bu durum, DP'nin de aynı şekilde basına güvenmesini sağlamıştır. Nitekim DP'nin seçimi kazanıp iktidara gelmesinden sonra ele aldığı ilk konulardan bir tanesi basın sorunu olmuştur. Hemen bu konuda bir kanun tasarısı hazırlayıp meclisin onayına sunan DP,

¹⁵³ Cantek, *a.g.e.*, ss. 37-38.

büyük çoğunlukla kabul edilen 1950 Basın Kanunu'nu bu şekilde yürürlüğe koymuştur. Liberal nitelikteki bu kanun, hükümetin basın üzerindeki baskı ve kontrollerini büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır.¹⁵⁴ Bu durum, DP'nin mevcut basının karakterine güvendiği ve demokratikleşmenin ilk adımı olarak iktidarın basın üzerindeki hâkimiyetini ortadan kaldırarak kamuoyunda başarılı bir portre çizmek istediğini kanıtlar niteliktedir.

Sol basın kaynakları ekseninde tek parti dönemindeki düşünsel ortamın incelenmesi, dönemin siyasi ve iktisadi başta olmak üzere sol ideolojinin ilgi odağı olan tüm konulardaki atmosferini, bu konularda yönlendirilen eleştirileri kavramak ve Türkiye düşünce hayatına farklı bir perspektiften bakılması açısından oldukça önemlidir. İncelemeye çalıştığımız *"Tek Parti Döneminde Düşünsel Ortam: Sol Basın"*, köklü bir düzenden farklı yapıya geçen ve sürdürülebilir bir demokrasi oluşturulmaya çalışılan yeni Türkiye'deki sol oluşumların, uygulanan politikalara nasıl bir bakış açısıyla yaklaştığının anlaşılmasına katkı sunacaktır.

¹⁵⁴ Topuz, *a.g.e.*, s. 105.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1 / 14-43-7, 1 Temmuz 1925.

BCA, 30-18-1-1 / 15-54-10, 26 Ağustos 1925.

BCA, 30-18-1-2 / 44-26-4, 22 Nisan 1934.

BCA, 30-18-1-2 / 62-20-10, 16 Mart 1936.

BCA, 30-18-1-2 / 74-38-20, 11 Mayıs 1937.

BCA, 30-18-1-2 / 89-117-9, 7 Aralık 1939.

BCA, 30-18-1-2 / 91-44-18, 13 Mayıs 1940.

BCA, 30-10-0-0 / 79-524-18, 4 Haziran 1945.

BCA, 30-10-0-0 / 143-24-21, 14 Mayıs 1946.

BCA, 30-18-1-2 / 118-79-10, 8 Aralık 1948.

BCA, 30-18-1-2 / 118-102-4, 17 Şubat 1949.

BCA, 30-18-1-2 / 118-98-18, 19 Şubat 1949.

BCA, 30-18-1-2 / 119-32-10, 14 Nisan 1949.

BCA, 30-18-1-2 / 120-54-14, 6 Temmuz 1949.

II. Resmi Yayınlar

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 4 Rebiülevvel 1341, İçtima: 69, Cilt: 2.

Resmi Gazete, 18 Haziran 1946.

Resmi Gazete, 25 Mayıs 1940.

TBMM Tutanak Dergisi, 13 Haziran 1945, Devre: 7, Cilt: 18, İçtima: 2, Oturum: 73.

TBMM Tutanak Dergisi, 24 Nisan 1940, Devre: 4, Cilt: 10, İçtima: 1, Oturum: 43.

TBMM Tutanak Dergisi, 28 Haziran 1938, Devre: 5, Cilt: 26, İçtima: 3, Oturum: 82.

III. Süreli Yayınlar

"14 Mayıs", Yaprak, S. 22, 15 Mart 1950.

"Almanya'nın Verdiği Sözler ve Yaptıkları", Tan, 1 Eylül 1939.

"Atatürk öldü", Başdan, S. 14, 9 Kasım 1948.

"Cumhuriyet Bayramı", Yığın, S. 3, 1 Kasım 1946.

- “Cumhuriyet İnkılabımızın Tarihi Manası”, *Adımlar*, S. 7, İkinci Teşrin 1943.
- “İlahiyat Bir İlim Değildir”, *Hür Gençlik*, S. 3, 1 Ocak 1950.
- “Hadiseler ve Düşünceler”, *Yurt ve Dünya*, S. 37, Sonkânun 1944.
- “Hitler, Polonya İçin Neler Söylemişti?”, *Tan*, 3 Eylül 1939.
- “Lozan Sulhu”, *Adımlar*, S. 4, Ağustos 1943.
- “Niçin çıkıyoruz?”, *Zincirli Hürriyet*, S. 1, 5 Nisan 1947.
- “Tarafsızlar”, *Yaprak*, 1 Mart 1950.
- “Tarih Karşısında Atatürk”, *Yığın*, S. 4, 15 Kasım 1946.
- “Türkiye Post Kapatıldı”, *Tan*, 30 Mart 1940.
- “Türkiye’de din tedrisatı olamaz”, *Hür Gençlik*, S. 3, 9 Mayıs 1947.
- “Yirminci Yüzyılın Ortasında İnsan Hakları”, *Yaprak*, S. 17, 1 Ocak 1950.
- ANDAY, Melih Cevdet, “Aldatmaca”, *Yaprak*, S. 8, 15 Nisan 1949.
- ANDAY, Melih Cevdet, Oktay Rifat Horozcu, Orhan Veli Kanık, “Nâzım Hikmet Meselesi”, *Yaprak*, S. 26, 15 Mayıs 1950.
- ATAÇ, Nurullah, “Adımların Humanizma Anketi”, *Adımlar*, S. 4, Ağustos 1943.
- AYBAR, Mehmet Ali, “Apaçık Diktatör olsunlar..”, *Hür*, S. 1, 1 Şubat 1947.
- AYTEKİN, Halil, “Köyde Geçim”, *Yurt ve Dünya*, S. 33, Eylül 1943.
- BAŞOĞLU, Muzaffer Şerif, “Psikoloji Karşısına İrkçılık”, *Yurt ve Dünya*, S. 25, Sonkânun 1943.
- BORAN, Behice, “Şehir ve Şehirleşme Davamız”, *Yurt ve Dünya*, S. 3, Mart 1941.
- BORAN, Behice, “Üniversitenin Muhtariyeti”, *Söz*, S. 2, 1 Haziran 1946.
- CEMGİL, Adnan, “Geçen Yılın Fikir Hayatı”, *Yurt ve Dünya*, S. 37, Sonkânun 1944.
- DİKERDEM, Mahmut (M. Fırtınalı), “Köylüyü Kalkındırmak İçin”, *Yaprak*, S. 11, 1 Haziran 1949.
- ERTEKİN, Asaf, “4 Aralık Hadisesi”, *Söz*, S. 4, 1 Temmuz 1946.
- ERTEM, Sadri, “Başvekil R. Saydamın Bir Senesi”, *Tan*, 26 Ocak 1940.
- Görüşler*, 1 Aralık 1945.
- Hür Gençlik*, Özel Sayı, 13 Mayıs 1950.
- KANIK, Orhan Veli, “Ezan”, *Yaprak*, S. 28, 15 Haziran 1950.
- KANIK, Orhan Veli, “İrtica Kötü Mü?”, *Yaprak*, S. 12, 15 Haziran 1949.
- KANIK, Orhan Veli, “İşsizlik”, *Yaprak*, S. 11, 1 Haziran 1949.
- KARAY, Refik Halit, “Vişneli Ekmek Tatlısına Buyurunuz!”, *Tan*, 20 Temmuz 1942.
- OYKUT, Ziya, “Hümanizma”, *Adımlar*, S. 5, Eylül 1943.
- SERTEL, Sabiha, “Bizdeki Ahlâk Buhranının Başlıca Sebepleri Nedir?”, *Tan*, 22 Nisan 1940.

SERTEL, Sabiha, "Zincirli Hürriyet", *Görüşler*, S. 1, 1 Aralık 1945.

Son Posta, 28 Temmuz 1930.

Türkische Post, 7 Şubat 1940.

Yeni Açılım, Nisan 1989.

Yeni Açılım, Şubat 1989.

IV. Kitaplar

ALİ, Sabahattin, *Markopaşa Yazıları ve Ötekiler*, haz. Hikmet Altınkaynak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

ALKAN, A. Turan, *İstiklal Mahkemeleri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993.

ATILGAN, Gökhan, *Behice Boran: Öğretim üyesi, siyasetçi, kuramcı*, Yordam Kitap, İstanbul, 2009.

AYBAR, Mehmet Ali, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm: Seçmeler: 1945-1957*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

AYBARS, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, C. 1-2, İleri Kitabevi, İzmir, 1995.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*, Milliyet Matbaası, Ankara, 1932.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

BARUTÇU, Zübeyir ve Mete Kaan Kaynar, *Yurt ve Dünya Dergisi Üzerine Bir İnceleme*, Eğitim Yayınevi, Ankara, 2015.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

BERKES, Niyazi, *Unutulan Yıllar*, haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

BİRKAN, Tuncay, *Dünya ile Devlet Arasında Türk Muharriri 1930-1960*, Metis Yayınları, İstanbul, 2019.

BORA, Tanıl, *Cereyanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

BORA, Tanıl, *Türkiye'nin Linç Rejimi*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2014.

BOSTANCI, Naci, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

CANTEK, Levent, *Cumhuriyetin Büluğ Çağı: Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

CERRAHOĞLU, Ahmet Nevzat, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul, 1975.

ÇULCU, Murat, *İstiklal Mahkemesinde Gazeteciler Davası (Hilafetin Sonu)*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1993.

DEMİREL, Ahmet, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

DEYMER, Şefik Hüsnü, *Seçme Yazılar*, der. Ahmet Çavuşoğlu, Aydınlik Yayınları, Ankara, 1971.

- GEVGİLİLİ, Ali, *Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990.
- GÖLDAŞ, İsmail, *Takrir-i Sükun Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997.
- KABACALI, Alpay, *Türkiye’de Siyasal Cinayetler*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1993.
- Kadro 1932*, C. 1, haz. Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1978.
- Kadro 1933*, C. 2, haz. Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1979.
- KARAKUŞ, Emin, *İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967.
- KARPAT, Kemal, *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- KİLİ, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1995.
- KOÇ, İ. Ceyhan, *Tek Parti Döneminde Basın İktidar İlişkileri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.
- KOÇAK, Cemil, *Tarihin Buğulu Aynası*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- METİNSOY, Murat, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- NESİN, Ali, *Gömüyü Arayan Adam: Fotoğraflarla Aziz Nesin’in Yaşam Öyküsü*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÖNGÖREN, Ferit, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi (1923-1983)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.
- ÖYMEN, Altan, *Değişim Yılları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2004.
- ÖYMEN, Altan, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.
- ÖYMEN, Onur, *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014.
- SARGIN, Nihat, *Davalar, savunmalar, cezaevi anıları*, Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2005.
- SAYDUR, Mehmet, *Markopaşa Gerçeği*, Çınar Yayınları, İstanbul, 2013.
- SAYILGAN, Aclan, *Türkiye’de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.
- SERTEL, Sabiha, *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- SERTEL, Yıldız, *Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.
- SERTEL, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- TEKELİ, İlhan ve Selim İlkin, *Bir Cumhuriyetin Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

- TİMUR, Taner, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- TİMUR, Taner, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.
- TOPRAK, Zafer, *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- TOPUZ, Hıfzı, *Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1994.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 2, Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1997.
- YANGIN, İlhami, *Osmanlı’da Sosyalizm*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2009.
- YEŞİL, Ahmet, *Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- YETKİN, Çetin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.
- YILMAZ, Tanzer Sülker, *Türkiye’de Gençlik Hareketleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

V. Makaleler

- ACEHAN, Abdullah, “Orhan Veli ve Yaprak Dergisi Üzerine”, *Folklor Akademi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2018, ss. 169-185.
- AĞDUK GEVREK, Meltem, “Yurt ve Dünya / 1941-1944: 1940’ların “Solunun” Ankara çevresi”, *Toplum ve Bilim*, S. 78, 1998, ss. 255-272.
- AKDAĞ Sarı, Kader, “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Muhalafet: Yarın Gazetesi ve Arif Oruç”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, S. 29, Bahar 2019, ss. 285-315.
- BALİ, Rifat N., “Tek Parti Döneminde Gazete Tirajları”, *Tarih ve Toplum*, S. 221, 2002, ss. 18-19.
- ÇELİK, Ahmet, “İkinci Dünya Savaşında Hükümet-Basın İlişkileri ve Gazeteci Mebuslar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, S. 2, 2018, ss. 315-331.
- DEMİR, Şerif, “İktidar-Basın İlişkilerinin Türkiye’de Görünümü (1918-1960)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 5, S. 6, 2012, ss. 119-137.
- DEMİRCİOğLU, Asuman, “Cumhuriyetin İlan Ediliş ve Halifeliğın Kaldırılması Sürecinde “İstikbal” Gazetesi’nde Lütfi Fikri Bey”, *Atatürk Dergisi*, C. 7, S. 1, ss. 37-62.
- DİNÇER, Hasan, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Bir Dergi: Yurt ve Dünya”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 42, 2008, ss. 193-230.
- DOğAN, Mehmet H., “Yaprak Döneminde Orhan Veli”, *Türk Dili Dergisi*, S. 291, Aralık 1975, ss. 722-731.

- EFE, Eren, "Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Sosyalist Hareket", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, C. 15, S. 59, 2017, ss. 40-73.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, "Türkiye'de Çok-Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, S. 106, 2006, ss. 174-191.
- KASAPOĞLU, Aytül, "Bir Halk Sosyolojisi Örneği Olarak Adımlar Dergisinin Semiyotik İncelemesi", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 1, 2011, ss. 134-191.
- ORAN, Baskın, "İç ve Dış Politika Açısından II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 3, 1969, ss. 227-277.
- OTAÇ, Tuğrul, "Ülkü Mecmuasına Göre Türk Aydınlanması (1933-1936)", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 64, 2019, ss. 229-266.
- ÖZDEMİR, Ali Ulvi, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Serteller ve Tan Gazetesi (1939-1945)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 13, S. 49, 2012, ss. 179-216.
- ÖZTEKİN, Hülya, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Muhalif Bir Dergi: Görüşler", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 41, 2015, ss. 170-191.
- ÖZTÜRK, Ahmet, "Tek Parti Döneminde Basın Özgürlüğü", *Marmara İletişim Dergisi*, S. 5, Ocak 1994, ss. 137-144.
- SARI, Muhammed ve Hatice Gedik, "Türkiye'de Harf Devrimi Öncesinde Basına Yansıyan Görüşler", *Turkish Studies*, C. 9, S. 7, 2014, ss. 485-505.
- SONSÖZ, Hande, "Sosyalizmin Türkiye Düşünce Tarihindeki İzleri ya da Sosyalistçe Yaşamın Diğer Adı Zor Zanaat", *Doğu Batı*, S. 59, Kasım-Aralık-Ocak 2011-2012, ss. 97-134.
- SUNAR, Lütfi, "Kadro Dergisi/Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizmin Oluşumu Bağlamında Bir Analiz", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 1, 2004, ss. 511-526.
- ŞENTÜRK, Ayşegül, "1931 Matbuat Kanunu'ndaki Değişiklikler Üzerine Kronolojik Bir Değerlendirme: Basın Hürriyeti Bağlamında Meclis Tartışmaları ve Basındaki Yankılar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S. 1, 2015, ss. 199-230.
- TERCÜMAN, Çilem, "Ülkü Mecmuası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, S. 7, 2006, ss. 563-580.
- TORUN TAMER, Aytül, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkçe Sol Basından İzlenimler: İşçi Hareketleri ve Sorunlarına Dair Notlar", *Erciyes İletişim Dergisi*, C. 3, S. 4, 2014, ss. 42-64.
- VURAL, Mithat Kadri, "II. Dünya Savaşı Türkiye'sinde Bir Muhalefet Örneği Olarak "Tan" Gazetesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16-17, 2008, ss. 381-395.
- YALÇINKAYA, Zübeyde, "1941-1944 Yılları Arası Yayınlanan "Yurt ve Dünya Dergisi"ndeki Köy ve Köylü Sorunları Üzerine Bir Analiz", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S. 2, 2013, ss. 161-174.
- YILDIZ, Aytaç, "Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasal Muhalefet ve Eleştirinin Sınırları: Yarın'ı Okumak", *Turkish Studies*, C. 8, S. 7, 2013, ss. 783-795.

VI. Tezler

- ASLAN, İlker, *Erken Cumhuriyet Dönemi'nin Modernleşme Paradigmasını İnsan Dergisi Üzerinden Okuma Denemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.
- ŞEN, Orkun, *Türkiye Çok Partili Hayata Geçişte Toplumsal Olaylar (10 Örnek/1945-1950)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2020.
- ÜNALAN-ALTAŞ, Burcu, *Türk Solu'nda Ayrışma: 1920-1971*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.
- ÜNLÜ, Barış *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar ve Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 475-50.

Geliş Tarihi: 31 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

ENVER, TALAT VE CEMAL PAŞALARIN ÖLDÜRÜLMELERİNİN FRANSIZ BASININA YANSIMALARI

Mustafa KIRIŞMAN**

Öz

İttihat ve Terakki Partisi Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vurmuş bir siyasi oluşumdur. Bu partinin önde gelen üç ismi olan Enver, Talat ve Cemal Paşalar devlet yönetiminde hızla yükselerek ülkenin geleceğini tayin edebilecek güce erişmişlerdir. Öyle ki; 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahdı Ferdinand'ın öldürülmesiyle patlak veren Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa dâhil olmasında onların kararı etkili olmuştur. Dört yıl süren savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin ateşkes istemek durumunda kalması sebebiyle İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı da son bulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olan tarafta yer almış olması kamuoyunda ciddi biçimde eleştirileceği gibi bu yenilgiye devlet yönetimi içinde sorumlu ya da sorumlular aranacağı bir gerçektir. Ayrıca İtilaf güçlerinin ülkeyi savaşa sokmakla sorumlu tutacağı kişileri söz hakkı dahi vermeden cezalandıracağı da biliniyordu. Bu noktada Enver, Talat ve Cemal Paşalar 1 Kasım 1918'de ülkeyi terk etmek durumunda kaldılar. Hayatlarına yurtdışında devam eden Paşalar, Ermeni Tehciri'nden ötürü Ermenilerin takibinde olmuşlardı. Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de, Cemal Paşa 21 Temmuz 1921'de Tiflis'te suikasta kurban gitmişler; Enver Paşa ise 4 Ağustos 1922'de Türkistan'ın Çegan Tepesi'nde Bolşeviklerle giriştiği bir çatışmada öldürülmüştü. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'yle karşıt saflarda yer alan Fransa'da basın, Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasından savaşın bitimine kadar Enver, Talat ve Cemal Paşaları ciddi biçimde eleştirmişti. Paşaların öldürüldüğü tarihler, aynı zamanda Fransız basınının Anadolu'daki

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Araş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, mustafa.kirisman@gmail.com, 0000-0002-9247-9770.

Millî Mücadele Hareketi'ne bakışının müspet yöne evrilmeye başladığı döneme denk gelmekteydi. Bu çalışmada Enver, Talat ve Cemal Paşaların öldürülmeleriyle ilgili Fransız gazetelerinde çıkan haberler ve yapılan yorumlar irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat Paşa, Fransa, Basın.

REFLECTIONS OF MURDERS OF ENVER, TALAT AND CEMAL PASHAS TO THE FRENCH PRESS

Abstract

Committee of Union and Progress is a political formation that left its mark on the last period of the Ottoman Empire. Enver, Talaat and Djemal Pashas, the three leading names of this party rose rapidly in the state administration and reached the power to determine the future of the state. Such that; in the First World War which broke out with the murder of Ferdinand, crown prince of Austria-Hungary on June 28th 1914; their decision was effective in the Ottoman Empire's involvement in the war alongside Germany. At the end of the war that lasted for four years, the rulership of the Committee of Union and Progress came to an end as the Ottoman Empire had to ask for a ceasefire. The fact that the Ottoman Empire was on the defeated side in the First World War would be severely criticized in public, as well as the fact that those responsible for this defeat would be sought in the state administration. It was also known that Entente forces would punish those they would blame for bringing the country into war without even giving voice to them. At this point Enver, Talaat and Djemal had to leave the country on November 1st 1918. Pashas who continued their lives abroad, were in pursuit of the Armenians because of Armenian Tehcir. Talaat Pasha was assassinated on March 15th March 1921 in Berlin, Djemal Pasha was assassinated on 21th July 1921 in Tbilisi; Enver Pasha was killed in a fire with Bolsheviks on the Cegan Hill of Turkestan on August 4th 1922. In France, which was in the opposing sides with the Ottoman Empire in the First World War, the press seriously criticized Enver, Talaat and Djemal Pashas from the involvement of the Ottoman Empire in the war until the end of the war. The dates when the pashas were killed also coincided with the period when the French press' view of the National Struggle Movement in Anatolia began to evolve in a positive direction. In this study, the news and comments in French journals about murders of Enver, Talaat and Djemal Pashas are examined.

Keywords: Enver Pasha, Talaat Pasha, Djemal Pasha, France, Press.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Avrupa, İtilaf ve İttifak Devletleri olmak üzere iki bloğa ayrılmıştı. Osmanlı Devleti ise bu büyük savaşın eşiğinde İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya başta olmak üzere çeşitli Avrupa devletleriyle ittifak görüşmeleri yapmıştı. İtilaf bloğunda yer alan İngiltere, Fransa ve Rusya'yla yapılan görüşmelerde müspet sonuç elde edemeyen Osmanlı Devleti savaşın ilk günlerinde, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli bir ittifak antlaşması yaptı. 17 Ekim 1914 tarihinde kabinenin imzasına sunulan bu antlaşmada Bahriye Nazırı Cemal Paşa ve Dahiliye Nazırı Talat Bey ile Harbiye Nazırı, Erkan-ı Harbiye Reisi ve aynı zamanda Başkumandan Vekili olan Enver Paşa'nın da imzası vardı.¹ Gerek Osmanlı Devleti'nin yaşadığı yalnızlık hissi gerekse Osmanlı yönetiminin karar mekanizmasında yer alan İttihat ve Terakki önderlerinin Almanya'nın muzafferiyetine olan inancı bu kararda etkili olmuştu. Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'te Türk bayrağı çekilmiş Goeben zırhlısı ve Breslau kruvazörünün de bulunduğu filonun Rus limanlarını bombalamasıyla resmen savaşa dahil oldu. Bu dahil oluşla birlikte geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinde cepheler açılmıştı. 1914 yılının Kasım ayında, doğuda Ruslarla Kafkas cephesi açılmış, İngilizler Basra Körfezi'nden geçerek El Fav'a ayak basmışlar ve Bağdat'a doğru yürümeye başlamışlar, 1915'te İtilaf güçleri Çanakkale Harekatı'na başlamışlar, Arabistan yarımadasında Şerif Hüseyin İsyanı başlamış ve bir de bunlara ek olarak Cemal Paşa'nın başında olduğu 4. Ordu Mısır'a sefer düzenlemek üzere Kanal Harekatı'na girişmişti. 1917 yılında Bolşevik İhtilali neticesinde Rusya savaştan çekilmiş, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Barış Antlaşması uyarınca 1914 Osmanlı-Rus sınırı esas alınmıştı. Ermenilerin ve Gürcülerin bu maddeyi kabul etmemeleri üzerine Osmanlı ordusu Ardahan, Batum ve Kars'ı ele geçirmişti. Enver Paşa'nın turana yürüme hayaliyle İtilaf Devletleri boyunduruğundaki Müslümanları ayaklandırma fikrinin örtüştüğü noktada, Osmanlı ordusu Bakü'ye girmiş ve Tebriz'e doğru yürümüşü. Ancak, 1917 yılında Almanya'ya savaş ilan edip ertesi yıl ordularını cepheye ulaştıran Amerika Birleşik Devletleri, savaşın ağırlık merkezinin iyiden iyiye İtilaf Devletleri'ne kaymasını sağlamıştı. İngilizlerin 19 Eylül 1918'de Filistin'e ve

¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.519.

ardından Suriye'ye doğru giriştiği taarruz neticesinde 8. Ordu tamamen yok olmuş, 7. Ordu ise kayıplar vermiş olsa da geri çekilebilmişti.² 29 Eylül 1918'de Bulgaristan'ın Selanik Mütarekesi'ni imzalayarak savaş dışı kalması ve yine aynı gün Alman Hükümeti'nin barış görüşmelerine başlamak istediğini beyan etmesi, 4 Ekim'de Osmanlı Devleti'ni de mütareke başvurusunda bulunmaya sevk etmişti.³ 1918 yılının Eylül ayı başlarında son bir nabız yoklaması için Berlin'e gitmiş olan Talat Bey, Almanya'dan aradığı desteği bulamadığı gibi İttifak Devletleri'nin müstakil biçimde ateşkes imzalamak niyetinde olduğunu da görmüştü. İstanbul'a dönüş yolunu, Bulgaristan'a dayanan Fransız orduları tarafından kapanma ihtimali sebebiyle 27 Eylül'de İstanbul'a döndü.⁴

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden tarafta yer almıştı. Talat Paşa İstanbul'a vardıkdan sonra Padişah Vahdettin ile yaptığı görüşmede istifa etmenin en doğru seçenek olduğuna kani olmuştu.⁵ Ayrıca Vükela Heyeti'nde de derin ihtilaflar bulunuyordu. Enver Paşa Almanlara gereğinden fazla güvenerek ordu kuvvetlerini israf etmekle suçlanırken, Cemal Paşa ise Filistin ve Suriye'de tatbik ettiği hükümet iradesine aykırı uygulamalarının neden olduğu bozulmadan sorumlu tutuluyordu. Vükela Heyeti'nde İttifak kanadından ayrılarak İtilaf Devletleriyle münferit bir ateşkesin yapılması fikri doğmuştu. Bu durum bir anlamda ülkeyi Almanların yanında savaşa sokan Enver, Talat ve Cemal Paşa'nın başını çektiği kabinenin istifa etmesi gerekliliği de ortaya çıkarıyordu.⁶ Talat Paşa 7 Ekim 1918'de Vahdettin'e istifasını sunduysa da resmî açıklama 13 Ekim 1918'de yapılmıştı. Böylelikle, Ahmet İzzet Paşa 14 Ekim 1918'de yeni kabineyi kurdu. İttihat ve Terakki'nin son kongresi 1 Kasım 1918'de, öğlene doğru saat 11.00 sularında, Merkez-i Umumi binasında gerçekleşmiş ve bu kongreyle parti kendini feshetmişti.⁷

İttihat ve Terakki Partisi feshedilmeden önce, 20 Ekim 1918'de Enver Paşa'nın yardımcısı olan Alman General von Seeckt Enver Paşa'ya bir teklifte bulunmuştu. Bu teklife göre, Enver Paşa eğer Almanya'ya geçmek isterse,

² Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi I Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.34.

³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.3, K.4, TTK Basımevi, Ankara, 1991, ss.681-685.

⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1961, ss.448-449; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.6, Günen Yayınevi, İstanbul, 1963, s.3578.

⁵ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s.150.

⁶ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?*, C.3, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018, ss.527-531.

⁷ Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, ss.201-203.

Boğaz'da duran Alman torpidobotlardan biri emrine verilebilecekti.⁸ Enver, Talat ve Cemal Paşalar kendilerini bekleyen tehlikenin farkındaydılar. Padişah Vahdettin, pusuda bekleyen muhalifler, İtilaf Devletleri lehine çalışan muhtelif zümreler, intikamcılar, menfaatleri sekteye uğrayanlar, muhakeme yeteneğinden yoksun olup böylesi çalkantılı zamanlarda tahrik olabilecek gruplar ve İttihat Terakki mensubu olduğu halde menfaat kapısının kapandığını görüp bir anda karşı cenahta yer alan insanların varlığı paşaların ülkede kalmalarını mümkün kılmıyordu.⁹ Kaldı ki, İtilaf güçleri her an İstanbul'a ayak basabilirlerdi. İtilaf güçlerinin savaş suçlusunu adı altında sabık iktidarın üyelerini hapse atacağı, hatta ölümle dahi cezalandırabileceği tahmin edilemeyecek bir durum değildi. O yüzden bunun bir kaçış değil, bir uzaklaşma olduğu düşünölmelidir.¹⁰ Bu itibarla Enver, Cemal, Talat Paşalar, Beyrut Valisi Cemal Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rüşuhi, Beyler ile Talat Paşa'nın kayınbiraderi olan Hayreti Bey 1 Kasım 1918'i 2 Kasım'a bağlayan gece yurdu terk ettiler. Karaköy'den kalkan Alman Askeri Demiryolları'na ait bir yat İstanbul'un çeşitli sahillerine uğrayarak bu kişileri alıp Tarabya'da bekleyen Alman torpidobotu R-01'e ulaştırdı.¹¹ R-01'le önce Alman işgali altındaki Kırım yarımadasında, Sivastopol yakınlarında bulunan Gözleve (Evpatorya)'ye ulaştılar. 3 Kasım'da Sivastopol'a; aynı gün yine Almanların yardımıyla Akmesic (Simferopol)'e vardılar. 7 Kasım 1918'de ise takma isimlerle Berlin'e varmak üzere hareket ettiler.¹² Berlin'e hareket edenler arasında Enver Paşa yoktu.¹³

1. Talat Paşa Suikastının Yankıları

Talat Paşa ve eşi Hayriye Hanım Berlin'e vardıkları sırada Almanya'da ihtilal hareketleri baş göstermiş, çok geçmeden II. Wilhelm Hollanda'ya firar etmişti. Kısa süreliğine Alexanderplatz'da bir otele yerleşen Talat Paşa ve

⁸ Mete Soyttürk, "İttihatçı Paşalar Nasıl Yurtdışına Kaçtılar?", *Popüler Tarih*, S.63, Kasım 2005, s.47'den akt.: Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı: Enver Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s.188.

⁹ Şakir, *a.g.e.*, ss.529-530.

¹⁰ Tefvik Çavdar, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1984, s.431.

¹¹ Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s.38.

¹² Babacan, *a.g.e.*, s.209.

¹³ Çolak, *a.g.e.*, s.190.

eşinin Almanya'ya gittiklerinin haberini alan Bâbüâli, Berlin Sefiri Rıfat Paşa aracılığıyla Alman Hükümeti'nden Talat Paşa'nın iadesini talep etmişti. Alman Hükümeti bu talebi reddettiği gibi Almanya'nın idaresini elinde bulunduran Sosyal Demokrat Parti'nin Başkanı Friedrich Ebert¹⁴, Talat Bey'e Ali Sai adıyla bir pasaport da vermişti.¹⁵ Çok geçmeden Talat Paşa ve eşi, Talat Paşa'nın ölümüne kadar Berlin'in Charlottenburg semtindeki Hardenberg Sokağı'nda, birinci katta, dört numaralı evde ikamet ettiler.¹⁶

Talat Paşa Berlin'e geldikten kısa bir süre sonra siyasi faaliyetlerde bulunmaya başlamış ve bu faaliyetlerden Mustafa Kemal Paşa'yı da haberdar etmiştir. Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Aralık 1919'da gönderdiği mektupta Avrupa'da yürüteceği diplomasi konusunda önerilerini sunmuş, Mustafa Kemal Paşa da 20 Kasım 1920'de verdiği cevapta, Talat Paşa'nın üstlendiği bu görevi Ankara Hükümeti'nin prensiplerine bağlı kalmak kaydıyla, temelde kabul etmiştir.¹⁷ Talat Paşa ilk olarak Berlin'deki ittihatçıları örgütlemek adına Şark Kulübü'nü kurdu. Daha sonra İsveç ve Danimarka'ya geçerek bu ülkelerin ileri gelen siyasileriyle bir araya gelip, Türkiye ve Türklerle ilgili yanlış algıları düzeltmeye çalıştı. Hollanda'da toplanan İkinci Sosyalist Enternasyonel Kongresi'ne katılarak sosyalist liderlerle istişarelerde bulundu. Kongrenin genel sekreteri Camille Huysmans'la görüşerek Türklerin önündeki en büyük engellerden birinin kapitülasyonlar olduğunu, Türk milletinin kendilerine ait topraklarda tam bağımsız olarak yaşamak arzusunda olduğunu ifade etti. Talat Paşa Bolşeviklerin Berlin'deki temsilcisi Karl Radek ile bir araya gelerek Batılı emperyalistlere karşı Türklerin ve Bolşeviklerin ortak hareket edebilmesi için zemin yokladı.¹⁸

¹⁴ 1871-1925 yılları arasında yaşamış sosyal demokrat eğilimli Alman devlet adamıdır. 1888-1891 yılları arasında Kuzey Almanya'yı dolaştı. Bu seyahatte sendikaları yakından tanıdı, işçi ve işçilerin sorunlarını inceledi. 1889 yılında Almanya Sosyalist İşçi Partisi'ne üye olarak siyasete atıldı. Karl Marx ve Friedrich Engels'in öğretilerinden etkilendi. 1905 yılında Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nin genel sekreteri, 1913 yılında ise bu partinin başkanı oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda II. Wilhelm tahttan indikten sonra Alman İmparatorluğu'nun yerine kurulan Weimer Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı oldu. Kaynak için bkz.: Detler Peukert, *The Weimar Republic*, Penguin Books Ltd., London, 1993.

¹⁵ Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Arma Yayınları, İstanbul, 1992, ss.18-19.

¹⁶ Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhü: Talat Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020, s.239.

¹⁷ Mustafa Kemal Paşa ile Talat Paşa arasındaki mektuplaşmalarla ilgili detaylı bilgi için bkz.: İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Bellekten*, C.44, S.174, Nisan 1980, ss.301-345; Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

¹⁸ Babacan, a.g.e., ss.219-222.

Talat Paşa İngilizlerle de temasa geçmişti. İlk olarak İngiliz Başbakanı Lloyd George'a bir mektup yazarak İngiltere'nin Rusya'yla müttefik olmasından ötürü Osmanlı Devleti'ni Almanların safına ittiğini, Osmanlı Devleti'nin bu itibarla Birinci Dünya Savaşı'na sürüklendiğini ifade etmişti. Mektubun sonunda, İngiltere'nin Anadolu'da Türk vatanperverlere karşı savaş sürdürmesinin hata ve beyhude bir çaba olduğunun altını çizmişti. Talat Paşa 1908 ihtilalinden beri tanıdığı İngiliz Herbert Aubrey¹⁹'e de mektup göndererek Ermeni kıyımından kendisinin sorumlu olmadığını ifade etmişti.²⁰

I. İnönü Savaşı'nda Türk ordusunun elde ettiği zafer sonrasında Londra Barış Konferansı toplanırken, bu sefer Herbert Aubrey Talat Paşa'yla iletişime geçerek görüşmek istediğini bildirmişti. 26 Şubat 1921 tarihinde Almanya'nın Hamm şehrinde gerçekleşen görüşmede Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin Almanların tarafında savaşa nasıl girmek durumunda kaldığını anlatmıştı. Ermeni meselesinin var olmadığını ancak siyasi sebeplerle bu meselenin yoktan var edildiğini izah etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin, kendi yaşadıkları ülkeyi arkadan hançerlemeleri neticesinde zorunlu göçe tabi tutulduklarını belirtmişti. Talat Paşa'nın bu görüşmede dile getirdiği bir diğer husus ise olası bir Türk-İngiliz antlaşmasının hala olabileceğiydi. Herbert Aubrey Talat Paşa'nın bu önerisinden, Türklerin acilen yardım görme hevesinde oldukları sonucunu çıkarmıştı. Talat Paşa Herbert Aubrey'e Türkiye'nin bölgede belli bir güç olduğunu ve halen Hindistan'a kadar olan coğrafyada nüfuzu olduğunu belirtmekten kaçınmamıştı. Ayrıca İngilizlerin Mısır ve Mezopotamya'daki Araplara verdikleri sözleri hala tutmadıklarının ve bu durumun bölgedeki Türk nüfuzunu yeniden arttırdığının altını çizmişti.²¹

¹⁹ 1880-1923 yılları arasında yaşamış İngiliz asker, diplomat, siyasetçi, gezgin ve istihbaratçı. Oxford Üniversitesi Modern Tarih bölümünden mezun olduktan sonra, 1900 yılında teğmen olarak orduya katıldı. 1911 yılında parlamentoya girerek Sir Mark Sykes ve George Lloyd ile birlikte en genç konservatif parlamenterlerden biri oldu. Fransızca, Almanca, İtalyanca, Türkçe, Arapça ve Yunanca dillerini konuşurdu. Arnavutluk'un bağımsızlığında önemli rol oynadı. İyi derecede Türkçe bildiğinden Çanakkale Savaşları'nda İngiliz Ordusu'na çevirmenlik, savaş meydanlarından ölü-yaralı toplayabilmek için ateşkes müzakereciliği yaptı. Bir müddet İngiliz istihbaratına bağlı olan Arap Büro'da çalıştı. Ku'ül Amare'de İngiliz esirleri teslim alabilmek için Halil Paşa ile müzakerelerde bulundu. Detaylı bilgi için bkz.: Margaret Fitzherbert, *The Man who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, John Murray, London, 1983.

²⁰ Babacan, a.g.e., ss.222-225.

²¹ A.g.e., ss.224-228.

Talat Paşa Berlin’de faaliyetlerine devam ederken, Ermeniler de Birinci Dünya Savaşı sırasında uğradıklarını iddia ettikleri zulümden sorumlu tuttıkları İttihat ve Terakki erkânıyla kirli planlar yapıyorlardı. İtilaf Devletleri’nin Doğu Anadolu’yu içine alan Ermeni devleti vaadine karşılık Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanan Ermeniler, kendilerine verilen sözün tutulmaması üzerine silahlı eylemlerle davalarını sürdürmeyi tercih etmişlerdi. Zaten bunun için halihazırda bir altyapıları mevcuttu. Ermeniler Berlin Antlaşması’yla, Batılı güçlerin Osmanlı Devleti üzerinde kendilerini de kullanarak kurdukları baskıdan faydalanarak örgütlenmeye başlamışlardı. 1878’de Van’da Kara Haç Cemiyeti’ni, 1881’de Erzurum’da Pashtpan Haireniats (Anavatan Müdafileri) Derneği’ni, 1885’te Van’da İhtilalci Armenakan Partisi’ni, 1887’de Cenevre’de Hınçak Partisi’ni, 1890’da Tiflis’te Taşnaksutyun’u kurmuşlardı.²² Ermeniler, kurdukları partiler ve cemiyetler vasıtasıyla silah ve mühimmat tedarik ederek çeşitli yerleşim yerlerinde ayaklanmalar çıkartma yoluna gitmişlerdi.²³ Şimdi, bu örgütler İttihat ve Terakki Partisi’nin yurtdışında yaşayan önemli isimlerini öldürmek için kullanılacaktı. 6-13 Şubat 1919 tarihleri arasında Erivan’da toplanan İkinci Batı Ermenileri Kongresi’nde Talat, Cemal, Sait Halim Paşalarla Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi Beyler gibi İttihat ve Terakki’nin önemli isimleri hakkında sözde halk mahkemeleri tertip edilerek idam kararları verilmiş, bu kişilerin görüldükleri yerlerde öldürülmeleri için militanlar görevlendirilmişti.²⁴ Talat Paşa’yı öldürme görevi Nazaryan isminde bir komiteciye verildiyse de o bu görevi Almanca bilmediği için geri çevirmişti. Daha sonradan bu görev Taşnaksutyun üyesi olan Salomon Teilirian’a verildi.

Talat Paşa, 15 Mart 1921 Salı günü saat 11.00 sularında, oturduğu evin sokağında yer alan 17 numaralı evin önünde, Salomon Teilirian tarafından suikasta uğradı. Katil, Talat Paşa’nın arkasından yaklaşarak “Talat, Talat” diye seslenmiş ve başından vurmuştu. Silahlı olay yerinde bırakıp kaçmaya başlayan katili çevredeki vatandaşlar yakalayarak polise teslim etmişlerdi.

²² Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Basımevi, Ankara, 2001, ss.16-17; Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu 1914-1923*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 2001, ss.98-102; Yusuf Sarıınay, “İstanbul’da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)”, *ATAM Dergisi*, C.23, S.67-68-69, Kasım 2007, ss.106-110.

²³ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s.119.

²⁴ Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristin İtirafları*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2006, s.25’den akt.: Ahmet Aslan, *Türk Basınında Talat Paşa Suikastı ve Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2010, s.40.

Fransız basını, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında yer almasının ve savaşın sonunda mağlup olmasının sorumluluğunu Enver, Talat ve Cemal Paşalara yüklemişti. Fransız kamuoyu İttihat ve Terakki'nin bu üç önderini; son ana kadar Fransa'yla ittifak görüşmelerinde bulunduğu halde Almanlarla gizli antlaşma yapan, savaş ilanında bulunmadan Rus limanlarını bombalayarak ülkelerini savaşa dahil eden yöneticiler olarak algılamıştı.²⁵ Savaş boyunca Fransız gazetelerinin ağır eleştirilerine maruz kalan bu isimlerden Talat Paşa'nın öldürülmesi Fransız basınının dikkatinden kaçmamıştı.

Talat Paşa suikastından bir gün sonra Fransız gazetelerinde şu başlıklar atılmıştı: "*Talat Paşa Berlin Yakınlarında Öldürüldü*"²⁶, "*Sabık Sadrazam Talat Paşa Öldürüldü*"²⁷, "*Sabık Sadrazam Talat Paşa Charlottenbourg'da Öldürüldü*"²⁸, "*Talat Paşa Berlin'de Öldürüldü*"²⁹, "*Talat Paşa Suikastı*"³⁰, "*Talat Paşa Almanya'da Bir Ermeni Tarafından Öldürüldü*"³¹, "*Talat Paşa Öldürüldü*"³².

Excelsior büyük puntolarla, genç Ermeni bir öğrencinin 15 Mart sabahı saat 11.00'e doğru Talat Paşa'yı revolver ile başından vurduğunu, Charlottenbourg caddesinde gerçekleşen saldırıda yanında bulunan eşinin ağır yaralandığını³³; katilin, kendisini polise teslim edenler tarafından linçe uğradığını yazmıştı. Büyük puntolarla olayı özetleyen gazete, suikastın detaylarından da bahsetmişti. *La Gazette Generale de l'Allemagne* isimli Alman gazetesinden alıntılanan bilgilere göre, yoldan geçenler çifti takip eden genç bir adam görmüşlerdi. Bir ara bu genç adam Talat Paşa'nın yanına gelmiş ve omzuna tanıdık biriymiş gibi vurmuştu. Talat Paşa şaşırarak aniden dönmüş ve genç adam onu kafasından vurmuştu. Suikastçı revolverini ikinci kez Paşa'nın eşi için ateşleyerek onu ağır yaralamış ve silahı yere fırlatıp kaçmıştı.

²⁵ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Kırışman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Fransız Kamuoyu*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2021.

²⁶ "Talaat Pacha est Assassine pres de Berlin", *Excelsior*, 16 Mart 1921, s.2.

²⁷ "L'Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Berlin", *L'Action Française*, 16 Mart 1921, s.3.

²⁸ "L'Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Charlottenbourg", *Le Petit Journal*, 16 Mart 1921, s.1.

²⁹ "Talaat Pacha est Assassine a Berlin", *Le Radical*, 16.03.1921, s.2.

³⁰ "L'Assassinat de Talaat Pacha", *Le Temps*, 16 Mart 1921, s.1; *L'Intrigueant*, 16 Mart 1921, s.1.

³¹ "Talaat Pacha Assassine en Allemagne par un Armenien", *L'Homme Libre*, 16 Mart 1921, s.3.

³² "Talaat Pacha a ete Assassine", *L'Ouest Eclair*, 16 Mart 1921, s.1.

³³ Talat Paşa'nın eşinin vurulduğu haberi gerçeği yansıtmamış, daha sonradan çeşitli gazetelerde bu haber tezkiz edilmişti.

Katilin adı ise haberin yayınlandığı ilk gün gazetelerde yer almıştı.³⁴ Suikastın sabah saat 11.30 sularında gerçekleştiğini belirten *L'Action Française*, 24 yaşındaki fail Salomon Teilirian'ın Talat Paşa'ya iki el ateş ettiğini yazmıştı. Teilirian polise verdiği ilk ifadesinde, Talat Paşa iradesindeki hükümetin sistematik olarak katlettiği yurttaşlarının intikamını almak istediğini belirtmişti.³⁵ *L'Intransigeant* diğer gazetelerin verdiği bilgilerin dışında Talat Paşa'nın iki yıldır Berlin'de Sali Ali Bey³⁶ adıyla yaşadığını yazmıştı. Gazete sorgudan öğrendiğini öne sürdüğü birtakım bilgileri de okuyucularıyla paylaşmıştı. Fail Teilirian'ın sorgu sırasında, Talat Paşa'yı ebeveynlerinin ölüm emrini veren kişi olmasından dolayı öldürdüğünü söylemişti. İntikamını almak için iki yıldır Talat Paşa'nın peşine düştüğünü söyleyen fail, Paşa'nın Berlin'de olduğunu öğrendikten sonra, ocak ayında Cenevre'den Berlin'e gelmişti.³⁷

³⁴ "Talaat Pacha est Assassine pres de Berlin", *Excelsior*, 16 Mart 1921, s.2.

³⁵ "L'Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Berlin", *L'Action Française*, 16 Mart 1921, s.3.

³⁶ Talat Paşa'nın kullandığı bu takma ad Hasan Babacan'ın *Mehmed Talat Paşa* isimli eserinde Ali Sai Bey olarak geçerken, Mustafa Çolak'ın *Komitenin Ruhu Talat Paşa* isimli eserinde Sali Ali Bey olarak geçmektedir.

³⁷ "L'Assassinat de Talaat Pacha", *Le Temps*, 16 Mart 1921, s.1; *L'Intransigeant*, 16 Mart 1921, s.1.

“Talat Paşa Berlin Yakınlarında Öldürüldü”, *Excelsior*, 16.03.1921, s.2.

L'Ouest Eclair; Talat Paşa'yı, O'nun İtilaf Devletleri'nin dostu olmadığını söyleyerek anlatmaya başlamıştı. Cemal Paşa'ya atıfta bulunmayan gazete, Talat Paşa, Enver Paşa ve Cavid Bey üçlüsünün en uzlaşmaz düşmanlar olduğu vurgulamıştı. Bu duruma iyi tarafından bakıldığında; Talat Paşa'nın yaptıklarından dolayı, Asya Türkiye'sinde oluşan milliyetçi hareketin İtilaf Devletleri'nin Ermenilere ve Yunanlara sağladığı imtiyazları pekiştirmek durumunda kaldığını ileri sürmüştü. Ermenilere yapılan katliamın sorumlusu olduğu öne sürülen Talat Paşa'nın,

nefret ettiği ırkın torunlarından birinin darbeleriyle düştüğünü ifade eden gazete, içkin bir adaletin olduğunu belirtmişti.³⁸

Journal des Debats yazarlarından Auguste Gauvain³⁹ “Talat Paşa Suikastı” isimli bir makale kaleme almıştı. Bu makalede sözü ona Talat Paşa’nın hatalarını anlatan Gauvain, *La Gazette Generale de l’Allemagne* gazetesinden olayın nasıl yaşandığını anlatan pasajın Fransızca çevirisini yazısının bitimine, küçük puntolarla konumlandırmıştı. Hiçbir cinayet meşru değilse de bu seferki açıklama istiyor diyerek konuya giren yazar, Talat Paşa’yı 1.500.000 Ermeni’nin yok edilmesinin organizatörü olarak tanımlamıştı. Ona göre hem kabine üyelerinden hem İttihat ve Terakki Partisi’nden hem de Alman Büyükelçiliği’nden Talat Paşa’nın kararlarını onaylayan suç ortakları da vardı. Tek başına karar almayarak farklı bir yöntem uygulamıştı. Gauvain onu, kendini reformcu olarak kamufle eden Hamidiye despotizminin sadık sürdürücüsü olarak tanımlıyor, Ermeni sorununu Ermenileri ortadan kaldırarak bastırmaya çalışmakla suçluyor ve şöyle devam ediyordu: “Bazen gürültülü kahkahalar atarken görülen bu adam, insanlığın en korkunç yıkıcılarından biriydi. O da Ludendorff ve Wilhelm gibi düşündü. Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, kendisini Ermenilere yönelik katliamlardan dolayı suçlarken; görüyorsunuz bizim için en büyük sorun bu savaşı kazanmaktır demişti. O, kendisini kızdıran yüzbinlerce insanı öldürerek sorunu çözdü.”⁴⁰ Yazar, bu anekdotlardan sonra Talat Paşa’yla ilgili kendine has biyografik bilgiler vermişti: Talat Paşa Osmanlı Devleti’ni uçuruma sürükleyen en güçlü İttihat ve Terakki figürüydü. Önce basit bir postacı sonra ise telgraf memuru olmuştu. Rıhtıma mal indiren, rıhtımdan mal yükleyen hamalların gücüne sahip biriydi. Görünüşteki neşeli hali ve bazı konulardaki kabiliyeti ona sempati kazandırmıştı. Talat Paşa’nın bu haliyle insanları kandırdığını öne süren Gauvain, Enver ve Cemal ile birlikte padişahu emir makinesi pozisyonuna indirgediğini yazmıştı. Yazar bu kadarla da kalmamış, Talat Paşa’nın Pomak yani Müslümanlaştırılmış Bulgar soyundan geldiğini, özgür düşünen ve Kuran öğretilerini küçümseyen biri olarak kendisini Pan-İslamizm ve Turan

³⁸ “Talaat Pacha a ete Assassine”, *L’Ouest Eclair*, 16 Mart 1921, s.1.

³⁹ Auguste Gauvain 1861-1931 yılları arasında yaşamış Fransız gazeteci. Hukuk eğitimi aldıktan sonra *Journal des Debats* gazetesinde köşe yazarlığı yapmıştır. 1922 yılında Fransa’nın beş akademisinden biri olan *Academie des Sciences Morales et Politique* üyesi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında *Journal des Debats*’da savaşla ilgili yazılar yazmış, Osmanlı Devleti’yle ilgili eleştirel makaleler yayınlamıştır. Birinci Balkan Savaşı, İkinci Balkan Savaşı, Avrupa Savaşı’nın Kökenleri, Yunan Meselesi adlı eserleri mevcuttur. Kaynak için bkz.: “Auguste Gauvain”, *Journal des Debats*, 20 Nisan 1931, s.1.

⁴⁰ Auguste Gauvain, “L’Assassinat de Talaat Pacha”, *Journal des Debats*, 17 Mart 1921, s.1.

politikalarına adadığını öne sürmüştü. En azından mücadelenin başlarında yoldaşlarından daha az yolsuzluk yaparak Türkiye'yi Fransız devriminin ilkelerine göre yeniden canlandırmaya çalışmıştı. Gauvain'e göre, Talat Paşa Danton⁴¹ açısından Robespierre⁴²'in sadeliğine özenmişti. Enver kendini Napolyon sanıyordu. Cemal hem Barras⁴³'ü hem de Carrier⁴⁴'i içine sığdırmıştı. Bu üçlü sultan, meclis ve kabineyle ilgili hiçbir endişe duymadan ülkeyi idare etmişlerdi. Talat Paşa'nın bazı Fransızlara dost gibi görüldüğünü ifade eden Gauvain, onun belki de Fransızlara Almanlara olduğundan daha fazla eğilimi olduğu varsayımını ileri sürüyor ve kurgusuna şöyle devam ediyordu: "Ancak o imparatorluğu şiddet yoluyla canlandırma idealinin Alman koruması altında gerçekleşebileceğine kanaat getirdi. Zaten sadece Almanya bu üçlünün diktatoryasını koruma altına alabilirdi. Talat Paşa bu süreçte Fransızlara nazik bir tavır takınırken, 4 Ağustos 1914'te Almanlarla müttefik antlaşması imzaladı. O yatağında ölmeyeceğini biliyordu. Ateşkesten sonra İstanbul'da ölüme mahkûm edildi ve şimdiye dek yaşamış olmasına şaşırılmış olabilir. Kader ikinci memleketinde, Berlin'de onu vurdu. Bu adam için hala güzel bir ölüm."⁴⁵

Excelsior, 22 Mart 1921 tarihli nüshasında Talat Paşa'nın Berlin'de düzenlenen cenaze merasiminin fotoğrafına yer vermişti. Talat Paşa'nın naaşı Berlin'deki Matthaus Mezarlığı'na gömülmüştü. Gazete; Almanların Enver Paşa'yla birlikte Türkiye'deki en gayretli hizmetkarı olarak nitelediği Talat Paşa'nın tabutunun arkasından gelen kalabalığa bakıldığında, Berlin'de pek çok dost edindiğinin anlaşıldığını yazmıştı. Tabutun Türk bayrağına sarıldığı ve sabık sadrazamın fesinin asılı olduğu da belirtilmişti.⁴⁶ *L'Instrangieant*; Talat Paşa'nın cenazesinde büyük bir kalabalık olduğunu ve Alman Hükümeti'nin ikincil karakterler tarafından temsil edildiğini belirtmişti. Cenazede Alman Hükümeti'ni temsilen iki general katılmıştı. Bunlardan biri von Seeckt idi. Alman Dışişleri Bakanı üstünde "Büyük Devlet Adamı, Sadık Dost" yazılı bir taç yollamıştı.⁴⁷

⁴¹ Georges Jacques Danton, Fransız monarşisinin yıkılarak cumhuriyetin kurulmasında önemli roller üstlenmiş jakobenci bir siyasetçi.

⁴² Maximilien Robespierre, Fransız Devrimi esnasında sert yöntemler kullanmasıyla ünlenmiş en önemli devrim liderlerinden.

⁴³ Fransız Devrimi'nin akabinde oluşan Direktuar rejiminin jakobenci yöneticisi.

⁴⁴ Jean Baptiste Carrier, Fransız Devrimi sırasında Nantes şehrindeki karşıdevrimcilere karşı acımasız tutumuyla ünlenmiş jakobenci.

⁴⁵ Auguste Gauvain, "L'Assassinat de Talaat Pacha", *Journal des Debats*, 17 Mart 1921, s.1.

⁴⁶ "Les Funerailles de Talaat Pacha a Berlin", *Excelsior*, 22 Mart 1921, s.1.

⁴⁷ *L'Intransigeant*, 22 Mart 1921, s.3.

“Talat Paşa’nın Berlin’deki Cenaze Töreni”, *Excelsior*, 22.03.1921, s.1.

Talat Paşa’nın katili Salomon Teilirian’ın yargılanması 2 Haziran 1921 tarihlerinde Berlin Eyalet Mahkemesi Jürili Ağır Ceza Mahkemesi’nde başlamış, mahkeme heyeti 3 Haziran 1921’de Salomon Teilirian’ın beraatına karar vermiştir.⁴⁸ Fransız basınının yargılamaya ve beraat kararına yok denecek kadar az ilgili gösterdiği görülmüştür. Konuyla ilgili bulabildiğimiz birkaç küçük haberden biri *Journal des Debats*’da yayınlanmıştı. Gazetenin 4 Haziran 1921 tarihli nüshasında, yargılamanın 2 Haziran 1921’de başladığı ve sanığın, köy sakinlerinin Türkler tarafından katledilmesine ilişkin şaşırtıcı açıklamalar yaptığı belirtilmişti. Sanık, ifadesinde iki erkek kardeşinin ve üç kız kardeşinin öldürüldüğünü, kendisinin ise mucize eseri ölümden kurtulduğunu beyan etmişti. Teilirian cinayetten önce halüsinasyon gördüğünü söyleyerek kendisine görünen annesinin, ailesinin intikamını almasını emrettiğini söylemişti.⁴⁹ *Le Petit Journal*’ın 4 Haziran 1921 tarihli

⁴⁸ Şeref Ünal, *Salomon Teilirian Davası -Talat Paşa Suikastı-*, Ufuk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2004, s.1.

⁴⁹ “Le Proces de l’assassin de Talaat Pacha”, *Journal des Debats*, 4 Haziran 1921, s.2; “Le Proces de l’Assassin de Talaat Pacha a Commence a Berlin”, *Le Petit Parisien*, 3 Haziran 1921, s.3.

nüshasında ise Salomon Teilirian'ın tahliye edildiği tek bir cümleyle verilmişti.⁵⁰ *Le Temps* da yargılamayla ilgili kısa bir haber yapmıştı. Türklerin Ermenilere yaptığı gaddarlıkların sanık tarafından ifşa edilerek eyleminin nedenlerine ışık tuttuğunu yazabilen gazete, duruşma sırasında Profesör Lepsius⁵¹'un Enver ve Talat Paşaların verdikleri tehcir emriyle 1.000.000 Ermeni'nin katledildiğinin tespit edildiğini açıkladığını belirtmişti.⁵² Dava, Salomon Teilirian'ı işlediği cinayetten ötürü yargılama davası olmaktan çıkmış; Talat Paşa'nın Ermenileri katletmekle suçlandığı ve Teilirian'ın mağdur konumuna getirilmeye çalışıldığı bir oturuma dönüşmüştü. Bir buçuk gün süren davada 15 kişiden oluşan mahkeme jürisi Salomon Teilirian'ın beraatine karar vermişti. Mahkeme, temyiz için gerekli materyallerin elde bulunmamasından ve Teilirian'ın Alman topraklarını terk etmesinden ötürü temyiz yolunu da kapatmıştı.⁵³ *Journal des Debats*, sanığın savunmasında belli kimselere söz verildiğini ve bunlardan birisinin de hayatının 20 yılını Ermenilerin müdafaasına adadığını belirttiği Profesör Lepsius olduğunu yazmıştı. Nihayetinde, mahkeme jürisi Teilirian'ın işlediği cinayetin karşılık vermekten ibaret olduğuna ikna olmuştu.⁵⁴ *L'Intransigeant*, Teilirian'ı mahkeme çıkışında coşkulu bir kalabalığın karşıladığını ve çiçeklere bezenmiş bir arabayla ikametine götürüldüğünü yazmıştı.⁵⁵ *Le Temps* ise beraat kararının okunması sırasında izleyicilerin kararı alkışladığını ifade etmişti.⁵⁶ Auguste Gauvain "*Türk Sorunu*" isimli uzun makalesinin sonunda Teilirian davasına da paragraf ayırmıştı. Gauvain'in yazdığına göre Liman von Sanders mahkemede tanık olarak ifade vermişti.⁵⁷ Almanya'nın

⁵⁰ "Le Meurtrier de Talaat Pacha est Acquitte", *Le Petit Journal*, 4 Haziran 1921, s.2.

⁵¹ Johannes Lepsius 1858-1926 yılları arasında yaşamış, matematik ve filozofi üzerine uzmanlaşmış Alman profesör, Protestan misyoneri. Ermenistan İçin Alman Yardımı Derneği ve Almanya'nın Doğu Misyonu adlı dernekleri kurmuştur. Ermenilerle ilgili olarak Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Salomon Teilirian'ın yargılandığı davada bilirkişilik yapmıştır. Kaynak için bkz.: Ramazan Çalık, Zafer Atar, "Johannes Lepsius'un Şekillendirdiği Almanya'nın Ermeni Politikası", *Türk Yurdu*, S.225, Mayıs 2006.

⁵² "Le Proces de l'Assassin de Talaat Pacha", *Le Temps*, 4 Haziran 1921, s.4.

⁵³ Mustafa Çolak, "Talat Paşa Davası Kararına Berlin'deki Müslümanların Tepkisi ve Alman Hükümeti'nin Tutumu", *ATAM Dergisi*, C.21, S.63, 2005, s.1029.

⁵⁴ "Acquittement du Meurtrier de Talaat Pacha", *Journal des Debats*, 5 Haziran 1921, s.1.

⁵⁵ *L'Intransigeant*, 5 Haziran 1921, s.3.

⁵⁶ *Le Temps*, 5 Haziran 1921, s.1.

⁵⁷ Liman von Sanders, Osmanlı Devleti'nde yaşadığı iddia edilen Ermeni katliamıyla ilgili mahkemeye sunduğu raporda özetle şunları belirtmiştir: "Ermenistan'da vuku bulmuş olan ve özetle Ermeni Katliamı olarak nitelendirilen olay iki kısma ayrılmalıdır. Birincisi, Genç Türk Hükümeti'nin Ermeni Tehciri'ne ilişkin emridir ki, kanımca hükümet salt bu kararnamenin kendisinden sorumlu tutulabilir; sonuçlarından ise kısmen sorumludur. Diğeri ise, Ermenilerin Ermenistan'da, Türk hükümetince emredilen silahsızlanmaya uymamaları ve kendilerini

İstanbul Büyükelçiliği'nin 1.000.000 Ermeni'nin katledildiğine dair varsayımına itiraz etmemiş, bu dehşetle hiçbir ilgisinin olmadığını ve katliamların valilerin emrindeki jandarmalar tarafından gerçekleştirildiğini belirtmişti.⁵⁸ Rauf Bey Osmanlı Devleti adına gerçekleştirdiği Mondros Mütarekesi görüşmelerinde Amiral Calthorpe'a, ülkedeki Alman askerlerin ne olursa olsun İtilaf güçlerine teslim edilmeyeceğini ifade etmiş ve bu maddeyi mütareke şartlarından çıkarttırmıştı.⁵⁹ Alman mahkemesi ise, Osmanlı Devleti'nin sabık sadrazamı Talat Paşa'yı apaçık katlettiği ortada olan Salomon Teilirian'ı beraat ettirmişti.

2. Cemal Paşa'nın Katledilmesi

Cemal Paşa Berlin'e varduktan kısa bir süre sonra ihtilal ortamından uzaklaşmak adına Münih'e geçmişti. Osmanlı Devleti'nin kendisiyle ilgili iade talebinden ötürü burada da çok kalmayan Cemal Paşa, yaveri İsmet Bey⁶⁰'in yardımıyla, 1918 yılının aralık ayında İsviçre'de Klosters isimli bir

savunmalarından kaynaklanan çatışmalar ile hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlandığı üzere, Ermenilerin kısmen Rusların yanında Türklere karşı savaşmış olmalarıdır. Bu durum doğal olarak çatışmalara yol açmış ve alışlageldiği üzere zayıf tarafın zarara uğratılmasıyla sonuçlanmıştır. Kanımca bunlar birbirinden ayrı değerlendirilmesi gereken hususlardır. Hükümet tehcire karar vermiştir ve bu karar en üst düzey askeri, hem de sivil makamlar tarafından onaylanmıştır. Her iki makam da Ermenilerin Doğu Anadolu'dan uzaklaştırılmasını askeri açıdan zorunlu görüyordu. Talat'ın kişisel olarak bu emirlere ne derecede katılmış olduğu -benim bilgime göre Ermenilerin tehcirine ilişkin temel kararname 20 Mayıs 1915 tarihli olanıdır- konusunda bir şey söyleyemem. Her ne olursa olsun, bu tedbir Komite tarafından düşünülmüş ve Bakanlar Kurulu tarafından da oybirliğiyle onaylanmıştır. Uygulama ise, belirtildiği üzere valilerin, alt düzey memurların ve korkunc bir jandarma teşkilatının elindeydi. Burada, görevim gereği Türkiye'de bulunduğum beş yıldan uzun süre boyunca hiçbir zaman Talat'ın Ermenilere karşı ne bir imzasını ne de aldığı bir tedbiri görmediğimi ve böyle bir kararın verildiğine tanıklık edemeyeceğimi beyan etmek zorundayım." Kaynak için bkz.: Ünal, *a.g.e.*, ss.35-36.

⁵⁸ Auguste Gauvain, "La Question Turque", *Journal des Debats*, 14 Haziran 1921, s.1.

⁵⁹ Amiral Calthorpe Mondros Mütarekesi taslağının 19. maddesini okumuştur: Alman ve Avusturya-Macaristan deniz, hava, kara, sivil memur ve tebaalarının en yakın İngiliz ve müttefik kumandanlığına teslimi... Rauf Bey Amiral Calthorpe'a şu cevabı vermişti: "Bu maddeyi kabule imkân göremiyoruz. Zira bu teklif bizce her şeyden evvel insanlık kaidelerine aykırıdır. Milletimizin şiarıyla asla bağdaştırılamaz. Osmanlı Devleti kurulduğu günden beri ne kadar büyük tehlikelere maruz kalmak ne kadar muazzam fedakarlıklara katlanmak pahasına olursa olsun, hiçbir zaman tek bir dostunu dahi kendi vatanında tutup ve elleriyle düşmanlarına teslim etmek gibi bir alçaklığı göstermemiştir. Böyle yüz kızartıcı bir harekete girmektense, ölümü tercih etmiştir. Bu haklı ve şerefli geleneği bizim bozabileceğimizi sanmak hatadır. Bu noktada ısrar edilirse, müzakereye nihayet vererek İstanbul'a dönmeye mecbur oluruz." Kaynak için bkz.: Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2018, ss.159-160.

⁶⁰ İsmet Karadoğan 1882-1982 yılları arasında yaşamıştır. Fransa'da ziraat mühendisliği tahsilini tamamlamasından hemen sonra Balkan Savaşları'na gönüllü olarak katıldı. Birinci Dünya

kasabaya yerleşmişti. Cemal Paşa, Klosters’de bir yandan hatıratını yazmış bir yandan da Avrupa’daki siyasi ortamı ve Millî Mücadele’nin seyrini takip etmişti. Burada bir yıl kaldıktan sonra Afganistan’a giderek orada düzenli bir ordu kurmaya ve İngilizleri Hindistan üzerinden rahatsız ederek Millî Mücadele’ye katkı sağlamaya karar vermişti. Bunun için 1920 yılında Rusya’da Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin ve Çiçerin’in yardımcısı Lev Karahan’la görüştü. Mustafa Kemal Paşa’ya mektup yazarak yaptığı görüşmelerden ve niyetinden haberdar etti.⁶¹ Ancak Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran 1920’de Sovyet Hükümeti’ne gönderdiği telgrafta Enver, Talat ve Cemal Paşaların Büyük Millet Meclisi adına hiçbir göreve yetkili olmadıklarını ifade etmişti. Cemal Paşa, bu telgraftan haberdar olduktan sonra, 11 Temmuz 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya bir mektup göndererek bu duruma çok üzüldüğünü, halbuki bizzat Talat Paşa’dan Büyük Millet Meclisi adına yurtdışında faaliyette bulunmaya yetkili olduğunu öğrendiğini belirtmişti. Cemal Paşa bu mektupta Ankara Hükümeti adına bir daha hiçbir girişimde bulunmayacağını belirtmiş ancak hiçbir kırılmalık göstermeden faaliyetleriyle ilgili Mustafa Kemal Paşa’yı bilgilendirmeye devam etmişti.⁶²

Cemal Paşa, 12 Temmuz 1920’de Moskova’dan Türkistan’a gitmişti. Burada Buhara, Taşkent, Fergane Türkleri ile Moskova Hükümeti arasındaki soğukluğu gidermeye çalışmış, Türkistan ve Afganistan’la ilgili bilgi toplamıştı. Sovyet yetkilileriyle görüşerek Birinci Dünya Savaşı’nda esir düşen Türk subaylarını serbest bıraktırmıştı. Bunlardan bir kısmını yanına alarak Türkistanlı gençlere askeri eğitim verdirtmiş ve sonrasında bu subaylarla birlikte Afganistan’a geçmişti. 14 Eylül 1920’de Afganistan’a giden Cemal Paşa Afgan Emiri Amanullah Han ile görüşmelerde bulunmuştu. Afganistan’ın Ruslarla İngilizler arasında kaldığını, ülkede sağlam bir yapı

Savaşı yıllarında Cemal Paşa’nın yaverliğini yaptı. Mütarekeden sonra Cemal Paşa’yla birlikte Avrupa’nın çeşitli yerlerinde, Rusya’da ve Afganistan’da bulundu. Cemal Paşa’nın Tiflis’te katledilmesinden sonra Ankara’ya geçerek Millî Mücadele’ye katıldı. Kaynak için bkz.: Murat Bardakçı, *İttihatçı’nın Sandığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014’den akt.: Mehmet Perinçek, “Cemal Paşa’nın Ölümüne Dair Yeni Bir Belge: Çiçerin’in Stalin’e Önerisi”, *Teori*, Ocak 2017.

⁶¹ Feridun Kandemir, “Cemal Paşa’nın Son Günleri”, *Yedigün Dergisi*, S.73, Ağustos 1934, ss.14-17.

⁶² Nevzat Artuç, *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2005, s.239. Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasında bahse mevzu olan mektuplar için ayrıca bkz.: Hülya Baykal, “Millî Mücadele’de Mustafa Kemal ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar”, *ATAM Dergisi*, C.5, S.14, Mart 1989; Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

oluşturmak adına düzenli bir ordu kurulması gerektiğini anlatmıştı. Yanındaki on altı subayla birlikte düzenli ordu oluşturma işine girişen Cemal Paşa, ordunun acil ihtiyaçlarını karşılamak için küçük bir top-tüfek fabrikası da açmıştı. Bir tercüme bürosu kurarak askerlikle ilgili bazı eserlerin Afgan diline çevirtmişti. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak adına hem Ruslardan hem de Almanlardan yardım istemiş ancak istediği cevabı alamamıştı.⁶³

1921 yılının sonlarına doğru Afganistan'dan Almanya'ya dönen Cemal Paşa bir müddet Berlin'de kalmış, daha sonradan Fransa'dan aldığı resmi davet üzerine, 1 Mart 1922'de Paris'e varmıştı. Fransa Başbakanı Aristide Briand'ın yaptığı bu teklif Briand'ın istifa etmesiyle iptal olmamış; bu görüşmeyi yerine geçen Raymond Poincare gerçekleştirmişti. Fransız Hükümeti, Cemal Paşa'nın Afganistan'da ne yapmak istediğini öğrenmeye çalışıyordu. Cemal Paşa Afganistan ile ilgili projesinden bahsetmiş ve Fransız Hükümeti'nden destek istemişti. Ayrıca Kabil'de bir Fransız elçiliği, Afganistan'da demiryolu inşası, madenlerin işletilmesi ve arazi incelemeleri için bir heyetin gönderilmesini ve Afganistan'a silah ve teçhizat gönderilmesini talep etmişti. Cemal Paşa Paris'te bazı Fransız şirketleriyle görüşerek Afgan ordusu için ucuz fiyattan tüfek satın alınması ve bir uçak filosu oluşturulması konularında anlaşmalar yapmıştı. Buna ek olarak, Creuset top fabrikası yetkilileriyle Afganistan'da bir top fabrikası, Mösyö Laucheur'un demiryolu şirketiyle demiryolu inşa edilmesi için de gerekli anlaşmalar yapmıştı.⁶⁴

7 Nisan 1922'de Paris'ten Münih'e geçen Cemal Paşa Fransa'da yaptığı görüşmelerden Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmişti. Bir müddet Berlin'de kalan Cemal Paşa 8 Mayıs 1922'de Moskova'ya gitmiş, temmuz ayının başında da Tiflis'e geçmişti. 9 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya son bir mektup daha yazan Cemal Paşa; Enver Paşa'nın Ruslara karşı giriştiği mücadeleden ötürü Rusların artık kendisine güvenmediğini belirtmişti. Sovyet Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı Lev Karahan Cemal Paşa'yla, 10 Mayıs 1922 tarihinde yaptığı görüşmede, Enver Paşa'nın Afganistan'dan ve İngiltere'den aldığı silah ve para yardımıyla kendilerine saldırdığını, bu yüzden Afganistan'a yardım etmeyeceklerini söylemişti. Cemal Paşa birkaç gün sonra Sovyet istihbarat örgütü ÇEKA tarafından çağrılmış ve bir basın açıklaması yaparak Enver Paşa meselesiyle bir ilgisinin bulunmadığını

⁶³ Artuç, *a.g.t.*, ss.317-322.

⁶⁴ *A.g.t.*, ss.330-333.

anlatması istenmişti. Cemal Paşa ertesi gün İsvestia gazetesine Enver Paşa'yla ve icraatlarıyla bir ilgisinin bulunmadığına dair demeç vermişti.⁶⁵

5 Temmuz 1922'de Tiflis'e geçen Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta kendisinin Ankara Hükümeti tarafından Enver Paşa'yla bir ilgisinin bulunmadığının ilan edilmesini ve Afganistan meselesini görüşmek üzere Kars ya da Trabzon'a davet edilmesini istemişti. Tiflis'te kaldığı süre içinde sık sık Türk temsilciliğine giderek Ahmet Muhtar Bey'le görüş alışverişinde bulunan Cemal Paşa 21 Temmuz 1922, saat 22.30 sularında Türk temsilciliğinden ayrılıp kaldığı otele doğru ilerlediği sırada, ÇEKA binasının on metre yakınında bulunan Jovkodovfski sokağında, bir otomobilden çıkan silahlı bir grubun saldırısına uğrayarak yaverleri Süreyya ve Nusret Beylerle birlikte hayatını kaybetmişti.⁶⁶

Fransız gazeteleri Cemal Paşa'nın katledilmesini şu başlıklarla vermişlerdi: "*Cemal Paşa Öldürüldü*"⁶⁷, "*Cemal Paşa Suikastı*"⁶⁸, "*Cemal Paşa Tiflis'te Öldürüldü*"⁶⁹, "*Cemal Paşa ve İki Yaveri Tiflis'te Öldürüldüler*"⁷⁰, "*Cemal Paşa Tiflis'te Meçhul Kişiler Tarafından Öldürüldü.*"⁷¹

İtalya'nın Tiflis Büyükelçiliği'nden çekilen bir telgraftan anlaşıldığı üzere Cemal Paşa'nın 21 Temmuz'da Tiflis'te öldürüldüğü bildirilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin ve Suriye'deki orduların kumandanı olan Cemal Paşa'nın Afganistan ordusunda danışmanlık yaptığı ve Kabil'e gitmek üzereyken öldürüldüğü belirtilmişti.⁷² *L'Humanite* bu bilgilere ek olarak, saldırı anında Cemal Paşa'nın iki yaverinin de öldüğünü yazmıştı.⁷³

⁶⁵ A.g.t., ss.347-348.

⁶⁶ A.g.t., s.349.

⁶⁷ "Djémal Pacha aurait été assassiné", *Le Temps*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁶⁸ "L'assassinat de Djémal Pacha", *Paris Midi*, 27 Temmuz 1922, s.1.

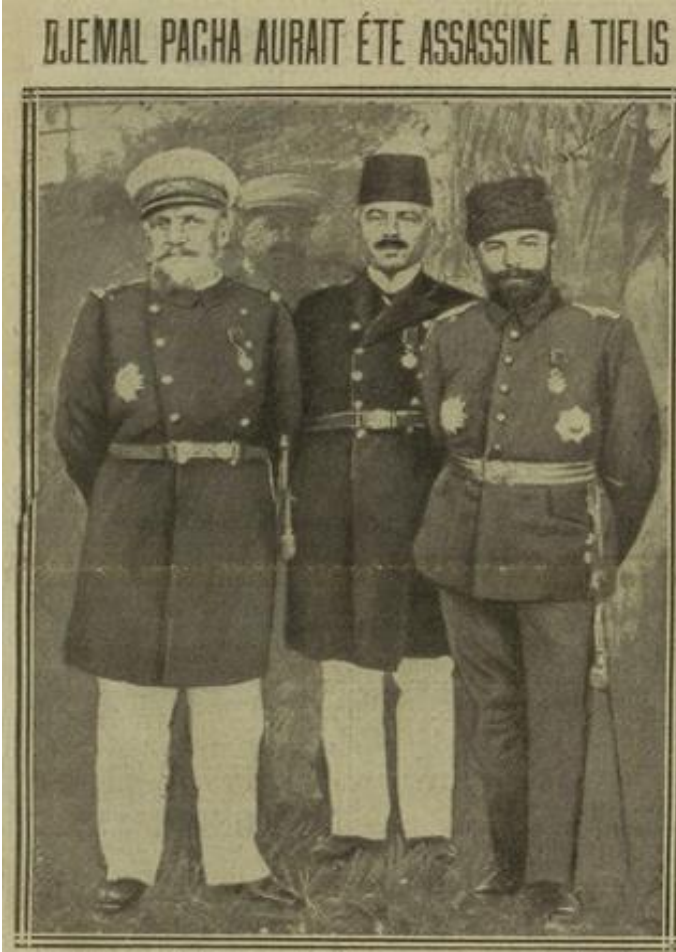
⁶⁹ "Djémal Pacha aurait été assassiné à Tiflis", *Le Matin*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁷⁰ "Djémal Pacha et Ses Deux Aides de Camp Assassines à Tiflis", *Le Populaire*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁷¹ "Djémal Pacha Assassiné par des Inconnus, à Tiflis", *Le Radical*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁷² "Djémal Pacha Assassiné", *L'Intransigeant*, 27 Temmuz 1922, s.1; "Djémal Pacha aurait été assassiné", *Le Temps*, 27 Temmuz 1922, s.1; "L'assassinat de Djémal Pacha", *Paris Midi*, 27 Temmuz 1922, s.1.

⁷³ "Assassinat du Djémal Pacha", *L'Humanite*, 27 Temmuz 1922, s.3.

“Cemal Paşa Tiflis’te Öldürüldü”, *Excelsior*, 27 Temmuz 1922, s.1.

Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce Fransa’ya giderek Osmanlı Devleti adına ittifak görüşmelerinde bulunmuştu. Hatta yukarıda da bahsedildiği üzere ölümünden kısa süre önce de Fransa’da yüksek seviyede görüşmelerde bulunmuştu. Buna karşın Fransız gazetelerinin Birinci Dünya Savaşı boyunca sert biçimde eleştirdiği üç Osmanlı paşasından biri olan Cemal Paşa’ya bakışını değiştirmedeği görülmektedir. *Le Gaulois*’de çıkan kısa bir köşe yazısında Cemal Paşa’nın öldürüldüğü bildirildikten sonra kendisinin Şark’ta kötü hatıralar bıraktığı yazılmıştı. Gazete, Cemal Paşa’yı Enver ve Talat Paşa’yla birlikte, Türkiye’yi Almanya’nın kollarına iterek Hıristiyan halkların katliam emrini veren üçlüden biri olarak nitelemişti. Suriye ve Filistin ordularının komutanı olarak cephede yenilgilere uğrayan ve bölgedeki zararsız insanlara zulmeden biri

olarak ifade edilmişti. Şu gerçek bu adamı tasvir etmek için yeterli diyerek söze başlayan yazar; Cemal Paşa'nın savaş başlamadan bir ay önce Bahriye Nazırı sıfatıyla Fransa'ya geldiğini, Toulon'daki büyük manevraları izlediğini, kendini Fransız hayranı olarak gösterdiğini ve hatta tatlı diliyle hükümeti ikna edip yüklü miktarda kredi bile aldığını yazmıştı. Ancak daha sonradan Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa girdiğini ve Fransa'dan aldığı borç parayla zırhlı ve kruvazörler satın alarak Fransa'nın da içinde yer aldığı İtilaf Devletleri'ne karşı savaştığını sütunlarına taşırken, yazısını şu cümleyle bitirmişti: "*Trajik sonu bildirilen adam işte buydu!*"⁷⁴ *Journal des Debats*, Cemal Paşa'nın öldürülmesi haberini diğer gazetelerden bir gün sonra verirken Talat Paşa'nın geçen yıl öldürüldüğünü, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokan üçlüden tek hayatta kalan Enver Paşa'nın ise Türkistan'da Bolşeviklere karşı savaştığını yazmıştı.⁷⁵

İki gün sonra çıkan gazetelerde Cemal Paşa'nın yaverlerinden yalnızca birinin öldüğü diğerinin ise ağır yaralı olduğu bildirilmiş, Paşa'nın Kabil'e değil Ankara'ya hareket ederken öldürüldüğü yazılmıştı.⁷⁶ Ayrıca cinayetle ilgili olarak otuz kadar kişi tutuklanmıştı. Cinyeti bir Çek'in işlediğine inanıldığını belirten *L'Intransigeant*; Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal'i, Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesine katılmaya ikna etmeye çalıştığını öne sürmüştü.⁷⁷

Excelsior, suikastı Sovyetlerin Ermenilere yaptırdığını iddia etse de⁷⁸, daha sonradan yaptığı bir haberde daha farklı bilgilere yer vermişti. Cemal Paşa'nın 19 Temmuz'da yaverleri Sabri Bey ve Süreyya Bey ile Tiflis'e geldiği, 22 Temmuz'da kendi onuruna verilen bir akşam yemeği çıkışında, saat gece 10.00 sularında, ÇEKA binasının hemen yakınında arabadan inen on kadar kişinin silahlı saldırısına uğradığı şeklinde anlatılmıştı. Bu arada ÇEKA ajanlarından birinin de olay yerinde öldüğü öne sürülmüştü. Cemal Paşa'ya iki, yaverlerine üçer kurşun isabet etmişti. Üçü de olay yerinde can vermişler, oradan geçen bir kadın da vurularak ölmüştü. Ertesi gün Kafkas Federasyonu yetkilileri Türk Büyükelçiliği'ne giderek taziyelerini sunmuşlardı. İçlerinde Ermenilerin de olduğu 100 kadar kişi tutuklanmış, konuyla ilgili tahkikatta

⁷⁴ "Assassinat de Djemal Pacha?", *Le Gaulois*, 27 Temmuz 1922, s.2.

⁷⁵ "L'assassinat de Djemal Pacha", *Journal des Debats*, 27 Temmuz 1922, s.2.

⁷⁶ *Le Temps*, 29 Temmuz 1922, s.2.

⁷⁷ "Djemal Pacha Tue par Ordre des Soviets?", *L'Intransigeant*, 29 Temmuz 1922, s.1.

⁷⁸ "Les Soviets auraient Fait Assassiner Djemal Pacha", *Excelsior*, 4 Ağustos 1922, s.5.

bulunmak üzere bir komisyon kurulmuştu.⁷⁹ *Le Matin*'de yayınlanan bir haberde Sovyetlerin bu cinayeti Sovyet karşıtı olan Taşnakçı bazı Ermenilere yüklemeye çalıştığını, ancak suçluları Türk adaletine teslim edilmesini isteyen Ankara Hükümeti'ne vermeye yanaşmadığını belirtmişti. Gazete, cinayetin failiyle ilgili olarak şu tespitte bulunmuştu: “Gerçek şu ki; suikastçılar, Enver Paşa'nın suç ortağı olduğuna inandıkları Cemal Paşa'nın infazına karar veren Moskova siyasi dairesinin maaşlı taşnakçılarıdır. Bütün bunları kanıtlayan belgeler bile var. Suikastçılar bu kanıtları yurtdışında saklıyorlar. Eğer Sovyetler suikastçıları Türklere teslim ederlerse, onlar da bu belgeleri yayınlayacaklar.”⁸⁰

Journal des Debats, birkaç satırla verdiği haberde Cemal Paşa ve yaverlerinin Tiflis'teki cenaze törenlerinin gösterişli bir şekilde gerçekleştiğini yazmıştı. Ankara Hükümeti'nden, Moskova'dan, Kafkas devletlerinden yetkililerle Trabzon'dan gelenler konvoyu takip etmişlerdi. Tiflis polisinin tüm çabalarına rağmen cinayetin faili henüz bulunamamıştı.⁸¹ *L'Action Française*, bunlara ek olarak İranlı, İtalyan, Alman ve Rus diplomatik temsilcilerin de cenazeye katıldıklarını, Ankara Hükümetini temsilen Büyükelçi Ahmet Muhtar Bey ve kâtip Suat Bey'in katıldıklarını, Cemal Paşa'nın naaşının hastaneden alınarak kortej eşliğinde Şeyh Abbas Camii'ne getirildiğini yazmıştı. Ahmet Muhtar Bey camiinin önünde bir konuşma yaparak merhumun Erzurum'a gömüleceğini söylemişti.⁸²

Fransız basını, 20 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması'yla birlikte Türk Milli Mücadelesi'ne sempatiyle bakmaya başlamıştı.⁸³ Kimi Fransız köşe yazarlarının, Ankara Hükümeti'ne karşı oluşan olumlu bakışı; Cemal Paşa'yla ilgili eleştirel yazılar üzerinden yansıtmaya çalıştıkları da olmuştu. Jerome ve Jean Tharaud kardeşler bu düşünceyle ortak bir köşe yazısı kaleme almışlardı: “...Ankara Hükümeti'nin önderliğindeki ulusal uyanışta, devleti parçalanmaya ve yok olmaya terk etmeyen, sağduyulu, disiplinli, cesur dürüst insanların çabalarına nasıl hayran olamayız! Orada aşırı partiler yönetimi ele geçirmezlerse, inanıyoruz ki XVI. yüzyıldan beri mükemmel ilişkilerimizin olduğu Türk gücünün İstanbul ve Küçük Asya'da güçlendiğini gördükçe kendimizi tebrik etmeliyiz. Ancak Cemal tam da bu

⁷⁹ “Les Circonstances de l'assassinat de Djemal Pacha”, *Excelsior*, 17 Ağustos 1922, s.5; “Comment Fut Assassine Djemal Pacha”, *Journal des Debats*, 18 Ağustos 1922, s.2.

⁸⁰ “Djemal Pacha a Bien ete Assassine sur l'Ordre de Moscou”, *Le Matin*, 1 Eylül 1922, s.3.

⁸¹ “Les Obseques de Djemal Pacha”, *Journal des Debats*, 7 Ağustos 1922, s.2.

⁸² “Les Obseques de Djemal Pacha”, *L'Action Française*, 1 Eylül 1922, s.2.

⁸³ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

iyi seküler ilişkilerin yok edilmesine en çok katkıda bulunanlardan birisidir. Cemal, Enver, Cavid ve Talat'la birlikte önce Abdülhamid'i devirdiler sonra da Lenin ve Troçki gibi bir adamın zulmünü bir grubun tiranlığıyla değiştirdiler. Fransa'yla Türkiye'yi birbirine bağlayan son bağları kopartan kişiler bunlardır. Almanya'yı İstanbul'a yerleştirenler onlardı ve ülkelerini yeniden canlandırma hayaliyle onu kargaşanın içine attılar..."⁸⁴

3. Enver Paşa'nın Öldürülmesi

İstanbul'u terk eden İttihatçıları 7 Kasım 1918'de Akmesic'ten Berlin'e götürecek olan trende Enver Paşa yoktu. Trenin vagonları arandıysa da Enver Paşa bulunamamıştı. O kimseye haber vermeden, eşyalarını alarak kalabalığın arasına karışmıştı. Çok geçmeden Kırım'a inen Enver Paşa bir yelkenli tutarak Karadeniz'in Kafkas sahillerine geçmeye çalıştıysa da teknenin direkleri şiddetli rüzgârdan dolayı kırılmış, tekne karaya vurmuştu.⁸⁵ İtilaf Devletleri'nin Trans Kafkasya'daki Osmanlı birliklerini etkisiz hale getirdiklerini öğrenen Enver Paşa Kafkasya'ya geçmekten vazgeçerek Berlin'e gitti. Berlin'de kaldığı süre zarfında kendisini bir ziraat mühendisi olarak tanıtmıştı.⁸⁶

Enver Paşa, Nisan 1919 ile Ağustos 1920 tarihleri arasında üç defa Moskova'ya gitmeyi denediysen de bunda başarılı olamamış, ancak dördüncü denemesinde Moskova'ya varabilmişti.⁸⁷ Enver Paşa da Talat Paşa gibi Bolşeviklerin Berlin temsilcisi Karl Radek'le görüşerek Moskova'ya geçip Sovyet Hükümeti'yle iş birliği yapmak istediğini söylemişti. Karl Radek'le anlaşılan Enver Paşa, Almanya'dan Rusya'ya uçakla geçmeye çalışmış, pilotun yanlışlıkla Rusya yerine Letonya'ya inmesinden dolayı burada yetkililer tarafından tutuklanmışlardı. Enver Paşa ve Bahaeddin Şakir Bey kendilerini Kızılay mensubu olarak tanıtmışlardı. Letonya Hükümeti tutukladıkları kişilerin kim olduklarını öğrenmek için Enver Paşa'nın ve Bahaeddin Şakir Bey'in fotoğraflarını o sıralar gerçekleşmekte olan Paris Barış Konferansı'na göndermişlerdi. Ancak Enver Paşa Almanlarla irtibatını koparmamış ve Bahaeddin Şakir Bey'le tutuldukları yere inen bir Alman uçağına binerek kaçmayı başarmıştı. Enver Paşa'nın bir diğer Moskova'ya gidiş denemesi de

⁸⁴ Jerome et Jean Tharaud, "Djermal Pacha", *Le Figaro*, 19 Ağustos 1922, s.1.

⁸⁵ Aydemir, *a.g.e.*, C.3, ss.481-482.

⁸⁶ Çolak, *Komitenin Kahramanı...*, s.191.

⁸⁷ *A.g.e.*, s.191.

uçakla olmuş, uçak havada bozulmuş ve pilotla birlikte ölümden dönmüştü. Enver Paşa 1920 yılının ağustos ayında Moskova'ya varabilmiş, Bolşeviklerle İngiltere aleyhinde iş birliği yapma hususunda anlaşmıştı.⁸⁸ Bir mektup yazarak bu gelişmeden Mustafa Kemal Paşa'yı da haberdar etmişti. Mustafa Kemal Paşa da 4 Ekim 1920 tarihinde bu mektuba verdiği cevapta Türkistan, Afganistan, Acemistan gibi İslam memleketlerinde henüz tohum halinde bulunan mesainin Bolşevikleri şüphe ve endişeye sevk etmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştu. Enver Paşa 4 Eylül 1920'de Bakü'de gerçekleşen Şark Milletleri Kurultayı'na katıldı. Burada istediği etkiyi göremedi.⁸⁹

Bolşevikler için Enver Paşa gerek Ankara Hükümeti'yle olan ilişkilerde gerekse Orta Asya'daki Müslüman halkların kontrol altında tutulmasında önemli bir vasıtaydı. Bolşevikler Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde meydana gelen hareketin başarılı olup olamayacağını tam olarak kestirememekle birlikte, Mustafa Kemal Paşa ile iyi bir diyalog kurulamaması halinde yerine Enver Paşa'yı geçirmeyi deneyebileceklerdi. Enver Paşa'nın kumandanlığında Kafkaslarda teşkil edilebilecek Müslüman orduyla Anadolu'ya gönderilebilir, Anadolu bu yolla komünistleştirilebilirdi. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin açılışından üç gün sonra Moskova'ya diplomatik ilişkiler kurma yönünde bir mektup göndermişti. 16 Mart 1921'de Ankara Hükümeti'yle Sovyetler arasında imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'yla iki ülke arasında pekişen ilişkilere ek olarak, 13 Eylül 1921'de Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türk zaferiyle sonuçlanmasıyla Sovyetlerin gözünde Enver Paşa değerini yitirmiş oluyordu. Ayrıca Enver Paşa'nın Kafkaslarda gerçekleştireceği faaliyetlerin gerçekte Sovyetler lehine olmayacağı da zamanla anlaşılmıştı.⁹⁰ Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türk zaferiyle sonuçlanması Enver Paşa'ya Anadolu'da herhangi bir gereksinim olmadığını da göstermişti.

⁸⁸ Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölümler: Enver, Talat ve Cemal Paşa*, Truva Yayınları, İstanbul, 2020, ss.35-38.

⁸⁹ Aydemir, *a.g.e.*, ss.518-544.

⁹⁰ Bardakçı, *Enver*, ss.200-202. Enver Paşa'nın Sovyetlerden istediği desteği alamaması üzerine Anadolu'ya geçme fikri üzerine yoğunlaştığı biliniyordu.⁹⁰ Sakarya Meydan Muharebesi'nin cereyan ettiği sırada Anadolu'ya geçme fikriyle Batum'a geçmişti. 5 Eylül 1921'de Batum'da düzenledikleri Halk Şuraları Fırkası toplantısında Ankara Hükümeti'ne İttihatçı sürgünlerle sürdürülen soğuk ilişkilerin sona ermesi için başvuruda bulunulması kararlaştırılmıştı. Ancak yukarıda anlatılan gelişmelerden ötürü Enver Paşa'nın bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Kaynak için bkz.: Şükrü Hanioğlu, "Enver Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.11, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995, ss.261-262; Aydemir, *a.g.e.*, C.3, ss.566-567.

Enver Paşa bir karar vererek Türkistan'a geçmeye, burada Müslümanlardan oluşacak bir ordu kurup İngiliz emperyalizmine son vermeye karar vermişti. Enver Paşa'nın bu fikre çabuk adapte olmasındaki önemli unsurlardan biri de yurtdışındayken yanından ayrılmayan Hacı Sami Bey⁹¹'in sözleri olmuştu. Hacı Sami Bey, Enver Paşa'ya Orta Asya'daki Müslümanların gözünde çok önemli biri olduğunu, oralandaki beylerin, emirlerin kendisinin emrine gireceklerini anlatmış, kendisine gösterilecek itibardan bahsetmişti. Enver Paşa 11 Ekim 1921'de Buhara'ya geldi. Buhara Emiri Alim Han o sıralarda 2.000 genci ceditçi⁹² olduğu gerekçesiyle öldürmüştü. Buhara Emiri'nin gözünde Enver Paşa da aslında Osmanlı Devleti'nde ceditçi faaliyetlerde bulunmuş biriydi. Enver Paşa, Zeki Velidi (Togan) Bey'le Buhara'da yaptığı görüşmelerde Türkistan'daki avamın Panislamist ve Pantürkist düşüncelere eğilimli olmadığını idrak etmişti. Ayrıca ortada ne düzenli bir ordu ne orduyu donatacak teçhizat ne de bu teçhizatın üretilbileceği fabrikalar mevcuttu. Tüm bunlara ek olarak bir de Sovyetlerin Buhara temsilcisi Konstantin Yurenev'in, Enver Paşa'nın Buhara'daki niyetlerini ima ederek onu tehdit etmesi eklenmişti. Bu gelişmeler üzerine Enver Paşa Doğu Buhara'ya geçti.⁹³

Doğu Buhara o zamanlar 18 toprak beyinin malıydı. Enver Paşa, Lakay Beyi olan İbrahim'in topraklarına gitmişti. Lakay Beyi İbrahim, Enver Paşa'yı padişah olarak tanıdıklarını söylese de paşanın ve yanındakilerin silah ve mühimmatları toplatarak onları esaret altında almıştı.⁹⁴ Enver Paşa yaklaşık iki aylık esaretin sonunda Basmacılar katılarak, 14 Şubat 1922'de Duşenbe'yi ele geçirdi.⁹⁵ Artık ona Nazır-ı Küllü-l Asakir yani bütün askerlerin Nazır

⁹¹ 1877-1927 yılları arasında yaşamış Hacı Sami Bey, Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref'in kardeşidir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İzmir Polis Müdürlüğü'ne bağlı bir karakolda görevlendirildi. Birinci Dünya Savaşı'nda abisi Kuşçubaşı Eşref Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına geçince, Hacı Sami Bey ihtilaller çıkarmak üzere Afganistan, Kırgızistan ve Türkistan'a gönderildi. Savaşın sonlarına doğru Çin'in Şangay şehrine gitti. Savaş bittikten sonra Enver Paşa'nın yanına Moskova'ya geldi. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasının akabinde Türkiye'ye gelmek istediye de kendisine giriş izni verilmedi. Yüz ellilikler listesinde yer aldı. İzmir Suikastı davasında arkadaşlarının idam edildiğini öğrenmesinin üzerine silahlı bir grupla Sisam Adası'ndan Kuşadası'na geçti. 27 Ağustos 1927'de Madran dağında köylüler ve jandarmayla girdiği çatışmada öldürüldü. Kaynak için bkz.: Feridun Kandemir, *Atatürk'e İzmir Suikastından Ayır 11 Suikast*, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955, ss.52-62; Aydemir, *a.g.e.*, C.3, s.590.

⁹² Yenici.

⁹³ Aydemir, *a.g.e.*, ss.598-601.

⁹⁴ *A.g.e.*, ss.612-630.

⁹⁵ Bardakçı, *Enver*, s.340.

deniyordu.⁹⁶ Duşenbe’de elde edilen başarılar üzerine Afganistan’dan buraya gönüllüler gelmiş, 25 Mart 1922’de Afganistan’ın Maksudi kabilesine mensup dört subay ve 147 asker silahlarıyla birlikte Enver Paşa’ya katılmıştı. Afganistan Emiri Amanullah Han 30 asker, bir miktar silah, cephane ve tıbbi malzeme göndermişti. Enver Paşa bundan böyle Duşenbe ile Baysın hattındaki Rus birliklerini geriye atmaya çalışacaktı. Enver Paşa bu uğurda Azerbaycan Halk Komiserleri Şurası Başkanı Neriman Nerimanov vasıtasıyla, 19 Mayıs 1922’de Sovyet Hükümeti’ne bir ultiatom göndererek Hive, Buhara ve Türkistan’daki Kızıl Orduların 15 gün içerisinde geri çekilmemesi halinde istediği şekilde davranmakta serbest olacağını ifade etmişti.⁹⁷ Bunun üzerine Sovyetler, bölgedeki askeri varlığını arttırdı. 15 Haziran 1922’de yürüyüşe geçen Sovyet orduları kısa sürede Duşenbe’yi ele geçirdiler. 4 Ağustos 1922 tarihinde Sovyet orduları Çegan Tepesi’nden Enver Paşa’nın bulunduğu Abiderya köyüne doğru baskın tertip etmişti. Enver Paşa, 25 kadar atlı askerine öncülük ederek Çegan Tepesi’ne doğru hareket etmiş, bir Rus süvarisinin kısa namlulu tüfeğinden çıkan kurşunla hayatını kaybetmişti.⁹⁸

Enver Paşa 4 Ağustos 1922 tarihinde, günümüzde Tacikistan sınırlarında kalan Belcivan kasabasının Çegan tepesinde hayatını kaybetmişti. Ölüm haberinin doğrulanması ve haberin Batı kamuoyunda yer alması belli bir zaman almıştı. Fransız basınında Enver Paşa’nın ölümüyle ilgili ilk haberler 19 Ağustos 1922’de çıkmaya başlamış, gazeteler şu başlıkları atmışlardı: “*Enver Paşa Öldürüldü*”⁹⁹, “*Enver Paşa’nın Ölümü*”¹⁰⁰, “*Enver Paşa Suikastı Söylentisi*”¹⁰¹, “*Enver Paşa Öldü*”¹⁰², “*Enver Paşa Bolşeviklerle Savaşırken Öldürüldü*”¹⁰³, “*Enver Paşa’nın Öldürüldüğü Moskova’da İlan Edildi*”¹⁰⁴, “*Moskova’dan Gelen Bir Telgrafa Göre Sabık Türk Diktatör Enver Savaşırken Öldü*”¹⁰⁵, “*Enver Paşa Savaşta Öldü Mü?*”¹⁰⁶.

⁹⁶ Aydemir, *a.g.e.*, s.634.

⁹⁷ Bardakçı, *a.g.e.*, ss.344-345.

⁹⁸ *A.g.e.*, s.369.

⁹⁹ “Enver Pacha aurait ete Tue”, *Excelsior*, 19 Ağustos 1922, s.3

¹⁰⁰ “Mort d’Enver Pacha”, *Le Figaro*, 19 Ağustos 1922, s.2.

¹⁰¹ “Bruit de l’Assassinat d’Enver Pacha”, *Journal des Debats*, 19 Ağustos 1922, s.2.

¹⁰² “Enver Pacha Tue”, *L’Action Française*, 19 Ağustos 1922, s.2.

¹⁰³ “Enver Pacha a ete Tue en Combattant les Bolcheviki”, *Le Journal*, 19 Ağustos 1922, s.1.

¹⁰⁴ “A Moscou On Annonce qu’Enver Pacha a ete Tue”, *Le Matin*, 19 Ağustos 1922, s.1.

¹⁰⁵ “L’Ex-Dictateur Turc Enver d’Apres une Depeche de Moscou serait Mort en Combattant”, *Le Petit Journal*, 19 Ağustos 1922, s.1.

¹⁰⁶ “Enver Pacha Tue en Combattant?”, *L’Intransigeant*, 19 Ağustos 1922, s.3.

“Enver Paşa Öldürüldü”, *Excelsior*, 19 Ağustos 1922, s.3.

Gazetelerin Moskova’dan yapılan açıklamaya göre verdiği bilgilerde; Enver Paşa’nın Buhara’daki savaş meydanında Bolşeviklerle girdiği çatışmada ölü bulunduğu, bedeninin beş süngü darbesi aldığı belirtilmişti. Bunlara ek olarak, kimi gazeteler Enver Paşa’nın üstünde haki üniforması olduğu bilgisine de yer vermişti.¹⁰⁷ *Journal des Debats*, Enver Paşa’nın mütarekeden sonra Almanya’ya ve Moskova’ya sığındığını, geçen şubat ayında Sovyetlerin kendisini delege olarak Türkistan’daki Buhara’ya gönderdiğini, ancak Buhara’ya vardıktan sonra Bolşeviklere karşı savaştığını yazmıştı. Kısa süre önce de kendisini Türkistan’ın emiri olarak ilan ettiği ifade edilmişti.¹⁰⁸ *L’Action Française* ise bu bilgilere ek olarak Alman gazetelerinin Enver Paşa’dan övgüyle söz ettiklerini yazmıştı.¹⁰⁹ Ertesi gün çıkan gazetelerde Enver Paşa’nın durumuyla ilgili bir bilgi karmaşası oluşmuştu. 19 Ağustos’ta Moskova’dan edinilen bilgiler ışığında Enver Paşa’nın öldüğünü yazan gazeteler, 20 Ağustos’ta bu bilginin Türkistan’dan henüz

¹⁰⁷ “Enver Pacha aurait été tué”, *Excelsior*, 19 Ağustos 1922, s.3; “Mort d’Enver Pacha”, *Le Figaro*, 19 Ağustos 1922, s.2; “Enver Pacha meurt en combattant les Soviets”, *L’Humanité*, 19 Ağustos 1922, s.3; “Enver Pacha aurait été tué”, *L’Ouest Eclair*, 19 Ağustos 1922, s.2; “Enver Pacha a été tué en combattant les Bolcheviki”, *Le Journal*, 19 Ağustos 1922, s.1.

¹⁰⁸ “Bruit de l’assassinat d’Enver Pacha”, *Journal des Debats*, 19 Ağustos 1922, s.2.

¹⁰⁹ “Enver Pacha tué”, *L’Action Française*, 19 Ağustos 1922, s.2.

doğrulanamadığını yazmışlardı. Enver Paşa'nın ölmemiş olabileceği yönündeki şüpheler, kendisinin henüz 15 ağustosta hayatta olduğu ve bu söylentilerin yaşandığı iddia edilen ülkeden çok uzakta olduğu öne sürülmüştü.¹¹⁰

L'Action Française'nin 20 Ağustos 1922 tarihli nüshasında "Enver Paşa'nın Yaşamı ve Ölümü" başlıklı, imzasız bir yazı kaleme alınmıştı. Enver Paşa'ya bu yazıda "Büyük Maceracı" sıfatı verilmiş, kendisinin bu kısa kariyerinin Pierre Benoit¹¹¹'in kalemini cezbedecek kadar garip bir roman olduğu ifade edilmişti. Doğu entrikalarının, gizemli devrimlerin, mason locasının, jakoben kulübünün, batılı parlamentonun ve savaşla bezenen bu garip romanın karakterlerinden Talat ve Cemal Paşalardan sonra Enver Paşa'nın da öldüğü yazılmıştı. Enver Paşa'nın doğumundan başlayarak kısa hayat hikayesinin yer aldığı bu yazıda, yıldızının ilk olarak Resne'de Sultan Abdülhamid'e başkaldırmasıyla II. Meşrutiyet'in ilan edilmiş sürecinde parladığı vurgulanmıştı. 27 yaşında, Jöntürkler arasında bir idol olarak parlamış ve Berlin'e askeri ataşe olarak gönderilmişti. 1912'de Trablusgarp'ta tüm askeri niteliklerini ortaya koymuş, 1913'teki Babiali Baskını'nın ve Harbiye Nazırı Nazım Bey'in öldürülmesinin planlayıcısı olmakla suçlanmıştı. Saraya damat olmasıyla birlikte Erkan-ı Harbiye Reisi ve Harbiye Nazırı olan Enver Bey'in, 1914 yılında Almanya'yla ortak bir dava oluşturmak adına Fransa'ya karşı düşmanca tavır sergilediği ifade edilmişti. Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine Enver Paşa'nın İstanbul'dan kaçtığını yazan gazete, kendisinin entrikalara bu sefer de doğuda devam ettiğini yazmıştı. Gazeteye göre; Enver Paşa kendini önce Bolşeviklerin hizmetine sunmuş, daha sonradan bunu inkâr etmişti. Belki de İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda Mustafa Kemal'e karşı kullanılmıştı. Son zamanlarda ise Kafkasya'da Bolşeviklere karşı tertip edilen ayaklanmalara katıldığından bahsedilmişti. Yazı şu cümleyle son bulmuştu: "Defalarca meydan okuduğu

¹¹⁰ "Enver Pacha est-il Mort?", *La Liberte*, 20 Ağustos 1922, s.1; "Le Mort d'Enver Pacha n'est pas Confirmee", *Excelsior*, 20 Ağustos 1922, s.5; "Enver Pacha est-il Mort?", *Le Gaulois*, 20 Ağustos 1922, s.3; "L'Assassinat d'Enver Pacha?", *La Croix*, 20 Ağustos 1922, s.2; "Quel est le Sort d'Enver Pacha?", *Le Figaro*, 20 Ağustos 1922, s.3

¹¹¹ 1886-1962 yılları arasında yaşamış ünlü Fransız roman yazarı ve Fransız Akademisi üyesi. *L'Atlantide* (1919), *La Chatelaine du Liban* (1924) gibi Cezayir'de, Lübnan'da geçen askeri romanlar yazdı. 1924 yılında *Le Journal* muhabiri olarak Türkiye'de çalıştı. Kendini sağcı olarak tanımlayan Benoit, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti karşıtı yazılar yazan Maurice Barres'in yazarlığından ilham aldı. Kaynak için bkz.: Pierre Benoit, *The Queen of Atlantis*, Bison Books, 2014.

ölüm, onu yiyip bitiren hırsını söndürmeye gelmemiş olsaydı, Türkistan imparatoru olabilirdi.”¹¹²

L'Humanite' de yayınlanan “*Enver Paşa'nın Türkistan'daki Macerası*” başlıklı yazıda Enver Paşa'nın Orta Asya'da yaptıkları anlatılmıştı. 1 Ağustos 1922'de Buhara'ya ulaştığı belirtilen Enver Paşa ilk iş olarak çok sayıda göçebe eşkiyayı kendi yönetimi altında gruplandırmakla ilgilenmişti. Bolşevizmin ajanlarından oluşan Buhara Hükümeti'ne teslim olmuş; Türkistan'daki isyan hareketleriyle ilgili stratejik demiryolu köprülerinin yıkıldığı, yeni bir Müslüman devletin kurulduğu gibi kışkırtmaya yönelik yalan haberler yaydığı öne sürülmüştü. Ticaret özgürlüğü, Merkez Rusya ile ilişkilerdeki özgürlük ve kolaylık, tarım reformu (eski Emirlerin ve ileri gelen diğer şahsiyetlerin topraklarının köylüler arasında pay edilmesi), zemini olumlu şekilde hazırlamıştı. Sovyetlerin tekstil, kâğıt, deri ve sabun üreten dört fabrikayı tüm araçlarıyla Buhara Cumhuriyeti'ne bağışlamasıyla, Enver Paşa Moskova'yı sömürgeci politika izlemekle suçlayamaz duruma gelmişti. Kızıl Ordu'nun işgal ettiği bölgelerde yavaş yavaş halkı kurtarmak ve gereksiz kan dökülmesini önlemek adına emin adımlarla ilerlediği belirtilmişti. Bu noktada Afganların da desteklemediği söylenen Enver Paşa'nın Türkistan'da üstlendiği İslami Hareket, küçük Müslüman hükümdarların entrikasına ve yol eşkiyalığına dönüştüğü öne sürülmüştü.¹¹³

İlerleyen günlerde Fransız basınında Enver Paşa'nın akabetiyle ilgili çelişkili haberler çıkmaya devam etmişti. *Le Matin*, Bolşevik kaynaklarının beyan ettiği gibi Enver Paşa'nın Hazar Denizi kıyısındaki Novo-Petrovsk'ta öldürüldüğü haberinin aksine, geçen Çarşamba Kuban Cumhuriyeti'ndeki Novo-Alexandrovsk'ta sağlıklı bir şekilde görüldüğünü yazmıştı.¹¹⁴ *Excelsior* ise Bakü'den aldığı bilgilere dayalı olarak yayınladığı haberde, ölüm haberinin gazetelerde yayınladığı gün Enver Paşa'nın Buhara'yla ilgili meselelerin çözümü için gerçekleşen konferansa başkanlık ettiğini ileri sürmüştü.¹¹⁵ *Le Gaulois* tüm bu asılsız iddiaları daha da ileri götüren bir haber yapmıştı. “Doğu Sorunu” başlığı altında, Anadolu'dan gelen haberlerin toplu olarak verildiği bu sütunda Enver Paşa'yla ilgili olarak şu ifadeler yer almıştı: “*Büyük kışkırtıcı Enver Paşa hayatta ve ölümüne dair tüm söylentiler asılsız görünüyor. Roma'dan gelen telgraflara göre; İtalya'nın başkentinde Enver ve*

¹¹² “La Vie et la Mort d'Enver Pacha”, *L'Action Française*, 20 Ağustos 1922, s.2.

¹¹³ “L'Aventure d'Enver Pacha au Turkestan”, *L'Humanite*, 20 Ağustos 1922, s.3.

¹¹⁴ “Enver pacha qu'On Disait Mort Serait dans le Kouban”, *Le Matin*, 23 Ağustos 1922, s.3.

¹¹⁵ “Enver Pacha est Toujours Vivant”, *Excelsior*, 24 Ağustos 1922, s.5.

Mustafa Kemal'in temsilcileri Küçük Asya'daki ortak eylemin detaylarını kesinleştirmek için görüşmelerde bulunuyorlar."¹¹⁶ *Le Petit Parisien*'in İstanbul'dan edindiği bilgiye göre, Enver Paşa'nın hayatta olduğu ve hatta eşinin Enver Paşa'dan 22 Ağustos tarihli bir mektup aldığı, bu mektupta sağlığının iyi olduğunu belirttiği ifade edilmişti.¹¹⁷ 29 Ağustos tarihli bazı gazetelerde, Enver Paşa'nın öldüğünün Ankara Hükümeti tarafından açıkça yalanlandığını tek cümleyle bildiren kısa haberler yayınlanmıştı.¹¹⁸

Fransız gazetelerinde Enver Paşa'nın yaşadığına dair haberler 1922 yılının Eylül ayında da devam etmişti. Örneğin; *Le Journal*, Kızıl Ordu'nun Buhara cephesinde taarruz başlattığını ve Enver Paşa'nın epey asker toplayarak direnişte hazırlandığını iddia etmişti.¹¹⁹ Aynı gün yayınlanan *Le Matin*'de Bolşeviklerin taarruzu üzerine Enver Paşa'nın hızla doğuya çekildiğini yazmıştı.¹²⁰ *L'Homme Libre*'nin İstanbul'a dayandırdığı bir haberde, Enver Paşa'nın Sovyetlerle uzlaşmak adına masaya oturacağı öne sürülmüştü.¹²¹ *Le Populaire* ise Enver Paşa'nın Moskova Yönetimi'ne ultimatö verdiğini yazmıştı. Enver Paşa, Moskova'ya iletmesi için Kafkas Cumhuriyetleri'nin Başkanı Neriman Nerimanov'a verdiği iddia edilen ultimatö şöyleydi: "Ben Buhara, Hive ve Türkistan halklarının isteğiyle bağımsızlıklarının Rusya tarafından tanınmasını ifade etmekle sorumluyum. Yüksek Konsey, Sovyet Hükümeti'nden 15 gün içerisinde Kızıl Ordu'yu Buhara, Hive ve Türkistan'dan çekmesini istemektedir. Bu koşulların kabul edilmesi halinde tutuklular serbest bırakılacaktır. Lütfen Kızıl birlikler ile Müslüman halkların orduları arasında yaşanabilecek bir silahlı çatışmadan kaçınılması için Savaş Komiseri Troçki'ye ve Başkomutan Kamenev'e yukarıda belirtilen bölgelerin boşaltılması gerektiğini bildiriniz. Eğer Sovyet Hükümeti Müslüman halkların halk komiserlerinin ve Moskova propagandacılarının zulmünden kurtulma isteklerini dikkate almazsa, Yüksek Konsey iki hafta içinde hareket özgürlüğüne kavuşacaktır."¹²²

¹¹⁶ "Le Conflit Oriental", *Le Gaulois*, 26 Ağustos 1922, s.5

¹¹⁷ "Enver Pacha est Bonne Sante", *Le Petit Parisien*, 27 Ağustos 1922, s.3; "Enver Pacha n'est pas Mort", *L'Humanite*, 27 Ağustos 1922, s.3.

¹¹⁸ "Le Mort d'Enver Pacha Formellement Dementie", *Le Figaro*, 29 Ağustos 1922, s.3; *Le Gaulois*, 29 Ağustos 1922, s.3; "La Mort d'Enver Pacha Dementie Formellement", *Le Populaire*, 29 Ağustos 1922, s.3.

¹¹⁹ "Les Soviets contre Enver Pacha", *Le Journal*, 14 Eylül 1922, s.3.

¹²⁰ "L'Armee d'Enver Pacha Aurait Subi un Serieux Revers", *Le Matin*, 14 Eylül 1922, s.3.

¹²¹ "Des Negotiations auront Lieu Entre les Soviets et Enver Pacha", *L'Homme Libre*, 21 Eylül 1922, s.1.

¹²² "Un Ultimatum d'Enver Pacha a Moscou", *Le Populaire*, 28 Eylül 1922, s.3.

Enver Paşa'nın yaşadığının da ötesinde, ifa ettiği işler, aldığı rollerle ilgili türlü haberler Fransız gazetelerinde yer almaya bir müddet daha devam etmiştir. Bunlardan biri de *L'Intransigeant*'ta çıkan, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'nın ortak hareket ettiklerine dair haberdır. Berlin'den edinilen habere göre, Mustafa Kemal Paşa'yla Enver Paşa'nın ittifak yaptıkları ve bu habere Moskova'daki siyasi çevrelerin çok şaşırtdıkları ifade edilmişti. Bu ittifak gereğince Mustafa Kemal Paşa Küçük Asya'yı elde edecek, Enver Paşa ise İran'ı kendisine ayıracaktı.¹²³ Son olarak 13 Kasım 1922 tarihinde yayınlanan *Le Journal* ve *Le Gaulois* isimli gazeteler üst düzel bir Türk yetkilinin, Enver Paşa'nın Afganistan'da öldüğünü belirttiğini yazmışlardı.¹²⁴

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa girmesinin kararını veren isimler olarak görülen Talat, Cemal ve Enver Paşalar, savaş boyunca Fransız basını tarafından eleştirildikleri gibi hayatlarını kaybettiklerinde de Fransız basınının eleştirisine tabi olmuşlardır. Fransız gazetelerinin bu üç önemli şahsiyetin vefatından sonra geliştirdiği ortam söylem, İtilaf Devletleri'nin en uzlaşmaz düşmanları ve Almanları İstanbul'a yerleştirenler olduğu görülmektedir. Fransız basını Talat Paşa'yı, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere ve Yunanlara zulmeden bir lider olarak nitelendirmiştir. Salomon Teilirian'ın gerek yargılanması gerekse beraat etmesiyle ilgili yok denecek kadar az ve yorumsuz haberlerin çıktığı görülmüştür.

Fransız gazeteleri Cemal Paşa'yla ilgili olarak, Birinci Dünya Savaşı öncesinde kendisini Fransız sempatanı olarak gösterdiğini ancak savaş başladıktan sonra Osmanlı Devleti'ni Almanların yanında savaşa sokanlardan biri olarak yer aldığını yazmışlardı. Fransa'dan Osmanlı Devleti adına aldığı borçlarla Almanlardan savaş gemileri aldığı da öne sürülmüştü. Savaş boyunca Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan halkların uğradığı iddia edilen zulmün sorumlularından biri olarak nitelendirildiği gibi Suriye ve Filistin Cephesi'nde görevliyken halka ettiği zulmün halen unutulmadığı iddialarıyla eleştirilmişti.

¹²³ "Kemal et Enver", *L'Intransigeant*, 02 Ekim 1922, s.1.

¹²⁴ *Le Gaulois*, 13 Kasım 1922, s.3; "Enver Pacha aurait ete Tue", *Le Journal*, 13 Kasım 1922, s.3.

Fransız basını diğerk ülkelerin basınında da olduğu gibi Enver Paşa'nın ölüm haberini bir müddet verememişti. Bunda elbette Enver Paşa'nın öldüğünün tam olarak tespit edilememesinin ve dönemin haberleşme ağının kısıtlılığının payı vardı. Ancak gazetelerin ölüm haberini vermesinden sonra, Fransız basınında konuyla ilgili bilgi kirliliği meydana gelmiştir. Daha sonradan Enver Paşa'nın ölmediğine dair haberler çıktığı gibi halen çeşitli faaliyetlerde bulunduğuna ilişkin haberler çıkmıştır. Bu bilgi kirliliği yaklaşık üç ay boyunca sürmüş ve Enver Paşa'nın öldüğu haberi kesin olarak 13 Kasım 1922 tarihinde, çeşitli gazetelerde verilebilmiştir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Excelsior

Journal des Debats

La Croix

L'Action Française

La Liberte

Le Figaro

Le Gaulois

Le Journal

L'Homme Libre

Le Matin

Le Petit Journal

Le Petit Parisien

Le Populaire

Le Radical

Le Temps

L'Humanite

L'Intrasigeant

Paris Midi

II. Kitaplar

Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

ARSLAN, Emir Şekip, *Sürgünde Üç Ölüm: Enver, Talat ve Cemal Paşa*, Truva Yayınları, İstanbul, 2020.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

BABACAN, Hasan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

BARDAKÇI, Murat, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

_____, *İttihatçı'nın Sandığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.3, K.4, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

- ÇAVDAR, Tevfik, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1984.
- ÇOLAK, Mustafa, *Komitenin Kahramanı: Enver Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.
- _____, *Komitenin Ruhu: Talat Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1961.
- FITZHERBERT, Margaret, *The Man who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, John Murray, London, 1983.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi I Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Basımevi, Ankara, 2001.
- KANDEMİR, Feridun, *Atatürk'e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast*, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.
- Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.6, Günen Yayınevi, İstanbul, 1963.
- ORBAY, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2018.
- ÖKE, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu 1914-1923*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- PEUKERT, Detler, *The Weimar Republic*, Penguin Books Ltd., London, 1993.
- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.
- ŞAKİR, Ziya, *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?*, C.3, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018.
- ŞIRACIYAN, Arşavir, *Bir Ermeni Teröristin İtiirafları*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2006.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Görüp İştittiklerim*, TTK Basımevi, Ankara, 1987.
- ÜNAL, Şeref, *Salomon Teilirian Davası -Talat Paşa Suikastı-*, Ufuk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2004.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____, *Talat Paşa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

III. Makaleler

- BAYKAL, Hülyâ, "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *ATAM Dergisi*, C.5, S.14, Mart 1989.
- ÇALIK, Ramazan, ATAR, Zafer, "Johannes Lepsius'un Şekillendirdiği Almanya'nın Ermeni Politikası", *Türk Yurdu*, S.225, Mayıs 2006.
- ÇOLAK, Mustafa, "Talat Paşa Davası Kararına Berlin'deki Müslümanların Tepkisi ve Alman Hükümeti'nin Tutumu", *ATAM Dergisi*, C.21, S.63, 2005.

KANDEMİR, Feridun, "Cemal Paşa'nın Son Günleri", *Yedigün Dergisi*, S.73, Ağustos 1934.

PERİNÇEK, Mehmet, "Cemal Paşa'nın Ölümüne Dair Yeni Bir Belge: Çiçerin'in Stalin'e Önerisi", *Teori*, Ocak 2017.

SARINAY, Yusuf, "İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)", *ATAM Dergisi*, C.23, S.67-68-69, Kasım 2007.

SOYTÜRK, Mete, "İttihatçı Paşalar Nasıl Yurtdışına Kaçtılar?", *Popüler Tarih*, S.63, Kasım 2005.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Bellekten*, C.44, S.174, Nisan 1980.

IV. Tezler

ARTUÇ, Nevzat, *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2005.

ASLAN, Ahmet, *Türk Basınında Talat Paşa Suikastı ve Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2010.

KIRIŞMAN, Mustafa, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Fransız Kamuoyu*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2021.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8, (2021 Kış), ss. 511-518.

Geliş Tarihi: 9 Haziran 2021
Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Kitap Tanıtımı/Book Review

Fatih Selçuk, Fransız Basınında Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi (1922-1938), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2020, 487 s., ISBN: 978-605-338-309-3.

Semih ÇINAR *

Cumhuriyetin ilanını takip eden ilk on beş yıl (1923-1938) Türk tarih literatüründe Atatürk Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Dönemin en belirgin özelliği, XIX. yüzyılın başlarında girilen modernleşme hareketlerinin devam ettirilmesi olmuş, devlet idaresinden gündelik hayata kadar uzanan birçok alanda inkılâplar yapılmıştır. Çağın gerisinde kalan kurumlar ve yasalar tek tek kaldırılmış, yerlerini çağın gerekliliklerine uygun yeni kurumlar ve yasalar almıştır. 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle başlayan köklü değişim, Türkiye'deki gelişmeleri takip eden birçok devletin ilgisini çekmiş, kamuoyunu meşgul eder hale gelmiştir. Bahsi geçen yıllarda Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip eden devletlerden biri de Fransa olmuştur. Fatih Selçuk tarafından kaleme alınan "*Fransız Basınında Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi (1922-1938)*" başlıklı eserde Fransız basınında yer alan Türkiye'deki gelişmelere ilişkin değerlendirmeler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Konuyla ilgili yazılan ilk kitap olma hüviyetini de elde eden eser, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Nuri Karakaş danışmanlığında 2020 yılında tamamlanan "*Fransız Basınında Yeni Türkiye'nin Modernleşmesi (1922-1938)*" başlıklı yüksek lisans

* Araştırma Görevlisi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, semihcinar59@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0127-2599.

tezinin gözden geçirilmesi ve genişletilmesi sonucunda ortaya çıkmış, aynı yılın sonunda Ege Üniversitesi Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Toplam 487 sayfadan müteşekkil olan kitabın kapağında dönemin Fransız gazetelerinde yayımlanan haberlerin görsellerinden oluşan bir kolaj kullanılmıştır. Kitabın önsözünde çalışmanın hangi amaçlarla ve niçin yapıldığı açıkça izah edilmiştir. Yazarın kendi ifadelerine göre çalışmanın yapılmasındaki temel amaç: "... dönem Avrupa'sı açısından bakıldığında oldukça geniş bir yelpazeye ve prestije sahip olan Fransız basınının 1922-1938 tarihleri arasında Türkiye'de hayata geçirilen inkılapları, diğer bir deyişle bu yeni ülkenin modernleşme sürecini nasıl değerlendirdiğini ortaya koymaktır.¹". Önsözü takip eden sayfalarda yer alan "Kaynaklar Hakkında" başlığı altında çalışmanın ana kaynağını oluşturan Fransız gazete ve dergilerinin tanıtımı yapılmıştır. Çalışmada kullanılan 41 gazete ve 14 derginin ne surette elde edildiği ve çeviri sürecinde ne gibi hassasiyetlere özen gösterildiği belirtildikten sonra gazete ve dergilerin tanıtımlarına geçilmiştir. Günlük tirajlarından, günlük satış bedellerine kadar birçok yönü tanıtılan gazete ve dergilerin günlük satış fiyatları temel gıda maddelerinin fiyatları ile mukayese edilerek asgari ücretli bir çalışanın aylık kaç adet gazete veya dergi satın alabileceği tespit edilmiştir. Siyasi, ekonomik ve sosyal güçlerin baskısı altında yayın yapan ve çoğu özel teşebbüs ürünü olan süreli yayınların birer propaganda aracı olarak kullanılabilirdiği gerçeği de gözden kaçırılmayarak güvenilirlikleri sorgulanmış, çalışmada kullanılan gazetelerden birçoğunun ideolojik görüşleri tespit edilerek kısaca açıklanmıştır. Çalışmada kullanılan süreli yayınların tanıtılmasının ardından Fransız basını üzerinden Milli Mücadele Dönemi, Lozan Görüşmeleri ve Hatay Sorununu inceleyen çalışmaların yazarları ve isimleri de zikredilerek konuya giriş yapılmıştır.

Üç bölümden oluşan kitapta genel olarak kronolojik bir sıra takip edilmeye çalışılmıştır. Kitabın girişinde Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıl sonlarında başladığı ve XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında da devam ettirdiği modernleşme serüveni incelenmiş, Fransa'nın bu modernleşme hareketlerindeki etkisi üzerinde durulmuştur. Milli Mücadele döneminde Fransız basınında görülen Türk - Fransız yakınlaşmasına değinilmiş, bu yakınlaşmanın Lozan Konferansı sırasında uğradığı değişim irdelenmiştir.

¹ Fatih Selçuk, *Fransız Basınında Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi (1922-1938)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2020, s. viii.

Birinci bölüm "*Fransız Basınında Türkiye'nin Kuruluşu (1922-1923)*" ana başlığını taşımaktadır. Fransa'nın Türkiye hakkındaki görüşlerini şekillendiren saiklerin incelendiği ilk başlığın alt başlıkları altında Fransa'nın Türkiye üzerindeki ekonomik ve kültürel nüfuzu üzerinde durulmuştur. XVI. yüzyıldan 1920'li yıllara kadar geçen süreçte edinilen imtiyazların yeni dönemde de devam ettirilmesinin gerek Fransız devlet adamlarının gerekse Fransız kamuoyunun en temel beklentisi olduğu belirtilmiş, Türkiye'de yaşanan gelişmeler değerlendirilirken bu hususun ilk planda tutulduğu ifade edilmiştir. Fransız basınının Türkiye'de yaşanan gelişmeleri değerlendirirken nelerden etkilendiğini belirtip, güttüğü kaygıları tespit eden yazar, sonraki başlıkta siyasi alanda yapılan ilk radikal inkılâp olan saltanatın kaldırılmasını incelemiştir. Yazarın tespitlerine göre saltanatın kaldırılması Fransız basını için bir sürpriz olmamıştır. 1922 yılı eylül ayında Sultan Vahdettin'in tahttan çekileceği yönünde haberler yapılmış, saltanatın kaldırılması, Fransız İhtilali (1789) sonrasında Fransa'da monarşinin kaldırılmasına benzetilmiştir. Bu benzetmeyi yapan birçok gazetenin, bu gelişmeyi takiben atılacak adımın da tıpkı Fransa'da olduğu gibi cumhuriyet idaresine geçiş olacağı yönünde yorumlarda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu değerlendirmelerin hemen ardından atılan yeni başlıkta ise Fransız basını üzerinden cumhuriyetin ilanına giden süreç ve cumhuriyetin ilanı incelenmiştir. Cumhuriyetin ilanı konusundaki öngörülerini yaklaşık bir yıl önceye - saltanatın kaldırılmasına - uzanan Fransız gazetelerinin, beklentileri yönünde gerçekleşen bu olayı önemli bir gelişme olarak görmedikleri ve kamuoyuna kısa haberlerle duyurdukları ifade edilmiştir.

Kitabın ikinci bölümü "*Fransız Basınında Türkiye'nin Modernleşmesi (1924-1938)*" ana başlığını taşımaktadır. Hilafetin kaldırılması, eğitim alanında yapılan inkılâplar ve Türkiye'deki Fransız okullarının kapatılması, kılık kıyafet inkılâbı, harf inkılâbı, Türk kadınının elde ettiği haklar ve bu hakların elde edilmesiyle Fransız kamuoyundaki Türk kadını imgesinin uğradığı değişim, dil ve tarih alanında yapılan çalışmalar, Soyadı Kanunu, takvim ve ölçü birimlerinin değiştirilmesi ve çok partili hayata geçiş tecrübelerinin incelendiği bu bölüm kitabın yaklaşık üçte ikisini oluşturmaktadır. Yazarın tespitlerine göre hilafetin kaldırılması, Fransız basınının beklentileri hilafında gerçekleşen bir gelişme olmuş, birçok gazetenin, bu durumu bir hata olarak değerlendirdiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte hilafetin sembolik bir müesseseden ibaret olduğunu ve geçmişteki işlevini yitirdiğini belirten gazeteler de tespit edilmiştir. Hilafetin

kaldırılması hususunda Fransa'yı kaygıya düşüren asıl olayın ise Fransa sömürgesi altındaki Müslüman ülkelerde çıkabilecek karışıklar olduğu belirtilmiştir. Fransız gazetelerinde Fransa'nın sömürgesi olan Müslüman ülkelerden birinde Fransa'nın kontrolü altında yeni bir halife ilan edilmesi ya da yurt dışına sürgün edilen Halife Abdülmecit Efendi'nin Fransız kontrolü altındaki topraklarda misafir edilmesi yönünde beliren görüşler aktarılmış, İsviçre'ye yerleşen Abdülmecit Efendi'nin Fransız basını tarafından yakından takip edildiği ifade edilmiştir. Hilafetin kaldırılmasını bir hata olarak değerlendiren ve Fransa'nın kontrolü altında yeni bir halife seçilmesi gerektiğini savunan gazetelerin görüşlerinin yanı sıra bu gelişmeyi Türkiye'nin bir iç meselesi olarak değerlendiren ve Türkiye'nin laikliği Fransa'dan öğrendiğini savunan gazetelerin de görüşlerine yer verilmiş, hilafetin kaldırılması sonrası Fransız basınında beliren görüş ayrılıkları uzun uzun irdelenmiştir. Hilafetin kaldırılmasının tartışıldığı günlerde Fransız kamuoyunu meşgul eden bir diğer konu ise hilafetin kaldırılması kararıyla aynı gün çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmuştur. Türkiye'deki yabancı okulları Maarif Vekaleti'ne (Millî Eğitim Bakanlığı) bağlayan bu kanuna Fransız basınında büyük bir tepki gösterildiği ve Fransız hükümetinin bu gelişme karşısında tepkisiz kaldığını belirten gazetelerin kendi hükümetlerine sitemlerini belirten haberler kaleme aldıkları tespit edilmiştir. Fransa'nın kültürel nüfuzunu kıran bu gelişme sonrasında Fransız basınının Türkiye karşısında olumsuz bir tutum takındığını tespit eden yazar, kılık kıyafet inkılabı sırasında Fransız basınında yer alan haberlerden sunduğu örneklerle bu tutumu somutlaştırmıştır. Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın "siyahiler ülkesinde hüküm süren bir krala" benzetildiğini ifade eden yazarın bu çıkarımı yapmasına sebep olan haber aşağıda aynen verilmiştir:

"Geçmişte fesin tehlikeli bir yabancı düşmanlığı fanatizminin işaretini taşıdığına şüphe yoktur. Kafaların içini değiştirmek için başlıkları değiştirmenin yeterli olup olmadığı şeklindeki bilinmezlik sürmektedir. Siyahiler üzerinde hüküm sürmekten artık bıkmış olan vahşi bir kral, onları bir fırça ile baştan aşağı beyaza boyamıştı. Fakat ertesi gün hepsi bambula dansı etmeye devam etmişlerdi."

Bahsi geçen haberden de anlaşılacağı gibi Fransız okullarının kapatılması ile Türkiye hakkında olumsuz yönde görüşler ileri sürme eğilimine giren Fransız basını hakkında değerlendirmelerde bulunan yazar,

² Selçuk, a.g.e., s. 225.

kılık kıyafet inkılâbının prensipte olumlu bir gelişme olarak görülmesine rağmen uygulamada eleştirel bir bakışla değerlendirildiğini belirtmiş, bu eleştirilerin alaycı bir üsluba dönüştüğünü ve kılık kıyafet inkılâbına karşı gösterilen tepkilerin abartılı bir şekilde büyütüldüğünü ifade etmiştir. Fransız basınının takındığı bu tutumun 1928 yılında gerçekleşen harf inkılâbı ile değişmeye başladığı görülmektedir. Çeşitli gazetelerde çıkan haberler ve makaleler üzerinden bir değerlendirmede bulunan yazar, Fransız basınının tamamının harf inkılâbını olumlu bir değişim olarak nitelendirdiğini ve en önemli inkılâp olarak gördüklerini belirtmektedir. Fransız basınının övgüyle bahsettiği bir diğer hususun ise Türk kadınının değişimi olduğuna değinen yazar, 1926 yılında çıkan Medeni Kanun'a yoğun bir ilgi gösterilmese de kılık kıyafet inkılâbı ve Medeni Kanun'la birlikte Türk kadınının hayatındaki değişimin dikkatlerden kaçmadığını ifade etmektedir. Kadınların hayatındaki değişimi II. Meşrutiyet dönemi ile başlayan bir süreç olarak gören Fransız basını, Türk kadınının elde ettiği sosyal, siyasi ve hukuki hakları tabandan tavana doğru gelişen bir hareketin sonucu olarak yorumlamıştır. Bu durumun örneklerini içeren haberlere sıklıkla yer verilmiş, II. Meşrutiyet dönemi ile başlayan bu sürecin Cumhuriyet ile birlikte tamamlandığı ve Türk kadınının özgürlüğüne kavuştuğu yorumlarında bulunulmuştur. Sosyal hayattaki rolü artan Türk kadınının, güzellik yarışmalarına dahi katılır olması, Fransız kamuoyundaki oryantalist görüşün bir ürünü olan Türk kadını imgesini de değiştirmiştir. Keriman Halis'in 1932 yılı dünya güzeli seçilmesini kamuoyuna duyuran bir Fransız gazetesinin, "(Eskiden) *Türk gibi güçlü! denilirdi, (artık) Türk gibi güzel! denilecek*"³ ifadesi bunun en somut göstergesi olmuştur. Türk kadınının seçme ve seçilme hakkını kazanmasının ise Fransız hükümetlerinin eleştirilmesine neden olduğunu belirten yazar, *Le Journal* gazetesinde 11 Şubat 1935 tarihinde yer alan "*Kadınlar Siyasete Giriş Yapıyor, Ama Türkiye'de*" şeklindeki kinayeli bir haber başlığını paylaşarak bu görüşünü somutlaştırmıştır⁴. Yazarın tespitlerine göre dil - tarih alanında yapılan çalışmalar, Soyadı Kanunu ve takvim ve ölçü birimlerinin değiştirilmesi diğer gelişmelere nispetle Fransız basınında daha az yer bulmuş, Doğu dünyasından ve eski adetlerden kopuşun bir aşaması olarak yorumlanmıştır.

³ Selçuk, *a.g.e.*, s. 288.

⁴ Selçuk, *a.g.e.*, s. 296.

İkinci bölümün son başlığı ve alt başlıklarında Türkiye’de çok partili hayata geçiş tecrübelerinin Fransız basınına yansımaları incelenmiştir. Bu başlığa kadar takip edilen kronolojik sıra bu başlıkla birlikte terk edilmek zorunda kalmıştır. “*Fransız Basınında Türkiye’nin Modernleşmesi (1924-1938)*” bölümü altında verilen bu başlığın ayrı bir bölüm olarak düşünülebileceğini ve böylece kronolojik sıranın bozulmayıp, ikinci bölümün sayfa sayısı azaltılarak bölümler arasındaki sayfa sayısı dengesinin de bir nebze olsun sağlanabileceğini belirtmekte fayda vardır. Modernleşme hareketlerinin anlatıldığı ve kronolojik bir sıranın takip edildiği bir bölümün sonunda yer alan bu başlık, “*Fransız Basınında Türkiye’nin Çok Partili Hayata Geçiş Tecrübeleri*” başlıklı müstakil bir bölüm altında aktarılabilirdi. Yazarın tespitlerine göre 1924 yılı sonlarında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Fransız basınında fazla yer bulmamıştır. Türkiye’nin Demokrasi Tarihinde önemli bir yere sahip olan bu gelişme sadece birkaç gazete tarafından kamuoyuna duyurulmuş ve olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiş, partinin kapatılması ise hemen hemen hiçbir gazetede yer bulmamıştır. 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası’na gösterilen ilgi bir önceki çok partili hayat tecrübesine nazaran daha yoğun olmuştur. Yazarın tespitlerine göre Fransız basını Türkiye’deki bu gelişmeyi İsmet Paşa’nın dış dünyaya kapalı ve otoriter bir politika takip etmesine bağlamış, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın da İsmet Paşa’dan memnun olmadığı yönünde değerlendirmelerde bulunmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı kurdandan önce Paris Büyükelçiliği görevinde bulunan Fethi Bey’in nezdinde son derece olumlu düşüncülere sahip olan Fransız basınının Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kendini feshetmesinde hemen hemen hiç bir haber değeri görmediği belirtilmiştir.

Kitabın üçüncü ve son bölümü “*Atatürk’ün Ölümü ve Fransız Basını (1938)*” ana başlığını taşımaktadır. Atatürk’ün hastalığı ve vefatının, vefatının ardından Fransız basınında yapılan değerlendirmelerin, Atatürk’ün cenaze merasiminin ve İsmet İnönü’nün cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra İnönü’ye yönelik değerlendirmelerin incelendiği bu bölüm, genel olarak Fransız gazetelerinin Atatürk hakkındaki değerlendirme ve yorumlarının yer aldığı bölüm olmuştur. Yazarın tespitlerine göre Atatürk’ün hastalığı, 1938 yılı başlarından itibaren Fransız basınında zaman zaman yer bulmuş, Prof. Dr. Noel Fiessinger’in Atatürk’ü muayene ve tedavi etmek üzere Türkiye’ye davet edilmesi Fransız tıbbının bir başarısı olarak değerlendirilmiştir. Atatürk’ün ölüm haberinin duyulmasından sonra Atatürk hakkında tam

sayfa biyografiler ve değerlendirmeler yayımlayan Fransız gazetelerine göre Türkiye'nin son 15 yılında gerçekleşen değişim tamamen Atatürk'ün kişiliğiyle özdeşleştirilmiş ve onun inisiyatifi ile hayata geçirilmiştir. Atatürk'ün ardından cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü hakkında da değerlendirmelerde bulunan Fransız basınının, İnönü'nün Atatürk'ün eserini koruyarak devam ettirip ettirmeyeceğinden ve dış politikada ne gibi bir yol takip edeceğinden emin olmadığı tespit edilmiştir.

Sonuç kısmında yer alan değerlendirmeler kitabın başından itibaren yapılan değerlendirmeleri tamamlaması ve anlaşılır kılması bakımından son derece önemlidir. Yazarın tespitine göre Fransız basını, Atatürk'ün ne yaptığını ya da ne yapmak istediğini ilk başlarda tam olarak kavrayamamıştır. Atatürk'ün yabancı basın mensuplarını bilinçli bir şekilde yanlış yönlendirdiğini - sonuç kısmında bunun örneklerine de değinilmiştir - ifade eden yazar, bu durumun Fransız basınının 1923-1925 yılları arasında Türkiye'nin takip ettiği siyaset ve modernleşme anlayışını sorgulamasına neden olduğunu belirtmektedir. Takip edilen modernleşme ve siyaset anlayışının laik bir anlayış olduğunun farkına varan Fransız basını, sonraki süreçteki gelişmelerin çoğunu Doğudan ve eski adetlerden kopuş olarak değerlendirmiştir. Kitabın sonuç kısmında ele alınan bir diğer mesele de Fransız basınının Atatürk hakkındaki görüşleri olmuştur. Yazar, Fransız basınının Atatürk'ü nasıl algıladığını şu cümle ile ifade etmiştir: "*Fransız basınına göre Gazi, tüm gücü elinde bulunduran, tüm muhalefeti temizlemiş olan, kuvvetler birliği prensibini savunan, söylediği her şey anında yapılan ve yaptıklarına karşı gelenlerin zor durumda kaldığı bir liderdir.*"⁵. Atatürk'e böyle bir algı ile yaklaşan Fransız basını, Atatürk'ü zaman zaman "*diktatör*" olarak tanımlamıştır. Atatürk'e yakıştırılan bu sıfatı otosansür uygulamadan aktaran yazar, bu sıfatın yer aldığı haber ve makaleleri bire bir alıntıyla okuyucuyla paylaşmış, nasıl bir anlam yüklenerek kullanıldığını gözler önüne sermiştir. Yazarın tespitine göre Atatürk'e atfedilen "*diktatör*" sıfatı iki savaş arası dönemde (1918-1939) Avrupa'nın birçok ülkesinde beliren otoriter rejimlerin liderlerinden görece farklı bir anlamda kullanılmıştır. Fransız basınının değerlendirmelerine göre otoriter rejimlerde ortaya çıkan "*diktatörler*" ülkelerini yıkıma sürüklerken Atatürk ülkesini yıkımın eşliğinden alıp kurtaran karizmatik bir liderdir. Kökleri Ortaçağ'a kadar uzanan birçok kurumun hüküm sürdüğü, okuma-yazma seviyesi çok düşük

⁵ Selçuk, a.g.e., s. 410-411.

olan bir halkın yaşadığı bir ülkeyi modernleştirme çabasına girişen Atatürk'ün “diktatöryal” bir yönetim biçimi benimsemesinin kaçınılmaz olduğunu belirten Fransız basını, Atatürk'e atfettiği bu sıfatı kullanırken “modernleştirici ve kurtarıcı diktatör”, “müşfik diktatör”, “cumhuriyetçi diktatör”, “aydın diktatör” gibi tanımlamalarla birlikte kullanmıştır. Fransız basınında Atatürk'e atfedilen bu sıfatın doğruluğunu ya da yanlışlığını ispat etme çabasına girmekten ziyade bu sıfatı kullanan gazetelerin hangi anlamlarda kullandıklarının altını çizen yazar, bu konudaki nihai takdiri okuyucuya bırakmıştır.

Kitabın sonuç kısmının ardından yararlanılan kaynakçaya geçilmiştir. Kategorize edilerek verilen kaynakçada Fransız basınından 41 gazete ve 14 dergi yer almış, bu kaynakların yanı sıra içinde Fransızca seyahatname ve gezi yazılarının da bulunduğu geniş bir literatürden de yararlanılmıştır. Kaynakçanın eksikliği olarak değerlendirilebilecek hususlar ise kitabın içinde zaman zaman değinilen TBMM görüşmelerinin kaynağı verilirken çevrimiçi erişime açık olan TBMM Zabıt Cerideleri yerine ikinci el kaynakların referans alınması olmuştur. Benzer bir durumun Türkiye basını için de geçerli olduğunu belirtmek mümkündür. Ulusal/yerel basında yer alan bazı eğilim ve görüşler de yine çevrimiçi erişimi mümkün olan gazeteler yerine ikinci el kaynaklardan aktarılmıştır. Kaynakçayı Fransız basınında yer alan haberlerin kupürlerinin ve çeşitli fotoğrafların yer aldığı ekler bölümü ile ayrıntılı bir şekilde oluşturulmuş dizin bölümü izlemiş, 487. sayfada son bulan dizinin ardından gelen numaralı sayfada yazarın kısa bir özgeçmişine yer verilmiştir.

Ege Üniversitesi Yayınları tarafından 2020 yılı aralık ayında basılan “Fransız Basınında Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi (1922-1938)” adlı kitap, Fransız basınında Atatürk imajını ve Türkiye'nin modernleşmesini inceleyen geniş kapsamlı bir kitap olmuştur. Bu konuda basılan ilk eser olması hasebiyle Türk tarih literatüründeki önemli bir boşluğu doldurmuş, yapılacak yeni çalışmalar için mihrandarlık görevini üstlenmiştir. Akıcı bir üslupla yazılan ve yok denecek kadar az dilbilgisi hatası barındıran bu kitap, okuyucuya kolay okuyabilme ve anlayabilme imkânı sağladığı gibi bilgi ve yorum bakımından da oldukça doygunluk sağlamaktadır.